

પરિષદ-અંથાવલી

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પરિષદ-અંથાવલી પ્રગટ કરવાની યોજના હાથ ધરી છે અને એ અંથાવલીના પહેલા અંથ તરીકે “ઐતિહાસિક સંશોધન” પ્રગટ થાય છે. આ અંથનો સર્વ અર્થ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના “પદીઆર સ્મારક ફંડ”માંથી કરવામાં આવ્યો છે. આ પહેલાં “પદીઆર સ્મારક ફંડ”માંથી જ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું ‘ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. એ પુસ્તક તેમ જ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના બીજા ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક લેખોનો આ અંથમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આખું જીવન સંશોધનકાર્યમાં ગાળ્યું છે. અને એ પ્રવૃત્તિને અંગે એમણે લખેલા કિંમતી લેખોના સંગ્રહને આ રીતે અંથાકારે પ્રગટ કરી એમની વિદ્વત્તાને લાભ ગુજરાતી વિદ્વાનોને અને સામાન્ય જનતાને માટે મુલક કરી આપવાનું ઉત્તમ કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બજાવ્યું છે.

પરિષદ-અંથાવલીના હવે પછીના અથો પણ તરતમાં પ્રગટ થશે.

ભારતીય વિદ્યા ભવને-જે સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ધ્યેય સિદ્ધ કરનાર અંગોમાંનું એક ચિરંજીવ અંગ છે તેણે—આ અંથાવલીનું પ્રકાશનકાર્ય ઉપાડી લઈ પરિષદને આભારી કરી છે. આ કાર્ય ત્વરાથી કરવા માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે.

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ-અંદાવણ અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું. વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું. તદનુસાર આ પ્રકાશન—શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો ઐતિહાસિક સંશોધનને લગતા લેખોનો સંગ્રહ ‘ઐતિહાસિક સંશોધન’, પરિષદ અંદાવણનો પહેલો ગ્રંથ—અમે ગુજરાતની સાહિત્યરસિક તેમ જ ઇતિહાસ અને સંશોધન જેવા વિષયમાં રસ ધરાવતી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે આ ગ્રંથના લેખક તેમ જ પરિષદના અધિકારીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં જેઓએ સીધી કે આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે, જે કંઈ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહીં અમે આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અંતકારનું નિવેદન

ઐતિહાસિક સંશોધનના વર્તુલમાં જે અંશતઃ પણ આવી શકે-પછી એનો વિષય રાજકીય, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, વૈયક્તિક, વૈજ્ઞાનિક ગમે તે હોય-એવાં લખાણોને અહીં એકઠાં કર્યા છે.

મેં “જડ્ડસંહિતા”ની પ્રથમ ઋચુ” એ નામનો પહેલો નિબંધ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લખ્યો હતો. એ નિબંધ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં રાજકોટ ખાતે મળેલ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયો હતો અને એ પરિષદના અહેવાલ અને ‘નિબંધસંગ્રહ’માં છપાયે છે; પણ એ નિબંધને ઉપર કહેલા વર્તુલમાં ન આવે એમ ગણીને અહીં સંગ્રહો નથી. પછી ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં સુરત ખાતે મળેલ પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલ “ગુજરાતનું વૈદિક સાહિત્ય” એ નિબંધથી આરંભી ૧૯૪૦ સુધીનાં પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન-પરિષદના ‘અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહો’માં ‘વીસમી સદી’ ‘ગુજરાત’ ‘પુરાતત્ત્વ’ ‘પ્રસ્થાન,’ ‘કૌમુદી’ ‘વસંત’ ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’ ‘શ્ચરદા’ “ક્ષર્ણસ ગુજરાતી સભા-ત્રૈમાસિક” વગેરે ત્રૈમાસિક-માસિકોમાં છપાયેલા અને ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક કહી શકાય એવા લેખોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે. આ સિવાયના અવલોકનાત્મક તથા પ્રકીર્ણ લેખોને આ ગ્રંથમાં લીધા નથી.

આ ગ્રંથમાં લેખોને કાલાનુક્રમમાં નહીં પણ વિષયવાર વિભાગ પાડીને ગોઠવવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. દરેક લેખ મૂળ ક્યાં અને ક્યારે છપાયો હતો તે અંતમાં ‘સમયનિર્દેશ’માં દર્શાવ્યું છે; વળી તે લેખો મોટે ભાગે જે પ્રમાણે પહેલી વાર

છપાયા હતા તેમ જ રાખ્યા છે, સિવાય કે કવચિત્ કોઈક લેખમાં થોડા મુદારો પણ કર્યો છે. '

છેવટ, મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં ઘણાં વર્ષોથી સમભાવપૂર્વક રસ લેનાર તથા તેને ઉત્તેજન આપનાર મારા મિત્ર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો મારા લેખસંગ્રહને આ રીતે અંત્યાકારે પ્રગટ કરવાની તેમણે કરેલી સચના તથા યોજના મટે ઉપકાર માતું છું.

વિલેપાર્લે

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧

ઐતિહાસિક સંશોધન

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વાસ્થ્ય

(પૃ. ૧ થી ૪૦)

ક્રમાંક	પૃષ્ઠાંક
૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ	૩
૨ ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય	૬
૩ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા	૩૨

ખંડ બીજો

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

[પૃ. ૪૧ થી ૧૧૦]

૧ 'રાણુક એક નહીં બે'ની અર્થા	૪૩
૨ જગદેવ પરમાર	૫૧
૩ ચન્દ બરદાઈના પૃથ્વીરાજ રાસો	૬૫
૪ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ	૮૩
૫ વિદ્યાપતિ બિહલુણના સમયનો વિચાર	૯૪
૬ ચક્રધર સ્વામી	૧૦૪
૭ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાયસ્પતિભિશ્વ	૧૧૨
૮ 'નરસિંહ મહેતાના કૌયલ' નો વિચાર	૧૨૩

૬	કવિમુલગુરુ કાલિદાસનો સમય	૧૪૬
૧૦	રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો	૧૫૮

ખંડ ત્રીજો

ધર્મમંદ્ર પ્રવાહ

(પ. ૧૬૧ થી ૨૪૮)

૧	અગિયારમાથી સોળમા શતકની વૈષ્ણુવલ્લભિતનું પૃથક્કરણ	૧૬૩
૨	ભાગવતનો સમય	૧૮૬
૩	શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ	૨૧૫
૪	સિંહસ્થના મેળામાં જોએલા બાવાસાધુઓ	૨૨૧
૫	ગુજરાતના પ્રાદ્યષ્ઠ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ	૨૪૦

ખંડ ચોથો

દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

(પ. ૨૪૯ થી ૪૨૮)

૧	બૃહત્તર ભારત ઉપર એક જિલ્લી નગર	૨૫૧
૨	ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન	૨૫૮
૩	આપણા દેશને ગુજરાત નામ કયારે મળ્યું ?	૨૮૦
૪	પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ	૨૯૮
૫	યાદવોનું કુળ	૩૧૭
૬	મૃગદાવ-સારનાથની યાત્રા	૩૬૮
૭	પ્રાચીન દ્વારકાપુરી	૩૭૭

૧૮	જેઠવાઓ	૩૮૭
૧૯	ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર	૩૯૩
૧૦	મન્દિરોનું નગર જામનગર	૪૦૬

ખંડ પાંચમો

સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખો

(પૃ. ૪૨૬ થી ૫૪૦)

૧	વિવાહપદ્ધતિ	૪૩૧
૨	મતીપ્રધાનો થોડો ઇતિહાસ	૪૩૭
૩	મુસલમાની સમયમાં ફેળવણીને ઉત્તેજન	૪૪૩
૪	ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્તિખ્તાલો	૪૫૭
૫	હિન્દુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ	૪૭૧
૬	ગુજરાતનું વૈષ્ણવ સાહિત્ય	૪૯૭
૭	પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ	૫૨૬

ખંડ છઠ્ઠો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

(પૃ. ૫૪૧ થી ૭૦૮)

	મવેશક	૫૪૩
૧	ભૃગુપુર-ભરૂકજી-ભરૂચ	૫૫૭
૨	સોમનાથ	૫૭૩
૩	માતૃગયા સિદ્ધપુર	૫૮૮
૪	દ્વારકાપુરી	૫૯૬
૫	લોકેશ્વર	૬૧૪

૬	ગુજરાતનાં દેવીતીર્થો	૬૧૬
૭	મોઢરાનું સૂર્યમંદિર	૬૪૨
૮	ખેડપ્રદા	૬૫૩
૯	શામળાણી	૬૫૬
૧૦	જૈન તીર્થો	૬૬૦
૧૧	આબુ : અર્બુદગિરિ	૬૬૧
૧૨	ગિરનાર અને ગિરિનગર	૬૭૩
૧૩	શત્રુજય તીર્થ	૬૮૩
૧૪	સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો	૬૯૬
૧૫	કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો	૬૯૮
	પરિશિષ્ટ	૭૦૪
	પુરવણી (અદિછત્ર યાત્રી)	૭૦૮
	સૂચિ	૭૧૭
	સમયનિર્દેશ	...

ઐતિહાસિક
સંશોધન

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વારસ્ય

ઐતિહાસિક દષ્ટિ

ઐતિહાસિક દષ્ટિનો આ દેશમાં જૂના કાળમાં ઉદય જ નહોતો થયો. ગ્રીસ જેવા દેશમાં ઘણા જૂના કાળમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિનો ઉદય થયો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ દેશમાં તો બ્રિટિશ અમલ પછી જ ઐતિહાસિક દષ્ટિ - જે કે વિરલ પ્રમાણમાં પણ - ઉદય પામી છે અને કદાચ આ અવસ્થાકારણથી આ હોડ હજી ઘણો કામળ છે અને અનેક પ્રકારના નોખમોથી એનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

વેદકાળમાં ય આર્યો દીર્ઘસત્રમાં એકઠા બેસી વાર્તાઓ કહેતા હતા યજ્ઞપ્રમગ સિવાય પણ હિનાળામાં ઝાડની ઢાંચા નીચે બેસી કે આગલી રાતે તાપણની આસપાસ બેસી, એ કાળના લોકો વાર્તાઓ કહેતા-માલજતા હોવાનો સંભવ છે. આ કથાવાર્તાઓમાં બાલમાનસને અતિપ્રિય દેવદેવીઓની કથાઓ તથા પોતાના જ પૂર્વજોના પગક્રમોની પરંપરાથી સાબળેલી વાતો એ બે પ્રકારની વાતો મુખ્યત્વે હશે. ઋગ્વેદના મત્રોરૂપ પ્રાચીનતમ વૈદિક સાહિત્યમાં આ બે ય પ્રકારની વાર્તાઓના સૂચનો મળે છે અને રાતપથાદિ બાહ્યણોમાં આ બે ય પ્રકારના આખ્યાનો મળે છે. મહાભારત પુરાણમાં વૈદિક આખ્યાનોનો જે વિસ્તાર મળે છે તે વિસ્તૃત રૂપ જ વૈદિક કાળની લોકકથાઓમાં પ્રચલિત હશે, પણ બાહ્ય મત્રોમાં તેના સંક્ષેપો સમ્રહાયા અને કાર્મિક પાછળથી મહાભારત પુરાણમાં મૂળ વિસ્તૃત આખ્યાનો સમ્રહાયા એવો એક મત છે. ત્યારે બીજો મત પાછળના વિસ્તારો મહાભારતકાળના કવિઓની કલ્પનાનુ રૂળ છે એવો છે. આ બેમાંથી કયો મત સાચો? અથવા બેમાંથી એકેય અંપૂર્ણ સત્ય નહિ પણ બેમાં સત્યારા ખરો? વગેરે ગહન પ્રશ્નો નાજી ઉપર ગંખી પૂર્વજોના પગક્રમો વગેરે વાળી માનુષકથાઓનો ભારતકાળમાં મહાભારતમાં અને દેવકથાઓનો પુરાણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, એટલી ઐતિહાસિક હકીકત નિ સંદેહ માનવામાં વાધો

નથી. ગૌણરૂપે પુરાણોમાં માનુષકથાઓ, રાજવંશો વગેરે વિષયો છે - વંશો અને વંશાનુચરિતો તો પુરાણનો ખાસ વિષય ગણાય છે, અને મહાભારતમાં દેવકથાઓ નથી મળતી એમ નથી - મહાભારતમાં તો પુરાણોમાંથી ઘણી બાજતોનો પાછળથી ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ સામાન્ય રીતે તો મહાભારત અને પુરાણ વચ્ચેનું ભેદક લક્ષણ ઉપર કહ્યું છે. અને એ કારણથી જ પુરાણો નહિ પણ મહાભારત ઇતિહાસ ગણાય છે. ઇતિહાસપુરાણમાં ઇતિહાસ એટલે મહાભારત અને પુરાણ એટલે વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો.

દૂકામાં મારું વક્તવ્ય એ છે કે, इति इ वास એ રીતે ઇતિહાસ શબ્દની નિરુક્તિ કરવામાં આવે છે, પણ એ નિરુક્તિમાંથી પહેલાં બનેલી - પરપરાથી સાંભળેલી જુની વાતો - એટલે જ ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ નીકળે છે. ભારતકાળમાં એ શબ્દમાં એથી વધારે અર્થ નહોતો, એટલું તો મહાભારત જેવો અન્ય ઇતિહાસ ગણાય છે, એથી જ સિદ્ધ થાય છે. છતાં મહાભારતમાં શાન્તિપર્વમાં ઉદાહરણરૂપે કહેવાયેલાં અનેક આખ્યાનોના આરંભમાં ઈર્ષવોદાહરમ્ત્વીમ इतिहास पुरातनम् । એ રીતે શબ્દો મળે છે અને એમાં જુની વાત - જુની કથા એવો યોખ્યો અર્થ છે, એ જોવાથી બિલકુલ શકા નહિ રહે. અને ભારતકાળમાં લોકકથાથી ઇતિહાસ છુદો ન પડ્યો, તે આપણા ઇતિહાસ અમલ પહેલાંના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં ન પડ્યો.

ઇતિહાસ શબ્દના આ ઇતિહાસનિર્ણયમાં એક વાત કહેવાની રહે છે. આ દેશ ઉપર જે મુસ્લિમ હુમલાઓ અધ્યકાળમાં થયા તેમાં મુસ્લિમ વિદ્વાઓએ કરેલી અસર બૂલવી ન જોઈએ. અને ગ્રીકો પાસેથી આરબો જે વિદ્વાઓ શીખ્યા હશે તેમાં ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થતો હતો. પરિણામે મુસ્લિમ વિદ્વાઓમાં ઇતિહાસને પણ રચાન હતું, એ જોઈને આ દેશના વિદ્વાનોમાં પણ એ પ્રકારના અન્યો રચનાની વાસના જાગી. આ વાસનાની પ્રેરણાથી રાજતરંગિણી જેવી વિરલ રચનાઓ થઈ છે ખરી, જો કે એનો લેખક પણ પોતે કવિ હોવાનો દાવો કરે છે ઇતિહાસકારનો નથી કરતો, એ હકીકત ખ્યાનાઈ છે. વળી પાછળના ઐતિહાસિક ગ્રંથોની ઉત્પત્તિમાં એક જૂના બળે પણ કામ કર્યું છે. અને એ બળ એટલે જૂનામાં જૂના પુરાણોમાં દાખલ થયેલું રાજવંશોનું વર્ણન. આ વંશવર્ણનમાં અમુક રાજ્યો આટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું,

તેના અનુવાયીએ આટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું અને અમુક વંશો કુલ આટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એ પ્રકારના આંકડા વાચુ આદિ પુરાણોમાં મળે છે અને મૈત્ર્ય પહેલાંના સમય માટે આ પૌરાણિક રાજવંશવર્ણન આધુનિક ઇતિહાસકારોને ધણી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સદ્ગત પુરાણવિદ પાર્ણિટરે આ દિશામાં પહેલ કર્યા પછી પુરાણોને આ દૃષ્ટિથી પુષ્કળ અભ્યાસ થવા લાગ્યો છે. કવચિત્ નવા ઉત્સાહની અતિશયતાથી પુરાણો ગમે તેવાં પણ ઇતિહાસો નથી, પણ પુરાણો જ છે, એ બૂલી જવાય છે કે શું એવો વહેમ પડે છે. બાકી ઇતિહાસરૂપ ન હોવા છતાં જ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માટે બીજાં કોઈ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી, તે માટે આ પુરાણો કીમતી સાધનો છે એ વાત માચી. આ વશાવળી માચવવાની પુરાણી પ્રથામાં ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર જેવા ધર્મપ્રવર્તકોની વાદગીરી કાયમ રાખવા માટે તેમના સંવતો ચાલ્યા, અને તે તે ધર્મના આચાર્યોની અને ધર્મપ્રચારક રાજાઓની વશાવળીએ ભજવી રાખવાની વામનાને પરિણામે, ચોક્કસ કાલગણના રાખવાની નવી વામના ઉમેરાતા, આ વશાવળીઓની ઐતિહાસિક કીમત વધી. બૌદ્ધ દીપવસ, મહાવસ અને જૈન વશાવળીઓ આ પ્રકારની કીમતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને પૌરાણિક પરપગ સાથે બૌદ્ધ તથા જૈન પરપરાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ઐતિહાસિક સત્ય પ્રદલ્ય કરવામાં ધણી મદદ કરે છે. આ ઉપગત વિક્રમાદિ સવતોના પ્રચાર તથા જ્યોતિષીઓની કાલગણના રાખવાની ઇતેન્નરીએ પણ ઐતિહાસિક કાલગણનાનું ખોખું આધુનિક ઇતિહાસકારોને પૂરું પાડવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. પણ જૈન, બૌદ્ધ કે પૌરાણિક કોઈ પણ વશાવળી તૈયાર કરનારા પડિતોમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ નહોતી એ બૂલવાનું નથી. એ પડિતોએ ઐતિહાસિક વિચારથી આ વશાવળી કે એ માથેના વશાનુચરિત - તે તે વશના ધાર્મિકાદિ કારણથી મોટા ગણાતા રાજાના સંક્ષિપ્ત, અને વિરત્ત હોય ત્યારે મોટે ભાગે દત્તકથાઓથી ભરેલા ચરિતો - ની સકલના નથી કરી; પણ ધાર્મિક, પૌરાણિક કે લોકરજનાત્મક દૃષ્ટિથી કરેલી છે.

આ રીતે પૌરાણિક મામત્રીમાં મુરિલભોના આગમન પછી કાંઈક મુરિલમ ઇતિહાસત્રયેના અવલોકનથી - જોકે આપણા પડિતોએ નિષ્કટથી મુરિલમત્રયેનું અવલોકન ભાગ્યે જ કર્યું છે - તો કાંઈક કથામાહિત્યની પ્રાચીન પરપરાના ફજાગારૂપે ફૂટેલ પ્રબળિતામણિના શબ્દોમાં નજીકના

ટપ્પી શકે એવો સંભવ નથી. 'ભારતીય' 'ભારતીય'ની ખૂબ નીચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ દર્શાઈ જવાની બીક મને તો લાગે છે.

આર્ય અનાર્યોદિ જ્ઞાતીય અભિમાનનો વિદ્યાવિષયમાં વિશેષ પ્રવેશ આપ્યારે દેખાતો નથી; ધ્યાનથી અધ્યાયનથી વિરોધનું એર રાજકીય વિષયમાં અનેક પ્રાંતોમાં ફેલાઈ રહ્યું છે, પણ વિદ્યાવિષયથી દુર એ દૂર છે. પણ મૂળ વર્ણોભિમાનમાંથી આ દેશમાં જન્મેલું રાષ્ટ્રીય અભિમાન આ યુગમાં આચારવિષયમાં લગભગ છૂટી ગયા છતાં વિદ્યાવિષયમાં વળગી રહ્યું છે અને અનેક ઐતિહાસિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં નહે છે. શુદ્ધિસંચય મેળવી લાંબી ચર્ચાએ ખાધેલા પલટા આ બાબતમાં સચોટ હિસાબરહુ છે.

આપણે ત્યાં આ ધાર્મિકાદિ સ્વાભાવિક અભિમાનો ઉપરાંત ચાલી આવતી દંતકથાનું પણ એક પ્રકારનું મહત્વ બંધાય છે. દંતકથા એ જ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન માન્યતાના મંરકારે સામાન્ય જનતાનાં ચિત્તને અતિ દ્રઢતાથી વળગી રહ્યા છે. દંતકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલી ફળવણીથી વાંચનાર વર્ગનો મોટો ભાગ વંચિત છે. અને ઐતિહાસિક વેશ ધારણ કરવાથી એટલે ઐતિહાસિક ગ્રંથના ધારણને અનુસરી લખવાથી, કદાચ પણ ગ્રંથ ઇતિહાસ નથી બનતો, માત્ર ઇતિહાસચ્છલ બને છે, એ સત્ય પણ આપણે ત્યાં દુર વિરલ-વિચાર છે. પરિણામે શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરનું ઇતિહાસનામધારી સાહિત્ય ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિવેચકોની ફરજ બીજા બાણાંગ તરફ ગોણુદૃષ્ટિ રાખીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના સદ્ભાવથી ઐતિહાસિક પુસ્તકની કિંમત આંકવાના વિચારો પોષવાની છે.

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

: ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષનું બાપણ :

: તેરમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન: કરાચી :

અ. તેરમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખરથાને મારા જેવા, એ વિદ્યાના વિદ્યાર્પદને હજી ધણે દૂર જોનાર સાધારણ અભ્યાસીને બોલાવીને સ્વાગતસભાએ ઔચિત્યનો દોહ કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી. મારા જેવા આ વિદ્યાના બહતજને તો આ સારસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રભંગ આપવા માટે સ્વામત - સન્માનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સર્વ યાત્રાળુઓ સમક્ષ અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. વડોદરાની સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના સભાપતિ દિગ્ગતવિખ્યાત ભારતીય પુરાવિદ રવ. જયગ્વાલે આવી સભાએને 'ગુરુતીર્થ' કહેલ છે. એક કરતાં વધારે અર્થમાં આ સાહિત્યસંમેલનને એ પદ લાગુ પડે છે. પણ સાહિત્યસંમેલન એકલું જ તીર્થ છે એમ નથી. મોહેન્જોડેરોની શોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાવિદ્યાના અભ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે.

મતલબ કે મને તો તીર્થવદનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થદેવતાને મારી સેવાથી મંત્રાવ થશે કે કેમ એ વિષે મને ધણી શંકા છે. જાપામાં વાગ્યેનું સાચુ હોય તો આ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે પહેલાં મારા મિત્ર શ્રી. રત્નમણિરાવ બીમરાવની વરણી થઈ હતી, પણ તેઓએ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે મારા ઉપર કળશ ઢળ્યો. શ્રી. રત્નમણિરાવે આ સ્થાનને મારા કરતા વધારે સારી રીતે દીપાવ્યુ હોત એમ હું માનું છું. મને પોતાને

તો એથી લાભ જ થાત. પણ મારી વિટળણાઓ એટલેથી પૂરી થતી નથી. ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપદને માંદગી સાથે આ વર્ષે કાંઈક યોગ હોય તેમ સ્વાગતસમિતિની બીજી પમંદગી ન એક માંદા માણસ ઉપર જતરી. પ્રિન્સિપલની દબી તારીખે મને સ્વાગત સભાનો તાર મળ્યો ત્યારે હું જારે માંદગીમાંથી તાજે ઝીક્યો હતો. શરીરમાં અને મનમાં પણ શક્તિ થોડી હતી અને ઐમેલન આગ દિવસો તો કાંઈ હતા જ નહિ. પણ પત્ર પુરું પાલં તોયં યો મે મપલ્લા પ્રવચ્છતિ એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર બહિનથી અપેક્ષી ગમે તેટલી અવધ સામગ્રી પણ દેવતાને માલ છે, એ વિચારથી નમ્રભાવે સ્વાગત મળાને દા લખી.

અને હવે મને આ સ્થાને નિભાવી લેવા મારે પૂરતાં કારણો આપ સૌને મેં આપ્યાં છે એમ ધારું છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની જાડી ને જાડી ઊતરતી જતી સુદાના સુજરાતમાં જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક થી. માનકીકર પીતાંબરદાસ મહેતા ગયે વર્ષે જોણ ચલા છે. એ જુદ તીર્થરૂપ ઇતિહાસોપાસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમરકાર કરું છું.

સાહિત્યમંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ મંમેલન સાહિત્યમંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વારસમ અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થસાસ્ત્ર, યેજેર વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ મંમેલનની અર્થાઓમાં સ્થાન આપીએ છીએ. છતાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો કે પુરાવિદોનું મંમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ મંમેલનનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ યુજાતી પ્રજામાં કેળવણ અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રજામાં અચાર થાય, એ જાતના પ્રવર્તનો પણ આપણા દષ્ટિદેવમાં જરૂર આવે છે. આવાં મંમેલનોમાં આ વિષયોને સ્થાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અલગલગ નિમ્નધોદારા આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું હિતજન મળે ખરું; બાકી મંમેલનને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આ મંમેલન કે આપણી પરિપક્વતામાં નથી. હા, પહેલાં કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ આ મંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર કહેલ જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતાં આપણી બે જૂની અને સદૃશ સંસ્થાઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા બેબનું કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર છે. અને એ બે સંસ્થાઓની સ્થાપના સાથે એક ઉદાર હૃદયવાળા ઇતિહાસપ્રેમી અંગ્રેજ સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોકકાર્પસ સાહેબનું નામ યાદ આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રકાશમાં લાવવા કાર્પસ સાહેબે એ વખતની રિયલિટી બારે પ્રયાસ કરીને 'રાસમાળા' નામનો જે ગ્રંથ લખ્યો છે, તે બંને નિબંધ ઇતિહાસ ન હોય પણ હજી ગુજરાતના ઇતિહાસસંશોધકને જોવો પડે એવો અને દંતકથાઓના સમૂહ તરીકે ધણો કીમતી ગ્રંથ છે. 'રાસમાળા' માટે રાસાઓ સંગ્રહવાના કામમાં કાર્પસ સાહેબના સહાયક કવીયર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈથી જ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે. 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો' નામથી એમનું લખાણ હમણાં જ શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમના નાના સમકાલીન કવિ નર્મદે 'રાત્નચંદ્ર' ભા. ૨માં "જન્મતનો ઇતિહાસ" અને "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ" તથા "કાશ્યાવાડ સર્વસંગ્રહ" લખીને આ દિશામાં ઘણી ઊંચી જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર-વિવેચક નવલરામે પણ 'અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે.

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અનુવાદોદ્વાર ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારપુગ ઉપર કહ્યું તેમ સો વર્ષ પહેલાં જન્મેલા નવલરામ અને 'રાસમાળા'નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર રણછોડભાઈ ઉદયરામથી શરૂ થાય છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શિષ્ટ ગ્રંથોના વીણી વીણીને કરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામાં બારે ફાળો આપ્યો છે. અલગજાત વડોદરાના ભાષાન્તરજ્ઞાતા તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોની યે સંખ્યા નાની નથી. તથા પરિપક્વ ભંડોળ કમિટીએ પણ કેટલાંક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે. ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિનામાં ઊતરવાની ઈચ્છા નથી, છતાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં શ્રી. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત ચણેલા અનુવાદો અનુવાદકને અને પ્રકાશકસંસ્થાને માન અપાવે એવા છે એટલું કહેવું જોઈએ...

કેળવણીખાતુ અને ઐતિહાસિક રાજ્યપ્રચાર

સરકારી કેળવણીખાતાને અંગે પણ સાળાઓ ચલાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદાત્મક તથા ટૂંકા સારમંચદ મંથો લખવાની સરકાર ઘણી વહેલી થઈ છે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મરહુમ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ - જેમનો જન્મ દવીશ્વર દસપતરામ ડાહ્યાભાઈના જન્મ અગ્રાહિ ૧૭ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ - 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. કવિ નર્મદે ગુજરાતી ગદ્યને અર્વાચીન રૂપ આપ્યું તે પહેલાંના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ જેમ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતોમાં તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જેવા મળે છે; તેમ આ રણછોડદાસભાઈનાં પુસ્તકોમાં પણ જેવા મળે છે. રણછોડદાસભાઈના પુત્ર અને દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝંવરીના પિતા રા. બ. મોહનલાલભાઈ રણછોડદાસ ઝંવરી, જેઓ ઉમ્મરમાં કવિ નર્મદથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા; તેઓએ પણ 'હિંદુસ્તાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખેલો છે. આ રીતે ગુજરાતમાં સો વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી આજુ થયેલો અનુવાદો દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો ગયો છે; એટલે કેવળ જમ્યાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો ગુજરાતની વસ્તીનું તથા કેળવણીનું પ્રમાણ જોતાં જે કાર્ય થયું છે તે કદાચ ઓછું ન ગણાય.^૧

પણ ગુણની દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનું મૂલ્ય જોવામાં આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જૂના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઈ ગયા છે, અને એમાં અનુવાદકોને કદાચ દોષ ન આપી શકાય. પણ વર્તમાનમાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં

૧ પુસ્તકાલય સદાયક સહકારી મહાજન તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'ના જે ભાગ, 'કંથ અને કંથકાર'માં પ્રસિદ્ધ થતી બાર્થિઝ નામાવલિ તથા સરકારી ત્રિમાસિક રિપોર્ટો ઉપરથી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી શકાય; પણ એનું કાઈ ફળ અને દેખાડું નથી. ઉલ્લાં ચાર વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૦૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસસંબંધીના ફક્ત ૪૫ ગ્રંથો છે. આ આકાર 'અમદાવાદ સાહિત્ય સભા' માટે પ્રો. ડોશરાય ૧૧ માઈલે કોલી ૧૯૩૧ ના ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.

દુ.ખ થાય છે કા તો અનુવાદ માટે પગલ કગવામા આવેનું મૂળ પુસ્તક જ નિર્માણ્ય હોય તેથી અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને હાથે પણ નિર્માણ્ય પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ જોધુ શોચનીય નથી, અથવા જે ભાષામા મૂળ પુસ્તક લખાયુ હોય તેનું માત્ર જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભાષાન્તર કરવાની ધૃષ્ટતા કગવાથી અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ શૈલી ઉપર હાથ ન ખેઠો હોય તેથી અથવા કેવળ બેદરકારીને લીધે અથવા સંસ્થા પાસેથી પોતાની કિંમતી કે નામને જોરે કામ મેળવ્યા પછી ભાડૂતી કામ કગાયુ હોય તેને પરિણામે પણ અનુવાદોનો મોટો ભાગ કચરો છે એમ બેશક કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે કોઈ જુવાન ઇતિહાસગમિક અભ્યાસીને મમય હોય તો આજ સુધી પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાથી કેટલા ઉપેક્ષાયોગ્ય કચરો છે અને કેટલા એ લગવામાથી તાગવી ફરી ફરી પ્રગટ કરાયોગ્ય કીમતી માહિત્ય છે, એનું ચાળણુ કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકવી એ એક આવશ્યક સેવા છે ઉપરનું કોઈને લાગે પણ હાથે એવું વિધાન કર્યું છે, એ કેવળ ગજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમા ગખીને નહિ પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુમરી માહિત્ય, નિશાન અને વિષયોના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ધ્યાનમા ગખીને કર્યું છે અને જૂના અનુવાદોના ચાળણુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે એ કેટલાક ખરેખર સાગ અનુવાદો યાદ હોવાથી

સારા અભ્યાસના અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સ્વતંત્ર અથો ગમે તેટલા જિંથી કેટલિના લખવાની શક્તિ આપણામા આવે તો પણ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમા અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા ગહેશે જ એમ : એકમ માનુ છું અંગ્રેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરતા ધણી વધારે ખેડાયેલી છે તેને પણ જીજી ભાષાઓમાથી અમાધાગણુ મૂલ્યવાળા અથોના અનુવાદો વગર ચા નહીં ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમા હજી ગુજરાતના રાજકીય સાર્વજનિક ઇતિહાસનું ઠેકાણું નથી અને સાર્વજનિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમા તો હજી મરોધનનું મગનાચણુ થયુ છે, તેમા પડોલી પ્રાન્તોના ગજકીય સાહિત્યવિષયક ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના શિષ્ટ ઇતિહાસોના સાના અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનું હવે ? અને દુનિયાના ખીમ રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમા

પરિપદ, ગુ. વ. સો; ફા. મ. વગેરે મંસ્થાઓ એને સહકાર આપીને કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી બાજવે એ ગુજરાતના ઇતિહાસ-ગ્રેમને શોભાસ્પદ છે. જો કે ડૉ. બુદ્ધર, જેમ્સ હેમ્પબેલ, પ્રો. કર્ન, ડૉ. ભાંડારકર, વગેરે એમના સમયના અનેક અત્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોના મિત્ર અને કાઈકાઈ બાબતમાં ગુરુ થયું એવા આ દેશની પુરાવિદોના પ્રતિભાશાળી પંડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત જરૂર ગર્વ લઈ શકે, પણ એવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાભ ગુજરાતને થયો એણે મળ્યો, એ થયું દિલગીર થવા જેવું છે. શ્રી. રતિરામ દુર્ગારામ, શ્રી. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય અને શ્રી. ગિરિજાશંકર શામળજી ભટ્ટ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમાં એમના શિષ્ય હોવા છતાં, ગુજરાતમાં એમનાથી એ વિદ્યાનો સંપ્રદાય વાઘ્યો નહિ. આનું એક કારણ પડિતજીનું દૃઢ આયુષ્ય; એમના સમકાલીન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના દીર્ઘાયુષ્ય સાથે સરખાવતાં તો એ હકીકત ધણી પરિણામકારક લાગે છે. છતાં ઇતિહાસદિગ્દર્શનકાર કહે છે તેમ વધારે મહત્ત્વનું કારણ તો અહીં સદી પહેલાં પડિતજીનો પરમોક્તવાસ થયો ત્યાં સુધી “આપણે પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પછાત હતો,” કે શોધખોળનો સંપ્રદાય વગેરે મોટા ફોળા ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે મંભવ જ ન હતો. અને હજી આપણે કયો મોટો વિજય સાધ્યો છે ?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક હેતુનો અભાવ

પૂનામાં ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટ જેવી સસ્થા બની થવામાં ગુજરાતે પૈસાનો ફાળો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતમાંથી મળેલી હજારો હાથપ્રતો-ધણી તો આપણે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉકેલવામાં કીમતી મદદ આપે એવી હાથપ્રતો-પૂનાના એ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં પડી ૩ અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ ફુલો છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે બહુ થયેલું-જેમાંથી ધણાં ફળની આશા રાખવામાં આવેલી, તે પુરાતત્ત્વ-મંદિર-વિદ્યાપીઠ-રાજકીય મુદ્દમાં પડતાં વિખાઈ ગયું. ગુજરાતમાં પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પોતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી શકે એવો પ્રતિભાશાળી ઇતિહાસસંશોધક જન્મ્યો નહિ એ બંને દેવદુર્વિપાક હોય, પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા

પ્રાચીન શોધખોળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ કોઈ મંસ્થા પણ આપણે ઊભી કરી શક્યા નહિ એ રિથતિ બીજી રીતે ભારે શક્તિશાળી અને ન્યાં ન્યા ત્યાં માર્ગ મૂકાવે એવી ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાવિપયમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિની દ્યોતક છે, એમ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી.

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે પ્રકારો

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે મોટા પ્રકાર છે. (૧) ઐતિહાસિક કીમતની નાની મોટી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અંદરથી શોધી કાઢવી તે ખોદકામ જેવો એક પ્રકાર; આમાં સામાન્ય માણસને નિરર્થક માત્ર મકાન ચણવા માટે કે ચૂનો બનાવવા માટે જ ઉપયોગના હોય એવા લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કાંઈ પણ જૂની નિશાનીવાળા પથરાઓ વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અંદરથી શોધી કાઢવાની હોય છે. સો વર્ષ પહેલાંના કોઈ શૂરવીરના નામના અક્ષરોવાળા એક સામાન્ય પાણિયાથી આરંભી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંની સિન્ધુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં લાવનાર મોહોન્જોડેરોના ખોદકામ સુધીના નાનામોટા સર્વ પ્રકારોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, જૂનાં મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂનાં ઘરો વગેરે અનેકાનેક જૂની - ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, સંગ્રહવી; મળી આવેલી જૂની લિપિઓ ખેસાડવી, જૂની લાખા સમજવી, કોતરણી, મૂર્તિઓના આકારો વગેરેનું હાર્દ ઉકેલવું. વગેરે બધું આ પ્રકારમાં જ સમાય છે. અલબત્ત વિગતો ગણાવવા જતાં આ પ્રકારના વર્ણન માટે જ આ બ્યાખ્યાન ટૂંકું પડે એટલે એ પ્રયત્ન પડતો મૂકું છું. (૨) પહેલા પ્રકારના સંશોધન સાથે પણ કાષ્ઠિક પછીની જૂમિકામાં, શોધાયેલી વસ્તુઓનાં વર્ગીકરણથી આરંભી પહેલાં થયેલાં સંશોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા પુરાવાની ઐતિહાસિક કીમત આંકવી ઐતિહાસિક હકીકતોને કાલક્રમમાં તેનો વિકાસ સમજાવ તે રીતે ગોઠવવી અને છેવટ જુદા જુદા યુગનો, જુદા જુદા દેશવિભાગનો અને અન્તે આખી પૃથ્વીનો સાર્વકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા ઇતિહાસો લખવા સુધીના અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

૫. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીમાં ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રકારનાં સંશોધનની શક્તિ હતી. જો કે એમને હાથે કાંયમી મૂલ્યનું પહેલા પ્રકારનું

કાર્ય પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સંશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરંતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું તેમ, એનો મંત્રદાય (School) આશો નહિ કે કોઈ મંત્રદાય આવી નહિ, જે જાણી યઈ તે દીર્ઘજીવી ન થઈ, પરિણામે પહેલાં અક્ષરનું કાર્ય પે. ભગવાનલાલ પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જો કે થોડું થોડું વ્યક્તિગત પ્રયાસોથી ૧૮૩૨ થયું રહ્યું છે.

શિક્ષાલેખો અને તામ્રપત્રો

મી. ૧૮૧૨ માં જન્મેલા પણ આખીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ દર્શનરાય ધ્રુવે તામ્રપત્રો શોધેલાં, એમના નાના ભાઈ અને જીવંત સાક્ષરોમાં પરમ વૃદ્ધ શ્રી. કેશવ દર્પદ ધ્રુવે સંશોધનની અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ સાથે તામ્રપત્રની શોધ પણ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ત્રિવરલાલને અમરેલીમાંથી તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે તથા ૧૮૩૨ માં લાડીના કારભારી શ્રી. કેશવલાલ ઝોઝાને મળેલાં તે તામ્રપત્રો-ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી. એ. એસ. ગોંડેએ વડોદરા ઝો. ડૉ. માં નિબંધ લખ્યો છે. (પૃ. ૬૫૯) શ્રી. રામલાલ મુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પચ્ચર ઉપર કોતરેલી સહસ્રલિંગ સરોવરની નુકલિત પ્રસારિત પ્રસ્થાન (પૃ. ૧૨ અં. ૫) માં ૭૫૪ છે. આ ખાનગી પ્રયાસો ઉપરાંત સંપ્રદરશાનો (મ્યુઝિયમો)-દ્વારા પણ શિક્ષાલેખાદિના શોધ અને ગ્રંથકનું કેટલુંક કાર્ય રાજકોટના વૉટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત આચાર્યથી આરંભી આજ સુધી આત્મા ક્યું છે. ગુજરાત બહારના અજમેરના મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીશંકર ઝોઝા, જેઓ નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદમાં ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ હતા, તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિક્ષાલેખો શોધાયા છે. કેટલાક વખતથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તામ્રપત્રો દહી સંશોધન-રસિકા પાસે પડેલાં છે. અને કોઈ કોઈ નવાં તામ્રપત્રો અને નવાં શિક્ષાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો મંભવ છે.

સિક્કાઓ

સિક્કાઓ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનનું થોડું અંગ છે. અને પે. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી પછી પ્રોફેસર હોડીવાળા, શ્રી. ગિરિનથંકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી. રણછોડલાલ પ. માની વગેરે સિક્કાનિષ્ણતોને

હાથે તથા રાજકોટનું. વોલ્ડસન મ્યુઝિયમ, મુંબઈનું ટ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ વગેરે સંગ્રહસ્થાનો મારફત સિક્કાઓનાં શોધન, સંગ્રહ અને ઉકેલનું કામ ચાલ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત અનેક અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરતાં જોયેલ છે.* એક બ્રાહ્મણ સંજ્ઞને તો પોતાને જડેલા જૂના સિક્કાઓ દેવસેવામાં રાખ્યા છે.

અન્ય પ્રશસ્તિઓ.

શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓને ધણી રીતે મળતી મંશોધનસામગ્રી પ્રાચીન અન્યપ્રશસ્તિઓ અને સાલ, રાજ્યકર્તા રાજાનું નામ તથા રચના વર્ણનવાળી અન્યપુણ્પિકાઓ છે. અને છેક પિટર્સન, બ્રુહર, ડૉ. બાંડારકરનાં રિપોર્ટોથી આ સામગ્રીનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે. પિટર્સનાદિ પછી ગા. ઓ. સી. માં શ્રી. ગ્રીમનલાલ દલાલ અને તેઓના સહાયકોદ્વારા અને શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈને હાથે પહેલાં નિર્ગણોદ્વારા અને છેવટ 'જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના દળદાર અન્યદ્વારા બહાર પડેલી હકીકતોનો એકમ સંગ્રહ થઇને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક સંશોધકોને સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે. અને હજી ગુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસ-સંશોધક મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે આ પ્રકારની સામગ્રીનો સંગ્રહ છે અને થોડાં વખતમાં એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે.

ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનો.

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ખાસ કરીને રજપૂત ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમાં 'દ્વાયત્રય', પ્રબંધ ચિંતામણિ' વગેરે પ્રબંધોનું સ્થાન છે. એ તો સાઠ વર્ષ પહેલાં, પ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી અને ડૉ. બ્રુહરનાં ધ્યાનમાં આવી ગયેલું અને ત્યારથી એ સાધનનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. પણ એ વખતે ઘણાખરા અન્યો હસ્તપ્રતરૂપે ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી એ અન્યો મોટે ભાગે જૈનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વિમલ તથા વસ્તુપાલ-તેજપાલ

* અમરેલીમાં શ્રી. કેસવલાલ સોમનાથ વૈદ્ય તથા શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ પાસે તેમજ હાદપુરમાં શ્રી. રતિલાલ મ. અંતાણી પાસે જૂના સિક્કાઓ છે અને શ્રી. રાતિલાલ જી. ઉપાધ્યાયે પોતાને કારકિયાવાડમાંથી જડેલા એક જૂના ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાનું 'પ્રસ્થાન'માં વર્ણન કર્યું હતું.

જેવા મનીઓ અને હેમચંદ્ર જેવા રાજમાન્ય મમર્થ આચાર્યોના ચગિનો નિરૂપવા માટે તથા મેરુતુંગ સ્પષ્ટ દેહે છે તેમ જૈન શ્રોતૃગણને નજીકના સમયની વાતો - આધુનિક દષ્ટિએ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, જોકે ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાલ્યા વગરના-હાગ તેઓનું મનઃકળન કરવા માટે લખાયેલા હોયને, જૈન ધાર્મિક - માહિત્યમાં ગણાવાથી જૈન સરથાઓ-હાગ વળી પ્રમથો અને રાસાઓ પ્રકાશિત તથા અનુવાદિત થયા છે સરકારી અરફત ગિરીઝમાં પણ ડેટલાક પ્રમથો હપાયા છે. શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભાએ 'પ્ર ચિં' તથા 'ચ - પ્ર' જેવા બે અન્યોનું મારી પાસે તથા શ્રી હીરાલાલ રમિકલાલ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સપાદન કરાવી બહેનો અનુવાદ પણ કરાવ્યો છે ગાયકવાડ ઓ. સી. મા પણ અનેક અન્યો ડેટલાક ઐતિહાસિક ઉપયોગવાળી પ્રતાવનાઓ સાથે હપાયા છે અને શ્રી જિનવિજયજીએ સિંધી જૈન અન્યમાળામાં પ્ર ચિં વગેરે ચાર અન્યોનું શાસ્ત્રીય સપાદન કર્યું છે અને બીજા તૈયાર કર્યા છે જ્યારે 'કાન્દારે પ્રબંધ' ઇ સ ૧૮૫૭ મા જન્મેલા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ દેગસરીને હાથે અને 'વિમલ પ્રબંધ', સદ્ગત મણિલાલ બકાગાઈ વ્યાખાને હાથે બરોધાઈને પ્રગટ થયેલ છે.

શુશ્રુક્ષમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ મમયના ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમાં તત્કાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજગતના સુવત્તાનોના સિક્કાઓ, એ વખતના મકાનો, જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય, પડોશી મુસ્લિમ રાજ્યોના ઇતિહાસો, આ વાળના પાછના ભાગ માટે અગ્રેજ સરકારના દફતરો, મગરી ઇતિહાસ વગેરે પણ મુખ્ય છે આમાના મોટા ભાગનું સંશોધન થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી અગ્રેજીમાં તો એ કાળના ઇતિહાસ અથવા પણ લખાયા છે. 'મિરાતે સિક્કરી,' 'મિરાતે અહમદી,' 'ફિસ્તા,' જેવા અન્યોના ગુજરાતી અનુવાદો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી અને શ્રી આત્માગમ મોતીગમ દીવાનજી જેવાને હાથે તૈયાર થઈને પ્રગટ થયા છે નિમ્નોદ્ધે પણ આ કાળના ઇતિહાસ - સમંધી સંશોધનો પ્રગટ થયા છે અને હવે એ કાળની સરમ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ કોઈ ગુજરાતી નિદાનને હાથે થોડા વખતમાં લખાશે એવી આશા રાખીએ.

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય ટૂંકા અને અંધિરવાળો છે. પણ એ વિષે ઘણી માહિતી મરાઠી, ગુજરાતી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં સાધનોમાંથી ઉપલબ્ધ છે. અને આધુનિક સમય માટે, ગુ. વ. સો. એ પ્રકાશિત અને શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેજે લખેલા 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન'ના ત્રણ ખંડોમાં ઈ. સ. ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનું તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કર્યું છે.

પ્રાચીન સમય

ખાકી રહ્યો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ. પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય સાધન શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો તથા ગૌણ સાધનમાં પડોશી રાજ્યોનો અને સમસ્ત ભારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સસ્કૃત સાહિત્ય. શિલાલેખાદિ જે સાધનો મળી આવ્યાં છે, તે તો પ્રસિદ્ધ મંદિર ઉકેલાઈ ગયાં છે. ખાકી હજી કોઈ વિરલ મળી આવે અને કોઈક અપ્રસિદ્ધ પણ પડ્યા હશે. છતાં શ્રી. કાર્નસ ગુજરાતી સભાએ શ્રી. ગિરિન-શકર વ. આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવેલો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના બે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, હું ધાતું છું, છપાય છે.) નામનો ગ્રન્થ સંશોધકોને ઘણો ઉપયોગી થશે. જે કે 'એ-ઈ,' 'ઈ-એ' વગેરે જોવા નહિ પડે એમ કદાચ નહિ થાય. ખીજું ૫. ભગવાનલાલના વખતમાં થતું શિલાલેખાદિ શોધનનું કાર્ય હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ થાય છે, પણ બહુ ઓછું થાય છે એ ખરી વાત છે; કારણ કે જમીન બહાર મળી આવતા લેખો તથા મુલમ તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ શોધાઈ ગયો છે. ખાકી જે છે, તે માટે પાછળથી વ્યવસ્થિત થયેલું સરકારી આર્કિઓલોજિકલ ખાતુ કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે. અને જમીનની અંદરથી પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકે એવું કાર્ય તો સરકારી અને ગુજરાતમાં તો દેશી રાજ્યોનાં આર્કિઓલોજિકલ ખાતાં જ કરી શકે એવું છે. આ રસ્તે ઐતિહાસિક કામતનો કેટલો માલ મળશે એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં વડોદરાના 'આ ખાતાના વડા અધિકારી શ્રી. હીરાનંદ શાસ્ત્રીને હાથે ખોદકામ

લખનારને ધણા ઉપયોગી છે વળી હેલ્લા ચારેક વર્ષના પ્રદાશનોને ઉપ-ઉપરથી જોતા પણ શ્રી ૮ મો ઝવેરી, મૌનવી અશુભરૂ નદવી, હીરાલાલ ગગીનદાસ કાપડિયા, શ્રી હીગનદ ચાસ્તી, શ્રી દેવદત્ત ધ્રુવશાસ્ત્રી ત્રિપાઠી, શ્રી દત્તાત્રેય ડિસ્કલકર શ્રી શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, શ્રી ગણેશનાથ ધ ગાની, મિ હમામુદ્દીન દગ્ગાદવાળા, ડૉ સોહગમ હોગમમજી મતોક, શ્રી ગિ વ આચાર્ય, શ્રી એ એમ મર્ફે, શ્રી, દુ કે ચાસ્તી, મુનિ પુષ્પવિજયજી, અમૃત વસત, ૫ બેચરદાસ દોશી શ્રી ધીગજલાલ ટો શાહ શ્રી હુગરશી ધગમશી મપટ શ્રી જનાર્દન પ્રભાગર શ્રી ન્દાનાનાથ મહેતા, ડૉ એ જ તાગપોગવાળા, ૨૧ મા પી મહેતા, શ્રી મ ૥ દવે, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, ડૉ ત્રિભુવનદાસ શાહ મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસુગિ શ્રી દયપતરામ ઈ પાઠક, શ્રી હી ત્રિ પારેખ, શ્રી દનેયાલાલ ભાર્ગવજી દવે, શ્રી ડોશગાય ૨ માકક શ્રી કલ્યાણગાય ન જોડી શ્રી મણિલાલ હમારામ ભટ્ટ શ્રી રતનમણિગાય બીમરાવ, શ્રી બો જ સાહેસરા, શ્રી સુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ શ્રી વિ કે વંશ, શ્રી ગતિકાન્ત કનાધર ભટ્ટ, શ્રી માણેશ્વાન ભટ્ટ શ્રી માહિત્યવત્મય, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી શ્રી મનસુખનામ દિવેદી, ઈત્યાદિ અનેક લેખકોને હાથે ઇતિહાસમગે ધનને લગતું માર્કક માર્કક લખાણ પ્રગટ થયા કરે છે અનખત આ કાર્યના મૂલ્યાંકન માટે અત્યારે મમય નથી પણ આવા લખાણોનું વાર્ષિક નાદિ તો પચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે કોઈ સરથા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ મગેધનનું માર્ક આડે નરને ન જતા સીધે નરને આને તથા વેગવાણ થાય એમ ૮ ધારુ છું

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાત પાસે મારો ગળકડીય ઇતિહાસ લખી ચકાવ એટલી સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે

હમણા સુધી શ્રી. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેમાઈ કૃત 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અને 'અર્વાચીન ઇતિહાસ' બે પુસ્તકો મુ જે ઉપ-થી લખાયેના આપણી પાસે હતા પણ હમણા શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે લખેલ અને ગુ વ સો એ પ્રમશિત 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન' ત્રણ ખડામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નવું પ્રસ્થાન છે તેમ જ

કે સંમેલનના રિપોર્ટમાં, વસતરજતસ્મારકગ્રન્થ અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમાં અને આપણાં માસિક-ત્રિમાસિકોમાં પ્રકટ થયાં છે તેના જથ્થો ઓછો નથી. જો કે મોટો ભાગ અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે, પણ કેટલાંકમાં નવું-અનુવાદાત્મક નહિ પણ સ્વતંત્ર સંશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું આન્તરરાષ્ટ્રીય સ્થાન નજીવું હોઈ આવાં સ્વતંત્ર સંશોધનોના આન્તરરાષ્ટ્રીય તો દૂર રહ્યો-આન્તરપ્રાન્તીય સ્વીકાર પણ હજી વિરલ છે; પણ એમાં નિરાશ થવાનું કારણ નથી. કોઈ પણ ભાષા અને સાહિત્યને પોતાની સીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સર્જનો અને સંશોધનોથી મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે. અને સંશોધન-વૃત્તિ આપણામાં જાગી છે એટલે પ્રતિભાયુક્ત સંશોધન પણ થશે. સાહિત્યનાં વેધારે યશઃપ્રદ ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ પકિતનું કાર્ય કરનારા વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ જેવા 'વિશાખદત્તનો સમય,' 'સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી,' 'યુગપુરાણમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ' વગેરે અનેક નિબંધોદ્ધારા અને આ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. ક. મા. મુનશી જેવા સાહિત્ય સંસદનાં વાર્ષિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં દર્શન આપે છે તે એ ક્ષેત્રની આકર્ષકતાનો પુરાવો છે. ખીજી તરફથી દીર્ઘજીવી ડૉ. સર જીવનજી જમશેદજી (ઈ. સ. ૧૮૫૪માં જન્મેલા) થી આરંભાયેલું સંશોધન કાર્ય શ્રી. બરજેરજી રૂસ્તમજી પેમારતર, પ્રો. દિરોજ કર્તુરજી દાવર અને શ્રી. એચ જલ્દાંગીર તારાપોરવાળા જેવા પારસી વિદ્વાનોએ ચાલુ રાખ્યું છે. બાકી તો એથી વીશીને લગભગ છેડે પહોંચેલા શ્રી. કે. હ. ધ્રુવથી આરંભી જેણે હજી પહેલી વીશી પૂરી કરી છે એવા શ્રી. બોગીલાલ જ. સાહેબરા સુધીના અનેક સંશોધકોએ અનેક દિશામાં ઓછી વધુ કીમતનાં નાનામોટાં અર્પણો કર્યા છે. તેમાંથી કેને ગણાવું અને કેને ન ગણાવું ? જૂનું પાટલ અને સદ્અલિંગ સરાવર વિષે, ચાવડાવંશ મંજંધી તથા દર્શદેવ સોલંકી, હર્ષ જીજ્ઞે વગેરે મધ્યકાલીન રાજાઓ મંજંધી શ્રી. રા. મુ. મોદીના નિબંધો, ભરૂચ અને લાટના ઇતિહાસ મંજંધી શ્રી. ધનપ્રસાદ મં. મુનશીનાં સંશોધનો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ મંજંધી શ્રી. જી. હી. ઝોઝાનાં દિંદીમાં પ્રકટ થયેલાં સંશોધનો, જેમાંથી કેટલાંકના ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે વગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ

લખનાગને ધણા ઉપયોગી છે વળી હેલ્યા ચારેક વર્ષના પ્રદારાનોને ઉપગ્રહપદ્ધતી જોતા પણ શ્રી કૃ મો ઝવેરી, મૌવવી અણુઝર નદવી, હીરાલાલ ગંગીવદાસ કાપડિયા, શ્રી. હીરાનંદ સામી, શ્રી દેવદત્ત ધ્રુવચાકર ત્રિપાઠી, શ્રી દત્તાત્રેય ડિરકલકર, શ્રી શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, શ્રી ગણુછોડવાલ ધ જાની, મિ ધમામુદીન દગગાદવાળા, ડૉ સોહગણ હોગમજી મતોક, શ્રી ગિ વ આચાર્ય, શ્રી એ એમ મર્ફ, શ્રી, દુ કે સામી, મુનિ પુણ્યવિજયજી, અમૃત વમત, પ બેચગદામ દોશી, શ્રી ધીગજલાલ ટો શાહ, શ્રી દુમગશી ધગમશી મપટ, શ્રી જનાર્દન પ્રભાકર, શ્રી ન્દાનાવાલ મહેતા, ડૉ એ જ તારાપોગવાળા, ગ્વ મા પી મહેતા, શ્રી મ ધ હવે, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, ડૉ. નિશુવનદાસ શાહ, મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસુગિ શ્રી દમપતરામ ઈ પાહક, શ્રી હી ત્રિ પારેખ, શ્રી કનેપાલાલ ભાઈચકર હવે, શ્રી ડોલગગાય ગ માકક, શ્રી કલ્યાણુગાય ન જોશી, શ્રી મણિલાલ જમાગમ બટ, શ્રી ગનમણિગવ જીમરાવ, શ્રી બો. જ સાડેસરા, શ્રી સુનીલાલ બેચરલાલ બટ, શ્રી વિ ક વૈષ, શ્રી રતિકાન્ત કલાધર બટ, શ્રી આણેકલાલ બટ શ્રી આદિત્યવત્સવ, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી શ્રી મનસુખગમ દિવેદી, ઈત્યાદિ અનેક લેખકોને હાથે ઇતિહાસમરોધનને લગતું કાષ્ટક કાર્ષક લખાણુ પ્રગટ થયા કરે છે અલખત આ કાર્યના મૂલ્યાકન માટે અત્યારે મમય નથી પણ આવા લખાણોનું વાર્ષિક નાદિ તો પચ્ચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક મૂલ્યાકન થનાની જરૂર છે કોઈ સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ-મરોધનનું કાર્ય આડે ગસ્તે ન જતા સીધે ગસ્તે ચાલે તથા વેગવાળુ થાય, એમ કૃ ધારુ છુ

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાત પાસે મારો રાજકીય ઇતિહાસ લખી શકાય એટલો સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે

હમણા સુધી શ્રી. જોવિન્દભાઈ હાથીભાઈદેમાઈ કૃત 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અને 'અર્વાચીન ઇતિહાસ' બે પુસ્તકો મું જે ઉપરથી લખાયેલા આપણી પાસે હતા પણ હમણાં શ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે લખેલ અને ગુ વ સો એ પ્રમુખસિત 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન' તથા ખડોમા પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નવું પ્રસ્થાન છે તેમ જ

ગુ. વ. સો. તરફથી મારું લખેલ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તક છપાય છે. જેનો પહેલો ભાગ બહાર પડી ગયો છે. અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સંમેલનના ઇતિહાસ - વિભાગના પ્રમુખપદેથી બોલતાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આ મધ્યકાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણુલેખો પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા. આવા વિષયમાં છેવટના નિર્ણયો તો મુસ્કેલ છે પણ એમાંના ઘણા પ્રશ્નો વિષે ગેઝિટિયરના ઇતિહાસમાં ન કરેલી ચર્ચા કરીને મારો મન મેં દર્શાવ્યો છે. અલખત એની કીમત આંકવાનું કામ પરીક્ષકોનું છે. બાકીના સમય માટે પણ ગેઝિટિયરથી વધારે માહિતી, મતો, પુરાવાઓ અને નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સાધન-સામગ્રી ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના બે ત્રણ પેઢીના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોને પરિણામે એકઠી થયેલી છે અને 'ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ'ની જે યોજના 'અન્ય અને અન્યકાર' (વર્ષ ૮૫)માં બહાર પડી છે તેમાં ઇતિહાસનું પણ સ્થાન છે. અને આ મોટી યોજનામાં કદાચ ઇતિહાસનિરૂપણ સંક્ષેપમાં હશે પણ ગુ. વ. સો. મારફત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં બાકી રહેલાં પ્રકરણોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પણ પ્રકાશિત થઈ શકશે. એ માટે યોગ્ય લેખકો એ સરથાના સંચાલકોના ધ્યાનમાં જ છે.

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસ સળધી જેટલો સામગ્રી તૈયાર છે, તેટલી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ સળધી નથી. સમગ્ર ભારતની સંસ્કૃતિ સંબંધી સંશોધન ઘણું થયું છે અને મોટા મોટા અનેક ગ્રંથો છપાઈ ગયા છે. જ્યારે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ હજી ઘણું સંશોધન માગે છે. ફક્ત એકે બાપા અને સાહિત્ય વિભાગમાં સારું કાર્ય થયું છે. છેક પ્રજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી (સં. ૧૮૮૧ માં જન્મેલા) એ 'ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યારથી આરંભાર્થ ૨૧ ગો. મા. ત્રિપાઠી; ૨૨. કે. હ. દ્રુપ; ૨૩. ન. બો. દીવેદિયા; ૨૪. રમણભાઈ; દિ. બ. કૃ. ગો. ઝવેરી, આ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. ક. મા. મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિબંધો તથા પુસ્તકો લખાઈને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે. ૨૩. ન. બો. દીવેદિયાનું 'ગુજરાતી બાપા અને સાહિત્ય' મૂળ અંગ્રેજીમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી આગળ

આપેલાં 'દાદાશોભાજિજ્ઞ લેક્ચર્સ', શ્રી. ક. મા. મુનશીનું 'ગુજરાત એન્ડ ઈટ્સ લિટરેચર' અને શ્રી. મો. દ. દેસાઈનો 'જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ' આ વિષયમાં છેલ્લાં પુસ્તકો છે. અત્યંત હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ બાપાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણાં શ્રી. મશરૂતાળાએ કર્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર દ્રાવિડ બાપાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનું છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે મારા જેવાએ તો તીર્થના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવું એ જ યોગ્ય છે.

ધિત્ર-શિલ્પાદિ કલાઓ

શ્રી. નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા, શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર અને શ્રી. રવિશંકર રાવળ અને તેના મેડન માગ્નિટ ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સંશોધન થયું છે અને ચાલુ છે. શ્રી. વીરેન્દ્રરામ મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય વિષે શ્રી. મળનન પાદકનો નિબંધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્યસંમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને જે મા જ ગુજરાતી કલાના જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્ચા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનનો આરભ તો અનેક સાહિત્ય-રચણોનો આરભ કરનાર કવિ નર્મદે 'સુરતની મુખતેસર દહીકત' દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિષે પ્રો. અસ્તેકરનો એક નિબંધ 'ઇ. એ. 'માં છપાયો છે. પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રત્નમણિગવના 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' અને 'ખલાતનો ઇતિહાસ' એ એ પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. આ સિવાય 'સયાહ બાલશાનમાળા'માં છપાયેલ 'પાવાગઢ,' 'મિહુપુર પાટણનો પ્રવાસ,' 'ગિરનાર' વગેરે, અને મારાં 'ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો' માં આપેલાં 'મોદેરા' વગેરેનાં વર્ણનો, ઇત્યાદિ કેટલુંક કાર્ય થયું છે. 'તવારીખે નવસારી,' 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ,' 'વીમનગર,' 'સિહોરની દહીકત' વગેરે શહેરો અંગેની થોડાં પુસ્તકો છે. વળી ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાંથી ઇડર, પાલજીપુર, ગોંડલ, બાવનમર, કચ્છ, વડોદરા, જમનગર વગેરે કેટલાંક રાજ્યોના મોટે ભાગે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસો છપાયા છે.

જ્ઞાતિઓ અને સમાજ

શ્રી. ધ. ચ. મુનશીનો 'ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ,' સદ્ગત મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો 'શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' સદ્ગત મા. પી. મહેતાનું 'નાગરોત્પત્તિ,' ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલનું 'વડનગરા કણ્ણીની ઉત્પત્તિ,' ભાઈરાકર વિદ્યાગમનો 'સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ,' શ્રી રતિલાલ સુ. દીરાનકૃત 'વાદ્મીક્રિકાવસ્થનો ઇતિહાસ,' મયારામ રાણુનાથકૃત 'મોતાળા બ્રાહ્મણની કથા,' શ્રી. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જગીરદારકૃત 'ગુજરાતી ડીકુ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' નાથુમિહ દા. ચાવડાકૃત 'ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ' વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ મંબધી નાના મોટા ગ્રન્થો છે. જો કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી ઘણું મરોાધન બાકી છે એ કબૂલ કરવું પડે તેમ છે. પણ જ્ઞાતિથી જોડા જીતરીને મૂળ જાતિઓ, જૂના વખતમાં થયેલા મિશ્રણો ઇત્યાદિનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવાની પણ જરૂર છે. પારસીઓ વિષે પારસી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. ગુજરાતના મુસ્લિમો વિષે લખાવું હજી બાકી છે

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

બ્રાહ્મણધર્મના સંશોધનની બાબતમાં મેં અન્યત્ર મવિસ્તર નોંધ આપેલી હોવાથી પ્રકાર્ણ લેખો, નિબંધો વગેરેને ન ગણવામાં આવે તો 'વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' એ બે મારા પુસ્તકો, શ્રી. ન. દે. મહેતાનું શાક્તધર્મ - ત્રણેય હા. ગુ. સ. તર્કથી પ્રકાશિત અને ગુ. વ. સો. પ્રકાશિત શ્રી. અ. ભુ. જાનીનો લખેલો 'હરિલીલા ષોડશકલા'નો ઉપોદ્ધાત એ ચાર પુસ્તકો, શ્રી. ક. મા. મુનશીનો 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિબંધ, અને 'ખજાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકના અ-દ્વ પર્ગિશિષ્ટો એટલું મામાન્ય સાહિત્ય ગણાવી શકાય. બાકી વલ્લભસપ્રદાય મંબધી 'વેણુનાથ' અને 'શુદ્ધાદૈત ભક્તિમાર્તંડ' જેવા સાપ્રદાયિક મામિકામા તથા 'ગસિકવલ્લભ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી. જી. ગો. શાહના ઉપોદ્ધાતમ્મ કેટલુંક મરોાધન થયેલું પડ્યું છે. જનાં હજી માપ્રદાયિક નીતિ પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી વધારે મરોાધન આવશ્યક છે. સ્વામીનાગાયણ મપ્રદાય વિષે શ્રી કિ. ધ. મરાઝવાળાનું 'મહાનંદ સ્વામી' નામનું પુસ્તક તથા ઇ. મરાઝવાળાનો 'ગુજરાતી

સાહિત્ય' ખ-પ મા 'ગ્વામી નાગવણ એપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નિમ્ન ઁટલુ મજુનાયોઅ છે જૈનોએ સ્વધર્મ વિશે ધણુ લખ્યુ છે, પણુ એનુ દિગ્દર્શન કોઈ જૈન વિદ્વાન કરે એ જ યોગ્ય છે. હલકી દિંદુ કામોમાં પ્રચલિત ધાર્મિક મતવ્યો વિષે હજી ધણુ સંશોધનને અવગરા છે

તત્ત્વજ્ઞાનની આગતમા ગુ વ સો તગ્દૂથી પ્રકાશિત શ્રી ન દે મહેતાએ લખેલો 'દિ- તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને એ જ લેખની 'અખાદૂત કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના ઁટલુ જ યાદ આવે છે

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

અ યુવેદ, જ્યોતિષ ઁટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સમધી તો ગુજરાતીમા ધણુ ઁખાયુ છે. 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ'ના પ્રકરણો 'પુરાતત્ત્વ મા, પરિપત્ના િયોટીમા તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'મા મે લખ્યા છે જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ'મા અને 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા મા તદ્દિનો નિમધો છે પણુ આ દિશામાં ધણુ વધારે કામ ચનાની જરૂર છે

લોકસાહિત્ય

શ્રી મ ર મજમુદારે જૂના લોસાહિત્ય વિશે અને શ્રી મેવણીએ ગ્રામિણવાડના લોસાહિત્ય વિશે સારુ સંશોધન કર્યુ છે. પણુ હજી એ દિશામા વધારે કાર્યને અવકાશ છે

સંશોધન - સાહિત્ય વિષયક ઉપરનું દિગ્દર્શન અતિ સક્ષિપ્ત છે ધણી વિગતો સમયને અજાવ છોડી દીધી છે વળી ગ્રુખ્યત્વે 'અન્ય અને અન્યકાર'ના આધારે આ દિશામા પ્રયત્ન કરનાગઓના નામોનો ઉલ્લેખ મ્યો છે છતા સખૂર્ણ યાદી આપવાનો તો હેતુ જ ન હતો અને શરતચૂકથી કોઈ પણુ સાખામા કોઈ મારુ મમ કરનારનુ નામ રહી ગયુ હોમ તો એ હેતુપૂર્વ નથી થયુ પણુ જૂલથી થયુ છે એમ ઉદારહદથી શ્રોતાઓ અને વચનાગઓ ગણુશે એવી આશા છે

ઐતિહાસિક દષ્ટિ અને તેનાં ભયસ્થાનો

હવે ઐતિહાસિક દષ્ટિ વિશે ટૂંક વિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન

સમાપ્ત કરીશ છેક ઉપનિષદમાળથી આપણે ત્યા ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે, પણુ તે એના વ્યાધુનિક અર્થમા નહિ પણુ દત્તમ્યાના અર્થમા અને મમે તે કારણ હા પણુ અનેક વિદ્યાઓ જેના ઇતિહાસાળી પ્રાચીનોમા કે મધ્યકાલીન અનુવાયોઓમા ઐતિહાસિક

દષ્ટિ ન ખીલી તે ન જ ખીલી. આ જમાનામાં સર્વત્ર ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વનાં ગીત ગવાતાં હોઇને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિ તો આપણામાં વિશેષતઃ ગુજરાતીઓમાં હજી ઘણી ઓછી ખીલી છે એમ સખેદ કહેવું પડે છે.

સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ કેટલેક અંશે જે માનસશક્તિઓ ધંધરની કે કુદરતની બક્ષિમરૂપ આજન્મપ્રાપ્ત મળ્યા છે તેમાંની એક છે. અલ્પબલ એ દષ્ટિને કેળવી શકાય છે. પણ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાંક ભયસ્થાનો છે; અને તેમાં ન આવી જનાર જ એ દષ્ટિને કેળવી શકે છે.

દંતકથાના રસારવાદની લોભુપતા એ આપણે ત્યાં પહેલું ભયસ્થાન છે. દંતકથા એ ઐતિહાસિક સાધન ભલે હોય પણ ઇતિહાસ નથી. ઘણી વાર દંતકથા કલ્પિત જ હોય એમ પણ બને, એવી ભુદ્ધિ બદ્ધમૂલ ન થાય, ત્યાં સુધી ઐતિહાસિક દષ્ટિનો ઉદય દૂર જ રહે છે. ખીજી તરફથી દંતકથામાં ઐતિહાસિક અંશ હોવાનો મંભવ છે. કેટલીક પહેલા અમંભવિત લાગતી વાતને પાછળથી મળેલા પુરાવાઓ સાચી દરાવે છે; એ જોતાં દંતકથા સર્વથા ઉપેક્ષાએગ્ય નથી; છતાં પુરાવાઓ મળ્યા પહેલાં તો ગમે તેવી ઊંડા મૂળવાળી પણ દંતકથા તે દંતકથા જ એમ માનીને ચાલતુ એજ મંરોધનનો માર્ગ છે.

પક્ષવાદી વકીલની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દષ્ટિ એ જ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ થવાને પાત્ર. એકાદ પુરાવાથી જે અનુમાન નીકળી આવે તે ગમે તેટલું રોચક અથવા ખુલાસાકારક લાગતું હોય, પણ વકીલ પેઠે એને પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ અને દલીલો શોધનાં અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નજર ન કરવી, એ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિનું ભયસ્થાન છે. ઐતિહાસિક મંરોધકે તટસ્થ દષ્ટિથી આમા પક્ષના માફી પુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવાં જોઇએ એટલુજ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેઠે પોતે ઉપગતવેલું અનુમાન, વિરુદ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાને પરીક્ષા કરી જોવી જોઇએ. આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવું એનું જ નામ ઐતિહાસિક દષ્ટિ.

ધાર્મિક જીવન પેઠે ઐતિહાસિક દષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાંભળી કાઢીને નવાઈ લાગશે. પણ વૈજ્ઞાનિક મંરોધકમાં

યે નમ્રતા આવશ્યક છે. પોતાને કોઈ આશ્ચર્યકારક કે નવો તર્ક સંકુરે-અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર-ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમાં જે દાવ્ય કર્યું હોય તેને તુરંત ગણીને અવગણના કરનાર, પોતાના અભિમાનમાં ઘણીવાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચું સંશોધન તો નથી જ કરી શકેતા; પણ ઘણી વાર હાર્યાસ્પદ બૂલો કરે છે. સાચું સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર સુવાનોને મારી નામ્ર સૂચના છે કે, પોતાનાં સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સંશોધકોનાં લખાણોમાંથી સિધ્ધિભાવે તમારી દૃષ્ટિ કેળવતાં શીખો, તો ભાવિમાં તમારું સંશોધન પણ સ્વીકાર્ય થશે.

ધાર્મિક અથવા કોઈ પણ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા ઇતિહાસદષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જો કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, પણ આ દેશમાં ઘણી છે અને ગુજરાતમાં એ દષ્ટિ વડે ઇતિહાસદષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામનો નકામો મોટો કરેલો ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમાં ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો આખ્યા કે ગોઠવ્યા વગરનો મોટો ખીચડો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં ઇતિહાસદષ્ટિ શૂન્ય છે અને ઇતિહાસસંશોધકમાં આવશ્યક નમ્રતા નથી. શ્રી. વિજયેન્દ્રસુરિએ 'ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસ'ને પાખંડ કહ્યો છે અને 'અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત' તથા 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામે બે ગ્રન્થો તથા 'પ્રસ્થાન'માં એક અવલોકન લખીને શ્રી. ડૉ. રં. માંકડ '૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષા'માં કહે છે તેમ ખોટા સિદ્ધાંતે ચલણી થઈ જતો અટકાયવાનું પ્રસંસનીય કાર્ય કર્યું છે.

ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનો આ મોટો દાખલો જૈનધર્મનો મળી આવ્યો એ એક અકસ્માત છે. સાદાજીવમાંથીના યે એ પ્રકારના દાખલા ઓછા વિસ્તૃત પણ પુષ્કળ છે.

પ્રચારદષ્ટિ ઇતિહાસદષ્ટિની ધાતક છે. ઇતિહાસ દષ્ટિનો વિષય યથાશૂત અર્થ છે. ત્યારે પ્રચારદષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પછી એ શૂતાર્થ હોય કે અશૂતાર્થ હોય. જૂના કાળમાં

ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનું લક્ષ્ય હતું; અત્યારે રાજકીય, આર્થિક સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે. પણ પ્રચારકતાનું સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનું વલણ ઇતિહાસ જેવી વિષાળો માટે લયંકર છે. જર્મની, ઈટલી અને રશિયામાં આ પ્રચારકદષ્ટિએ સાહિત્યની ભારે દુર્દશા કરી છે. અમદાવાદના ખારમા સાહિત્યસંમેલનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. કે. મા. મુનશીએ આ દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું હતું, તે ધણીને યાદ હશે. પ્રચારલક્ષી ઇતિહાસ નામધારી અન્યો યે ધણા લખાય છે. પણ આપણે ત્યાં હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થવાનો છે. ત્યાં જ જે એના ઉપર પ્રચારકતા હલ્લો કરશે તો એ બાળક આંધળું જન્મશે. ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રામાંચ ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામાં નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ઘણું કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે ધણી વાર માગણી થાય છે. પણ ગુજરાતનો ભૂતકાળ જેટલા ગૌરવવાળો હોય તેથી વધારે ગૌરવવાળો તેને બનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમાં નથી. અને જે અન્યો એવો કામિયો કરી શકે તે બીજું ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી. સાચો ઇતિહાસ ભૂતાર્થવાદી હોય, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનું લક્ષ્ય જેવો હોય તેવો ભૂતાર્થને શોધવો એ છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે તો પછી રામાંચકારી ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઈએ? ભૂતકાળ તો મર્યો. ભૂતકાળમાં જે બની ગયું તેને અન્યથા કરવું શક્ય નથી, તો અન્યથા જોવાથી શું ફળ થશે? વર્તમાનને યથેચ્છ ધડવાનું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ કલ્પના કરવાનું આપણા હાથમાં છે. તો પરાક્રમ માટે એ તરફ મોકળું મેદાન રાખી ભૂતકાળને જેવો હોય તેવો રહેવા દઈએ અને જોઈએ, તો શું જોઈએ છે? ઐતિહાસિક દષ્ટિની ફળવણી માટે જ ભૂતકાળ ભલે રહે. જેમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવસોકનશક્તિ કેળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદષ્ટિ, શોધક શુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો સાચા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ — સંશોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમાં કેળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જવળ ગુણશક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભવિષ્ય દેહીપ્રમાણ ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વકર્મના મહાઇતિહાસના વિધાના પાસે પ્રાર્થના છે.

પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા

ભારતવર્ષના અથવા ગુજરાતના ઇતિહાસના અસ્થિપંજરરૂપ કાલાતુકમ, લગભગ સવામો વર્ષના પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તા, મુખ્યત્વે પાશ્ચાત્ય અને સ્વરૂપ અંશે પ્રાચ્ય વિદ્વાનોના પ્રયાસને પરિણામે લગભગ તૈયાર થઈ ગયો છે; પરંતુ આ અસ્થિપંજરમાં ચે ૬૭ કોષ્ટ કોષ્ટ અસ્થિઓ ખૂટે છે અને કેટલાક અસ્થિઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠાં નથી. આજ સુધી થયેલાં કામથી મતોપી ન બની જતાં, જુદી જુદી શોધખોળની દિશાઓમાં પગેડું ચલાવવાથી ધણી નવાં અસ્થિઓ મળવાનો અને પહેલાં જડેલાં અસ્થિઓ મથાસ્થાન ગોઠવાવાનો મંતવ છે. બંગાળી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના પ્રયાસથી છેલ્લાં પંદર વીસ વર્ષમાં આ દેશના તથા બંગાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલો નવો પ્રકાશ પડ્યો છે એ તદ્દિદોષી અભિપ્રાય નથી. દિંદી વિદ્વાનોની શોધખોળથી રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવો પડે એટલી મામમી એકઠી થઈ છે; જેની વાનગી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના અંકમાં જોઈ શકાય છે. સ્વામિભાની મહારાષ્ટ્ર, નિઃકવિદ્યાબિન્દા, પુરાતત્ત્વવિદ્, સદ્ગુણ ડૉ. બાઉ દાશ અને પ્રાચ્યતત્ત્વવિદઅણ્ણી પ્રાદ મરુત્તય ડૉ. સગ રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાંકારકરના સમયથી પોતાનું સલાજી છે.

જેમ મમમ્મ ભારતવર્ષમાં તેમ આપણા ગુજરાતમાં પણ આ ક્ષેત્રમાં કરવાના કાર્યના તો ઢગલા પડ્યા છે. ગુજરાતના એક પણ પ્રાચીન સ્થળનો પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામ કરીને અભ્યાસ કરવામાં આંખો નથી. 'આ કામ મોટું, ખર્ચાળ તથા તત્કર્મીઓસની આવશ્યકતાવાળું છે; વળી સરકારી પ્રાચીન શોધખોળખાતું એ કાર્ય કરે છે' એવા ઉત્તરથી સંતોષ થવો કઠણ છે. આ સરકારી ખાતા પાસે પણ જોઈએ

તેટલા પૈસા નથી. અને આ દેશનાં મેકડો પ્રાચીન સ્થળોમાં પણ પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામનું કાર્ય પૂરું થયું નથી. સમગ્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તથા યવનાદિ પરદેશી મુસાફરોએ જેને વિષે પુષ્કળ નોંધો કરી હોય એવાં સ્થળો પહેલાં હાથમાં લેવાની, સરકારી ખાતાની સ્વાભાવિક નીતિ છે. આ ખાતાના વડા અધિકારી સર માર્શલ કેટલાં વર્ષોથી તક્ષશિલા પાસે પડ્યા છે ! આ સ્થિતિમાં ગુજરાતનો વારો ક્યારે આવે ? ભોપાલની યોગમે સાંચી માટે જેવી ઉદાર મદદ કરી તેવી કાઠિયાવાડના રાજાઓ કે ગુજરાતના શ્રીમંતો ન કરે એમ માનવાનું કારણ નથી. તજજ માણસો તો સરકાર પાસેથી માઝાં મળશે ને પુરાતત્ત્વમંદિર નવાં તૈયાર પણ કરી શકે. પણ આ અવશ્યકર્તવ્ય કાર્ય પુરાતત્ત્વમંદિરે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં જરૂર લેવું જોઈએ.

ઉપર કહેલ ખોદકામને અંગે નવાં તામ્રપત્રો જડે તે જુદી વાત; બાકી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં જડેલાં ધણીખરાં તામ્રપત્રો ઉકેલાયાં છે અને બાકીનાંને ઉકેલવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. બહારના લગભગ બધા શિલાલેખોની નકલો લેવાઈ ગઈ છે. પણ જૈનમંદિરોમાં મૂર્તિઓના આસન ઉપર લેખો કાતરાવવાનો રિવાજ હતો, તેથી આવા હજારો લેખો ગુજરાતમાં હશે. હમણાં હમણાં જૈન વિદ્વાનોએ આ લેખોના સંગ્રહનું તથા પ્રકાશનનું કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. આ લેખો ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાખશે. પુરાતત્ત્વમંદિરના આચાર્ય પોતે જ આ દિશામાં પ્રયત્નશીલ છે, એટલે એમાંથી સારા ફળની જ આશા રહે છે. આ સિવાય હાલમાં તો પ્રાચીન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપનરૂપ બહુકર્મમાં પુરાતત્ત્વમંદિર મોટે ભાગે રોકાયેલું છે. પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસની અતિહાસિક ઉપયોગિતાનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. વધારે ઊંડી રૂબરૂ મારનારને વધારે રત્નો મળવાનો સંભવ છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની અને તેમાં પણ ખાસ કરીને જૈન ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં તિથિપૂર્વક રચેલ અતિહાસિક ઉલ્લેખો હોય છે અને આવા ઉલ્લેખોના શોધ તથા સંગ્રહ માટે હજી યત્ન કરવાની જરૂર છે. પુષ્પિકાઓ ઉપરાંત પ્રાચીન સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંથી બાકાતો તથા વિચારનો પરાપૂર્વ ફ્રમ અને આ દેશની તે તે સમયની સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે નાનાવિધ

સૂચનો મળે છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજકીય તથા દેશકાળદર્શક સૂચનો કઈક ઓછાં મળે છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં આલેખાયેલાં સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનાં અદ્ભુત સ્પષ્ટ ચિત્રે ઉપલી ખામીનો ખંગ વાળો દોષો છે. વળી કેવળ રાજકીય જયલપાયલની તવારીખ અને રાજકીય પુરુષોનાં ચરિત્રો એ જ ઇતિહાસ, એવી ઇતિહાસનાં સ્વરૂપ વિષેની જૂની ભાવના હમણાં બદલાઈ ગઈ છે. સમસ્ત પ્રજાના આંતરબાહ્ય જીવનક્રમનું કારણકાર્યદર્શક યથાર્થ નિરૂપણ એ ઇતિહાસ, એવી બ્યાખ્યા આજકાલ બહુમાન્ય થઈ છે. સ્વપ્રજા કે સ્વદેશના અભિમાન કરતાં અખંડ માનવજાતિના ઉત્કર્ષને સમુખ રાખી કેવળ તટસ્થ તથા સત્યસ્પર્શી દૃષ્ટિથી ઇતિહાસો લખાવા જોઈએ. આ આદર્શને હજી મંપૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાયો નથી, પણ એ માર્ગ જ સાચો છે અને યથાશક્તિ એ માર્ગે જ ઇતિહાસલેખકોએ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. એટલું તો ખબર છે. ઇતિહાસતત્ત્વવિચારકોને સંમત છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખરા ઇતિહાસનાં અસંખ્ય બીજો પ્રકારો છે. આ બીજો શોધવાનું ઉપયોગી કાર્ય પુરાતત્ત્વમંદિરના ઉપાસકો ભક્તિપૂર્વક કરે છે અને એમની શોધખોળનું પરિણામ પુરાતત્ત્વમાં પ્રગટ થયા કરે છે, પણ નિષ્કવિદ્યાબ્યામ, પ્રાચીન લેખવાચન, પ્રાચીન વસ્તુપરીક્ષણ વગેરે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનાં આવશ્યક ભંગોનાં પરિશીલન તથા પ્રકાશન સાથે આ દેશની કળાનાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રકળા, જ્વાલિ ભંગોને બૂલવાં જોઈતાં નથી. આપણી પ્રાચીન કળાનાં વિવિધ ભંગોનાં અભ્યાસનાં ફળ પુરાતત્ત્વમાં પ્રકાશિત થવાથી એ ત્રૈમાસિક સર્વોચ્ચસુંદર અને સર્વમાઠી બનશે.

આ દેશની સ્થાપત્યકળાનો, કુર્ચુમનથી હાવેલ સુધીના અનેક કળાભિજોએ સફળ અભ્યાસ કર્યો છે. આ દેશનો સ્થાપત્યકળાના પ્રવાહને છૂટો રાખવા માટે હાવેલે કરેલો સ્તુત્ય અયાસ સુવિદિત છે. કળામર્મજ્ઞ હાવેલ મહાશયે જ્યાં દેશને પરાધીન કરનાર સત્તાનો પોતે પણ પ્રતિનિધિ છે એ અભિમાનને તથા પાશ્ચાત્ય કળાના પૂર્વમહેને ઊઠાડી દઈને, શુદ્ધ સૌન્દર્યપ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિથી આપણી પ્રાચીન કળાનાં સનાતન સુંદર તત્ત્વોને જે મર્મમાઠી કળારસિકતાથી સ્ફુટ કર્યો છે, તે રસિકતાને આપણે અપનાવવી જોઈએ. પુરાતત્ત્વમંદિરમાં

જેવું વિશાળ પુસ્તકાલય થયું છે, તેવું પ્રાચીન કળાનું સંગ્રહાલય થાય ત્યારે પ્રાચીન કળાના અભ્યાસ માટે અનુકૂળતા થાય. આજે કળાનું મંદિરસ્થાન કળાના વર્તમાન ઉપાસકોને તો ઉપયોગી થાય જ, પણ એથી યે વિશેષ ઇતિહાસના અભ્યાસીને ઉપયોગી છે. સાંચી કે અમરાવતીના સ્તૂપનાં પથરાઓમા કાતરાયેલી બૌદ્ધકથાઓમાં આપણા તે તે કાળનાં સંસારનું પ્રત્યક્ષવત્ દેખાતું ચિત્ર કેટલું આબેહૂબ છે, એ તે તે સ્તૂપો જોનાર જ મમણ શકે છે. એ જ રીતે ધારાપુરી અને એલાપુત્રી ગુફાઓ જોવાથી તે તે કાળના શૈવધર્મનું સ્વરૂપ શૈવભક્તોનો ભક્ત્યુદ્દેશ, તે કાળની સ્થાપત્ય તથા શિલ્પકળાનું હૃદયહારી સ્વરૂપ, ધર્મપ્રચાર માટેની આપણી ઉત્કટ વાસના વગેરે આપણા તે કાળના સમાજની વિવિધ વાતોનો, આપણી આખ આગળ તાદશ ચિતાર ખડો થાય છે. કોઈ પુસ્તકો આલો તાદશ ચિતાર દર્શાવી શકતાં નથી. આટલે દૂર જવાની પણ જરૂર નથી. ગુજરાતમાં જ મોટેરાના મંદિરનું ખડેર મૂર્ધપૂર્ણના પ્રયાગનો કે સુદ્રમહાલય અથવા સોમનાથના ભગ્નાવશેષો શિવપૂજના પ્રચારનો જે ખ્યાલ આપી શકે છે તે ખીણ કોઈ રીતે મળવાનો મંભવ નથી ઉપગના દાખલાઓમા તે તે અવશેષોનું મચિત વર્ણન પ્રકટ થઈ ગયું છે પણ હજી આ દેશમાં હજારો એવા અવશેષો પડ્યા છે કે, જેનો ઉદ્ધાર થવાથી પુરાતત્ત્વના, પ્રાચીન કળાના તથા આ દેશમાં ધર્મપ્રચારના ક્રમના અભ્યાસમાં ઘણી મદદ મળવાનો મંભવ છે

સ્થાપત્યકળાના અભ્યાસમા તો કોઈ મુશ્કેલી નથી મંદિરો, કિલ્લાઓ, મસીદો વગેરે સ્થાપત્યના નમૂનાઓ બધા જોઈ શકે છે. આ દેશની બૌદ્ધમૂર્તિઓનો અભ્યાસ પણ મહેલાઈથી થઈ શકે છે હજારો નમૂનાઓ મૂળ સ્થાનમા, તેનો આભિપ્રાય કે જુદા જુદા મંદિરસ્થાનોમાં જોવા મળે છે ચિત્રકળા પ્રાચીન, મોઝાયક કે ગંભીરના નમૂનાઓ યે ખુદ્યા છે પણ હિંદુમૂર્તિઓના અભ્યાસ માટે જરા જુદી સ્થિતિ છે જૂના ખડેરાનો અપૂર્ણિત મૂર્તિઓ માટે કોઈ જાનતો બાધ ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય પ્રેક્ષકોએ આવી મૂર્તિઓનાં મચિત વર્ણનો પ્રકટ કર્યા છે. પણ આ દેશના લાખો મંદિરોમા નિત્ય પૂજાતી, મોટે ભાગે ગર્ભગૃહના અંધકારમાં વિગળતી મૂર્તિઓનાં દર્શન સ્વત્ત્વોને યે દુર્લભ રહે છે, તો પરદેશીઓને તો ક્યાથી જન્મુસભ થાય! દક્ષિણમા

જળવાઇ રહેલા આગમોના તથા મૂર્તિવિધાના અભ્યાસી ગોપીનાથ-રાવે 'હિંદુ મૂર્તિવિદ્યા' (Hindu Iconography) નામના ચાર મોટાં પુસ્તકોમાં, વર્ણન સાથે આપણા ધર્મના જિજ્ઞાસુ સંપ્રદાયોના જિજ્ઞાસુ પૂજ્ય દેવોની જુદી જુદી સ્થિતિમાં હાલમાં વિરાજતી મૂર્તિઓનાં ચિત્રોનો જે જખરો સમઢ બહાર પાડ્યો છે તે જોવાથી આ પ્રકારનાં કાર્યની ઐતિહાસિક કળાવિષયક ઉપયોગિતા સહેજે સમજાશે. દ્રાવિડમાં જળવાઈ રહેલા આગમોમાં મૂર્તિરચના વિષે જે સ્પષ્ટ સૂચનાઓ મળે છે તથા આખા દક્ષિણ દેશમાં હજાર હજાર વર્ષનાં જૂનાં, હજી ઊભેલાં તથા અનુદિત પરપરા વડે જેની હજી પૂજા ચાલે છે, એવી મૂર્તિઓવાળા સંકડો મંદિરો જુદે જુદે રચે છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને ગોપીનાથરાવે અણખેડેલા ક્ષેત્રને સુંદર રીતે ખેડ્યું છે. ઉત્તરમાં અનુકૂળતા કાંઈક ઓછી છે, તેમ એવો અભ્યાસી યે હજી નથી જાણ્યો. ગુજરાતની મૂર્તિઓ માટે આવું કામ પુરાતત્ત્વમાં દર કરાવી શકે.

આ દેશનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જરાબર સમજ્યા વગર સામાન્ય ઇતિહાસનું સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ પડે, એટલી આપણા સમગ્ર જીવન ઉપર અને પરિજ્ઞામે આ દેશના સામાન્ય ઇતિહાસકમ ઉપર ધાર્મિક ઇતિહાસે અસર કરી છે. અને ધાર્મિક ઇતિહાસના જુદાં જુદાં પ્રકારો ઉદભવામાં મૂર્તિઓ કેવી મદદ કરે છે એ આ દિશામાં કામ કરનારથી અજાણ્ય નથી. એક દાખલાથી વક્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ભરૂચ, ગુજરાતનું અતિપ્રાચીન અને આખા ભારતવર્ષના પ્રાચીન શહેરોમાં એક છે. પરદેશીઓની નોંધથી એના પ્રાચીન વેપાર ઉપર ધણું પ્રકાશ પડે છે. અને પાછળથી યે રાજકીય સ્થિતિ સાથે એના વેપાર વિષે ઠીક માહિતી મળે છે. પણ ધાર્મિક ફેરફારો વિષે આપણે ધણું ઓછું જાણીએ એટલે ગુજરાતના સામાન્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું રહે છે. ગુજરાતી પ્રાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે પણ આપણું જ્ઞાન ધણું અધૂરું છે. અને ગુજરાતના જુદાં જુદાં ભાગોની પ્રાચીન સ્થિતિ વિષે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ સમગ્ર ગુજરાતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થતો જશે.

ભરૂચનાં હાલનાં મંદિરોનું અવલોકન કરતાં કરતાં એ જૂના શહેરે જૂના કાળમાં જોયેલા ધાર્મિક ફેરફારો અને કેવા સમજાયા, એ

ટુંકામાં કહી જવાથી મારો મુદ્દો બરાબર સમજાશે. ભરૂચમાં હમણાં શૈવ મંદિરો સૌથી વધારે છે. થોડાં વૈષ્ણવ કે માતાનાં મંદિરો છે પણ તે વલ્લભ-સંપ્રદાયની જમાવટ થયા પછી, મોટે ભાગે મરાઠી સત્તાના વખતમાં થયેલાં છે. લાટમાં કારવણમાં લકુલીશ પાશુપતનું સ્થાન, નર્મદાનો કાંઠો એ શૈવતીર્થ અને હાલમાં ભરૂચમાં શૈવમંદિરોની અધિકતા એ ત્રણે બાજતને સાચે લેતાં, 'શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યાં સુધી મને એમજ લાગતું હતું કે, ભરૂચ જૂના કાળથી શૈવધર્મનું જ ધામ છે; પણ ત્યાંના શૈવમંદિરોએ જ મને નવું દર્શન કરાવ્યું.

ભરૂચનાં શૈવમંદિરો, એની બાંધણી જોતાં છેક હમણાંનાં - છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષની અંદરનાં છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ગામના લોકો પાસેથી જુદાં જુદાં મંદિરો વિષે જે હકીકત જાણવામાં આવે છે તેથી પણ એવો જ નિશ્ચય થાય છે. પણ ધણાં ખરાં મંદિરો ટેકરાથી નીચે નર્મદાના કાંઠા ઉપર આવેલાં છે એ સ્થિતિ જોતાં તથા દંતકથાના તેમજ રેવાખંડના આધાર ઉપરથી એટલું માની શકાય છે કે, હાલનાં મંદિરોને સ્થળે જ હાલના નામનાં જ શૈવ મંદિરો પહેલાં પણ હશે. મુસલમાની વખતમાં એમના મૂર્તિવિનાશક જુસ્સાની અસરથી કે નર્મદાના પાણીના મારાથી જૂનાં મંદિરો પડી ગયાં અને એ સ્થાને ભકતોએ નવાં, આ કાળને ઉચિત, નાના માપનાં મંદિરો બનાવ્યાં. કેટલાંકનો શુભોદ્ધાર તો ભરૂચમાં અત્યારે જીવતાં માણસોએ કર્યો છે અને બીજાં કેટલાંકનો હાલના વૃદ્ધોની સાંભરણમાં શુભોદ્ધાર થયો છે. ભરૂચના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નર્મદાના સર્જન કાંઠા ઉપર જે વખતે શૈવમંદિરો થયાં, તે વખતે એ સ્થળે શૈવ-ધર્મનો સારો પ્રચાર હોવો જોઈએ. કદાચ રેવાખંડ અને નર્મદાનાં શિવભક્તિ સાથે સંબંધવાળાં સ્તોત્રો એ વખતે જ થયાં હશે. ભરૂચમાં શૈવધર્મનું આવું જોર ક્યારે હતું? જૂના ઇતિહાસનાં પ્રસિદ્ધ સાધનો-માંથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે કાંઈ પ્રકાશ મળતો નથી, પણ હાલનાં મંદિરો જ અણધાર્યો દીવો ધરે છે.

મેં જોયેલાં ભરૂચનાં શૈવમંદિરોમાં ગર્ભગૃહના તથા અન્તરાલના ગોખલાઓમાં અને આંગણાની દીવાલોમાં અનેક મૂર્તિઓ ખેસાડેલી જોઈ, પણ ક્યાંય લકુલીશ પાશુપતની મૂર્તિ જોવામાં ન આવી.

કારવણ, લાટમાં જ હોવા છતાં ભરૂચમાં લકુલીયની મૂર્તિનો અમાવ ખાસ સૂચક છે. મોમનાથ તો ૧૧ મા ૧૨ મા ચતુર્થમાં પાશુપત-ધર્મનું ધામ હતું.^૧ કાઠિયાવાડમાં બીજે પણ પાશુપત-મંત્રદાયની પ્રચારની વિગ્લ નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે અને ભરૂચમાં નથી; એ ઉપરથી ૧૧મા ૧૨મા ચતુર્થમાં પાશુપત-મંત્રદાયના જોર વખતે ભરૂચમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર નહિ હોય એમ જણાય છે. આ સૈવ-મંદિરોમાં જ જળવાઈ રહેલી જૂની મૂર્તિઓ આ અનુમાનને સમજાવે છે.

ભરૂચના ધણાખરા સૈવમંદિરોની (માતાના મંદિરની પણ) આમપાસ ગર્ભગૃહના કે અન્તરાલમાં ચણી લીધેલ કે ગોખ કરી બેસાડેલ અથવા આંગણની જમીનમાં અર્ધો દટાયેલ, થોડે ધણે અંશે ખંડિત, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આ સાથે કવચિત્ ભંગનાં છુદ્ધનાં માથાઓ કે જૈન મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. આ જૂનાં અશિષોમાથી થોડાની ટૂંકી નોંધ આ વિચારમાં ઉપયોગી થશે.

ભરૂચની ઉત્તરમાં સિંધવાઈ માતાનું મંદિર છે. એના આગળમાં શંકરના નાના મંદિરની પછીત આગળ સખચકગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની એક જીભી મૂર્તિ તથા એક મધ્યમાં બેઠેલી ત્રુટિત મૂર્તિવાળો તોરણનો કટોક પડ્યો છે અને અંદર એક શુદ્ધ મસ્તકે પડ્યું છે.

ગામની વચ્ચે નવડેરા આગળના ભૃગુપુરશકર મંદિરમાં આગળના એક ગોખમાં, મધ્યમાં બે દાયવાળી ઉભડક બેઠેલી, માથે કિરીટધારી ખંડિત મૂર્તિવાળું એક જૂનું તોરણ પડ્યું છે અને ગર્ભગૃહના દ્વાર પાસેના ગોખલામાં ગરુડની મુદર આકૃતિવાળી એક જીભી મૂર્તિ છે. શિવગૃહના જમણે પડખે ગણપતિગૃહની જાણુમાં રમણીય આકૃતિવાળું એક શુદ્ધ મસ્તકે પડ્યું છે.

નર્મદાના કાઠા ઉપર કામનાથના મંદિરના આગળમાં કાઠ નીચે બે શુદ્ધ મસ્તકે પડ્યા છે. નવચોકીને ઓવારે કેવલનાથના શુભ મંદિરમાં ગોખલામાં મહિપાસુરમર્દિનીની જૂની મૂર્તિ છે.

અવિમુક્તેશ્વરની ધર્મશાળાની દીવાલમાં ચણેલી સખચકગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની જીભી મૂર્તિ છે, એનું આકૃતિમોઢવ ઠીક છે. ત્યાંજ બીજી વિષ્ણુની બેઠેલી, પણ વધારે ખવાઈ ગયેલી (ચૂનાનો પરધર

હોવાથી) મૂર્તિ છે. બન્ને જૂની કારીગરીની છે. આજ મંદિરની સામે પીપળાના ઝાડને ઓથે બોધિમસ્ત્રની આકૃતિવાળો એક અર્ધો પથરો પડ્યો છે. આજ મંદિરના આંગણની દીવાલમાં જુદા જુદા ગોખમાં પાંચ ઊભી અને એક બેઠેલી જૈન મૂર્તિઓ છે અને અંદર અન્તરાલના ગોખલામાં એક ગરુડની મૂર્તિ છે. ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમાં દત્તાત્રેય વગેરેની જૂની ખંડિત મૂર્તિઓના ટટકા સાથે એક ગોખલામાં જૂનો સૂર્યનો રથ છે અને એ રથમાં સૂર્યની અને સ્વરુણની બન્નેની મૂર્તિઓ છે.

નર્મદાના કાંઠા ઉપર આગળ ચાલતાં લુચુઝપિના મંદિરની બાજુમાં નવા સ્થાપેલા એક નાના મંદિરમાં એક ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અને બીજી વરાહની મૂર્તિઓ છે. એ જ મંદિરના ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમાં વિષ્ણુની ચાર પાંચ ઊભી મૂર્તિઓ છે; જેમાં ચાર દૂદ ઊંચી, શખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાલી વિષ્ણુની અખંડિત પશુ પ્રાચીન મૂર્તિની આકૃતિ ખરેખર રમણીય છે. એક ગોખલામાં સમુદ્રમંથનનો દેખાવ ફાતરેલો પથ્થર ચણી લીધો છે.

સિદ્ધનાથના મંદિરના આંગણમાં વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જમીનમાં દટાયેલી પડી છે.

ઉપલી નોંધ અત્યંત અપૂર્ણ છે પણ દિગ્દર્શક થશે એવી આશા છે. ઉપર કહેલા તથા બીજા જૂના અવશેષો જોઈને ભરૂચનું ધાર્મિક ચિત્ર આ પ્રમાણે મૂકી શકાય : અતિપ્રાચીન કાળમાં ભરૂચમાં બૌદ્ધધર્મનું અને તે પછી જૈનધર્મનું જોર હતું. ભરૂચ વિષે જાતકમાળામાં ઉલ્લેખો છે તે તો આથી યે જૂના કાળના ભરૂચના સમજવા. પછી વૈષ્ણવધર્મનું જોર થયું; આ વૈષ્ણવધર્મ તે અસાંપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મ^૧ ભરૂચમાં એ જૂના વૈષ્ણવધર્મનું જોર કયાં મુઠી રહ્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પછી ૧૧ માં અને ૧૨ માં શતકમાં સોમનાથ - સૌરાષ્ટ્રના પાશુપત-સંપ્રદાયનું જોર જામ્યું. વલ્લભ-સંપ્રદાય ગુજરાતમાં જે વખતે પ્રસરતો હતો તે વખતે ભરૂચમાં શૈવધર્મ જોરમાં હતો.

દોઢ હજારથી વધારે વર્ષના ઉપર કહેલા ધાર્મિક ઇતિહાસની નિસાનીઓનો મોટો ભાગ નર્મદા ગળી ગઈ છે. અને છેવટ હાલનાં

દેવમંદિરો જૂની જગ્યાએ ફરી બંધાયા ત્યારે પાયા વગેરે ખોદતાં જે મૂર્તિ, તોરણ વગેરે જૂના પૂજ્ય પથરાઓ મળ્યા તે ગોખલા, દીવાલો વગેરેમાં પડ્યા છે; બાકીના સ્થાપત્યનાં લાગેનો તો ચૂનો થઈ ગયો દર્શો.

મારું વિવક્ષિત સ્પષ્ટતર ચામ માટે ઉપર લેખ્યો દાખલો આપ્યો છે. પણ ભારતવર્ષના બીજા ભાગો પેઠે ગુજરાતમાં બધાં જૂનાં નગરો તથા તીર્થસ્થાનોની આસપાસ દળરો પથરા વેરાયેલા પડ્યા છે. આ ઉપેક્ષિત પથરાઓમાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના અનેક અંધારા ખૂણાઓને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ છે. પણ એ માટે બની શકે તેટલાનો પુરાતત્ત્વમંદિરમાં સંગ્રહ કરવાની અને બાકીનાની સૂક્ષ્મ અવલોકનપૂર્વક સચિત્ર નોંધ કરાવી તે પ્રગટ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. આ મોટું કામ પુરાતત્ત્વમંદિર આગળ પડ્યું છે. સરકારે પ્રાચીન વસ્તુઓની નોંધો પ્રકટ કરી છે પણ મોટું મોટું કામ કામ થયું છે, ક્ષીણી સેવા કરવાની હજી ધણી બાકી છે. આ સેવા આપણે હાથે જ થઈ શકશે. અંતમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનું મંચદસ્થાન ધીમે ધીમે બંધું કરવાની અને ગુજરાતની સર્વ પ્રાચીન વસ્તુઓની સર્વિસ્તર અને સચિત્ર નોંધ ક્રમે ક્રમે તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાની, પુરાતત્ત્વમંદિરને વિચિત્ર સાથે આ ભેખ પૂરા કરું છું.

તા. ૬. ઉપર પુરાતત્ત્વમંદિરને ઉદ્દેશીને જે કહેવાયું છે તે હવે ગુ. વ. સો., ભારતીય વિદ્યા બોર્ડ, ગુ. વ. રી. એ. વગેરેને ઉદ્દેશીને હજી કહી શકાય એમ છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ બીજો

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

‘રાણુક એક નહીં બે ?’ની ચર્ચા

‘આંધી’ વાર્ષિકમાં મુ. શ્રી. બલવન્તરાય ઠાકોરનો ‘રાણુક એક નહીં બે ?’ એ નામનો લેખ છપાયેલો. ‘આંધી’ તો જોયું નથી; પણ એ લેખ, તે ઉપર ‘પ્રજાબંધુ’ના ‘સાહિત્યપ્રિય’ની ટીકા અને ‘રાણુકદેવી’ અને ‘રા’ખેંગાર’ નામનો મુ. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાનો ‘પ્રજાબંધુ’માં આવેલો લેખ-એ બધું ‘ચારદા’ (ડિસેમ્બર અંક)માં વાંચ્યું; ને મને પણ એ ચર્ચામાં પડવાનું મન થયું.

મુ. શ્રી. બલુભાઈએ “મારુ પાટણદેશ” વગેરે રાણુકદેવીના કહેવાતા સોરઠા વચાર્થ હોય તો, રાણુક પાટણ આવી હોવી જોઈએ; “વાયે ફરકે મૂછડી” એ ત્રીજા સોરઠા પ્રમાણે રા’ખેંગારનું સખ પણ પાટણ લાવવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ અને લોકપ્રચલિત દંતકથા પ્રમાણે તથા ચોથા સોરઠા પ્રમાણે રાણુકદેવી વઢવાણ આગળ સતી થઈ; એટલે ત્રીજા સોરઠા સાચો હોય તો, સખને પાછું વઢવાણ લાવ્યા હોય; જો ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ જ મર્યો હોય, તો તેના સખને આ રીતે જૂનાગઢથી પાટણ અને પાટણથી વઢવાણ લઈ જાય એ અસંભવિત ગણ્યું છે. અને આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ “રાણુક બે - એક જૂનાગઢના રાજાની રાણી અને બીજી વઢવાણના કોઈ રાજાની રાણી; વઢવાણ આગળ સતી થઈ હશે તે બીજી અને જતે દહાડે વઢવાણની રાણુક લોકસાહિત્યમાં જળવાઈ રહેતાં વઢવાણ આગળ સતી થયેલી રાણુક જૂનાગઢના ખેંગારની રાણી મનાવા લાગી.” એમ સૂચવ્યો છે.

મુ. શ્રી. બલુભાઈના બે વિધાનો : (૧) “કંઈરથ સાહિત્યને કે કોઈ પણ પ્રકારની દંતકથાને ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય ગણવાને પાત્ર સાધનોમાં ગણવાં નહિ.” અને (૨) “ખેંગારની રાણુકદેવી વઢવાણમાં કે પાટણમાં સતી થઈ એ માની શકાય નહિ.” અને મોટે ભાગે માન્ય

છે. માત્ર બીજા વિધાનમાં ' ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ મર્યો હોય તો ' એટલું ઉમેરવું જોઈએ.

હવે રાણક એ માનવામાં ખાસ વાંધો મને દેખાતો નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એ વખતમાં ઘણા ખંડિયા રાજાઓ ' રાણક ' કહેવાતા. ધોળકાના સવણપ્રસાદને તથા તેના પુત્ર વીરધવલને ગિરનાર વગેરેના ઉત્કર્ષ લેખોમાં રાણક જ કહેલ છે. (જુઓ; રિવાજઝ સિસ્ટ એફ આર્કિઓલોજિકલ રિમેઈન્સ ઇન ધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સીમાં - ગિરનારના લેખો). અને રાણકની ઓ તે રાણકી, એ રીતે રાણકી સામાન્ય નામ હોવાનો પણ સંભવ છે. ' ખેંગારની રાણીનું સાસું નામ જૂનાં લખાણોમાં કે દંતકથામાં જળવાઈ રહેલું ન હોવાથી રાણકી - રાણકેવી એ જ નામ પડી ગયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ગમે તેમ હો, પણ મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ " જૂનાગઢથી પાટણ જતાં રસ્તામાં વઢવાણ આવ્યું અને ત્યાં રાણક સતી થઈ એ અસંભવવાળી વાત નથી. " એમ કહે છે, પણ એમ માનતાં પાટણના વર્ણનવાળા સોરઠાનું શું કરવું ?

વળી તેઓ " રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલક કથા અને તુરીઓના દુહા ઉપરથી રૂઢિત કથા વચ્ચે વિરોધ આવે છે. " એમ સ્વીકારે છે પણ ' રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલક કથા ' એટલે શું ? તુરીઓના દુહાઓ અને તે સાથેની કથા તથા જાટોની ખ્યાતોમાં આપેલી કથા, એ એમ ઉપરથી શ્રી. કાર્જસ સાહેબે જેટલી વાત સંભવિત ગણી તેટલી પહેલાં આપી છે અને પછી તુરીઓની કથા જેમની તેમ આપી છે. (જુઓ; રાસમાળા મૂળની ઈ. સ. ૧૮૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૧૧૮થી આગળ તથા મુજરાતી ભાષાંતરની આવૃત્તિ ત્રીજી પૃ. ૨૦૦થી આગળ).

ખરી રીતે તુરીઓની કથા મુ. બલુભાઈએ સંક્રા કરી તેમ અતિ અસંભવદાયકવાળી છે. તે જાટોની કથા એ કરતાં ઓછાં પણ અસંભવદાયકવાળી તો છે જ.

અને ઉપર કહેલા જ લેખમાં ' પ્રબંધચિંતામણિ 'ના વર્ણન ઉપરથી " નવંધ્રણ અને ખેંગાર તે ધાપ દોડરા કે એ એક જથ્થાનાં નામ ? " એ નવી સંક્રા મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ ઉપરિચિત કરી છે.

આ સંક્રા યોગ્ય જ છે. પ્ર. ચિં. ના વર્ણનમાંથી એ સંક્રા જો

છે. સદ્ગત કાર્યસ સાહેબને લગભગ પોણોસો વર્ષ પહેલાં એ શંકા (ઊઠેલી. (જુઓ; એજન પૃ. ૧૧૮ તથા પૃ. ૨૦૦).

‘અબંધચિતામણિ’નું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરનાર શ્રી. ટોનીએ પણ દિપ્તિમાં કાર્યસ સાહેબે ઊઠાવેલી આ શંકા નોધી છે પણ કંઈ ખુલાસો સૂચવ્યો નથી. (જુઓ; અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૯૫ ટિ. ૧).

ઉપર કહેલી, બે મોટા વિદ્વાનોએ ઊઠાવેલી શંકાઓના વિષયમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનાં ઝોજાંવતાં વિશ્વસનીય સાધનો શું કહે છે અને એ બધાંની તુલનામાંથી શું ક્ષિત થાય છે તેનો વિચાર નીચે દૂકામાં કર્યો છે.

‘અમળંધુ’ની તથા મુળધના એક જાપાની જાપાસાર્થ આક્ષેપાત્મક ટીકામાં ઐતિહાસિક વિચારમાં ઉપયોગી કાંઈ તત્ત્વ ન હોવાથી એની ઉપેક્ષા જ કરી છે.

સિદ્ધરાજના સમકાલીન લેખક હેમચંદ્ર કે વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ લખનાર સિદ્ધરાજના મિત્ર કવિ શ્રીપાલે જૂનાગઢ ઉપરની ચકાઈની નોંધ જ કરી નથી; પણ સિદ્ધરાજના સમયના વિ. સં. ૧૧૯૬ના દોહડ (પંચમહાલ)ના લેખમાં સોરઠના રાજાને કેદમાં નાખ્યાનું સ્પષ્ટ કથન છે. જુઓ :—

ધ્રી જયસિંહદેવોસ્તિ મૂળો ગુર્જર મહલે ।

ચેન કારાશ્વહે ક્ષિતો મુરાદ્દમાલવેશ્વરો ॥

(ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી પુ. ૧૦ પૃ. ૧૫૯)

અર્થ—“ ગુર્જરમહલમાં શ્રી. જયસિંહદેવ નામનો રાજા છે, જેણે સોરઠના અને માળવાના રાજાને કેદમાં નાખ્યા હતા. ”

પણ આ લેખમાં સોરઠના રાજાનું નામ નથી. સિદ્ધરાજના સમય પછી લગભગ એંસી વર્ષે ગુર્જરેશ્વર—પુરોહિતે લખેલ કીર્તિકૌમુદીમાં આ રાજાનું નામ ખેંગાર સ્પષ્ટ લખ્યું છે :—

અપાર પૌરુષોદ્ગાર સ્વગાર ગુરુમત્સર ।

સૌરાષ્ટ્ર પિષ્વાનાજો કરિણં કેસરીવ ચઃ ॥

કીર્તિકૌમુદી સ. ૨ શ્લો. ૨૫

અર્થ —“ અતિમત્સરવાળા જેણે (સિદ્ધરાજ જયસિંહે) અપાર પુરુષાતનવાળા સોરઠના ખંગારને, કેસરીસિંહ જેમ હાથીને પીસી નાખે તેમ લગાઈમાં પીસી નાખ્યો. ”

(આ શ્લોકમાંના પીસી નાખ્યો—વિષ્ટવાન્ શબ્દનો અર્થ મારી નાખ્યો એમ કરવાની જરૂર નથી. હરાઓ એટલો જ અર્થ થઈ શકે.)

સોમેશ્વરના આ કથનને મેરુતુંગે જ ઉદાહરેલા બે અપભ્રંશ દુહાઓમાં ખંગાર નામ આવે છે, તેનો તથા મેરુતુંગના સમકાલીન પ્રભાચંદ્રના વચનનો ટેકો છે; પ્રભાવકચરિત (ગ્યનાકાલ મં. ૧૩૩૪)માં નીચેનો શ્લોક મળે છે :—

તથા ધ્રીસિદ્ધરાજોપિ હત્વા રાગારમૂપતિ ।

હેમચદ્રસુરિપ્રવચ સ્તો. ૪૬૩.

અર્થ:—“ ત્યારે શ્રી સિદ્ધરાજ પશુ ખંગાર રાગને માર્યા છતાં ” (સોરઠમાં ગુજરાતીઓને વમાવી ન શક્યો.....) આજ સમયના જિનપ્રભસુરિના તીર્થંકરૂપમાં આજ પ્રમાણે ખંગારને માર્યો લખે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં ‘ માર્યા છતાં ’ (હત્વા) એમ શબ્દ છે, પશુ ઉપર આપેલા સિદ્ધરાજના મમયના દોહડના લેખમાં “ કારાગૃહમાં નાખ્યો ” એમ જ કહ્યું છે. એટલે જેમ સિદ્ધરાજે જ માળવાના રાજા યશોવર્માને તથા તેજપે માળવાના મુજને કારાગૃહમાં નાખ્યા હતા, તેમ સિદ્ધરાજે સોગઠના રાજા ખંગારને કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો એમ જ માનવું પડશે અને પ્રભાચંદ્રે હત્વા શબ્દ લખવામાં ભૂલ કરી છે અથવા શિથિલ રીતે રાજકીય મરણના લાક્ષણિક અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે, એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. એક ત્રીજો વિકલ્પ લેખના અંતમાં આપ્યો છે.

મેરુતુંગે આ બનાવનું વર્ણન કરતા બે ભૂલો કરી છે. એક ખંગારને બદલે નવધણુ નામ લખ્યું છે અને બીજું જુનાગઢ આગળ જ તેને માર્યો એમ કહ્યું છે મેરુતુંગે આ બનાવનું જરા વિચિત્ર વર્ણન કર્યું છે. તે લખે છે કે, “ નવધણુના ભાણેજે નવધણુને દ્રવ્યથી મારવો અત્યાદિકથી નહિ એમ હરાવ કરેલો? ” (છપો ગસ્તો બતાવતી વખતે સિદ્ધરાજ પાસેથી વચન લીધેલું) તેથી જ્યસિંહે નવધણુને છળથી ખઢાર ખેંચી દ્રવ્ય ભરેલાં વામણો મારીને મારી નાખ્યા. ” અને આ રીતે શબ્દમાં પોતાનું વચન પાળ્યું. આ વાત હસવા-

૧ અય દ્રવ્યસ્વાપાદિત એવ કરણીયો નવધણો ન પુનરભ્યાદિભિરિતિ યાચિતે રાજા જયસિંહદેવેન સ છલાત્વદિશાકૃષ્ય દ્રવ્યવાસર્ગરેવ તાઠયિત્વા ઇપપાદિતઃ । પ્રવચ્ચિત્તામણિ. પૃ. ૧૫૮

સરખી લાગે છે. પણ રા'ના બાણેજના કપટની વાત મેરુતુંગના વખતથી (વિ. સં. ૧૩૬૧ માં પ્ર. ચિ. લખાયેલ છે એટલે તે પહેલાંથી) ચાલે છે એટલું નક્કી થાય છે.

મેરુતુંગે સોરઠના રાજના નામની જૂલ કરી છે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એ સમયના લેખકોએ નામની આવી જૂલો ઘણી કરી છે. માળવાના જે રાજને સિદ્ધરાજે કેદ કર્યો, તેનું નામ સિદ્ધરાજના સમયના લેખ પ્રમાણે તથા સમકાલીન હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે યશોવર્મા હતું; પણ કેટલાકે નરવર્મા લખ્યું છે. (જુઓ; સોમેશ્વર, જયસિંહસૂરિએ તથા જિનમંડનગણિએ કરેલું માળવાના વિજયનું વર્ણન). આ નરવર્મા યશોવર્મા પહેલાં માળવાની ગાદી ઉપર હતો. મેરુતુંગની જૂલ થવાનું કારણ પણ ખેંગારના પિતાનું તથા તેના પુત્રનું નામ નવધણ હતું,^૨ એ જ લાગે છે. (જુઓ; બાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારીખ ઇ. સોરઠમાં તથા તે બંને ઉપરથી કાઠિયાવાડ ગેઝિટિયર પૃ. ૪૯૩-૪૯૪માં આપેલી ચૂડાસમાઓની વંશાવળી.) વળી ખેંગારના પિતાના વખતથી ગુજરાત સાથે લડાઈ ચાલેલી, એટલે જૂલ થવાનો સંભવ વધ્યો.

મેરુતુંગના વખત (વિ. સં. ૧૩૬૧) સુધી રાજ્યની પરંપરા અત્યુદિત હોવાથી જૂના બનાવો જાણવાનાં કાંઈક સાધનો હશે, પણ તે પછીના લેખકો ખાસે સ્વતંત્ર સાધનો હોવાનો સંભવ ઓડો જ છે. અને પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપર નોંધ્યા છે તે સિવાયના લેખકોએ ખાસ કાંઈ લખ્યું નથી.

હવે આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોમાંથી શ્રી. ફાર્બસ સાહેબ પાસે તો દોહદનો ઉપર કહેલો લેખ હતો નહિ અને એમણે બાટોના ચોપડાઓ

૨. ‘સોલંકી રાજ જયસિંહ’ નામના પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાના નાગરીપ્રધારિણી પત્રિકા (ભા. ૯ અ. ૩)માં તથા ‘પ્રસ્થાન’માં (ભાષાંતર) પ્રગટ થયેલા લેખમાં તેઓ લખે છે કે : “ બાટોની ખ્યાતોમાં ખેંગારને નવધણનો સૌથી નાનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ જિનનાર ઉપરના નેમિનાયના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં નવધણનો પૌત્ર અને મહીપાલનો પુત્ર કહ્યો છે. ” પણ આ શ્રી. ઓઝાજીની નજરચૂક લાગે છે. નેમિનાયની પ્રશસ્તિમાં જે નવધણ અને તેના પૌત્ર ખેંગારનો ઉલ્લેખ છે તે તો સિદ્ધરાજ પાછી લગભગ બસે! વર્ષે થયેલા નવધણ અને ખેંગાર વિષે છે. જુઓ ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદના રિપોર્ટમાં શ્રી. ડિસ્કવરનો લેખ, ઇતિહાસ વિભાગ નં. ૮

વગેરે ઉપરથી જે મંજવિત વાત લાગી, તે પહેલાં લખી અને પછી તુરંજીમાં ચાલતી દંતકથા આપી. એમની પામે ઐતિહાસિક કસોટી નહોતી. પછી મુંબઈ ગેઝિટિયરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખકો ઉપરના દોહડના લેખના તથા ગિરનાર ઉપરના સિદ્ધરાજ જયસિંહના લેખના આધાર, સિદ્ધરાજ સોરઠ જીત્યાની તથા ત્યાં (મેરુતુંગને તથા જિન-પ્રભાસુરિને અનુમરી) રાજાના નામના અધિકારીને નીમ્યાની વાત લખે છે; પણ રાણકદેવીની વાત માટે માત્ર દંતકથાનો આધાર દર્શાવે છે. અને મેરુતુંગનાં તથા જિનપ્રભાસુરિનાં વચનો ઉતાર્યા છતાં “સિદ્ધરાજે જેંગારને કેદમાં નાખ્યો” એમ ઉલટ લખે છે. રાણકદેવી સૂતી થયાની વાત તો નોંધતા જ નથી. (જુઓ; બોમ્બે ગેઝિટિયર મન્મ ૫૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૬).

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસલેખકોમાં હેલ્લા મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ બોઝા ભાટોની કથા ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખી, જયસિંહની પહેલી ચક્રાઈ નવધણુ ઉપર થઇ, જેમાં નવધણુ દોહડના લેખમાં કલા પ્રમાણે કેદ થયો અને બીજી તેના પૌત્ર ખેંગાર ઉપર થઈ, જેમાં ખેંગાર પાછળના લેખકોના કહેવા પ્રમાણે, માર્યો ગયો. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૨૭૭) એમ કહે છે.

અહીં ખેંગારને નવધણુનો પૌત્ર કહ્યો તે તો ભૂલ જ છે; (જુઓ: ટિપ્પણી ૨) પણ નવધણુ અને ખેંગાર બેયને સિદ્ધરાજે હરાવ્યા હતા એમ માનવા માટે ભાટોની કથા સિવાય કંઈ પુરાવો નથી. મેરુતુંગ પ્રભાચંદ્ર અને જિનપ્રભાસુરિ સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને એક વાર હરાવેલો એમ કહે છે અને એ રાજાનું નામ સોમેશ્વર. જિનપ્રભાસુરિ અને પ્રભાચંદ્ર ખેંગાર આપે છે, માત્ર મેરુતુંગે નવધણુ નામ લખ્યું છે. મેરુતુંગે જે બનાવને એક માનવાની જૂલ કરી છે એમ તો શ્રી. ગૌ. હી. બોઝા પણ સ્વીકારે છે. વળી દોહડનો લેખ સિદ્ધરાજના મરણ પહેલાં ત્રણ વર્ષે લખાયો છે. હવે જો સોરઠનો રાજા માર્યો ગયો હોત તો કેદમાં નાખવાની વધારે જૂની અને જિનરતી હકીકતને બદલે મારી નાખવાની હકીકત લેખમાં નોંધાઇ હોત. ટૂંકમાં દોહડના લેખનો તથા મેરુતુંગ, જિનપ્રભાસુરિ, તથા પ્રભાચંદ્રનો વિરોધ જોતાં ભાટોની દંતકથાને અક્ષરશઃ માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

ઉપર ઉતારેલા, ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મળી આવતા -

પુરાવાઓ ઉપરથી નીચેના નિર્ણયો ફક્ત યાવ છે એમ મને લાગે છે. દંતકથાનો જટલો અંશ આ નિર્ણયોને અનુકૂળ થઈ શકે તેટલો સંભવિત માનવામાં વાંધો નથી.

૧. સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે ચડાઇઓ સોરઠ ઉપર કરી હોવી જોઈએ; મેરુતુંગ તો અગિયાર વખત સિદ્ધરાજનું લશ્કર નવધણથી હારેલું એમ કહે છે. (જુઓ; ‘શારદા’ના ડિસેમ્બરના અંકમાં પૃ. ૯૦૧ ઉપર ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માંથી ઉતારેલું વાક્ય). પ્રભાવશ્ચરિતમાં પણ અનેક વખત વિગ્રહ થયાનું અને તેથી સિદ્ધરાજ ખેદિત થયાનું કત્યું છે:-

તદેવાપીશ્વરં તિપ્રહીતું નવવનામિધ ।

બનેકશો વિપ્રહૈષ લેદિતાઘનરાધિપમ્ ॥

શ્રોદેમચંદ્રસૂરિપ્રયંચ મ્લો. ૪૩૦

૨. પહેલી ચડાઈ કે ચડાઇઓ વખતે નવધણ સોરઠનો રાજા હશે, એમ મેરુતુંગના તથા પ્રભાચંદ્રના કહેવાથી (જુઓ; ઉપરનો મ્લોક) જણાય છે અને બાટોની દંતકથા એ વિચારને અનુકૂળ છે.

૩. ઉવટ સોરઠ જિતાયો ખેંગારના વખતમાં, એમ દંતકથા, પ્રભાચંદ્ર, જિનપ્રભસૂરિ અને સોમેશ્વરના એકમતથી નક્કી થાય છે. મતલબ કે મેરુતુંગે એ ખાખતમાં જૂલ કરી છે. નવધણના વખતમાં લડાઈ શરૂ થયેલી હોવાથી જૂલ થવાનો સંભવ છે.

૪. સોરઠ છત્યો ત્યારે ત્યાંના રાજા ખેંગારને સિદ્ધરાજે માર્યો નથી પણ કારાગૃહમાં નાખ્યો છે, એમ સિદ્ધરાજના સમયના દોહડના લેખથી નક્કી થાય છે.

૫. સોરઠના રાજાને કેદ કર્યા પછી તેને તેના કુટુંબ સાથે, જેમ માળવાના રાજાને પાટણુ લઈ જવામાં આવ્યો, તેમ, પાટણુ લઈ જવામાં આવ્યો હોય એવો મંભવ છે. જો કે ‘મારુ પાટણુદેશ’ વગેરે સોરઠાઓ સિવાય એમ માનવા માટે કંઈ પુરાવો નથી.

૬. બાટોની કથા કહે છે તેમ, સોરઠના રાજાએ (નવધણે નહિ પણ ખેંગારે) ‘દાંતમાં તરણું લીધાથી’ એટલે સિદ્ધરાજની અધીનતા સ્વીકાર્યાથી તેને પાછળથી છાડી મૂક્યો હોય એમ મંભવે. જો કે એમ માનવા માટે સ્વતંત્ર પુરાવો કરો નથી.

૭. પાટણુથી વળતાં વઢવાણ આગળ, કેદના અપમાનની શરમથી કે જૂના કાળની રીતે વૈરાગ્ય આવવાથી, ખેંગારે જાતે દેહત્યાગ કર્યો

હોય કે રાગથી અથવા ખીજ કારણથી એનું શરીર પડી ગયું હોય, તો ખેંગારની રાણી ત્યાંજ સતી થાય એ મંથન છે. આ કલ્પના માટે કંઈ પુરાવો નથી. માત્ર ખેંગારની રાણી અગ્નિમાં પડી હોવાનો ઉલ્લેખ ‘પ્રગંધચિંતામણિ’માં ઉતારેલા અપભ્રંશ દ્વારા પાલ્ય છે.—

સરહ નહીં સરાળ હુલાહલ નકુલાદ ।

સહ મહ પજારિહિ પ્રાણહદ વદસનરિ હોમીદ ॥

પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૮

અને સોરઠની રાણી સતી થયાનો ખતાવ વઢવાણ આગળ બન્યો હતો એમ માનવા માટે મુ. શ્રી. બહુભાઈએ ઉતારેલા ચોથા સોરઠને એને મળતા અર્થના ‘પ્રગંધચિંતામણિ’માં ઉતારેલા અપભ્રંશ વચ્ચેનો આધાર છે. ભુખો:—

બાટીતો વઢવાળ વીસારતાં ન વીસરદ ।

સૂતા સમા પરાળ મોગાવહ પદે મોગવીદ ॥

પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૯

૮. સોરઠના રાજા અને રાણીનું આ રીતે મોત થાય એ દડીકતજ એટલી આકર્ષક છે કે, એ વિષે કથાઓ અને કાવ્યો રચાય એમાં નવાઈ નહિ. એ વખતની સોરઠી અપભ્રંશમાં મુક્તકો તો થોડા વખતમાં જ રચાવા માંડ્યાં હશે. મેરુતુંગે પાંચ મુક્તકો ઉતાર્યાં છે. પ્ર. ચિ. ની બીજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં બીજાં વધારે મળે છે. મેરુતુંગ ૨૫૪ લખે છે કે, “ઈત્યાદિ ધણું વાક્યો યથાવસર માનવાં.” (પૃ. ૧૫૬) મતલબ કે, આવાં મુક્તકો કાળે કાળે નવાં રચાતાં ગયાં હશે અને જૂનાંની જાણ કરતી ગઈ હશે.

પણ કાળ જતાં ખરેખર શું બન્યું હતું તે જુલાઈ ગયું અને રાજા જુનાગઢ આગળ જ મર્યો હોવાની કલ્પના ચાલી. મેરુતુંગ વગેરેના વખત પહેલાંજ કદાચ આવી કથા પ્રચલિત થઈ હશે. અને જેઓ ‘ખેંગારને માર્યો’ એમ લખે છે, તેઓ પોતાના વખતની દંતકથાને અનુસરતા હશે. પુરાવાઓનું ઐતિહાસિક વિવેચન તો આ પ્રગંધકારોએ કર્યું જ નથી.

જગદેવ પરમાર

લોકકથાના એ નાયક વિષે ઐતિહાસિક તત્વાન્વેષણ

વિના જગદેવમિમામવસ્થાં નીતા નિજૈરેવ પરિવાહમ્ ।

યત્ર સ્થિતે વેત્રિણિ શાહ્નૈર્ન દ્વિષ્ટઃ પ્રવિષ્ટં પુરિ ગૂર્જરાણામ્ ॥

— કી — કી. ૨. ૧૧

સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધના સેનાપતિ^૧, ચોડાદાર^૨ કે દ્વારપાળ^૩ કહેવાતા શ્રી. જગદેવ પરમારની લોકકથા અતિ લોકપ્રિય છે. એ કથા જે રૂપે જાતરી આવી છે, તે રૂપે તો એ દત્તકથા જ છે. એ કથામાં “ ઇતિહાસ-વિષયક કાંઈ સત્યતા નથી ” એવું પોણોસો વર્ષ પહેલાં શ્રી. કાર્ત્ત્ત્વસાહેબે લખ્યું છે, પરંતુ પાછળથી થયેલી શોધખોળને પરિણામે જગદેવ પરમાર વિષે થોડી સાચી ઐતિહાસિક માહિતી મળી છે. નિઝામ રાજ્યમાંથી મળી આવેલા અને તે રાજ્યના જૂના શોધખોળખાતાના રિપોર્ટમાં એ વર્ષ પહેલાં જ પ્રગટ થયેલા એક લેખથી જગદેવના વૃત્તાન્ત ઉપર બહુ ઉપયોગી અજવાળું પડ્યું છે. અને આ સર્વ સામગ્રીના પ્રકાશથી જગદેવની લોકકથામાં કેટલો અંશ ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે સ્વીકારી શકાય એવો છે, એ હવે લગભગ નક્કી થઈ શકે છે.

જગદેવ પરમારની પ્રસિદ્ધ લોકકથાનું વસ્તુ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે :
“ માળવા દેશમાં ધારાનગરીમાં ઉદયાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

૧. રાસમાળામાં જગદેવને સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ કહેલો છે. (જુઓ; ગુ. ભા. ત્રીજી આ. પૃ. ૧૬૪-૧૬૫)

૨. જગદેવની વાર્તામાં જ ચોડાદાર તરીકે રાજમહેલમાં રહી દોષ એવું વર્ણન છે. (જુઓ; એજન પૃ. ૧૮૮)

૩. કીર્તિકૌમુદીમાં દ્વારપાળ (વેત્રિન) કહેલ છે. (સ. ૨ સ્થા. ૬૬)

૪. રાસમાળા ગુ. ભા. ત્રીજી આ. પૃ. ૧૬૫

તેને બે રાણીઓ હતી, તેમાં એક વાઘેલા શાખાની હતી ને બીજી સોલંકિણી હતી. વાઘેલીને રણધવલ કુંવર હતો. વાઘેલી માનીતી હતી ને સોલંકિણી અણુમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ દરીને કુંવર હતો. તે સામળે રંગે હતો ... રણધવલ મોટા કુંવર તેથી તે ગાદીવારસ હતો. જગદેવની માને ક્રૂરા એક જ ગામ ગુજરાન માટે મળેલું, તેથી તે બ્રહ્મ કપડાં પહેરતો અને ઘરેણાં ન પહેરતો. એ બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રાજાને એના જન્મની પણ ખબર નહોતી. એ વેળાએ ઉદ્યાદિત્ય માંડવગઢ (માંડુ)ના રાજાની આકરી દરતો અને એ રાજાને કાગળ આવવાથી ઉદ્યાદિત્ય ત્યાં ગયો હતો; ત્યારે પાછળથી ગૌડદેશના રાજાની કુંવરી સાથે રણધવલનાં લગ્ન થયાં અને એ જનમાં ગયેલા જગદેવનાં લગ્ન દુકટોડાના રાજા રાજજીનો કુંવરી વીરમતી સાથે થયાં. પછી જગદેવ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે માંડવગઢથી પાછા આવેલા ઉદ્યાદિત્યે જગદેવને પોતાના અક્ષકારો, હથિયારો, તથા ઘોડો પણ આપ્યાં; એ ન દેખી શકવાથી માનીતી વાઘેલી રાણીએ હા કરીને ઉદ્યાદિત્ય પાસે પાછાં મગાવ્યાં; આથી જગદેવ પોતાના પિતા સાથે લડવું ન પડે એ હેતુથી પોતાનું કાગળ અજમાવવા ઘોડા ઉપર બેસી હથિયારો સજ્જ સોનાની મહોરોનાં કાચળાઓ ઘોડાના તોચરામાં નાખી, સીધો દુકટોડાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. અને ત્યાં જઈ ત્યાંથી પોતાની આવડી રાણીને સાથે લઈ પાટણ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં બંધકર ગણાતાં વાઘવાઘણને મારી બેય પાટણ પહોંચ્યાં. ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલ સહસ્રલિંગ તળાવની પાળે એક વડના ઝાડ નીચે ઊતરી પડ્યાં. પછી જગદેવ પાટણમાં ધર શોધવા ગયો અને વીરમતી તળાવને કાઢે જ બેસી રહી. ત્યાંથી એને રૂપાળી જોઈને જાણેલી ગણિકા કેવી રીતે ઢગીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ તથા પાટણના કાઠવાલ કુંગરચોના દીકરા લાલકુંવરને સોંપી તથા આવડીએ કેવી રીતે એને મારી નાખ્યો તથા કાઠવાલનાં માણસોને મારી નાખ્યાં એ વાત ઘણી રસિક રીતે કહેલી છે. પણ ઉંચે વીરમતીનું સતીત્વ જગવાય છે, જગદેવ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ પાસે રાજના બે દળરૂપિયાના મગારે રહે છે. જોગણીઓને પોતાનું, પોતાની સ્ત્રીનું તથા પોતાનાં બાળકોનું બલિદાન આપવા તૈયાર થઈ, સિદ્ધરાજને અડતાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય અપાવે છે. આથી પ્રસન્ન થઈને રાજા જગદેવને પોતાની કુંવરી પરણાવે છે તથા બે દળરૂપ ગામ આપે છે.

“ આ પછી જંગદેવ કચ્છના રાજા ફૂલની કુંવરી ફૂલમતીને પરણે છે. છેવટ સિદ્ધરાજની રાણીને કાળભૈરવના વળગાડમાંથી છોડાવે છે. ભાટડીરૂપે આવેલી ચામુંડાદેવીને પોતાનું માથું ઉતારી આપે છે, પણ દેવી તેને પાછો જીવતો કરે છે. અન્તે સિદ્ધરાજનો ધારા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર જાણી જંગદેવ પાછો માળવે ગયો. ઉદ્ધવાદિત્ય રાજાએ સામૈયું કર્યું. થોડા વખત પછી ઉદ્ધવાદિત્ય માંદો પડ્યો, ત્યારે તેણે માળવાનું રાજ્ય જંગદેવને આપ્યું અને રણધવલને સો ગામ આપ્યાં. જંગદેવે પંદર વર્ષની વયે ધર છોડ્યું હતું. અઢાર વર્ષ સિદ્ધરાજની ચાકરી કરી અને બાવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કરી, પંચાશી વર્ષની ઉંમરે પોતાના પુત્ર જંગધવલને ગાદીએ બેસાડી દેવલોક પામ્યો. ”

(રાસમાળા ગુ. ભા. ત્રીજા આ. પ્ર. ૮ નો સાર)

ઉપર દૂકામાં રાસમાળામાંથી જંગદેવ પરમારની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉતાર્યા છે. રાસમાળાકારે ભાટોના કાઈ લખેલા ચોપડામાંથી આ વાર્તા ઉતારી જણાવ છે. (જુઓ; અનુવાદકર્તાની ટિપ્પણીઓ પૃ. ૧૬૬ તથા ૧૭૬). શ્રી. કાર્ત્ત્વિજ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ (પૃ. ૧૮૨, ૧૮૩)માં જંગદેવ પરમારની વાર્તા ભાટની ભાષામાં જેમાં ઉતારેલી છે એવા ચોપડાની નોંધ છે. રાસમાળામાં એમાંથી ઉતારો કર્યો છે, એમ નામાવલિના સંપાદક નોંધે છે. શ્રી. કાર્ત્ત્વિજ ગુ. સભાવાળા ચોપડામાં જો કે આ વાર્તા સંવત ૧૬૦૬માં ઉતારેલી છે, પણ એનું મૂળ એથી જૂનું હોવાનો સંભવ છે.

ભાટોમાં ચાલતી જંગદેવની આ દંતકથાનું મૂળ સારી રીતે જૂંટું જણાય છે. કારણ કે વિ. સં. ૧૩૬૧માં લખાયેલ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં પણ દૂકામાં જંગદેવ પરમારની વાર્તા મળે છે. પ્ર. ચિં. વાળી જંગદેવની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે કહી શકાય.

- (૧) પ્ર. ચિં. માં જંગદેવને દક્ષ દ્વિત્રિય કહ્યો છે, એના કુળનો કે બાપનો કે દેસનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો.
- (૨) જંગદેવ સિદ્ધરાજનો માનીતો હતો એટલું જ કહ્યું છે, સેનાપતિ હતો કે દારપાળ હતો કે શું હતો એ નથી કહ્યું.
- (૩) સિદ્ધરાજ પાસેથી નીકળીને એ કુન્તલના રાજા પરમદર્શી પાસે રહ્યો, અને પરમદર્શીની રાણીને પોતાની બહેન તરીકે માની.
- (૪) જંગદેવ ત્રિવિધ વીર (દાનવીર, દલાવીર અને યુદ્ધવીર) હતો.

તેણે પ્રુક્ટ જ દાનો આપ્યા હોવાનું પ્ર ચિં માં કહ્યું છે.

- (૫) પરમદર્શી ઉપર ચઢી આવેલા શ્રીમાલના રાજાને જગદેવે ફક્ત પાચમો મુભટો સાથે જઈને હુગ્ગ-ઓ (પ્ર. ચિં પ્રકાશ પાચમો ૫ ૧૮૮ થી ૧૯૦)

હવે ઉપરની વાર્તાના ઐતિહાસિક અંશનું અવલોચન કરીએ —

૧ ઉદ્યાદિત્ય નામનો માળવાનો ગણ ચર્ચ ગયો એ માયી વાત છે. એના પોતાના તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે તેથી એનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ચોક્કસ છે

લોકકથામાં તથા ઇતિહાસમાં પણ પ્રમિદ માળવાના ભોજરાજ પછી ગાદીએ બેસનાર ગણનું નામ ઉદયપુર (ગ્વાનિયર), નાગપુર આદિ પ્રદક્ષિતઓમાં જો કે ઉદ્યાદિત્ય આપેલું છે, પણ જયસિંહનું પોતાનું વિ સ ૧૧૧૦નું દાનપત્ર મળ્યું છે અને ઉદ્યાદિત્યનો વહેલામાં વહેનો ઉત્કીર્ણ લેખ વિ મં ૧૧૧૬નો મળ્યો છે (જુઓ, ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ ૫ ૧૨૬-૩૦’) એ ઉપરથી માળવાની ગાદી ઉપર ભોજ પછી, જયસિંહ અને તે પછી ઉદ્યાદિત્ય બેરો એમ મિદ્ધ છે આ ત્રણ ગણઓનો સમય પણ આગળના ઐતિહાસિક વિચારમાં ઉપયોગી હોવાથી ધ્યાનમાં રાખી લેવો એ જરૂર છે ભોજનો સમય, તેણે પચાવન વર્ષ ગણ્ય કહ્યું હોવાની દત્તથા^૫ સાચી માનવામાં આવે, તો વિ મ ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધી માની શકાય, પણ એના પિતા સિન્ધુરાજે જો પાચ-દશ વર્ષ વધારે ગણ્ય કહ્યું હોય — અને ઉદ્યાદિત્ય વિ મ ૧૧૪૩ સુધી વિદ્યમાન હતો એ જોતા એ વધારે સંભવિત છે — તો ભોજના રાજ્ય ભગમાથી એટલા વર્ષો ઓછા હવા પડે આ રીતે ભોજના રાજ્યના આરંભનું વર્ષ જો કે અચોક્કસ છે, પણ અન્તત્તું વર્ષ વિ સ ૧૧૧૨ ચોક્કસ છે અને પ્રસ્તુત વિષયમાં એનું જ પ્રયોજન છે ભોજ પછી જયસિંહે વિ સ ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ સુધી ચારેક વર્ષ જ રાજ્ય કયું જણાય છે અને પછી ઉદ્યાદિત્યે વિ મ ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩

૫ એ દત્તથા નીચેના સ્તોત્રરૂપે મળે છે —

વષાણત્વવર્ષાણિ નાસા સત્ત દિનત્રયમ્ ।

મીઠ્ઠવ્ય મોજરાજેન સર્ગોદ્દ દક્ષિણપથમ્ ॥

પ્રજાધર્મિભક્તિ ન સ. ૫ ૩૨

સુધી રાજ્ય કર્યાનું ચોક્કસ જણાય છે. (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૩૩). કારણ કે ૧૧૪૩નો તો લેખ મળ્યો છે, પરંતુ તેના રાજ્યનો અંત ૧૧૪૩ થી ૧૧૬૧ વચ્ચે ક્યારે આવ્યો એ ચોક્કસ કહેવાનું નથી. અલગત વિ. સ. ૧૧૬૧નો જોનો લેખ મળ્યો છે, તે નરવર્મા પહેલાં અને ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવનું રાજ્ય અમુક વર્ષ ચાલ્યું હોવું જોઈએ. એ જોતાં ત્રિ સં. ૧૧૫૦ની આસપાસમાં ઉદયાદિત્યના રાજ્યકાળની સમાપ્તિ માનવામાં બહુ વાધો નથી લાગતો.

આ ઉદયાદિત્ય બોજનો શું સંગો થાય? 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ'ના લેખક શ્રી. પં. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ તો લખે છે કે, "આ રાજ બોજનો કુટુંબી હતો; ઉદયાદિત્યનો બોજ સાથે શું સંબંધ હતો એનો પતો નથી લાગતો" (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૩૦-૧૩૧) પણ વિ. મં. ૧૧૬૧ના નરવર્માના લેખમાં ઉદયાદિત્યને બોજનો બન્ધુ કહ્યો છે અને હમણાં મળેલા જૈનદના લેખમાં ઉદયાદિત્યને જગદેવનો પિતા અને બોજને તેનો કાકા (પિતૃવ્ય) કહેલ છે; એટલે બોજનો ભાઈ ઉદયાદિત્ય હતો એમાં હવે બિલકુલ સકાનું કારણ નથી.

૨. ઉદયાદિત્યની રાણીઓ વિષે ઇતિહાસમાંથી કશો પતો લાગતો નથી. એટલે એ વાતને સંદિગ્ધ કાટિમાં નાખવી પડશે.

૩. પાટવીકુવર રણુધવલનું નામ તો કલ્પિત જ લાગે છે; કારણ કે ઉદયાદિત્ય પછી ગાદી ઉપર બેસનાર રાજનું નામ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં લક્ષ્મદેવ મળે છે.

૪. ઉદયાદિત્યને માંકુના રાજનો સેવક કહેલ છે તે પણ ખોટું છે. ઉદયાદિત્ય માળવાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો. માંકુ તો એના તાબાનો એક કિલ્લો હતો. ઉદયાદિત્યના વશજ અર્જુનવર્માએ માંકુથી આપેલું એક દાનપત્ર મળ્યું છે. અને માંકુને રાજધાની તો ઇ. સ. ૧૪૦૧માં માળવાનું સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર દિલાવરખાનના પુત્ર હુસેન બનાવી.

૫. જગદેવનાં ચાવડી સાથેનાં લગ્નની વાત પણ સંદિગ્ધ કાટિમાં નાખવી પડશે. વળી દુકટોડા(ગંગાવમુનાના સંગમ વચ્ચેનો પ્રદેશ)માં એ કાળે ચાવડાવશનું રાજ્ય હોવા માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

૬. મિદ્ધરાજના દરબારમાં જગદેવ સામંત કે દ્વારપાળ તરીકે રહ્યો હોવાની વાત વિચારણીય છે, પણ બાકાની મુસાફરીની કાટવાળા

છાકરાની, ચાવડી વીરમતીના પ્રગટમની વગેરે - રસિક વાતો તો દેખીતી કદિપત જ છે. અને દેવીને બિલિદાનની તથા શિક્ષારાજને આસુખ્ય આપ્યાની અમલકારિક કથા તો જૂના, જમાનાની લોકરચિતે અતુલ દશે પણ અસંભવિત છે એટલું કહેવાની ચે જરૂર નથી.

૭. જગદેવ પાછો માળવે ગયો અને ગાદી ઉપર બેઠો એ વાત પણ ઐતિહાસિક પુરાવાથી વિરુદ્ધ છે. માળવાની ગાદી ઉપર ઉદ્યાદિત્ય પ્રજી તેનો પુત્ર લક્ષ્મણમા, પછી તેનો બાઈ નરવર્મા અને પછી નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર આવે છે.

૮. જગદેવનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ અને તેનો સમય - જાટોની દંતકથામા જગદેવને પરમાર ક્ષત્રિય અને ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર કહ્યો છે. એ પૂરેપૂરી ઐતિહાસિક હકીકત છે. જો કે પ્ર. ચિ. માં જગદેવને કેવળ ક્ષત્રિય વીર કહ્યો છે અને કીર્તિકૌમુદીમાં ક્ષત્રિય કે પરમાર કહ્યું નથી કહ્યું; પણ માળવાના જ રાજા અર્જુનવર્મા (વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૩ કે ૭૪) એ જગદેવને પોતાનો પૂર્વજ કહ્યો છે. અમરકાંતકની પોતે રચેલી રસિકસંજ્ઞવની દીકામાં જગદેવના નાચિરાજ હવિએ કરેલા રૂપવર્ણનનો શ્લોક ઉતારતાં અર્જુનવર્મા કહે છે કે, યથાસ્તત્કૃત્ત્વરૂપવર્ણને નાચિરાજસ્ય માળવાના પરમાર રાજા અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ એટલે જગદેવ પણ પરમાર ક્ષત્રિય એમાં તો શંકા જ નહિ; અને રસિકસંજ્ઞવની દીકાનું આ વચન ધણા વખતથી જાણવામાં હોવાથી, ઐતિહાસિક વિચારકોને જગદેવ નામનો પરમાર ક્ષત્રિય વિ. સં. ૧૨૬૭ પહેલાં મર્યો હોવાની જાણમાં તો શંકા નહોતી જ; પણ એ ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર હોવા વિષે કશું પ્રમાણ હમણાં સુધી મળ્યું નહોતું.

૯. અર્જુનવર્માના ત્રણ વાઙ્મયો ૧૨૬૭, ૧૨૭૦ અને ૧૨૭૨ના મહામાં છે. (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૫૮)

૭. નાચિરાજનો રસિકસંજ્ઞવનીમાં ઉતારેલો જગદેવના રૂપવર્ણનનો એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સપ્તાસા દ્વ સાલસા દ્વ સપ્તર્વા દ્વર્વા દ્વ
આજિદ્વા દ્વ લખિતા દ્વ પરિધાન્તા દ્વર્તા દ્વ ।
દ્વરૂપે નિપતન્તિ કુપ્ર ન જગદેવ પ્રમો મુદ્રુર્વા
ધાતાપર્તનનતિતોત્પલદલત્રોજિદુહો દ્વષ્ટયઃ ॥

—અમરકાંતક શ્લોક ૪લી દીકા.

(જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પૃ. ૧૩૮) એટલે શ્રી. પં. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ 'કદાચ એ ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર હોય' એવું સંદિગ્ધ વચન લખે છે. પણ હમણાં મળી આવેલા જૈનદના સંવત વગરના લેખમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જગદેવને ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર અને ભોજનો ભત્રીજો કહ્યો છે :—

તદન્વયે સાન્વલ્લભામપેય :

શ્રોમાન્ જગદેવ દતિ કિસીસઃ ।

અમૂદમૂપાલદિગન્તરાલ

નિર્માણનિર્બુદ્ધમુજશ્રમોડયમ્ ॥ ૫ ॥

યસ્યોદ્યાદિત્યનૃપઃ પિતાસીદ્

દેવઃ પિતૃવ્યઃ સ ચ ભોજરાજઃ ।

ચિરેજતુર્યો વસુધાધિપત્યે

પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠાવિયુગ્વન્તૌ ॥ ૬ ॥

તેના - પરમારના વંશમાં જેવું જગદેવ એવું થોડું નામ છે તે રાજ થયો છે. તેણે દિશાઓને રાજ્યો વગરની કરવા માટે ખૂબ શ્રમ લીધો છે. તેનો પિતા ઉદ્યાદિત્ય છે અને કહી ભોજરાજ.

૯. હવે જગદેવના સમય માટે થોડો વિચાર કરીએ. વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૪માં થયેલા અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ છે અને વિ. સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધીમાં રાજ્ય કરનાર ભોજનો ભત્રીજો અને વિ. સં. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩ વચ્ચે રાજ્ય કરનાર ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર છે, એટલે વિ. સં. ૧૧૧૬ થી ૧૨૬૭ વચ્ચે આ જગદેવ થઈ ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ ખાપદીકરાની વચ્ચે પચાસ - સાઠ વર્ષથી વધારે છેડું હોવાનો સંભવ વિરલ માનવામાં આવે, તો વિ. સં. ૧૨૦૦ પહેલાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. દત્તકથા જગદેવને સિદ્ધરાજના સમયમાં મૂકે છે, તેમાં આ રીતે જોતાં ખાસ વાંધો લાગતો નથી. પણ સમયની મર્યાદા હજી વધારે ઠુંકાવી શકાય છે કે નહિ તે જોઈએ. ભોજના પિતા સિન્ધુરાજને ભોજ, જયસિંહ અને ઉદ્યાદિત્ય નામના ત્રણ પુત્રો હોય એમ એ વંશના લેખો ઉપરથી જણાય છે. અને ઉદ્યાદિત્યને પણ ત્રણ પુત્રો હતા એમ આ નવા લેખથી માનવું પડશે. હવે ઉદ્યાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવ

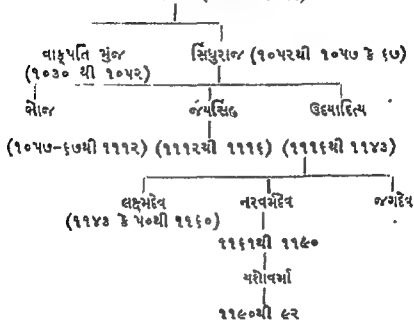
૮. જુઓ; Annual Report of the Archeological Department of the Nizam's Dominions. 1924-28 Appendix Bમાં ઉપાયોજા જૈનદનો લેખ.

અને નરવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે અને નરવર્મા પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે એ જ્ઞેનાં, લક્ષ્મદેવ અને નરવર્માથી જગદેવ નાનો દસો. જગદેવને ભાટોની કથામાં કટાયો કદેશ છે તે આ રીતે યથાર્થ હરે છે.

૧૦. માળવાના આ રાજાઓનો આંખો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

માળવાના પરમારો

સીપક (વિ. સં. ૧૦૨૯)

૧૧. પણ ઉપર કહેલા જૈનદના લેખમાં જગદેવનાં પરાક્રમે વર્ણવતાં એક શ્લોકમાં જયસિંહની વિક્રમકથાનો ઉલ્લેખ છે. આ જયસિંહ તે ગુજરાતનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ નહિ, કારણ કે એ જ શ્લોકમાં ગુર્જર વીરની સ્ત્રીઓને આણુનો ગુફાઓમાં ભરાઈને રાતી વર્ણવી છે, એટલે આ જયસિંહ તે જગદેવનો કોકો, બોજનો નાનો ભાઈ, માળવાનો પરમાર રાજા જયસિંહ. તેણે વિ. સં. ૧૧૧૨થી

૯. શાપ્થર્થ જયસિંહવિક્રમકથાસ્વાધ્યાયસંધ્યાધન

ધ્યાનંયસ્ય (ધનુર્ધને ?) નરપતેઽવ્યગ્રન્તિ વિસ્તારિણઃ

અઘાપ્યુન્નદપર્વતોદરદરી દ્વારેષુ રાત્રિદિવં

કન્દન્ગુર્જરવીરવર્મવનિતા આપ્તામ્બુપૂરોર્મયઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૧૧૬ સુધી કક્તા ચાર જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. એટલે ગુર્જર-વીરોને જગદેવને હાથે હાર ખાવાનો આ પ્રભંગ ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ વચ્ચે બન્યો હોવો જોઈએ. એ વખતે ગુજરાતમાં બીમદેવ સોલંકીનું રાજ્ય હતું. બીમનો સમય વિ. સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ મનાય છે. માળવા સાથે ગુજરાતને વેર તો મુંજ અને મૂળરાજના વખતથી ચાલ્યું આવતું હતું, તેમાં મેરુતુંગ કહે છે તેમ બોજના સેનાપતિએ પાટણને ભાંગ્યું અને જયપત્ર લીધું,^{૧૦} એટલે વેર વધ્યું હતો. છેવટ બોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં એદીના રાજ કર્યુંદેવે (વિ. સં. ૧૦૯૯ થી ૧૧૫૦) બોજને દબાવ્યા અને ધારાને લૂંટી, ત્યારે એ કાર્યમાં બીમે પણ ભાગ લીધો હતો એમ મેરુતુંગ કહે છે.^{૧૧} આ રીતે બોજના અંતકાળે માળવા રાજ્યની જે કુદંડા યર્ષ હતી, તેમાંથી ઉદયાદિત્યે ઉદ્ધાર કર્યો એમ જો કે નાગપુર તથા ઉદયપુરની પ્રશસ્તિઓમાં લખ્યું છે;^{૧૨} પણ એ ઉદ્ધારનું કાર્ય જયસિંહના સમયમાં જ અને ઉદયાદિત્યના પુત્ર જગદેવના સેનાપતિપણા નીચે શરૂ થયું જણાય છે. સેનાપતિનું પદ લેવા જેટલી ઉંમર વિ. સં. ૧૧૧૪-૧૬ માં જેતી હોય એનો જન્મ વિ. સં. ૧૦૯૫-૧૧૦૦થી મોઢો ભાગ્યે હોઈ શકે. આ વસ્તુરિતિ જેતાં જગદેવે પદર વર્ષની વયે ધર છોડ્યું અને અદાર વર્ષ સુધી સિદ્ધરાજની આકરી ઠરી એ ભાટોનું કથન ખોટું કરે છે; કારણ કે જગદેવની પદર વર્ષની વયે તો હજી બીમદેવ પાટણની ગાદી ઉપર હતો. વળી જગદેવે આવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કર્યાની વાત પણ ગપ છે. જગદેવને ધારાની ગાદીએ બેસવાનું ભાગ્ય જ પ્રાપ્ત નથી થયું. જગદેવના પિતા ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવ, તે પછી નરવર્મા અને તે પછી નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર બેસે છે.

૧૦. પ્ર. ચિં. નં. સં. ૫. ૫૦ તથા ઉદયપુરપ્રશસ્તિ પ્રાચીન લેખમાળા નં. ૪૮ શ્લોક. ૨૦.

૧૧. એજન ૫. ૭૮-૭૯

૧૨. તસ્મિન્વાસવચ્ચુતામુપગતે રાજ્યે ચ કુસ્યાકુન્ડે
મગ્નસ્વામિનિ તસ્ય ચન્ધુરુદયાદિત્યોઽમવદ્ભૂપતિઃ ।

યેનોદ્ધૃત્ય મહાર્ણવોપમમિત્ત્વકર્ણાટકર્ણપ્રણુ—

મુર્વોપાલકદયિતાં મુવમિમાં શ્રીમદ્ગ્રાહાયિતમ્ ॥

પ્રાચીન લેખમાળા નં. ૧૧૭ શ્લોક. ૨૨ તથા નં. ૪૮ શ્લોક. ૨૧-૨૨

૧૨ જગદેવ અને સિદ્ધરાજઃ બાટોની દત્તકથા સિદ્ધરાજ અને જગદેવને અદ્ભુત રીતે જોડે છે મિદ્ધરાજનું આયુષ્ય, ગત્ય, સ્ત્રીસુખ બધું જગદેવને આભારી હતું એમ એ દત્તકથા કહે છે પણ એ દત્તકથા જોડવામાં ખામીઓ રહી ગઈ છે. દાખવા તરીકે જગદેવ પાટણ આવે છે ત્યારે મિદ્ધરાજે બધાવેલા સદસલિંગ મરાવગને કાઢે જિતરે છે, એનો અર્થ એ થાય કે મિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠા પછી અમુક વખતે જગદેવ પાટણ આવે છે અને પાટણ આ-આ પછી તેને બે કુવર થાય છે, જેમા મોટા પાચ વર્ષનો થયા પછી જોગણીઓ આગળ ખવિદાન આપવાનો પ્રમગ બને છે તેમા સિદ્ધરાજને અડતાલીસ વર્ષનું રાજ્ય મળે છે. પણ આ પ્રમગ બ-આ પહેલાના-જગદેવના મોટા પુત્રની ઉમર પાચ વર્ષની છે એ જોતા ઝોછામા ઝોછા-છએક વર્ષ અડતાલીસમા ઉમેરતા સિદ્ધરાજનો કુલ ગત્યકાળ ચોપન વર્ષનો થયા જાય, જ્યારે મેરતુગ વગેરેના લખવા પ્રમાણે સિદ્ધરાજનો કુલ રાજ્યકાળ ૪૬ વર્ષથી વધારે નથી (વિ એ ૧૧૫૦થી ૧૧૬૯) મતવન કે બાટોની કથા ઉપર આ બાબતમા કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ વિચારણીય છે. પછી મેરતુગે તો 'મિદ્ધ ચક્રવર્તીનો માનીતો (સન્મામ્યોડપિ) આ ક્ષત્રિય હતો' એટલું જ કહ્યું છે પણ પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, સિદ્ધરાજના રાજ્યાભિષેક વખતે જગદેવ પરમાગની ઉમર પચાસથી ઝોછી તો ન હોવી જોઈએ, એટલે એ સિદ્ધરાજની સેવામા રહ્યો હોય તો પણ એના રાજ્યકાળના આરંભના વર્ષોમા જ ગયો હોય સોમેશ્વરે તો ક્રુકા 'જે જગદેવ ગૂર્જરાના સહેરમા દારપાળ-કાટવાળ હતો ત્યા સુધી સકાપાત્ર શત્રુઓથી સહેરમા પેસી શકાતું નહિ. તે જગદેવ વિના ગૂર્જરાની રાજ્યવહમીની આવી કુદંશા થઈ છે.' (કો. કો સ ૨, જો ૮૬) એટલું જ લખ્યું છે પણ જગદેવ ગુજરાતના કયા રાગના વખતમા પાટણનો દારપાળ હતો એ સોમેશ્વરે નથી કહ્યું. એ બધું જોતા એમ લાગે છે કે, કદાચ એક પગમાર જગદેવ વીરતા, ઉદારતા વગેરે ગુણોથી પ્રખ્યાત થઈ ગયો હોય અને એના સમયની નજીકમા-ઘડક આગળ પાછળ-જગદેવ નામનો બીજો ક્ષત્રિય ગુજરાતની ગજવાનીના કાટવાળ તરીકે પણ પ્રખ્યાત થઈ ગયો હોય અને પાછળની કથામાં આ બે ય જગદેવ જોડાઈ ગયા હોય એવો મતવ છે

૧૦. જગદેવ અને પરમર્દી રાજા.

મેરુતુંગે કુંતલ દેશના પરમર્દી પાસે જગદેવ રજાનું તથા પરમર્દીએ કૃપા કરીને જગદેવને કાંઈ પ્રદેશનો રાજા બનાવ્યાનું કહ્યું છે.^{૧૩} ઉપર ઉતારેલા જૈનદના લેખમાં પણ જગદેવને ક્ષિતીચ (શ્લો. ૫), નરપતિ (શ્લો. ૧૦) અને ભૂમિનો ભર્તા (શ્લો. ૧૩) કહેલ છે. કદાચ એ પરમર્દીનો સામંત કાકોર હોય. જૈનદના લેખમાં જગદેવે આન્ધ્રના રાજાને અને દ્વારાસમુદ્રના (હોઈસલા) રાજાને (શ્લો. ૭ અને ૯) હરાવ્યાનું વર્ણન છે, તે કદાચ આ પરમર્દીના સામંત તરીકે કરેલું પરાક્રમ હોય. અથવા સ્વતંત્ર રીતે માળવાનો આ ક્રટાયો પોતાથી બે મોટાભાઈઓ વિદ્યમાન હોવાથી, પોતાને ગાદી મળવાનો સંભવ અતિ દૂર માનીને પરદેશ નીકળી ગયો હોય અને પોતાના પરાક્રમથી કદાચ નાનકડું રાજ્ય ક્યાંક દક્ષિણમાં જમાવ્યું હોય એમ પણ બને. પણ માળવાથી દ્વારાસમુદ્ર જોડે દૂર એક ક્રટાયો એકલો કાંઈ પરાક્રમ કરી શકે એમ માનવા કરતાં, પરમર્દી જેવાના આશ્રયથી પરાક્રમ કરે એમ માનવું વધારે સમુક્રિત છે.

પણ આ પરમર્દી કાણ ? — મેરુતુંગ તેને કુંતલ દેશનો રાજા કહે છે. કુંતલ દેશ એટલે બીમા અને વેલ્વતી નદીઓ વચ્ચેનો શિમોગા, ચિંતલદુર્ગ, બેલારી, ધારવાડ, ખિન્નાપુર વગેરે જિલ્લાઓનો પ્રદેશ^{૧૪} એ કાળના પશ્ચિમી આલૂકચ રાજાઓ કુંતલ દેશના રાજાઓ કહેવાય છે.^{૧૫} અને એમાંના કેટલાકે પરમર્દી (પર્માદિ)નું ખિરુદ પણ ધારણ કર્યું છે. આ વસના અતિપ્રસિદ્ધ રાજા, જેનું ચરિત્ર વિક્રમાદેવચરિત નામથી ખિલ્લણે લખ્યું છે, તે વિ. સં. ૧૧૩૬ થી ૧૧૮૨ સુધી રાજ્ય કરનાર ત્રિભુવનમલ્લ વિક્રમાદિત્યનું પર્માદિખિરુદ હતું ?^{૧૬} ઉપર આપેલી તારીખો જોતાં આ પરમર્દી ત્રિભુવનમલ્લ એજ મેરુતુંગનો જગદેવને આશ્રય આપનાર પરમર્દી હોય એ સંભવિત છે. આ વિક્રમાદિત્યે હોઈસલા રાજાઓ ઉપર તથા દક્ષિણના બીજા

૧૩. પ્ર. ચિ. ન. સં. પૃ. ૧૮૮

૧૪. જુઓ; માહસોર એઝીટિયર (ઈ. સ. ૧૮૯૭) Vol. I. p. 289

૧૫. જુઓ; વિક્રમાદેવચરિત સ. ૩, શ્લો. ૧૨, ૬૪ વગેરે

૧૬. જુઓ; રાજતરંગિણી તર્જ ૭, શ્લો. ૯૩૬

રાજાઓ ઉપર ચક્રાધ કરી હતી.^{૧૭} એટલે જગદેવે એ ચક્રાધઓમાં સામેત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. પણ મંથંધરિનામણિના કૃતિએ જગદેવના આચરણતા પરમદર્શને પૃથ્વીરાજ આદાણે હગમ્યાનું જો વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે ગરબક કરી છે. પૃથ્વીરાજે કુંતલદેશના નહિ પણ ચદેસ રાજ પરમદર્શને હરાવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૮૯માં^{૧૮} એ વખતે જગદેવ જીવતો હોવાનો સંભવ નથી, એ ઉપરની તારીખો જોવાથી તરત સમજાય એમ છે.

હવે જૈનદના લેખની ગેરહાજરીમાં પં. ભગવાનલાલ ધ્વજએ જગદેવ વિષે કરેલો તર્ક જરા જોષ લાઈએ. તેઓનું અનુમાન એવું છે કે, “જગદેવ સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મીનજીવેરીના ભત્રીજા મોઆના કદબવથી રાજા જયકેશી ખીજનો માધીનો દીકરો હતો. એ થોડા દિવસ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યા પછી ચૌલૂક્ય રાજા પેર્મ (પરમદર્શ)ની સેવામાં રહ્યો હોય અને કદાચ પેર્મોડીના મંથંધરિ જ પરમાર કહેવાયો હોય. ચૌલૂક્ય રાજા પેર્મ જગદેકમદ્સ (વિ. સં. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬)ના એક સામન્તનું નામ જગદેવ હતું. એ ત્રિશુરનમદ્સ પણ કહેવાતો. એ સાન્તર વંશનો હતો. મહિસૂરના નગર જિલ્લાનો એ મહામંડલેશ્વર વિ. સં. ૧૨૦૬ સુધી વિઘ્નમાન હતો. અને પેર્મ ત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી તૈલ ત્રીજાના સમય સુધી જીવતો હતો.”^{૧૯}

પણ ઉપર આપેલો જૈનદનો લેખ સ્પષ્ટ રીતે જગદેવને પરમાર (શ્લો. ૩) અને ભોજનો ભત્રીજો કહે છે. એટલે પેર્મોડી ઉપરથી પરમાર કહેવાયો હશે એ તર્ક અસ્થાને છે. પણ એ કાળમાં એ જગદેવ એક પરમાર કુળનો અને બીજો સાન્તર કુળનો થઈ ગયા હોવાનું ચોક્કસ થાય છે. સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમદર્શનો સામન્ત હોવાનું પણ ઉત્કર્ણુ લેખોથી નિઃસંદિગ્ધ નક્કી છે. એ જોતાં જગદેવ પરમદર્શનો સેનાપતિ હોવાનું મેરુતુંગનું કથન આ સાન્તરકુળના જગદેવને પણ સાચુ પાડવામાં કાંઈ વાધો દેખાતો નથી. મેરુતુંગે જગદેવ કયા કુળનો હતો એ તો કહ્યું જ નથી. વળી આ સાન્તર

૧૭. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ (ગુ. ભા.) પૃ. ૧૪૨

૧૮. ભારત કે પ્રાચીન રાજ્યોના પ્ર. ભા. પૃ. ૨૫૧

૧૯. જુઓ; Bombay Gazetteer Vol 1 Part 1 p. 172.
note 3. વધા Ibid part 11 p. 458

કુળનો જગદેવ જ મીનજીવેના મંગધથી કદાચ તેની સાથે જ આવીને સિદ્ધરાજ પાસે અમુક વખત રહ્યો હોય એ મંત્રાવિત છે.^{૨૦} એનો વિ. મં. ૧૨૦૬ નો લેખ મળ્યો છે; એ જોતાં સિદ્ધરાજના મરણ પછી એ દક્ષિણમાં ગયો હોય એ પણ શક્ય છે. આ બધું જોતાં મેરુતુંગના કથનનો ઘણો ભાગ અને સોમેશ્વરનું કથન સાન્તર જગદેવ માટે માનીને ઠીક ઘટાવી શકાય છે.

મેરુતુંગ અને બાટોની દંતકથા જગદેવની ત્રિવિધ વીરતાનાં વખાણ કરે છે. પરમાર જગદેવની શૂરવીરતાનાં અને દાનવીરતાનાં વખાણ જૈનદત્તો લેખ પણ કરે છે. (દાનવીરતાની પ્રશંસા માટે જુઓ શ્લો. ૧૧, ૧૨) જૈનદત્તના લેખમાં સત્કવિઓ વખાણ કરે છે એમ કહ્યું છે અને અર્જુનવર્માએ જગદેવના રૂપની પ્રશંસા મંગંધી નામિરાજનો શ્લોક ઉતાર્યો છે.

આ બધી હકીકતનો વિચાર કરતાં નીચેના નિર્ણયો થઇ શકે છે:

- (૧) જગદેવ એ ચર્ધ ગયા છે એ નિઃસંદેહ.
- (૨) દંતકથામાં જોનો ગોટાળો ચર્ધ ગયો હોવાનો સભવ છે.
- (૩) મેરુતુંગે જગદેવ વિશે જોટલી વાત કહી છે તેટલી સાન્તરકુળના જગદેવને તેમજ પરમારકુળના જગદેવને પણ ઠીક લાગ્યું પડે છે.
- (૪) બાટોનો વિસ્તાર કલ્પિત છે; અને સાલો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે^{૨૧} પણ માળવાના પરમાર ઉદ્યાદિત્યનો ક્રુટાયો કુવર જગદેવ થઇ ગયો હોવાની તથા એ વીર અને ઉદાર હોવાની વાત ખોટી નથી.
- (૫) બાટોની દંતકથામાં આટલો સત્તાંશ છે એ જ આશ્ચર્ય છે.
- (૬) સિદ્ધરાજના દરબારમાં કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ ગુજરાતની

૨૦. 'કદંબકુલ' ની વંશાવળી પ્રમાણે જયકેશી બીજો ખરી રીતે મીનજીવેની બત્રીજનો પુત્ર થાય. એ જયકેશી બીજનો સમય ઇ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૪૭-૪૮ મનાય છે (જુઓ કદંબકુલ પૃ. ૭.).

૨૧. (૧) સવત અગિયાર અષોતેર ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર
સિરા કકળી બાટને દિય જગદેવ ઉતાર

(૨) સંવત આરસૌ ઈન્દ્યાવન જેત સુદી રવિવાર
જગદેવ સીસ સમર્પિયો, ધારનગર ખવાર

શસમાળા ત્રીજ આ. ૫. ૧૬૭.

રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ, પરમાર હતો કે સાન્તર એ ચોક્કસ કહેવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. પણ જૈનદના લેખમાં જગદેવે ગુર્જર-વીરોને હરાવ્યાનું કથન છે એ જોતાં અને સાન્તર જગદેવ, પરમાર જગદેવ કરતાં કાંઈક પાછલા કાળમાં થયો છે એ જોતાં, સાન્તર જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યો હોવાનો સંભવ લાગે છે. આથી વધારે ચોક્કસાઈ નવા પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી અશક્ય છે.

- (૭) જે જગદેવને હોર્ષસલ્લ બદલાસ પહેલાંએ હરાવેલો તે જ આ સાન્તર વરનો પટ્ટીયોચ્છ્રમ્બરનો જગદેકમલ્લ બીજાનો સામન્ત હતો. (જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભાગ ૨ પૃ. ૪૯૪.)

તા. કં:—શ્રી. બ. ક. કાંકેર ૧૫-૬-૩૬ ના કાગળમાં લખે છે તેમ “અકબરે બહેરામખાનને ઉમ્મરમાં આવતાં કાઢ્યો હતો તે રીતે સિદ્ધરાજ જગદેવને કાઢ્યો હોવાનો” એયની તારીખો જોતાં સંભવ નથી લાગતો. સ. ૧૨૦૬ નો જગદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં પણ સિદ્ધરાજથી મોટી ઉમ્મરનો એ હોવાનો સંભવ નથી.

ચન્દ ખરદાઇના પૃથ્વીરાજ રાસો

“ઈસ્લામી ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, ચન્દ ખરદાઇના પૃથ્વીરાજ રાસોને તો માનીશું ને ?+” શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ ઉપરના વચનમાં અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશો સાથે કેમ મૂકે છે તે સમજાતું નથી. કારણ કે અંગ્રેજોએ કાંઈ તે કાળના સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા નથી. અંગ્રેજોએ અથવા બીજા આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોએ પૃથ્વીરાજ વિષે કે તે કાળના બીજા ઐતિહાસિક બનાવો વિષે જે કાંઈ લખ્યું હોય, તે ઇસ્લામી ઇતિહાસો તથા પૃથ્વીરાજ રાસો, તત્કાલીન તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે બીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી લખ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ શ્રી. ન્હા. દ. કવિના ઉપરના વચનમાંથી પૃથ્વીરાજ રાસો, ઇસ્લામી ઇતિહાસો અથવા આધુનિક ઇતિહાસો કરતાં, ઇતિહાસ તરીકે વધારે વિશ્વસનીય છે એવો જે જ્ઞાન નીકળે છે, તે વિચારણીય છે. ચન્દ ખરદાઇ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન, પૃથ્વીરાજનો મિત્ર અને એની સલાનો રાજકવિ હતો. એ ચન્દ ખરદાઇએ જ પૃથ્વીરાજ રાસો લખ્યો છે એવી માન્યતા પ્રસિદ્ધ છે અને એ માન્યતાથી દોરાધને, પૃથ્વીરાજ રાસોને ત્રીણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોયા વગર તથા એ મહાઅન્ય વિષે થયેલાં વિવેચનો જોયા વગર ઉપરનું વચન કહેવાયેલું છે. પૃથ્વીરાજ રાસો વિષે ઉપલી માન્યતા એટલા લાગ્યા કાળથી ચાલી આવે છે અને એટલી દૃઢ છે કે એમાં શકા થવી જ મુશ્કેલ. ટોડ સાહેબ જેવાએ પૃથ્વીરાજ રાસોને પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને વિશ્વસનીય માનેલો, પણ એના

+ ‘ભારતીય ઇતિહાસના કેટલાક લક્ષણો’ એ નામનું શ્રી. ન્હા. દ. કવિનું તા. ૨૩ નવ્યુઆરી ૧૯૨૭નું ભાષણ.

વખતમાં તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, વગેરે બીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. પણ હવે તો પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે. અને પુરાતત્ત્વના સારા હિંદી વિદ્વાનોએ આ સામગ્રીનું મંથન કરીને મધ્યકાલીન રજપૂત રાજવંશોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ હિંદી વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ રાસો પ્રાચીન હિંદી મહાકાવ્ય તરીકે ગમે તેટલો ઉત્તમ ગ્રંથ હોય પણ ઇતિહાસ તરીકે વિશ્વસનીય નથી.

પરંપરાથી આવી આવતી માન્યતા વિરુદ્ધ આવું વિધાન કાઈ એમ ને એમ માને નહિ, પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી, પૃથ્વીરાજ સંબંધી, એના પૂર્વજો સંબંધી તથા તત્કાલીન બીજા રાજવંશો સંબંધી હકીકતો બીજાં અસંશયિત પ્રમાણોથી તપાસતાં ખોટી હોય છે, એ જોયા પછી પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કવિને રચેલો હોવા વિષે શંકા પડે તો નવાઈ નહિ.

ચન્દ બરદાઈ, ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક સંકાને ન ગણીએ તો, હિન્દીને આદિ કવિ ગણામ છે અને પૃથ્વીરાજ રાસો હિંદી મહાભારત ગણાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું જીવનક્રાંતિ મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજને તે કાળના જે જે રાજાઓ સાથે લડવું પડેલું તે રાજાઓ સંબંધી પણ પુષ્કળ વાતો લખેલી છે. રાસો મંવાદ ૩૫ છે. કવિ ચન્દની ધર્મપત્ની પ્રશ્ન કરે છે અને કવિ એનો ઉત્તર આપે છે એ રીતે આખો ગ્રંથ લખેલો છે.

જો વિશ્વસનીય હોત તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઈ. સ. બારમી સદીના ઇતિહાસ માટે પૃથ્વીરાજ રાસો એક અમૂલ્ય પુસ્તક ગણાત, પણ આ મહાગ્રંથ વિશ્વસનીય નથી. ઇતિહાસ તરીકે રાસામાં અશ્રદ્ધા થવાનાં કેટલાંક કારણો નીચે આપ્યાં છે.^૧

૧. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજનો જન્મસમય સંવત ૧૧૧૫ આપ્યો છે તથા મૃત્યુ સમય સંવત ૧૧૫૮ આપ્યો છે. પણ પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ શાહજુદાન ગોરીને હાથે ઈ. સ. ૧૧૯૩માં હાયા પછી થયું છે. એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૯માં થયું છે, અર્થાત્ ચન્દ કવિએ આપેલી સાલો ખોટી છે એમ માનવું પડે છે. શ્રીયુત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ

૧. પ્રખ્યાત હિંદી માસિક 'સત્યવતી'ના ૧૯૨૬ના એ, જૂન અને ઓગસ્ટના અંકોમાં છપાયેલા થી. અમૂલ્ય શીલ્પના સંજોગોથી મુખ્ય મુદ્દાઓ લીધા છે.

પડ્યા નામના દિંદી વિદ્વાને રાસાના 'વિક્રમ સાક આનન્દ' એ પદના આધારથી નવા આનંદ સંવતની કલ્પના કરી છે. આ આનન્દ મરત વિક્રમ સવતમાંથી ૯૧ બાદ કરવાથી મળે છે એમ તેઓ કહે છે અને ગસોમા પૃથ્વીરાજના જન્મ વગેરે માટે આપેલી સાલો આનંદ સવતની છે એમ માનવાથી રાસાની સાલો સાચી હરે છે એમ શ્રી પંડ્યા દલીલ કરે છે. પણ ગસોમા આપેલી બધી માલો આનંદ સવતથી ચે મળી રહેતી નથી અને ગવ બહાદુર ગૌરીસંકર હીગચંદ ઝોઝા જેવા સમર્થ દિંદી પુરાતત્ત્વજ્ઞ તો આનંદ સવતની વાત કલ્પિત છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે (જુઓ; નાગરીપ્રયાગિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨ પા. ૨૦૦)

૨. પૃથ્વીરાજ રાસામા કમ્પ્યુ છે કે, જે વખતે પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર ઝોઝાણુ શાકલરી દેસની રાજધાની અજમેરમા ગભ્ય કરતા હતા, તે વખતે અનંગપાલ તોમર દિલ્હીમાં અને વિજયપાલ કમ્પ્વજ કનોજમા ગભ્ય કરતા હતા. હવે કોઈ કાગ્જથી વિજયપાલે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી, એટલે અનંગપાલે દૂત મોકલીને સોમેશ્વર પાસે મદદ માગી. સોમેશ્વર લશ્કર લઈને દિલ્હી ગયા અને અનંગપાલે તથા સોમેશ્વરે મળીને દિલ્હીનો બચાવ કર્યો. આ રીતે, જો કે કનોજના રાજા વિજયપાલ એ વખતે ઉત્તર ભાગતમા ચક્રવર્તીપદ ભોગવતા હતા, એની પાસે લશ્કરની ઘણી મોટી મંખ્યા હતી તથા એમણે દિગ્વિજય કર્યો હતો, છતાં એમનાથી દિલ્હી જિતાયુ નહિ હવે અનંગપાલને પુત્ર નહોતો પણ ફક્ત બે કન્યાઓ હતી. મોટી કન્યાનું નામ સુરસુદરી અને નાનીનું નામ કમળા હતું. દિલ્હીપતિ અનંગપાલે મોટી કન્યા સુરસુદરી, વિજયપાલથી કરીને તેને આપી અને નાની કમળા સોમેશ્વરને આપી. આ કમળાને પેટે પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો. કનોજના રાજા વિજયપાલને જયચન્દ નામનો પુત્ર થયા જે વિજયપાલના મત્સુ પછી કનોજની ગાદીએ બેઠો. પણ આ જયચન્દ સુરસુદરીને પેટે જન્મ્યો હતો કે વિજયપાલની કોઈ બીજી રાણીના ગર્ભથી એ ગમામા કલ્પુ નથી.

૩. હવે દિલ્હીના રાજા અનંગપાલ વૃદ્ધ અવસ્થામા ન્યારે ખદરી-નાગપણુની જાના કરવા નીકળ્યા, ત્યારે એમણે પોતાના દૌહિન પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય આપી દીધું. એ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉંમર બાર વર્ષની હતી. અનંગપાલના મનોએને યોગ્ય મમય માટે પણ પરદેશી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય સોંપી દેવાની વાત ચોખ્ખ ન લાગી. પણ

અનંગપાલે મંત્રીઓનું કહેવું ન ગણકારી પોતાનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજને સોંપ્યું અને પોતે બદરીનારાયણ ગયા. અનંગપાલ જનરાએ ગયા પછી થોડા વખતમાં જ પૃથ્વીરાજે દિલ્હીના મોટા મોટા જૂના રાજપુરુષોને રાજ આપી અને અજમેરથી પોતાના સગાઓને બોલાવી રાજ્યમાં મુખ્ય મુખ્ય અધિકાર ઉપર તેઓને ગોઠવ્યા. આ અજમેરી અધિકારીઓએ દિલ્હીવાળાઓ ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો એટલે જૂના અધિકારીઓએ તથા ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ બદરીનારાયણ જઈ અનંગપાલ પાસે કડળાટ કર્યો. પરિણામે અનંગપાલ દિલ્હી પાછા આવ્યા પણ પૃથ્વીરાજે એને શહેરમાં પેસવા ન દીધા. અને કાંઈક ધન આપી પાછા બદરીનારાયણ મોકલી દીધા.

૪. પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે પૃથ્વીરાજને બાલ્યાવસ્થામાં જ એકસો આઠ સાથી આપ્યા હતા. આ બધા સાથીઓ સાહસિક અને શૂરવીર હતા. રાસામાં આ "અષ્ટોત્તર સૂર"ની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આ સાથીઓના જોર ઉપર ખુસ્તાક રહીને પૃથ્વીરાજ કાંઈને ગણતો નહિ અને જરા કારણ મળતાં ગમે તે રાજ સાથે લડી પડતો.

૫. પૃથ્વીરાજને ઉપર પ્રમાણે દિલ્હીનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે અજમેરમાં એના પિતા સોમેશ્વર રાજ્ય કરતા હતા; પાછળથી ત્યારે સોમેશ્વરને શુજરાતના રાજા ભીમે મારી નાખ્યા ત્યારે અજમેરનું રાજ્ય પણ પૃથ્વીરાજને મળ્યું.

૬. વિજયપાલ કમજવજ એક વખત દિગ્વિજય કરતા કરતા ઉડીસાના કટકનગરમાં પહોંચ્યા, ત્યાં કટકના રાજા સોમવંશી મુકુન્દદેવે પોતાની પુત્રી વિજયપાલને બેઠ આપી તેની સાથે સુશેહ કરી. વિજયપાલે આ કુમારી પોતાના પુત્ર જન્મવદને પરણાવી અને તેને પેટે સંયુક્તા અથવા સંજોગિની જન્મી. આ સંયુક્તા જ પોતાના પિતાના તથા પતિના કુળના નાશના કારણરૂપ થઈ.

૭. સોમેશ્વરના મરણ પછી પૃથ્વીરાજે દિલ્હીને પોતાની કાયમની રાજધાની બનાવી. ત્યાંથી જ શાહજુહોન ગોરી સામે પૃથ્વીરાજ લડવા ગયો. અને પૃથ્વીરાજના મરણ પછી સંયુક્તા દિલ્હીમાં જ સતી થઈ.

પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી પૃથ્વીરાજચરિત્રની મુખ્ય વાતોનો ટૂંક સાર ઉપર આપ્યો છે. હવે એમાંથી કેટલું સાચું છે અને કેટલું ખોટું એ એક પછી એક જોઈએ.

ક ૧. પૃથ્વીરાજને અનંગપાલ તોમરે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીની ગાદી મળી એ રાસાનું કથન નીચેનાં પ્રમાણોથી ખોટું હરે છે:—

દિલ્હીમાં જે ફિરોજશાહની લાટ નામથી ઓળખાતો અશોક-સ્તંભ છે. તેના ઉપર અશોકના લેખ નીચે વિ. સ. ૧૨૨૦નો એક સંસ્કૃત લેખ છે. આ લેખમાં પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરના મોટા ભાઈ ચોમા વિઘ્નરાજ વીસલદેવના દેશવિજય સંબંધે લખ્યું છે કે :
“વિંધ્યાચલથી હિમાલય સુધી સર્વ દેશોને જીતીને અમે તેઓ પાસેથી કર લીધો છું તથા મુસલમાનોને આર્યાવર્તમાંથી પાછા કાઢીને ભારતને ફરી આર્યભૂમિ કરી છે.” વગેરે (મૂળ શ્લોકો ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ’ ભા. ૧ પા. ૨૪૪માં છાપેલા છે.)

આ લેખથી વિ. સ. ૧૨૨૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૩) પહેલાં તરતમાં ચોદાણુ રાજા વીસલદેવે દિલ્હી પોતાને તાબે કર્યું હતું અર્થાત્ એ પછી ગાદીએ આવનાર સોમેશ્વરના વખતમાં દિલ્હી ચોદાણાના હાથમાં જ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. અલખત ચોદાણાએ અજમેરને જ રાજધાની રાખી હોય અને દિલ્હીમાં કોઈ સામંત રાખ્યો હોય એવો સંભવ છે. સમકાલીન મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ પૃથ્વીરાજને અજમેરનો રાજા કહ્યો છે. દિલ્હી સાથે પૃથ્વીરાજને કાંઈ સંબંધ હતો કે નહિ એ તેઓ કહેતા નથી.^૧

તખતે નામિરીમાં દિલ્હીનો રાજા ગોવિન્દરાય હતો એમ લખ્યું છે અને ફરિસ્તાએ પિથૌરાનો ભાઈ આમુંડરાય દિલ્હીનો રાજા હતો એમ લખ્યું છે.^૨ શાહજહાન અજમેર પછી દિલ્હી પર હુલ્લો લઈ ગય છે, એમ મુસલમાન ઇતિહાસો કહે છે.

ક ૨. રાસામાં રાસાના સંવત ને આનંદ સંવત ગણીએ તો, પૃથ્વીરાજ ઇ. સ. ૧૧૪૮માં જન્મ્યા અને ખાર વર્ષની ઉંમરે એટલે ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં તેને દિલ્હીનું રાજ્ય મળ્યું એમ હરે છે. પણ ઉપર કહેલા અશોકસ્તંભવાળા લેખ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૧૬૩માં તો સોમેશ્વરના મોટાભાઈની દિલ્હીમાં સત્તા હોવી જોઈએ. વળી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૧૪૮ પહેલાં સોમેશ્વરે દિલ્હીના અનંગપાળને

^૧ જુઓ; Elliot's History of India Vol. II.

^૨ Elliot's History of India Vol. II p. 295-296. અને Brigg's Farishta Vol. I p. 171-173.

મદદ કર્યાની તથા એની પુત્રી કમલાદેવીને ગરબ્યાની વાત પણ સંભવિત નથી; કારણ કે સં. ૧૧૪૮માં સોમેશ્વર નદિ પણ એના પિતા અર્જુરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર હતા; પછી ઉપરના લેખ પ્રમાણે સંવત ૧૧૬૪માં ચોથા વિઘ્નરાજ વીસલદેવ ચોદાણુ અજમેરના રાજા હતા. તે પછી 'પૃથ્વીરાજવિજય' તથા 'પ્રબંધકોશ' પ્રમાણે તેના પુત્ર અમર ગાંગેય ગાદી ઉપર બેઠા; તે પછી વીસલદેવના ભાઈ જગદેવના પુત્ર બીજા પૃથ્વીરાજ ગાદી ઉપર બેઠા અને તે પછી સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યા.

હવે સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૬)નો એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ પૃથ્વીરાજ બીજાનો મળ્યો અને સં. ૧૨૨૬ના કાલ્યુનનો સોમેશ્વરનો બીજો ભાઈનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે; એથી ઇ. સ. ૧૧૭૦માં જ સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ બેઠા હશે, એટલે ઇ. સ. ૧૧૪૮ પહેલાં સોમેશ્વરે અનંગપાળને મદદ કરી હોવાનો સંભવ નથી. વળી પૃથ્વીરાજની માતૃ નામ રાસામાં કમલાદેવી લખ્યું છે. પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કર્પૂરાદેવી નામ છે, તથા પૃથ્વીરાજના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૧૬૨)માં લખાયેલા પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યમાં સોમેશ્વરે ત્રિપુરીના દૈત્યવંશી રાજા નરસિંહદેવની કન્યા કર્પૂરાદેવી સાથે લગ્ન કર્યું અને કર્પૂરાદેવીથી તેને પૃથ્વીરાજ તથા હરિરાજ બે પુત્રો થયા એ રીતે વર્ણન મળે છે. એટલે રાસાની કથા કલ્પિત હશે.

ક્ર. ૩. સોમેશ્વરનો પિતા અર્જુરાજ અજમેરનો એક મહાપ્રતાપી ચોદાણુ રાજા હતા. એને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની કન્યા સુધવાના ગર્ભથી જન્મદેવનો તથા વિઘ્નરાજ વીસલદેવ (૪થા)નો જન્મ થયો. બીજી ગૂજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવીને કાંઈ સંતાન ન હતું અને ત્રીજી કુમારપાળની બહેન દેવજદેવીને પેટ સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સોમેશ્વરની બાલ્યાવસ્થા

૧ કારમીરી કવિ જમાનકના લખેલા પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યની એક અપૂર્ણ અને નુકલિત પ્રત છુલ્લર સાહેબને કારમીરમાથી મળી હતી, જે પૂના ડેક્કન કોલેજના પ્રસ્થાપકશ્રી રાજવામા આવી હતી. આ કાવ્યની આ સિવાય બીજી એક પણ પ્રત મળી નથી. પણ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ભેતાં પં. ગો. હી. ઓઝા એનું સંશોધન કરી છપાવવા થતું હશે. આ કાવ્ય વિશે વિશેષ માહિતી મારે ભુજે; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨માં પૃથ્વીરાજ વિજય ઉપર લેખ. આ કાવ્ય પછી બી. ઈ. માં છપાઈ ગયું છે.

આસતી હતી તે વખતે, અજમેરમાં અર્જોરાજને મારીને સુધવાના પુત્રોએ ગાદી દબાવેલી હોવાથી, સોમેશ્વર મોસાળમાં પહેલાં સિદ્ધરાજના હાથમાં અને પછી કુમારપાળના હાથમાં મોટા થયા. અને પિતૃધાર્તા જગદેવના પુત્ર પૃથ્વીરાજ ખીજના મરણ પછી, અજમેરની ગાદીને દાવો કરનાર અર્જોરાજના વંશનું ખીજુ કોઇ ન હોવાથી, સોમેશ્વર પોતાના બાળપુત્રોને લઇને અજમેર ગયા. (જુઓ; પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૩ તથા ૮) મતલબ કે, મોસાળના આશ્રયમાં પડેલા સોમેશ્વર દિલ્હીના રાજાને કાંઈ મદદ કરી હોવાનો સંભવ જ નથી. દૂંકામાં પૃથ્વીરાજના જન્મ સંબંધી તથા દિલ્હીની ગાદી અનંગપાળ પાસેથી મળ્યાની રાસાની આખી વાત કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ વિજયમાં અને હમ્મીર મહાકાવ્યમાં^૧ લગભગ સરખો વૃત્તાન્ત છે અને એ વૃત્તાન્તને સોમેશ્વરના તથા ખીજ ચૌહાણ રાજાઓના ઉત્કર્ષુ લેખો, મોટે ભાગે ટેકા આપે છે.^૨ ખાસ કરીને સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ના શિલાલેખમાં આપેલી વશાવળી ચૌહાણોના ઇતિહાસ માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ લેખમાં પૃથ્વીરાજના પિતા મોમેશ્વર જ પોતાના ઓરમાન મોટા બાઈ વિમલરાજે દિલ્હી જતી લીધું હતું એમ કહે છે. દૂંકામાં રાસાની અનંગપાળે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધાની તથા દિલ્હી આધ્યાની વાત માની શકાય એમ નથી. રાસાને ચૌહાણોની દૂંકી વંશાવળીની પણ સાચી ખબર નથી. સોમેશ્વર પહેલાં એ વંશમાં ચાર વીસલદેવ નામના અને ત્રણ પૃથ્વીરાજ નામના રાજાઓ થઈ ગયા છે. રાસાને એક જ વીમલદેવની તથા એક જ પૃથ્વીરાજની ખબર છે, જેથી ધણો ગોટાળો થયો છે. ટોડ રાજસ્થાનમાં પણ આ ગોટાળો કોતર્યો છે.

૧. હમ્મીર મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૪૬૦માં જૈન સાંતુ નથચંદ્રસુરિએ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર રણુષેખરમાં રાજ થયો. એનાથી પાંચમી પેઢીએ હમ્મીર રાજ થયો. આ ચૌહાણ હમ્મીરના ચચ ખાવા માટે હમ્મીર મહાકાવ્ય લખાણ છે. આ હમ્મીર સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો સમકાલીન, મહા યુરવીર રાજ હતો; [સમય વિ. સં. ૧૩૪૨ થી ૧૩૫૮] આ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં ચૌહાણવંશની પૂરી વંશાવળી આપી છે.

૨. પ્રજન્ધ કોસના અન્તમાં આપેલી વંશાવળી પણ ઘણું ભાગે પૃથ્વીરાજ વિજય, હમ્મીર મહાકાવ્ય તથા ઉત્કર્ષુ લેખોમાં આપેલી વંશાવળી સાથે મળી રહે છે.

ક ૪. સોમેશ્વર વિ. સં. ૧૨૭૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૮)માં મરણ પ્રાપ્ત. હવે પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે, ગુજરાતના રાજા બોળા બીમને હાથે સોમેશ્વર માર્યો ગયો, પણ એ વાત માની શકાય એવી નથી. કારણ કે બોળા બીમ ધણું કરીને એ વર્ષ પહેલાં અણહિલ-વાડની ગાદીએ બેઠો હતો અને હજી તદ્દન બાળક હતો. (ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ૨, પૃ. ૪૪૪) વળી ગુજરાતના રાજાને મદત્તા આપનારી એવી વાત બની હોય તો પ્રથમ ચિંતામણિ વગેરેમાં નોંધાયા વગર ન જ રહે.

ક ૫. સોમેશ્વર પૃથ્વીરાજને ૧૦૮ સાથીઓ આપ્યાની વાત પણ ગપ લાગે છે. કારણ કે સોમેશ્વરના મરણ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉંમર નાની હતી અને તેની માતા કર્પૂરાદેવી રાજ્ય સંભાળતી હતી, એમ પૃથ્વીરાજ વિજય કહે છે. (સુઓ સર્ગ ૮, ૬).

ક ૬. પૃથ્વીરાજનો દિલ્હી સાથે શો સંબંધ હતો એ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કે હમીર મહાકાવ્યમાં તો લખ્યું જ નથી; અને મુસલમાન લેખકો તો પૃથ્વીરાજને અજમેરના રાજા જ ગણે છે. શાહજહાન સામે લડવા માટે પૃથ્વીરાજ અજમેરથી જાય છે.^૧ ફરિશ્તામાં દિલ્હીના રાજાને પૃથ્વીરાજનો બાપ કહ્યો છે અને એનું નામ આમુંડરાય આપ્યું છે. પણ પૃથ્વીરાજના બાપનું નામ તો હરિરાય છે એ આપણે બીજા પ્રમાણોથી જાણીએ છીએ. તમકાતે નાસિરીમાં દિલ્હીના રાજાનું ગોવિન્દરાય નામ આપ્યું છે. અને પૃથ્વીરાજના પુત્રનું નામ હમીર મહાકાવ્યમાં ગોવિન્દરાજ આપ્યું છે. ફરિશ્તા વગેરે મુસલમાન ઇતિહાસો પાછળથી લખાયા છે એટલે નામની ગડબડ થઈ હોવાનો સંભવ છે. પણ શાહજહાન સામેના યુદ્ધ વખતે અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજની વતી દિલ્હીમાં એનો બાપ હરિરાય સામે તરીકે હકૂમત ચલાવતો હોય એ સંભવિત છે.

ક ૭. વિજયપાલ કમધ્વજના દિગ્વિજયની તથા કટકના રાજાની પુત્રી ભેટ મળ્યાની વાત પણ કલ્પિત લાગે છે. કતોજના રાજા વિજયચંદ્ર (જેને રાસામાં વિજયરાજ કહેલ છે)ના તથા તેના પુત્ર જયચંદ્રના જે ઉલ્લેખ લેખો મળ્યા છે, તેમાં કયાંય આ દિગ્વિજયનો ઉલ્લેખ નથી. વળી રાસામાં અન્યત્ર (સમય ૨૦ માં) એ વખતે પૂર્વમાં

૧ Elliot's History of India Vol. II, 'આગ્રહ કે પ્રાચીન રાજવંશ' સા. ૧ પા. ૨૫૭.

સમુદ્રશિખરગદમાં જેનું રાજ્ય સમુદ્ર સુધી ફેલાયલું હતું એવો વિજયપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેની પુત્રી પદ્માવતીનું કુમારિના રાજા કુમોદગણિ સાથે વેવિશાળ થયું હતું; છતાં પદ્માવતીનો પત્ર આવવાથી વિવાહ સમય પહેલાં ૫-૭ દિવસે જઈને પૃથ્વીરાજે પદ્માવતીનું હરણ કર્યું વગેરે કથા છે. આ કથા માટે કે સમુદ્રગદના યાદવરાજ્યના અસ્તિત્વ માટે કાંઈ પુરાવો નથી.

ક ૮. હવે સંયુક્તાહરણની વાત જોઈએ. પૃથ્વીરાજે અનેક રાજાઓની કન્યાઓનું, અનેક રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરીને હરણ કર્યાની ધણી વાતો રાસામાં લખી છે. મોટે ભાગે આ વાતો કલ્પિત છે એમ ઉપરના દાખલાથી લાગે છે. એ પ્રમાણે જ સંયુક્તાહરણનું હોવું જોઈએ. સંયુક્તાહરણની કથા એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી. શ્રી. અમૃતલાલ શીલ કહે છે કે, “ જો કે મુસલમાન લેખકોએ સંયુક્તાહરણનો વૃત્તાન્ત લખ્યો નથી, પણ એ સમયનાં કાવ્ય-નાટકોમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે, માટે આખી વાત કલ્પિત નહિ કહી શકાય, પણ રાસામાં જે વિસ્તૃત વર્ણન છે, તે ઐતિહાસિક હોવાની શંકા પડે છે.” શ્રી. અમૃતલાલ શીલને, પૃથ્વીરાજનો રાસામાં જ વર્ણવેલો સ્વભાવ જોતાં એ છ મહિના સુધી સંયુક્તા સાથે અંતઃપુરમાં પડ્યો રહે એ અસંભવિત લાગે છે અને આ વર્ણનમાં ઇ. સ. ૧૭મી સદીમાં બનેલા બનાવની ગંધ આવે છે માટે તેઓ એને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. બીજી તરફથી શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ સંયુક્તા-હરણની આખી વાત કલ્પિત માને છે; કારણ કે પૃથ્વીરાજવિજયમાં કે હમ્મીર મહાકાવ્યમાં એ નથી. વળી કનોજના રાજા જયચંદ્રે જો, રાસામાં કહ્યું છે તેમ, રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હોત, તો એનાં મળી આવેલાં ૧૪ તામ્રપત્રો અને બે લેખોમાંથી ક્યાંક તેનો ઉલ્લેખ હોત. (જુઓ; ‘સરસ્વતી’ માર્ચ ૧૯૨૮ ના અંકમાં ‘કનોજ નરેશ ઉપર કરવામાં આવેલા મિથ્યા આક્ષેપો’ નામનો લેખ).

ક ૯. ઇ. સ. ૧૧૯૩માં શાહજુદ્દીન ગોરીને દ્વારે દાર્યા પછી પૃથ્વીરાજનું શું થયું એ વિષે ઇસ્લામી ઇતિહાસ લેખકો એક વાત લખે ॥ અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં બીજી વાત લખી છે.

ભગિરથદિકાવ્યત, તાબુલમઆસિર, તબકાત ઇ નાસિરી, તારિખ ફરિસ્તા વગેરે ઇસ્લામી ઇતિહાસો કહે છે કે, બીજીવારની લડાઈમાં

પૃથ્વીગજ દારી જતા બાદશાહે એને કેદ કરી લીધો. અમુક વખત પછી એનું માથું કપાડી નાખ્યું અને એના પુત્રને અજમેરની ગાદી સોંપી.^૧ પણ પૃથ્વીગજ ગમામા લખ્યું છે કે શાહજુહીન ગોરી પૃથ્વીગજને કેદ કરી ગજની લપ ગયો અને ત્યાં એની આખો ફાડાવી કેદ કરી ગયો. અમુક વખત પછી ચન્દ બરદાઈ ત્યાં પહોંચ્યા અને એના કહેવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શબ્દવેધી બાબુ મારી સુલતાનને મારી નાખ્યો અને પછી ચન્દ અને પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં ગળા કાપી નાખ્યા.

પણ મુમલમાન તવારીખો પ્રમાણે ઇ સ ૧૧૬૩ (વિ મ ૧૨૪૯)મા પૃથ્વીરાજ કેદ થયો અને શાહજુહીન તો છેક ઇ સ ૧૨૦૬ (વિ મ ૧૨૬૩)મા લાહોરથી ગજની જતા માર્ગમા ગજખરોને દાથે માર્યો ગયો. અર્થાત્ ગસાની વાત માનવાયોગ્ય નથી હમ્મીર મહાકાવ્ય પ્રમાણે પણ સુનનાને પૃથ્વીરાજને કેદ કરી લીધો અને દિલ્હીમા કેદમા જ પૃથ્વીગજનું મગ્નું થયું અને એના નાનાભાઈ દ્વિગિજને એની છેલ્લી ક્રિયા કરી. વળી પૃથ્વીગજના તાબાના કેટલાક પૈસા મળી આન્યા છે જેમા એક તરફ પૃથ્વીરાજ અને બીજી તરફ મુહમ્મદ સામ એ રીતે અક્ષરો ફોતરેલ છે. આ પૈસા ઉપરથી પૃથ્વીરાજે હાપા પછી અમુક વખત સુધી સુલતાનનું મામતપણું સ્વીકાર્યું હોય એવી કલ્પના શ્રી અમૃતલાલ શીન કરે છે પણ એવો સબબ આછો જ છે. પૃથ્વીરાજના ચાલતા સિક્કાઓ ઉપર સુલતાને પોતાની છાપ પકાવી હોય એમ પણ સબબે. ગમે તેમ હો, પણ રાસાની કથા તો રસિક પણ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

આ રીતે પૃથ્વીગજના પૂર્વજો સમઘી તથા પૃથ્વીરાજના જીવન સમઘી પૃથ્વીરાજ ગમામા આપેલી વાતો બિલકુલ વિશ્વમનીય નથી લાગતી.

૧. ક ૧૦ પૃથ્વીરાજ ગસામા પૃથ્વીરાજના સમકાલીન બીજા રાજાઓ મળી જે વાતો લખી છે તેનો ધણો ભાગ બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ખોટો કરે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો જ દાખલો જોઈએ.

૧ જુઓ Elliot's "History of India" Vol II
ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૨ પા ૨૫૫ થી ૩૫૮

રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની જ્યારે બાર વર્ષની હિમ્મર હતી ત્યારે ગુજરાતમાં ભોળાભીમનું અને આજુમાં સલખ પરમારનું રાજ્ય હતું. હવે આજુના આ રાજ્યને બે પુત્રીઓ હતી: એમાંથી મોટી મંદોદરીનો ભીમદેવ સાથે વિવાહ થયો હતો અને નાની ઇચ્છિનીની પૃથ્વીરાજ સાથે સગાઈ થઈ હતી; પણ વિવાહ નહોતો થયો, ત્યાં ભીમે ઇચ્છિનીની સુંદરતાની ખ્યાતિ સાંભળીને આજુના રાજ્યને ઇચ્છિની પોતાને આપવા કહેવરાવ્યું. આજુના રાજ્યે પૃથ્વીરાજને સંદેશો મોકલ્યો અને ભીમને ના કહી. પરિણામે ભીમે એકદમ આજુ ઉપર ચઢાઈ કરી, સલખને મારી નાખ્યો. પણ અંત:પુરની સ્ત્રીઓ એના હાથમાં ન આવી. પાછા વળતાં ભીમને પૃથ્વીરાજે રસ્તામાં હરાવ્યો અને આજુ જઈ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ઇચ્છિની સાથે વિવાહ કર્યો તથા સલખના પુત્ર જેત પરમારને આજુનો સામન્ત બનાવ્યો. આ જેત થોડા વખત પછી દિલ્હી જઈ પૃથ્વીરાજનો મંત્રી થયો અને છેલ્લા યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, ભીમદેવે આ પરાજયનો બદલો લેવા સોમેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને માર્યો. આ પિતૃવધનો બદલો લેવા પૃથ્વીરાજે ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી, ભીમને મારી નાખ્યો, એના ૮૪ બન્દર લઈ લીધાં અને ભીમના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. (સમય ૪૪) આ પ્રમાણે રાસામાં કથા છે.

હવે સાચુ શું છે તે જોઈએ. સોમેશ્વરને ભીમે માર્યો હોવાની વાત વિશ્વાસયોગ્ય નથી, એ ઉપર કંઈ જ છે. આજુના કિર્તીશ્લુ લેખો ઉપરથી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલાંથી તે મરણ પછીના સમય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૧૯૭) સુધીમાં આજુમાં પહેલાં યશોધવલ પરમારનું અને પછી તેના પુત્ર ધારાવર્ધેવનું રાજ્ય હતું. અને આ પિતાપુત્ર ગુજરાતના રાજ્યના સામંતો હતા. મતલબ કે, સલખ પરમારનો જ પત્નો નથી તો પછી એની દીકરીઓનો પત્નો ક્યાંથી લાગે ? અને પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત તો ૮૬૬ એમ જ નથી; કારણ કે ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત થયો, જ્યારે ભીમ તો ઈ. સ. ૧૨૪૧ સુધી રાજ્ય કરતો હતો. વિ. સં. ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૦)નું ભીમનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૧

^૧ જુઓ; Ind. Ant. V.1. p. 205. Bombay Gazetteer Vol. I part 1 p. 196-197. તથા ગુ. મ. સ. ઇ. વિ. ૨, ૫ ૩૧૦

ક ૧૧. વળી માળવાના પૃથ્વીરાજના સમકાલીન રાજાનું નામ રાસામાં બીમદેવ લખ્યું છે અને આ બીમદેવની દન્યા ઈન્દ્રાવતી સાથે પૃથ્વીરાજનાં લગ્ન ઠેવી રીતે થયાં તેનું રાસામાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે. (સમય ૩૩). દ્વે માળવાના રાજાઓનાં જે નામે તામ્રપત્રો વગેરેમાંથી મળે છે, તેમાં પૃથ્વીરાજની આસપાસના કાળમાં બીમદેવનું નામ જ નથી. પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન માળવાનો રાજા હર્ગિશ્વર હતો.^૧

ક ૧૨. રાસામાં રણુચક્રના યાદવવંશી રાજા ભાનુની દન્યા હસાવતીને પૃથ્વીરાજ પરણ્યાની કથા મળે છે (સમય ૩૬), પણ રણુચક્રમાં એ વખતે કોઈ સ્વતન્ત્ર રાજા હોવાનો પત્તો લાગતો નથી. અજમેરના ચૌહાણ રાજાઓનો રણુચક્રોર એક કિલ્લો હતો. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર ગોવિન્દરાજ રણુચક્રોરમાં પહેલો રાજા થયો.

ક ૧૩. રાસા પ્રમાણે સોમેશ્વરને એ મંતાનો થયાં: એક પૃથ્વીરાજ અને બીજી પૃથ્વાકુમારી. આ પૃથ્વાનો વિવાહ ચિત્તોડના રાજા સમરસિંહ સાથે થયો હતો. આ સમરસિંહ શાહસુદીન ગોરી સામે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં રહીને લડતાં માર્યો ગયો, અને એની પછી એનો પુત્ર રત્નસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાસાની આ વાત પણ ક્ષિપ્ત છે; કારણ કે મેવાડના રાજા સમરસિંહના, એના પુત્ર રત્નસિંહનાં તથા એના બીજા વંશજોનાં દાનપત્રો મળ્યાં છે, જે ઉપરથી સમરસિંહ વિ. સં. ૧૩૩૦-થી ૧૩૫૬માં અને રત્નસિંહ વિ. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૩૬૦ માં અર્થાત્ પૃથ્વીરાજ પછી સો વર્ષે ચર્ચિત્ત થયો હોવાનો પુરાવો મળે છે. અક્ષાઉદ્દીન ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૨૯૯ માં સમરસિંહ ઉપર અને ૧૩૦૩ માં રત્નસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. વળી પૃથ્વીરાજના વખતમાં સમરસિંહ નામનો કોઈ રાજા મેવાડના રાજવંશમાં થયો હોવાનું પ્રમાણ એ કુળની વંશાવળીમાં મળતું નથી.^૨ (જુઓ; રાજા સમરસિંહનો અમલેશ્વર પાસેનો વિ. સં. ૧૩૪૩ નો લેખ-લાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ).

૧ જુઓ, ' ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ' પ્રથમ ભાગ પા. ૧૫૪

૨ મેવાડના રાજાઓની વિશ્વસનીય વંશાવળી માટે જુઓ; ટોડ રાજરચનાના ખડ્ગવિલાસ પ્રેસવાળા હિન્દી ભાષાનુવાર પહેલા ખંડમાં, પ. ગૌરીરા કર દીશ્યદ બોઝાની પ્રકરણ ઉપર ટિપ્પણી ' ૨૭. અને રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખંડ-૨.

ક ૧૪ પૃથ્વીરાજ રાસો મહાભારત જેવો એક લાખ શ્લોકનો મોટો ગ્રંથ છે, એમાં મૂળ અતિશયોક્તિવાળી અનેક વાતો છે અને ઘણી અસંભવિત વાતો છે. આ દૂંકા લેખમાં એ બધી વાતોનો નિર્દેશ કરવો પણ મુશ્કેલ છે. વળી પૃથ્વીરાજ રાસામાં અસંભવિત વર્ણન કેટલું છે એ વિચારવાનું અહીં પ્રયોજન નથી; પણ ઇતિહાસ માટે એ ગ્રંથ કેટલો વિશ્વાસપાત્ર છે એ જ આપણે જોવાનું છે. ઉપલા દૂંકા વિવરણથી પૃથ્વીરાજના પોતાના ચરિત્ર માટે રાસો વિશ્વસનીય નથી એમ દેખાય છે. માળવા, ગુજરાત, આબૂ, દેવગિરિ વગેરેના રાજવંશો વિષે જે લખેલું છે એ જોતાં, આ રાજવંશો વિષે ફક્ત નામો જ સાંભળેલાં એવા કોષ્ટ્રએ, કોણ ક્યારે થયો છે એ જાણ્યા વગર, આ ગ્રંથ લખ્યો હોય છે. આબૂમાં પરમારો રાજ્ય કરતા હતા, ગુજરાતમાં સોલંકી ખુમારપાલ અને ભીમનું રાજ હતું, દેવગિરિમાં યાદવોનું રાજ્ય એક કાળે હતું એટલી જ રાસોકારને ખબર છે. પણ કોણ ક્યારે થયું એ ખબર નથી. સોમશ્વર, પૃથ્વીરાજ, ભોળો ભીમ અને સમરસિંહ વિષે જે લખેલું છે, તે જોતા રાસોકાર પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન હોવાનો સબબ જ નથી લાગતો. વળી પૃથ્વીરાજ પછી ઘણે કાળે પૃથ્વીરાજની કીર્તિથી આકર્ષાઈ આ મહાકાવ્ય લખવા પ્રવૃત્ત થનાર કવિ (અદ્ બરદાષ્ટી,) ચતુર્વિંશતિ-પ્રખંધ, પ્રખંધચિંતામણિ, પ્રખંધકોશ વગેરે પ્રખંધોના લેખકો જેટલો જૂનો ઇતિહાસ મેળવવામાં કુશળ પણ નથી.

પૃથ્વીરાજ રાસાની હિંદી ભાષા કયા સમયની છે એ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી. રાવબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા અંદ બરદાષ્ટને પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કે હિંદીના આદિકવિ માનવાની ના પાડે છે. વળી મૂળ ગ્રંથ જૂનો, પણ આ ઇતિહાસવિરુદ્ધ વાતો પાછળથી ઉમેરાયેલી એમ માનવાની પણ તેઓ ના પાડે છે.^૧ (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨ પા. ૧૬૯) મતલબ કે આખો ગ્રંથ પાછલા સમયનો છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ પૃથ્વીરાજ રાસો વિ. મં. ૧૬૦ની આસપાસમાં લખાયેલો માને છે (ભારત કે

૧. શ્રી. અમૃતલાલ રીલ મૂળ પૃથ્વીરાજ રાસો દૂંકા ગ્રંથ, પણ એમાં અકબરના વખત પછી ઘણો ઉમેરો થયો છે, એમ માનતા દેખાય છે. (જુઓ; 'સસ્વતી' ૧૯૨૬, ઑગસ્ટનો અંક).

પ્રાચીન રાજવંશ લા. ૧ પા. ૨૨૬) અને એમાં ઐતિહાસિક સત્ય બહુ થોડું છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

આવા સમર્થ દિદી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જોયા પછી તથા ઉપર ટૂંકામાં આપેલી દક્રીકતો વિચાર્યા પછી, ગુજરાતમાંથી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસ માટે વિશ્વાસયોગ્ય છે એવો જમ નીકળી જશે એવી આશા છે.

શાહજુદીન ગોરીને ૧૬ વાર હરાવ્યો અને પકડ્યો છતાં જીવતો જવા દીધો વગેરે, આપણા સ્વાભિમાનને તૂટ કરે એવું પૃથ્વીરાજ રાસામાં ધણું છે અને એથી જ એમાં રહેલું અસત્ય આપણી નજરમાં આવતું નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન પડાવતું કામ કરે છે. નિરભિમાન, નિઃસ્વાર્થ, શુદ્ધ સત્યલક્ષી દૃષ્ટિ જ ઇતિહાસનું દર્શન કરી શકે છે.

અનુપૂર્તિ તથા સંદર્ભસૂચિ

પૃથ્વીરાજ રાસાને ટોડ સાહેબે તો રજપૂતોના ઇતિહાસ માટે એક પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થ માન્યો હતો અને ટોડે પાછળના ધણાઓને ભુલાવામાં નાખ્યા. ફાર્જસ સાહેબ, પ્રિન્સેપ સાહેબ, ડૉ. હન્ટર વગેરે ટોડથી દોરવાયા હતા. અરે શુદ્ધર જેવા પુરાતત્ત્વ-નિપણાત પંડિત પણ હમીર મહાકાવ્યનું સંપાદન કરતાં એ કાવ્યમાં આપેલી ચોદાણોની વશાવળી સાથે સરખાવવા માટે ટોડે રાસામાંથી ઉતારેલી વંશાવળી ઉતારે છે (ઇ. સ. ૧૮૭૮). પણ એ અરસામાં કાંઈ કાંઈને રાસા વિષે શકા પડવા માડેલી. ગુજરાતના રાજ બીમદેવ બીજાને પૃથ્વીરાજે માર્યાની રાસાની કથા રાસમાળામાં ઉતાર્યા પછી ફાર્જસ સાહેબ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “આ પ્રમાણે ચઢની કથા છે, પણ સાચો ઇતિહાસ જુદો છે.” (જુઓ; ઇ. સ. ૧૮૭૮ની રાસમાળાની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પા. ૧૭૮ અને ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ત્રીજી લા. ૧ પા. ૩૨૮) વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં સ્પષ્ટ કહેલું કે, “અત્યારે જે રાસો આપણી પાસે છે તે જોડે રસ્તે દોરનારો અને ઇતિહાસકારના કામ માટે તદ્દન નકામો છે.” (જુઓ; J. A. S. B. 1881 Pt. I No. 1 page 29).

પણ રાસા વિરુદ્ધ બધા પુરાવાઓ એ હા ડરી સમજા રીતે ગૂં કરવાનું કામ પહેલવહેલું મેવાડની સ્ટેટ કાઉન્સિલના સભ્ય અને રાજકવિ કવિરાજ શ્યામલદાસે હિંદીમાં એક ચોપાનિયુ લખીને કર્યું આ ચોપાનિયાનું અંગ્રેજી ભાષાતર કરાવી એમણે બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં છપાવ્યું (જુઓ, J A S B 1886 part I) આ લેખે ધણીની આખ ઉધાડી દીધી હિંદીનો આદિકવિ આ રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થતા હિંદી પડિતોમાં ખળભળાટ ઘર્ષ રહ્યો મેવાડના જ પ વિષ્ણુલાલ મોહનલાલ પડ્યાએ આનંદ મનતની કલ્પના પ્રગટ કરી તથા બીજી દલીલો કરી રાસાનો જખ્ખર બચાવ કર્યો અને સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરના લોકોમાં એ મનાયો પણ ખરે (જુઓ, સરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે છપાવેલ ટોડ રાજસ્થાનનું ભાષાતર)

કવિરાજ શ્યામલદાસે બીજોસ્થાનો લેખ, સમરસિંહના લેખો વગેરે રામા વિરુદ્ધ પ્રબળ પુરાવાઓ પ્રગટ કર્યા જ હતા પણ પછી ચૌહાણ વશના અને મેવાડના સિસોદિયા વશના અનેક લેખો હાથ આવ્યા, અને ધીમે ધીમે રાસા વિરુદ્ધ શકા વધતી ગઈ આપારે રામા વિષે હિંદી વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે તેનો સાગ ઉપર આપો જ છે અને એમાં થોડી વધારે વિગતો નીચે ઉમેરી છે

૧. ગસામાં આપેલી સાલો ખોટી છે, એ ઉપર કવિરાજ શ્યામલદાસે વિસ્તારથી દાખલાઓ આપી ખ્યાન ખેંચેલું એની વિરુદ્ધ શ્રી વિષ્ણુલાલ પડ્યાએ આનંદ સવતની કલ્પના ગોઠવી - નંદ નર મધુપ છે, એ ઉપરથી અ - નંદ એટલે નેતુ કે એકાણુ નહિ - વગેરે કલ્પના છે અમતકારિક, પણ આનંદ મવત કયામ કાઈ કાળે પ્રચલિત હોવાનો પુરાવો નથી વળી જૂના લોકોએ તો રાસાના મવતને વિક્રમ સવત જ માન્યો હશે એમ લાગે છે કવિરાજ શ્યામલદાસે બગબગ બતાવ્યું છે કે, સમરસિંહને પૃથ્વીગજનો સમકાલીન એટલે રાસા પ્રમાણે વિ મ ૧૧૫૮માં માન્યાથી જેના સમયની વધારે ચોક્કસ ખબર હતી, એવા મેવાડના રાણા મોકનજી (મ ૧૪૮૫) અને સમગ્રસિંહની વચ્ચે ભાટચાણોને મેવાડની વથાવળીમાં અનેક કલ્પિત નામો ઉમેરવા પડ્યા છે

ક ૨ ચૌહાણોની વથાવળી સોમેશ્વરના વિ સ ૧૨૨૬ના લેખમાં મૂળ પુરખ ચાહમાનથી સોમેશ્વર સુધી આપી છે એ લેખ આખો

ઉપર કહેલા બંગાળ રોયલ ઐથિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં (ઇ. સ. ૧૮૮૬ બા. ૧) છપાયો છે.

ક. ૪ તથા ક. ૬ પૃથ્વીરાજના સમય માટે મુસલમાન ઇતિહાસકારોના શાહજુદીન ગોરીએ પૃથ્વીરાજને ઇ. સ. ૧૧૯૩માં હરાવ્યો વગેરે કથન ઉપર જ આધાર છે એમ કોઈ માનતું હોય તો એ બૂલ છે. વિ. સં. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪ના સોમેશ્વરના ચાર લેખો મળ્યા છે. અને તે પછી પૃથ્વીરાજના ચોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૬)નો એક, ૧૨૩૯નો બીજો, ૧૨૪૪નો ત્રીજો અને ૧૨૪૫ (ઇ. સ. ૧૧૮૮)નો ચોથો તથા એક વિના સંવતનો, એ રીતે પાંચ લેખો મળ્યા છે. એટલે પૃથ્વીરાજનો સમય વિ. સં. ૧૨૩૬થી ૧૨૪૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૬થી ૧૧૮૩) ચોક્કસ છે. (આ લેખો માટે જુઓ; Epigraphia Indica Vol. VIII. appendix I. તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ બા. ૧ પા. ૨૬૦)

ક. ૧૪ કવિરાજ શ્યામલદાસે રાસાની સાલો બોલી છે એમ પુરાવાઓથી સાબિત કર્યો પછી નિર્ણય આપ્યો છે કે, રાસો રચનાર પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન નહોતો. તેઓ કહે છે કે, રાસાની બાપા મજબાબા નહિ પણ રજપૂતાનાની બાપા છે. અને રાસામાં પુષ્કળ કારસી શબ્દો છે. આ પ્રમાણે કારસી શબ્દોનું મિશ્રણ અકબરના સમય પછી રજપૂતાનાની બાપામાં થયું છે. અને વધારે ચોક્કસ રીતે કહેતાં, કવિરાજ શ્યામલદાસ કહે છે કે, વિ. સં. ૧૬૪૦ થી ૧૬૭૦ સુધીમાં પૃથ્વીરાજ રાસો રચાયો છે. કારણ કે (૧) હમ્મીર મહાકાવ્ય ઇ. સ. ૧૪૬૦માં લખાયું છે. આ કાવ્યમાં આપેલું પૃથ્વીરાજ અને શાહજુદીન વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન રાસામાં આપેલા વર્ણનને મળતું નથી. જો રાસો હમ્મીર મહાકાવ્ય પહેલાં લખાયો હોત તો રાસાનું વર્ણન હમ્મીર મહાકાવ્યમાં આવત. (૨) રાવળ સમરસિંહ પછી સો વર્ષ સુધીમાં પણ રાસો લખાયો હોત તો, સમરસિંહને પૃથ્વીરાજનો ખતેવી કહેવા જેવી બૂલ એમાં ન આવત. (૩) રાસોકાર મેવાડના રાણાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. પણ એમાં મેવાડના રાણાને આપેલાં કેટલાંક ગિરદો મેવાડના રાણા સંત્રામસિંહનાં ખાસ ગિરદો છે. સુલતાનમહમ્મદ મોસ્લન જેવું ગિરદ માળવાના સુલતાનને વિ. સં. ૧૫૭૪માં મંત્રામસિંહે દરાવેલો એવું મુચન કરે છે. રામામાં આવેલા

ફારસી શબ્દો તથા આ ભિરુદો જોતાં એ અન્ય વિ. સં. ૧૬૪૦ પછી લખાયો છે અને છેવટ:—

સોરે સૈ સત્તોતરે વિક્રમ સાક વદીત ।

દિલ્લોધર ચિત્તોહપત્ત લેસ્તમ્માંબલજીત ॥

આ રીતે “વિ. સં. ૧૬૭૭માં ચિત્તોડના રાણા દિલ્લીને છતી લેશે” એવી ભવિષ્યવાણી રાસામાં કહી છે. આ ઉપરથી ૧૬૭૭ પહેલાં આ અન્ય રચાયો હોવો જોઈએ, અને વિ. સં. ૧૬૭૧માં ચિત્તોડના રાણા અમરસિંહે સુલતાન જહાંગીર સાથે સંધિ કરી છે; માટે વિ. મં. ૧૬૭૧ પહેલાં અને પ્રતાપસિંહના વખતમાં દિલ્લી લીધા પછી, અમુક પ્રતો છોડવાના મેવાડીઓએ લીધેલા શપથને અનુલક્ષીને આ અન્ય લખાયો છે.

પણ કવિરાજ સ્યામલદાસનો આ મત હજી સર્વમાન્ય થયો નથી. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મં. ૧૯૦૯થી ૧૩ સુધીમાં રજપૂતાનામાં ફરીને જૂના અન્યોની શોધ કરી હતી. તેઓ કહે છે કે, ચંદનો એક વંશજ નાનૂરામ બાટ નામનો જોધપુરમાં રહે છે, એની પાસે છેક ચંદ બરદાઈથી પોતા સુધીના વંશનો આંબો છે; અને એ નાનૂરામના કહેવા પ્રમાણે ચંદે કૃત ત્રણચાર હજાર શ્લોકપૂર અન્ય રચ્યો હતો અને એમાં પાછળથી આટલો જધો ઉમેરો થયો છે. (ચંદનો આ આંબો નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા જા. ૯ મં. ૧ માં છપાયો છે.) મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાનો આ મત બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં ૧૯૧૧માં પ્રગટ કર્યો છે. વિન્સેન્ટ રિમથ એનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ વિ. મં. ૧૮૦૦ની આસપાસમાં થયેલા, પોતાને ચંદના વંશજ કહેવરાવતા કવિ જદુનાથના ‘દત્તવિલાસ’ નામના અન્યની નોંધ કરતાં પં. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે કે, આ જદુનાથ રાસાને એક લાખ પાંચ હજાર શ્લોકનો અન્ય કહે છે. માટે રાસો પહેલાં ચારપાંચ હજાર શ્લોકનો હતો એ વાત નિર્મૂળ છે અને નાનૂરામ બાટ (બજાબદ) પાસે જે સંક્ષિપ્ત રાસો હોવાનું મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે તે પણ ખોટું છે. કારણ શ્રી ઓઝા કહે છે કે, “મેં નાનૂરામને ત્યાંનો રાસો તપાસ્યો છે અને એ અને કાથી નાગરીપ્રચારિણીએ છપાવ્યો છે તે એક જ છે.” મનલખ કે,

નાનૂરામ પાસે રાસાનો એક કટકો જ છે. બુદ્ધે સંક્ષિપ્ત રાસો નથી.
(જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા બા. ૫ અ. ૨).

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકાના બા. ૬ અ. ૧ માં ' દિંદી
સાહિત્યકો વીરગાથાદાસ ' નામનો એક લેખ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.
એમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપર ઠીક સમાલોચના કરેલી છે. એ લેખના
લેખકના કહેવા પ્રમાણે રાસાની બાપાનું કાંઈ ઠેકાણું નથી; એમાં
જૂના અને નવા બન્ને અંશો છે. રાસાની જૂનામાં જૂની પ્રત પિ.
સં. ૧૬૪૨ની મળી છે. એટલે અન્ય તે પહેલાંનો તો ખરો જ. વળી
એકકવિ ખરેખર પૃથ્વીરાજના સમયમાં યર્ષ ગયો હોવાનો સંભવ
પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યના એક વચનને આધારે એ લેખક માને છે.
જો કે અત્યારે જો પૃથ્વીરાજ રાસો મળે છે, તે પૃથ્વીરાજના સમકાલીન
કાંઈ કવિનો લખેલો નથી જ, એટલું તો સર્વસંમત છે. આખો
અન્ય પૃથ્વીરાજ પછી ત્રણસો - ચારસો વર્ષે લખાયેલો કે જૂના
મૂળમાં પ્રાગર્જથી મોટો ઉમેરો થયેલો એ વિષે બે મત છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ દિલ્હીનો—આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા મનાય છે. અને ચંદ બરદાષના પૃથ્વીરાજ રાસામાં ગવાયેલા પૃથ્વીરાજના ચરિત્રને આધારે અનેક વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકો લખાયાં છે. પણ એમાંનો મોટો ભાગ કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ જતે કલ્પિત પુરુષ નથી. એ તો ખરો ઐતિહાસિક વીરનર થઈ ગયો છે. પણ ચંદ બરદાષના કહેવાતા પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી પૃથ્વીરાજની કથા મોટાભાગે કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ રાસાની ઐતિહાસિક કિંમત કેટલી છે એ મેં આગલા લેખમાં સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે, એટલે અહીં રાસાને બાળુએ રાખીને, બીજા ઇતિહાસમાન્ય પુરાવાઓ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની ટુંકી જીવનકથા નોંધી છે.

પૃથ્વીરાજ આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા હતો એ માન્યતા પણ તદ્દન ભૂલભરેલી છે. દક્ષિણ હિન્દમાં તો પૃથ્વીરાજ પછી ઘણાં વર્ષો સુધી હિન્દુ રાજ્ય હતું અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પૃથ્વીરાજના વખતમાં જ સાતેક મોટાં હિન્દુ રાજ્યો હતાં, તેમાં (બીજાં નાનાં રાજ્યોને ગણ્યાં નથી.) ચૌહાણોનું અજમેર એક હતું. અને એ સાત રાજ્યોમાંથી ત્રણેકનો ઈ. સ. બારમા સૈકાના અન્તમાં નાશ થયો પણ બાકીનાં સો વર્ષ વધારે જીવ્યાં. અને મેવાડ તો જૂના કાળથી હતું, મુસલમાની વખતમાં જે ચાર વખત પડ્યું અને પાંચું જીજું થયું અને અત્યારે જીજું છે.^૧

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, રાસાએ ચક્ષાવેલા બ્રમથી દીલ્હીનો છેલ્લો

૧. રત્નપૂતાનામાં, કાઠિયાવાડમાં અને બીજાં પણ જૂનાં હિન્દુ રાજ્યોનો મુસલમાનોને હારે નાશ થતાં એના કૃષ્ણાઓ બીજાં કૂટીરે મુસલમાની વખતમાં અનેક નવાં હિન્દુ રાજ્યો થયાં છે જેમાંનાં ઘણાં હજી જીવે છે.

રાજ કહેવાય છે, પણ એ ખરી રીતે હતો અજમેરનો છેલ્લો રાજ. વળી એ વખતનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો સૌથી મોટો રાજ પણ પૃથ્વીરાજ ન હતો. સૌથી મોટો રાજ હતો કનોજનો રાજ જયચંદ્ર; છતાં પૃથ્વીરાજ એ વખતનો કદાચ સૌથી પરાક્રમી રાજ હતો. અને એનાં પરાક્રમોથી આકર્ષાઈને ભાટો વગેરેએ એની કથાઓ કહેવા માંડી. પરિણામે એની કથાઓમાં એનો સાચો ઇતિહાસ ખૂટી ગયો. પણ એના પૂર્વજોના, એના પોતાના તથા એ વખતના ખીજા રાજવંશોના ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપરથી, મુસલમાની ઇતિહાસ લેખકોએ લખેલા ઇતિહાસો ઉપરથી તથા પૃથ્વીરાજ સંબંધી લખાયેલાં પૃથ્વીરાજ વિજય અને હમીર મહાકાવ્ય જેવાં ઐતિહાસિક કાવ્યો ઉપરથી પૃથ્વીરાજ સંબંધી જે વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મળે છે, તે દ્રુકમાં નીચે ગીતાર્યું છે.

ઉત્તર હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ

શાહબુદ્દીન ગોરીએ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈઓ કરી, તે પહેલાં પણ મુસલમાનોના હુમલાઓ આ દેશ ઉપર થઈ ગયા હતા. અને સિંધમાં તથા લાહોરમાં તો મુસલમાનો સ્થાયી થઈ ગયા હતા. પણ એથી મિત્રકુલ આગળ વધી શક્યા નહોતા અને બાકીના ઉત્તર હિન્દમાં જુદાં જુદાં હિન્દુરાજ્યો પરસ્પર લડતાં કે પરસ્પર મદદ કરતાં પણ સમૃદ્ધશામાં જીવતાં હતાં. (૧) કનોજમાં ગહવાલ વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના કોઈ કોઈ રાજાઓએ ચક્રવર્તીપદનો દાવો કર્યો હતો અને પૃથ્વીરાજના વખતમાં પણ કનોજના રાજાનું જોર ધણું હતું. (૨) સાંભર - અજમેરમાં ચૌહાણોનું રાજ્ય હતું અને પૃથ્વીરાજના એક પૂર્વજે દિલ્હીને પણ પોતાને આધીન કર્યું હતું. (૩) માળવામાં પરમાર વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના મુંજ અને ભોજની કીર્તિ

૨. 'પૃથ્વીરાજ વિજય' એ કાશ્મીરી કવિ જ્યાલકે પૃથ્વીરાજના શાહબુદ્દીન-ગોરી ઉપરના વિજય સંબંધે લખ્યું કરી એ વિજય પણ અને ઇ. સ. ૧૧૯૩ના પરાજય પહેલાં લખેલું સંસ્કૃત કાવ્ય છે. આ કાવ્યની હંજી સુધી એક જ પ્રત મળી છે. અને તે ઉપરથી બી. ઇ.માં છપાયું છે. એમાં પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો વિશે આપેલી હકીકતો ઉત્કૃષ્ટ લેખો સાથે મળતી હોઈને વિશ્વાસપાત્ર છે.

હમીર મહાકાવ્ય—પૃથ્વીરાજની યોગ્યમાં રણમંચોરના ચૌહાણ રાજા હમીરના યરા માનારું આ કાવ્ય નચચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસમાં લખેલું છે. એ જુદાં જીવનું છે. એમાં પૃથ્વીરાજ સંબંધી આપેલી વાતો 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કરતાં એટલી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો કરતાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે.

આખા દિંદમા ફેલાઈ ગઈ હતી (૪) ગુજરાતમા સોલકી વસતુ રાજ્ય હતું (૫) મેવાડમા મિસોદિયા વસતું રાજ્ય હતું (૬) જોગકલુકિત (જોગલખડ)મા ચહેલોનું અને (૭) ચેદી (મધ્યપ્રાત)મા કલચુરી હેલ્યોનું રાજ્ય હતું બગાળ અને કાશ્મીરના હિન્દુ રાજ્યો સાથે ઉપર કહેવા કનોજ વગેરેના ગજવશોને વિશેષ મનઃ ન હોવાથી અહીં એને ગણ્યા નથી

ચૌહાણ વંશ

છત્રીશ રાજવંશોમા ચૌહાણ પણ એક ગણાય છે, પણ એ વંશના મૂળ બાબત મતભેદ છે હાલના ચૌહાણ ગજપૂતો પોતાને પરમારો પેઠે વસિષ્ઠના અમિકુડમાથી નીકળવા માને છે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ જે રીતે પુરાણપ્રસિદ્ધ છે, તે રીતે આ અગ્નિવંશ પુરાણપ્રસિદ્ધ નથી, પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે પણ વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે, ઇ સ ૬૭૩થી ૧૫૪૩ સુધીના આ વંશના ઉત્તીર્ણ લેખોમાના કાંઈમા ચૌહાણોને અગ્નિવંશી કહ્યા નથી વિ સ ૧૨૨૨ના હાસીના પૃથ્વીરાજ ખીખના લેખમા એને ચંદ્રવંશી કહેવ છે પણ વિશવદેવ ચોથાના તે પહેલાના એક લેખમા ચૌહાણોને સૂર્યવંશી કહેલ છે ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ કાવ્યમા તથા હમીર મહાકાવ્યમા પણ સૂર્યવંશી કહેલ છે ચૌહાણોને અગ્નિવંશી તો પહેલવહેલા પૃથ્વીરાજ રાસામા કહ્યા છે અને એ ત્રયની લોકપ્રિયતાને કીધે પાછળથી એ માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે

ચૌહાણોનું પહેલા અહિછત્રપુરમા રાજ્ય હતું આ અહિછત્રપુર તે ઉત્તર પાચાની રાજધાની એમ શ્રી વિષ્ણુવેન્કટેશ્વરનાથ ૨૭ કહે છે. (જુઓ, ‘ભાગત કે પ્રાચીન ગજવંશ’ ભા ૧ પા ૨૨૭) પણ મને નમલ દેશના અહિછત્રપુરમા ચૌહાણોની પહેલા રાજધાની હતી એમ કાગે છે

આ અહિછત્રથી ચૌહાણો શાકભરી (સાભરમારવાડ)મા આવ્યા અને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી આ રાજ્યથી તેઓ શાકભરીશ્વર કહેવાવા લાગ્યા આ શાકભરીના રાજ્યોના તાબામા જે દેશ એ વખતે હતા તે મપાદસ્ત્ર કહેવાતો જેનો અપભ્રંશ સવાલક થયો છે આજ સુધી અજમેર, નાગોર અને માભર માં સવાલક નામ વપરાય છે પાછળથી માભર છોડી દમને ચૌહાણોએ અજમેર વમાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી અને તેઓનો એક શાખાએ

નાડોલ વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ નાડોલની સાખાના વંશજો અત્યારે શુંદી, કોટા અને સિરોહીમાં રાજ્ય કરે છે.

પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો

ચૌહાણવંશની વંશાવલિમાં પહેલું નામ ચાહમાન મળે છે. આ ચાહમાનથીજ એ વંશ ચાહમાન-ચૌહાણ કહેવાય છે. ચાહમાન પછીના વાસુદેવે જ અદિછત્રથી આવી શાકંભરીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ ઐતિહાસિક પુરુષ હોવો જોઈએ. ('પૃથ્વીરાજ વિજય' સર્ગ ૩) પ્રખ-ધ-કાશમાં આપેલા સંવતને ચક્ર સંવત્ માનીને શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ આ વાસુદેવને વિ. સં. ૭૪૩માં થઈ ગયેલ માને છે.

વાસુદેવ પછી સામન્તદેવ, પછી જયરાજ, પછી વિમ્બહરાજ પહેલો, પછી ચંદ્રરાજ પહેલો, પછી ગોપેન્દ્રરાજ, પછી દુર્લભરાજ, પછી ગૂવક પહેલો; આ રાજા વિ. સં. ૮૧૩ની આસપાસમાં નાગાવસોડના વખતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. પછી ચંદ્રરાજ બીજો, પછી ગૂવક બીજો, પછી ચંદનરાજ, પછી વાકૂપતિરાજ અને તે પછી ચાહમાનથી ચૌહાણો સિંહરાજ થયો. આ સિંહરાજે વિ. સં. ૧૦૧૩માં હર્ષનાથના મંદિર ઉપર સુવર્ણનો કલશ ચઢાવી એ મંદિરના નિર્વાહ માટે ચાર ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ હકીકત હર્ષનાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૩૦ના લેખમાં નોંધી છે. આ વંશની વંશાવલિ પણ આપી છે. આ લેખ પ્રમાણે આ સિંહરાજ ગોટો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. એણે સુસક્ષમાનોને દરાઆ હતા, એમ હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રખ-ધ-કાશ વગેરેમાં કહ્યું છે. પણ સુસક્ષમાન ઇતિહાસલેખકો કંઈ કહેતા નથી.

સિંહરાજ પછી વિમ્બહરાજ પહેલો થયો. એણે ઉપર કહેલો હર્ષનાથના મંદિરનો વિ. સં. ૧૦૩૦નો લેખ લખાવ્યો છે. પછી દુર્લભરાજ બીજો, પછી ગોવિંદરાજ, પછી વાકૂપતિરાજ બીજો, પછી પીર્ધરામ, પછી ચામુંડરાજ, પછી દુર્લભરાજ ત્રીજો, પછી વિસલદેવ ત્રીજો, પછી પૃથ્વીરાજ પહેલો અને પછી અજયદેવ. આ અજયદેવે અજમેર વસાવ્યું છે એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં લખ્યું છે. અજમેર કચારે અને કોણે વસાવ્યું એ જાણત પુણ્ડળ મતજેદ છે, પણ અજમેરને બારમા શતકથી જૂતું માનવા માટે ખાસ કંઈ પુરાવા નથી; એટલે પૃથ્વીરાજ વિજયનું કથન માનવા જેવું છે એમ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ કહે છે. આ અજયદેવના તાંબાના સિક્કાઓ મળ્યા છે. એ વિ. સં.

૧૧૬૪ની આસપાસ થયો હતો. અજયદેવ પછો અજમેરની ગાદી ઉપર અર્જુરાજ આવ્યા. અહીંથી આ વંશ પૂરો પ્રકાશમાં આવે છે. એ પહેલાંની વંશાવલિમાં માત્ર નામો મળે છે. કાષ્ઠક વિશે નહિ જોવી હકીકત મળે છે તે જુદી. વળી નામોમાં પણ ઘણો ફેરફાર છે. ટોડ રાજસ્થાનમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપરથી તથા બાટોની ખ્યાતો વગેરે સાધનો ઉપરથી આપેલી વંશાવલિ તો લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ સાથે બિલકુલ મળતી નથી એટલે તદ્દન અવિશ્વસનીય છે. હર્ષનાથના મંદિરનો વિ. સં. ૧૦૩૦નો લેખ, સોમેશ્વરનો વિ. સં. ૧૨૨૬નો ખીજોલ્લાનો લેખ, 'પૃથ્વીરાજ વિજય,' હમીર મહાકાવ્ય, પ્રખંધકાશ વગેરેમાં આપેલી વંશાવલિઓ ઉપરથી શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ્ડીએ આપેલી વંશાવલિમાંથી ઉપર નામો ઉતાર્યા છે. (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૧)

અર્જુરાજ મોટા પરાક્રમી રાજા થયો. એને અનાક, આનાલદેલ, અથવા આનાજી કહે છે. આ અર્જુરાજને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની સુધવા, બીજી ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની ઠન્યા કાંચનદેવી અને ત્રીજી ગુજરાતના જ કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી. આમાંથી પહેલી રાણીને પેટ બે દીકરાઓ થયા : જગદેવ અને વિસલદેવ, અને કાંચનદેવીથી સોમેશ્વર નામે એક પુત્ર થયો.

આ અર્જુરાજે અજમેરમાં આનાસાગર નામે તળાવ ખંધાવ્યું. આ અર્જુરાજ સંબંધી વૃત્તાંત ઉપર કહેલા લગ્ન સંબંધને લીધે ગુજરાતના પ્રબંધોમાં મળે છે. અને કુમારપાલને હાથે અર્જુરાજને હાર ખાવી પડી હતો એમ વિ. સં. ૧૨૦૭ના કુમારપાલના ચિત્રોડના સમિદેશ્વરના મંદિરના લેખથી જણાય છે.

વિ. સં. ૧૨૦૭ કે ૧૨૦૮માં અર્જુરાજને મારીને એનો મોટો પુત્ર જગદેવ ગાદીએ બેઠો લાગે છે. પણ એ પિતૃધાતી વધારે વખત રાજ્ય ભોગવી શક્યો નથી લાગતો અને એનો નાનો બાઈ વિમલરાજ (વિસલદેવ) એથો ગાદીએ બેઠો. આ મહાપ્રતાપી, વીર અને વિદ્વાન રાજા થઈ ગયો. આ વિમલરાજના સમયના અનેક લેખો મળ્યા છે. દિલ્હીની ફિરોજશાહી લાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૨૨૦ના લેખમાં આ વિમલરાજ "હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના રાજાઓ પાસેથી પોતે કર લીધો છે તથા એએઓનો નાશ કરીને આર્યાવર્તને ફરી વાર વચાર્ય

રીતે આર્યાવર્ત કર્યું છે " એમ પોતે કહે છે. આ વિગ્રહરાજે અજમેરમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી હતી અને એ પાઠશાળાના મકાનના અમુક પથરાઓ ઉપર પોતાનું રચેલું હરકેલિ નાટક તથા પોતાની સલાના પંડિત સોમેશ્વરનું રચેલું લલિતવિગ્રહરાજ નાટક દોતરાવ્યાં હતાં. આ પાઠશાળાને નાથ કરી ચઢાણુદીન ગોરીએ એની મરિજ્જ ખનાવી દીધી. જે મકાન આજે અદાર્થ દિન કા ઝોપડા નામથી અજમેરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મકાન પાસે ખોદકામ થતાં એમાંથી ઉપર કહેલાં નાટક દોતરેલા અમુક પથરાઓ મળ્યા છે. જે લખનાના મ્યુઝિયમમાં છે.

આ વિગ્રહરાજે જ દિલ્હી પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધેલું એમ એના ફિરોજશાહી લાટવાળા લેખથી જણાય છે. એટલે દિલ્હીના તુલરરાજ અનંગપાસે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીની ગાદી મળી વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસાની કથા વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી.

વિગ્રહરાજ પછી એનો પુત્ર અપર ગંગિય ગાદીએ બેઠો. તે થોડો વખત ગાદીપતિ રહ્યો હશે. એના પછી અર્જુનરાજને મારનાર જગદેવનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો. આ પૃથ્વીરાજ ખીખના સમયના વિ. સં. ૧૨૨૪ થી ૧૨૨૬ ના ચાર લેખો મળ્યા છે.

આ પૃથ્વીરાજ પછી અર્જુનરાજનો કાંચનદેવીથી થયેલો પુત્ર સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યો. અર્જુનરાજ પછીનાં અદાર વર્ષો સુધી સોમેશ્વરના ઓરમાન બાપ્તઓ તથા એના પુત્રોના હાથમાં અજમેર હોવાથી સોમેશ્વરને પોતાને મોસાળ ગુજરાતમાં કુમારપાલના આશ્રયમાં રહેવું પડ્યું હતું. સોમેશ્વરની ખાત્યાવસ્થામાં એની મા ગુજરાતમાં આવતી રહે છે. (જુઓ: 'પૃથ્વીરાજ વિજય') અને અજમેરમાં સોમેશ્વરના ઓરમાન બાપ્તઓનું કાર્ધ ન રહ્યા પછી, સોમેશ્વર ગુજરાતથી અજમેર જઈ, વિ. સં. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેસે છે. સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૯) થી ૧૨૩૪ સુધીના ચાર લેખો મળ્યા છે. અને વિ. સં. ૧૨૩૬માં સોમેશ્વરનો દેહ પડી ગયો લાગે છે. સોમેશ્વરના તાંબાના સિક્કાઓ પણ મળ્યા છે. સોમેશ્વર દિલ્હીના અનંગપાળની બહેનને પરણેલા સોમેશ્વરનું ગુજરાતના ભોળાબીમને હાથે મોત થયું વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી કથા ખીખ પ્રમાણે જોતાં કલ્પિત હોય છે.

સોમેશ્વરે, 'પૃથ્વીરાજ વિજય' પ્રમાણે ગુજરાતમાં હતા ત્યારે જ

ચેદીના રાજ નરસિંહદેવની કન્યા કર્પૂરદેવી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને એનાથી સોમેશ્વરને બે પુત્રો થયા. એક પૃથ્વીરાજ અને બીજો હરિરાજ. અને સોમેશ્વર પછી વિ. સં. ૧૨૩૬ માં પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો.

પૃથ્વીરાજ (બીજો)

પૃથ્વીરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઈ. સ. ૧૧૭૬) માં બેઠો ત્યારે એની ઉમ્મર નાની માટે સરખાતમાં એની મા કર્પૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કહે છે. (જુઓ; સર્ગ ૬) પણ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં પૃથ્વીરાજે એ વખતે રાજકુમારો ને વિદ્યાએ મેળવતા હશે તે મેળવી લીધી અને યૌવન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

પૃથ્વીરાજે ધણું પરાક્રમો કર્યા હોવાં જોઈએ એમ એના સંબંધી પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી દંતકથાએ ઉપરથી લાગે છે. પૃથ્વીરાજને રામનો અવતાર કહ્યો છે. પણ પૃથ્વીરાજના જીવનની બે જ વિશ્વસનીય હકીકતો જળવાઈ રહી છે. એક વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઈ. સ. ૧૧૮૨)માં પૃથ્વીરાજે મહોબા (ભુદેલખંડ) માં ચદેલરાજ પરમર્દીદેવ ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો તે. ચદેલ પરમર્દી અને પૃથ્વીરાજ સમકાલીન હતા એમ તો પરમર્દીના લેખથી જણાય છે. અને વિ. સં. ૧૨૩૬ના મદનપુર (ભુદેલખંડ)માંથી મળેલા પૃથ્વીરાજના લેખથી પૃથ્વીરાજનો મહોબા ઉપર વિજય ચોક્કસ જણાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસાના મહોબા ખડમાં ને લાંબી કથા આપી છે, તેમાંની મૂલ હકીકત આ રીતે સાચી છે. બાકીની રાસોકારની કલ્પના લાગે છે.

પૃથ્વીરાજના જીવન સંબંધી બીજી હકીકત શાહજુદ્દીન ગોરી સાથેની લડાઈ છે. પૃથ્વીરાજે શાહજુદ્દીન ગોરીને એક વખત હરાવ્યો એ હકીકતે જ કવિઓનું એટલું બધું આકર્ષણ કર્યું કે, તેઓએ એ વસ્તુને કલ્પનાના રંગથી ખૂબ રંગીને ગાયું. હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કાંઈક વિસ્તારથી શાહજુદ્દીન સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન આપ્યું છે, (જુઓ; સર્ગ ૩) પણ પૃથ્વીરાજના જીવનના બીજા કોઈ બનાવોનું વર્ણન કર્યું નથી. માત્ર પૃથ્વીરાજ શસ્ત્ર અને શસ્ત્રમાં પારંગત હતો, અતિ યુદ્ધકુશળ હતો, યગ્નનું, બાલ્યોનું, બાલ્યુધર્મનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો વગેરે સામાન્ય ગુણવર્ણન કર્યું છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં પૃથ્વીરાજના મંત્રીનું નામ કદમ્બવાસ હતું છે. વળી પૃથ્વીરાજના મોસાળમાંથી ભુવનૈકમલ નામનો વીર પૃથ્વીરાજની પાસે આવ્યો રહેલો એમ પણ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં જે ૧૦૮ વીર સાથીઓ હોવાનું તથા તેઓનાં અતુલ પરાક્રમેનું વર્ણન છે તે તો કલ્પિત લાગે છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં “એક વખત રાજા વિમલરાજના વિવેકશૂન્ય પુત્ર નાગાર્જુને ગુરુપુર ઉપર ચડાઈ કરી એમ સાંભળીને પુરુષાર્થો પૃથ્વીરાજ દ્વારા, ઘોડા ઊઠ, બળદ અને પાળાઓનું લશ્કર લઈને ચડી ગયો. પણ રાત્રી રણમાંથી ભાગી ગયો અને પૃથ્વીરાજ એની માતાને કદ કરીને અજમેર લઈ આવ્યા ” વગેરે વર્ણન છે. આ નાગાર્જુન કયાનો રાજા હતો ? આ સિવાય અનુકુળ વિધિએ પૃથ્વીરાજ માટે અનેક રણમહોત્સવો ઉત્પન્ન કર્યા હતા એમ ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે નાની ઉંમરનો હતો, એ ઉપર કહ્યું જ છે, પણ વિ. સં. ૧૨૩૯ માં અર્થાત્ ગાદીએ બેઠા પછી ત્રણ વર્ષે પૃથ્વીરાજે પરમદીવ ઉપર ચડાઈ કરેલી એ દ્રષ્ટાંત જોતાં, પૃથ્વીરાજની ઉંમર ગાદીએ બેસતી વખતે આઠામાં આઠી ૧૫ વર્ષની તો હોવી જ જોઈએ. અને વિ. મં. ૧૨૪૯ (ઇ. સ. ૧૧૬૩)માં પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું છે. એટલે તેણે ૧૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય બોગવ્યું તેમાંથી ત્રણ વર્ષ બાળવયનાં બાદ કરતાં બાકીનાં દસ વર્ષોનો મોટો ભાગ મુદ્દમાં ગયો હોવાનો સંભવ છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં પૃથ્વીરાજનાં કોઈ રાજકુમારી સાથે લગ્ન થયા હોવાનું વર્ણન નુદિત મળે છે. પણ એ નુદિત હોવાથી, એ રાજકુમારી કોણ હતી એ સમજાતું નથી. હમીર મહાકાવ્યમાં તો કાંઈ લખ્યું નથી. અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં તો અનેક રાજકુંવરીઓનું પૃથ્વીરાજે હરણ કર્યોની કથાઓ મળે છે, તેમાં પણ સંયુક્તા હરણની રામાંચક કથા તો અદ્ભુત છે. પણ બધી કથાઓ રક્ષિત્વથી હરણ વગેરે પૌરાણિક કથાઓની ધાટી પર રચાયેલી કલ્પિત કથાઓ જ હોવાનો સંભવ છે.

શાહબુદ્દીન સાથે મુદ્દ

પૃથ્વીરાજના જીવનનો સૌથી મોટો બનાવ અને છેલ્લો બનાવ શાહબુદ્દીન સાથેના મુદ્દો છે. શાહબુદ્દીન ગોરીના સમકાલીન અને

પાછળના મુસલમાન તનારીખનવેશોના કહેવા પ્રમાણે શાહજુદીન સાથે પૃથ્વીરાજને ઈ ૧૧૯૧ માં એક યુદ્ધ થયું જેમાં શાહજુદીન હારીને ભાગી ગયો, અને ઈ ૧૧૯૩ માં બીજી વાર યુદ્ધ થયું, જેમાં પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, કેદ પકડાઈ ગયો અને પાછળથી હિંદુસ્થાનમાં શાહજુદીને પૃથ્વીરાજને મારી નખાવો કે હમ્મીર મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે કે, શાહજુદીન ગોરીના કુમલાઓથી પીડિત પશ્ચિમના રાજાઓએ ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચંદ્રરાજને પોતાનો મુખીઓ બનાવી પૃથ્વીરાજ આગળ જઈ, એને ભેટો ધરી, શાહજુદીનના કુમલાઓની વાત કરી એટલે પૃથ્વીરાજે તેઓને ધીરજ આપી શાહજુદીન સામે ચડાઈ કરી શાહજુદીન સામે આવ્યો અને લડકર યુદ્ધ પછી શાહજુદીન હારીને પકડાઈ ગયો, પણ પૃથ્વીરાજે દયા કરીને છોડી મેળ્યો આ રીતે સાત વાર પૃથ્વીરાજે શાહજુદીનને હરાવી છોડી મૂક્યો, પણ આઠમી વાર પોતાના વિજયમાં મસ્ત ગહેવાથી અને પૃથ્વીરાજના માણસને લાયક આપેલી હોવાથી પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, પકડાઈ ગયો, અને શાહજુદીનને પૃથ્વીરાજને છોડી દેવાનું કહ્યું ત્યારે ભલટા શુરસે થઈને શાહજુદીને પૃથ્વીરાજને કિશામાં કેદ કર્યો, જ્યાં પૃથ્વીરાજે શિવપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને એના લાઈ હરિગજે એની ઉત્તરક્રિયા કરી (સર્ગ ૩)

પૃથ્વીરાજ રાસામાં તો પૃથ્વીરાજે સોળ વાર શાહજુદીનને હરાવ્યો અને છોડી મૂક્યો એમ લખ્યું છે પ્રબન્ધચિંતામણિમાં એકવીસ વાર હરાવ્યો એમ લખ્યું છે પૃથ્વીરાજ ગમાની ધણી વાતો કલ્પિત છે એ નોંતા અને રાસાની અદ્ભુત અતિશયોક્તિઓ યાદ કરીને આને પણ અતિશયોક્તિ ગણવી પડશે હમ્મીર મહાકાવ્યના લેખકે એક લઙ્કાનું વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે, પછી ' આ રીતે સાત વાર હરાવીને છોડી મૂક્યો ' એટલું ઉમેર્યું છે અને પછી પાછું બીજી લઙ્કાઈ જેમાં પૃથ્વીરાજ હાર્યો એનું નિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે આ બધાનો વિચાર કરતાં એક વાર શાહજુદીનને પૃથ્વીરાજે સખત હાર આપેલી એ નિસરાય લાગે છે મુસલમાન લેખકો પણ એ દારને બારે મળે છે

એ એક વિજયે સાત, સોળ કે એકવીસ જીટલો પોરસ ચડાવ્યો હતો.

દસે પૃથ્વીરાજનો દેહાંત કેવી રીતે થયો તેના હેવાલો જોઈએ. હમીર મહાકાવ્યનું વર્ણન સ્વાભાવિક લાગે છે અને મુસલમાન લેખકોના વર્ણનથી ખુબ જુદું પડતું નથી. પૃથ્વીરાજના કેટલાક તાબાના પૈસા મળ્યા છે, જેમાં એકે તરફ ‘પૃથ્વીરાજ દેવ’ અને બીજી તરફ ‘મુસતાન મહમદ સામ’ એ રીતે લખે છે. એ જોતાં પૃથ્વીરાજ હાર્યા પછી થોડો વખત જીવતો રહ્યો હોય-કદાચ શાહજુહીનના સમર્થ તરીકે રહ્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે. તાજ-ઉલ-માઆસીરનું વર્ણન એવો જ મતલબનું લાગે છે. પણ પૃથ્વીરાજ રાસો નવો જ વાત કરે છે. રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજને ઢેહ કરીને, શાહજુહીન ગળની લઈ ગયો. હાલેક મહિને એનો મિત્ર-કવિ ચંદ ગરદાઈ ત્યાં પહોંચ્યો અને ખાદશાહની સમામાં પૃથ્વીરાજનું શબ્દવેધીપણું બતાવવા, તવાઓ વીંધવા માટે પૃથ્વીરાજને ધનુષ્યબાણ અપાવી ચંદે નીચેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોથી શાહજુહીનને જ વીંધી નાખવા કહ્યું :

ચાર વંશ ચૌવિશ ગજ અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ
એતે પર મુલ્તાન હૈ; મત ચૂકે ચહુબાન.
હહી ઘાળ ચહુબાન, રામરાવળ ઉત્પવ્યો,
હહી ઘાળ ચહુબાન, કર્ણશિર અર્જુન કાટયો.
હહી ઘાળ ચહુબાન, શમ્ભુ ત્રિપુરાસુર સખ્યો,
હહી ઘાળ ચહુબાન, અમર લક્ષ્મણકર વેચ્યો.
સો ઘાળ બાજ તો કર ચટયો

ચંદે બિરદ સાવો વયે

ચહુબાન રાજ સમર ધની

મત ચૂકે મોટે તવે.

અને શાહજુહીનનો ‘શાખાશ, શાખાશ,’ શબ્દો સાંભળી એ શબ્દ ઉપર નિશાન રાખી પૃથ્વીરાજે બાણ માર્યું. શાહજુહીન પડ્યો અને ચંદે તથા પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં માર્યા તરવારથી જિડાવી દીધા, મુસલમાનોને હાથે મરવાનું ટાળ્યું.

ચંદનું ઉપરું વર્ણન છે તો રામાયકારી પણ એમાં સત્ય પ્રિલકુલ નથી. પૃથ્વીરાજનો ઢેહ પડ્યો ઈ. સ. ૧૧૬૩માં અને શાહજુહીનનો

ઇ. સ. ૧૨૦૬માં ગજ્જરોને હાથે. સાહજુદીનની મરણતારીખ જોટી લખવાનું મુસલમાન લેખકોને કારણ નથી.*

પૃથ્વીરાજનો વંશ પૃથ્વીરાજ સાથે અસ્ત પામ્યો નથી. એના પુત્રનું નામ રેણુસી હતું એમ રાસામાં કહ્યું છે, પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં ગોવિન્દરાજ નામ લખ્યું છે. આ ગોવિન્દરાજે રણચંભોરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને એનાથી પાંચમી પેઢીએ થયેલા હમ્મીરદેવે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી સામે વીરતાથી યુદ્ધ કર્યો પણ, પરાજય સાથે દેહત્યાગ કર્યો.

* હમ્મીર મહાકાવ્યમાં, પૃથ્વીરાજને સાહજુદીન મારી નાખ્યાનું કહ્યું છે. એ કાવ્યથી પણ પહેલાં વિ. સ. ૧૩૬૧માં રચાયેલા 'પ્રબન્ધચિંતામણિ' ગ્રંથમાં પણ "મુસલમાન રાજાએ પૃથ્વીરાજનો સિરચ્છેદ કર્યો" એમ લખ્યું છે. (જુએ; ફાર્જસ ગુજરાતી સમાનો પ્ર. વિ. નો ગુજરાતીઅનુવાદ પૃ. ૨૪૭)

विद्यापति णिदृशना समयनो विचार

વિદ્યાપતિ મિલ્હણ વિષે ઐતિહાસિક મશોધનાત્મક એક સરસ લેખ શ્રી ગમલાલ ચુનીલાલ મોદીએ કૌમુદીના ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં છપાવ્યો છે. કવિ મિલ્હણ વિષે જે કાંઈ જાણવા જેવું આજ સુધીમાં મળ્યું છે, તેનું વિવેચનપૂર્વક મુંદર દોહન આ લેખમાં દરવામાં આવ્યું છે. એમાં ઉમેરવા જેવું મારી પાસે કશું નથી. માત્ર મિલ્હણના સમય વિષે જરા વધારે જાણ જિતવાનો પ્રયાસ કરું છું. મિલ્હણના વિક્રમાકલેવચરિતની પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ પુરાતત્ત્વવેત્તા શુદ્ધરે એ કવિના મમયનો નિર્ણય કરવાનો મદ્દજી પ્રયત્ન કર્યો છે. શુદ્ધરે મિલ્હણના સમયનિર્ણયના જે સાધનો એ વખતે - અઠાવન વર્ષ પહેલાં - શોધી ખતાવ્યા હતા, તેમાં નવો ઉમેરો જાણ્યો જ થયો છે. અલખપત એ સાધનોને ઉકેલનામાં મતજેદ થવાનો સજવ છે.

(૧) ચૌકચ વિક્રમાદિત્ય (જીઠા) ત્રિભુવનમલ્લના રાજ્યકાળમાં કવિ બિલ્હણ એ રાજની રાજધાની કલ્યાણમાં રહી હતો અને ગાંધીજી તેને વિદ્યાપતિનું બિરુદ આપ્યું હતું એમ એ પોતે જ કહે છે વિક્રમાદિત્ય જીઠાનો રાજ્યકાળ વિ સ ૧૧૩૩થી ૧૧૮૩ છે એટલે બિલ્હણ એ સમય હાથ્યાન કલ્યાણમાં રહી હોવો જોઈએ એટલું નિસદેહ છે પણ એ કવિ કાશ્મીરથી ક્યારે નીકળ્યો ? તેણે પોતે વિ ચ ના જેના મગમાં પોતાની હકીકત આપતા સ ૧ આપી નથી, પણ કાશ્મીરના સમગ્રલીન રાજાના તથા તેના પુત્રોના નામો લખ્યા છે અને થોડી હકીકત રાજનર ગિણીમાં પણ આપી છે ગ ત મા કહ્યું કે, કનસના રાજ્યકાળમાં બિલ્હણે કાશ્મીર છોડ્યું કનસનો રાજ્યકાળ સ ૧૧૧૮ થી ૧૧૪૫ સુધી ચોક્કસ છે હવે બિલ્હણે ૧૧૧૮થી ૧૧૪૫ વચ્ચે પણ ક્યારે કાશ્મીર છોડ્યું ? એ પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી ગમલાલલાખે કરી છે

બુદ્ધરની દલીલ એવી છે કે, બિહલણ કાશ્મીરના અનંત માટે (ઘાસીત) 'હતો' એવું ક્રિયાપદ વાપરે છે અને અનંતે વિ. સં. ૧૧૩૭માં આપઘાત કર્યો છે; વળી કલશના પુત્રોનો ઉલ્લેખ બિહલણ કુમાર તરીકે જ કરે છે; માટે કલશના પુત્ર હર્ષદેવના વિ. સં. ૧૧૪૫માં થયેલા રાજ્યારોહણ પહેલાં બિહલણે વિ. ચ. નો અઠારમો સર્ગ લખ્યો હોવો જોઈએ. બિહલણ ઘણું રચણ કરીને પછી કલ્યાણ ગયો છે એ જોતાં જુવાન ઉંમરે વિ. સં. ૧૧૧૯માં અનંત જીવતાં જ થયેલા કલશના રાજ્યાભિષેક પછી તરતમાં બિહલણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો હશે. બિહલણે કરેલા બોજ અને કર્ણ સંબંધી ઉલ્લેખો આ મતને અનુકૂળ છે, એમ બુદ્ધર માને છે. વળી વિ. ચ. માં વિક્રમાદિત્યના છેલ્લા પરાક્રમ તરીકે ચોલ સામેની લડાઈનું વર્ણન કર્યું છે (સં. ૧૭ શ્લો. ૪૩) અને નર્મદાને પેલે પાર મધ્ય હિંદ ઉપર વિ. મં. ૧૧૪૪માં કરેલી ચડાઈનો ઉલ્લેખ નથી, માટે વિ. મં. ૧૧૪૪ પહેલાં વિ. ચ. લખાયું હોવું જોઈએ, એવો બુદ્ધરનો મત છે.

આ મતથી જુદા પડીને શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે કે, અનંતના મરણ પછી બિહલણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો હોવો જોઈએ અને કારણમાં એ જ બુદ્ધરે આપેલી 'હતો' (ઘાસીત) ક્રિયાપદ બિહલણે વાપર્યાની દલીલ આપી છે. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે, બિહલણે કરેલા ઉલ્લેખો વિ. ચ. લખાયું એ વખતના સૂચક ગણવા કે પોતે કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના ? મૂળ ગ્રંથમાં કશી સ્પષ્ટતા નથી. સાધારણ ધોરણ પ્રમાણે ગ્રંથ લખ્યા કાળના સૂચક આવા ઉલ્લેખોને ગણવા જોઈએ એવો બુદ્ધર પેઠે મારો પણ અભિપ્રાય છે. મતલબ કે, વિ. મં. ૧૧૩૭ પછી અને હર્ષને કાશ્મીરનો રાજા નહિ પણ કુમાર જ કહ્યો છે માટે, વિ. સં. ૧૧૪૫ પહેલાં વિ. ચ. લખાયું હોવું જોઈએ.

હવે જો કે શ્રી. મોદીએ કાશ્મીરના રાજા કલશ અને તેના કુમારો સંબંધી બિહલણના ઉલ્લેખોને એ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના ગણવા માટે કાંઈ કારણ નથી કહ્યું, પણ દક્ષિણમાં કુન્તલ જેટલે દૂર કાશ્મીર વિષે સાચી ખબર મળવાની મુશ્કેલી માનીને, એમણે આવો તર્ક કર્યો હોય તો, એ મુશ્કેલી માની લેવાનું કારણ નથી. કાશ્મીર અને દક્ષિણ વચ્ચે આવજા થયા કરતી અને એકબીજાની છેલ્લી ખબરો મળ્યા કરતી એમ માનવા માટે દાખલાઓ છે. (૧) રાજતરંગિણીનો

કવિ કદ્દણુ “કળ્પિત દેશના લક્ષ્મીમાં રાગની આગળ દાથી ઉપર બેસી બિલ્લુનું છત રાગની આગળ દેખાય છે” (રા. ત. ત. ૭ શ્લો. ૯૩૭) એમ કહે છે. પણ કદ્દણુ તો બિલ્લુ પછી લગભગ દોઢસો વર્ષ થયો, તેણે રાજતરંગિણી વિ. સં. ૧૨૦૫માં પૂરી કરી, એટલે એ તો ભૂતકાળના બતાવો બાણી શકે, પણ સમકાલીનોને દર બનતા બતાવોની શી રીતે ખબર પડે ? કદ્દણુ તો આવી ખબર મળવાનાં સાધનો હતાં, એમ માને છે. એ કહે છે કે, કલ્પાટમાં વિદ્યાપતિની પદવી મેળવી ઉપર કહ્યું તેવા માન અને કાઠથી રહેતા બિલ્લુને પણ, “કાશ્મીરમાં હવે રાગ થયેલા હર્ષનાં દાનીપણાની વાત સાંભળીને, પોતાની એટલી સમૃદ્ધિ પણ જોઈ લાગવા માંડી” (એજન શ્લો. ૯૩૮)

પણ આ પુરાવો આડકતરો ગણાય તો સીધો પુરાવો ચે છે. બિલ્લુ પછી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા કાશ્મીરના કવિ મંજે શ્રીકંકચરિત નામનું મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૧૬૪થી ૧૧૯૯ વચ્ચે લખ્યું છે. તેના પચ્ચીસમા સર્ગમાં તેણે કાશ્મીરના રાગ જયસિંહ (વિ. મં. ૧૧૮૫થી ૧૨૦૬)ના એક મંત્રી પોતાના મોટાભાઈ બલકારને ઘેર મળેલી વિદ્વાનોની તથા મંત્રીઓની સભામાં પોતાનું કાવ્ય પરીક્ષા માટે મૂક્યું હતું, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં એ કવિ કહે છે કે, ઉપર કહેલી સભામાં કનોજના રાઠોડ રાગ ગોવિન્દચન્દ્ર (વિ. મં. ૧૧૭૦થી ૧૧૯૯) નો સુહલ નામનો અમાત્ય અને ઉત્તર કાંકણના રાગ અપરાદિત્ય (પહેલા, વિ. સં. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૫)નો એલચી તેજકંક પણ હતા. વળી એક બીજી વાત પણ જોવાની છે. ઉપરની સભામાં હાજર રહેલા એક કલાણુ નામના કવિ વિષે મંખ કહે છે કે, તેણે બિલ્લુની પ્રૌઢ કવિતાનું પોતાના વાશ્મવમાં પ્રતિગિમ્ય પાડ્યું હતું; (શ્રીકંકચરિત મ. ૨૫ શ્લો. ૭૮થી ૮૦) મતલબ કે, વિ. સં. ના બારમા સૈકાની છેલ્લી દશીમાં તો ખીંજો અનુકરણ કરે એટલી, બિલ્લુના અન્યની ખ્યાતિ કાશ્મીરમાં ઝૂની થઈ ગઈ હતી. અને રચાયા પછી પચાસ વર્ષ આવી ખ્યાતિ મળે એમ માનવામાં આવે તો, વિ. સં. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૦ વચ્ચે બિલ્લુ વિ. ચ. ૨૨મું હોતું જોઈએ.

એ નિર્ણયનાં બતાવણ

ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કંઈ યુક્તેલી નડે છે કે નહિ તે જોઈએ. રા. ત. માં લખ્યું છે કે, કાશ્મીરના રાગ કલસના

સમયમાં બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો. કલશનો રાજ્યકાળ છે સં. ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ સુધી. પણ કલશના આપ અનંતે પોતાના જીવતાં મે. ૧૧૧૯માં કલશનો રાજ્યાભિષેક કરેલો, પરંતુ પાછળથી તેણે પુત્ર પાસેથી ગળ્યાધિકાર પાછો લઈ લીધો; એટલે કલશને ખરેખર ગળ્યાધિકાર તો મળ્યો વિ. મ. ૧૧૩૭ માં—અનંતે કરેલા આપઘાત પછી. હવે બિલ્હણના શબ્દોનો અર્થ શું કરવો ? કલશના રાજ્યકાળમાં (રાજ્યે વલ્લભપૂતે. રા. ત. ૭-૧૩૬) એટલે મં. ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ કહેવા માગે છે ? કે ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૫ ? કશું સ્પષ્ટ નથી. મં. ૧૧૧૯-૧૧૨૧ માં બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એમ સુલ્હર ગણે છે અને શ્રી. રામલાલભાઈ કલશના છેક છેવટના વર્ષમાં એટલે મં. ૧૧૪૪ માં નીકળ્યો એમ કહે છે (જુઓ; કૌમુદી ૧૯૩૩ ફે. ૫. ૧૦૮) અને ઠાગણમાં બિલ્હણે કલશના ત્રણેય પુત્રોના નામો લખ્યાં છે તથા તેઓ મોટી ઉમ્મરના હોવા જોઈએ એવી તેઓ વિધે વિગતો આપી છે એમ દલીલ કરે છે. એ વાત સાચી છે. સુલ્હરના ધ્યાન બહાર આ હકીકત નહોતી, પણ વિ. મ. માં આપેલું કાશ્મીરના રાજવંશ મેળથી વર્ણન બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનું નહિ પણ વિ. મ. લખાયું એ વખતની સ્થિતિનું ચિત્ર છે એમ સુલ્હર માને છે. અને આ માન્યતામા વાધો દેખાતો નથી. પણ કલશના રાજ્યકાળના પણ છેવટના વર્ષમાં બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એમ શા માટે શ્રી. રામલાલભાઈ માને છે ? કલશના પુત્રોની ઉમ્મરની દલીલ જરા વિગતથી તપાસીએ. કલશનો જન્મ મં. ૧૦૯૬માં થયો. અને તેના વયકા દોડરા ઉત્કર્ષનો જન્મ મં. ૧૧૨૧માં હોવો જોઈએ કારણ કે સં. ૧૧૪૫માં એ ૨૪ વર્ષનો હતો. હવે એનો મોટો ભાઈ હર્ષ એ ત્રણ વર્ષ મોટો હોય તો એનો જન્મ મં. ૧૧૧૮-૧૯ માં અને નાના ભાઈ વિજયમલ્લનો જન્મ ૧૧૨૩-૨૪માં હોવો જોઈએ. એમ ગ્ર. ત. જોતા જણાય છે. હવે બિલ્હણ હર્ષ અને ઉત્કર્ષનાં પરાક્રમેની વાત કરે છે અને વિજયમલ્લના તો રૂપનું વર્ણન કરીને જ અટકા ગય છે; (જુઓ; મ. ૧૮ પ્લો. ૬૮, ૬૯) એટલે એની ઉમ્મર મોટી ન હોવી જોઈએ. પણ અનંતે આપઘાત કર્યો ત્યારે એ વિજયમલ્લ પણ ઉપલી ગણતરી પ્રમાણે ૧૩-૧૪ વર્ષનો હોવો જોઈએ. મતનુસાર કે, પોતે કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતની સ્થિતિનું

ખિલ્દજી વર્ણન કર્યું છે એમ માનવા છતાં પણ તેને સં. ૧૧૪૪ માં નીકળ્યો માનવાની જરૂર નથી. સં. ૧૧૩૭માં અનંતના મરણ પછી તરત નીકળ્યો હોય એમ માની શકાય, પણ એમ માનવા જતાં જ બીજી મુશ્કેલી આવે છે તે આગળ દર્શાવી છે. કાશ્મીરથી નીકળી, મથુરા, કનોજ, કાશી, ગાદગ, ધારા, સોમનાથ, રામેશ્વર વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી, છેવટ ને દક્ષિણ ભારતના ઔલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છટાના આશ્રિત તરીકે વિદ્યાપતિની પદવી પ્રાપ્ત કરી કલ્યાણમાં સ્થિર થયો; એવું વર્ણન તેણે પોતે વિ. સ. માં કર્યું છે. હવે આ યાત્રામાં કેટલાં વર્ષો ગયા ? અને કલ્યાણમાં સ્થિર ક્યારે થયો ? એ વખતનાં મુસાફરીનાં સાધનો વગેરે જોતાં તથા એણે રોકાતાં રોકાતાં યાત્રા કરી છે અને છેવટ વિ. સ. ના અઢારમાં સર્ગમાં પોતે ગંગા કાંઠે સંન્યસ્ત ધારણ કરી રહેનારનાં લાગ્યની પ્રશંસા કરે છે (સ્થો. ૧૦૫) એ જોતાં, ખિલ્દજી એ વખતે ધરડો હોવો જોઈએ—ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ તો થયાં જ હોવાં જોઈએ અને એ વિદ્યા લક્ષ્મીને તરત કાશ્મીરથી નીકળ્યો છે એટલે નીકળતા વખતે ૨૫-૨૭ વર્ષથી મોટો નહિ હોય. હવે કાશ્મીરના રાજા હર્ષનું કુમાર તરીકે જ વર્ણન એ કરે છે; માટે વિ. સં. ૧૧૪૫—હર્ષની રાજ્યાભિષેકની સાલ—પહેલાં વિ. સ. નો અઢારમો સર્ગ લખાયો હોવો જોઈએ અને અનંતના મરણ પછી વિ. સં. ૧૧૩૭ પછી કાશ્મીરથી નીકળનાર નુવાન વિ. સં. ૧૧૪૫ પહેલાં ઉપર કહેલી યાત્રા કરી, કલ્યાણમાં સ્થિર થઈ ધરડો પણ થઈ જાય એ અસંભવિત છે. આ મુશ્કેલીને લોધે અનંતના જીવતાં કલકતે થયેલા રાજ્યાભિષેક પછી તરતમાં વિ. સં. ૧૧૧૬-૨૦માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હશે અને ૧૧૪૪ માં તેણે વિ. સ. લખ્યું હશે એમ સુલ્હરની ફક્ત છે. મતલબ કે, વિ. સ. ના અઢારમા સર્ગના કાશ્મીર સંબંધી વર્ણનમાં શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તેમ, ખિલ્દજી કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનું નહિ પણ વિ. સ. લખાયું એ વખતનું ચિત્ર ૩ એવું સુલ્હર પેઠે હું તો માનું છું. અને તેથી વિ. સં. ૧૧૪૪ માં કે તે પહેલાં તરતમાં એ અન્ય લખાયો ૩ એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું. અને એ લખતી વખતે ખિલ્દજી મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ એ પણ ચોક્કસ; પછી કાશ્મીરથી નીકળ્યો અને ત્યારે હોય.

આ મતભેદની મુખ્ય બાજત યઈ. હવે મતભેદની નાની બાજતો

ટૂકામાં પતારી દઈ છુ (૧) વિક્રમાદિત્ય છટ્ટા વિષે બિલ્હણે જે કાર્ષ્ક કહ્યું છે તે ઉપગના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ જતું નથી (૨) બિલ્હણે વિક્રમાદિત્યની ચોવ ઉપરની બીજી પારની લગાઈનો ઉલ્લાખનાવ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ હકીકત જુલ્હર પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ ધારે છે, પણ શ્રી ગમવાવલાઈનો એથી વિરુદ્ધ મત છે તેઓ કહે છે કે, 'આ ચડાઈ પુરાતત્ત્વવેતાઓ તેના રાજ્યકાળના અત્ત ભાગમાં થયેલી માને છે' (૫ ૧૦૬) અને ટિપ્પણી (૧૭) માં મુનંદ મેઝીટિયર ૩ ૧ ભા ૨ પૃ ૪૫૩ નો આધાર આપ્યો છે પણ એ ગ્રંથ હુ જોઈ ગયો, એમાં તારીખ આપી નથી તેમ રાજ્યકાળના અત્ત ભાગમાં ચડાઈ થઈ એવું પણ લખ્યું નથી ફક્ત વિ ચ ના આધારે જ ધણા વર્ષ સાન્નિધી ગણ્ય કર્યા પછી ચડાઈ કરી એટલું જ લખ્યું છે

ઈતર ઉલ્લેખોનો વિચાર

હવે બિલ્હણે બીજા ડાહલ વગેરે રાજ્યો વિષે કરેલા ઉલ્લેખો જુલ્હરના મતને અનુકૂળ છે કે શ્રી મોદીના મતને અનુકૂળ છે તે જોઈએ

(૧) ડાહલના રાજ્ય કર્ણુને બિલ્હણે 'કાલગગિરિપતિનો કાળ' (૨ ૧૮ શ્લોક ૬૩) કહે છે હવે શ્રી મોદી કાલગગિરિપતિ એટલે કલ્યાણના કલચુરીવંશનો કૃષ્ણ અને ડાહલનો કર્ણુ તે યશ મુદ્દેવ એમ કહે છે (જુઓ, પૃ ૧૦૬ ટિ ૨) પણ આ તો એમની ચોખ્ખી શરતચૂક જણાય છે કાગણ કે કલ્યાણમાં કલચુરિઓનું ગણ્ય થયું વિ સ ૧૨૧૪ થી ૧૨૧૬ વચ્ચે અને તે ચાલુખ્ય તૈય ત્રીજાના સામત વિજ્ઞાને જ રચાયું (જુઓ, સોલકીયો ન પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૧૨૬ થી ૧૩૧ ભાગગગનો દક્ષિણનો ઇતિહાસ તેના Collected Works Vol III p 125) આ કલ્યાણના કલચુરી વંશનો મૂળ પુરુષ કૃષ્ણ હતો પણ એ કૃષ્ણ કલ્યાણનો ગામ ન હતો વળી એ કલચુરી છે એટલે ડાહલનો જ કાર્ષ્ક ફટાપો દક્ષિણમાં નીકળી ગયો હશે વળી બિલ્હણે ડાહલના રાજ્યનું નામ સ્પષ્ટ કર્યું લખે છે, પછી તેને બલ્લે એના પુત્ર યશ કર્ણુનું નામ શી રીતે મૂકી શકાય એ જ હુ તો સમજતો નથી અગતિકગતિ હોય તો વિશેષનામમાં ફેરફાર સોધવો પડે, અહીં એવું નથી આ ડાહલના કલચુરી કર્ણુ કાનગરના ચંદેલરાજ કાર્તિવર્મા (વિ સ ૧૧૦૫ થી ૧૧૫૬) ને

એક વખત દરાવી કાલંજરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો હતો, પણ ક્રીતિવર્માના સેનાપતિ ગોપાલે થોડા વખત પછી કર્ણને દરાવી એ કિલ્લો પાછો લીધો, કાલંજરનો કિલ્લો પહેલાં કાલકના રાગ્નઓને તાબે હતો તે અંદેલના રાગ્ન યશોવર્મા (૯૮૧ થી ૧૦૧૧)એ પકાવી લીધો હતો. અને કાલકના રાગ્નઓને પોતાનું 'કાલંજરપુરવાધીશ્વર' બિરુદ સાચવવા કાયમ એ કિલ્લો પાછો લેવાનું મન રહેતું. (જુઓ; વિન્સેન્ટ રિમચની અર્ધો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. આ. ત્રીજી, પૃ. ૩૯૪, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૪૯, ૬૬ની કોનોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૧૩૫).

હવે કાલકનો કર્ણ (વિ. સં. ૧૦૯૭ થી ૧૧૨૬ કે ૧૧૫૪-જુઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૫૦) અને અંદેલ ક્રીતિવર્મા સમકાલીન હતા એ તો બેયની તારીખો સિદ્ધ કરે છે. પણ બિલ્હણ ક્યારે કાલક ગયો હશે ? ક્રીતિવર્માએ કાલંજરનો કિલ્લો પાછો લીધો પહેલાં વિ. સં. ૧૧૫૪ કે ૫૬ પહેલાં તો ચોક્કસ. પણ સુલ્તર કહે છે કે, કાલકના કર્ણને ચાકુકય સોમેશ્વરે માર્યો હતો એમ બિલ્હણ કહે છે. (વિ. ચ. સ. ૧ શ્લોક ૧૦૨, ૧૦૩) અને સોમેશ્વરે વિ. સ. ૧૧૨૫માં તુલગદા નદીમાં સમાધિ લીધી છે (જુઓ; સોલકાથી કા પ્રાચોન ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩). એટલે બિલ્હણ કર્ણ જીવતાં વિ. સં. ૧૧૨૫ પહેલાં કાલક ગયો હોવો જોઈએ. બિલ્હણ વિ. સં. ૧૧૧૯માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હતો એવું માનીએ તો ૧૧૨૫ પહેલાં એ કાલક પુશીથી પહોંચ્યો હોય. પણ બિલ્હણના ઉપર આપેલા કથનને અર્થ સોમેશ્વરે કર્ણને 'માર્યો હતો' એવો કરવાની જરૂર નથી. 'હરાયો હતો' એવો અર્થ થઈ શકે છે. અને શ્રી. ગૌ. હી. ઓ. જા. તથા શ્રી. વિ. રેહ એવો જ અર્થ કરે છે. * મેસ્તુંગ "કર્ણની વિઘ્નાપતિ વગેરે મહાકવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા" એમ કહે છે.

* બિલ્હણના વચનનો અર્થ 'માર્યો' એમ કરીને સુલ્તરે કર્ણના અંતની રીખ વિ. સં. ૧૧૨૫ કે તે પહેલાં મૂકી અને બીજા કેટલાક પુરાવિદોએ એ તારીખ સ્વીકારી. પરિણામે બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યાની તારીખ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનનાર શ્રી. મોદીને બિલ્હણના કર્ણનું યસાકર્ણ કરવું પડ્યું છે. પણ એ કવિના વિશીર્ણકર્ણ (સ. ૧ શ્લોક ૧૦૨) સંબંધેનો 'કર્ણ-હાર્યો' એટલે જ, અર્થ કરવામાં કાંઈ વાધા નથી.

(જુઓ, પ્ર-ચિન્ન સ પૃ ૭૭) આ વિદ્યાપતિ તે જિલ્લાજી મતલમ કે મેરુતુમનું આ કથન પણ જિલ્લાજીનો કર્યું એટલે યશ કર્યુંનો પિતા કર્યું જ એ મતને ટેકા આપે છે

(૨) જિલ્લાજી બીજો ઉલ્લેખ માળવાના ભોજ વિષે કર્યો છે (જુઓ, વિ ચ સ ૧૮, શ્લોક ૬૬) આ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજવામા ધુલ્હરે ગડમડ કરી છે અને તેના રખતમા ભોજના રાજ્યકાળના અતનો બગબગ સમય પણ જાણુનામા ન હતો (જુઓ, વિ ચ ની પ્રસ્તાવના પૃ ૨૩ ટિ ૧) પરંતુ ભોજના ઉત્તરાધિકારી જયસિંહનું વિ ૧૧૧૨ નું દાનપત્ર મળ્યું છે એટલે ભોજના દેહાન્તનો સમય વિ મ ૧૧૧૨ મા કે તે પહેલા હોવો જોઈએ (જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર ભાગ ૫ ૧૨૬) અને જિલ્લાજીના શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે 'ભોજરાજતની સગખામણી બીજા ગામઓથી ન થઈ શકે, પણ તમે એની પાસે એના જીવતાં કેમ ન આ ના? હવે તો હું મરેલી જેની છું' એવું ધાગનગરીએ દરનાજ ઉપર બેઠેલા પારનાઓના અવાજદ્વારા કડુણ રીતે કહ્યું. (શ્લોક ૬૬) ભોજના મળ્યું પછી થોડા વખતમા દસ પગ વર્ષની અદર ધારાની ફરી સારી સ્થિતિ થયા પહેલા જિલ્લાજી ધાગ ગયો હોય તો જ આવું વચન લખે પણ વિ મ ૧૧૪૪મા નીકળીને ૧૧૫૦ની આસપાસમા એટલે ભોજના મરણ પછી ૩૮-૪૦ વર્ષે ઉદયાદિત્યને હાથે ધાગનો ઉદ્ધાર થયા પછી ત્યા જનાર કવિ ભોજનો આવો બગબગ કરે એ સંભવિત નથી લાગતું

(૩) કર્ણસુન્દરી" નાટિકા કર્ણના મળ્યું પછી ગચાઈ હોવી જોઈએ કાગળ કે એની પ્રસ્તાવનામા, એ નાટિકા શાન્તસુલસવ નામના મન્દિરમા લગ્નગાઈ હતી 'કર્ણમેરુપ્રાગાદમા કે ત્રિપુરુપ્રાસાદમા નહિ," એ રીતે શ્રી મોદીએ લખ્યું છે, (જુઓ કૌમુદી ૫ ૧૦૮), પણ આ દલીલમા કાંઈ જોર નથી ગુર્જરેશ્વર વીગધવનનો પુરાહિત સોમેશ્વર પાતાના ઉત્તમાગધર" નાટમ્ની પ્રસ્તાવનામા એ દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ સન્મુખ લગ્નનાયુ હતું એમ કહે છે ભજવાવાના અજાનિત ઉપરથી કાગનો નિર્ભય કેમ થાય? ખરી રીતે કર્ણના મળ્યું પછી એ પાટણ પહોંચેો હોત તો કર્ણસુન્દરી જેવી નાટિકા જ ન લખત હું તો કર્ણના રાજ્યકાળમા એ ગચાઈ હતી એમ માનું છું કારમીરથી

મહાનુભાવ પંથના સ્થાપક

ચક્રેધર સ્વામી

કોણ હતા અને કયારે થઈ ગયા ?

મહાનુભાવ-પંથનો વરાહમાં ડીક ડીક પ્રચાર હોવા છતાં કાંઈક એ પંથના અનુયાયીઓના બીજા બાહ્યધર્મોઓથી કેટલેક અંશે જુદા પડતા આચાર વ્યવહારો, તે કાંઈક તેઓના ગ્રન્થો ગૃહ સિપિમાં હોવાના કારણથી, એ પંથ વિષે માત્રી માહિતી હમણાં મુધી બહુ થોડી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.^૧ મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો પણ મહાનુભાવ સાહિત્યથી તથા મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એના સ્થાનથી વીસ વર્ષ પહેલાં લગભગ અગણ્ય હતા. પછી ફ્રે. વિ. લ. બાવેએ ઇ.સ. ૧૮૪૬માં “મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત આશ્રિ મહાનુભાવ મહારાષ્ટ્ર ગ્રન્થાવલિ, કવિ-કાવ્યસૂત્રિ” નામનો ગ્રન્થ પ્રગટ કરીને, મહારાષ્ટ્રીય પદ્યરચનાના આદિ-દેશનું માન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને બદલે ‘શિશુપાલવધ’ના કર્તા શ્રી બાનુભટ્ટ ઉદ્દે બારકર મહાનુભાવને આપ્યું તથા મહારાષ્ટ્રીય ગદ્યની પ્રથમ રચના એટલે મહાનુભાવ પંથનો ક્ષીલાચરિત્ર નામનો ગ્રન્થ એમ નક્કી કર્યું. ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર મરસ્વતીના આશ્રયસ્થિત ઉપામંડાની નજર મહાનુભાવીય તાદ્દય તરફ વળી છે. અને એ વલણના ફળરૂપે જે અનેક સત્પ્રવૃત્તિઓ થઈ તેમાં શ્રી. યજ્ઞવલ્ક્ય ખુશાલ દેશપાડે એમ. એ; એલ.એલ. બી. ઉદ્દે આપ્પાસાહેબ તેઓએ યવતમાસમાં સ્થાપેલો સારદાશ્રમ અને તે દ્વારા તેઓએ કરેલા મહાનુભાવીય સાહિત્યની સેવા પ્રધાનપણે ગણાવવા યોગ્ય છે.^૨

૧. મહાત્મા ‘વૈષ્ણવ ધર્મનો સુક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ૧૯૬૫ની નવી આવૃત્તિ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩ પર મરાઠી જ્ઞાનકોષ આદિ ઉપરથી જે માહિતી લેવારી છે, તેનો વિગતોવાળો વિસ્તાર અને કેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા આ લેખમાં છે.

૨. એ સારદાશ્રમ તરફથી નીકળના સારદાશ્રમ વાર્ષિકના પુષ્પ પાંચમામાં પ્રગટ થયેલા શ્રી. ભાગ્યદુર્લભ શાસ્ત્રીના એક લેખના આ સરે રૂપરનો લેખ લખ્યો છે.

શ્રી ચક્રધર મિદ્ધાન્તસૂત્ર નામનો એ ગ્રંથદાયનો પ્રમાણુબૂત ગણાય એવો ગ્રન્થ તથા ચક્રધરચરિત્ર આદિ સાહિત્ય દ્વે પ્રગટ થના માડયુ છે એટલે એ ગ્રંથદાય ઉપર મારો પ્રકાશ પડવાની આશા રહે છે પણ અહીં તો ચક્રધરસ્વામી અને તેના સમય હિપર જ અપ ચર્ચા કરવાની છે

ધી બાવકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, કે વિ લ. બાવેએ ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ ભરૂચ, જ્ઞાતિ સામવેદી બ્રાહ્મણ અને તેની કાગકિર્દીના સમય શક ૧૧૭૫ થી ૧૧૮૪ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો પછી ૧૬૩૧મા શ્રી 'હેમાદિ હિંદુ હેમાડપત' નામનું પુસ્તક રા કેશન આપ્યા પાખેએ છપાવ્યું છે. એ પુસ્તકમા " શ્રી. ચક્રધરચરિત્રમા જે વિશાલદેવનો ઉલ્લેખ છે તે અને શુજરાતના વાધેના ગામ વીરધવવનો પુત્ર વિશાલદેવ એક જ " એવું વાક્ય વાચીને અમૃતમં (પળમ)ના મહાનુભાવ પથના મહત્ત્વ સુકુદરાજ આગમ્ય, એમણે પોતાના શ્રી ચક્રધરચરિત્ર નામના ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા શ્રી ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ અણહિલવાડ પાટણ અને કાગકિર્દી શક ૧૧૩૧ થી ૧૧૬૬ અને જ્ઞાતિ સોલકી રજપૂત એવો મત જાહેર કર્યો અને એને અનુમતી પ્રો વિ મ કાવતે એમ એ, એન એવ ખી (અમરાવતી) તેઓએ 'કિંગ એડનર્ડ ફોલેજ મેગેઝિન' (માર્ચ ૧૮૩૨)મા લખેલા 'મહાનુભાવ પથ આણિત્યાએ વાડમય' નામના લેખમા ચક્રધર પોતે ક્ષત્રિયોના સોનકી કુળમા જન્મ્યા હતા " એમ લખ્યું છે આ રીતે શ્રી ચક્રધર સ્વામીના જન્મસ્થાન જ્ઞાતિ અને સમય એ બધાની બામતમા મડનડ થયેલી જોઈને માહરના શ્રી માનકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી (પળમ યુનિવર્સિટી)એ જુદે જુદે સ્થળે બ્રમણ કરીને મહાનુભાવ-પથના મહત્ત્વ પાસેથી લીનાચરિત્ર ગ્રન્થની અનેક પોથીઓ મેળવી અને તેનું સ્વયંદર્શિતી આમૂલાત્ર વાચન કર્યું તેનો પ્રત્યે અક્ષર વિચારી જોયો પછી પથના મુખ્ય મુખ્ય મહત્ત્વ સાથે વિચારવિનિમય કર્યો તેમજ પથ બહારના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો માટે અમરાવતી, વવતમાલ નાગપુર યૂના ઇત્યાદિ સ્થળે ફરી મરફત, મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજી ભાષામા લખાયેના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો વાચી એક ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું ગ આપ્પાસાહેબ રા ભનાળકર, રા નેને, રા. કાવતે, રા વા ના દેશપાડે, રા જ હ ખરે આદિ

પ્રસિદ્ધ મંત્રોધકાને પોતાનું ટિપ્પણ જતાવીને તથા તેઓની માથે ચર્ચા કર્યા પછી આ વિષય ઉપર એક નિબંધ તૈયાર કર્યો; જેનો કેટલોક ભાગ 'વિવિધ જ્ઞાનવિસ્તાર' ૧૯૩૨ના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં છપાવ્યો હતો અને તેમાંથી ચક્રધર સ્વામીનાં સ્થાન, જ્ઞાતિ અને મમય માટેનો ભાગ શારદાશ્રમ વાર્ષિકના પાંચમા પુષ્પમાં છપાવ્યો છે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીના અસ્તુત લેખમાં લીલાચરિત્રમાંથી ઉપયુક્ત ઉતાગ આપ્યા છે, જે સંગ્રહ ઉતારવાની જરૂર નથી. પણ એનો સાર એ છે કે, ભરૂચમાં મહાદેવ નામના રાજાનો વિશાલદેવ નામનો પ્રધાન હતો.^૩ પ્રધાન વિશાલદેવની ઓનું નામ માલ્હનખાઈ હતું. આ વિશાલદેવ અને માલ્હનખાઈથી હરિપાલદેવનો જન્મ થયો. તેઓ સામવેદી લાઠ પાલણી હતા. આ હરિપાલદેવના જન્મ વિશે એવી કથા છે કે, પ્રધાન વિશાલદેવને ઘણાં વર્ષ સુધી પુત્રમંત્રિ થઈ ન હતી. પુત્રમંત્રિ માટે તેણે પુષ્કળ દાન કર્યું પણ પુત્રમુખદર્શનનો મુયોગ આવ્યો નહિ. છેવટ તેઓ તીર્થયાત્રા માટે વારાણસી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં દેવયોગથી અવધૂત વેશમાં ફરતા શ્રી. દત્તાત્રેયનાં દર્શન થયાં. વિશાલદેવે દત્તાત્રેયની પૂજા કરી તેની પાસે પુત્રનું વરદાન માગ્યું, જે દત્તાત્રેયે આપ્યું. અને તે પછી તેને પુત્ર થયો, જેનું નામ હરિપાલદેવ રાખ્યું. અસ્પ વયમાં જ હરિપાલદેવ બણી-ગણીને વિદ્વાન થયા. અને તેનું કમળાખાઈ નામની એક ખાઈ સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું.

હવે ભરૂચના મહાદેવ રાજાને પુત્ર ન હતો. તેણે વડવાના

૩. જુઓ; લીલાચરિત્રમાંથી નીચેનાં વચનો :—

સર્વજ્ઞ મળિતલે ઘાઈં મરવસા સેત્રી મલ્લદેવ રાજા; ત્યાંના પ્રધાન શિવદેવતો સામગમાજ્ઞાન લાઠદેસીયા વા મગ મલ્લદેવરાયે સમે વિશાલદેવાસિ ાગ્ય દિધલે, વિશાલદેવાસિહી પુત્ર નાટીં મગ હરિપાલદેવ મહુર્તાં મ વસિયાં ાલ પ્રધાને વેદવિદાર્ચેનિ વચને પુત્રાદારને મહુત ધર્મ કેલે, પરિપુત્ર ન હૈંચી, મગ મારાનચી નિગાલા માર્ગોં બવઘૂતવેયે, થી દત્તાત્રય પ્રમુ મેટલે, ધર્તે પ્રધાને પુજિલે, પુત્રાચે વિનવિલે, મગ થી દત્તાત્રય પ્રમુ પ્રધાનાસ રપ્રદાન દિધલે, સૈસેવિ પ્રધાનાચિયે રાગિયેસિ ચર્માધાન જાલે, નવ મારા રાલે, પુત્ર જાલ, પ્રધાને પુત્રાસિ હરિપાલદેવ એસેં નાંવ ઠેવિલે.

સિન્ધુરામના બન્ધુ સીહડિ (સિંહ)ને દત્તક પુત્ર લીધો હતો. પણ દેવયોગથી દત્તકપુત્ર નાની ઉંમરનો હતો ત્યાંજ મહાદેવ રાજાનું મરણ થયું; અને મરતી વખતે મહાદેવ રાજાએ એ દત્તકપુત્રની તથા રાજ્યની પ્રધાન વિશાળદેવને સોંપણી કરી. એટલે દત્તકે મોટો ચતાં સુધી વિશાળદેવ જ ભર્યનો રાજ્યકારભાર ચલાવતા હતા. એ અરસામાં શક ૧૧૩૮માં ભર્ય ઉપર દેવગિરિના યાદવરાજ સિંહણે ચડાઈ કરી. એ ચડાઈ વખતે તેના સૈન્યના સેનાધિપતિ તરીકે જગદેવદેવ (જગદેવદળ), વીરદેવ (વીરિદેવ) અને માયીદેવ હતા. હરિપાળદેવનું આયુષ્ય ત્યારે આવીશ વર્ષનું હતું. સીહડિ હજી બાળક હતો. વિશાળદેવે સિંહણના લશ્કર સામે લડવા માટે પોતાનું સમગ્ર સૈન્ય મોકલ્યું; પહેલા વિશાળદેવનું સૈન્ય હારી ગયું. પણ હરિપાળદેવે વીરતાથી શત્રુ સામે ટક્કર લીધી અને સિંહણના સૈન્યને પાછા ભાગી દેવગિરિ બેગુ ચલુ પડ્યું. હરિપાળદેવ તેની પાછળ પડ્યા. ઉવટ બે વચ્ચે સંધિ થઈ. પણ એ વર્ષ શાંતિનાં ગયા પછી, પ્રધાનપુત્રને ૨૫ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે, સિંહણે ફરી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એ લડાઈમાં પણ હરિપાળદેવે ભાગ લીધો પણ તેમાં પોતે ધામલ થયા. અને પાછળથી માદા પડીને એમનું શરીર પડી ગયું. પછી અંત્યેશ્વર માટે તેનો દેહ સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ચિતા ઉપર શરીર મૂકી જ્યાં અગ્નિ મૂક્યો ત્યાં તે અગ્નિત્વ અને અનન્તશક્તિ ભગવાને તેના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો અને શરીર પાછુ સજીવ થયું. આ બનાવની નોંધ લીલાચરિત્રમાં નીચેના શબ્દોમાં મળે છે:—

૪. ઉપરનો વૃત્તાન્ત લીલાચરિત્રના નીચેના વચ્ચેનામાં મળે છે:—

મગ હરિપાળદેવ ધોર જાલા પદોષાસલા, તો મહાવ્રતાપિયા ધોરવીર
એસા જાલા, ત્યાં જા વિવાહો કેલા તવાસિ નવે લાવીલ મરતો તલ
સિંગણરાયાએ કટક ગુર્જરાવરિ ચાલિલે, જગદેવો, વીરદેવો, માયીદેવો હે
પાઠવિલે, સિંગણાચેનિદલે પ્રધાનાએ દલ મંગિલે, મગ પ્રધાનપુત્રે કટકેચિ
ભાદતી માંદિલી મગ જગદેવાસિ વીરદેવાસિ ગુદ્ધ ફેલે તે પ્રધાનપુત્રે મંગિલે;
તો ઠાલે ભસવીત એઠાં પુર વેઠીં ગેલા મગ સિંગણે સિવટાઈ કેલી સર્વે
મંગિતલે લાઈ કુમારાસિ પચવીસ નવે મરતી, તલ પરચક ચાલિલે તે કાંદિ
પડિલી તિયે ઉમયો મરવસી ગુજરાતે પ્રધાન કુમારાસિ સાતપાંચ દિવસ લાઈ
અલી રજા જાલી હોતિ તેયે તયા પ્રધાન કુમારાએ વેદ ગેલે હોતિ.

“ વિક્રમ સવત્તરી માદ્રપદમાસિ શુરુવર્ષો વીજેસિ ગુરુવારી एणे पुर स्वीकारिले ”

શ્રી બાલકૃષ્ણ સામીજીએ ઉપર કહેના લેખમા અહીં ઉતારેલા વચનોવાળી લીલાચરિત્રની પોથીનાં પાનાનો ફોટો બ્લોક પણ હાથે છે અને લીલાચરિત્રની ગૃહ ભાષા સમજવાની ચાની પણ આપી છે પણ એ ઉદાહરણમા આપણે જિતવાની જરૂર નથી હતા લીલાચરિત્રની ભાષા પણ ભાષાદષ્ટિએ ભેવા ભેવી છે

લીલાચરિત્રમા ભર્યના રાજાના પ્રધાનના પુત્ર દ્વિપાળદેવના જન્મની તારીખ આપી નથી પણ ગુજરાત ઉપર સિંધણી ચડાઈનું વર્ણન આપ્યું છે અને એ વર્ણન પ્રમિદ્ધ ઐતિહાસિક બનાવને લગતું^૫ હોવાથી એની મદદથી શ્રી બાલકૃષ્ણ સામીજીએ દ્વિપાળદેવના જન્મની તથા તેના દેહભાગ પછી તેના સરીરમા ભગવાને પગકાપા પ્રવેશ કરીને તેને પુનર્જીવન આપ્યું એ બનાવની તારીખ નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી છે

એ માગ ગુજરાતના મધ્યમવીન ગાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ખીન્ન (પૃ ૩૭૬ થી ૩૭૮)મા લખ્યું છે તેમ દેવગિરિના યાત્રા ગાળ સિંધણી ગુજરાત ઉપર વિ સં ૧૨૬૭ થી ૧૨૮૭ વચ્ચે ચારેક ચડાઇ થઇ હોવાનો સંભવ છે અને લીલાચરિત્રમા એ વખતે ભર્યમા સિન્ધુગજનો બન્ધુ સીહાડિ કે સિંહ બાળરાજા હોવાનું લખ્યું છે, તે ગુજરાતના પ્રબોધાથી જે ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે તેને પ્રતિકૂળ નથી હતા થોડો વિસ્તાર છે તે આ લીલાચરિત્ર તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો સ્વતંત્ર પુરાવો હોવાથી અહીં નોંધવો આવશ્યક છે પહેલું તો ભર્યમા મદ્દદેવ નામનો રાજા હોવાનું કે તેનો વિશ્વાલદેવ પ્રધાન હોવાનું ખીન્ન ઐતિહાસિક માધેનોથી આપણે જાણતા નથી પણ સિન્ધુરાજ અને તેનો ભાઇ સિંહ બેયનો ઉત્તેષ ગુજરાતના પ્રબોધામા મળે છે^૧

૫ સિંધણી ગુજરાત ઉપરની ચડાઈની ઐતિહાસિક નોંધ માટે હુઓ મારો ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ વિભાગ ૨ પૃ ૩૭૬ થી ૩૭૮

૬ હુઓ ‘વસતવિલાસ’ સ પ, શ્લોક ૧૬ તથા ૪૭ થી ૬૦ સ
૧ શ્લોક ૧ હમીરમદ મદન અ ૧ પ ૫ અ ૨ પ ૨૧ વગેરે તથા
ગ મ રા ઇ વિ ભા ૨ પ ૩૭૮ ઠિ ૨

પણ પ્રબોધના ક્યનો પ્રમાણે દેવગિરિના સિંધણી ચડાઈ વખતે ભરૂચમા સિન્ધુરાજના ભાઈ સિંહનું નહિ પણ સિન્ધુરાજના પુત્ર રાખ ઉર્ફે મંત્રામસિંહનું રાજ્ય હતું અને એ ચૌહાણવંશી હતો. પણ લીલાચરિત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ હોઇને એમા ઐતિહાસિક હકીકત ચોક્કસાઈથી નોંધાઇ ન હોય એ બલવિત છે

પણ શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની આ હકીકતનું પોતાને પ્રયોજન ન હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરી, કેવળ મિથણી ચડાઇની વાતનો જ ચક્રધરના સમયનિર્ણય માટે આધાર લીધો છે. શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ મિથણી એ ચડાઇની જ નોંધ કરી છે. અને હેમાદ્રિયાચે ચરિત્ર^૭ નામના શ્રી. ગ હ ખરેના ઈ. સ ૧૬૩૧મા ઉપાયેક્ષા પુસ્તકના આધારે શક ૧૧૩૮ (વિ મે ૧૨૭૩)મા સિંધણે ભરૂચ ઉપર પહેલી ચડાઇ કરી, ત્યારે લીલાચરિત્રને આધારે હરિપાળદેવની ઉમર બાનીસ પર્વની હતી, માટે એમનો જન્મ શક ૧૧૧૬ મા થયો હતો અને તે પછી ત્રણ વર્ષ બીજી ચડાઈ થઈ છે અને 'વિક્રમ સવત્સર'મા હરિપાળદેવના શરીરમા ભગવાને પરકાયાપ્રવેશ કર્યો એમ લીલાચરિત્રમા લખ્યું છે તે વિક્રમ સવત્સર શક ૧૧૪૨મા આવે છે માટે શક ૧૧૪૨મા હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામી (ભગવાન)નો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી નિર્ણય કરે છે

હવે હેમાદ્રિયાચે ચરિત્રમા જેનો આધાર લેવામા આવ્યો છે તે આખેગાવનો શિવાલેખ શક ૧૧૫૦મા કાતગયો છે એટલે મિથણી ચડાઈ એ પહેલા તો ખરી જ પણ તેની ચોક્કસ સાલ એ લેખમા કે અન્યત્ર મળતી નથી એ સ્થિતિમા લીલાચરિત્રના વચનો સાથે સિંધણી લડાઇનો મેળ કરીને શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ શક ૧૧૩૮ તથા ૧૧૪૧મા લડાઇઓ થઇ હોવાનો જે તર્ક કર્યો છે તેને મંભવિત માનવામા વાધો નથી

બીજુ, પરકાયાપ્રવેશના કે ભગવાને ગતે પરકાયાપ્રવેશ કર્યાના ચમત્કારને માન્યા વગર પણ મૃત લાગના શરીરમા અમુક વખત પછી

૭ આ હેમાદ્રિયાચે ચરિત્રનો ઉલ્લેખ મારા ગ્રં. મ. રા. હા. વિ. ૨ પૃ. ૩૭૬ ટિ. ૨ તથા પૃ. ૩૭૭ ટિ. ૪મા કર્યો છે.

એતન દેખાવા માંડે એવું ઘણીવાર બને છે. એટલે એ માનવામાં પણ વાંધો નથી.

હવે હરિપાળદેવનું પછી શું થયું તે જોઈએ. શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે કે, શક ૧૧૪૨માં ઉપર પ્રમાણે હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામીનો અવેશ થયો હોવાથી એ સાલમાં જ ચક્રધર સ્વામીનો ઉદય થયો એમ માનવું જોઈએ.

પરકાયાઅવેશ પછી એ વર્ષ સુધી હરિપાળદેવે (શ્રી ચક્રધર સ્વામીએ) ભરૂચમાં નિવાસ કર્યો. તે અરસામાં તેને તેની પત્ની કમળાબાઈથી મહીપાળદેવ નામે એક પુત્ર થયો. પછી શક ૧૧૪૪માં હરિપાળદેવે પોતાનું અવતારકૃત્ય પૂરું કરવા માટે રામયાત્રા નિમિત્તે મૃદત્યાગ કર્યો, પણ રામટેક નજતાં ઋદ્ધિપુર શ્રી. ગોવિન્દપ્રભુ પાસે ગયા. આ ગોવિન્દપ્રભુ અવતારી પુરુષ હતા અને તેમણે હરિપાળદેવને શ્રી. ચક્રધર નામ આપ્યું. ગોવિન્દપ્રભુ પાસેથી શ્રી. ચક્રધર સ્વામીએ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો. અને પછી સાતપુઝા પર્વત ઉપર બાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. પછી પાંત્રીસ વર્ષ મહારાષ્ટ્રની વસ્તીનું અવલોકન કરતાં કાઢ્યાં. આ પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન કન્દરદેવ અને મહાદેવ નામના દેવગિરિના યાદવ રાજાઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. સ્વામી વરગણ હતા ત્યારે રાજા પ્રતાપરુદ્રને પણ મળ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ સીલાચરિત્રમાં છે.—

સર્વજ્ઞ મનિતલે, પૂર્વે અંધદેશી બીઠતાં એકલેલ દે બોરંગલા ગેલે
હોતે સિયે બોરંગલા નગરી ચારાબો; તયા નાંવ પ્રતાપરુદ્ર.

હવે વરંમળના તે સમયના રાજાઓમાં પ્રતાપરુદ્રદેવ નામના એ રાજાએ થઈ ગયા છે. તેમાં પ્રતાપરુદ્ર પહેલો ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં ગાદી ઉપર હોતો એટલે એ તો ચક્રધર સ્વામીનો સમકાલીન હોય નહિ. બીજો પ્રતાપરુદ્રદેવ (શક ૧૨૧૬) ઇ. સ. ૧૨૯૪માં ગાદી ઉપર હોતો એનો પુરાવો છે, પણ તેની પહેલાં રુદ્રામ્બાદેવી છે

૮. ઉપર, ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરનાર જે સિંધણ કે સિંદણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની પછી ગાદી ઉપર આવેલા કૃષ્ણ (વિ. સં. ૧૩૦૩ થી ૧૩૦૬) અને મહાદેવ (૧૩૧૬ થી ૧૩૨૭) તે ઉપરના કન્દર અને મહાદેવથી ભિન્ન છે. (જુઓ; મારા ગુ. સ. ઇ. વિ. ૨ પૃ. ૪૦૧ માં વંશાવળી)

ઈ. સ. ૧૨૫૭ (શક ૧૧૭૯) માં ગાદી ઉપર હતાં.^૯ એ જોતાં શક ૧૧૯૪માં ચક્રધર સ્વામીના બહરીનારાયણુગમન પહેલાં તેઓ પ્રતાપરુદ્રદેવ બીજાને મળ્યા હોય એ સંભવિત છે.

પછી ચક્રધર સ્વામીએ પૈંડણમાં સંન્યાસદીક્ષા લીધી, અન્ય સ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો અને જનતામાં ઈશ્વરની અનન્ય ભક્તિના માર્ગનો પ્રચાર કર્યો.

હવે પટ્ટશિષ્ય શ્રી. નાગદેવને આચાર્યપદે સ્થાપી શક ૧૧૯૪માં ચક્રધર સ્વામીએ બહરિકાશ્રમ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ઉપર લીલાચરિત્રના આધારે શ્રી ચક્રધર સ્વામીનો સમય શક ૧૧૪૨થી ૧૧૯૪ અને તેઓ જન્મે ભરૂચના સામવેદી બ્રાહ્મણ એવો જે નિર્ણય શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી કરે છે તે યથાર્થ માનવામાં મારા મતે વાધો નથી.

બધાં તદ્દક્ષીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ઘરમાં હતી એ વાત જ બૂલી ગયા ! પછી એક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી સુધી મંઝાળ રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાયરપતિમિશ્રનું ખ્યાન-ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો બદલો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લાં અન્યતું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી બામતી નામ પડ્યું અને એને અપર કરી.

વાયરપતિમિશ્રની પત્નીનું નામ બામતી હોવાની તોંધ બામતી દીકા ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરુ નામની દીકા લખનાર ૧૩મા ધનકના અમલાનન્દે કરી છે.^૧ એ જોતાં ઉપરની ત્તકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શ્લોક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. બાકી વાયરપતિમિશ્રના અન્યો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કલ્પ્યા છે એવા બૂલકલ્પા અને ખેદરહાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પંડિતોના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય જે એક હકીકત વાયરપતિમિશ્ર સંબંધી જાણવામાં આવી ■ તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.^૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય દીકા સિવાયના બીજા અન્યોમાં આ ગુરુનું નામ નથી, એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાયરપતિમિશ્રનું અક્ષરજીવન ધણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન હશેનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દૃષ્ટિ સમાન રીતે મર્મગ્રાહી છે. વાયરપતિએ કયો અન્ય પહેલો લખ્યો હશે અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના ચાકરભાષ્ય ઉપરની બામતી દીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લા અન્ય છે એ ચોક્કસ છે; કારણ કે બામતીને અન્તે પોતાના સર્વ અન્યોનાં નામો તેઓએ લખ્યાં છે :—

યજ્ઞયાચકળિકાતરવસમીક્ષાતરવચિન્દુમિઃ ।

યજ્ઞયાચસાહ્યયોગાનાં વેદાન્તાનાં નિવન્ધનૈઃ ॥

૧ સ્વશકરયા નટવદ્ મદ્ય કારણ શંકરો પ્રવીન્ ।

જીવન્નાન્તિનિમિત્તતદ્ વમાપે મામતીવતિઃ ॥ મ. સૂ. ૨-૧-૧૬

૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય દીકામાં ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોય છે :—
ત્રિવિક્રમગુરુગ્રીતમાર્ગાનુગમનોન્મુર્ગઃ ।

યમામાન યમાવસ્તુ વ્યાહયાતમિદમીદશ્મ ॥

વળી વાચસ્પતિમિત્રે જામતી દીકાના અન્તમાં લખ્યું છે કે,
“જે રાજ્યે જનસમૂહના મનોરથો સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્વા છે,
જેના ચરિત્રનું બીજા રાજ્યો અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન છે પણ કરી નથી,
શકતા, જે જાતે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ નૃગરાજના રાજ્યમાં
મેં આ નિબંધ (જામતી દીકા) લખેલ છે.”^૧ અને જામતીમાં જ
અન્યત્ર લખેલો આપતાં કહે છે કે, “બીજા રાજ્યો જેનો વિચાર
પણ નથી કરી શકતા એવા મહેલો અને ખગીયાઓ થી, નૃગનરેન્દ્રે
રમતમાં તૈયાર કર્યા છે.”^૨

જે નૃગનૃપતિનાં વાચસ્પતિમિત્રે ઉપર પ્રમાણે વખાણ કર્યા છે,
તે નૃગરાજનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી. જામતીકારે
નૃગ કયા દેશનો અને કયા વંશનો રાજા હતો એ નથી કહ્યું, એ તેને
શોધી કાઢવામાં નકે છે. મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાએ^૩ નૃગ જેવા વિશેષ
નામનો માણસને વાહન બનાવી ફરનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે;
અને મિથિલાનો નાન્યદેવ પહેલાં થયેલો એક રાજા (સમય વિ. સં.
૧૦૧૯) જેનો ‘કિરાતાધિપતિ’ તરીકે અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ઉલ્લેખ
મળે છે તે જ આ નૃગ; કારણ કે કિરાતના રાજાઓ માણસને વાહન
બનાવીને ફરતા એવો તર્ક કર્યો છે. પણ તદ્દિદોમાં એ તર્કનો સામાન્ય
સ્વીકાર થયો નથી.

વાચસ્પતિમિત્રના ઐહિક જીવન વિષે એક દંતકથા પડિતોમાં
થોડાકણા વિગતોના ફેરફાર સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે;^૪ તેનો સાર
એ છે કે વાચસ્પતિમિત્ર પોતાના વાંચવા લખવાના કામમાં એટલા

૧ નૃપાન્તરાણાં મનસાપ્યગમ્યાં બ્રુક્ષેપમાત્રેણ ચક્રાર કીર્તિમ્ ।

કાર્ત્તવિરાસારસુપૂરિતાર્થસાર્યઃ સ્વયં શાસ્ત્રવિચક્ષણઃ ॥

નરેશ્વરા યચ્ચરિતાનુકારમિચ્છન્તિ કર્તુ ન ચ પારવન્તિ ।

તદ્દિમગ્નદીપે મહનીયકીર્તૌ ધીમન્નૃગે ચારિ મયા નિવચ્ચઃ ॥

૨ નનુ ચાણપિ ન દૃશ્યન્તે લીલામાત્રવિનિમિત્તાનિ મહાપ્રસાદપ્રમદવત્તાનિ
ધીમન્નૃગનરેન્દ્રાણામન્યેવાં મનસાપિ દુષ્કરાણિ નરેશ્વરાણામ્ । જામતી, ૨-૧-૩૩

૩ મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાની સાંખ્ય તત્ત્વકૌમુદીની આરૂટિમાં એમની
સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના. અને તત્ત્વબિન્દુનો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૩

૪ આ દંતકથાને વિસ્તારીને રચેલી કથા કોઈ ગુજરાતી માસિકમાં થોડા
વખત પહેલાં છપાઈ હતી. કથા તે થાદ નથી આવતું.

સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાયરપતિમિત્ર

સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યમા વિસિષ્ટ સ્થાન અને શાન્તદર્શનમા તાકરાચાર્ય પછી તરતનું - દ્વિતીય પક્ષિતમા મુખ્ય સ્થાન જેનું છે, તે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાયરપતિમિત્રના અક્ષરજીવન વિશે ટૂંકી નોંધ નીચે કરી છે એ સમર્થ વિદ્વાનનો સમય નિશ્ચિત છે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમા અન્યકર્તાએ પોતે જ પોતાનો સમય નોંધ્યો હોવાના, ન્યોતિપશાસ્ત્રની બહાર, જે થોડા અપવાદભૂત દાખલાઓ છે તેમાનો એક આ છે ન્યાયસૂત્રી નિબંધ નામના પોતાના અન્યમા વાયરપતિમિત્ર એ અન્યની સમાપ્તિ મ ૮૯૮મા કરી હોવાનું લખ્યું છે અને આ સવત વિક્રમ મવત જ છે એવો નિર્ણય એની પછીના ઉદ્વયન વગેરે અન્યકારોના સમય ઉપરથી અત્રત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોએ કર્યો છે^૧ આ રીતે ૪ મ ૮૪૨ના, વાયરપતિમિત્રના મમયનિર્ણયે આગળપાછગના સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ધણા લેખકોના સમયનિર્ણયમા સહાય કરી છે

વાયરપતિમિત્રના ઐદિક જીવન સનધે આથી વધારે કાંઈ જ ખરી રીતે બજુરામા નથી મિત્રાન્ત નામ ઉપગથી તથા પોતાના અન્યોમા તેઓએ સરસિયા તેનો વારવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપગથી, તેઓ બિહાર કે બંગાળના વતની હોવાનો તર્ક થયો છે એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન મિથિરાને ગ્રથે ભામતી નામનું તગાવ હોવાની અને ભામા નામનું ગામ વાયરપતિમિત્રનું નિવાસસ્થાન હોવાની કલ્પના કન્વામા આવી છે^૨ પણ એ આધારગ્રહિત કલ્પના જ છે

૧. જુઓ, ઈધનું ઇન્ડિયન હોનિક એન્ડ એટમિકમ્ પૃ ૨૬ તથા મી. દામુપ્તનું દિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિનોસોફી મ ૨, પૃ ૧૦૭

૨. જુઓ, અત્રમદલ્લ યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત સિરીઝમા છપાયેલ તત્ત્વબિન્દુ (ઈ સ ૧૯૩૬)નો ઉપોદ્ધાન પૃ ૫૨

વળી વાચસ્પતિમિત્રે ભામતી ટીકાના અન્તમાં લખ્યું છે કે,
“જે રાજ્યે જનસમૂહના મનોરથો સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્ણ છે,
જેના ચરિત્રનું બીજા રાજ્યો અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે પણ કરી નથી,
શક્તા, જે જાતે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ નૃગરાજના રાજ્યમાં
મેં આ નિબંધ (ભામતી ટીકા) લખેલ છે.”^૧ અને ભામતીમાં જ
અન્યત્ર લખેલો આપતાં કહે છે કે, “બીજા રાજ્યો જેનો વિચાર
પણ નથી કરી શક્તા એવા મહેલો અને મગીયાઓ થી. નૃગનરેન્દ્રે
રમતમાં તૈયાર કર્યા છે.”^૨

જે નૃગનૃપતિનાં વાચસ્પતિમિત્રે ઉપર પ્રમાણે વખાણ કર્યા છે,
તે નૃગરાજનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી. ભામતીકારે
નૃગ ક્યા દેશનો અને ક્યા વંશનો રાજા હતો એ નથી કહ્યું, એ તેને
શોધી કાઢવામાં નડે છે. મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાએ^૩ નૃગ જેવા વિરોધ
નામનો માણસને વાહન બનાવી ફરનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે;
અને મિથિલાનો નાન્યદેવ પહેલાં થયેલો એક રાજા (સમય વિ. સં.
૧૦૧૬) જેનો ‘કિરાતામિપતિ’ તરીકે અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ઉલ્લેખ
મળે છે તે જ આ નૃગ; કારણ કે કિરાતના રાજ્યો માણસને વાહન
બનાવીને ફરતા એવો તર્ક કર્યો છે. પણ તદ્દિદોમાં એ તર્કનો સામાન્ય
સ્વીકાર થયો નથી.

વાચસ્પતિમિત્રના ઐહિક જીવન વિષે એક દંતકથા પડિતોમાં
થોડાપણા વિગતોના ફેરફાર સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે;^૪ તેને માર
એ છિ કે વાચસ્પતિમિત્ર પોતાના વાંચવા લખવાના કામમાં એટલા

૧ નૃપાન્તરાણાં મનસાપ્યગમ્યાં બ્રુક્ષેપમાત્રેણ ચક્રાર કીર્તિમ્ ।

કાર્ત્તવિરાસારસુપૂરિતાર્થસાર્થઃ સ્વયં શાસ્ત્રવિચક્ષણથ ॥

નરેશ્વરા યચ્ચરિતાનુકારમિચ્છન્તિ કર્તુ ન વ પારયન્તિ ।

તદ્દિનમ્મહીપે મહનીયકીર્તૌ ધીમન્નૃમે ચારિ મયા નિવચ્ચઃ ॥

૨ નનુ ચાણાપિ ન દ્વ્યન્તે છીસામાત્રવિનિર્મિતાનિ મહાપ્રસાદપ્રમદધનાનિ
ધીમન્નૃગનરેન્દ્રાણામન્યેશાં મનસાપિ દુષ્કરાણિ નરેશ્વરાણામ્ । ભામતી, ૨-૧-૩૩

૩ મ. મ. ડા. ગંગાનાથ ઝાનો સાખ્ય તત્ત્વગૌમુદીની આરુતિમાં એમની
સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના. અને તત્ત્વબિન્દુનો ઉપોદ્ધાન પૃ. ૫૩

૪ આ દંતકથાને વિસ્તારીને રચેલી કથા કોઈ ગુજરાતી માસિકમાં થોડા
વખત પહેલાં ઉપાઈ હતી. કથા તે માફ નથી આવતું.

બધાં તદ્દલીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ઘરમાં હતી એ વાત જ બૂલી ગયા ! પછી જેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી સુધી મંભાજી રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાયરપતિમિત્રનું ખ્યાન ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો ખદલો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લા અન્યનું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી બામતી નામ પડ્યું અને એને અમર કરી.

વાયરપતિમિત્રની પત્નીનું નામ બામતી હોવાની નોંધ બામતી દીકા ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરુ નામની દીકા લખનાર ૧૩મા શતકના અમલાનન્દે કરી છે.^૧ એ જોતાં ઉપરનો દંતકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શતક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. બાકી વાયરપતિમિત્રના અન્યો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કલ્પ્યા છે એવા બૂલકણા અને એદરકાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પંડિતોના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય જે એક હકીકત વાયરપતિમિત્ર સંબંધી જાણવામાં આવી છે તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.^૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય દીકા સિવાયના ખીજા અન્યોમાં આ ગુરુનું નામ નથી, એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાયરપતિમિત્રનું અક્ષરજીવન ધણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વત્ર સ્વત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન દર્શનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દૃષ્ટિ સમાન રીતે મર્મગ્રાહી છે. વાયરપતિએ કયો અન્ય પહેલો લખ્યો હતો અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ ધ્વજસૂત્ર ઉપરના શાકરભાષ્ય ઉપરની બામતી દીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લા અન્ય છે એ ચોક્કસ છે; કારણ કે બામતીને અન્તે પોતાના સર્વ અન્યોના નામો તેઓએ લખ્યાં છે :—

યજ્ઞયાજ્ઞવલ્કિયાત્તત્ત્વસમીક્ષાત્તત્ત્વવિન્દુમિઃ ।

ચંદ્રાચાર્યાચાર્યયોગાનાં વેદાન્તાનાં નિબંધનૈઃ ॥

૧ સ્વતઃકરયા નટદદ્ વદ્ય કારણ શકરો પ્રવીત્ ।

જોવધ્રાન્તિનિમિત્તતદ્ ચમાયે મામતીપતિઃ ॥ પ્ર. સૂ. ૨-૧-૧૧

૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય દીકામાં ગુરુનું નામ ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું છે :—
ત્રિવિક્રમગુરુત્રીતમાર્ગાનુગમનોન્મુલૈઃ ।

યથામાનં યથાવસ્તુ ધ્યાય્યાત્તમિદમીદશમ્ ॥

સમચૈવ મહત્પુણ્ય તત્ફલ પુષ્કલ મયા ।

સમર્પિતમયૈતેન પ્રીયતાં પરમેશ્વરઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં વાચસ્પતિમિત્રે પોતાના નીચેના અન્યોનાં નામો ગણાવ્યાં છે: (૧) ન્યાયકલ્પિકા, (૨) તત્ત્વસમીક્ષા, (૩) તત્ત્વચિન્તુ, (૪) ન્યાય દર્શન ઉપર નિબંધ — ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા (ન્યાયસૂત્રિ નિબંધ સાથે) (૫) સાંખ્યદર્શન ઉપર નિબંધ — સાંખ્ય તત્ત્વકૌમુદી નામની સાંખ્યકારિકા ઉપર ટીકા, (૬) યોગ ઉપર નિબંધ તે પાતંજલયોગ સૂત્રના બ્યાસ બાબ્ય ઉપર તત્ત્વચારદી નામની ટીકા અને (૭) વેદાન્ત ઉપર નિબંધ તે બ્રહ્મસૂત્રના શાકરબાબ્ય ઉપરની બામતી ટીકા.

ઉપર પ્રમાણે ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્ત એ ચાર દર્શનો ઉપર વાચસ્પતિમિત્રે ટીકાઓ લખી છે. ન્યારે પાચમા પૂર્વમીમાંસા દર્શનના અમુક વિષય ઉપર ન્યાયકલ્પિકા અને તત્ત્વચિન્તુ એ બે અન્યો લખ્યા છે. ફક્ત વૈશેષિક દર્શન ઉપર કશું લખ્યું નથી તે ન્યાય-વૈશેષિકને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી એક ગણીને હશે.

આ રીતે બધાં દર્શનો ઉપર પાછળના વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત ગણાય એવી તલસ્પર્શી ટીકાઓ લખનારી પ્રતિભા સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ન્યાયદર્શનનો મૂળ અન્ય તે અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્રો. એ ઉપર વાત્સ્યાયન ઉર્ફે પશ્ચિમસ્વામી (ઇ. સ. ૪૦૦ની આસપાસમાં)એ બાબ્ય લખ્યું છે. આ બાબ્યના કેટલાક નિર્ણયો ઉપર બૌદ્ધ નૈયાયિક દિહ્નાજે “ખોટા તર્કો” કરીને જે આક્ષેપો કરેલા તેનું ખડન કરીને ન્યાયબાબ્યના બચાવ માટે ઉદ્યોતકરે ન્યાયવાર્તિક ઇ. સ. સાતમા શતકમાં લખ્યું. પણ ધર્મકીર્તિ (સાતમું શતક) વગેરે બૌદ્ધનૈયાયિકોના કુતર્કોથી ઉદ્યોતકરની વાણીરૂપ વૃદ્ધ ગાય, વાચસ્પતિ કહે છે તેમ બ્યાર્ધ ગર્ધ હતી. તેનો વાચસ્પતિએ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા લખીને ઉદ્ધાર કર્યો.^૧

સાંખ્ય દર્શનનો પ્રાચીનતમ મૂળ અન્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા છે (સમય ઇ. સ. ૩૦૦ની આસપાસ). આ કારિકા ઉપર જ

૧. इच्छामिहिमपि पुण्य दुस्तरकुनिषन्धपदमग्नानां उद्योतकरगवीनाम-
तिजरतीनां समुद्धरणात् ॥

વાયરપતિએ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. વાયરપતિની આ ટીકા પહેલાં 'ધર્મ' કરી ગોડપાદનું લાખ્ય અને માંડરવૃત્તિ લખાયા છે. છતાં સાંખ્યકારિકાનું સ્પષ્ટીકરણ નેવું વાયરપતિની ટીકામાં છે 'તેવું એ બેમાંથી એકેયમાં નથી. આ કારણથી વાયરપતિની ટીકા ઉપર પાછી ટીકાઓ લખાઈ છે.

યોગદર્શનનો મૂળ ગ્રન્થ પાર્તજ્ઞ યોગસૂત્ર છે. એ ઉપર આસ-
'લાખ્ય (ઈ. સ. ૭૬૦) શિષ્ટ ગ્રન્થ છે. વાયરપતિએ આ
લાખ્ય ઉપર તત્ત્વવૈચારિક નામની સૂત્ર અને લાખ્યના વિષયોને સ્પષ્ટ
'કરતી ટીકા લખી છે.

પૂર્વમીમામા દર્શનના સૂત્ર લાખ્યાદિ મુખ્ય પ્રવાહને વાયરપતિએ
સ્પર્શ નથી કર્યો, પણ મંડનમિત્ર નામના ધર્મ કરી 'સાતમા શતકના
'મીમાંસિકના વિધિવિવેક નામના ગ્રન્થ ઉપર ન્યાયકલ્પિકા નામની ટીકા
'લખી છે. જેમાં સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, ખ્યાતિઓ, ક્ષણભેગવાદ
વગેરે દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. ન્યાયે તત્ત્વચિન્દુ નામના એક
ટૂંકા સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં વૈયાકરણોએ સ્વીકારેલા રજાટવાદનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાંતદર્શનને લગતા પણ વાયરપતિએ બે ગ્રન્થો લખ્યા છે:
(૧) ભામતી અને (૨) ઉપર કહેલા મીમાંસક અદ્વૈતવાદી મંડનમિત્રના
'અક્ષસિદ્ધિ નામના ગ્રન્થ ઉપર અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા નામની ટીકા.
વાયરપતિના બાકીના સર્વ ગ્રન્થો છપાઈ ગયા છે; ફક્ત આ
અક્ષતત્ત્વસમીક્ષાની હાથપ્રત પણ ક્યાંયથી હજી સુધી મળી નથી—
'છપાવાની વાત તો દૂર રહી પણ વાયરપતિનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ
'ગ્રન્થ તે 'અક્ષસૂત્ર ઉપરના શંકરલાખ્ય ઉપર લખેલી 'ભામતી ટીકા.
'ભામતીમાં જુદે જુદે સ્થળે "આનો વિસ્તાર ન્યાયકલ્પિકામાં છે"
એ રીતે ન્યાયકલ્પિકા, તત્ત્વચિન્દુ અને અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા એ
ત્રણેયનો વાયરપતિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાયરપતિએ જુદી જુદી

૧. શંકરદિગ્વિજય વગેરે પાછળના ગ્રન્થોમાં મંડનમિત્ર સાથે શંકરાચાર્યના
વાદવિવાદનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. અને મંડનમિત્ર વાદમાં દ્વારીને શંકરાચાર્યના
મુરેશ્વર નામધારી શિષ્ય થયા એવું કહેલું છે. પણ એ બધી નિરાધાર કલ્પના
છે અને મંડનમિત્ર નામના અદ્વૈતવાદી મીમાંસક શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા
હોવાના પુરાવા જહાર આજ્યા છે. પણ એ વિષે વળી વિસ્તારથી - અન્ય
ક્રમ પ્રસંગે.

ટીકાઓનાં જે જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં છે તે પણ સૂચક છે. સાંખ્યની ટીકા 'કૌમુદી,' યોગની 'શારદી' કે 'વૈશારદી,' અને વેદાંતની 'ભામતી.' પહેલાં બે નામ ચંદ્રના પ્રકાશનાં સૂચક છે અને છેલ્લું સૂર્યના પ્રકાશનું. વાચરૂપતિ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર હોવા છતાં શાંકર અદ્વૈતના પ્રકાશપાત્રી છે એ સ્પષ્ટ છે.

વાચરૂપતિની સ્વતંત્રતા જેવી અન્ય વિષયની પદ્મદગીમાં અને ભિન્ન ભિન્ન મતોના વિવરણમાં છે તેવી ધાર્મિક વિષયમાં પણ છે. એના મંગલાચરણોની વિવિધતા એવા જેવી છે. ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યની ટીકાના આરંભમાં પહેલો શ્લોક પિનાડીની સ્તુતિનો છે. ન્યાયવાર્તિકના શ્લેષક ભારદ્વાજ ઉદ્યોતકર પાશુપત સૈવ હોવાથી, વાચરૂપતિએ કદાચ એના અન્ય ઉપરની ટીકાનું મંગલાચરણ શિવસ્તુતિથી કર્યું હશે. એ મંગલાચરણના ખીળ શ્લોકમાં ન્યાયસૂત્રના કર્તા અક્ષપાદને "ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યશાલી તથા વાગ્વિશુદ્ધિના નિધિ" કહીને નમસ્કાર કર્યા છે. અક્ષપાદની આટલી બધી સ્તુતિ કરી છે તે કદાચ ન્યાયદર્શનના પ્રમાણુ વિચારની સર્વ દર્શનો ઉપર જે ભારે ઉપકારતા છે તે ધ્યાનમાં રાખીને હશે.

વિધિવિવેક ઉપરની ન્યાયકણ્ણિકા નામની ટીકાના મંગલાચરણમાં વાચરૂપતિએ યોગશાસ્ત્રના ક્લેશકર્મવિપાકાશયેરપરામૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષ હૃષ્ઠઃ ઇત્યાદિ સૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરને વિષ્ણુ નામથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે, પછી અષ્ટમૂર્તિ શિવની સ્તુતિ કરી છે અને તે પછી શુરને નમસ્કાર કર્યા છે.

યોગદર્શનની ટીકામાં વળી યોગસૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરની જ વિષ્ણુ નામથી સ્તુતિ કર્યા પછી, વાચરૂપતિએ સૂત્રકાર પતંજલિને નમસ્કાર કર્યા છે. તત્ત્વજિન્દુનું મંગલાચરણ વળી સર્વથી વિલક્ષણ છે. એમાં એક જ શ્લોકથી શકરને (અદિર્ણ્ય નામથી), સૂર્યને (સ્યાન નામથી), ગણપતિને, આર્વા સરસ્વતી તથા વિષ્ણુને એક સાથે નમસ્કાર કર્યા છે.

શાંકરભાષ્યની ભામતી ટીકામાં વાચરૂપતિએ, એ પોતાનો છેલ્લો અન્ય હોવાથી મંગલાચરણ પણ લાંબું કર્યું છે. પહેલા શ્લોકમાં જગત્ત્રિવર્તનું અધિષ્ઠાન અને અપરિમિત સુખ, જ્ઞાન અને અમૃતરૂપ જે નિર્ગુણબ્રહ્મ તેને નમસ્કાર કર્યા છે. બીજા શ્લોકમાં "વેદો જેવું

નિઃશ્વસિત છે, પંચમૂતો જેનું વીક્ષિત છે, ચરાચર જેનું સ્મિત છે અને મહાપ્રલય જેની નિદ્રા છે" એ રીતે એ જ ધ્વજની સગુણતાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રોજન શ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યા છે. મોયામાં સૂર્યને, તિલકસ્વામી (દાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યા છે. પાંચમામાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના અવતારરૂપ સુવકાર વેદવ્યાસને નમસ્કાર કર્યા છે અને છઠ્ઠામાં શંકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે.

આટલો લાભો નમસ્કારવિધિ કર્યા પછી સાતમા શ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતાં વાયસ્પતિ કહે છે કે, "જેમ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ સાથે જોડવાથી અમારા જોવાની તિરસ્કૃત વાણી પણ પવિત્ર થાય છે."¹ વાયસ્પતિએ આ જ શ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની ટીકાના આરભમાં પણ લખ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની બાબતમાં વાયસ્પતિની શુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે અને ધાર્મિક વિષયમાં શિવ ત્રિભુજ આદિને એક જ સગુણધ્વજનાં વિવિધ નામો ગણીને, શિષ્ટ મંત્રદાયને અનુમરી, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારો, સાંકડા સાંપ્રદાયિક ચીલાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર રહે છે; તેમ જ વાદસ્વીકારની બાબતમાં પણ વાયસ્પતિ મંડનમિશ્રનો વિષ્ણુવંશ સ્વીકારે છે અને મંડનમિશ્રે કરેલા ભાદ્રમતના મંડનને અનુમોદન આપે છે. વળી મંડનમિશ્રના ધ્વજસિદ્ધિ ગ્રન્થમાંના શંકરાચાર્ય પહેલાના અદ્વૈતવાદના કેટલાક મિદ્ધાંતોનો વાયસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો છે. એમ ધ્વજસિદ્ધિ સાથે ભામતીના વિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને શ્રી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો કહે છે.² અલબત્ત ધ્વજસિદ્ધિ ગ્રન્થ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાયસ્પતિના વેદાંતવિચારો ઉપર મંડનમિશ્રનું કાણુ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરભમાં ઉપર કંચુ છે તેમ, આચાર્ય મંડનમિશ્રની

૧. ભાચાર્યકૃતિનિવેશનમપ્યવધૂત ષષ્ઠોદમદાદીનાં ।

રથોદકમિત્ર ગંગાપ્રવાહપાતઃ પવિત્રયતિ ॥

૨. જુઓ, અધ્યા, મદ્રાસના યિયોસોફિકલ પબ્લિશિંગ હાઉસ તરફથી છપાયેલાં ભામતીચતુઃસૂત્રીપુસ્તકનો તેના સંપાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત ૫૮. ૪૬

કૃતિને ગગાપ્રવાહ સાથે સરખાવી છે અને ઘઘમિદ્ધિ ઉપર ટીકા લખી હતી (જો કે એ ટીકા મળતી નથી) એ હકીકત મહનમિથ્ર વિષે વાયુસ્પતિની માન્યબુદ્ધિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે, છતાં એ જ મહનમિથ્રના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સ્ફોટવાદનું ખડન કરવામાં કુમારિલના વચનો ઉતારીને તેનું અનુસરણ વાયુસ્પતિએ કર્યું છે. આ સ્ફોટવાદના પુરસ્કર્તા ભર્તૃહરિ આદિ વૈયાકરણો છે. સમર્થ મીમાસક કુમારિલે સ્ફોટવાદનું ખડન કર્યું છે. જ્યારે મહનમિથ્ર કુમારિલના ખડનનું પોતે લખેન સ્ફોટમિદ્ધિ નામના ગ્રન્થમાં ખડન કર્યું અને સ્ફોટવાદનું મહન કર્યું ત્યારે ભામતીમાં અનેક સ્થળે શકરાચાર્યને અનુસરી કુમારિલના મતોનું ખડન કરનાર વાયુસ્પતિએ આ વિષયમાં કુમારિલનું અનુસરણ કરી, મહનમિથ્ર સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખડન કર્યું છે. અવગત સ્ફોટવાદ શકરાચાર્યને માન્ય નથી (જુઓ, ધ. સ. ૧-૩-૨૮નું ભાષ્ય)

આ રીતે અનેક પ્રકારનું છુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવનાર વાયુસ્પતિ છેવટ તો શાકરવેદાતી છે અને એનો શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થ ભામતી છે એ ચોક્કસ છે. વાયુસ્પતિના ખીજા ગ્રન્થો સાથે મરખાનતા ભામતીની ભાષા અત્યંત પરિપક્વ, પ્રૌઢ અને પ્રવાહી છે. મચોટતા અને અર્થની સ્પષ્ટતા તો વાયુસ્પતિના બધા લખાણોમાં છે. પણ ખીજામાં ભાષાની કિનબૃત્તા વધારે છે. અલગત શાકરભાષ્યની પ્રસન્નતા તો દુર્લભ છે અને ભાષ્ય કરતા તેની ટીકા સમજવામાં ધણી વાર વધારે શ્રમ પડે છે એ વાત સાચી છે. છતાં શ્રી ન. દે. મહેતા વાયુસ્પતિની ટીકાને ભાષ્યની 'મમાન ચમત્કૃતિવાણી' કહે છે^૧ તે સાચું છે. શકરાચાર્યના ગંભીર વચનોના તાત્પર્યનું નિવરણ કરવાની તથા તેની તીક્ષ્ણ અને ન્યાયોપનૃદિત દલીલોનો મર્મ ઉઘાડીને દેખાડવાની વાયુસ્પતિની કળા અનનુકલ્પીય છે. પ્રસન્નગંભીર ભાષ્યનું પૃથક્કરણ કરવાનો વાયુસ્પતિનો દાવો શબ્દશઃ યથાર્થ છે^૨. વાયુસ્પતિની શૈલી પણ વિશિષ્ટ છે. ભાષ્યકાર સીધું ગદ્ય લખ્યે જાય છે ત્યારે વાયુસ્પતિ વચ્ચે વચ્ચે

૧ જુઓ 'હિંદ વલ્લભાનનો ઇતિહાસ' ક. ૫ ૨૧૮

૨ નરવાવિશુદ્ધવિજ્ઞાન શર્કર કથનાકરં ।

માધ્ય પ્રસન્નગંભીર તત્પ્રણીત વિમજ્જતે ॥

ભામતીના આરબનો સ્તો. ૯

નિઃશ્વસિત છે, પંચશૂનો જેનું વીક્ષિત છે, ચરાચર જેનું સ્મિત છે અને મહાપ્રજ્વલ જેની નિદ્રા છે.” એ રીતે એ જ બ્રહ્મની સગુણતાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રીગ્ગ શ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યા છે. ચોથામાં સૂર્યને, તિલકસ્વામી (કાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યા છે. પાંચમામાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના અવતારરૂપ સૂત્રકાર વેદવ્યાસને નમસ્કાર કર્યા છે અને છઠ્ઠામાં શંકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે.

આટલો લાંબો નમસ્કારગવિધિ કર્યા પછી સાતમા શ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતાં વાયરૂપિતિ કહે છે કે, “જેમ મગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ સાથે જોડવાથી અમારા જેવાની તિરસ્કૃત વાણી પણ પવિત્ર થાય છે.”^૧ વાયરૂપિતિએ આ જ શ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની ટીકાના આરભમાં પણ લખ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની બાબતમાં વાયરૂપિતિની ભુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે અને ધાર્મિક વિષયમાં શિવ વિષ્ણુ આદિને એક જ સગુણબ્રહ્મનાં વિવિધ નામો ગણીને, શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુમરી, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારો, સાકડા સાંપ્રદાયિક ચીસાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર રહે છે; તેમ જ વાદસ્વીકારની બાબતમાં પણ વાયરૂપિતિ મંડનમિશ્રનો વિષ્ણુર્થવાદ સ્વીકારે છે અને મંડનમિશ્રે કરેલા ભાદૃમતના ખંડનને અનુમોદન આપે છે. વળી મંડનમિશ્રના બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થમાંના શકરાચાર્ય પહેલાના અદ્વૈતવાદના કેટલાક મિદ્ધાતોનો વાયરૂપિતિએ સ્વીકાર કર્યો છે. એમ બ્રહ્મસિદ્ધિ સાથે ભામતીના વિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને શ્રી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દાક્ષિણાત્ય જિદ્ધાનો કહે છે.^૨ અસંખ્ય બ્રહ્મમિદ્ધિ ગ્રન્થ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાયરૂપિતિના વેદાંતવિચારો ઉપર મંડનમિશ્રનું ઝણ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરભમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ, આચાર્ય મંડનમિશ્રની

૧. ભાચાર્યકૃતિનિવેદનમપ્યવપૂત વચોસ્મદાદીનાં ।

રમ્યોદકમિવ ગગપ્રવાહપાતઃ પવિત્રયતિ ॥

૨. બુનો; અર્થાત્, મદ્રાસના ધિયોસોફિકલ પબ્લિકેશન હાઉસ તરફથી ૧૭૫૫માં ભામતીચતુઃસૂત્રી પ્રસ્તાવનો તેના સપાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી અંગેના ઉપોદ્ધાવ પૃ. ૪૬

મજ્જાને પગિણાએ લાખેામાં એક જ રથએ ગમમ મિદાન્ત નથી મળી આવતો વળી ઉપરના જ કાગલથી બિનબિન રથએ બિનબિન સિદ્ધાન્ત ઉપર બાર દોષ એ સ્વાભાવિક છે આ વસ્તુસ્થિતિથી લાખ્યમા કેટલીક અસ્પષ્ટતા દેખાત છે. વાચસ્પતિની દીકા એ લાખા ઉપર પડેલી દીકા છે અને એમા લાખ્યની અસ્પષ્ટતાને દૂર કરવાનો પ્રયામ કરવામાં આવ્યો છે, પણ આ જાગનમા મતભેદને અરકાર દોષને પાછળથી શાંકર વેદાંતીઓમાં ગોળુ મિદાન્તભેદો ઉત્પન્ન થયા છે અને સકગચાર્પના પેશાના શિષ્ય પદ્મપાદના મનથી એક બે જાગતમા વાચસ્પતિનો મત જુદો પડવાથી એ વખતથી જ વાચસ્પતિથી ચાલેલું જામનીપ્રસ્થાન અને પદ્મપાદથી ચાલેલું વિવગ્નુપ્રસ્થાન એ રીતે બે પ્રસ્થાનો ઉદ્ભવ્યાં છે. આ મતભેદના જિગણમા કે વાદવિવાદમા ઊતરવાની જરૂર નથી, પણ વાચસ્પતિએ શાંકર લાખ્યોના વચનોનો સંદોહ કરીને અને લાખ્યના ગાબીધમાં તત્ત્વસ્પર્શી અવગાહન કરીને લાખ્યનું હાઈ પકડ્યું છે. એના દીકાકાર અમવાનન્દ પેકે મને પણ વાચસ્પતિ, લાખ્યનું હૃદય જાણનાર લાગે છે અમવાનન્દ કહે છે કે —

લીલસ્યાયા ભવિષ્યા વિષય મદ્યગુફિવત્ ।

કચે વાચસ્પતિર્ભાવ્ય શ્રુત્યોર્હૃદયવેદિતા ॥

અ સુ ૧-૪-૧૧ ઉપર કદપતરુ

વાચસ્પતિની જામતી દીકાના અદ્વૈતદશનના સાદિત્વમા મહત્વના સ્થાનને લીધે એના ઉપર પુષ્કળ દીકાઓ લખાઈ છે, જેમા ત્રેષ અને જૂનામા જૂની અમવાનન્દ (ઈ મ ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦)ની વેદાન્ત કદપતરુ છે અને આ કદપતરુ દીકા ઉપર પાછી અપ્પય દીક્ષિત (ઈ સ. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં)ની ‘કદપતરુ પરિમલ’ નામની દીકા છે આ ઉપરાંત જામતી ઉપર જામતીતિલક, જામતીવિલામ, જામતીવ્યાખ્યા નામની દીકાઓ લખાઈ છે અને કદ્દપરુ ઉપર લક્ષ્મી નૃમિહે આભોગ નામની દીકા ૧૭મા સતકમા લખી છે તથા વૈદનાથ પયગુન્ડે કદપતરુમજરી લખી છે

જેમ જામતી ઉપર અનુકૂળ દીકાઓ થઈ છે, તેમ પ્રતિકૂળ દીકાઓ — વાચસ્પતિનો સિદ્ધાન્ત લાખ્ય વિરુદ્ધ છે, વચેરે આણેયો પણ જૂના વખતમા થયેલ છે. અને કેદવાક આણેયોના જવાબો અમવાનન્દે

કલ્પતરુમાં આપ્યા છે એક સ્થળે અમલાનન્દ કહે છે કે - તસ્માદ્
વાચસ્પતિમત સાધ્યવિરુદ્ધમિતિ કૈલિદયુક્તમુક્તમ્ । કિં ચ-

અણ્વભ્રાન્તતાદોષાદરક્ષણપરમેશ્વરમ્ ।

एतद्वाध्यायतत्त्वज्ञो वाचस्पतिरगाधधीः ॥

અ. સૂ. ૧-૨-૨૨ ઉપર કલ્પતરુ

ખરેખર, અમલાનન્દ કહે છે તેમ, મર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ
અગાધ બુદ્ધિશાળી હતા.

‘નરસિંહ મહેતાના કોયડા’નો વિચાર

“ગુજરાતી સાહિત્ય” ખંડ ૫ માના આઠમા વિભાગમાં રા. રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ ‘ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય’ ઉપર જે નિબંધ લખ્યો છે તે ઘણા વિચારણીય મુદ્દાઓ ઊભા કરે છે. ભક્તિવૃત્તિનું જે માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ જેવું એમની અનનુકરણીય મોહક શૈલીમાં મુનશીએ કર્યું છે તે સઘોગ્રાહ્ય નથી. પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રે પાશ્વ ચિત્તવૃત્તિઓનું ઘણું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ હજી માનુષવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ ઘણી રીતે અપૂર્ણ છે. વળી પ્રેમ, ભક્તિ જેવી સૂક્ષ્મ માનુષવૃત્તિઓ વિષે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના મે છેલ્લા વિચારો પ્રસ્તુત નિબંધમાં આવ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પણ આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને ભક્તિ જેવી વૃત્તિનું માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ તો સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે લખાવા યોગ્ય છે, એટલે એનો વિચાર અહીં નથી કર્યો. પણ આ વિષયના ઐતિહાસિક પૃથક્કરણનો એક જ પ્રશ્ન અહીં ચર્ચવાની ધારણા છે

રા. રા. મુનશીએ “ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય”ના એક પ્રકરણ તરીકે ‘ગુજરાત’ના આવણ ૧૯૮૨ના અંકમાં ‘નરસિંહ મહેતાનો કોયડો’ લખ્યો છે. તેમાં “નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય (ખ્રિ. સ. ૧૪૮૫થી ૧૫૩૩) પહેલાં થયા કે પછી?” એમ પ્રશ્ન પૂછી ‘ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહિ’ એમ કહી, ચૈતન્ય પછી મૂકવા માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે. પણ અહીં કહેતું જોઈએ કે આ બધી દલીલો સરખી જોરદાર નથી. કેટલીક દલીલો દલીલોની સંખ્યાનો ભાર વધારવા માટે જ મુકાઈ હોય એવી છે અને તેમાંની ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણપુરઃસર વિવેચન રા. રા. અંબાલાલ ભુ. જાનીએ ‘કૌમુદી’ના કાર્તિક ૧૯૮૩ના અંકમાં કર્યું છે. પણ મુનશીના આખા કોયડાનું અધ્યયનિન્દુ ૧૪મી દલીલ જ છે. આ દલીલમાં જે કાંઈ તત્ત્વ છે, તે તો આચાર્યશી

આનંદશંકર પ્રુવે બાવીશ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ના આવણ-ભાદરવાના 'વસંત'ના અંકોમાં સ્પષ્ટ રજૂ કર્યું છે. જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે, "મહેતાજીને ચૈતન્ય સંગ્રહ સાથે સંબંધ થયો હોય" એમ ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી અને શુવગોસ્વામીના ઉલ્લેખની સાથે, વિદગ્ધ માધવ અને તેની ટીકાઓ વગેરે ગ્રંથો જોતાં "સંક્રાન્ત છે." પૂણ્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઈના આટલા સંખેમાં જ મુનશીની આખી વાતનું તરત આવી જાય છે. બાકી તો બધી એ કળાકારની વાકી છે.

કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વગર, આપણા ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મેં નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની અસર ક્યાં છે, એ જોવા માટે એ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ ભાગવત, ગીતગોવિંદ, ઉલ્લેખની સાથે વગેરે સાથે સરખાવી વાંચી વિચારી જોયો અને જે મને દેખાયું તે અહીં વાંચનાર સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

રા. મુનશી કહે છે કે, "નરસિંહકૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃત (હરિલીલામૃત તો હરિલીલાષોડશ કલાને બદલે ઉતાવળથી લખાઈ ગયું હશે)ની પૌરાણિક છાપ નથી તેમ બલવૈવર્ત કે પદ્યપુરાણ એની પહેલાં થયાં હોય તો તેની છાપ નથી" (ગુજરાત: ૧૯૮૨, આવણ: પા. ૫૪૬)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું રા. મુનશી પોતે જ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ૧૧મા ખંડમાં કબૂલ રાખે છે અને અહીં ભાગવતની છાપ નથી એમ કહે છે, એનો શો અર્થ? વળી પદ્યપુરાણની છાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે, તો પંચાવન હળર શ્લોકના એ પુરાણનો નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે ક્યારે અને કાણે સરખામણી કરી? મેં તો સરખામણી નથી કરી જોઈ અને બલવૈવર્ત વિષે આગળ કહ્યું છે. આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરીએ, પણ 'ભાગવતની છાપ નથી' એ સંખે વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે, એમ મને લાગે છે. નરસિંહની ભક્તિનો વિચાર ક્યાં પહેલાં એનાં પદોના સંખેયનું મૂળ જોવાથી રા. મુનશીની દલીલોની ચર્ચાતાની ઠીક પરીક્ષા થશે.

નરસિંહ ઉપર સૌથી વધારે અસર ભાગવતની છે, માટે પહેલાં એની અસરનો જ વિચાર કરીએ.

ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા

નરસિંહના ગોવિંદમનથી સરખાત કરીએ.

ગોવિંદગમન—અહીં રામ અને કૃષ્ણને મથુરા તેડી જવા મળ્યાં આવે છે અને એક રાત રહીને તેડી ગય છે, એ પ્રસંગ થી. ભાગવત (ભા. ૧૦ અ. ૩૮-૪૯)માં કહ્યો છે. ભાગવતકારે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં, કૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા કૃષ્ણને જતા જોઈને ગોપીઓને થયેલા દુઃખનું તથા ગોપીઓએ ભગવાનને રોકવા કરેલા નિષ્ફળ પ્રયત્નનું, ટૂંકામાં લગભગ પચ્ચીસ શ્લોકોમાં કથન કર્યું છે અને તે વર્ણનમાં પ્રહર્ષવર્તકારે થોડો ઉમેરો કર્યો છે. આ મૂળનો નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે કલ્પનાથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે. ગોવિંદગમનનાં પહેલાં ત્રણ પદ તો ઉપોદ્ધાત જેવાં છે અને તેમાં ૩૮મા અધ્યાયની તથા ૩૯મા અધ્યાયના બાર શ્લોકોની વાત ટૂંકામાં કહી દીધી છે. ૧૩મા શ્લોકમાં ભાગવતકાર કહે છે :—

ગોવ્યસ્તાસ્તદુપશ્રુત્ય ધમ્મુર્વ્યવિતા મૃશમ્ ।

રામકૃષ્ણૌ પુરી નેતુમક્કર મજમાગતમ્ ॥^૧

આ વચનનો અનુવાદ કરી નરસિંહ મહેતા કહે છે :—

કૃષ્ણ જવાનું સાંભળ્યું ગોપિયોએ ન્યારેછ,

વાય દેખી અલ જેવી, તેમ થઈ સિંચે ત્યારેછ.

[નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પા. ૫૭]

ભગવાનના વિયોગના વિચારે પીડાતી ગોપીઓ જે પરસ્પર વાતો કરે છે, તે ભાગવતકારે ૧૮ થી ૩૦ શ્લોકોમાં કહેલ છે; નરસિંહ મહેતાએ ૫૬ ૬ થી ૬ માં એ જ પ્રસંગનું લુદ્ધા શબ્દોમાં રાધા, ચંદ્રલાગા એમ નામ લઈને વર્ણન કર્યું છે.

તેમાં ૨૭ મા શ્લોકમાં ગોપીઓ વિચાર કરે છે કે :—

નિવારયામઃ સમુપેત્ય માધવમ્ ।

“ સાથે મળીને આપણે કૃષ્ણને રોકી રાખીએ. ” બસ, ભાગવતકારના, ખરી રીતે તો, આટલા જ શબ્દો ઉપરથી આખું ગોવિંદગમન કાવ્ય લખાયું છે.

ભાગવતમાં તો ગોપીઓનો આટલો વિચાર જ બતાવ્યો છે, પણ તેનું કાંઈ પરિણામ બતાવ્યું નથી. સવાર પડતાં અહીં રથ જોડાવે છે અને તેની પછવાડે નન્દાદિ ગોવાળિયા પણ ગાડાં જોડી

^૧ રામકૃષ્ણને મળ લઈ જવા અહીં આવ્યા છે એમ સાંભળી, તે ગોપીઓ અતિશય દુઃખી થઈ. .

તૈયાર થાય છે. એ વખતે ગોપીઓનું દુઃખ જોઇને ભગવાન 'હું ફરી મળીશ' વગેરે પ્રેમયુક્ત શબ્દોથી આશ્વાસન આપી રથમાં આસી નીકળે છે. અને ગોપીઓ રથની ધ્વજ દેખામ અને તેની રજ જાડતી દેખામ ત્યાં સુધી જોયા કરે છે, અને પછી નિરાશ થઈ પાછી ફરે છે. (અ. ૪૯ સ્લો. ૩૭ સુધી) આટલી જ વાત ભાગવતમાં છે. પણ બ્રહ્મવૈવર્તકારે આમાં થોડો વધારો કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં ગોપીઓ રામકૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા એ જોયને રથમાં બેઠેલા જોઇને કુપિત થઇ ગઈ, એટલે કૃષ્ણે એને વારી પણ ગાંધાની, પ્રેરણાથી, ગોપીઓએ કૃષ્ણનો રથ ભાંગી નાખ્યો અને કેટલીક ગોપીઓએ અકૂરને કપડાંથી બાંધ્યા, કેટલીકે પોતાના હાથથી કે કંકણથી માર્યા અને અકૂરનાં કપડાં લઇ એને વસ્ત્રરહિત કરી દીધા. અકૂરની આ સ્થિતિ જોઇને ભગવાને રાધાને સમજાવ્યાં. (કૃષ્ણ-જન્મ ખંડ, અ-૬૦ સ્લો-૭૮ થી ૮૪)

નરસિંહ મહેતાએ પણ ગોપીઓએ રથનું ચક્ર ફાડી નાખ્યાની તથા અકૂરને રથ સાથે બાંધ્યાની વાત લખી છે.—

મારો બાધો રાજ કરતો પાય સાત ગોપી ધાઈ,
રથની ભધે શરો બાધ્યા વસુદેવના ને બાઈ.

(એજન પા. ૧૯)

'હું પાછો આવીશ' વગેરે કૃષ્ણનું આશ્વાસન (પા. ૭૦) અને છેવટે કૃષ્ણનો રથ જતાં, ગોપીઓ રથની જ્વળ અને રજ જુએ છે એ વર્ણન નરસિંહે બરાબર ભાગવતને અનુસરીને કર્યું છે; માત્ર ગાંડ ઉપર ચડીને જોવાનું અને છેવટે રાધા તાડ ઉપરથી પડી જવાનું પોતાની કલ્પનાથી ઉમેર્યું છે. (પા-૭૩) ગોપીઓ અકૂરને કૃષ્ણ ધારી પકડે છે એ કલ્પના પણ મહેતાની પોતાની જ છે.

ઉપમહારમાં 'પરીક્ષિત રામે પૂછિયું કે શુકદેવને તેણી વાર' (એજન પા-૭૩) એમ કહીને નરસિંહ મહેતા આ વસ્તુ ભાગવત-માંથી જ લીધી છે એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન છે.

રાસસહસ્રપદી—નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં આ પદોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. જો કે સહસ્રપદ કહેવાય છે પણ ખરેખર સહસ્ર રચાયાં હશે કે કેમ એ રાક્ષા પડતી વાત છે. નરસિંહ મહેતા-કૃત કાવ્યસમૂહમાં રાસસહસ્રપદી નામથી ૧૮૯ અને શૃંગારમાળા

નામથી ૫૪૧ પદ સંગ્રહાયાં છે અને ખીજાં ન છપાયેલાં લોકો પાસે લખેલાં કે મોટે હોવાનો સંભવ છે. પણ એ સર્વનો સરવાળો થે પૂરો હજાર થયો કેણુ જાણે? વળી આ છપાયેલાંમાં થે બધાં એક જ કર્તાની કૃતિ નથી લાગતાં. પુનરુક્તિ ઘણી છે. રાસ સિવાયની કૃષ્ણ ગોપીના પ્રેમની અને વિહારની વાતોનાં પદો પણ અંદર છે. શૃંગારમાળામાં પાછલો પ્રકાર જ મુખ્ય છે. એ બધું જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં રાસ સિવાયનાં તથા ખીજાં કર્તાઓનાં પણ સમાન લાવનાં પદો આ મંદકમાં મળી ગયાં હોવાનો સંભવ છે.

રાસની વાત તો હરિવંશમાં (હલીયક નામથી) અને વિષ્ણુ-પુરાણમાં પણ છે, પણ ભાગવતકારે એને જે સ્થાન આપ્યું છે તે હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને પાછળના લેખકોએ ભાગવતના આધારે જ ગોપીઓ સાથેની કૃષ્ણની કીડાને ભક્તિપોષક તરીકે ગાંધી છે.

નરસિંહ મહેતાએ ભાગવતના ક્રમમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી રાસ-પંચાધ્યાયોનો અનુવાદ કર્યો નથી, પહેલા ચાર (ભા. ૧૦ અ. ૨૯ થી ૩૨) અધ્યાયોની થોડી થોડી વાતો કરી છે અને પાંચમા-૩૩ મા અધ્યાયમાં વર્ણવેલ રાસકોડાનો ભાવ મંસ્કૃત મુક્તકાને અનુસરતાં છંદક પદો દ્વારા ચોતાની વાણીમાં અતિ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં રાસસહસ્રપદીનાં પદો પરસ્પર સંબંધ વગરનાં છે. દરેક પદ જાતે સંપૂર્ણ છે. એક જ ભાવ વારંવાર એનાં એ અથવા જરા જુદા શબ્દોમાં ફરી ફરી કહ્યો છે. દા. ત. ભાગવતના ૩૩ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ ચાર શ્લોકોના શબ્દોનો જ ભાવ કેટલાં બધાં પદોમાં કહ્યો છે ?

તત્રારમત ગોવિન્દો રાસકીડામનુયતૈઃ ।

લીરત્નૈરન્વિતઃ પ્રીતૈરમ્બોગ્યાવજ્જવાહુભિઃ ॥

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયૌઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કળ્પે સ્વનિકટં હ્રિયઃ ॥૩॥

લીલા માહે રમતો, કૃષ્ણ કામનીને સંગે;

વંદાવન માહે મલપતો, વાળ્યો મહારસ રંગે.

પદ ૩-૧

વંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહુવટી, ધૂન નેપુર વાજે.

પદ ૨-૧

તૈયાર થાય છે. એ વખતે ગોપીઓનું દુઃખ જોઈને ભગવાન 'હું ફરી મળીશ' વગેરે પ્રેમયુક્ત શબ્દોથી આશ્વાસન આપી રથમાં ચાલી નીકળે છે. અને ગોપીઓ રથની ધ્વજ દેખાઈ અને તેની રજ ઊડતી દેખાય ત્યાં સુધી જોયા કરે છે, અને પછી નિરાશ થઈ પાછી ફરે છે. (અ. ૩૬ શ્લો. ૩૭ સુધી) આટલી જ વાત ભાગવતમાં છે. પણ ઐકવૈવર્તકારે આમાં થોડો વધારો કર્યો છે. ઐકવૈવર્તમાં ગોપીઓ રામકૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા એ જોઈને રથમાં બેઠેલા જોઈને કુપિત થઈ ગઈ, એટલે કૃષ્ણે એને વારી પણ ગમ્યાની, પ્રેરણાથી, ગોપીઓએ કૃષ્ણનો રથ ભાંગી નાખ્યો અને કેટલીક ગોપીઓએ અફૂરને કપડાંથી બાંધ્યા, કેટલીક પોતાના હાથથી કે કંઠજીથી માર્યા અને અફૂરનાં કપડાં લઈ એને વચ્ચેરહિત કરી દીધા. અફૂરની આ સ્થિતિ જોઈને ભગવાને રાધાને સમજાવ્યાં. (કૃષ્ણ-જન્મ ખંડ, અ-૬૦ શ્લો-૭૮ થી ૮૪)

નરસિંહ મહેતાએ પણ ગોપીઓએ રથનું ચક્ર ફાડી નાખ્યાની તથા અફૂરને રથ સાથે બાંધ્યાની વાત લખી છે:—

મારો બાવો રાખે ક્ષેત્રી પાય સાત ગોપી ધાઈ,

રથની જાંઘે રાશે બાંધ્યા વસુદેવના ને બાઈ.

(એજન પા. ૬૬)

'હું પાછો આવીશ' વગેરે કૃષ્ણનું આશ્વાસન (પા. ૭૦) અને છેવટે કૃષ્ણનો રથ જતાં, ગોપીઓ રથની જ્વળ અને રજ જુએ છે એ વર્ણન નરસિંહે બરાબર ભાગવતને અનુસરીને કર્યું છે; માત્ર ઝાડ ઉપર ચડીને જોવાનું અને છેવટ રાધા તાડ ઉપરથી પડી જવાનું પોતાની કલ્પનાથી ઉમેર્યું છે. (પા-૭૩) ગોપીઓ અફૂરને કૃષ્ણ ધારી પકડે છે એ કલ્પના પણ મહેતાની પોતાની જ છે.

ઉપમેહારમાં 'પરીક્ષિત રામે પૂછિયું કે શુકદેવને તેણી વાર' (એજન પા-૭૩) એમ કહીને નરસિંહ મહેતા આ વસ્તુ ભાગવતમાંથી જ લીધી છે એમ દર્શાવવા ક્ષેત્રે છે.

રાસસહસ્રપદી—નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં આ પદોની સંખ્યા ધણી મોટી છે. જે કે સહસ્રપદ કહેવાય છે પણ ખરેખર સહસ્ર રચાયાં હશે કે કેમ એ ચક્રા પડતી વાત છે. નરસિંહ મહેતા-કૃત કાવ્યસમૂહમાં રાસસહસ્રપદી નામથી ૧૮૬ અને સુગારમાળા

નામથી ૫૪૧ પદ સંગ્રહાયાં છે અને બીજાં ન છપાયેલાં લોકો પાસે લખેલાં કે મોઢે હોવાનો સંભવ છે. પણ એ સર્વનો સરવાળો એ પૂરો હજાર થવો કેણુ જાણે? વળી આ છપાયેલાંમાં એ બધાં એક જ કર્તાની કૃતિ નથી લાગતાં. પુનરુક્તિ ધણી છે. રાસ સિવાયની કૃષ્ણ ગોપીના પ્રેમની અને વિદારની વાતોનાં પદો પણ અંદર છે. શૃંગારમાળામાં પાછલો પ્રકાર જ મુખ્ય છે. એ બધું જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં રાસ સિવાયનાં તથા બીજા કર્તાઓનાં પણ સમાન ભાવનાં પદો આ સંગ્રહમાં મળી ગયાં હોવાનો સંભવ છે.

રાસની વાત તો હરિવંશમાં (હજીવક નામથી) અને વિષ્ણુ-પુરાણમાં પણ છે, પણ ભાગવતકારે એને જે સ્થાન આપ્યું છે તે હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને પાછળના લેખકોએ ભાગવતના આધારે જ ગોપીઓ સાથેનો કૃષ્ણની કીડાને ભક્તિપોષક તરીકે ગાંધી છે.

નરસિંહ મહેતાએ ભાગવતના ક્રમમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી રાસ-પંચાધ્યાયોનો અનુવાદ કર્યો નથી, પહેલા ચાર (ભા. ૧૦ અ. ૨૬ થી ૩૨) અધ્યાયોની થોડી થોડી વાતો કરી છે અને પાંચમા-૩૩ મા અધ્યાયમાં વર્ણવેલ રાસકીડાનો ભાવ સંસ્કૃત મુક્તકાને અનુસરતાં છટક પદો દ્વારા પોતાની વાણીમાં અતિ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં રાસસહસ્રપદીનાં પદો પરસ્પર મંબંધ વગરનાં છે. દરેક પદ જાતે મંપૂર્ણ છે. એક જ ભાવ વારંવાર એના એ અથવા જરા જુદા શબ્દોમાં ફરી ફરી કહ્યો છે. દા. ત. ભાગવતના ૩૩ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ ચાર ‘લોકોના શબ્દોનો જ ભાવ કેટલાં બધાં પદોમાં કહ્યો છે ?

તન્નારમત ગોવિન્દો રાસકીડામનુવૃત્તૈઃ ।

સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાચ્છવાહુભિઃ ॥

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયૌઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કળ્પે સ્વનિકટં સ્થિયઃ ॥૩॥

બીલા માઢે રમતો, કૃષ્ણ કામનીને સુજે;

વંદાવન માઢે મલપતો, વાંચો મહારસ રમે.

પદ ૩-૧

વંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજ;

કહે પરસ્પર બાહુલ્યી, ધૂન નેપુર વાળે.

પદ ૨-૧

દશમસ્કંધના ૩૩મા અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોમાંથી હપર નોધેલા શ્લોકોનો ભાવ મુખ્યત્વે લઈને તથા એ જ ધોરણને અનુસરતી કૃષ્ણગોપીની રતિદીકાનું નરસિંહ મહેતાએ રાસનાં તથા શૃંગારમાળાનાં પદોમાં વર્ણન કર્યું છે.

રાસપંચાધ્યાયોના ૩૩મા સિવાયના અધ્યાયોની વાત પણ કોઈ કોઈ પદોમાં આવે છે. દા. ત.

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકનો ભાવ તો અનેક પદોમાં દેખી છે:—

શરદ સોહામલો આંદોસા ન. કા. સં. ૫. ૧

સુદર રાત શરદ પુનમની, સુદર કહિયો નખમે અંદ. એનન-૭૭-૨

પછી

જગૌ કલં વામદતાં મનોહરમ્ મા. ૧૦-૨૧-૨

નો ભાવ નીચેનાં જેવાં કોઈ-કોઈ પદોમાં છે:—

૪ દારે વનમા એણ વનદી ગોપી, વિદૂવત કીધા રે

૪૨ આપ્યો તે વચન ખાળવા ચિત્ત ઢરીને લીધાં રે. એનન-૧૧૭-૧

ભાગવતના જ

મયેમા રસ્યસ હપા:

૧૦-૨૨-૨૭

એ વચનના તથા એ અધ્યાયના જ ૨૪ થી ૨૭ શ્લોકોના આધારે નરસિંહે '૪૨ આપ્યો તે વચન ખાળવા' એ શબ્દો લખ્યા છે.

દુહમયોડમિયયુઃ કાચિદ્રોહ દિત્વા સમુસ્તુકાઃ ।

પયોધિધિત્ય સયાવમનુદ્રાસ્યાપરા યયુઃ ॥

પરિવેષયન્ત્યસ્તદિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂર્ પયઃ ।

શુદ્રવન્ત્યઃ પતીન્કાચિદશ્રત્યો પાસ્ય મોજનમ્ ॥

લિપન્ત્યઃ પ્રમુન્ત્યોન્વા ધજન્ત્યઃ કાચ લોચનં ।

ચ્યત્યસ્તવજ્ઞામરણાઃ કાચિત્કૃષ્ણાન્નિત્કં યયુઃ ॥

મા. ૧૦-૨૧ શ્લો. ૫ થી ૭.

એક તો અજ મુકીને કિલ્લણી બીજી માંત્ર સિદ્ધ રે

નલવતીના નામ મળીને આલી સારેર નદી પૂર રે. ન. કા. સં. ૧૧૭-૨

નાદની મોલી ગોપિકા તેણે દોતા એક્યાં બાળ

એક અજન કરતી આલી રે વસન કર્યાં પરિધાન એનન. ૧૦૪. ૧

ચ્યત્સસ્તવજ્ઞામરણાઃ શબ્દોનો વિસ્તાર કરીને

અવળા તે અજર પહેરીયા, નેપુરીયા ધાસ્યા કાન એનન. ૧૦૪. ૨

ગોપીનનું સુવપતિ સહુ ધાંડી, જોવાને ધાઈ રે, દરિવેણ વાઈ રે,

હાં હાં રે નેપુર કાન મર્યા, કુલજ પદર્યા પામે
સે યે કાજળ, નયને સિદ્ધર, એવા વિપ્રીત રેપે ધાયા રે એન, ૧૫૪. ૧૨

ગોપીઓ વનમાં આવ્યાં પછી ભગવાન જે ઉપદેશ આપે છે, અને ગોપીઓ એને જે જવાબ આપે છે, એનો પોતાની રીતે અનુવાદ શૃંગારમાળાના ૫૬ પૃષ્ઠમાં (‘પા. ૪૧૧’) નરસિંહ મહેતાએ કર્યો છે. ગોપીઓના જવાબના (શ્લોક. ૩૧થી ૪૧’)

કુર્વન્તિ હિ સ્વયિ રતિ કુશલા.સ્વઆત્મન્નિત્યગ્રિયે પતિવ્રતાદિભિરાતિરૈઃ કિં ।
તત્ત્વઃ પ્રસીદ પરમેશ્વર મારમ છિયા ભાસાં મૃતાં સ્વયિ ચિરાદરવિન્દનેત્ર ॥
ચિત્ત મુલ્લેન ભવતાપહત મુદ્દેપુ ચન્નિર્વિશાયુતે કરાવપિ મુદ્દાશ્ચયે ।
પદો પદ મ ચલતસ્તવ પાદમૂલાધામઃ કથ મજમયો કરવામ કિંવા ॥

મા. ૧૦-૨૯-૩૧, ૩૪

જેવા શ્લોકોનો કેટલોક ભાવ

‘મંદિર માહે મે ન રહેવાયે કેમ કરી જેવા જઈ રે’ (૧૪૭. ૧)

જેવા શબ્દોમાં તથા અન્યત્ર પણ (જુઓ શૃંગારમાળાનું ૫૬ પૃષ્ઠ) કાષ્ઠક સ્થૂળ રીતે નરસિંહ મહેતાએ ઉતાર્યો છે.

ભાગવતના ૧૦. ૨૬ શ્લોક. ૪૨થી ૪૬નો ભાવ તો ગસનાં પહેલાં ઉઠાડેલાં પદોમાં તથા ખીજા ઘણાં રાસનાં તથા-શૃંગારમાળાના પદોમાં આવ્યો જ છે. પછી ગોપીઓને માન થયેલું જોઈને કૃષ્ણ અંતર્યામી થાય છે. તાસાં તત્સૌભગમદ વીક્રય માન ચ કેશવઃ । પ્રસમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ॥

મા. ૧૦-૨૯-૪૮

હા હા રે માનિની ને માન ઘણા આપ્યો મન અલકાર
અ તત્કાલે ઉવા હરિ તત્કાલે શ્રીજી દાવન મોઝાર રે એન, ૧૫૪-૪
રમતા રમતા મહાસ્ત્ર વાંધો, કીધુ અતર ધ્યાન રે
વ્યાકુળ થઈ અમે કાષ્ઠ નવ રૂએ, રહી નહિ સુધ્ધ લુધ્ધ સાન રે
અનેક ઉપાય કરી કરી ચાકા, નાથ ન હીરો નચલે રે
અમે અખળા ખળ કાષ્ઠ નવ આવે, કાઢાન કાઢાન કરુ વચલે રે
પૂરણ પ્રીત ધરી મનમાહે, આવ્યા ન તરયાની રે
નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરુ જીવતી પ્રાણન પામી રે. ૫૬ ૭૦. ૨થી ૪

ઉપરના પદમાં તો ભાગવતના ત્રણ (૩૦, ૩૧, ૩૨) અધ્યાયની વાત એકદમ કહી દીધી છે. (એ જ પ્રમાણે જુઓ ૫૬ ૧૬૦) પણ ખીજા પદોમાં વિસ્તાર મળે છે.

અધ્યાય ત્રીશના પહેલા શ્લોકનો ભાવ ઉપરના પદમાં આવી ગયો.
પછી ભાગવતકાર કહે છે કે:—

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિમ્બમેશિતૈ
ર્મનોરમાભાવવિહારવિમ્બમે:
ભાક્ષિત્તચિત્તા: પ્રમદા રમાપતે
સ્તાસ્તા વિવેષા જગદુસ્તદાત્મિકા:

મા. ૧૦. ૩૦, ૨

અને પછી

ગાયત્ર્ય જ્ઞચૈરમુમેષ સંહતા વિચિક્ષુસ્મત્તત્ત્વદ્વનાદ્રનમ્ ॥

પ્રમચ્છુરાકાશવદન્તરં વહિર્મતેષુ સન્તં પુણ્યં વનસ્પતીન્ ॥

મા. ૧૦, ૩૦, ૪

અને પછી. તુલસી, પૃથ્વી, માલતિ વગેરેને કૃષ્ણના ખખર ગોપીઓ
પૂજે છે. (જુઓ; એનન શ્લો. પૃથી ૧૩) નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

પથરા નિહાળતી રે જોતી ખીતાખર પગલાં
મદનરસ મેલડી રે ભરતી લહસડલાં હમલાં
અતુરા આલતી રે, બાછે વન ત્રાડી હરણી
શુદ્ધ શુદ્ધ વીસરી રે વહાણા તે તારી કરણી
પૂહિયું^x દુમને રે ક્યાંઈ^x માત્રા નાથ તણે^x ઉપદેશ
અમ તજ ગયો રે હુરત ધાળણીઆળો વેરા

સરોવર પૂહિયું રે કાંઈ નહ નાગર કેરી ભાળ. એનન, ૫૬ ૫૪
પૂજે કુંજ લતાદુમ્બેશી ક્યાંઈ દીઠો નંદકુમાર. એનન, ૫૩-૪

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે:—

શ્ચુન્મસથત્તો મોવ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણતરપરાઃ ।

સીમા મગવતસ્તારતા હ્યનુષન્નુસ્તદાત્મિકાઃ ॥

મા. ૧૦-૩૦, ૧૪

અને પછી પૂતના સ્તનપાન, શકટભંગ, કાલીપદમન, ગોવર્ધનોદ્ધરણ
વગેરે કૃષ્ણલીલાઓનું ગોપીઓ પોતે જ પૂતના, શકટ, કૃષ્ણ વગેરે
બનીતે અનુકરણ કરે છે. (અ. ૩૦ શ્લો. ૧૪થી ૨૩)

નરસિંહ મહેતા આ ભાગનો ભાવ દૂકામાં નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

મેહની વિધાણી ગોપી મળા ટાળે ટાળે રે

૧૫૫ હું, ૧૫૫ હું, ૧૫૫ તનમય થઈ બોલે રે

કાઈ ભાઈ વાંસળી વાગ્યે ગાઈ ગાઈ ડોલે રે
કા’ કહે મેં કાળી નાગ નાથો ખર્વતને તોલે રે

પદ ૯૧-૨, ૩ તથા પદ ૧૨૯મું જુઓ.

નરસિંહ મહેતાએ ગોવિંદગમનમાં રાધા હાથીરૂપ બને છે એમ ને કંપના કરી છે, તે ભાગવતના આ ભાગ ઉપરથી લીધી હોવાનો સંભવ છે.

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે, કે “વળી ગોપીઓ વૃન્દાવનનાં લતાતરુઓને પૂછતાં ભગવાનનાં પદચિહ્નોને જોતાં ભગવાનનાં પગલાં સાથે એક ગોપીનાં પગલાંને અને એ ગોપી સાથે ભગવાને ક્રેલી કીડાનાં ચિહ્નોને જુએ છે અને પછી આગળ ચાલે છે, ત્યાં એક ઠેકાણે તે ગોપીને ય અભિમાન આવવાથી ભગવાને તજ દીધેલી અને રેતી જુએ છે.” (અ. ૩૦ શ્લો. ૨૪થી ૩૯)

નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે :—

આ જોની આ કેતુ પગલું પગલે ‘પગલણું’ એ ધાણુ
પગલા પાસે ખીજી પગલું તે રે સોહાગણુ નૌતમ તાણુ
પૂરણુ ભાગ્ય તે જીવતી કેરુ, ને મઈ પહોલાને સગે
એકલગી અધરસ પીસે રજની તે રમશે રગે
નયણે નીર ને પય નિહાળે કાન કાન મુખ જોલે બાળ
ચાલી ચતુરા સરથ મળીને વનમાં જોળે નદનો લાલ
જોતા જોતા વનમાં આવ્યા દીઠી એક સાહેલી
ધૂતારના લક્ષણુ જોની ગયા એકલડો મેલી. પદ. ૫૩-૫-૧.

વળી પદ ૧૧૯માં પણ આ જ વાત ખીજી શબ્દોમાં કહી છે.
પછી એકલી ગોપી પોતાની હકીકત કહે છે :—

तया कवितमकर्म्य मानप्रार्ति च माधवात् ।

अयमानं च दोराख्याद्विस्मयं परम वयुः ॥

મા. ૧૦-૩૦-૪૧

નરસિંહ મહેતા કહે છે :—

કપ ચકાવનકો કલો તાતે તજ ગયેજી મોતાર

* * * *

મેં તો માન કીધો ગેરી બાઈ તાતે તજ ગીયો કનાઈ ૧૧૯, ૩-૪

આ સખીને સાથે લઈ ગોપીઓ પાછી કાલિન્દીને કઠિ આવે છે. વળી કૃષ્ણલોલા ગાય છે અને છેવટ દીન, મુંદર વાણીમાં કૃષ્ણની

સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતકારે અ. ૩૧ માં ગોપીગીતરૂપે આ સ્તુતિનું રમણીય કાવ્ય રચ્યું છે. 'નરસિંહ મહેતાએ આ ગોપિકાગીતનો અનુવાદ કર્યો જણાવ્યો નથી.' કદાચ એ રચના જ અનુકરણીય લાગી હશે. માત્ર એવાર શબ્દોમાં જ નરસિંહ મહેતાએ ગોપિકાગીત ('ભ.' ૩૧)નું વક્તવ્ય પતાવી દીધું છે!

હરિ હરિ કંતી નયણે જળ ભસ્તી, કાણે દીઠો નદછનો ભાવ રે'

દળવળતી વિનતા દેખીને આવીઆ અતરભમી રે

ભલે મળ્યો નરસિંહાનો સ્વામી ગોપી આનંદ પામી રે. પૃષ્ઠ ૧૦૮. ૧. ૭

ત વિલોચયાગતં પ્રેષ્ટ પ્રીત્યુત્કલદશોડવલાઃ ।

उत्तस्युर्गुणपरसर्वा स्तम्बः प्राणमिवागतम् ॥

મા ૧૦. ૩૨. ૩

પૂરણ પ્રીત ધરી મન માહે આવ્યા અતરયામી રે

નરસિંયાના સ્વામી રસપૂરણ જીવતી પ્રાણને પામી રે. એજન. ૭૦. ૪

'જીવતી પ્રાણને પામી રે' એ શબ્દો સ્તંભ પ્રાણમિવાગતમ્નો યોખે. અનુવાદ છે.

આ પછી ભાગવતકારે અધ્યાય ૩૧માં કૃષ્ણને જોઈ ગોપીઓ શું શું કરવા મંડી એનું અને કરમા અધ્યાયમાં રાસનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ એ બે વર્ણનને જુદાં ન પાડતાં રાસનાં પદોમાં જ બધું સમાવી દીધું છે. વળી નરસિંહના શૃંગારમાળાનાં પદોમાં તથા બીજાં પદોમાં પણ રાસકીકાનો ભાવ મળે છે.

કૃષ્ણની લીલાઓમાં રાસલીલાને ભક્તિમાર્ગોએ મુકુટમણિરૂપ ગણે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; એ કે આટલાં બધાં પદોના શબ્દશબ્દનું મૂળ બતાવવા જતાં મોટો મન્ય થાય, તેમ શબ્દશબ્દનું મૂળ મળે પણ નહિ, કારણ કે ભાગવતને આદરી તરીકે રાખી બીજા કવિઓ પેઠે નરસિંહે પોતપોતાના દેશભાષાને અનુરૂપ વધારા ઘટાડા પોતાની કલ્પનાથી કરી આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગ્રહિનિર્દેશ કર્યો છે એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે, તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો બે ય સાથે વાચતાં લાગ્યું છે.

૨

જયદેવ અને નરસિંહ મહેતા

આ ઉપરાંત રાધા સાથેના તથા એક એક ગોપી સાથેના વિહારનું

જે વર્ણન નરસિંહ મહેતાએ કર્યું છે, તેનું મૂળ જ્યોત્સ્વનું ગીતગોવિંદ છે; પણ નરસિંહે ગીતગોવિંદનો સીધો અનુવાદ નથી કર્યો, કેટલાક પ્રસંગો સીધા છે ખરા. જુઓ ચાતુરી ૧૭ (ન. કા. મં. પા. ૧૨૮) :—

સાંભળ વહાલા વિનંતિ મારીછ તૂઠું જોડ્યાની ટેવ તમારીછ

એ ન પટે મલવિહારીછ,

મલવિહારી સાંભળો સાચા કદ એક વાત,

મુજ સગાયે દહ દરીને, આવીઆ પ્રભાત;

રતની સુખ માને ગમી, સ્વેદ રહી છુ વાટ,

મુજ વચન દીધું વીઠવા કાઈશુ કીધો કાઠ.

વળી જુઓ ચાતુરી ૨૫મી (એજન, પા. ૧૩૨)

ઓરા આવેને મારા નાથ, નિશાએ કયા ભાભ્યાછ,

એવી કુણ સોઢાગણ નાર, જેને લડાભ્યાછ.

... ..

કેમ નવલ નારનો નેહ મેલીને આભ્યાછ,

તારે મહાવર લાગ્યું છે ભાલ ચિદ્વત ચરણ તણ્યછ;

એવા અજન મંત્રુર રસાળ, અધિક શોભે ધણ્યછ,

એવા સુદર સુભગ કષોવ, ડખ નીરો ધણ્યછ.

ગીતગોવિંદનો મધ્ય પ્રમંથ આ રીતે જ છે. કૃષ્ણ લતાકુંજે રાધાને મળવાને નીકળે છે ત્યાં માર્ગમાં કાઈ ગોપી મળી જાય છે. ભગવાન તેના મંગમાં રાત્રિ ગાળે છે, અને પ્રભાત થતાં વિપ્રલખ્યા રાધાની ખખર લેવા લતાકુંજમાં આવે છે, - ત્યાં પ્રિયતમાને બનાવવા જાય છે પણ, પ્રતિનાયિકાનાં ચિહ્નો ભગવાનના શરીર ઉપર જોઈને રાધા ચુરસે થઈ કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરે છે. (જુઓ; ‘ગીતગોવિંદ’ સર્ગ ૮; સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ભાષાંતર)

હરિ હરિ! જાઓ હરિજી જાઓ, બલયા ભૂંડ જવા દો,

જે યજ્ઞ રાચો, તેથી જ જાઓ ગદેર મુખી શઠવાહો,

નયનામૃતનું પાન કરતા અજન રજિત આળે,

ચ્યામ અધર મણિ, તે તમ વનમા ભળનો ભારે રાજે. હરિ હરિ

ચરણ તણા અળતાના રસથી સિંચાઈ હરિ હાને

નવતર રાજ તણા અ કુ હર પાચરતા દરસાને.

હરિ હરિ

દતે અધર વવાથો તમને મમ અતર ચિરથે

(‘ગીતગોવિંદ’નું ભાષાંતર પા. ૧૧૧)

ઉપરનાં નરસિંહ મહેતાના વચનોમા ગીતગોવિંદના આ શબ્દોનો

સંપ્રદ એ વખતે રચાતાં જતાં પુરાણોમાં મળે છે. અને કેટલાકનો ઉલ્લેખ થી. વલ્લભસંપ્રદાયના તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયના લેખકો દરે છે. અને આ સંપ્રદાયોના આચાર્યો આ મંત્રોનું ઋણ પાત્ર સ્વીકારે છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં એ બન્ને આચાર્યોની પૂર્વે થઈ ગયેલા બિસ્વમંત્રગને ગુરુપરપરામાં ગણે છે. બિસ્વમંત્રગના બે ત્રણ મ્નેદો શાર્ફપરપદ્ધતિમાં ઉતાર્યા છે. (શુઓ; સ્વો. ૭૨, ૭૩ અને ૧૧૫). એ ઉપરથી બિસ્વમંત્રગ ઈ. સ. ૧૪ મા સનક મ્દેશાં થઈ ગયા છે, એમ નક્કી થાય છે. હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણહીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણહીલામાં જે વધારો જોવામાં આવે છે, તે આ ભક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે.^૧ રાધા-ભાગવતકારે કાંઈ ગોપીનું નામ આપ્યું નથી, પણ રામહીલાના વર્ણનમાં એક ગોપીને, ભગવાન અનંધ્યાન થતી વખતે પોતાની સાથે લઈ ગયા અને ખાડીની ગોપીઓને આ વાનની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પરસ્પર કહ્યું કે, “બાઈ, આ ગોપીએ તો ભગવાન હરિ ઈશ્વરને પૂરા આરાધ્યા કારણ કે ગોવિન્દ આપણને છાડીને એને પ્રીતિથી એકાન્તમાં સાથે લઈ ગયા.”

મા. ૧૦-૩૦-૨૮

આ રીતે વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતના આ મ્નેદોમાં જનચારાધિતઃ એ રીતે સંખેદ છે. આ ઉપરથી ભાગવતને અનુમરી કૃષ્ણહીલા ગાનારા ભક્તોએ આ ખાસ માનીતી ગોપીનું નામ ‘રાધા’ પામ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. રાધા નામની આ બ્યુત્પત્તિ સાંપ્રદાયિક જ છે. નિખાર્ક^૨ (ઈ. સ. ૧૨૨૫ સનક) હજારો સખીઓથી વૌંઢાયેલી રાધા જેના ડાંગા અંગમાં બિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને ભજે છે. પણ નિખાર્ક અને જયદેવની ય પહેલા રાધાની પ્રગિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી.

૧ કવિ જયદેવ પણ બિસ્વમંત્રગ જેવા ભક્તસંત છે, પણ એની કવિતાએ એને ચિરંજીવ કર્યા છે. ચૈતન્ય અને વલ્લભસંપ્રદાય પણ જયદેવને પ્રથમ મહાનુભાવ ભક્ત નામે છે અને એની પાસેથી કૃષ્ણહીલા-ગીર્જનની બાબતમાં પ્રેરણા પ્રદક્ષ કરે છે.

૨ નિખાર્કને પણ કેટલાક આચાર્ય નહિ પણ ભક્ત ગણે છે. અને નિખાર્ક રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની પ્રેરણા પણ ભક્તસંતો પાસેથી મેળવી હોવાનો સંભવ છે. અને પાડળના ભક્તોને પ્રેરણા આપનાર આ નિખાર્કમતીય ચૈતન્યભક્તો છે.

માળવાના પૃથ્વીવલ્લભ મુળના વિ ઝં ૧૦૩૧ તથા વિ સ ૧૦૩૬ (ઈ સ ૯૮૦)ના લેખોના મળનાયરણુમા તદ્દાધાવિરહાતુર મુરરિપોવૈભટ્ટપુ પાતુ વ ।

એ રીતે ગદ્યાના વિરહથી પીડાતા કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી દશમા શતકમા જ રાધાકૃષ્ણના મિહારની અને વિગ્દની વાનો સત-મણીઓમા પ્રચલિત થઈ જણાય છે । ગદ્યાની મખીઓના નાગો તથા એની ૧૬ હળગની ગમ્યા-‘સોળ સહસ્ત ગોપીને માધવ’ (ન ઠા સં પા ૧૮૪) વગેરે ઉમેગઓ, નગમિદે આ સતબક્તોની ભગવદ્વાર્તામાથી જ સીધા જણાય છે પુગણોમા પણ ક્યાંક યોદ્ધાશ્રવ સહસ્રાણિ ગોપ્યસ્તત્ર સમાગતા (સ્ક પ્રતહ ગોપ્યાદિયમાહાત્મ્ય) એ રીતે સોળ હળગનો ઉલ્લેખ છે, પણ મૂળ તો કૃષ્ણને રાણીઓ સોળ હળગ હોવાથી બકતોએ ગોપીઓની સખ્યા સોળ હળગની ગણી આ કથના તદ્દન સ્વાભાવિક છે નરસિંહ મહેતા આ જૂની પરંપરાને અનુસરે છે ધ્વજવૈવર્તમા આથી આગળ ચાલી રાધા સાથે સોળ હળગ ગોપીઓ માધવી સાથે અગિયાર હળગ, કુન્તી સાથે દશ હળગ, ગાઢવી સાથે નવ હળગ કુર્મા સાથે સોળ હળગ એ રીતે વર્ણન છે (જૂઓ, કૃષ્ણજન્મખંડ અ ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓના સહકો યુદ્ધ હોવાની તથા દરેક યુદ્ધમા સાખ તાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કરે છે (જૂઓ, ઉત્તમવન નીલમણિ પા ૫૮) વળી આ ગોપીઓના નામો ધ્વજવૈવર્ત, લગ્નિધ્યોત્તર, રકન્દુરણુ પ્રકાસખંડ, પદ્મપુરાણુ વગેરેમા મળે છે રૂપગોસ્વામી તો સ્પષ્ટ રીતે ગોપીઓના કેટલાક નામો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અને કેટલાક લોકપ્રસિદ્ધ (અર્થાત્ પુરાણોમા ન મળતા) હોવાનું કહે છે, અને એ ય પ્રકાગ્ના કેટલાક પોતે જણાવે છે પણ આ જાણતમા ય નરસિંહ મહેતા કાંઈ પુગણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુમગતા નથી, માત્ર બક્તમડળીઓમા પ્રચલિત નામોમાથી થોડાં ઉપાડી લે છે

આ રીતે જ રાસલીલા વચ્ચરણુલીલા વગેરે ભાગ સ્તોત્ર લીલાના અનુકરણુમા બક્તસતોએ ચૌગલીલા, દાણુલીલા વર્ત્તરોધન (રસ્તો રોકવાની) લીલા, ઘૂતકીડા, યમુનાજલકેલિ વગેરે લીલાઓની કથના કરી

જેમ રાવણાદિ અમુરો ભગવાનને દ્વેષબુદ્ધિથી બળ્યા છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા, તે રીતે ગોપીઓ જ્વરબુદ્ધિથી ભગતી હોવા છતાં એની તીવ્ર પ્રીતિના બળથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ. (નૃઓ; મા. ૧૦, ૨૧ જો. ૧૩, ૧૪) પણ ભાગવતકારે જ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગોપીઓના પ્રેમની પ્રશંસાના આવેશમાં એ ભક્તિને અત્યુચ્ચ પદ આપ્યું છે. દા. ત. જે ઉદ્ભવ એકાદશ સ્કંધમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સંગમરૂપ અતિ ઊંચી કોટિના ઉપદેશના અધિકારી બને છે તે ઉદ્ભવ પાસે, ભાગવતકાર “સર્વના આત્મારૂપ ગોવિન્દ ભગવાનમાં જેનો ભાવ રૂઢ છે” તે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં બોલાવે છે કે :—

ભાસામહો ચરણેણુપામહં સ્યાં

ઘૃદાવને કિમવિગુન્મલતૌપધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપય ચ દિત્વા

મેજુર્મકુન્દપદવી શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

મા. ૧૦, ૪૭. ૬૨

ભાગવતના આ અને આ પ્રકારનાં વચનો ઉપર બધો ભાર મૂકીને ભાગવતના દશમસ્કંધને સ્વતંત્ર અન્ય ગણીને પાછળના ભક્તોએ ભાગવતકારનો સંકોચ અને સંયમ ત્યજી દીધો અને ભાગવતનાં ભક્તિનાં અંગરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યને છોડી દીધું, કેવળ ગોપીઓ જેવી પ્રેમભક્તિને સર્વસ્વ અર્પી દીધું તથા ભાગવતકારના ઉપદેશને અનુમરી એ કૃષ્ણકીડાના કીર્તન, શ્રવણને જ એ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માન્યુ. નરસિંહ મહેતા ૨૫૭૮ કહે છે કે :—

પ્રેમની વાત તે પરીક્ષિત પ્રીતિયો નહો, શુકલએ સમજી રસ સંતાડ્યો,

જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી અથ પૂરો કર્યો, મુકિનો મારગ મુષો દેખાડ્યો.

(ન. કા. સે. પા. ૪૭૮)

આ રીતે શુકદેવજીએ જે રસ સંતાડ્યો તે આ જયદેવાદિ ભક્ત-કવિઓએ તથા મંત્રજાતોએ ઉઘાડો કરીને ગાયો, સાંભળ્યો. નરસિંહની ભક્તિ-શુદ્ધભક્તિ-જ્ઞાનભક્તિ જે કહે તેનો બધો ખુલાસો આટલામાં આવી જાય છે.

ટુંકમાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મતે તો ત્રણ અસર દેખાય છે : (૧) મુખ્ય અસર તો ભાગવતની જ, (૨) જયદેવની, (૩) અઘાત સતભક્તોની. ૨૧. મુનશી પણ આ ત્રણ અસરનો સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ઉપરાંત મહાવાન બૌદ્ધના મહાજિયા પંથની અસર વૈષ્ણવભક્તિમાર્ગ

ઉપર ચર્ચ હોવાનું સેનનાં પુસ્તકો ઉપરથી દર્શાવે છે. બંગાળાની વૈષ્ણવભક્તિ ઉપર સહજિયાપંથની તથા શાકતભક્તિની અસર હોવાનો સંભવ છે. પણ એની નગસિંહ મહેતા ઉપર અસર કયે ઠેકાણે છે, એ મને દેખાતું નથી.

નરસિંહ મહેતાનાં નામની જે કવનો અત્યારે મળે છે (જેમાંથી કેટલાંક એનાં પોતાનાં ખુરખર નહિ હોય) તેમાં ઉપર કરેલાં ત્રણ મૂળની બહારનું જે દેખાય તે એની પોતાની કલ્પના છે. નરસિંહ મહેતા ભાગવતકાર જેવા સર્વદેશી પિદ્ધાન કે પ્રતિભાશાળી સખ્તા નહિ હોય, તેમ જ્યદેવ જેવા કળાકાર નહિ હોય, પણ એને મળેલા ઉપર કહેલા વારસાનો વિગતો ભરીને સુંદર સખ્તોમાં વિસ્તાર કરી શકે એટલી કલ્પનાશક્તિવાળા તો હશે જ અને એ ય જેવા ભક્ત તો ખરા જ.

નરસિંહ મહેતાના ઉલ્લેખો

ઉપર જે ત્રણ અસર ગણાવી એ ત્રણેનો નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એક કરતાં વધારે વાર કર્યો છે. શુક અને પરીક્ષિતનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે, એ જ રીતે જ્યદેવના સખ્તો ઉતારનાર નરસિંહ જ્યદેવનું ત્રણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે:—

એક ભણો હા મજની ગોપી, કે રસ જ્યદેવે પીધો રે;

હમતો રસ અવની હમતો, નરસિંહે તાણી લીધો રે.

(ન. કા. સં. પા. ૨૧૬)

સુરતમંથ્રામમાં પણ કૃષ્ણપક્ષમાં રસમમ જ્યદેવને રાખે છે અને રાધાના પક્ષમાં પોતે રહે છે.

(એજન પા. ૧૦૧, ૧૦૨.)

આ બે ઉપરાંત નામ વગરના સંતોનું ત્રણ પણ નરસિંહ મહેતા સ્વીકારે છે:—

એ રસને શુકદેવજી બાણે, કાઠ વિરલા સંત લહે.

(એજન પા. ૪૭૪).

આ ઉપરાંત એક બે સ્થળે નામદેવનો ઉલ્લેખ છે. (એજન પા. ૫૫૬) એક સ્થળે નામો ને રામો (પા. ૧૦૪) સાથે ગણ્યા છે. તે નામદેવ અને રામાનંદ હોવાનો સંભવ છે. આ બે ય ભક્તો ઈ. સ. ૧૪૦૦ પહેલાં થયા છે. એક પદમાં મીરાંબાઈનું નામ પણ છે. (એજન પા. ૪૭૨) ‘મીરાંબાઈના વિષ્ણુ અમૃત કીર્ધા.’ બીજી તરફથી

મીરાંબાઈએ 'નરમિહ કા માલગ' લખ્યું છે, એમ ગણાય છે. મીરાંબાઈ-વાળું નરસિંહનું પદ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો અંશ છે. એ જ રીતે એક પદમાં શ્રી. વલ્લભ અને શ્રી. વિદ્યનાનાં નામો છે, (જુઓ; એજન પા. ૫૪૪) પણ ન. કા. મં. ના મંપાદક એ પદને નરસિંહનું ગણતા નથી અને નરમિહનાં કાવ્યોમાં પ્રુષ્ટભક્તિની અમર જોતા નથી. (જુઓ; એ પદ ઉપરની ટીપ) અને ગ. મુનશી પણ એ પદને કૃત્રિમ ગણે છે. ('શુજરાત' ગ્રાવણ ૧૯૮૨. પા. ૫૪૬)

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં આવેલા ઉલ્લેખો જોતાં પણ ઉપર ગણાવી તે ત્રણ જ અમર માનિત યાય છે. નરસિંહે ચૈતન્યનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો, ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી વગેરે પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે અને નરમિહ જેવાં જ પદો ગાનારા સૂદાસ વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી. વલ્લભનો ઉલ્લેખ કરે છે; એ જોતાં નરસિંહે ભાગવતવક્તા શુકનો અને જ્યદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે શ્રવ ગોસ્વામીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ એક જ હકીકત ચૈતન્યની અમર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે.

ચૈતન્ય અને નરસિંહ

ચૈતન્ય અને નરમિહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે જીવન પણ એક-સરખું દેખાતું નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વર્ણન પ્રમાણે, કૃષ્ણના વિરહ-દુઃખને લીધે જે રીતે રાધાજી વારવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે તે રીતે ચૈતન્ય પણ વારવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે ચૈતન્યને આ પ્રકારની પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી જણાય છે. (જુઓ; કૃ. જ. સ્વ. ભ. ૧૩) પણ નરસિંહ મહેતાના જે જીવનઅંગે તેણે ચોતે તથા વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદ વગેરેએ વર્ણવ્યા છે, તેમાં આ મૂર્છાની વાત આવતી નથી પણ વારંવાર પરચાની વાત આવે છે. ભક્તની સ્તુતિથી ભગવાન જાતે આવીને મદાય કરે એ જાતની પરચાની વાતો તો દા. ત. દ્રૌપદી-વસ્ત્રહરણ, પ્રદ્વાદ્યરિત વગેરે-મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેદ જેટલી જૂની છે.

વળી નરમિહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમતીય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. દા. ત. રાધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપગોસ્વામી રાધાને લ્હાલિની મહારાજિના સાર, ભાવરૂપ ગણે છે; જ્યારે નરમિહ મહેતા, સાદી રીતે રાધાને ભક્ત કહે છે.—

અમર આહીર, અર્ધામ ગોપાંજના જશ્વેલી સર્વ કૃપિરાણી;
લક્ષ્મિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, મનવૈકુંઠ તે વેદવાણી.

(ન. કાં. સં. પા. ૪૮૩)

વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ મને તો ચૈતન્યમતની ખામ પરિભાષા નરસિંહનાં પદોમાં દેખાતી નથી. ખરી વાત એમ લાગે છે કે, જૂનાગઢ (ગુજરાત)ના નરસિંહ મહેતા, આનંદના શ્રી. વલ્લભાચાર્ય અને નંદીઆના શ્રી. ચૈતન્ય ત્રણેય પોતપોતાની રીતે શ્રી. ભાગવતોક્ત ગોપીજનોની પ્રેમલક્ષણાલક્ષિતો જયદેવ અને બિલ્વમંગળ જેવા ભક્તોના સમ્રદાયને અનુસરી વિસ્તાર કરે છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય સાથે ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોનું કેટલું ખડું સામ્ય છે એ જોવાથી ત્રણેય સ્વતંત્ર રીતે એક જ મૂળમાંથી જીવન મંહણ કરે છે એ સ્પષ્ટ દેખાશે.

હવે મુનશીની ૧૪મી દલીલનાં મુદ્દાઓ દૂકામાં જોઈ જઈએ.

૧૪ (અ) ‘સુરતસગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવાં કૃષ્ણલીલાનાં પદો છે, તેમાં રાધા વિશાખા અને લલિતા સખીઓ આવે છે એટલું જ નહિ પણ રસમાં સ્થૂલ વિલાસ છે.’

રસમાં સ્થૂલ વિલાસ તો ભાગવતની રાસ પંચાખ્યામીમાં પણ છે, (જુઓ; મેં ઉપર ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો તથા ખીગ્ગ પણ) અને જયદેવમાં પણ છે.

સખીઓનાં નામો ભાગવતમાં નથી અને જયદેવે પણ નથી આપ્યાં, એ વાત ઉપર આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઈએ પણ ભાર મૂક્યો છે. એ નામો સતોનાં કલ્પેલાં છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. વળી રાધાનું નામ પણ જયદેવે કલ્પેલું નથી. જે ભક્તોએ રાધાનું નામ પાડ્યું, તે જ ભક્તોએ (કદાચ નિઃસ્વાર્કમતના ભક્તોએ) સખીઓનાં નામ પાડ્યાં. એ નામો શ્રી ચૈતન્યનાં પાડેલાં નથી કારણ કે તે પહેલાં વિદ્યાપતિની કૃતિમાં મળે છે અને બ્રહ્મવૈવર્ત, ઝક્ર, ભવિષ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોમાં મળે છે. અને ચૈતન્યના શિષ્યો તથા શ્રી. વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો એકસરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે મતલબ કે, નરસિંહે વિદ્યાપતિ પાસેથી કે ‘પુરાણના એક ખૂણા’માંથી ન મેળવ્યા હોય, તો સંતભક્તો પાસેથી મેળવ્યા હોય અને આ ભક્તો ૧૩મા, ૧૪મા, ૧૫મા શતકોમાં આખા દેશનું ધન હતા.^૧

^૧ બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે પુરાણો પણ જૂના કવિઓને જાણીતા ન હતાં એમ
૧૬

(આ) “એમાં ગોપી થઈ સખીભાવ ફળવવાનો તલસાટ છે અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે.” (એજન)

પોતે સખી હોવાની વાત કાઈ કાઈ પદોમાં નરસિંહ મહેતા કરે છે, એ ખરી વાત. દા. ત. ‘સખીરૂપે તે નરસંયે પીધો’ (ન. કા. મં. પાં. ૪૮૬), પણ અહીં જેમ બહાત્રૈક્ય જ્ઞાનથી શ્રવણ ગુણી જવાની માન્યતા વેદાંતીઓમાં છે, તે રીતે બક્તિના આવેશથી પુરુષપણું તે કાળે ગુણી જન્ય એવી માન્યતા બક્તોમાં હોય એમ લાગે છે. મધ્યયુગના કિશ્કિન બક્તોને કોસના ખીસા વાગ્યાના અનુભવે પ્રસિદ્ધ છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં પદોના મોટા ભાગમાં પોતે ગોપી બનવાની વાત નથી પણ ગોપીઓનો પ્રેમ ગાવાની અને તે કીર્તનદ્વારા પોતામાં અને ખીજમાં કૃષ્ણબક્તિ જગાડવાની વાત છે.

(ઇ) “એમાં ઉપાસના બહુ ઓછી છે.” (એજન) શ્રી. વલ્લભ-સંપ્રદાયમાં ઉપાસના કેટલી છે? અને ‘ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર’ જેવાં પદોમાં ઉપાસના નથી તો શું છે?

“સખીભાવ ફળવવાની બક્તિ પહેલીવાર ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી” (એજન) એના પુરાવા કયા છે? ચૈતન્યની અસર બંગાળાની બહાર કયા માર્ગમાં કયે ઠેકાણે દેખાય છે? આ માન્યતાના કાંઈ પુરાવા દાખલાઓ સાથે રા. મુનશીએ આપ્યા નથી એટલે એ પ્રશ્નની ચર્ચા બાબુ ઉપર રાખીએ; પણ નરસિંહ મહેતામાં સખીભાવની બક્તિ મુખ્ય નથી એ તો પદો વાંચતાં ચોખ્ખું દેખાય છે અને વલ્લભમતમાં ય સખીભાવની ભાવના છે.^૨

માનવાત્મક કારણ નથી. ભાલણ વગેરે કવિઓએ કેટલાં બધાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લીધેલ છે એ જુઓ. અને બ્રહ્મવૈવર્ત તથા ભવિષ્યોત્તરના સમયનો વિચાર અન્યત્ર કર્યો છે; પણ અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે, ભવિષ્યોત્તરમાંથી યાજ્ઞવલ્કયના દીકકાર અપરાધિત્યે (બારમું શતક) પુષ્કળ ઉવાસ કર્યા અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મધ્વાચાર્યે ઉવાસ કર્યો છે તથા જયદેવના પદોના શ્લોકનું મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તમાં છે એમ બંકીમચંદ્ર અને મજમુદાર જેવા બંગાળી પડિતા કહે છે; એટલે એ બે પુરાણો ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન ન હોવાં જોઈએ.

૨ આ સખીભાવની ચર્ચા આથી વધારે જાંઠા જાતરીને આ અન્યમાં જ છપાવેલાં માતાં ‘અગિયારમાંથી સોળમા શતકની વૈષ્ણવબક્તિનું પુચકરણ’ એ નિબંધમાં તથા છેલ્લા વિચારો વૈ. ધ. ઈ. આ. ૨૫. ૩૬૮-૬૯માં લખ્યા છે.

રા. મુનશી (એજન, પા. ૫૪૬ના છેલ્લા પેરામાં) કલાસેવી કવિઓને અને ભક્તોને કાંઈક કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડે છે, પણ શ્રી. ચૈતન્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયો તો જ્યદેવને અને બિલ્વમંગળને પરમ ભક્ત જ ગણે છે.

૧૫મો દલીલમાં કાંઈ નવું નથી. ૧૪માં કહેલી વાત જુદા શબ્દોમાં કહી છે. (અ) ગૂજરાતની બ્યાવહારિકતાની દલીલ વાંચી યુરોપિયનોની ‘હિંદીઓએ સંસારને તેઓ માયામય માનતા હોવાથી વિસ્તાન ખેડ્યું ન જ હોય’ એ દલીલ યાદ આવે છે. એનો કાંઈ અર્થ જ નથી. શું હકીકત છે એ જોવું જોઈએ. આમ હોવું જોઈએ એમ ઇતિહાસની બાબતમાં કહેવાનો કરીો અર્થ જ નથી.

આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઈ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસલીલાદેખાડી અને રૂપગોસ્વામીના વિદ્યુદ્ધ માધવમાં પણ શંકરે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા કરી અને એ મહાદેવનું નામ ટીકાકાર ગોપીશ્વર આપે છે એ સરખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. જો નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર બીજી રીતે દેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સ્પષ્ટ છે ખરું, પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબિત ન કરી શકે. છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૂર્મ, લિંગ, શિવ વગેરેના સમયથી, વૈષ્ણવો શિવને પરમ વિષ્ણુભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પરમ શિવભક્ત ગણે છે. (દાખલાઓ આ પુરાણોમાં પુષ્કળ મળે છે). આ મંપ્રદાયની અસર નીચે રૂપ-ગોસ્વામીએ તથા નરસિંહે એકબીજાની અસર વગર શિવને વચ્ચે આપ્યા હોય એ મંભવિત છે.

તુલસી, હાપા, તિલક વગેરે વૈષ્ણવ ચિહ્નોનો નરસિંહ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ આ ચિહ્નો રામાનન્દના અથવા તે પહેલાંના સમયથી ચાલ્યાં આવે છે. વૈષ્ણવોની સેવા, સ્ત્રીઓનો તથા હલકા વર્ણનો અધિકાર સ્વીકાર, વર્ણધર્મની જાણૂતા, એ તો સંતોનું ખાસ લક્ષણ રામાનુજ પહેલાંના વખતથી છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાં અને પછી ગૂજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી દેખાતી એમ રા. મુનશી કહે છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાંનું તો જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્ય આપણી પાસે રુ છે કે શુદ્ધ ભક્તિ અથવા કોઈ પણ જાતની ભક્તિ દેખાય? અને નરસિંહ મહેતાની પછી તો એ પ્રકારની ભક્તિનો સંપ્રદાય-પુષ્ટિસંપ્રદાય એટલા જોરથી ગૂજરાતમાં ચાલ્યો છે કે, એ પ્રકારનાં જ ભક્તહૃદયો થયાં હશે તે એ

સંપ્રદાયના અનુયાયી થયાં. તેમ સાહિત્યમાં કાંઈક મૂકી જવા માટે હક્કિ સાથે વાણી ઉપર પ્રબુતા નોંધ્યે. એ કાંઈ સામાન્ય નથી. વેદાંતી કવિ અણે એક જ કેમ થયો ? લક્ષ્મી કવિઓ નરસિંહ, મીરાં, અને દયારામ ત્રણ જ કેમ થયાં ? વિશ્વવિજિગીષુ અલોકકાંડેર અને મેપોસિપન બે જ કેમ થયા ? એવા પ્રશ્નોના જવાબ ઇતિહાસ કેમ આપી શકે ?

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં અને તો નરસિંહ મહેતા ઉપર શ્રી. વલ્લભની કે શ્રી. ચૈતન્યની અમર દેખાતી નથી. અંબજીત નરસિંહનાં ગેણુતાં બધાં પદો એનાં પોતાનાં ન હોવાનો મંજવ બધા વિચારકો સ્વીકારે છે અને આ જ્ઞાતનાં પાછળનાં પ્રશ્ન પદોમાં શ્રી. ચૈતન્યની તો લાગ્યે જ પણ શ્રી. વલ્લભની અમર દેખાય તો નવાઈ નહિ.^૧

૧ ચૈતન્યની અસર નીચે આપેલા મઠે રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાને ૧૬મા સતકમાં ખેંચી આણે છે. મેને એમ ખેંચવાની જરૂર દેખાતી નથી, એટલે નરસિંહ મહેતાના કાળનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો રહે છે. રા. રા. મુનશીની ૧૨મી દલીલથી નરસિંહ ૧૬મા સતકથી અર્વાચીન નથી એટલું સિદ્ધ થાય છે. એથી આગળ બધે આધાર નરસિંહ મહેતાનો વંશગેતા આમાંથી ચર્ચા ઉપર તથા હારમાળા ઉપર છે. મુખ્યત્વે હારમાળામાં વારે વાર આવતા શ. મંડલિકના હલ્લેખ અને તેમાં આવેલી તારીખ ઉપરથી, અત્યાર જુધી મનોતો આવેલો સમય નક્કી થયો છે.

તારીખ જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદી જુદી મળે છે એ લેતા, મંડલિકના હલ્લેખને વધારે બળવાન પ્રમાણ માનવું લેઈએ. કદાચ સવત (૧૫૧૨) સાચો હોય અને માસ, તિથિ, વારનો મોટાળો થયો હોય. સંવત-૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર એ તિથિ ખોટી છે એમ રા. મુનશીએ ટાણેલા, રા. જમજીવન નરસિંહજી બધેકા કહે છે, પણ રા. મહિવાલ શામળભાઈ દ્વિવેદી એ તિથિ ખરી છે એમ કહે છે. (જુઓ જુદી સાહિત્ય પરિપૂર્ણો રિપોર્ટ પા ૮૬) પછી હારમાળા વિશે શ. રા. અબાલાલ જુલાખીરામજીની જેવા તજ્જ્ઞ સ્વંત્ર રીતે વિસ્તારથી લખવાના છે એમ સાલજી છે.

કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો સમય

મહાકવિ બાણે તથા ઐહોલ પ્રસસ્તિના કવિ રવિકીર્તિએ કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૧ અને આ બન્ને કવિઓનો મમય તદ્દન ચોક્કસ છે. બાણકવિ ધાણેશ્વરના ચક્રવર્તી ગ્રીહર્ષના સમકાલીન હતા એટલે એનો ઉલ્લેખ ઈસવી સાતમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધનો છે. અને રવિકીર્તિનો પ્રસસ્તિ ઈ. સ. ૬૩૪માં લખાયેલ છે. આ બાબ પુરાવાથી કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાં એટલું નિઃસંશય છે.

અશ્લાલના ભોજપ્રબંધમાં તથા એ ગ્રન્થમાં મળે છે તે જાતની દૈતકથામાં માળવાના રાગ ભોજનો સમકાલીન અને મિત્ર એકે કાલિદાસ કવિ હોવાનું કથન મળે છે. પણ એ કાલિદાસ કવિ તે શાર્કુતદેવ-રઘુવંશાદિના કર્તા નહિ પણ શબ્દગ્નકોપનો કર્તા કાલિદાસ બીજો, એમ માનવા માટે હવે આપણી પાસે સ્પષ્ટ પુરાવો છે.^૨

આ રીતે ઇ. સ. ૭૬૦ શતક એ રઘુવંશાદિના કર્તા કવિ કાલિદાસની અર્વાચીન મર્યાદા અને રાગ અગ્નિમિત્રને નામક બનાવીને માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક લખનાર કવિની પ્રાચીન મર્યાદા છે, અગ્નિમિત્રનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે બીજી શતક પણ મંદ્રેત સાહિત્યનો ઇતિહાસની દુઃસ્થિતિ એવી છે કે, ઉપર કહેલી મર્યાદામાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી, જુદે જુદે સ્થાને આ કવિને મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે:

૧. નિર્ગતાસુ જ વા વસ્ય કાલિદાસસ્ય સ્મૃતિષુ ।

પ્રીતિર્મધુરસન્દાસુ મજરીષ્વિવ જાયસે ॥

મહાકવિ બાણે

સ વિજયતા રવિકીર્તિ. કવિતાધીતકાલિદાસમારવિકીર્તિઃ ।

ઈ સ. ૬૩૪ ઐહોલનો લક્ષ્મીર્ણ લેખ, પ્લે. ૩૭

૨. જુઓ, ‘રાગ ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો’ નામનો લેખ, જે આ સંગ્રહમાં છે.

સ્વ કિનાબાઈ ધનરામે કહેલા મેઘફૂલના બાપાન્તની પ્રસ્તાવનામાં
ભાગકવિને મૌર્ય ચંદ્રમુક્તના મમયમાં અને કાલિદાસને અભિમિત્રના
સમયમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦થી ૧૭૦ માં મૂકેલ છે. કાલિદાસને આ
રીતે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સતકમાં મૂકનાર સ્વ કિનાબાઈ એકવા નથી
એસ ગેયે પણ એ જ મમય દર્શાવ્યો છે. ૩ પછી ગુજરાતના શ્રી
કેશવ હર્ષદ ક્રુવે હોના વપરાશની કમોળીથી કાલિદાસને અશ્વમેધની
પહેલા મૂક્યો છે. ૪ અને શ્રી ક્ષેત્રેશચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એ જ મતના
છે. ૫ શ્રી કે. હ. ક્રુવે અશ્વમેધને ઈ. સ. પહેલા સતકમાં, કાલિદાસને
ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં અને ભાસ કવિને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ના
અગ્રમાં મૂકે છે. શ્રી કે. જી. ચક્રર પણ કાલિદાસને પહેલા સતકના
મધ્યમાં મૂકે છે. ૬ અને આ રીતે વિક્રમ મંત્રના પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યની
મજાના કવિ કાલિદાસ હોવાની શ્રુતપરપગને આ વિદ્વાનો ટેકા આપે
છે. ધન્વન્તરિ, દાપણક, અમરસિંહ ચક્ર, વેતાન બદ્, ધટકર્પક,
કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરૂચિ એ પ્રમાણે નવ રત્નો વિક્રમાદિત્યની
સભામાં હોવાનું એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ૭ આ નવમાંથી
વરાહમિહિરનો સમય ઈ. સ. છઠ્ઠા સતકમાં શ્રેષ્ઠ છે. અમરસિંહ
કેટલાકને મતે છઠ્ઠા સતકમાં થઈ ગયા છે, કીથ તો ઈ. સ. ૭૦૦થી
પ્રાચીન નથી એમ ગણે છે. બાકીનામાંથી બે વિષે તો નામ સિવાય
બીજું કંઈ જાણવામાં નથી અને બીજાઓનો સમય અનિશ્ચિત છે.
મતનબંધે આ શ્લોકને ભરોસે કાલિદાસને વિક્રમ મંત્રના આગ્રહ

૩ ગુપ્તો, પ્રોસિદિ સ એન્ડ ટ્રાન્સેક્ટરાન્સ ઓફ ધી ફર્સ્ટ એનિએન્સલ
કોમેસ (૧૮૧૬) પૃ. ૧૦૬

૪ ગુપ્તો, 'પરાક્રમની પ્રસાદી' માં 'મહાકવિ કાલિદાસના કેરાકાળ
અને કૃતિઓ.

૫ ગુપ્તો ન્હા લામાદ સુનિવર્સિટી સ્ટેજ ૩ ૨, પૃ. ૮૦

૬ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કોર્ટર્લી, ૩ ૧, પૃ. ૩૦૬

૭ ધન્વન્તરિ દાપણકામરસિંહચક્ર—

વૈતાલમટ્ટપટકર્પરકાલિદાસા ।

દયાલો વરાહમિહિરો નૃપતે સમાયા

રત્નાનિ વૈ ધરણ્વિનવ વિક્રમસ્ય ॥

વખતે મૂકી શકાય એમ નથી. વળી વિક્રમ મંવતનો આરભ કરનાર વિક્રમાદિત્યનો જ ઇતિહાસગ્રંથોધકાને પત્તો લાગતો નથી. ૨૯. પુરાવિદ્ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે માળવામાંથી શક નંદપાનને હાંકી કાઢનાર ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭૫માં મૂકવાનો તથા શકારિ વિક્રમાદિત્યનું પદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૮ પણ હજી એના મતનો તદ્દિદાના બહુમતે સ્વીકાર થયો નથી.

આ રીતે એક તરફથી મહાકવિ કાલિદાસને ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીજ અથવા પહેલા શતકમાં મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે, તો બીજી તરફથી છેક અર્વાચીન મર્યાદા આગળ એટલે ઈ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં - અને તે પણ વિક્રમાદિત્યવાળી દત્તકથાના બળથી, મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસમાં વિક્રમાદિત્ય માટે ક્ષાંક્ષા મારતાં કેટલાક પુરાવિદોએ ઈ. સ. ૫૨૮ ની આસપાસમાં હુણોને હરાવનાર યશોધર્મને વિક્રમાદિત્ય તરીકે પકડ્યો હતો.^૯ અને હર્નલે કાલિદાસને યશોધર્મના દરબારનો કવિ ઠરાવ્યો છે.^{૧૦} શ્રી. લે. ડા. કૃ. લેલે તથા શ્રી. શિ. કા. એક તેઓએ પણ હર્નલને અનુસરી, આ યશોધર્મને જ વિક્રમાદિત્ય માની, એના સમયમાં કાલિદાસને મૂક્યો છે.^{૧૧} પણ આ મતને કાઝો ટેકો મળ્યો નથી. પહેલું તો યશોધર્મના રાજ્યએ હુણોને હરાવ્યા છે, શકાને નહિ. બીજું યશોધર્મે રાજધિરાજ પરમેશ્વરનું પદ મેળવ્યાનો પોતે કાતરાવેલા લેખમાં ગર્વ કર્યો છે, પણ વિક્રમાદિત્યનું પદ લીધું નથી એટલે છઠ્ઠા શતકમાં કાલિદાસને મૂકવા માટે કશું જ કારણ નથી. વળી શ્રી. બ. ક. હકોર કહે છે તેમ, બાણકવિ કાલિદાસની જે પ્રશંસા કરે છે તે એના વખતમાં શિષ્ટવર્ગમાં ચોમેર જવાબ ગયેલી, અનુભવેલી

૮. જુઓ; જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ બોરીસસા રીસર્ચ ટ્ર. ૧૬, બા. ૩માં 'મોપ્લેગ્સ ઓફ ધી શક ગાળવાહન હિસ્ટરી' નામનો નિબંધ તથા પ્રબંધચિત્રામણિના મારા બાષાન્તરનું પૃ. ૨૧, પરિશિષ્ટ ઈ.

૯. યશોધર્મના આ પરાક્રમનો એણે કાતરાવેલા ઉત્કીર્ણ લેખોથી પત્તો મળ્યો છે. જુઓ; ફ્લીટના ગ્રંથ ઈન્ડીયાન્સ નં. ૩૩, ૩૪, ૩૫. વિન્સેન્ટ સ્મીથની અર્લી હિસ્ટરી, આ. ૩, પૃ. ૩૧૮-૩૨૮

૧૦. જુઓ; જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૦૯, પૃ. ૮૯

૧૧. જુઓ; પુરાતત્ત્વ, પૃ. ૨, પૃ. ૧૧૦-૧૧૨માં 'કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની દિશા' નામનો સ્વાન્યાય.

તે જ લલકારે છે. તાત્પર્ય કે, કાલિદાસ જાણુને તો પ્રાચીન બે ગ્રંથ સેકા જુનો હોવો લેખ્યો.^{૧૨}

જાણ્ય અને રવિગીર્તિ પહેલાં કાલિદાસનો કાષ્ઠ્યે ઉદ્દેશ્ય કયો નથી પણ દશપુર (કે મન્દમોગ-માળવા)ની પ્રચરિત^{૧૩} લખનાર કવિ વત્સભટ્ટીએ પોતાની રચનામાં મહાકવિ કાલિદાસના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દશપુરના મૂલમિન્દરની કવિ વત્સભટ્ટીએ લખેલી આ પ્રચરિત ઇ. સ. ૪૭૩ (વિ. મ. ૫૨૯)માં લખાયેલ છે. ધણું કરી, દશપુર ગામના જ આ કવિએ ૪૪ શ્લોકની આ પ્રચરિતમાં અનેક વર્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને લાટનું, દશપુરનું તથા ઋતુઓનું કાવ્યશૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે. એ પોતે કહે છે તેમ પ્રચરિતથી રમેલી આ પહેલી પ્રચરિતમાં વત્સભટ્ટીએ કેટલીક કંપનાઓ એ વખતના પ્રખ્યાત કવિઓની કૃતિઓમાંથી લીધી હોય એ સ્વાભાવિક છે અને હાલના વિદ્વાનોએ ત્રીણેનું મળતાપણું પકડ્યું છે. ઋતુસંહારના સર્ગ પાંચમાના બે પદોના વિચારો વત્સભટ્ટીની પ્રચરિતના ૩૧મા શ્લોકમાં મળે છે.

રામાસનાધરચને દરમાસ્કરાંશુ-

વહ્નિગ્રતાપસુમગે જલલીનમીને ।

ચન્દ્રાંશુહર્મ્યતલ ચન્દનતાલવૃન્ત-

હારોપભોગરહિતે દિમદિગ્ધપદ્મે ॥

દશપુરનો પ્રચરિતનો શ્લોક ૩૧

ઋતુસંહારમાં ચિસિરના વર્ણનના નીચેના બે શ્લોકો ઉપરના પદ સાથે મરખાવો :-

નિવલ્લવાતાયનમન્દિરોદર હુતાશનો માનુમતી ગમસ્તયઃ ।

ગુરુણિ વાતાંદ્યવલાઃ સયૌવના. પ્રયાન્તિ કાલેઽગ્રજનસ્ય મેઘ્યતામ્ ॥

ન ચન્દનં ચન્દ્રમરીચિશીતલં ન હર્મ્યપૃષ્ઠ શરદિન્દુનિર્મલમ્ ।

ન કાવચઃ શાન્દતુપારશીતલા જનસ્ય ચિત્ત રમયન્તિ સામ્પ્રતમ્ ॥

મર્ગ ૫, શ્લોક. ૨-૩

અગ્નિ, સૂર્યકિરણો, સ્ત્રીઓ, ચન્દ્ર, ચન્દન, હર્મ્યનલ અને વાયુ એટલું જાણ્ય એક સાથે બેધમાં મળે છે એ યોગ આકસ્મિક નથી મેળવના.

૧૨. જુઓ; માલવિકાગ્નિનિત્ર નાટકની મનનિકા, પ. ૨૨૪-૨૨૫

૧૩. જુઓ; દશીરના ગ્રંથ ઇન્ડોપ્રાન્સ, પૃ. ૧૮.

ઋતુસંહારને રમ્યવંશાદિના કવિની જ કૃતિ—કદાચ પહેલી, માનવાનો વિદ્વાનોનો બહુમત છે. ૧૪ છતાં ઋતુમંદાર સંદિગ્ધકૃતિ તો રહે જ છે પણ મેધદૂતના નીચેના શ્લોક સાથેની દુલના નિઃસંદિગ્ધ પુરાવો પૂરા પાડે છે.

વિપ્લવન્તે લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રચાપં સચિત્રાઃ

રાગીતાય પ્રહતમુરજાઃ સિન્ધયગમ્મીરપોષમ્ ।

અન્તસ્તોય મણિમયમુવસ્તુક્તમર્મલિહ્યામાઃ

પ્રાસાદાસ્ત્વાં દુલચિતુમલ યત્ર તૈસ્તંવિશેષઃ ॥૧૫

મેધદૂત, શ્લો. ૧૫

સરખાવો :—

ધસરપતાકાન્યવલાસનાયા—

ન્યત્સ્યયં છુદ્ધાન્યપિકોમતાનિ ।

તદિલ્લતાપિપ્રસિતામ્બુદ—

તુલ્યોપમાનાનિ ગૃહાણિ યત્ર ॥

ફેલાસતુક્તશિસ્તરપ્રતિમાનિ ચાન્યા—

ન્યામાન્તિ દીર્ઘવલગીનિ સવેદિકાનિ ।

ગાન્ધર્વશબ્દમુલરાણિ નિવિષ્ટચિત્ર—

કર્માણિ લોલહદલિવનન્નોમિતાનિ ॥

વત્સભદ્રીની પ્રચસ્તિ, શ્લો. ૧૦-૧૧.

૧૪. કાવ્યે હિરેદરી ઓફ સરકૃત હિરેદયર (૧૬૨૮) પૃ. ૮૨-૮૩મા ઋતુસંહારને કાલિદાસની કૃતિ ગણવા મદિ કારણો આપ્યા છે. અને ૮૨ પૃ. ટિ. ૩મા બે મ પક્ષના ૫ કિતોના નાગો આપ્યા છે.

૧૫. કિતાબાઈએ આ શ્લોકનું ભાષાન્તર આઠ અરણ્યમા નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—

૬ વિધુતવાન્ લલિતવનિતા વૃન્દધીએ ભરેલા,

તારે જેડ સુરપદ્મ, રડા ચિત્ર ત્યા ચીતરેલા;

તારી નેવી અભિર મધુરી થાય જ નર્નનાઓ,

સગીતોમા ધિરિ ધિરિ રડી વાગતી ત્યા મૃદગો.

૭ આ તારી વિશદ જળથી વાદળોએ ભરેલી

તેવી ત્યા છે મહિમચ ભૂમિ નિર્મળા કાચ નેવી,

૮ છે જિએ, શિખર થઈ એ આખને ચોળ દેતા

એવી તારી સરસઈ કરે તેમ છે મહેવ એના.

જોયા ધરેને વાંદળાંની ઉપમા આપવાની કદપના અને ઉપમાની વિગતો પણ મેઘદૂતમાંથી આ પ્રસરિતના કવિએ લીધી છે. શ્રી. ક્રીય ખરું જ દહે છે કે, એક અપ્રસિદ્ધ અને સામાન્ય કવિની આ ખડખડી રચનામાંથી કદપના અને ઉપમાઓ લખને, મેઘદૂતના ઉપલા શ્લોકની સુશ્લિષ્ટ અને રાનકદાર રચના કાલિદાસે કરી હશે એમ માનવું એ ખેલુકું છે, એથી જણવું ધણું કરી ઉજ્જવિનીના પ્રતિષ્ઠિત મહાકવિના પ્રસિદ્ધ કાવ્યની કદપનાનો દશપુર (માળવા)ના એક સામાન્ય કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે એમ માનવું એ જ સ્વાભાવિક છે.^{૧૬}

વળી જે કાલિદાસ કવિ અપૂર્વ કદપનાવાળું કાવ્ય લખવા બેઠા છે અને પ્રત્યેક શ્લોકમાં નવી નવી કદપના ગૂંથે છે, તેની જ પ્રતિભાતું ફળ મહેલોને મેઘ સાથે સરખાવવાની આ કદપના હોય એ સ્વાભાવિક છે. મેઘદૂતમાં એ કદપનાનું ઔચિત્ય પણ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે વત્સભટ્ટી કાવ્ય નહિ પણ શાળવીઓની શ્રેણિ માટે પ્રસસ્તિ લખવા બેઠા છે, ત્યારે પ્રતિભાશાળી નથી પણ અવતરથી પદ્યરચના કરે છે; તે પોતાના જમાનાના પ્રસિદ્ધ કવિની કદપના પોતાની રચનામાં ગૂંથી દઈ, પોતાનો સાહિત્યપરિચય દર્શાવે એ જ એને માટે સ્વાભાવિક છે. બાકી મેઘની ઉપમા આપવાનું એને વિશેષ પ્રયોજન નથી.

દ્વંકમાં વત્સભટ્ટી (ઈ. સ. ૪૭૩) પહેલાં કાલિદાસ ધર્મ ગયા છે એ નિઃસંદેહ ■ અને એના વખતમાં પૂરતું પ્રસિદ્ધ હોવા માટે મેઘદૂતને રચાયે ઓછામાં ઓછાં પચાસેક વર્ષે તે થયાં હોવાં જોઈએ.

બીજી તરફથી ધણાખરા પાશ્ચાત્ય અને ધણા અત્ય પુરાવિદોને મતે અશ્વધોષ અને જામ પછી કાલિદાસ થયા છે. પ્રાકૃતવિદોને મતે કાલિદાસનું પ્રાકૃત અશ્વધોષ-ભાષના પ્રાકૃતથી અર્વાચીન છે. મહાભારત-રામાયણથી અશ્વધોષ પરિચિત છે, પણ મહાભારત-રામાયણ, પુરાણાદિ પ્લાઠાણુ-સાહિત્યનો અશ્વધોષ કરતાં કાલિદાસને એટલો વધારે પરિચય દેખાય છે^{૧૭} કે, મારે મતે અશ્વધોષથી 'કાલિદાસ' બસસો વર્ષ મોડા જન્મ્યા હોવા જોઈએ. અશ્વધોષનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ની આસપાસ

૧૬. હિસ્ટરી ઓફ 'સંસ્કૃત લિટરેચર', ૧૯૨૮, પૃ. ૮૨.

૧૭. જુઓ; મારુ 'પુરાણવિવેચન', 'અશ્વધોષ' અને પુરાણો, પૃ. ૫૫-૬૩, તથા મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો, પૃ. ૩૦-૩૫.

મનાય છે. હવે મન્વાદિ સ્મૃતિઓએ બાંધેલી વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થામાં સંતુષ્ટ, બાલોક તથા પરલોક ઉભયના વિજ્ઞાની અભિલાષા સેવતું^{૧૮} મુરાર્જ્ય-વ્યવસ્થાથી સલામત, સુખસમૃદ્ધિથી ઊભરાઈ જતું અને વિદ્યાકળાના ઊંચા સંસ્કારો વડે દીપ્યમાન એવું સામાજિક જીવનનું જે ચિત્ર કાલિદાસના કાવ્યોમાંથી આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે, તેની રીતિ-શુભ સામ્રાજ્યની પહેલાં કે પછી સંભવિત નથી, એવો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસના ગણકારોનો બહુમત છે; અને એક વખત કાલિદાસને શુભકાળમાં મૂકવામાં આવે, પછી ત્યાં એને દૃઢ સ્થાપવા માટે બધી અવંતર દલીલો મળે છે, જે છૂટી છૂટી જો કે નિશ્ચયકારક નથી, પણ સાથે મળીને બહુ બળવાન પુરાવો પૂરો પાડે છે. દા. ત. મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને સાંખ્યયોગનો જે વિકાસ કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં દેખાય છે, તે વિકાસ મોટે ભાગે ઈ. સ. ૨૦૦ થી ૪૦૦ વચ્ચે થયો છે. અને કાવ્ય સાથે સંગીત તથા ચિત્રકળાને પણ સિદ્ધ સમાજમાં જે માનવર્થુ સ્થાન કાલિદાસે આપ્યું છે, તે શુભકાળનું સ્પષ્ટ સૂચક છે.^{૧૯} શિલ્પેચિત્રાદિ કલાઓનો શુભકાળમાં આતિથય પ્રચાર હતો એટલું જ નહિ, પણ એ કલાઓ ઉભલિતે સિખરે પહોંચી હતી એ આપણે બધી રાકીએ છીએ. વિક્રમાદિત્યવાળી દત્તકથાને પણ આ સમયનિર્ણય અનુકૂળ છે. શુભ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩)એ પોતાના સિક્કાઓમાં વિક્રમાદિત્ય બિરુદ ધારણ કર્યું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. અને દાનવીરતા, સાહસ, શૌર્ય વગેરે ગુણોનું જે ગૌરવ દત્તકથા વિક્રમાદિત્યને આપે છે તેને સૌથી વધારે પાત્ર ઐતિહાસિક ચક્રવર્તી રાજાઓમાં તો આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જ છે. માળવા-ગુજરાતમાંથી શકોનું રાજ્ય નાબૂદ કરી

૧૮. જુઓ; શુભ સિક્કાઓ પર કોનરેલ્ડ નીચેનું વચન :—

ક્ષિતિમવજિત્ય સુચરિતૈર્દિવં જયતિ વિક્રમાદિત્યઃ । એ સાથે સરખાવો શુભરાનો સર્વ ટમો.

૧૯. જુઓ; માલવિકાગ્નિમિત્રમાં માલવિકાનું સંજીતનૃત્યશિક્ષણ, શાકુન્તલમાં કુબ્યન્તની ચિત્રકર્મકુશળતા, શકુન્તલાની કાવ્યરચના વગેરે એ સાથે સરખાવો; ચંદ્રગુપ્તની ગાન્ધર્વવિદ્યામાં કુશળતા વિષેનો દરિયેશ્વ-પ્રશસ્તિમાં હલ્દેય તથા તેના વીણાધારી પ્રતિહતિવાળા સિક્કાઓ (ફ્લીટના શુભ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં. ૧).

છેક કાલિયાવાડ મુખી પોતાની સત્તા આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે જ રચાવી. એટલે શકારિ ખિરુદને ખરા ચોગ્ય એ જ છે. એની સભામાં વીરસેન નામનો એક કવિ હોવાની ઉદયગિરિ શુદાના ઉલ્કીર્ણ લેખથી ખબર પડે છે.^{૨૦} એના પિતા સમુદ્રગુપ્તની સભામાં હરિષેણ નામનો કવિ રાજ્યના મોટા અધિકારપદે હતો.^{૨૧} તેા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની સભાનાં રત્નોમાં કવિ કાલિદાસ હોય એ અસંભવિત નથી.

મહાકવિ કાલિદાસને ગુપ્ત રાજ્યો સાથે જોડવાના અતિ ઉત્સાહમાં કેટલાક શોધકોએ કાલિદાસનાં કાવ્ય-નાટકોમાંથી અનેક જાતનાં સૂચનો શોધી કાઢ્યાં છે. દા. ત. રઘુવંશના પહેલા પાંચ રાજ્યોનાં અલિપ્ત વર્ણનોમાં ગુપ્તવંશના પહેલા પાંચ રાજ્યોનાં પરાક્રમે કાષ્ટએ વાંચ્યાં છે;^{૨૨} તેા કાષ્ટએ રઘુવંશના—આસમદ્રક્ષિતીશાનામ્ એ શબ્દોમાંથી સમુદ્રગુપ્તથી આરંભી ગુપ્તો ચક્રવર્તી થયાનો અર્થ વાંચ્યો છે. કાષ્ટએ વળી—‘કુમાર જેવા પ્રસવે કુમાર’ (સ. પ. શ્લો. ૩૬) એ જાતનાં વચનોમાં તથા કુમારમંભવ નામમાં કુમારગુપ્તનો, તેા કાષ્ટએ રકન્દગુપ્તનો શ્લેષાર્થ વાંચ્યો છે. કાષ્ટવળી દિપ્તિગ (ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસ) નામના બૌદ્ધ નૈયાયિક કાલિદાસનો પ્રતિરૂપો હોવાનો શ્લેષાર્થ મેઘદૂતના એક શ્લોક (શ્લો. ૧૪)માં ટીકાકાર મલ્લિનાથ તથા દક્ષિણાવર્તનાથને અનુસરીને માને છે. પણ એ ભ્રમનું મેં અન્યત્ર નિરાકરણ કર્યું છે.^{૨૩} બાકી વિક્રમોર્વશાય નામ વિક્રમાદિત્ય ઉપરથી રાખ્યું હોવાના સંભવની ના પાડવી મુશ્કેલ છે. અને જો કે કાલિદાસ જેવો પ્રતિભાશાળી કવિ રઘુના દિગ્વિજયનું વર્ણન કરતાં, સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયની વિગતો પૂરેપૂરી કે ક્રમશઃ ઉતારે એ સંભવિત નથી. વળી મહાભારતમાં દિગ્વિજયની વાત છે, છતાં સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયે અને અશ્વમેધે રઘુવંશના દિગ્વિજય અને અશ્વમેધના વર્ણનને પ્રેરણા આપી હોય એ ધણું સંભવિત છે. હરિષેણ કવિની ‘અન્ધાબાહ સંભ પ્રથસ્તિ’ કાલિદાસે જોઈ હોવાનો સંભવ છે.

૨૦. ગુપ્ત ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં. ૬.

૨૧. એજન.

૨૨. જુઓ; એ. મૌરિન્સ્કી, ૫ દિગ્વિજય ઓફ રઘુ, ૧૯૧૫.

૨૩. જુઓ; ટીપ રમાં કહેલા લેખ.

દ્વંકામાં ગુપ્તકાળનાં ઈ. સ. ૩૨૫-૩૦ થી ઈ. સ. ૪૫૦-૫૫ એ સવાસો વર્ષના ગાળામાં મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયા એટલું અત્યારે ઓક્સ'ભાસે છે - એ ગાળામાં ક્યારે એ કહેવું કઠિન છે. રઘુવંશમાં સિન્ધુ કે પાકાન્તરથી વંશુ (ઓક્સસ) કાંઠે હજોનો ઉલ્લેખ છે (સ. ૪, શ્લો. ૬૮). એ ઉપરથી કુમારગુપ્ત - રકન્દગુપ્તના સમયમાં ઈ. સ. ૪૫૫ સુધી કે તેથી થે આગળ કેટલાક એને ખેંચી જાય છે; ત્યારે કેટલાક સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમાં કાલિદાસ સાથે હશે એવી કલ્પના કરીને અથવા ક્ષેમેન્દ્ર - બોજ - રાજશેખરે જેમાંથી ઉદાહરણ આપેલ છે તે કુન્તલેશ્વરદૌત્યને રઘુવંશાદિના કર્તા કાલિદાસની રચના માનીને તથા કુન્તલેશ્વર તે સમુદ્રગુપ્ત સામે ઊઠનાર દક્ષિણનો કંગવર્મા એવી કલ્પનાને બળે કાલિદાસને ઈ. સ. ૨૨૦ થી ૪૦૦માં મૂકે છે, ૨૪ કુન્તલેશ્વરદૌત્ય મળી ન આવે ત્યાં સુધી એ ઉપર ઝાઝો આધાર ન રખાય. ખીજી તરફથી જેવો હજોનો ઉલ્લેખ છે, તેવો ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ઐતિહાસિક રિધતિથી વિરોધી પારસીઓનો તથા યવનોનો છે, ૨૫ વળી વત્સભટ્ટીને એટલો બધો નિકટ કાલિદાસ હોવાનો સંભવ નથી; એટલે મને ખે છેડા વચ્ચે દતકથા કહે છે તેમ, ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો સમય એ જ કાલિદાસની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સમય છે એમ લાગે છે. જો કે ચંદ્રગુપ્તે રાજગાદી અથોખ્યા આપ્યા પછી કવિએ ત્રૈલોક્યે રઘુવંશ કાવ્ય રચ્યું હોય એવો સંભવ માની, સમુદ્રગુપ્તની ચડતીના કાળમાં જન્મેલા એ મહાકવિએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કુમારગુપ્તનાં આશ્રયધૈવન જોયાં હોય એમ હું ધારું છું.

★

૨૪. હુએ; માગ્નવિકાગ્નિમિત્રની મનનિકા પૃ. ૨૩૧-૩૩.

૨૫. રઘુવંશ, સ. ૪, શ્લો. ૬૦, ૬૧.

રાજ ભોળનો સમકાલીન કાલિદાસ ખીજે

‘કાલિદાસ’ કવિ કિમુ એ પ્રકારની પ્રસિદ્ધ-ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે એટલું તો ધણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુન્તલાદિ નાટકો અને કુમારસંભવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલગુરુ જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર, મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી જૂના ઈ. સ. ૭૫૦ શતક પહેલા ધણું દૂર ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો મધ્યાદ્યન તપતો હતો તે કાળે થઈ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત અન્યસૂચિઓમાં સ્થુવંશાદિ ૭-શતક ઉપરાંત જે અનેક અન્યોના નામો મળે છે, તે અન્યોનો કર્તા સ્થુવંશાદિના કર્તાથી જુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં, એ ખીજે કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો? એના અન્યે કેટલા? અને ત્રીજો પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા અન્યોનો કર્તા તથા ક્યારે થઈ ગયો, એ બધું અંધારામાં હતું.

ખીજ તરફથી કાલિદાસ અને ભોળઅંબી જે દત્તકથાઓ બદલાવના ભોળઅંબીના વખતથી પ્રચલિત છે તે દત્તકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત એ પણ અત્યાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્થ-શબ્દરત્નકોષ નામના એક અન્યનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોળનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને દિલ્લી માસિક ‘માધુરી’ના ૧૬૩૭ જુલાઈના અંકમાં ‘મહાકવિ કાલિદાસ અને દિગ્ગજ’ શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેના ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. નાનાર્થશબ્દરત્નકોષના પ્રારંભમાં નીચેના શ્લોક છે:-

સ્વમિત્રકાલિદાસોક્તશબ્દરત્નાર્થગમિતા ।

સરસાદ્યાં લસદ્વ્યાખ્યામાહ્યાતે । તન્મતાનુગમ્ ॥

અને એ જ અન્યને છેડે લખ્યું છે કે:—

इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीमोजराजप्रबोधितनिचुलकवियोगिवन्द-
निर्मितायां महाकविकालिदासकृतनानाशब्दरत्नकोषरत्नशीपिद्यायां तरलाट्यायां
सर्वे तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ, હ-પૂ-સૂચિ; સન ૧૯૦૬ પૃ. ૧૧૫૭) "

આ ઉદ્દેશોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે, મહારાજ બોજરાજના સમયમાં એક કાલિદાસ થઈ ગયો છે; જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા. હવે આ દેશના મહાકાલીન ઇતિહાસમાં બોજ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ થઈ ગયા છે. અને ઉપલા ઉતારામાં બોજ ક્યાંના રાજા હતા એ કહ્યું નથી. તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોંધ્યો; છતાં દત્તકથાને આધારે આ બોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવીર રાજા બોજ (લગભગ વિ. સં. ૧૦૫૫ કે ૬૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામાં વાંધો નથી.

આ રાજા બોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કોઈ નિયુક્ત કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિયુક્તે આ કાલિદાસના અન્ય ઉપર, ઉપરના ઉદ્દેશોવાળો ટીકા લખી હતી. એ હકીકત ઉપરથી વખત જતાં ગડબડ થઇ ને રઘુવંશાદિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ અને નાનાઈશબ્દ-રત્નકાવના કર્તા અને નિયુક્તના મિત્ર કાલિદાસ બેય એક જ હોવાની બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે, મેઘદૂતના એક શ્લોકમાં પ્રયુક્ત નિયુક્ત શબ્દમાં શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિયુક્તનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે, તે આધારરહિત કરે છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

अग्नेः शक्रं हरति पवनः किंस्विदिच्छुम्मुखीमि

ईष्टोत्साहवक्त्रिचक्रित मुग्धसिद्धांगनामि : ।

स्थानादस्मात्तरसनिचुलादुत्पતોदहमुख : ख

दिह्नागानां पयि परिहरन्स्यूहस्तावलेपान् ॥^૧

- ૧ અદ્રિકેરુ શિખર પવને શું લેડે, એમ ધારી,
જેવાતો તું ચક્રિત બનવી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી
ભડી બ્લેમ સરસ નિયુક્ત સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ
દિહ્નાગેના સ્થૂળ કરતણે, 'અર્વ' ઉતારને બ. શ્લોક. ૧૪
(કિલ્લાઈતું, બા.પા.૧૨.)

આ શ્લોકમાં કહેલો દિગ્નાગ એ પ્રસિદ્ધ ખૌદ નૃપ્યાયિક દિગ્નાગ અને નિચુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ, અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિગ્નાગનો ગર્વ ઉતારવાનો ખનિ શ્લેષથી, આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લિનાથ કહે છે. મલ્લિનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી, દિગ્નાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિગ્નાગનું કહેવાતું 'કુન્દમાલા' નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી, આ તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.^૧ પણ શબ્દરત્નકોષની તરફ દીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી, કાલિદાસનો દિગ્નાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લિનાથની કલ્પના ઊઠી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણે એટલી જ લાગે છે કે, એક કવિ નિચુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લિનાથને ખબર હતી, પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ રાગ ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોષનો અને કદાચ ખીજ પછુ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ ખીજે હતો, એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં ફતકયા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ કહે છે. અલગત, બલ્લાલના ભોજપ્રબંધ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુબાષિતો, શબ્દરત્નકોષના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે એટલો જ નિશ્ચય થાય છે કે, (૧) શાર્કુતલ-રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલગુરુ કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો એ ધણું ફરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાગ ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોષનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ખીજો; આ ભોજ તે માગવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાગ હોય, તો આ કાલિદાસ ખીજનો સમય ઈ. સ. ૧૧મું શતક કહે. (૩) ત્રોજો કાલિદાસ પછુ હોવાનો સંભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ વિષે કોઈ ચોક્કસ જાણવામાં નથી.

★

૧ જુઓ; 'માધુરી' ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાલા નામનો પં. જનકી-વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ત્રીજો

ધાર્મિક પ્રવાહ

અગિયારમાથી સોળમા શતકની વૈષ્ણુવલક્રિતનું પૃથક્કરણ

નરસિંહ મહેતાના સમયની ચર્ચાએ ગૂજરાતી સાહિત્યના આકાશમાં અવનવા રંગો ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ ચર્ચાનું ખીજરોપણ સં. ૧૯૬૧ માં આચાર્ય આનંદરાંકર દ્રુવને હાથે થયેલું અને એને જળ સિંચીને એના અંકુરને પ્રગટ કરવાનું તથા અનેક સાખાપ્રશાખાઓ વડે શોભતું વિશાળકાય વૃક્ષ બનાવવાનું માન સાહિત્ય સસદના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને છે. એ ચર્ચામાં સીધો ફૂદકો મારવાની આજે મારી તૈયારી નથી. મતલબ કે, નરસિંહ મહેતાના સમય સાથે મારા આજના વિષયને સીધો સબધ નથી અને સાધ્ય વિષયને જ સિદ્ધ માની લેવાના દોષમાં પડતું ન પડે માટે આજના વિષયની કાળમર્યાદાઓ બાંધતાં, અર્વાચીન મર્યાદાના સીમાચિહ્ન તરીકે ચૈતન્ય તથા વલ્લભાચાર્યને રાખીને અને પૂર્વ મર્યાદા શ્રીમદ્ ભાગવતથી બાંધીને, હું ચર્ચા કરવા ધારું છું.

વળી શ્રી ભાગવતના સમયથી તે શ્રી. વલ્લભાચાર્યના સમય સુધીમાં થયેલા લક્રિતમાર્ગના વિકાસનું સમગ્રદર્શન આપને કરાવવાનો લોભ પણ મેં રાખ્યો નથી. પરંતુ ફક્ત વૈષ્ણુવ લક્રિતના જે ખાસ સિદ્ધાન્તો વગેરે સોળમી સદીના વૈષ્ણુવ કવિ-લેખકો-ખાસ કરીને વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્યના અથવા તેઓના નિકટકાલીન શિષ્યોનાં લખાણોમાં સંપૂર્ણ વિકસિત રૂપમાં જોવામાં આવે છે, તેના વિકાસનાં ભાગવત પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ઐતિહાસિક બોજોનું દ્રૂકામાં દિગ્દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે.

આ રીતે અતિસમ્પ્રદાયિત મર્યાદાવાળો વિષય પણ આજના બ્યાખ્યાન માટે ધણો વિશાળ અને ધણો શુષ્ક તો છે જ; પણ હવે પ્રસ્તાવનામાં આપનો વધારે વખત નહિ લઉં.

ભક્તિમાર્ગ આ દેશમાં ભાગવત કરતાં ધણે પ્રાચીન છે. એનાં મૂળ છેક વેદમાં અને ગીતામાં જ છે. પણ ગીતાથી આરબી ભાગવતના સમય સુધીમાં વિકાસ પામેલાં જે ભક્તિતત્ત્વોનો એ મૂળ રૂપમાં જ સ્વીકાર વલ્લભસંપ્રદાયમાં તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જેવામાં આવે છે, તેનો વિચાર અહીં પ્રગ્નુત નથી; પણ ભાગવતની જે પ્રવાહ ચાલ્યો, જે નવા તત્ત્વો અથવા જૂનાં તત્ત્વો પરિવર્તિતરૂપે વિકાસ પામ્યા તથા કાળક્રમે જોરમાં આવતાં ગયાં તેનો જ વિચાર કરવ્ય છે. આથી નવીન તત્ત્વોમાં નીચેનાં ૭ મને ખાસ વિચારણીય દેખાય છે : (૧) ધ્યાનપ્રધાન કે જ્ઞાનપરાધ્યક્ષસંયુક્ત ભક્તિને સ્થાને પ્રેમાત્મક ભક્તિનો સ્વીકાર. (૨) ભક્તિમાં સુગારરમને અમર્યાદ. (૩) લક્ષ્મી કે રુક્મિણીને સ્થાને રાધાનો સ્વીકાર. (૪) ગોપીઓની ભક્તિની પ્રથસા. (૫) જરભાવવાળી ભક્તિની સ્તુતિ. (૬) ગોપીભાવ કે મખીભક્તિ.

ભક્તિવૃત્તિના માનસશાસ્ત્રીય વિવેચનથી આ ૭ તત્ત્વોનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન તો જુદા બાબ્યાનને થોડો છે. એટલે અહીં તો ઐતિહાસિક વિવેચનનો જ પ્રયત્ન કરું છું.

ઉપર કહેલાં ૭ તત્ત્વોનો અનુક્રમે વિચાર કરવા માંડ્યા પહેલાં એ ■ જે તત્ત્વો વલ્લભસંપ્રદાયને તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયને સમાન રીતે માન્ય હોવા બાબતમાં થોડા ખુલાસાની અપેક્ષા રહે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાય કીર્તનપ્રધાન છે અને વલ્લભસંપ્રદાય સેવાપ્રધાન છે. અને આ તફાવત સામાન્ય પ્રેક્ષકને પણ તરત નજર ચડે એવો હોવા છતાં એ બાબત આચાર સખધે છે. પણ આપણે તો જે ૫ સંપ્રદાયોના ભક્તિરૂપ અંતરગતો વિચાર કરવાનો છે. અને અકબરના સમયમાં, મજૂમિમાં વસતા અનુયાયી ભક્તકવિઓની રચનાઓ જેવાથી, ઉભય સંપ્રદાયમાં આ ૭ જે તત્ત્વોની સમાનતા સહેજે પ્રતીત થશે. પણ આવાં સામાન્ય કથનથી કોઈને સતોષ થવાનો મંભવ નથી એટલે પ્રત્યક્ તત્ત્વો વિચાર કરતાં તે તે તત્ત્વની ઉભય સંપ્રદાયમાં શી સ્થિતિ છે તે પણ ટૂંકમાં જોઈ લેવી પડશે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપાસના અને ધ્યાનની વાત આવે છે એ તો સર્વવિદિત છે. અને શ્રી. સંપ્રદાયના પ્રવર્તક રામાનુજયાર્ય ઈ. સ ૧૧મા શતકમાં (ઈ. સ ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭) એટલે ભાગવત રચાયા

પછી થઈ ગયા હોવા છતાં, એણે સ્વીકારેલી ભક્તિ ભાગવતોક્ત ભક્તિ નથી, પણ મહાભારતના સમયથી પ્રચલિત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ છે. રામાનુજનાર્યે પ્રાચીન પરંપરાપ્રાપ્ત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ જ કેમ સ્વીકારી એ પ્રશ્નને પણ જાણુ ઉપર રાખવો પડશે. વળી આ વ્યાખ્યાનમાં બિભલિન્ન આચાર્યો વિષે કે તેઓનાં ભક્તિવિષયક અર્પણો વિષે કશું કહેવું નથી. કારણ કે, એ જાગૃતનો મેં અન્યત્ર વિચાર કર્યો છે.^૧ પણ સંતપરંપરાનાં ભક્તિવિષયક અર્પણોનો ખાસ વિચાર કરવાનો આ વ્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ છે. ભક્તિનાં કેટલાંક તત્ત્વોનો વિકાસ આ સંત-ભક્તોદ્ધારા થયો છે. અને પાછળથી થયેલા આચાર્યોએ એ નવીન તત્ત્વોને સંસ્કારીને કે મૂળરૂપમાં જ સ્વીકારી લીધાં છે, એમ માનીને જ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના કેટલાક ભાગને હું ઉકેલી શક્યો છું. ખીન્ન વિચારકોને ખીન્ને રસ્તો સૂઝવાનો સંભવ છે; પણ મને તો ધણો વિચાર કરતાં પણ ખીન્ને રસ્તો નથી સૂઝ્યો. બાલ્યજોની અસરની હું ના નથી પાડતો, પણ એ બાલ્યજોને ઝીલનારા આ સંતભક્તો જ હતા.

આ વિષયને ફરી ઉપસંહારમાં જોવો પડશે માટે અહીં આટલો નિર્દેશ કરી ભક્તિનાં ઉપર કહેલાં તત્ત્વોના પ્રસ્તુત વિચારને જ આગળ ચલાવીએ.

(૧) પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ : શ્રી. વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી. ચૈતન્ય ખન્ને આચાર્યો ઇશ્વરપ્રેમને જ ભક્તિનું લક્ષણ ગણે છે એ નિર્વિવાદ છે. અને શ્રી. રામાનુજનાર્યે ધ્યાનને પ્રાધાન્ય આપે છે, એ પણ ચોક્કસ છે. સોળમા શતકના આચાર્યોની પહેલાં થયેલા શાંડિલ્યભક્તિમીમાંસા અને નારદભક્તિસૂત્રનાં કર્તાઓ પણ પરમ અનુરાગ કે પરમ પ્રેમને ભક્તિનું લક્ષણ માને છે. એ જ પ્રમાણે બારમા શતકમાં થયેલા નિમ્બાર્કનાર્યે પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફળરૂપ ઉત્તમ ભક્તિ ગણે છે.^૨

૧ વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ : ઇતિહાસ આ. ૨.

૨ કૃપાસ્ય દૈન્વાદિયુજિ પ્રજાયતે
યદા મનેદ્યોમવિશેષલક્ષણા ।

પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનો આવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હું જાણું છું ત્યાં સુધી નિર્માર્કાર્ય પહેલાં કાઈ આચાર્ય કયો નથી અને એ રીતે જોતાં ચૈતન્ય અને વલ્લભ ઉપર નિર્માર્કની સીધી નહિ તો આગ્રહતરી અસર માનવી જોઈએ પણ મોળમા સતકના આ વૈષ્ણવ આચાર્યો પોતાની પ્રેરણાના મૂળ તરીકે ભાગવત તરફ આગળી ચોંધે છે અને ભાગવતકાગ્ર પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનો જોધ દરે છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે ભાગવનમાથી,

વિષ્ણુજતિ રૂપ મયસ્ય સાક્ષાત્

હરિરવધામિહિતોડપ્યઘોષનાથ ।

પ્રણયરસાનયા પૂર્તાગ્નિવચ

ઇ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્ત ॥

મા૦ ૧૧-૨-૫૫

પ્રેમાતિમરનિર્મિત્ર પુલકાન્નોતિનિર્વૃત ।

મા૦ ૧-૬-૧૮

કેવલેન હિ માવેન ગોપ્યો ગાવ ચણ મૃગાઃ ।

યેન્ય મૂઢધિયો નાના સિદ્ધામામીયુરણવા ॥

મા ૧૧-૧૨-૮

વગેરે વચનો તથા છેલ્લા સ્લોકમા આપેલો ગોપીઓનો દાખલો આગળ કરે છે પરંતુ તટસ્થ રીતે ભાગવતનો અભ્યાસ કરનાર સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે ચૈતન્ય અને વલ્લભની ભક્તિનું મૂળ ભાગવતોપદિષ્ટ ભક્તિ હોવા છતાં બન્ને એક નથી અને નિર્માર્ક તો ભાગવતનો ભાગ્યે જ આધાર લે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે, પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કોણે કર્યો ? ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમા પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનું સ્થાન જોતાં આપમા નવમા દશમા સતકના સંતબકતોએ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કર્યો છે, એમ મારું માનવું છે ભાગવત જે દેશમા લખાયું છે તે દ્રાવિડ દેશના સંતોએ જ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કરેલો હોય, તો ભાગવતમા એને લગતા વચનો મળે એ સ્વાભાવિક છે, પણ ભાગવતમા સમૂર્ણ વિકસિત તથા સુરેખ - સુરપદ્મદર્શ એ વાદ નથી મળતો અને નિર્માર્કનું કથન અતિથય સ્પષ્ટ છે નિર્માર્ક પોતે પણ આચાર્યકોટિના કરતાં મતકોટિના પુરુષ વધારે છે. સાધક-માધક પ્રમાણોને તથા આ પ્રશ્નને અંગે જાણી અવાતર ચર્ચાઓને ઊંડા પગર ટુંકામા કહું તો મારું વક્તાન એટલું જ છે કે, ચૈતન્ય-વલ્લભ

ભક્તિનો જે પ્રકાર સંપૂર્ણ રીતે ખીલેલા રૂપમાં જોવામાં આવે છે, તેનો પહેલવહેલો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નિમ્બાર્કે કર્યો છે અને તે પહેલાંના એના વિકાસનું પ્રતિબિંબ ભાગવતમાં પડ્યું છે. ભાગવતના સમય પહેલાંના, તીર્થોમાં ફરતા તથા જૈવ તેમ જ વૈષ્ણવ મંદિરોમાં, મંદિરોના સભા-મંડપોમાં તથા વિશાળ આંગણુમાં જાતે પદો રચીને કીર્તનો કરતા ભક્તકવિઓના શબ્દોમાં ધ્યાનની ભાવના કરતાં આશ્રિતભાવ અને ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમભાવ આગળ પડતો હતો. એનો પડઘો ભાગવતકારે શ્રીકૃષ્ણ અને નિમ્બાર્કે ધણું કરી ભાગવતની મહદ વગર જ એ પ્રાચીન ભક્તોની વૃત્તિનું સૂક્ષ્મ વિવેકશક્તિથી પૃથક્કરણ કરીને ભક્તિનું ઉપર આપેલું લક્ષણ ખાંધ્યું. નિમ્બાર્ક પછીથી એના મંત્રપ્રદાયની, ભાગવતની અને ભાગવતોપદિષ્ટ રીતે ભક્તિ કરતા ખીજા અનેક સતોની અસરથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો આરમાથી સોળમા શતકના ગાળામાં જે વિકાસ થયો તેનું પૂરું ખીલેલું સ્વરૂપ ચૈતન્ય-વલ્લભ-સંપ્રદાયમાં દેખાય છે. જો કે એ ચારસો વર્ષના ગાળામાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફૂટેલાં ડાળાંપાંદાંતો પૂરો જીણી વિગતોવાળો ઇતિહાસ હજી ઉકેલાયો નથી.

(૨) શૃંગાર-રસવાળી ભક્તિ : બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં એક વચન છે કે : યથા પ્રિયથા ભિયા સ્પર્શિષ્વક્તો ન શાઙ્ઘ્યં કિંચન વેદ નાન્તરં એવમેવાયં પુણ્યઃ પ્રાપ્નોત્તમાના સ્પર્શિષ્વક્તો ન શાઙ્ઘ્યં કિંચન વેદ નાન્તરં ।

બૃ. ઉ. ૪-૩-૨૧

આ વચનમાં પરમાત્માને પ્રિય ભીની ઉપમા આપી છે. પરમેશ્વરને માણુકરૂપે ભજતો મુરલિમ સફીવાદ આ વચન પછી દોઢેક હજાર વર્ષ પમાર થયા કેડે ઉત્પન્ન થયો છે અને હિન્દુસ્તાનમાં તેથી યે મોડો આવ્યો છે. વળી બૃ. ઉ. ના ઉપસા વચનમાથી ભક્તિનો કે યોગનો અર્થ પ્રપ્ત કરનાર કદાચ કાઢી શકે, પણ એમાં જે વિવક્ષિત છે તે તો એક દાર્શનિક તત્ત્વ છે. છતાં પરમાત્મા અને જીવાત્મા સંબધમાં પરિબંધ — આલિંગન જેવા સબ્દનો તથા પ્રિયાની ઉપમાનો ઉપયોગ ભક્તિમાર્ગની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે.^૧

૧. બૃ. ઉ. થી પણ ધણા જૂના કાળના એક ઋષિ-વ્રમા ઇન્દ્રનો સ્પર્શ કરતી મનોવૃત્તિને પતિ તરફ ખેંચાતી પત્નીની ઉપમા આપી છે. પતિ ન પત્નીચ્ચતીરુત્ત્વ સ્પૃશન્તિ સ્વા શવશાવન્ મનીષા । મ. ૧૦-૪૩-૧૧

પણ ત્ર. ઉ. રચાયા પછી ચેકડો વર્ષ સુધી આ ઉપમામાં કે દેવ તરફ ખેંચાની મનોટુત્તિને આપેલી પાનીની ઉપમામાં રહેલા શૃંગાર-ભક્તિના બીજને ઝાંકુર ફૂટ્યા નથી. દાસના જમાના સાથે સરખાવતાં વિચારનો કેટલો ધીમો વિકાસ!

ભક્તિસાહિત્યના આદિઅન્યરૂપ ગીતામાં દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિનું સૂચન છે. અને વૈષ્ણવ-સૈવ ઉભય ભક્તિમાર્ગમાં દાસ્યભક્તિનો અચાર તો જૂના કાળથી જ જોવામાં આવે છે. દાસ્ય, સેવા અને ભક્તિ ચખ્દો પર્વાય તરીકે વપરાયા છે. પણ પાછળથી જોને માધુર્યભક્તિ કહેવામાં આવેલ છે, તેનો ઉલ્લેખ મેણી કાળ સુધી ભક્તિસાહિત્યમાં નથી મળતો. વિધ્યુની^૧ અવતારકથાઓનાં પ્રચારથી એ કથાઓમાં આવતાં-અર્જુન, હનુમાન, ભંરત, મુંદામાં, વગેરે પાત્રોની^૨ રામકૃષ્ણાદિ અવતારીપુરુષ^૩ તરફની સેવ્યસેવકભાવવાળી તથા મૈત્રીભાવવાળી વૃત્તિ જોઈને જેમ દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિની કલ્પના થઈ, તેમજ નન્દયશોદાની બાળકૃષ્ણ^૪ તરફની વાત્સલ્ય-ભાવનાવાળી સેવા જોઈને, વાત્સલ્યભક્તિની અને રુકિમણી આદિ કૃષ્ણ-પત્નીઓની તથા ગોપીઓની પ્રેમવૃત્તિ જોઈને, માધુર્યભક્તિની કલ્પના થઈ છે. પરંતુ ભક્તિના આ દાસ્યસખ્યાદિ બેઠો ભાગવત પછી મણે વખતે પડ્યા છે. ભાગવતમાં તો નવધાભક્તિના વર્ણનમાં દાસ્ય અને સખ્ય બેનો જ ઉલ્લેખ છે. (ભા. ૭-૫-૩૪) ચૈતન્ય-શિષ્યોના અન્યોમાં અને તે પહેલાં, ધર્મ કરી ચૌદમા શતકમાં, રચાયેલા નારદભક્તિસૂત્ર^૫માં આ બેઠો જોવામાં આવે છે. તે પહેલાંના કાંઈ અન્યોમાં ભક્તિના આ સર્વ બેઠોનો નિર્દેશ થયેલો મેં વાંચ્યો નથી. ઉપમા દ્વારા ચિત્તવૃત્તિને સમજવા-સમજાવવાનો, અપાસ

ખીન એક નંત્રમાં દેરને પોતાની તરફ આકર્ષેલી વિધવા ભાતી સાથે ભક્તની સરખામણી કરી છે. નં. ૧૦-૪-૨ અને આ મંત્રોના આધારથી દોષ્ટાન્સ જોવો વિદ્વાન શૃંગાર ભક્તિનું મૂળ વેદમાં દેખે છે. (એધિક્ષ એક ઇન્ડિઆ પૃ. ૮-૯)

૧ નારદભક્તિસૂત્રમાં શુભમાદ્વાત્માસક્તિ, રૂપાસક્તિ વગેરે આસક્તિઓ નાશુત્તર દાસ્યાસક્તિ, સખ્યાસક્તિ, વાત્સલ્યાસક્તિ અને કાનાસક્તિ એ રીતે દાસ્યાદિ બેઠો ગણાવ્યા છે.

સ્વાભાવિક છે. અને ઈશ્વર તરફ આકર્ષાતી મનોવૃત્તિ કાં તો સેવકની સેવ્ય તરફની વૃત્તિ જેવી, મિત્રવૃત્તિ જેવી, મામાપના બાળક તરફના ભાવ જેવી, કે સ્ત્રીના પુરુષ તરફના આકર્ષણ જેવી હોય એમ આ ભક્તિમીમાંસકાએ માન્યું છે, તે આધુનિક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાંઈ ખોટું નથી. પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી મેકડુગલ દેશપ્રેમ કે લોકપ્રેમ જેવી લાગણીઓને વાત્સલ્ય (Parental instinct)નું પરિવર્તિત અને વિસ્તૃત રૂપ ગણે છે. પણ આ માનસશાસ્ત્રીય વિચારણાનું લંબાણ અહીં અપ્રસ્તુત છે. વળી ભક્તિનું આ પૃથક્કરણ તો છેક છેલ્લે આવ્યું છે. જો કે એ પ્રકારની ભક્તિ તો તે પહેલાં ઘણા વખતથી પ્રચલિત થઈ હતી. એ જ સ્વાભાવિક છે. અને એ ભક્તિનો પ્રચાર હિપર કહ્યું તેમ અવતાર-કથાઓએ કર્યો છે. દેવની ચેતાની, એના અવતારોની તથા ભક્તોની કથાઓ ભક્તિપોષક યાવ છે; એ માન્યતા વિષ્ણુપુરાણના સમય પહેલાંથી પ્રચારમાં આવી હતી. અને શ્રીકૃષ્ણની કથામાં શૃંગારરસનું આલંબન થઈ શકે એવું વસ્તુ હરિવંશથી લખાલ થયું અને શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વારા એણે ધણું મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવ્યું.

દાસમાં જેને ભક્તિ શૃંગાર કહેવામાં આવે છે અને રૂપગોસ્વામી વગેરે ચૈતન્ય શિષ્યોએ જેનું નામ માધુર્ય ભક્તિ આપ્યું છે, તે રાધા-કૃષ્ણ મેખધી સ્થૂળ સંભોગ શૃંગાર કે વિપ્રલક્ષ શૃંગારથી ભરેલાં કાવ્યો મંરકૃતમાં કે દેશી ભાષામાં રચવાં તથા તેનું એકલાં કે સમૂહમાં કીર્તન કરવું એ કૃષ્ણભક્તિનો હિતમ પ્રકાર છે, એવી માન્યતા ચૈતન્ય-સંપ્રદાયમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. વલ્લભસંપ્રદાયમાં જો કે સેવાભક્તિ વધારે વ્યાપક છે; પણ વલ્લભાચાર્યના સુરદાસજી વગેરે શિષ્યોનાં વ્રજભાષાનાં પદોમાં તો આ શૃંગારભક્તિ જાહેરાય છે. આ શૃંગારભક્તિના મહત્ત્વનું સ્પષ્ટ મૂળ ભાગવતમાં દેખાય છે. શૃંગાર-કથાના એક નાટક જેવી રાસલીલાવર્ણનની રાસપંચાખ્યાની લખીને તેની ફલશ્રુતિમાં ભાગવતકારે લખ્યું છે કે:—

વિકીરિતં વ્રજવધૂમિરિદં ચ વિષ્ણો

શ્રદ્ધાન્વિતોનુપ્રણુયાદય વર્ણયઃ ।

મક્તિ પરાં મથવતિ પ્રવિલમ્બ કામઃ

હ્રોમમાશ્વપદ્મિનોત્યચિરેણ ઘીરઃ ॥ મા. ૧૦-૩૨-૪૦

“વિષ્ણુની વ્રજવધૂઓ સાથે આ કીડાને જે કાર્ષ્ણ્યથી

માંભણે કે વર્ણવે, તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, થોડા વખતમાં હૃદય-રચૂળ હૃદયના 'હાર્ટિકીઝ'ને નહિ પણ હૃદયના કામવાસનારૂપ દોષને દૂર કરે છે."

ભાગવતના આ વચનની અસરને ધરિણીએ રાસપંચાધ્યાયીને મળતા કૃષ્ણ-ગોપીના શૃંગારવર્ણનના ગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રંથોની રચનાનો આગો પ્રવાહ ચાલ્યો. આ ગ્રંથો કે કાવ્યોથી કામવાસનાનો નાશ કેટલો થયો અથવા તેને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું એ પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખીને આગળ ચાલીએ.^૧

ભાગવતના ઉપલા વચનમાંથી કે એ આખા ગ્રંથમાંથી આ શૃંગારભક્તિ એ ભક્તિનો મુખ્ય કે ઉત્તમ પ્રકાર છે એવો અર્થ નીકળતો નથી. ભાગવતના પહેલા પ્રસિદ્ધ દીકાકાર શ્રીધર સ્વામી (ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૫૦) રાસપંચાધ્યાયીના અન્તમાં ભાગવતના અનુપ્રદાય મહાત્મા (ભા. ૧૦-૩૩-૩૭) એ શબ્દોનું રહસ્ય સમજાવતાં લખે છે કે, "શૃંગારરસથી જેનાં મન આકર્ષાયેલાં છે એવા અતિ બહિર્મુખને પણ પોતા (ભગવાન) તરફ ખેંચવા માટે આવી કીડા શ્રીકૃષ્ણે કરી છે." આ વચનનો આધુનિક વિવેચનની દૃષ્ટિથી એવો અર્થ થાય કે, ભાગવતકારે રાસપંચાધ્યાયી જેવું પ્રકરણ લખ્યું, તે શૃંગારરસમાં હુબ્ધ ચિત્તવાળાં માણસોને ભક્તિ તરફ આકર્ષવા માટે લખ્યું છે શ્રીધર સ્વામી આ શૃંગારભક્તિને શ્રેષ્ઠ ભક્તિ નથી ગણતા; પણ માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળા, કૃષ્ણને પગ્દેવતારૂપે જોનારી, દાસ્યભક્તિ જેને પાછળથી રૂપગોસ્વામીએ સપ્રેમભક્તિ કે પ્રીતભક્તિ કહેલ છે, તેને શ્રેષ્ઠ માને છે એમ મહાનામચતુર્વર્ણી વગેરે ભાગવતના શ્લોક ઉપરની દીકા જોનાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને રૂપગોસ્વામીએ શ્રીધરનો આ મત નોંધ્યો પણ છે.—

ધીધરસ્વામિમિ: સ્પષ્ટમયમેવ રસોત્તમ: ।

રક્તપ્રસંગે સપ્રેમભક્તિકારવ્યો પ્રદીર્ઘિત: ॥

દરિભક્ત રમામૃતમિન્દુ પૃ. ૩૨૫

૧. અનુસ કામવાસનાની તૃપ્તિ આવી રચનાઓ દ્વારા ભક્તોએ શોધી હોવાનો એકમત આધુનિક માનસશાસ્ત્રની મદદ વડે પ્રચારમાં આવ્યો છે; પણ અનુસ કામવાસના તૃપ્ત થાય એટલે કામવાસનાની સ્થૂલ તૃપ્તિ માટેનો વેગ ગાંત પડે નહિ અને એવો જ કંઈક અર્થ તો 'કામનો નાશ કરે છે' એ ભાગવતના શબ્દોમાં નહિ હોય ના !

શ્રીધર સ્વામી પદ્મીની અર્ધશતાબ્દી (ઈ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૬) માં થયેલા દેવગિરિના બોપદેવ અને હેમાદ્રિ જેવા સર્વદેશી વિદ્વાનો પણ આ શૃંગારભક્તિને ઝેઠ ગણતા નથી. બોપદેવે મુક્તાફળમાં હાસ્યરસને પહેલો મૂક્યો છે અને તે ઉપર ટીકા કરતાં હેમાદ્રિ કહે છે કે, “શૃંગારો નાયકોરસઃ । એ નાટકકાવ્ય માટે ભલે સાચું હોય પણ કેવલ્યપરાયણ આ (ભક્તિના) શાસ્ત્રમાં ભક્તિ પર શૃંગાર મુખ્ય નથી એમ સૂચવવા માટે આચાર્યે (બોપદેવે) શૃંગારને પહેલો નથી મૂક્યો.” (જુઓ; મુક્તાફળ અ. ૧૧ શ્લો. ૨ ની ટીકા.)

એક બીજી વાત પણ અહીં જ નોંધી લેવી યોગ્ય છે. રસ-શાસ્ત્રની રીતે તથા એ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ભક્તિનો પણ વિચાર કરવાનું વલણ તેરમા શતકથી શરૂ થયું દેખાય છે. તે પહેલાં શરૂઆત થઈ હોય તો તેની નોંધ મળતી નથી. પણ બોપદેવના અન્યમાં તથા તેના સમકાલીન મહાનુભાવપન્થના અન્યોમાં શૃંગારભક્તિ, હાસ્ય-ભક્તિ વગેરે રસશાસ્ત્રીય રીતે ભક્તિના ભેદો પાડેલા જોવામાં આવે છે; પણ બોપદેવે એ ભક્તિની રસશાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિને ગૌણસ્થાન આપ્યું છે; તેમ એનું વિવેચન પ્રાથમિક છે. ટૂંકમાં શ્રીધર સ્વામી અને બોપદેવની શૃંગારભક્તિ તરફની દૃષ્ટિ સાથે તથા રસશાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિ સાથે રૂપગોસ્વામીની શૃંગારભક્તિ તરફની દૃષ્ટિને તથા કેવળ રસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ દ્વારા તેણે કરેલાં ભક્તિનાં વિવેચનને સરખાવતાં તેરમાથી સોળમા શતકના ગાળામાં ખીલેલી ભક્તિના વિવેચનની દિશા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

શૃંગારભક્તિના ઉપર કહેલા વિકાસનો વધારે વિચાર પાછળ રાખી, જે અંગોની મદદ વડે ભક્તિમાર્ગની એ દિશામાં દિવસાનુદિવસ વધારે ગતિ થતી ગઈ તે અંગો જોઈ લઈએ.

(૩) લક્ષ્મી કે રૂકિમણીને સ્થાને શધ્ધાનો સ્વીકાર—ધર્મદેવ સાથે તેની પત્નીનું વળન કરવાની પ્રથા તો ઘણી જૂની છે. વેદમાં યે દેવપત્નીઓનો યોડો ઉલ્લેખ મળે છે. વિષ્ણુપત્ની રૂપે લક્ષ્મીનો ઉલ્લેખ પણ વેદકાલીન ગણાય. મહાભારત કાળમાં તો એ વ્યાપક છે અને દોઢ હજાર વર્ષ જૂની તો લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ પણ મળે છે. પણ રામાયણ દ્વારા રામાવતાર પૂજવા લાગતાં લક્ષ્મીનું સ્થાન રીતાએ લીધું. એટલે લક્ષ્મીનારાયણ, પેડે સીનારામનું મુગલ પૂજવા લાગ્યું.

એ જ રીતે કૃષ્ણાવતારની પૂજા પ્રચલિત થતાં, રૂકિમણી કૃષ્ણનું યુગલ પૂજાનું જોડાણ; પણ એક મદારાષ્ટ્ર સિવાય કૃષ્ણ માથે રૂકિમણીનું સ્મરણ ક્યાંય પ્રચલિત નથી. રામાનુજ અને મધ્વના મતમાં વિષ્ણુ કે વામુદેવ સાથે લક્ષ્મી જ પૂજાય છે. પરંતુ સોળમા સતંકમાં તો ગોપીજન વસ્ત્રલ કૃષ્ણ સાથે રાધાનું નામ જ વિશેષ જોડાયેલું જોવામાં આવે છે. રાધા વસ્ત્રલ સંપ્રદાયને બાબુ ઉપર રાખતાં, પશુ ગૌડીય વૈષ્ણવો તથા સુદ્ધિમાર્ગીય વૈષ્ણવો નિત્ય 'રાધાકૃષ્ણ' 'રાધાકૃષ્ણ' કહે છે. આ સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં જોડાણે છીએ તો કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજનો પ્રથમ ઉપદેશ તો નિગ્માર્કીય મતમાં હોય એમ દેખાય છે. પુરાણોમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રાધાન્યવાળાં પુરાણોમાંથી હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં કે ભાગવતમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી; પણ ષ્ઠવૈવર્તમાં અને પદ્મપુરાણના તથા રુદ્રપુરાણના કેટલાક ભાગમાં છે. વિષ્ણુપુરાણમાં જે સ્થાન લક્ષ્મીનું છે તે સ્થાન ષ્ઠવૈવર્તમાં રાધાનું છે. બંકીમચન્દ્રે જન્મે પુરાણોનાં વચનો વિસ્તારથી ઉતારીને આ સરખામણી કરી છે. (જુઓ; એના કૃષ્ણચરિત્રનું શુંજરાતી ભાષાંતર, પ્રકરણ ૧૦). પંથુ ષ્ઠવૈવર્તમાં રાધા આવી ક્યાંથી? આ પ્રશ્ન વિકટ છે. એના અનેક જવાબો અપાયા છે. એક જવાબ એવો અપાય છે કે, રાસલીલા પ્રકરણમાં ભાગવતકારે એક ગોપી વિષે લખ્યું છે કે, અનવારાધિતો નૂનં મગવાન્દરિરીશ્વરઃ ॥ (ભા ૧૦-૩૦-૨૮) 'આ આરાધન-ભજન જોણે કર્યું તે રાધા.' એ રીતે ભાગવત પછી આ વિશેષ ભાગ્યશાળી ગોપીને રાધા નામ મળ્યું અને ધીમે ધીમે લક્ષ્મીને પણ અદેખાઈ આવે એવું સ્થાન તેણે મેળવ્યું. પણ આ ખુલાસો ગંતોપકારક નથી. કારણ કે, ષ્ઠવૈવર્તદિ પુરાણોનો સમય ચોક્કસ નક્કી કરવો જો કે કઠણ છે; પણ જોનો સમય ચોક્કસ થઈ શકે છે એવા લેખકોનાં લખાણોના પુરાવા દારા પછે કાઢતાં રાધાપૂજનો પ્રચાર ધણો જૂનો જણાય છે.

નિગ્માર્ક હરિ સાથે રાધાને પૂજે છે એ ઉપર કંઈ જ છે. બારમા સતંકના ઉત્તરાર્ધના દ્વિ જયદેવની રાધાભક્તિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમકાલીન વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૬૩)માં થયેલા એટલે જયદેવ પહેલાના હેમચન્દ્રે કાવ્યાનુશાસનમાં રાધાકૃષ્ણના વિહારના સ્વયં મ્લોકો

ઉદાહરણરૂપે ઉતાર્યા છે. એ જ હેમચન્દ્ર જેના કૃષ્ણકલ્યાણીકૃતમાંથી કૃષ્ણેનામ્વ વંચેરે શ્લોકનું ઉદાહરણ લે છે. (કાવ્યાનુશાસન નિ. સા. આવૃત્તિ ૧૯૦૧ પૃ. ૮૦), તે પ્રિત્વમંગળ કે લીલાશુક પણ રાધા-કૃષ્ણનો વિહાર જયદેવ પેઠે જ ગાય છે. આથી જૂના કાળમાં ઊતરતાં સ્ત્રોતના કાવ્યાલંકાર ઉપરની નમિસાધુ (ઈ. સ. ૧૦૬૮)ની ટીકા (પૃ. ૧૧૨)માં નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—

યો મોપીજનવલ્લભઃ સ્તનતટવ્યામંગલવ્યાસ્પદઃ ।

કિં રાધે મધુસૂદનો નહિ નહિ પ્રાણાધિક્ષોત્તકઃ ॥

આ નમિસાધુ કરતાં જરા પ્રાચીનતર કાશ્મીરના રાજા કલશ (ઈ. સ. ૧૦૬૩ થી ૧૦૮૯)ના સમકાલીન અને ઈ. સ. ૧૦૬૫ માં મૃત્યુ લાખનાર કાશ્મીરના કવિ હેમેન્દ્રે પોતાના દશાવતારચરિતમાં કૃષ્ણચરિત વર્ણવતા આર શ્લોકો (શ્લોક ૮૩, ૧૭૦, ૧૭૧ અને ૧૭૬)માં રાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મતલબ કે, જયદેવ પહેલાં સો વર્ષ ઉપર કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ કાશ્મીર સુધી પહોંચ્યો હતો. પણ મધ્ય હિંદમાંથી રાધા વિષે એથી થે જૂના કાળના ઉલ્લેખો મળે છે. માળવાના રાજા ભોજ (ઈ. સ. ૧૦૦૪ થી ૧૦૪૫)ના સરસ્વતી-કંકાભરણુમાં રાધાકૃષ્ણવિપવક આરક શ્લોકો મળે છે. અને ભોજના પૂર્વજ માળવાના રાજા મુંજની સભાના કવિ ધનંજયના દશરૂપ (પરિચ્છેદ ૪થા)માં નીચેનો શ્લોક છે:—

નિર્મળેન મયામ્મસિ સ્મરમશાદાલી સમાલિજ્જિતા

કેનાલીકમિદ તવાય કશિત રાધે મુધા સામ્યસિ ।

સ્ત્યુત્સ્વન્નપરપરાસુ શયને શ્રુત્વા વચઃ શાન્તિનઃ

સધ્યાર્જં શિથિલીકૃતઃ કમલયા કમ્લગ્રહઃ પાતુ વઃ ॥

અને મુંજના પોતાના વિ. મં. ૧૦૩૧ના તાત્રપત્રના મંગલાચરણમાં:

યદ્દમીવદનેન્દુના ન મુક્ષિત યન્નાર્દિત વારિષે

વૌરાયત્ર નિજેન નામિસરસીપદ્મેન શાન્તિ ગતમ્ ।

યચ્છેવાહિષ્ણાસદ્ગમપુરશ્ચાયૈર્નં વાશ્વાસિતં

તત્રાષાવિરહાતુરં મુરરિપોર્વેન્દ્રપુઃ પાતુવઃ ॥

(પ્રા. લે. મા. પ્ર. ભાગ નં. ૧)

આ રીતે દશમા શતકમાં અને રાજતરંગિણી પ્રમાણે કાશ્મીરના રાજા અવન્તીવર્મન (ઈ. સ. ૮૫૬ થી ૮૮૩)ના સમકાલીન

આનંદવર્ધનાચાર્યે ધ્વન્યાલોકમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; એ પણ ગણીએ તો નવમા શતકમાં પણ લક્ષ્મીની સ્પર્ધા કરતી રાધાનો ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ ઉલ્લેખો સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નથી. એટલે હેમચન્દ્ર, દેમેન્દ્ર, ધનંજય, આનંદવર્ધનાચાર્ય વગેરે લેખકોએ પોતાના કાળમાં પ્રચલિત માન્યતા નોંધી છે અથવા પ્રચલિત સુભાષિતો ઉતાર્યા છે. આ માન્યતા કાણે પ્રચારી? ઉપર નમૂના ઉતાર્યા છે તેવાં સુભાષિતો કાણે રચ્યાં? આ નવમા દશમા શતકના-જયદેવ બિલ્વમંગળના સંસ્કારપૂર્વજો પણ રાધાકૃષ્ણની જે વાત કરે છે, તે એમની ઉત્પન્ન કરેલી નથી. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે નવમા શતકથી ચે જૂના કાળના રાધાસંબંધી બે ઉલ્લેખો શોધી કાઢ્યા છે અને એ બેયને તેઓ પાંચમા શતકના ગણે છે. તેમાંનો એક પંચતંત્ર (તંત્ર ૪ થાય ૫૮. ૪૬)માં મળે છે. જેમાં એક વલ્લુકર એક રાજકુંવરી સાથે પ્રેમમાં પડતાં તેના મિત્ર સુતારે બનાવી આપેલા ચમત્કારિક ગરુડ ઉપર બેસી ઊડીને, એક રાતે પોતાની પ્રિય રાજકુંવરી પાસે પહોંચી જાય છે અને વાસુદેવના વેપમાં ગયેલો એ વલ્લુકર રાજકુંવરીને કહે છે કે, “તું રાધા નામથી ગોપકુળમાં જન્મેલી મારી સ્ત્રી છો.”

ધણું કરી એ જ સમયના દાસના ગાયાસપ્તશતી નામના પ્રાકૃત સંગ્રહમાં નીચેની ગાથા મળે છે:—

મુહસારુણ તં કણ્ઠ ગોરબં રાહિભાવ અવગેન્તો ।

एताण वल्लवीणं अण्णाण विगोरबं हरति ॥

“હે કૃષ્ણ જ્યારે તમે ગાયોના આલવાથી રાધાના મોઢા ઉપર ઉડેલી રજને તમારી કૂંઠથી ઉગાડો છો, ત્યારે ખીજી ગોપીઓના દર્પનું દરણું કરે છે.” (૧-૮૯) પોત્તીશના નામથી આ ગાથા જાનરી છે.

પંચતંત્રનો તથા ગાયા સપ્તશતીનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ધણો ઉપયોગી છે. રાધા નામ જ નહિ પણ કોઈક પ્રકારની રાધાકૃષ્ણ-પૂજા ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં પ્રચલિત હતી એમ એ ઉલ્લેખ સૂચવે છે. તે પછી લગભગ ચારસો વર્ષ સુધી રાધાનો ઉલ્લેખ સામાન્ય મંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. નવમા શતકના ભાગવત જેવા કૃષ્ણવેદમાં પણ રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી અને એમ લાગે છે કે, કૃષ્ણ સાથે રાધાનો યોગ પહેલેવહેલો આશ્વલોકમાં કે દિંદુળતિના નીચલા ચરમાં થયો હોવો જોઈએ. ઉપરનો પ્રાકૃત ઉલ્લેખ પણ

એ તર્કને ટેકા આપે છે. વળી ગાથા સપ્તશતીની ગાથાઓનો ધણો ભાગ આન્ધ્ર રાજ્યોના કાળમાં આન્ધ્ર દેશમાં રચાયો છે, અને એ દેશ ઉપર તથા નાશિકથી છેક કાઠિયાવાડ સુધીના પ્રદેશ ઉપર ઈ. સ. ખ્રી. ૧૧ ત્રીજા શતકમાં આબીર નામની દોર ઉછેરનારી ભટકતી જતનું રાજ્ય હતું એમ આબીર સિવદર્તાના પુત્ર રાજ ધર્મચરસેનનો મુંદા (કાઠિયાવાડ)માંથી લેખ મળ્યો છે અને એનો જ લેખ નાશિકની શુદ્રાઓમાંથી પણ મળ્યો છે, એથી સિદ્ધ થાય છે. મજામાં જે ગોવાળિયાઓમાં શ્રીકૃષ્ણ બિહારી હોવાનું હરિવંશાદિ વર્ણુવે છે, તે આ આબીર લોકો જ અને શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિત્રનો બધો વિકાસ આ આબીર જાતિમાં જ થયો છે, એમ સ્વ. ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહે છે. એ આબીર જાતિમાં પ્રચલિત કૃષ્ણચરિત્રની વાતોને હરિવંશાદિ ગ્રંથોએ સંસ્કારી લીધી. પણ રાધા નામની કૃષ્ણને આબીર પત્ની કે પ્રિયા હોવાની વાત હરિવંશ રચાયા પછી એ લોકોમાં ચાલી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ એ વાતનો હરિવંશાદિના કૃષ્ણચરિત્રમાં સંપ્રદ નથી થયો. પણ એ આબીર જેવી નીચલા થરની જાતોની લોક-કથાઓમાં જે રાધાકૃષ્ણ સંબંધી વાતો આલતી હશે તેની અદ્ય નોંધ ફક્ત ગાથાસપ્તશતીમાં અને પંચતંત્રમાં જળવાઈ રહી. ધીમે ધીમે એ નીચલા થરમાં કૃષ્ણ સાથે રાધાના યોગની વાતોવાળું લોકસાહિત્ય વધતું ગયું હોતું જોઈએ, પણ એમાંનું કંઈ જળવાયું નથી. ઉવટ નવમા દશમા શતકના સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ લોકસાહિત્યમાંની આ વસ્તુને ઉપાડી લીધી. પણ એ બરસો-નણસો વર્ષનાં પણ થોડાં સુભાષિતો જ જળવાયાં છે. પણ જે જળવાયાં છે, તે ઉપરથી એ પ્રકારનું ધણું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હશે એમ જણાય છે. પછી નિમ્બાર્ક અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણે પોતપોતાની રીતે રાધાપૂજને જે નવી જ પ્રતિષ્ઠા આપી, તે આજ સુધી અવિચળ રહી છે. દૂંઠામાં રાધાકૃષ્ણની પૂજના પ્રવાહનું મૂળ લોકકથા અને લોકકવિતામાં છે.

(૪) ગોપીઓની લક્ષિતની પ્રશંસા—લક્ષિતમાર્ગની એક માન્યતા છે કે, કાષ્ઠ પણ રીતે ધર્મચરમાં મન જાય તો એથી કલાણુ જ થાય. દા. ત. શિશુપાલ, કંસ, રાવણ વગેરે વૈરભાવથી કૃષ્ણ અને રામની લક્ષિ કરીને મુક્ત થયા એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. ભાગવતકારે આ માન્યતા નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવી છે.

કામાદ દ્વેષાદ્રયાસ્ત્નેહાગ્ન્યા મગત્યેશ્વરે મનઃ ।

ભાવેશ્ચ તદર્થં હિત્વા ષડ્વસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥ મા. ૭-૧-૩૪

અને કામાદિ દરેક પ્રકારના દાખલા આપી નીચેના 'લોકથી' સ્પષ્ટતા કરી છે.

મોગ્યઃ કામાદ્રયાકંસો દ્વેષાદ્યશાયો નૃપાઃ ।

સમન્ધાદ્ નૃણયઃ સ્નેહાગુર્યં મત્તયા વયં વિમો ॥ મા. ૭-૧-૩૫

મતલબ કે, ગોપીઓ કામથી, કેસલયથી, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ દેખથી વૃધ્ણીઓ અને પાંડવો સ્નેહસંબંધથી અને નારદ જેવા બ્રાહ્મણ ભક્તિથી ભગવાનને પામે છે. એ રીતે કામથી ભગવાન તરીકે ગોપીઓનો દાખલો ભાગવતે આપ્યો છે. પણ એ દાખલો અનુકરણ સર્પ શકે એવો કે અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ બોપદેવ અને હેમાદ્રિ કહે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. બોપદેવ વિદિત અને અવિદિત એવા ભક્તિના બે ભેદ પાડે છે અને ઉપર કહેલી દેખથી, ભયથી, સ્નેહથી અને કામથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિને અવિદિત ગણે છે. વળી આ ઉપર ટીકા કરતાં હેમાદ્રિ કહે છે કે, “ધૃત્વ તરફ દ્વેષાદિ ભગવાનો સંભવ અવતાર સમયમાં જ હોયને એનો વિચાર અકર્તવ્ય છે, પણ એક કામજન્યનો વિચાર કરવો પડશે. કારણ કે, હાલમાં પણ વિધ્યુની સ્પૂળમૂર્તિમાં રહેલા ભગવાનમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને ભાવ થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, માટે આ પ્રકારે અવિદિત છે એટલું કહેવાની જરૂર છે.” ભક્તિનો જે કામજન્ય પ્રકાર બોપદેવ - હેમાદ્રિએ અવિદિત ગણ્યો હતો અને એનો વિરલ સંભવ કોઈક સ્ત્રીઓમાં જ જોયો હતો, તે પ્રકાર જ ત્રણસો વધે પછી શ્રેષ્ઠ દરે છે અને તેનો સંભવ સ્ત્રીઓમાં જ નહિ પણ પુરુષ ભક્તોમાં થે સ્વીકારાય છે. આ સમતકારિક પરિવર્તનનું કારણ શું ? ભાગવતે કહેલી દેખજન્ય કે ભયજન્ય ભક્તિ બોપદેવ કહે છે તેમ, આજ સુધી અવિદિત જ રહી છે. ત્યારે આ કામજન્ય ભક્તિને મહત્ત્વ સાથે મળ્યું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ભાગવતમાંથી જ મળે છે. ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની નીચેના રમરણીય સ્પષ્ટતામાં ઉદ્ભવ પાસે પ્રશંસા કરાવી છે.

ભાસામહો ચરણરેણુજુષામહ ક્યામ્

વૃંદાવને ક્ષિપિ ગુન્ધલતોષવીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજ સ્વજનમાર્યપદ ચ દિત્વા

મેઝુર્મુકુન્દપદવી ધૃતિર્નિર્વિમુગ્યામ્ ॥ મા. ૧૦-૪૭-૬૨

एता. पर तनुमृतो भुवि गोपवध्वो

गोविन्द एव निखिलात्मनि रुढमावाः ।

वाञ्छन्ति यदमवभियो मुनयो वय च

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ મા. ૧૦-૪૭-૫૮

આ રીતે ઉદ્ધવ જેવાને મોઢે ભાગવતે ગોપીઓની ભક્તિની આવી જે ભારે પ્રશંસા કરાવી, તેણે પાછળના ભક્તિમાર્ગ ઉપર બહુ અસર કરી છે. ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિને કામજન્ય ભક્તિનો એક પ્રકાર જ માન્યો છે. એ પ્રકારને બોપદેવ જેવાએ અવિદિત અને અનનુકલ્પીય ગણ્યો છે અને આખા મન્યનું વલણ બોતા ભાગવત-કારનો પણ એવો જ આશય દેખાય છે માત્ર લોકવેદનો ભગવાન માટે ગોપીઓએ જે ત્યાગ કર્યો, તેની પ્રશંસા ઉપલા વચનમા તથા અન્યત્ર પણ કરી છે (જુઓ ભા. ૧૦-૪૭મા), છતાં ભાગવતકારે “ સર્વ ભૂતોમા આત્માનો ભગવદ્ભાવ જોનાર ” ભક્તને જ ઉત્તમ ભક્ત કહેલ છે (ભા. ૧૧-૨-૪૫) એ ભૂલવાનું નથી

ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસાનું એક ખીજ તેઓના લોકવેદના ત્યાગમા છે ત્યારે ખીજુ ખીજ તેઓના અતિશય તલસાદમા છે વિષ્ણુપુરાણમા, જો કે ગોપીઓની ભક્તિની ભાગવતમા છે તે જાતની પ્રશંસા નથી, પણ ગસલીલા વખતે વેણુનાદ સાભળીને ભગવાનને મળવા જ્યારે ગોપીઓ દોડી ત્યારે અમુક ગોપીઓ વડોલજનોએ રોકવાથી કૃષ્ણ પાસે ન જઈ શકી. તે ગોપીઓ “ યગ્યલ્લ કૃષ્ણુનો વિચાર કરતા કરતા, એને ન મળી શકવાના મદાદુ ખપી પાપો બળી જતા પ્રાણુરહિત થઈને મુક્ત થઈ ગઈ ”. (વિષ્ણુપુરાણ અં ૫ અ. ૧૩ શ્લો. ૧૪, ૧૫) ભાગવતમા પણ આ વાત ઉતારી છે, આ પૌરાણિક વૃતાન્તમાથી ગોપીઓની ભક્તિના બે ભિન્ન લક્ષણો બે ભક્તિસૂત્રના લેખકોએ તારવ્યા છે (૧) શાંદિય સૂત્રકાર કહે છે કે, હૃદયનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ જેમ ગોપીઓને થઈ તેમ મુક્તિ થાય ખરી (સૂત્ર ૧૪). અને (૨) નાગદ્ભક્તિસૂત્રકારે તો વ્રજગોપીઓની જેવી ભગવાનના સિદ્ધમા પરમ વ્યાકૃતિને ભક્તિનું ચિન્ત્ર ગણાવ્યું છે

(જુઓ. સ. ૧૯ અને ૨૧). અને પાછળના વિક્રમની સોળમી સદીના આચાર્યોએ ગોપીઓની ભક્તિને આદર્શરૂપ ગણી છે તથા ઈશ્વરના જ્ઞાનને ગૌણસ્થાન આપી, ભગવાન તરફના તલસાટને મુખ્ય ધ્યાન આપ્યું છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયનું આ લક્ષણ રૂપગોસ્વામીના મંથે ૨૫૪ દર્શાવે છે. અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં લોકવેદનાત્યાગી બ્રાહ્મણમાં ગોપીઓને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ ગણેલ છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પોતે સંન્યાસનિર્ણયમાં લખે છે કે:—

કૌંઢિન્યો ગોપિકાઃ પ્રીત્તા ગુરવઃ સાધન ચ તત્ ૧૧ શ્લો. ૮

અને અન્યત્ર તલસાટને મહત્ત્વ આપતાં કહે છે કે, મગધદ્વિપ્રયોગસ્થ દ્વિપદાદિષ્ણુત્વ પ્રથમાધિકારિત્વ, અધિકાસદિષ્ણુત્વ મધ્યમાધિકારિત્વ, અત્યન્તાસદિષ્ણુત્વ ચોત્તમત્વ.

માગવતાર્ય ૧૦-૨૧૦

વેલ્લુનાદ વર્ષ ૧ અ. ૫ પૃ. ૧૧૨

અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજી ઉમેરે છે કે, “જેમ જેમ મોહની અધિકતા તેમ તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં આવતું પ્રાચુર્ય હોય એમ જાણવું” આ. ૧૦—૩—૩૯ નાં મુખોધિની ઉપર પ્રભુચરણની ટિપ્પણી.

આ રીતે ગોપીજનોની ભક્તિ એ જ ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ એવી માન્યતાને પરિણામે પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં જરૂરભાવ અને ગોપીભાવ કે સખીભક્તિ નામનાં એ તરવે પશુ દાખલ થયાં.

(૫) જરૂરભાવ—સૃગારભક્તિ અથવા જેને ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં માધુર્યભક્તિ કહે છે, તેનું વિવરણ કરતાં ઉત્તમવલ નીલમણિમાં કહ્યું છે કે, કૃષ્ણના સૃગારગ્નમાં એ બેદ (૧) પતિરૂપ અને બીજે ઉપપતિ-રૂપ. તેમાં મથુરાવાસી પત્નીઓ સાથે પતિરૂપે સૃગારગ્નને પુષ્ટ કર્યો છે અને પ્રજામાં પ્રજાઓ સાથે ઉપપતિરૂપે, એના આ કથનમાં દાઢ નવું નથી. રાસોત્તમમાં જાગ લેનારી ગોપીઓમાંની ઘણી પરણેલી સ્ત્રીઓ હતી એમ ભાગવતમાં જ કહ્યું છે. (જુઓ; મા. ૧૦-૩૩) અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે પણ મુખોધિનીમાં રાસ મરટે આવેલી ગોપીઓમાંની કેટલીક પરણેલી તથા કેટલીક કુવારી હતી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ; મા. ૧૦ અ. ૨૮ની મુખોધિનીની આરંભની કારિકાઓ).

૧ સંન્યાસ નિર્ણયના આ વચનના વિવરણ જેવા ‘પુષ્ટિમાર્ગનું સ્થાપન’ નામનો વેલ્લુનાદ, વર્ષ ૧ અ. ૪ પૃ. ૬૫ થી આગળનો લેખ જુઓ.

પણુ આગવતને સમગ્ર રીતે જ્ઞેતાં આ ઉપપતિભાવ કે જ્ઞાત-
ભાવવાળી ભક્તિની પ્રશસા કરવાની એની મતસજ્ય નથી દેખાતી.
ભાગવતકાર તો પરીક્ષિત પાસે પ્રશ્ન કરાવે છે કે, “ધર્મની રચાપના
કરવા માટે અને અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે જ્ઞેનો અવતાર થયો છે,
તે ધર્મમાર્ગના રક્ષક જગદીશ્વરે પરબ્રહ્મના મનોગ જેવું નિર્નિહિત આચરણ
કેમ કર્યું ?” (મા. ૧૦, ૩૩, ૨૮-૨૯) આના જવાબમા ભાગવતકારે
કદાચ પોતાને એકેય પૂરો મંતોષકારક ન ભાગવાથી પાચ ખુલાસા
કર્પા છે. એ ખુલાસા અત્યારે મંતોષકારક નથી લાગતા. એ વાતને
ખાજુ ઉપર રાખીએ પણ એ વસ્તુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી. એમ
તો નૈતરસમાચરેજ્ઞાતુ મનસાપિ દ્વનીશ્વર: । (મા. ૧૦, ૩૩, ૩૧) સામાન્ય
માણુએ મનેથી પણ આતુ આચરણ ન કરવું એમ ભાગવતકારે કહ્યું
છે એથી દેખાય છે. વળી ગોપીઓને ભાગવતકાર અભિચારદુષ્ટ તથા
શ્રીકૃષ્ણને જ્ઞાતભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી કહે છે:—

ધ્રુવેન્દ્રાઃ સ્ત્રિયો વનચરીર્ધ્યમિચારદુષ્ટાઃ (મા. ૧૦, ૪૭, ૫૦)

તમેવ પરમાત્માન જાતુદ્ધવાપિ સગતાઃ (મા. ૧૦, ૨૯, ૧૧)

પણુ ભાગવતકારની મતસજ્ય આ જ્ઞાતશુદ્ધિ કે જ્ઞાતભાવની
સ્તુતિ કરવાની નથી, પણ ગોપીઓના ભાવની સ્તુતિ કરવાની છે.

કૃષ્ણ ધ્રુવ ચૈવ પરમાત્માનિ સ્વમાવ: ।

અને કૃષ્ણને પરમાત્મારૂપે ઓળખ્યા વગર એને જ્ઞાતશુદ્ધિથી
ભજનાર ગોપીઓ પણ મુક્ત થઈ ગઈ, જેમ શિશુપાલ કૃષ્ણનો દેવ
કરતો હોવા છતાં મુક્ત થઈ ગયો. મતસજ્ય કે, ભગવાન અવતાર
લક્ષને આ રીતે કોઈપણ બદાને માણસોનું કલ્યાણ કરે છે. (જુઓ;
મા ૧૦, ૨૯, ૧૨ થી ૧૬) તો ભગવાનને ભગવાન માણીને ભજ
એનું પરમ કલ્યાણ થાય એમા તો પૂછવું જ શુ? એ તત્ત્વ દહતાથી
પ્રચારવાની ભાગવતકારની ઈચ્છા દેખાય છે. ગોપીઓ મંજથી પ્રચલિત
કથામાથી ભાગવતકારે ભક્તિનું એક તત્ત્વ તો, ઉપર કહ્યું તે, કાઢ્યું
અને બીજું એનો પ્રેમ મમે તેવો હોય, બન્ને જ્ઞાતશુદ્ધિવાળો હોય પણ
એ પ્રેમ અતિશય તીવ્ર-અત્યંત તલસાટવાળો હોઈને બીજા ભક્તોએ
ઈશ્વર તરફનો પ્રણય કેળવવામા દાખલો લેવા જોગ છે. આ વાત
ભાગવતકારે ઉપર જેમાથી ઉતારા કરેલ છે, તે ભક્ત ઉદ્ધવનાં વચનો
દ્વારા કહી છે. શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માણસ નહિ, ઈશ્વરનો અંશાવતાર

પણ નદિ, પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. કૃષ્ણસ્તુ મમવાન્સ્વયમ્ (મા. ૧-૩-૨૮) એ ભાગવતકારની દૃષ્ટિમાંથી ઉપરના વિચારો ઉદભવ્યા છે એ સમગ્રનય એવું છે. પણ પાછળથી ભાગવત પ્રાચીન પ્રસ્થાનત્રયીની હારનો કે તેથી અધિક પ્રમાણભૂત અન્ય ગણાવા લાગતાં, એના ઉપલા વિચારોને પરિણામે જે ન્વરભક્તિનો પ્રચાર થયો તેનો કમ હવે જોઈએ.

પતિપત્નીના પ્રેમનો ઈશ્વર-જીવના મુંઝવણમાં દાખલો આપવાની વાત જુ. ઉ. જોટલી જૂની છે એ ઉપર નોંધવું જ છે; પણ ભક્તિના પ્રકારો ગણાવનાં ભાગવતમાં જે દાસ્ય અને સખ્ય એ જ ગણ્યા છે કાન્તાભાવ નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બોપહેવે પણ એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો; પણ નારદભક્તિસૂત્રમાં દાસ્ય, સખ્ય અને વાતસલ્ય સાથે કાન્તાભક્તિને પણ ગણેલ છે (સુ. ૮૨) એટલું જ નહિ પણ નિત્યદાસ્ય અને નિત્યકાન્તા ભજનાત્મક પ્રેમ પ્રભુમાં કરવો એમ કહ્યું છે. (સુ. ૬૬) આ સૂત્ર અન્યને હું ચૌદમા ચિતકતા અન્તનો ગણું છું અને એ ઉપરથી ચૈતન્યસંપ્રદાયના અન્યોમાં ભક્તિના જે દાસ્યાદિ પાંચ પ્રકારો વર્ણવેલા છે, તેનો પ્રચાર તે પહેલાનાં સોએક વર્ષથી થયો હતો એમ માનું છું. પણ કાન્તા ભજનમાં ન્વરભક્તિનો સમાવેશ સંદિગ્ધ ગણાય અને અન્યત્ર એ સૂત્રઅન્યમાં ન્વરભાવની નિન્દા છે; (જુઓ; સુ. ૨૩) એ જોતાં ન્વર-ભક્તિ એને ઈષ્ટ નહિ હોય એમ લાગે છે, પણ ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રસાસ કરાવનાં ઉદ્દવ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે:—

નાય ધ્રિયોજ્ઞ ઉ નિતાન્તરતે: પ્રસાદ:

સ્વયંવિતાં નલિનગન્ધર્વનાં કુતોગ્યા: ।

રાસોત્સવેડસ્ય મુજદ્વજગ્ધવીનામ્

લક્ષ્યાશિર્ષાં ચ ઉદગાદ્વજગ્ધવીનામ્ મા. ૧૦-૪૭-૬૧

આ શ્લોકમાં ભાગવતકાર ઉદ્દવ પાસે કહેવરાવે છે કે, રાસોત્સવમાં મંજની ગોપીઓને જે નિતાન્ત રતિનો પ્રસાદ ભગવાન પાસેથી મળ્યો તે લક્ષ્મીને પણ મળ્યો નથી. (શ્રીધરસ્વામીએ નિતાન્તરતે: એ શબ્દને શ્રીનું વિશેષણ ગણ્યો છે.)

એને વલ્લભાચાર્ય ધ્વજાનંદયી પણ ચડિયાતો ભજનાનંદ કહે છે. (જુઓ; રાસપંચામ્યાયીના આરભની સુગોધિનીની કારિકાઓ), અને રૂપગોસ્વામી વગેરે મધુર રતિ કહે છે (જુઓ; ભક્તિરસામૃત

સિન્ધુ તથા ઉજ્જવલનીલમણિ) પણ આ શ્લોકમાં લક્ષ્મી કરતાં વજ્રગોપીઓને એ રતિનો પ્રસાદ વધારે મળ્યો હતો એમ કહ્યું છે અને લક્ષ્મી પત્ની છે. જ્યારે ગોપીઓ ઉપપત્ની છે, એટલે આ વચનના આધારે જ્ઞાનલક્ષિતની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. જીવગોસ્વામીએ આ શ્લોક આ વિષયમાં પ્રમાણ તરીકે ટાંક્યો જ છે.

એક ખીજે રસતે પણ જ્ઞાનલાવની શ્રેષ્ઠતા આગળ આ લક્ષ્મી પહોંચ્યા છે. અને તે લક્ષિતના રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિવેચનનો માર્ગ છે. જોપરેવ અને મહાનુભાવપત્નના વખતથી આ રસશાસ્ત્રીય વિવેચન શરૂ થયું દેખાય છે, પણ પછી એનો ઝડપથી વિકાસ થયો છે. અને જો કે શ્રી. વલ્લભાચાર્ય તથા એના અનુયાયીઓએ એ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં એ પદ્ધતિનો વિશેષ ઉપયોગ નથી કર્યો. પણ સોળમા શતકમાં એ પદ્ધતિ કેટલી સર્વમાન્ય થઈ મઈ હતી, એ મધુસૂદન સરસ્વતીના લક્ષિત રસાયનથી દેખાય છે અને એ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ “શંગારરસનો પરમ ઉત્કર્ષ ઉપપતિ સંબંધમાં જ રહેલો” છે.” એમ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનું વચન ટાંકીને રૂપગોસ્વામી કહે છે. (ઉજ્જવલનીલમણિ કા. ૧૬) ત્રિલોકનાથજી પણ નાટ્યશાસ્ત્રના આ વચનનો અનુવાદ કરે છે. (જુઓ; ૧૦-૨૬ નાં સુખોદિનીની ખીજ કારિકા ઉપર દિપ્પણી).

જે દેશમાં પાતિપત્ય એ સ્ત્રીજનનો પરમધર્મ મનાયો છે, તે દેશમાં જ્ઞાનલક્ષિતની આવી પ્રસસા થતી જોઈને કેનેડી જેવા તટસ્થ અભ્યાસીને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે.^૧

આ વસ્તુ રૂપગોસ્વામી, જીવગોસ્વામી જેવા વિદ્વાનોના ધ્યાન બહાર નહોતી. જીવગોસ્વામીએ જ્ઞાનલાવના દોષોનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર અને તે પણ ભાગવતનાં વચનો ઉતારીને કર્યો છે (જુઓ; પૃ. ૧૫). પણ જ્ઞાનલાવ કે પરદારાનિષ્ઠ નિમિષમાં જે હલકાપણું-જે નિષિદ્ધતા છે, તે પ્રાકૃત નાયક-નાયિકા ગમધમાં છે, કૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબંધમાં નથી. (જુઓ; ઉજ્જવલનીલમણિ પૃ. ૧૫ તથા ૧૦૦) એમ પ્રાચીન વચનો ઉતારીને કહે છે. વળી નિવૃત્તિ શાસ્ત્રોમાં શાન્તરસ જ વિદિત છે અને શંગારરસ નિષિદ્ધ છે, એવી પ્રાચીન માન્યતાની આ ગોંસાધઓ

^૧ જુઓ The Chaitanya Movement પૃ. ૧૦૮ તથા તેમાં ઉતારેલો લી-એન્-લે અને લીટરેચર પૃ. ૫૬૧ નો કટકો.

નોંધ લે છે. એટલું જ નહિ પણ રાસપંચાખ્યાયીથી આલેલો શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથેની કીડાના વર્ણનનો ભક્તિમાર્ગ, એ વખતના યે ઘણા ભક્તોને માન્ય નહિ હોય એમ રૂપગોસ્વામી મધુર ભક્તિરસને નિવૃત્તાનુપયોગી, દુરુદ્ધ અને રહસ્યરૂપ કહે છે^૧ તથા તે ઉપર ટીકા કરતાં જીવગોસ્વામી કહે છે કે, “પ્રાકૃત શૃંગારરસની આમાં સમાનતા જોઇને કેટલાક સારા ભક્તો ભગવાન મંત્રધર્માં પણ આ રસની વાનથી વિરક્ત રહે છે.” તેથી દેખાય છે પણ જ્યૈષ્ઠ અને બિંદુમંગલ કે લીલાશુક જેવા પ્રાચીન મહાભક્તોનો પે.તાને ટેકા છે એમ તેઓએ ગણ્યું છે. —ભ-ર-સિન્ધુમાં મધુર ભક્તિના રસના વર્ણનમાં ઉદાહરણ તરીકે ગીતગોવિન્દનો:—

સ્વચ્છન્દં વ્રજમુન્દરીભિરમિતઃ પ્રત્યગમાલિંગિતઃ ।

દૃગ્ધારઃ સલિ મૂર્તિમાનનિવ મધૌ મુગ્ધો હરિઃ કીરતિ ॥

એ શ્લોક ઉતાર્યો છે અને ઉચ્ચવલનીલમણિમાં જગદાદરણી-યજારમાવ (કૃષ્ણકર્ણામૃત ૨-૧૭) જગતમાં જોનો જાહેરાત આદરણીય છે એ રીતે પણ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરનાર બિંદુમંગલનો શૃંગારસર્વસ્વ (કૃષ્ણકર્ણામૃત ૧-૬૨) વગેરે શ્લોક ટાંક્યો છે.

(૬) સખીભક્તિ—ગોપીઓ જેવા કામજન્ય પ્રણય સ્ત્રીઓમાં તો કદાચ મંભવે, જો કે હેમાદ્રિ એવા મંભવને ય વિરલ ગણે છે, પણ પુરુષોનું શું ? અને શૃંગારભક્તિ કે મધુરભક્તિ એ જ શ્રેષ્ઠભક્તિ એવો વિચાર ૩૬ થતા પુરુષભક્તોને એ ભક્તિપ્રકાર સ્વકૃપ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયો. આપણે ઉપર જોયેલા વિકાસક્રમ ખરાબર હોય, તો સખીભક્તિનો વિકાસ ઉપર કહેલા બધાં તરવોના વિકાસ પછી થયો જોઇએ અને વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક સ્થિતિ પણ એજ દેખાય છે. સોળમા થતકમાં તો સખીભક્તિનો મજબૂતિમા તથા બગાળામાં પણ સારી રીતે પ્રચાર થઈ ગયો હતો. (જુઓ ચૈતન્ય-ચરિતામૃત ૨-૮ પૃ. ૨૧૯)

અહીં એટલું ૨૫૪ કહેવું જોઇએ કે, ભક્તિનાં છેલ્લાં બે તરવો. એટલે કે જાહેરાત અને સખીભક્તિનો ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જોયા ૨૫૪

૧ નિવૃત્તાનુપયોગિત્વાદ્ દુરુદ્ધત્વાદય રસઃ ।

રહસ્યત્વાદ્ સલિપ્ય વિતર્કાંગોપિ લિહ્યતે ॥

ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ પૃ. ૪૨૬ કા. ૨ તથા તે ઉપરની ટીકા.

સ્વીકાર છે તેવો સ્પષ્ટ સ્વીકાર વલ્લભમંપ્રદાયમાં નથી. એ સમપ્રદાયના સારા વિદ્વાનોને આ વિષયમાં પુષ્ટિમંપ્રદાયનું શું વલણ છે એ પૂછતાં તેઓ કહે છે કે, ‘ચૈતન્યમંપ્રદાયમાં આ ભાવો પ્રગટ છે અને પુષ્ટિ સમપ્રદાયમાં ગુપ્ત છે.’ ચૈતન્ય મંપ્રદાયમાં પગમ પ્રમાણભૂત મનાતો મન્થ, ચૈતન્યચરિતામૃત ઈ. મ. ૧૫૭૫માં લખાયો છે, એમાં તો સખી-ભાવની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કહી છે. (જુઓ; ચૈ-ચ-મ ૮ ૫-૨૧૬) તે પહેલાં રૂપગોસ્વામીનો ભક્તિરમામૃતમિન્દુ શક ૧૪૬૩ (ઇ. સ. ૧૫૪૧) માં લખાયો છે તેમાં તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનું પ્રતિમા રૂપ ગોપીઓ સાથેનું માધુર્ય જોઈને તથા તે તે ક્ષીણ સંભળીને તે ભાવની ઇચ્છા જોને થાય તેઓ કામાનુસાર ભક્તિના અધિકારી છે. અને આ પ્રકારની ભક્તિ પુરુષોને પણ થાય છે એવું પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે.” (પૂર્વ વિભાગ દ્વિતીય લઠરી શ્લોક. ૮૩-૮૪) અને પદ્મપુરાણના બે શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતાર્યા છે કે, “પહેલાં દસકારણમાં વસનારા મહર્ષિઓને રામને જોઈ તેને ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ. આ બધા સ્ત્રીપણું પામીને ગોકુળમાં જન્મ્યા અને કામથી હરિને પ્રાપ્ત થઈને મંસારમાંથી તરી ગયા.”

પદ્મપુરાણનું આ વચન બહુ જૂનું હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. વળી એમાં સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિ જન્માન્તરમાં કહી છે, એટલે એ વાત જુદી જ છે. જોનો સમય ચોક્કસ જાણી શકાય છે એવું રૂપગોસ્વામી પહેલાંનું ચોક્કસ સખીભાવ દેખાડનારું વચન તો ચૈતન્યનું ‘પોતાનું’ જ આશ તો એવામાં આવ્યું છે. ચૈતન્યની મન્થરચનામાં કૃત્તા એનું એક શિક્ષાદેક જ પ્રસિદ્ધ છે. અને તેના ઉદ્દેશ શ્લોકમાં એમણે પોતાને વિષે સ્ત્રીલિંગ વાપર્યું છે.—

ભાસ્ત્રિષ્ઠ વા પાદરતા વિગદુ મા-

મદર્શનાન્મર્મહતાં કરોતુ વા ।

યથા તથા વા વિદધાતુ લમ્પટો

મદ્ગાણનાચત્તુ સ એવ નાવરઃ ॥ શ્લો ૮

ભેટી ભલે પાવ દબેલીને પીસે,

મર્મે વીધે દર્શહીણી કરી મને;

ભલે કરે તે મન ધાર્યું લપટ

તથાપિ તે પ્રાણપતિ ન અન્ય કે !

(પ્રેમાવનાર ચૈતન્યદેવ (પૃ. ૨૦૮)માં શ્રી. નર્મદાશંકર પંડ્યાનો અનુવાદ.)

ચૈતન્યના ચિત્તમાં ઉપરનો બાવ સર્વવ્યાપી ન હતો; દારણ કે એવા શ્લોકમાં જ તેઓ કહે છે કે:—

ન ધર્મે ન જનં ન સુન્દરી કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

ધન અને જન સાથે સુન્દરીની કામના પુરુષમાં જ મંભવે છે.

ચૈતન્યના ઉપદેશ વચનનો એકમ ગમય કહેવો મુશ્કેલ છે. પણ પુરીવાસનાં છેલ્લાં બાર વર્ષ તો એમનાં એવાં ગયાં હતાં કે, આવી કાંઈ પણ રચના અશક્ય, એ જોતાં ઈ. સ. ૧૫૨૨ સુધીમાં શિક્ષાબ્દક રચાયું હોવું જોઈએ. અને રૂપગોસ્વામી પદ્મપુરાણના જે શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતારે છે, તેમાં તો જન્માંતરમાં ગોપીભાવની વાત છે એ જોતાં કહેવું પડે છે કે, ઈ. સ. સોળમા શતકના પ્રથમ ચરણથી જૂનો કદી શકાય એવો ૨૫૯ સખીભાવનો કાંઈ ઉલ્લેખ મને મળ્યો નથી.

બીજી તરફથી વલ્લભમંદિરના, દવારામાદિ પાછળના કવિઓની વાણીમાં સખીભાવની વાત છે ખરી, પણ આચાર્યના પોતાના વિશાળ સાહિત્યમાંથી ફક્ત એક જ ઉલ્લેખ—

દાસીનાં સર્વરસાર્થ— (મા. ૧૦—૩—૮ ની સુખોધિનીમાં કારિકા) વગેરે સૂચવવામાં આવ્યો છે; પણ એમાં દાસીનાં શબ્દ ગોપીવાચક હોય તો એમાંથી સખીભાવનો અર્થ ન નીકળે. પાછળથી કાંઈ દીકાકારે વલ્લભાચાર્ય પણ વિવક્ષિત હોવાનો અર્થ કાઢ્યો છે એ જુદી વાત છે. પણ ગોમાંધંજી શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજીની પ્રસિદ્ધ વિગ્રહિઓમાંની એકમાં સખીભાવનો ૨૫૯ નિર્દેશ છે:—

यदि दृष्टोसि दृष्टोवा त्वमेव शरणं मम ।

મારણે વરણે વાપિ દાસીનાં નાપ્રમુર્તિ: ॥

દ્વિતીય વિગ્રહિ શ્લોક. ૧.

શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજીનો સમય સં. ૧૫૭૨ થી ૧૬૪૨ (ઇ. સ. ૧૫૧૫ થી ૧૫૮૬) સુધીનો છે. એટલે એમનું વચન ધણું કરી ચૈતન્યના વચન પછીનું—પણ રૂપગોસ્વામીના વચનનું ગમકાશીન કે વખતે કાંઈક પાછળનું હોવાનો મંભવ છે.

શંગારભક્તિના વિકાસનો ઉપર પ્રમાણ જે વિચાર કર્યો

એ બેતાં એમ જણાય છે કે, રાધાકૃષ્ણ કે ગોપીકૃષ્ણની સુંગર કથાઓ ગાવી સાંભળવી એ વૈષ્ણવ ભક્તોનું એક કર્તવ્ય એવી માન્યતા ✓
તો છેક દશમા-અગિયારમા શતકથી પ્રચલિત થઇ હતી.^૧ ભાગવતે જ કદાચ એ ભાવના ઉત્પન્ન કરી છે કે એને અપૂર્વ બળ આપ્યું છે. આ રીતે ચાલેલા ભક્તિપ્રવાહમાં જે શુભ અંશો છે તેનો યશ જેમ ભાગવતને છે તેમ જે અસદ્ અંશો છે તેનો અપયશ પણ કંઈક અંશે ભાગવતને ફાળે જ જાય છે. મારા માનવા પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ અને યોગથી સ્વતંત્ર રીતે ભક્તિના વિચારનું ભાગવતમાં એક રીતે શિખર આવી ગયું પણ મનુષ્યના ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો-ખાસ કરીને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિનો સમતોલ અને સમન્વિત વિકાસ જ સાચી ઉન્નતિ સાધી શકે છે એવી ભગવદ્ગીતાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભાગવતથી જ ભક્તિમાર્ગની નીચી ગતિ પણ કેટલીક રીતે થઇ છે એમ કહેવું પડશે. પણ આ મધ્યકાલીન ભક્તિમાર્ગની સમાજ ઉપર થયેલી શુભાશુભ અસરની ચર્ચા ખીજા પ્રસંગ માટે મુલતવી રાખી, પ્રસ્તુત ચર્ચાને જ આ વ્યાખ્યાનમાં સમેટી લેવી યોગ્ય છે.

ભાગવત પછીથી ખિલ્વમંગળ, જ્યદેવ, શીધર, બોપદેવ, હેમાદ્રિ શાહુલ્યસૂત્ર અને નારદસૂત્રના કર્તાઓ, વગેરે ભક્ત-કવિ-લેખકો દ્વારા ધડાવેલું ભક્તિનું જે સ્વરૂપ સોળમા શતકના આચાર્યો અને લેખકોને મળ્યું, તેના ક્રમવિકાસ ઉપર એક ઝડપી નજર આપણે નાખી લીધી. અહીં ખિલ્વમંગળાદિ જે નામો લખ્યાં છે, તે વિષે આ વ્યાખ્યાનમાં કશું જ કહ્યું નથી,^૨ પણ મારો વિશેષ ભાર તો તેઓના અંગત ઇતિહાસ કરતાં ખીજા જ વસ્તુ ઉપર છે. ખિલ્વમંગળ કે બોપદેવ-હેમાદ્રિનાં અથવા ચડીદાસ-વિદ્યાપતિ જેવાનાં કાવ્યો અત્યારે ઉપલબ્ધ હોવાથી તેઓના વિચારો વિષે આપણે કંઈક જાણી શકીએ છીએ; પણ જેઓને વિષે તેઓએ કશું જ લખેલું ન હોવાથી અથવા લખેલું હોય થઈ ગયું હોવાથી આપણે કશું જ નામ સુદ્ધાં જાણતા નથી તે અચાત ભક્તોએ કે ભક્તમંડળીઓએ ભક્તિના ધત્તરમાં ધણો ભાગ લીધો છે તથા

૧. એ માન્યતા દર્શક રૂપગોસ્વામીનું વચન ઉપર ઉતાર્યું છે અને શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પણ કહે છે કે—इदानीमनवतारदशायामपि ध्वजकीर्तनादि-
गोचराभिः गुणलीलामिः एव क्रमेण निरुधानो जीवानुद्धरति ।

નિરોધ લક્ષણ પૃ. ૪૨
૨. એ માટે જુઓ; મારો વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, આ. ૨.

તેઓના વિચારોની અમર આચાર્યો તથા ભક્તકવિઓ ઉપર થઈ છે. આ ભક્તમંડળીઓને ઉદ્દેશીને રૂપગોસ્વામી વગેરે વૈષ્ણવ લેખકો 'લોકપ્રસિદ્ધ' સખ્દ વાપરે છે. ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાંથી જે તર્કો મળે તેને એ 'શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ' કહે છે અને ભક્તમંડળીઓ પાસેથી જે મળેલું હોય તેને 'લોકપ્રસિદ્ધ' કહે છે.

પાંચ આવી ભક્તમંડળીઓ દર્શાવે એક જ ગ્રાન્થમાં નહોતી; દિ-દુસ્તાનના બધા ભાગમાં હતી. અને તીર્થયાત્રા તો ભક્ત-સાધુઓનું મોટું કલ્પન્ય મનાતું હોવાથી પરસ્પર વિચારવિનિમય થતો હશે. હશે શું? થતો હોવાના પુરાવા પણ છે; છતાં જુદી જુદી ભક્ત-મંડળીઓની ભક્તિવિષયક માન્યતાઓમાં કેટલોક તફાવત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને વસ્તુસ્થિતિ પણ એવી જ દેખાય છે. પ્રાચીન તફાવતો રામાનુજ પહેલાંનાઓનો તેમજ રામાનુજાદિ આચાર્યોના મતભેદોનો કે વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન અંપ્રદાયના અર્વાચીન મતભેદોનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ જે યુગનો આપણે વિચાર કરીએ તે યુગમાં જ અન્યત્ર શૃંગારભક્તિનો પ્રબળ પ્રચાર થયો હોવા છતાં, મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવોએ^૧ એ પ્રકારને સ્પર્શ જ ન કર્યો એ દાખલો થતો બોધક છે. રૂપગોસ્વામી પણ બધા ભક્તોને એ પ્રકાર માન્ય નથી એ વાત સ્વીકારે જ છે. વળી જેઓએ શૃંગારભક્તિનો પ્રકાર સ્વીકાર્યો તેમાં પણ કેટલાક રાધાને સ્વક્રીયા-કૃષ્ણની પરિણીત પત્ની માનવાના મતના હતા અને કેટલાક તેને પરક્રીયા માનવાના મતના હતા. આ સ્વક્રીયા-પરક્રીયાવાદ ઐતન્યસંપ્રદાય કરતાં જૂનો છે. નિમ્બાર્ક રાધાને સ્વક્રીયા માને છે અને એમના પછી લગભગ ચારસો વર્ષ થયેલા દિત્તદરિવંશજીએ (વિ. સં. ૧૫૫૬) એમના સમયમાં પરક્રીયાવાદ બહુ પ્રચલિત હોવા છતાં, પોતે નવા સ્થાપેલા રાધાવલ્લભીય અંપ્રદાયમાં સ્વક્રીયાવાદ જ સ્વીકાર્યો છે.^૧ ઐતન્યના સમકાલીન અને જાતે તથા એકબીજાના શિષ્યો દ્વારા

૧. આ સ્વક્રીયા-પરક્રીયાવાદનું 'મૂળ રાધાને વિષ્ણુપત્ની ગણવી કે બીજી ગોપી જેવી પરક્રીયા ગોપી?' એ પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલ છે. રાધાનો વિચાર કરતાં જૂના વખતમાં લક્ષ્મી જેવું જ રાધા એ વિષ્ણુપત્નીનું નામ હતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. નિમ્બાર્ક એ પરંપરાને અનુસરે છે. પણ ભાગવત પછી એ પરક્રીયા ગોપી ગણવાની પરંપરા ઉત્પન્ન થઈ. બ્રહ્મવૈવર્તમાં તથા અંકીદાસે રાધાને પરક્રીયા ગણેલ છે. આ બે ભિન્ન પરંપરાનું સ્વરૂપ અવતાર-

સારી રીતે એકબીજાના પરિચયમા આવેલા શ્રી. વલ્લભસપ્રદાયના સાહિત્યમા પરક્રીયાવાદ કે જરભાવ ઉપર બિલકુલ જોર આપ્યું નથી અને ચૈતન્યસપ્રદાયમા પણ આ સ્વક્રીયા-પરક્રીયાવાદની વાદવાદી લાખા વખત સુધી ચાલી હતી એમ ઈ. સ ૧૭૧૭ની સાલના એક મુસ્લિમ રાત્નદત્તરના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. એમા બગાળ, ઉડિયા અને ડારીના બે વ વાદના પડિતો વચ્ચે એક મલામા થયેલા વાદનું વર્ણન છે. આ વાદના આધારરૂપે ભાગવત તથા એની ટીકા વગેરે/ મન્થો વપરાયા હતા. ઉવટે પરક્રીયાવાદનો વિજય થયો.^૧

આ પરક્રીયાવાદ પેઠે સખીભાવ કે ગોપીભાવ પણ ભક્તજનોમા સર્વમાન્ય થયો નથી. વલ્લભસપ્રદાયમા એ ભાવ સનધી જે વિરલ જૂના ઉલ્લેખો મળે છે, તે વિષે ચૈતન્યના શિષ્યો દાદાવનમા રહેતા હતા અને શ્રી વિઠ્ઠલનાયજી ગોકુળમા રહેતા અને એ રીતે પરસ્પર વિચારવિનિમયનો ધણો સભવ હતો, એ સ્થિતિજેતા, રૂપગોસ્વામી વગેરે ગૌડીય વૈષ્ણવોની અસરનું પરિણામ માનવું કે બે વ સપ્રદાયોએ કાંઈ ઉભય સામાન્ય મૂળમાથી એ વિચારો લીધા છે એમ માનવું એ પ્રશ્ન છે અને વલ્લભ - ચૈતન્ય પહેલાના પદ્મપુરાણના ઉપર ઉતારેલા ઉલ્લેખ ઉપરાંત જેનો સમય ચોક્કસ હોય એવો ઉલ્લેખ ન મળે ત્યાં સુધી એનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે. બાકી શૂંગારભક્તિ કરતા વાત્સલ્યભક્તિ ઉપર તથા કર્તન કરતા સેવા ઉપર શ્રી. વલ્લભાચાર્યે વધારે જોર આપ્યું છે અને ઉલ્લા બે ભાવો - જરભાવ અને સખીભાવ ઉપર જોર નથી. આપ્યું એ કદાચ સમાજ ઉપર એની ખરાબ અસર થવાનો સભવ વિચારીને જ હશે, બાકી ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિના ગણાતા ઉપર ઉતારેલા બધા તરનો એમને સારી રીતે પરિચિત હતા એમા સંદેહ નથી.^૨

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો ભાગવત અને શ્રી નિમ્માર્કથી આરભી સોળમા શતક સુધીમા જે વિકાસ થયો છે, તેના શૂંગારભક્તિ આદિ

વાદથી દર્શાવતા રૂપગોસ્વામી ઉત્તરવલનીલમણિમા કહે છે કે, કૃષ્ણ સાથે ગોપીઓનું નિત્ય દામ્પત્ય છે પરક્રીયાપણુ તે માયિક છે અને અવતાર સમયે જ શ્રીકૃષ્ણે માયાથી ઉત્પત્ત કરેનું છે

૧. જુઓ, સેનના Typical Selections from old Bengal: Part II P. 16 & 8.

૨. જુઓ, રાસ પચાન્નામીના આરભની વલ્લભાચાર્યની કારિકાઓ.

ગણે છે, અત્યારે વૈષ્ણવો શ્રીમદ્ ભાગવતને મહાપુરાણ માને છે અને દેવી-ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણની અત્યારે ઉપસન્ધ સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકામાં આરંભમાં મત્સ્યપુરાણોક્ત લક્ષણ ઉતારી શ્રીમદ્ ભાગવત મત્સ્યોક્ત મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવા માટે કહ્યું છે કે, ઇતો ભાગવત નામાન્યદિતિ ન દાક્ષનીયમ્ । પણ આ વચનના અર્થનો શ્રીધર-સ્વામીના વખતમાં જે નિષેધ કર્યો છે માટે કાંઈક શંકાતું કારણ હતું એમ કરવામાં આવે છે. પણ આ શંકા બોપદેવ મંબધી તો નથી જ. પણ શ્રીધર સ્વામીના વખતમાં ભાગવત નામનાં એક કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોય અને તેમાં મહાપુરાણ ગણાતું ભાગવત આ જ એમ શ્રીધરસ્વામીનો કહેવાનો આશય જણાય છે.

ટીકામાં શ્રીમદ્ ભાગવત વિષે બે શકાઓ છે : (૧) એ બોપદેવે રચ્યું છે અને (૨) એ મહાપુરાણ નથી પણ ઉપપુરાણ છે. મહાપુરાણ કે ઉપપુરાણ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. બાકી દેવીભાગવત કરતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પ્રાચીન છે એમ દેવીભાગવત ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૪).

હવે બોપદેવકૃતત્વનો વિચાર કરીએ. શ્રી. બોપદેવ પંડિત વરાહ પ્રાન્તમાં વરદા (વધી) નદીકાંઠે વેદપદ નામના ગામડામાં શક ૧૧૮૨માં થઈ ગયા. એમના પિતાનું નામ કેશવ અને ગુરુનું નામ ધનેશ મહા-મહોપાધ્યાય. શ્રી. બોપદેવ વ્યાકરણ, વૈદક, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રોમાં પંડિત હતા. તેઓ દેવગિરિ (નિઝામરાન્યમાં આવેલું દોલતાબાદ)ના માદવવંશી રાજા શ્રી. મદ્દાદેવના ધર્માધિકરણ મંત્રી થી. હેમાદ્રિના સભાપંડિત હતા. આ શ્રી. બોપદેવે ભાગવત નહિ પણ ભાગવત મંબધી ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. મુક્તાશ્લ, પરમહંસપ્રિયા અને હરિલીલા. હરિલીલાના પહેલા જ શ્લોકમાં બોપદેવે કહ્યું ■ કે :—

ધીમદ્ભાગવતસ્વન્ધાષ્ટાયાર્ષાદિ નિરુપ્યતે ।

વિદુષા બોપદેવેન મત્રીહેમાદ્રિવૃષ્ટ્યે ॥

‘શ્રીમદ્ ભાગવતના રહસ્યો અને અધ્યાયોનો અર્થ (સાર) મંત્રી હેમાદ્રિના મંત્રોપ માટે બોપદેવ પંડિતે રચ્યો છે.’

આ વચનથી દેખાય છે તેમ બોપદેવ અને એના આશ્રયદાતા તથા મિત્ર હેમાદ્રિ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તરફ જલ્દીથી જુએ

છે. બોપદેવ પોતે જ કહે છે તેમ, ભાગવતની અનુક્રમણિકા૩૫^૧ આ હરિલીલા નામના અન્ય ઉપર હેમાદ્રિએ ટીકા લખી છે અને હરિલીલાના શ્લોકની ટીકા કરતાં આચાર્ય નામથી (ઇત્યત્ર સ્પષ્ટીકૃતમાચાર્યેણ ।) શ્રીધર સ્વામીનો હેમાદ્રિ ઉલ્લેખ કરે છે તથા શ્રીધરી ટીકામાંથી ઉતારા કરે છે. (જુઓ; હરિલીલા શ્લોક. ૧૦-૧૧ની ટીકા 'પુરાણનિરોક્ષણ', પા. ૭૮); વળી હેમાદ્રિ વ્રતખડ અને દાનખડમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે. આ ઉપરથી શ્રીમદ્ ભાગવત જ નહિ પણ તેની શ્રીધરી ટીકા પણ બોપદેવ પહેલાં લખાઈ હોવાનો મંભવ છે. વળી બોપદેવનો સમય શક ૧૧૮૨ એટલે ઇ. સ. ૧૨૬૦માં હોવાનું નક્કી છે. પણ તે પહેલાં થઈ ગયેલા શ્રી. મધ્વાચાર્યે ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય નામનો ભાગવત ઉપર ખાસ અન્ય લખ્યો છે. એ આચાર્ય ભાગવતને મહાભારત જેટલું માન આપે છે અને બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં ભાગવતમાંથી ઉતારો કરે છે. મધ્વનો જન્મ એની મુકપરમ્પરામાં ઇ. સ. ૧૧૧૮ મનાય છે. પણ ડૉ. ભાંડારકરે ઇ. સ. ૧૧૬૬ નક્કી કર્યો છે. (જુઓ; વૈષ્ણવધર્મનો મંક્ષિત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૫), એ યચાર્ય માનીએ તો પણ બોપદેવના જન્મ પહેલાં ભાગવત પ્રસિદ્ધ હતું એમ નિઃસંદેહ જણાય છે.

મધ્વાચાર્યે પોતાના ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણયમાં એ વખતે ભાગવતની અનેક ટીકાઓ હોવાનું કહ્યું છે અને તેમાં શ્રીમત્ચિત્સુખયોગિની તથા શ્રીધર સ્વામીની ટીકાઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જોતાં ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી મધ્વાચાર્ય. (મધ્વના દેહત્યાગનો સમય ઇ. સ. ૧૨૭૮)થી અર્વાચીન ન હોવો જોઈએ. શ્રી. ચૈતન્યપ્રભુ શ્રીધર સ્વામી તરફ જે માનથી જુએ છે તે એમની પ્રાચીનતા જોતાં સમજી શકાય છે. 'ભાગવતભૂષણ' લખનાર ગોપાલેચાર્ય કહ્લાડકરને અનુસરી સદ્ગત કાલે પણ ભાગવત ઉપર હનુમાનની, ચિત્સુખાચાર્યની અને રાકરાચાર્યની ટીકાઓ હોય એમ માને છે. અત્યારે તો એક પણ મળતી નથી. વળી ચિત્સુખસ્વામીની વિષ્ણુપુરાણ ઉપરની વ્યાખ્યા જોઈને શ્રીધર સ્વામીએ

૧. इति भागवतस्यानुषमणी रमणी कृता ।

विदुषा बोपदेवेन विद्वत्केदावसुनुना ॥

हरिलीलेति नामेय हरिमक्तिविलोम्यताम् ।

अस्या विलोचनादेव हरी मक्तिर्विवर्धते ॥

हरिलीला.

વિષ્ણુપુરાણની દીકા લખી છે એમ એ પોતે કહે છે; એટલે ચિત્રમુખ-સ્વામીની દીકાની વાત સાચી હોય એ મંજવિત છે. હનુમાનની દીકાની વાત માનવા જેવી નથી. શંકરાચાર્યે પણ ભાગવત ઉપર દીકા લખી હોય એમ લાગતું નથી. ચિત્રમુખાચાર્યનો મુમય કાલે ઈ. સ. ૮૫૦ આપે છે, પણ એ કામ લાગે છે. ચિત્રમુખાચાર્યનો મુમય શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ઈ. સ. ૧૨૦૦ આપે છે (જુઓ; દિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉ. પા. ૨૨૨) તે બરાબર છે. એટલે ચિત્રમુખાચાર્ય અને શ્રી. મધ્વાચાર્યની વચ્ચે શ્રીધર સ્વામી થઈ ગયા હોય તથા ચિત્રમુખાચાર્યની અને મધ્વાચાર્યની વચ્ચે માફ પોણાસો વર્ષનો ગાળો હોય એમ માનીએ, તો શ્રીધરસ્વામીએ ૧૩મી શતકની પહેલી વીસીમાં દીકાઓ લખી હોવી જોઈએ.

શ્રીધર સ્વામી પહેલાં થઈ ગયેલા ગૌડપતિ લક્ષ્મણસેને શક ૧૦૬૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૮)માં રચેલા અદ્વૈતસાગરમાં ભાગવતમાંથી ઉનારા કર્યા છે અને એ લક્ષ્મણસેનના સમારત્ન જ્યૈષ્ઠ કવિએ લગભગ એ જ અરસામાં ગીતગોવિન્દ લખ્યું છે. ગીતગોવિન્દના લેખકે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ખૂબ રમ પીધો છે. એટલે ઈ. સ. ૧૨માંથી ૧૪મા શતક સુધીમાં શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ૧૪મા શતકના પ્રખ્યાત વેદાંતી પંચદશીકાર શ્રી. વિદ્યારણ્યસ્વામી જીવન-મુક્તિવિવેકમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉનારા કરે છે. અને ભાગવતોક્ત પરમ ભગવદ્ભક્તને વેદાંતદષ્ટિએ જીવન-મુક્ત મળે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પહેલા દીકાકાર શ્રીધર સ્વામી પણ ‘શંકરઅદ્વૈત’ માને છે. (જુઓ; ગીતા ઉપરની શ્રીધરી દીકા), મતલબ કે, ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધી ભાગવતોક્ત ભક્તિવાદ શંકરદર્શનનો વિરોધી ■ એમ નહોતું મનાતું.

ઈ. સ. બારમા શતકમાં પ્રમાણમન્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાને એ વખતે ઓછામાં ઓછાં બરસો વર્ષ તો થયાં જોઈએ અને એ મર્યાદાને અનુસરી, કેટલાક ઇતિહાસલેખકો ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકે છે. વળી રા. ચિંતામણિ વૈદે ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકવા માટે કેટલીક નવી દલીલો આપી છે (જુઓ; Journal of the B. B. R. A. S. 1925 pp. 144-158) અને એ લેખકની પ્રતિષ્ઠાને અંગે એ માન્ય થવાનો સંભવ છે. પણ શ્રી. વૈદે આપેલી દલીલો અને તો પોષળ લાગે છે. અને શ્રી. વૈદ્યની દલીલોનું યોગ્ય ખંડન Journal of Indian

History, April 1925માં પ્રમાણપુરઃસર થયેલું છે. આ પાછલા લેખમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુપુરાણ અને જ્યોત્સ્વની વચ્ચે શ્રીભાગવતનું સ્થાન છે એટલી વાત સાચી; પણ કપિલ સંબંધી કે કૈકિલ યવનો સંબંધી શ્રી. વૈદ્યની દલીલથી કશું સાબિત થતું નથી.^૧ (એન. પા. ૧૩૨, ૧૩૩).

છતાં ઈ. સ. દશમા શતકથી જૂતકાળમાં આગળ ભાગવતનો સમય ખેંચી જવા માટે ચોક્કસ પુરાવાઓ દુર્લભ છે. શ્રી. કાળે, ગોપાળાચાર્યના ભાગવતભૂષણના આધારે, શંકરાચાર્યે વાસુદેવસદ્ભવા નામની ટીકામાં અને ચતુર્દશમતવિવેકમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યા છે, એમ કહે છે. પણ આ ગ્રંથો આદ્યશંકરાચાર્યના હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે ગૌડપાદે ઉત્તર ગીતાની व्याખ્યામાં ભાગવતમાંથી ઉતારો કર્યો છે તથા શૌનકના ઋગ્વિધાનમાં તેમજ જૈમિનીયાશ્વમેધમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે એમ સદ્ગત કાળે જતાવે છે. પણ આ બધા પુરાવા સંદિગ્ધ છે. અને સદ્ગત કાળેએ પણ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા અને ચોથા શતકમાં ભાગવત હોવાનું કેટલાક સંજ્ઞાઓ માને છે એમ કહ્યા છતાં શ્રીધર (ઈ. સ. ૧૧૦૦) ના વખતમાં ભાગવત આ જ પ્રમાણે હતું એટલો નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે. (જુઓ; પુરાણનિરીક્ષણ, પા. ૮૨). સર્વસિદ્ધાન્ત સારસંગ્રહ નામનો એક ગ્રંથ શંકરાચાર્યનો ગણાય છે, તેમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ ય આદ્ય શંકરાચાર્યનો હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

શ્રીભાગવતનું દશમા શતક પહેલાં અસ્તિત્વ સાબિત કરે એવો નીચલો પુરાવો મને લાગે છે. વિશિષ્ટાદિત મતના સ્થાપક શ્રી. રામાનુજાચાર્યના શુરુ યામુનમુનિએ આગમપ્રામાણ્ય નામના ગ્રંથમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એમ શ્રીરાધાકૃષ્ણનું કહે છે. (Indian Philosophy, મેં એ ઉલ્લેખ જોયો નથી). યામુનમુનિ ઈ. સ. દશમા શતકમાં થઈ ગયા છે. એટલે ભાગવત તે પહેલાં હોવું જોઈએ.

૧. કૈકિલ યવનોનો ભાગવતમાં ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી રા. વૈદ્ય ભાગવતનો સમય નક્કી કરવા માગે છે, પણ કૈકિલ યવનોનો ઉલ્લેખ શું એકલા ભાગવતમાં છે? વિષ્ણુમાં, મત્સ્યમાં, વાલ્મીકીમાં જોવામાં છે. આ યવનો પાર્સિયન કહે છે તેમ, ઈ. સ. બીજા ત્રીજા શતકના કાલકાળો લાગે છે. (જુઓ; Dynasties of the Kali Age, p- 48 and 72), રા. વૈદ્ય History of Orissaમાંથી જે પુરાવા આપે છે તે પુરાવા તરીકે કંઈ કામનો નથી. (જુઓ; Journal of Indian History, 1925 April, p. 133)

વળી યામુનમુનિની પણ પ્રહેલાં થઈ ગયેલા કુલશેખર આલવારે મુકુન્દમાલા નામના સ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ બાગવતનો કાવ્યેન ચાચા મનમેન્દિયેર્વા (૧૧-૨-૩૬) શ્લોક ઉતાર્યો છે, એટલે કુલશેખર આલવારના વખતમાં બાગવત હજી એટલું નહીં. પણ કુલશેખરના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. ઘણા પુરાતત્વજ્ઞો કુલશેખરને ઈ. સ. બારમા સદીના મધ્યમાં માને છે. (જુઓ; વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, આ. ૨ પૃ. ૧૬૫). પણ દ્રાવિડ વિદ્વાનો કુલશેખર નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ ફેરફારમાં થઈ ગયા છે અને આ આલવાર કુલશેખર રામાનુજ પ્રહેલાં થઈ ગયા એમ માને છે. (જુઓ; Early History of Vaisnavism in South India, 1920, by Krisna Swami Ayangar). મારા મત પ્રમાણે કુલશેખર આલવારના સમય વિશે સદ્ગત ટી. એ. ગોપીનાથરાવે History of Sri Vaisnavas નામથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલા બાપણોમાં ઉલટનો સપ્રમાણ નિર્ણય કર્યો છે. (આ બાપણો ૧૯૨૩માં છપાયાં છે.) એ નિર્ણયની મતલબ નીચે ટૂંકામાં ઉતારી છે.

કુલશેખર આલવાર પોતાને કાલીકા વધન (કાલીના રાજ) કુલ નાયકન્ (મદુરાના મતિ), કાલીકાન (પુરંપુરના રાજ) કહે છે એ ઉપરથી તેઓ, ફેરલ, પાંડય અને ચોલ રાજ્યોના સ્વામી હતા એમ જણાય છે. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ, કાલીનગર(મલખાર કાંઠા)માં કલિ મં. ૨૮ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૫)માં જન્મ્યા હતા. તેઓ મહાન વિષ્ણુભક્ત હતા અને પાછળથી રાજ્યભાદી છોડીને શ્રીરંગમમાં જઈ રહ્યા અને ત્યાંના રંગનાથના મંદિરના કેટલાક બાગો ચણાવ્યા એમ કહેવાય છે. એમણે પેરમાલ તિરુમોલી તામીલમાં અને મુકુન્દમાલા નામનું સ્તોત્ર મંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. હવે આ આલવારો વિશે ઐતિહાસિક વિચાર કરતાં ગોપીનાથરાવ પ્રહેલી વાત એ કહે છે કે, પ્રાચીનતમ આલવારો પેલાલવાર, જૂતનાલવાર અને તેના સમકાલીનો તોડઈ મંડળમાં પલ્લવોના રાજ્યકાળમાં અવતર્યા હતા. પલ્લવો કુંચીમાં ઈ. સ. ચોથા શતક પ્રહેલાં નથી આવ્યા એટલે આ આલવારો તે પછીના છે. વળી જૂતનાલવાર પોતાની જન્મભૂમિને

૧. મુકુન્દમાલા સ્તોત્રની દ્રાવિડીય પ્રતોષમાં આ શ્લોક નથી. જુઓ; વૈષ્ણવધર્મના આયર્ગરનો ઉપર કહેલો અન્ય.

મામલ્લે કહે છે. મામલ્લે તે મહાબલિપુર. કાંચીના નરસિંહવર્મા (ઉર્ફે મામલ્લ) રાજ્યે સાતમા શતકમાં તે સ્થાપ્યું, માટે આ ભૂતનાલવાર સાતમા શતકથી પ્રાચીન નથી. તે પછી યગેલા નામ આલવાર અર્થવા શકેકાપ ઈ. સ. ૮૦૦થી ૮૫૦ના અરસામાં પરાતક પાંડયના રાજ્ય-કાળમાં ચર્ધ ગયા. એમણે લિંગપુરાણના અનુયાયીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કુલશેખર આલવાર પાંડય, કાંચુ અને ચોલદેશના રાજા હોવાનું લખ્યું છે અને આ આલવારનાં અમુક વચનો ઉપરથી ગોપીનાથરાવ ઈ. સ. ૮૫૦ સુધીમાં એ થયા હોવાનું તથા ઈ. સ. ૮૨૫માં પલ્લવ દંતીવર્મન સાથેની પાંડય રાજાઓની લડાઈનાં એમણે ભાગ લીધો હોવાનું અનુમાન કરે છે તે મથાર્ય લાગે છે. તિરુમંગલ આલવાર પણ આ વખતમાં ઈ. સ. ૭૭૬થી ૮૩૦માં ચર્ધ ગયા.

નાથમુનિ નવમા શતકનાં અંતમાં અને દશમા શતકનાં આરંભમાં તે પછી આલવાનદાર અને પછી રામાનુજ—શ્રી. ગોપીનાથરાવની આ ગોઠવણ તદ્દન બંધબેસતી છે. વળી એને દ્રાવિડ સાહિત્ય અને દ્રાવિડ ઇતિહાસનો સાક્ષાત પરિચય જેને છે, એવા દ્રાવિડ વિદ્વાનોનો ટેકો છે. Journal of the R. A. S. April 1925 માં એ. એસ. રમાનાથ આપ્પર પણ કુલશેખર આલવારને ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૩માં મૂકે છે. ઈ. સ. તેરમા શતકનો તપતીસંવરણ અને સુલદ્રા-ધર્મજય નાટકો લખનાર કુલશેખર, આ કુલશેખર આલવારથી અર્વાચીન અને જુદા.

ટુંકમાં બધા આલવારો રામાનુજ પહેલાં ચર્ધ ગયા છે એ પરંપરાને ખોટી માનવાનું કારણ નથી; અને શ્રી. ગોપીનાથરાવે તો ઉતારાઓથી એ માન્યતાને હકીકત તરીકે સિદ્ધ કરી છે.

કુલશેખર આલવાર પહેલાં એટલે ઈ. સ. ૮૨૫ પહેલાં શ્રીમદ્ ભાગવત હતું એટલું સિદ્ધ માનવામાં મને વાધો નથી લાગતો. જે કે કાવેન યાચા આદિ શ્લોક જ કેટલીક દાક્ષિણાત્ય પ્રતોમાં નથી મળતો, એ જોતાં મૂળ મુકુન્દમાલામાં ન હોય તો, આ દલીલ નબળી ચર્ધ જાય છે. પણ અહીં અટકવું પડશે.

હવે શ્રીમદ્ ભાગવતની પૂર્વ મર્યાદા જોઈએ. શ્રીમદ્ ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંકના બાર રકંધ કરીને વિષ્ણુપુરાણનાં જ વસ્તુનો શ્રીમદ્ ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. આ બાબતમાં બંને પુરાણોને સરખાવવાથી લેણ પણ સંદેહ નહિ

રહે. વળી ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં જોટલું મળે છે તેટલું કદા પછી
કેટલુંક નવું ઉમેર્યું છે. એ જોવાથી ભાગવત પછી અને વિષ્ણુપુરાણ
પહેલાં રચાયું છે એ દીવા જેવું દેખાય છે; દા. ત. કૃષ્ણચરિત જ
ભુઓ. વિષ્ણુપુરાણના (ભ. ૫ અ. ૧) જ શબ્દો ઉતારી દશમ સ્કંધની
શરૂઆત કરીને એ જ ક્રમમાં કૃષ્ણચરિત વર્ણવતાં તૃતીય વધ,
યશોદાને ભગવાન પોતાના મુખમાં સમસ્ત વિશ્વ દેખાડે છે તે, કૃષ્ણ
દોરડાથી ન બંધાયા તે, સંખચૂડ મજ્જાઓને પકડી જાય છે તે વગેરે
વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. એવી કથાઓ ભાગવતકાર ઉમેરે છે. અહીં
કહેવું જોઈએ કે, ભાગવતકાર વિષ્ણુપુરાણના અથવા ખીમ કોઈ
પુરાણના રચનાર કરતાં વધારે વિદ્વાન છે. ભાગવતકાર પ્રતિભાશાળી
કવિ તો છે જ અને એ શક્તિથી તેણે જાતે નવી અને રમણીય રચના
ધણી કરી છે. પણ એ પૂરા વિદ્વાન છે અને એ વખતમાં પ્રચલિત
મંદકૃત વિદ્યાઓનો એમને ધણો પરિચય છે.

વૈદિકમંત્રોમાંથી અને ઉપનિષદોમાંથી અનેક શબ્દો, વાક્યો
અને કેટલીક વાર અર્ધા-પોણા શ્લોકો લઈને પોતાની રચનામાં સુદર
રીતે એ ગૂંથી દે છે. ભાગવતમાંથી માત્રિક અને ઔપનિષદ ઉલ્લેખો
જુદા તારવ્યા હોય તો મોટા મંત્રદ થાય; દાર્શનિક સાહિત્યનો
તથા સ્મૃતિઓનો પણ ભાગવતકારને ધણો પરિચય છે. મહાભારત,
રામાયણ અને પુરાણોનો તો હોય જ. ભાગવતકારે એ વખતે
જોટલાં પુરાણો પ્રચલિત હશે તેટલાં જોયાં હાજે છે. વિષ્ણુપુરાણ
તો ભાગવતનો આધાર જ છે અને હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણનો આધાર
છે. પણ ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવું ધણું હરિવંશમાંથી લીધું
છે. અને આ એ ઉપરાંત વાયુપુરાણ^૧, મત્સ્યપુરાણ, બલપુરાણ
માર્કણ્ડેયપુરાણ, કૂર્મ કે લિંગ જેવું કોઈક શૈવપુરાણ વગેરે ધણું
પૌરાણિક સાહિત્ય ભાગવતકારે જોયું છે. હાલનાં પુરાણોના મૂળમાં
જૂનાં પુરાણો હતાં એ અન્યત્ર સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે અને ભાગવતકાર
પાસે આ બધાં જૂનાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ભક્તજનોમાં
શ્રીકૃષ્ણચરિત સંબધી જે કથાઓ પ્રચલિત હશે, તેનો અને દ્રાવિડ પ્રબધો
જોવા સાહિત્યનો પણ ભાગવતકારે ઉપયોગ કર્યો છે. “કૃષ્ણે માટી
ખાધી અને તેની બજારે વેચાદાજી પાસે ફરિયાદ કરતાં કૃષ્ણે મોઢું

૧. મત્સ્ય અને બલપુરાણના જૂના અંશો જ ભાગવતકારે જોયા હશે.

ઉઘાડી એમાં માટીને બદલે વિશ્વ બતાવ્યું.” આ પ્રમાણે પ્રસંગ ભાગવતમાં છે, જે વિષ્ણુપુરાણમાં કે બીજે ક્યાંય નથી. ચાર્જીધરપદ્ધતિ વગેરે છૂટક પદોના સંગ્રહોમાં આ મતલબનો શ્લોક મળે છે.^૧ આ શ્લોકના શબ્દો અને ભાગવતના આ પ્રસંગના વર્ણનના શબ્દો બહુ મળતા આવે છે; વળી ભાગવતમાં એ પ્રસંગ પૂર્વાપર મંબંધ વગર આવે છે. એ બધું જોતાં કેઈ સંતબકતે મુક્તક રચ્યું (આવાં આશીર્વાદાત્મક મુક્તકો રચવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો, હજી સુધી ચાલે છે.) અને ભાગવતકારે એ ગૂંથી દીધું. મતલબ કે, વિષ્ણુપુરાણ પછી અમુક વખતે ભાગવત રચાયું છે. વિષ્ણુપુરાણનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ની આસપાસ છે એ અન્યત્ર બતાવ્યું છે,^૨ એટલે શ્રીમદ્ ભાગવત ઈ. સ. ૭૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ નથી.

વળી ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં “દ્રવિડેશ ન્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે ત્યાં, પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવભક્તો કલિયુગમાં ધશે.” (ભા. ૧૧-૫-૩૮ થી ૪૦) એમ લખ્યું છે અને ભાગવતકારને ઉત્તરદિન્દુસ્તાનની ભૂગોળની થોડી ખબર છે (જુઓ; મા. ૧-૧૦, શ્લો. ૩૧ થી ૩૬), ન્યારે દક્ષિણના કાંક, વેંકટ, કુટક જેવા પ્રદેશોનાં નામ લખે છે (મા. પ્ર. ૬). એ બધા ઉપરથી ભાગવતકાર દક્ષિણમાં — કદાચ શ્રીરંગની આસપાસમાં, દક્ષિણમાં વૈષ્ણવધર્મનું જોર જામ્યા પછી થયા હોય. ભાગવતકારે ઉપર દ્રાવિડ ભક્તોની જે પ્રશંસા કરી છે, એવી પ્રશંસા વૈષ્ણવ આલવારોની પ્રસિદ્ધિ પછી જ થઈ શકે.

દક્ષિણભારતમાં પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મોનું જોર હતું ભાગવત ઉપરથી એ વાત દેખાય છે. પછી ઈ. સ. ૭૫૦ સત્તકમાં શૈવોનું જોર થયું. પછી સાતમા શતકના મધ્યભાગથી જૈનો અને શૈવો વચ્ચે વિરોધો પણ જામ્યા. વૈષ્ણવ આલવારોનો મોટો ભાગ, એ વિષયના પૂરા અભ્યાસી ગોપીનાથરાવ કહે છે તેમ, કાવેરી અને તામ્રપર્ણી ન્યાં વહે છે ત્યાં ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૯૦૦ વચ્ચે જન્મ્યો છે. (જુઓ; વૈષ્ણવ-

૧. કૃષ્ણેનામ્ ગતેન રત્નુમણ્ણા મુદ્રશિતા સ્વેચ્છયા ।

ઇત્ય શૃણ્ણ, ॥ આહ લેવ મુણ્ણી મિથ્યામ્ પદ્યાનન ॥

મ્યાદેહીનિ વિદારિતે (ચ) વદને દૃષ્ટા સમસ્ત જગત્ ।

માતા યસ્ય જગામ નિસ્મયપદ પાયાત્ ॥ વઃ કેશવઃ ॥

૨ પુરાણવિવેચન પૃ. ૧૮૮

ધર્મનો સંદર્ભ ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪ થી ૧૬૬) માટે એ હકીકત નોંધનાર ભાગવત ઈ. સ. આડમા સતક પહેલાં ન હોઈ શકે.

વળી વિષ્ણુપુરાણ વગેરેથી જુદી રીતે ભાગવત દર્શકો નારાયણ સરોવર ગયા એ રીતે (મા. ૬, અ. ૫) કચ્છના નારાયણ મરોવરનો ઉલ્લેખ કરે છે. (પુરાણોમાં એક અલર્પવર્તન ભાગવતને અનુસરે છે), વળી ત્રીયો ગણાવતાં શ્રીરમને ગણાવ્યું છે. શ્રીરંગ માટે દશમા સતકથી ઐતિહાસિક પુરાવા મળે છે અને તે પહેલાં દોઢસોએક વર્ષથી હોય; કુલશેખર આલવાર પછી એનું નેર વધ્યું હશે. ટુંકમાં જ્યાં પુરાવા જોતાં શ્રીમદ્ ભાગવત ઈ. સ. ૭૦૦ પછી રચાયું હોવું જોઈએ.

આ પૂર્વમર્્યાદા બાંધવા માટે ઘણાં કારણો છે. જોકે એ જ્યાં આ લેખમાં નથી આવ્યાં. વિષ્ણુપુરાણનો સમય એ મોટામાં મોટું કારણ છે. માર્કંડેયપુરાણ ઈ. સ. ૬૦૦ થી જાડુ જૂનું નથી અને ભાગવતકારને માર્કંડેયપુરાણની ખબર છે. પુરાણોના પૌર્વાપર્યમાં વાસુ, મત્સ્ય અને ધર્માડનું કલિવંશવર્ણન ઈ. મ. ચોથા સતકના આરંભનું છે, વિષ્ણુનું તે પછીનું; અને ભાગવતમાં તો વિષ્ણુપુરાણના ગણનો પદ્માત્મક અનુવાદ છે. વિષ્ણુપુરાણ અને માર્કંડેયપુરાણ બન્ને વગદ-મિહિર પછી રચાયા છે. એટલે ભાગવતની પૂર્વમર્્યાદા ઉપર જે નક્કી કરી છે તે, પુરાણોમાં એનું સ્થાન જોતાં જરાબર લાગે છે.

વળી માધના સિંધુપાલવધમાં આરંભમા જ કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે. આ પ્રમેગ મહાભારતમાં નથી. કદાચ માધનો પોતાનો કલ્પેયો હોય. પણ ભાગવતમા કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે અને ધુધિછિરના યજ્ઞમાં જવાનું ભગવાનને કહે છે. અને નારદના ગયા પછી કૃષ્ણ ઉદવની સલાહ લે છે. (જુઓ; મા. ૧૦, અ. ૭૦).

માધને મળતી આ ગન્ને વાત ભાગવતમાં છે. માધનો સમય ખૂબ અચ્ચો છે. પણ હમણાં વર્મલાતના લેખ ઉપરથી તે ઈ. સ. ૭૦૦ની આસપાસમાં હોય છે. (જુઓ; નાગરીગ્રંથાવિણી ખંડિકા, મા. ૭ અ. ૨ પા. ૧૭).

વળી નાયમુનિ પહેલાંના આલવારોએ જેમ ચક્રાચાર્યનું ખંડન નથી કર્યું તેમ ભાગવતકારે પણ નથી કર્યું; છતાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કેટલેક ઠેકાણે ચંકરાચાર્યની અસર દેખાય છે. જે એ માયું હોય તો શ્રીમદ્ભાગવત ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫ વચ્ચે જ રચાયું હોવું જોઈએ. અને મોટું

હોય અથવા એવા કટક્તઓ પ્રક્ષિપ્ત હોય, તો ત્યાંમાં શતકના મધ્ય ભાગમાં રચાયું હોય. પુરાવિદ્ પાર્જિટર નવમા શતકમાં ભાગવત રચાયું છે એમ માને છે.

શ્રી. શંકરાચાર્ય અને શ્રીમદ્ ભાગવત

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભરેલાં અદ્વૈતજ્ઞાનને વાંચીને ધણા પૈરાણિકો ભાગવતમાં શાંકરવેદાન્ત ભર્યું છે એમ જ માને છે. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. ભાગવતનું પોતાનું સ્વતંત્ર અદ્વૈતદર્શન છે જે, શંકરના દેવલાદૈતથી રામાનુજના વિશિષ્ટાદૈતથી અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈતથી જુદું છે, પણ ત્રણેયને કેટલાક અંસમાં મળતું છે. ભાગવતમાં શાંકરમતને મળતાં વચનો છે, તેમ એ મતનું ખંડન કરે એવાં પણ છે. ભાગવતકારે શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય કે વલ્લભાચાર્ય પૈકે તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક વાદ સળંગ ખરાખર યોજ્યો છે એમ હું કહેતો નથી. ભાગવત એ રીતે દાર્શનિક અન્ય નથી, પુરાણ પૈકે વિચારોની છૂટ રાખે છે. છતાં એમાં જે જ્ઞાનવાદ છે તે અદ્વૈતવાદ છે; દૈતવાદ તો નથી જ. એટલું જ નહિ પણ ૩૫ વર્ષ પહેલાં શ્રી. આનંદશંકર ક્રુવે કહ્યું હતું તેમ, “ભાગવતનો માયાનો સિદ્ધાન્ત જેવો શાંકરવેદાન્ત સાથે મળે છે તેવો ખીજા એક વેદાન્તસપ્રદાય સાથે મળતો નથી.” હવે શુદ્ધાદૈતની દૃષ્ટિએ તો એ મતના આચાર્યે ભાગવત ઉપર ટીકા લખેલી છે. પણ ભાગવતમાં સળંગ શુદ્ધાદૈતવાદ જ હોય એમ એ પુરાણને નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં નથી લાગતું. સમગ્ર ભાગવત અન્યનો કાઈ પણ સપ્રદાયને અનુસર્પા વગર અર્થ કરવાની અહીં જગ્યા નથી. સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકા મૂળનો સૌથી વધારે સીધો અર્થ કરે છે. અહીં તો ભાગવતના સમયના વિચારને અંગે શાંકરદર્શનના કેટલાક ખામ્સ સિદ્ધાન્તો ભાગવતનાં વચનોમાં મને દેખાય છે તે દાખલારૂપે જતાઆં છે. એવા વધારે દાખલા વિવેકી વાંચનાર મૂળમાંથી શોધી શકશે.

(૧) જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ : — શ્રી. શંકરાચાર્ય જીવ — ઈશ્વરનો વાસ્તવભેદ માનતા નથી. જે ભેદ દેખાય છે, તે દેદાદિઉપાધિનિમિત્ત છે એમ કહે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ વચન છે કે, “પુરુષ અને ઈશ્વરમાં જરા પણ વિવક્ષણતા નથી :—

પુરુષેશ્વરયોરગ્ર ન વૈલક્ષ્યમખ્યપિ ।

મા. ૧૧-૨૨-૧૧

આ જ વાત જુદી જુદી રીતે બીજા અનેક ઠેકાણે કહી છે. પુરંજનાબ્યાનમાં હંસરૂપ પરમાત્મા માનસહંસરૂપ પુરુષને કહે છે કે, “હું જ તું છો, તું કોઈ બીજો નથી, તું એ જ હું એમ સમજજો; આપણી વચ્ચે કોઈ બાધ નથી. પણ અંતર જોના નથી.”

મહ મવાન્ ન ચાન્યસ્ત્વં ત્વમેવાહં વિચક્ષ્વ મોઃ ।

ન નૌ પદ્યન્તિ કવચદિદં જાતુ મનાગપિ ॥

૪-૨ ૮-૬૨

(૨) “એક જ પરમેશ્વર માયાવી પેઠે માયાથી અવિદ્યાથી અનેકરૂપ દેખાય છે,” એમ શંકરાચાર્યનો મત છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ધણી રચણે લગભગ એમ જ કહે છે. ક્રુવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે, “હે ભગવાન તમે એક જ પુરુષ તમારી ધણી શુભવાળી માયારૂપ શક્તિથી, આ મહત્ત્વ વગેરે સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં અનુપ્રવેશ કરવાથી લોકકાંઓમાં અગ્નિ પેઠે, તે માયાના બોટા પદાર્થોમાં જુદા જુદા રૂપે દેખાઓ છો.”^૧

શંકરાચાર્ય માયાને મત કે અસત્ કોઈ ન કહી શકાય એવી ગણે છે.^૨ ભાગવત પણ ભગવાનની દેવી પ્રકૃતિને સદસદાત્મિકા કહે છે.^૩

૧ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या ।

मायाद्वययोऽगुण्या महदायशेवम् ।

सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसदगुणेषु ।

मानेव दास्यु विभावसुवद्विभासि ॥

મા. ૪-૬-૭

૨ नामरूपे त्वरवान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च—

मीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिः... ।

મ. સુ. બ. ૨-૧-૧૪

૩ सा वा एतस्य सद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका माया...

મા. ૩-૫-૨૫

तस्मादिमा स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।

મા. ૩-૨૮-૪૪

(૩) બંધમોક્ષ વ્યવસ્થા - શ્રીમદ્ ભાગવત ખરી રીતે ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે. ભક્તિના ઊંડા રહસ્યનું વિવેચન કરવું અને ભગવાનની ભક્તિમાં લોકોનાં મન આકર્ષવાં એ આ પુરાણનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ભક્તિને એ મોક્ષનું સાધન ગણે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો સમન્વય સાધનાર આ પુરાણ “અવિદ્યાથી પુરુષને અનાદિ બંધ થયો છે અને વિદ્યા વડે મોક્ષ થાય છે” એમ કહે છે^૧ ત્યારે બહારની અસરની શંકા પડે છે. શંકરાચાર્ય પણ અનાદિ અવિદ્યાથી બંધ અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે એમ માને છે.^૨ (જુઓ; બ્રહ્મસૂત્રના શંકરભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત). પણ સમાનતા અહીં અટકતી નથી. પણ શ્રીમદ્ ભાગવત “બંધ અને મોક્ષ વસ્તુતઃ નથી”^૩ એમ કહે છે ત્યારે તો એમાં ગૌડપાદની “કોઈ બદ્ધ પણ નથી, કોઈ સાધક પણ નથી, કોઈ મુમુક્ષુ વે નથી અને કોઈ મુક્ત નથી.”^૪ એ કારિકાનો રજુકો સમજાય છે.

(૪) જેનાથી બ્રહ્માત્મૈક્યનો બોધ થાય એને શંકરાચાર્ય મોક્ષપ્રદ વિદ્યા ગણે છે. ભાગવતમાં પણ આ મતલબના વચનો મળે છે. “બ્રહ્મદર્શન એ જ જ્ઞાન”^૫ “ઐકાત્મ્યદર્શન એ જ જ્ઞાન.”^૬

(૫) ભગવાને આ સૃષ્ટિને પોતાની માયાશક્તિથી ઉત્પન્ન કરી છે એ ભાગવતનો સૃષ્ટિ વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. છતાં કોઈ ઠેકાણે

૧ મન્થોડસ્યાવિચયાનાદિવિચયા ચ તથેતરઃ । ૧૧-૧૧-૪

૨ તથા દ્યવિદ્યાકૃતત્વાદ્બન્ધસ્ય વિચયા મોક્ષ ઉપપચતે ॥

મ. સુ. મા. ૩-૨-૨૯

૩ મદ્દો મુક્ત્વમ્મુક્તિરિત્યેવાદ્યુક્તમ્ ॥

ગુણસ્ય માયામૂલત્વાત્ત્વમે મોક્ષો ન મન્થનમ્ ॥

મા. ૧૧-૧૧-૧

ભત્તો ન મન્થ સ્તવ નૈવ મોક્ષઃ । મા. ૧૦-૪૮-૨૨

પદ્યન્ મન્થ ચ મોક્ષ ચ માયામાત્રં ન વસ્તુતઃ ।

મા. ૭-૧૩-૬

૪ ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન મદ્દો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વં મુક્ત્વમ્મુક્તિરિત્યેવાદ્યુક્તમ્ ॥ ગૌડપાદીય કારિકા

૫ જ્ઞાન વદ્મદ્મદર્શનમ્ । મા. ૩-૩૨-૨૩

૬ જ્ઞાનૈવૈકાત્મ્યદર્શનમ્ । મા. ૧૧-૧૯-૨૭

“દષ્ટામાં દશ્યપણાનો અજ્ઞાનીઓએ આરોપ કર્યો છે”^૧ એ મતનું શંકરવેદાન્તના વિવર્તવાદના સિદ્ધાન્તનું વચન મળે છે.

(૬) પટાકાચ અને મહાકાચ જેવો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ છે (જુઓ; ધ. સૂ. ઇ. ૨-૧-૧૪), એમ શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે. ભાગવતકાર એક સ્થળે એ જ દાખલો આપે છે.^૨

(૭) શંકરાચાર્ય કર્મથી કર્મનો નાશ ન જ થાય એ વાત બહુ જોરથી કહે છે. ભાગવતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “કર્મથી કર્મનો આત્મતિક નાશ થતો નથી.”^૩

(૮) જ્ઞાનીનાં મંચિતકર્મ અને ક્રિયામાણુનો જ્ઞાનથી નાશ થાય, પણ પ્રારબ્ધનો ન થાય; એટલે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીનો દેહ એ કર્મના બળથી ટકી રહે એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય માને છે (જુઓ; ધ. સૂ. ૪-૧-૧૫); અને ભાગવત પણ સ્પષ્ટ સબ્દોમાં કહે છે કે - મુક્ત પણ જાતે અભિમાનશૂન્ય હોવા છતાં પ્રારબ્ધ ભોગવતાં ભોગવતાં પોતાનો દેહ ધારણ કરે છે^૪ જીવ-મુક્તિની બાબતમાં શંકરાચાર્ય કે એના સમકાલીન સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો દરતાં ભાગવત આગળ વધેલું છે. અને પાછળના વિદ્યારણ્ય જેવા વેદાન્તીઓ જીવ-મુક્તિના વિચારમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે એ અન્યત્ર દર્શાવ્યું છે.

ઉપર દિગ્દર્શક તરીકે શંકરવેદાન્તની અસરના થોડા દાખલા આપ્યા છે અને એ જ દિશામાં શોધ કરનારને બીજા ધણા મળે એમ છે. પણ શ્રી. શંકરાચાર્ય પહેલાં એક કરતાં વધારે ઔપનિષદ વિચારકો

૧ એવ દષ્ટરિ દદ્યત્વમારોપિતમ્બુદ્ધિમિઃ ।

મા. ૧-૨-૩૧

૨ બ્રહ્મણ્યાત્માનમાધારે ઘટાકાશમિવામ્બરે ।

મા. ૧-૧૩-૫૬

૩ કર્મણા કર્મનિર્હારો ન હ્યાત્યન્તિક દૃષ્યતે ।

મા. ૬-૨-૧૧

૪ મુક્તોઽપિ તાવદ્વિમૃત્યાત્ત્વદેહં

પ્રારબ્ધમત્રમ્ભિમાનશૂન્યઃ ।

યયાનુભૂત પ્રતિયાતતિદ્રઃ

કિં સ્વન્યદેહાય ગુણાન્ન વૃંકે ।

મા. ૫-૧-૧૬

થઈ ગયા છે એમ શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ નેતાં જણાય છે (જુઓ; હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ. ૧૫૦). એટલે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રકારની બધી અસર શંકરાચાર્યની જ છે કે એમના પહેલાના કોઈ અદ્વૈતવાદીની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે; પણ એ બધા સિદ્ધાન્તો એક-સાથે શંકરાચાર્ય પહેલાના કોઈ એક આચાર્યના હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. વળી નીચે આપેલા દાખલા ૨૫૪ ઉતારાના સૂચક છે.

ગૌડપાદાચાર્યે માધ્યમિક બૌદ્ધો પાસેથી લીધું છે એમ આધુનિક ઐતિહાસિક વિચારકોનો મત છે (જુઓ; હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ. ૧૯૬) કારિકામાં ગૌડપાદે વાપરેલો અક્ષાતશાન્તિ શબ્દ પણ બૌદ્ધ છે. હવે ભાગવતકારે “આ જગતને જોરથી ફરતા અક્ષાતચક્ર જેવું અને મનના વિલાસરૂપ કહ્યું છે.”^૧ આ એ વ વાતો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની છે. પણ ભાગવતકારે બૌદ્ધો પાસેથી લીધી હોય એ કરતા ગૌડપાદ પાસેથી લીધી હોવાનો મંભવ વધારે છે.

નીચેનાં વચનોમા મને શંકરાચાર્યના શબ્દોની સાક્ષાત અસર હોય એમ લાગે છે.

દ્રષ્ટુષ્ઠ માન્તિ અતદ્ધર્મા ચયાન્નેર્દાદવિક્રિયા ।

મા. ૬-૧-૧

અનેકપણ, જન્મ, નાશ, ક્ષય, વૃદ્ધિ વગેરે દ્રષ્ટાના ધર્મો ન હોવા છતાં દ્રષ્ટાના ભાસે છે. આમા અતદ્ધર્મા શબ્દ સકરનો (જુઓ, શારીરિક ભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત).

સૌવીર્યતિરપિ સુજનસમવગતપરમાત્મસતત્ત્વ આત્મન્યવિચારોપિતો દેહાત્મમતિ વિસસર્જ ।

મા. ૫-૧૩-૨૫

આ વચનમાં કહેલો સિદ્ધાન્ત તો અંકિરવેદાન્તનો છે જ, પણ

૧ દેહોઽવિ દૈવવશગ સ્વહુ કર્મ યાવત્
સ્વારમ્મક પ્રતિસર્ગાક્ષત એવ સામુ. ।
સ્થિત વિપ્રમમિદ મનસો વિલાસ
દષ્ટ વિનષ્ટમતિલોભમલાત્તવજમ્ ॥

મા. ૧૧-૧૩-૩૪

ભાગવત પુરાણના સમયને મારા ઉપરના નિર્ણયથી પ્રાચીનતા તરફ જોતી જનતા નન્દીસૂત્રના આ ઉલ્લેખ ઉપરાંત માહરજીતનો પુરાવો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે એટલે એ બેયનો વિચાર અહીં કરી લેવો ગોચર છે.

પણ ભાગવતના સમયના વિચારમાં અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે, ઉપક્ષા લેખમાં ભાગવતની રચના સંકરાચાર્ય પછી ઇ. સ. નવમા શતકમાં થઈ હોવા બાબતમાં જે જે પુરાવા આપ્યા છે, તે નિર્ણાયક છે કે નહિ ?

એ પુરાવાઓ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્રીમદ્ ભાગવતની બારમા શતકની પહેલાં સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ લેવામાં નથી આવતી ભાગવત જેવા બકિતમાર્ગમાં ખાસ બાત પાડનાર અને પ્રથમ કાટિના ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ ન હોવી એ ધ્યાન સૂચક છે.

૨. રામાનુજચાર્ય (૧૧મું શતક) અને નિમ્બાર્કચાર્ય (૧૨મું શતક)નું ભાગવત વિષે મૌન બારમા શતક પહેલાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રમાણગ્રંથ તરીકે ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ ન હોવાનો પુરાવો છે.

૩. વાચસ્પતિ મિશ્ર (ઇ. સ. ૮૫૦) ભામતીમાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ વગર ઉતારો કરે છે, અને યોગસૂત્રના બાખ્યની ટીકામાં વિષ્ણુ-પુરાણમાંથી નામ સાથે ઉતારો કર્યો છે.^૧ જ્યારે ભાગવતનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

૪. સંકરાચાર્ય ગીતા, મહાભારત ઉપરાંત પુરાણમાંથી ઉતારો કરે છે, જે વિષ્ણુ, માર્કંડેય અને બ્રહ્માંડમાં મળે છે.^૨ અને જે રચણે અદ્વૈત પ્રતિપાદક પૌરાણિક વચન ઉતારવાની સંકરાચાર્યને જરૂર પડી છે ત્યાં પણ (બ. સ. ૨-૧-૧) વાસુપુગણમાંથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે, જ્યારે તે કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મક પ્રતિપાદક વચનો ભાગવતમાં મળતાં હોવા છતાં ઉતાર્યા નથી, એ ભાગવતની અપ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે.^૩

૫. બાણ કવિએ કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રને હિંદુશીને પુરુષ જ ઉલ્લેખો કાઠંગરીમાં કર્યા છે. પણ એમાંથી એક પણ એવો નથી કે જેનું

૧. જુઓ; યોગસૂત્ર ૨-૧-૧ની વાચસ્પતિની ટીકા.

૨. જુઓ; મારુ, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૮ થી ૧૪. વળી ગીતા, અ. ૧૫ શ્લો. ૧ના સાકરબાળમાં પુરાણમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે. તે બ્રહ્માંડપુરાણ અ. ૫માં મળે છે.

૩. જુઓ; મારુ, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૧૨

મૂળ હરિવંશમાં ન હોય અને ભાગવતમાં હોય; હરિવંશ અને વાયુનું તો બાણે નામ લીધું જ છે.^૧

આ નિષેધાત્મક પુરાવાઓ જ એકલા હોત તો એ નિર્ણાયક કદાચ ન ગણાત પણ સાધક પુરાવા છે.

૬. શકરાચાર્ય અને ગૌડપાદના વિચારોની ભાગવત ઉપર ૨૫૭૮ અક્ષર હોવાના એટલું જ નહિ પણ એ બેયના શબ્દો અને વચનો ઉતાર્યા હોવાના દાખલા ઉપર આધ્યા છે.

૭. માધના શિશુપાલવધમાંથી અમુક પ્રસંગ ભાગવતમાં લીધો હોવાનું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે. પણ નીચેના દાખલામાં માધના શબ્દો ભાગવતે ઉતાર્યા છે.

૮. યુગાન્તકાલપ્રતિસંહૂતારવનઃ

જગન્તિ યસ્યાં સવિકાશમાસત ।

તતૌ મમુસ્તત્ર ન કૈટમદ્વિયઃ

તપોયનામ્બામમસંભવા મુદઃ ॥

શિશુપાલવધ સ. ૧ શ્લો. ૨૩

એ સાથે સરખાવો,

યમાદુરાયં પુરુષ સહસ્રાંયુઃવાહુકમ્ ।

યત્ર વિશ્વ દમે લોકાઃ । સવિકાશં સમાસતે ।

ભાગવત. ૩-૭-૨૨

ભાગવતના સવિકાશ સમાસતે શબ્દો માધમાંથી લીધેલા છે. એથી બિલકું શા માટે નહિ ? બિલકું નહિ કારણ કે શિશુપાલવધમાં પ્રલય વખતે ત્રણેય લોકને પોતામાં સમેટી લેતાં જે શરીરમાં જન્મ્યા વધી, તે શરીરમાં તપોધન (નારદ)ના આવવાથી ઉદ્ભવેલો આનંદ ન સમાયો એમ કહેવામાં ચમત્કાર હોવાથી, એ શબ્દોનું ઝોચિત્ય છે, બ્યારે ભાગવતમાં એવું નથી; માટે ભાગવતે શબ્દો માધમાંથી ઉપાડી લીધા છે.

૯. ભાગવતમાં દ્રવિડ દેશમાં બ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે, ત્યાં ‘પવિત્ર હૃદયવાળા વાસુદેવભક્તો યશે’ એમ જે કહેલું છે તે સાતમાંથી નવમા શ્લોકમાં એ પ્રદેશમાં ચમેલા આલવાર ભક્તોને

લક્ષીને જ સંભવે છે,^૧ એ જોતાં સાતમા-આઠમા શતક પહેલાં ભાગવતનું એ વચન મંલવિત નથી.^૨

૧૦. પાર્શ્વેશ્વર કલિરાજવંશતાં બિજલિત પુરાણોમાં આપેલાં પાઠાંતરોના ક્રમ ઉપરથી ભાગવતને ત્રવમા શતકમાં થ્રુકે છે.

માધની તથા શંકરાચાર્યની જે અસર ઉપર નોંધી છે, તે એકલી જ ભાગવતનો સમય શંકરાચાર્ય પછી ઠરાવવા માટે મારે મતે પૂરતી નિર્ણાયક છે. મંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ત્યાટલી કે આથી ઓછી પણ અસર ઇતિહાસવિદોએ પૂરતી ગણવાના ત્યનેક દાખલા મળશે.

બારમા શતકમાં જેની સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ થઈ છે તે ભાગવત વિષે દશમા શતકનો યામુનાચાર્યનો એક ઉલ્લેખ મળે છે અને ત્રવમા શતકનો કુલશેખરનો સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે ભાગવત પ્રસિદ્ધિ પહેલાં બસો - ત્રણસો વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ત્રવમા શતકમાં રચાયું માની શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિર્ણયની સામે એ પુરાવા અપાય છે :-(૧) માઠરવૃત્તિનો અને (૨) નન્દીસૂત્રનો. આ બે ગ્રન્થોમાં ભાગવત વિષે શું છે તે પહેલાં જોઈએ.

સાંખ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રમાણૂત ગ્રન્થ સાંખ્યકારિકા ઉપર ગૌડપાદ-ભાષ્ય અને વાચસ્પતિની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ટીકા એ જૂનાકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ કારિકાઓ ઉપર જ એક માઠરવૃત્તિની ચે હાથપ્રતો મળે છે. પણ એ ઉપર ડૉ. બેલ્લેલકરે બાંકારકરે ડૉ-મેમોરેશન વૉલ્યુમમાં ઈ. સ. ૧૬૧૭માં એક લેખ લખ્યો ત્યારથી એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ લેખમાં તથા તે પછી ઈ. સ. ૧૬૨૪માં પ્રો. એ. દિસેએન્ટની ૭૦મી જયન્તી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા નિબંધમંમદમાં માઠરવૃત્તિ ઉપર જ લખેલા નિબંધમાં એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, પરમાર્થ

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪

૨. શંકરાચાર્યના અને ગૌડપાદના કહેવાતા અમુક ગ્રન્થોમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા દેવાની દલીલ તથા એ ગ્રન્થોનું કૃત્વ સંદિગ્ધ હોવાથી, એ દલીલની જાનિર્ણાયકતા ઉપર મોંઘી જ છે.

૩. આ નિબંધ "એનલ્સ ઓફ બાંકારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ" ગ્ર. ૫, સં. ૨માં ૧૯૨૪માં છપાયો છે.

(ઈ. સ. ૫૫૦) સાંખ્યકારિકાની જે ટીકા ચીનમાં લખ ગયેલ અને જેનું ચીનાઈ ભાષાન્તર મળે છે, પણ મૂળ સંસ્કૃત વિલુપ્ત થઈ ગયેલું મનાતું હતું, તે જ આ માંઠરવૃત્તિ છે.^૧ જે આ અનુમાન સાચું હોય તો એથી અને શ્રી. રસિકલાલભાઈ તથા ડૉ. બેલ્લેલકર પણ ૧૯૨૪ના નિબંધમાં કહે છે તેમ જે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થો અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર જેનો સમય અનુક્રમે ચોથા પાંચમા સદ્કામાં ગણાય છે, તેમાં માંઠરનો ઉલ્લેખ હોવાથી એ ચોથા શતકના આરભનો ગ્રન્થ હોવો જોઈએ.^૨

આ માંઠરવૃત્તિ ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરીઝમાં એક જ હાથપ્રત ઉપરથી છપાતાં તે સાથે સ્વ. સાક્ષર શ્રી. તનુસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ એક વિદ્વાત ભરેલો ભૂમિકા લખીઃ જેમાં એમણે લખ્યું છે કેઃ “આવૃત્તિમાંનું યથા પદ્ધત્તે પદ્ધત્ત્મઃ એ વચન શ્રીમદ્ ભાગવત (૧-૮-૫૨)માં છે અને એ આતુરચિત્તાનાં એ શ્લોક થોડા પાઠબેદથી ભાગવત (૧-૬-૩૫) માં છે માટે ભાગવત એથી જૂનું છે, એવું અનુમાન થાય છે.”

(૨) ભાગવતનો ખીજો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમાં જૈનેતર ગ્રન્થો ગણાવતાં નાગસુહુમ, કળગસત્તરિ, ઘડસેસિમ, મુદ્ધવચન, તૈરાસિમ, કાલિલિમં ભોગયવં, સદ્ધિતંતં, માંઠરે, પુરાણ વાગરણ, માગરે, વાયંજલો.^૩ એ રીતે છે. આમાં ભોગવં તે ભાગવત.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે, બાણ, શકરાચાર્ય અને વાચસ્પતિ જેવાં સંસ્કૃત સોહિત્યના વિશાળ પરિચયવાળા વિદ્વાનોના મૌનની તથા માધ અને શંકરની સ્પષ્ટ અસરના પુરાવાની વિરુદ્ધ જાહેર ભાગવતને નવમામાંથી ચોથા શતકમાં ખેંચી જવા જેટલી ઉપરના જે ઉલ્લેખોમાં શક્તિ છે કે એની બીજી કાંઈ ગતિ સંભવિત છે ? તે તપાસીએ. પહેલું તો માંઠરવૃત્તિ એ જ પરમાર્થવાણી ટીકા હોવા બાબતમાં

૧. પુરાતત્ત્વ, પુ. ૧, પૃ. ૧૫૨થી ૧૬૧માં શ્રી. રસિકલાલ પરીએ ‘માંઠર-વૃત્તિનો સમય’ નામનો લેખ લખ્યો છે. જેમાં ડૉ. બેલ્લેલકરના ભા. ડૉ. વો. વાળા લેખની દલીલો ઉતારવા સાથે પોતે નવી પણ ઉમેરી છે.

૨. જુએઃ; પુરાતત્ત્વ પુ. ૧, પૃ. ૧૫૪, ૧૫૫

૩. જુએઃ; પુરાતત્ત્વ પુ. ૫, પૃ. ૨૭૦ની ટીપ ૩૦ તથા વિન્ટરનીઝની હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર ઇ. ૨, પૃ. ૪૭૩ હેઠળ જે પાઠ ૫૨૨ થોડો પાઠબેદ છે.

હક્કીને જ સંભવે છે,^૧ એ જોતાં સાતમા-આઠમા શતક પહેલાં ભાગવતનું એ વચન મંલવિત નથી.^૨

૧૦. પાર્જિટર કલિરાજવંશતાં ભિન્નભિન્ન પુરાણોમાં આપેલાં પાઠાંતરોના ક્રમ ઉપરથી ભાગવતને નવમા શતકમાં મૂકે છે.

માધતી તથા શંકરાચાર્યની જે અસર ઉપર નોંધી છે, તે એકલી જ ભાગવતનો સમય શંકરાચાર્ય પછી કરાવવા માટે મારે મને પૂરતી નિર્ણાયક છે. મંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ત્યાટલી કે આધી ઓછી પણ અસર ઇતિહાસવિદોએ પૂરતી ગણવાના જ્યનેક દાખલા મળશે.

બારમા શતકમાં જેની સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ થઈ છે તે ભાગવત વિષે દશમા શતકનો યામુનાચાર્યનો એક ઉલ્લેખ મળે છે અને નવમા શતકનો કુલશેખરનો સદ્વિધ ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે ભાગવત પ્રમિદ્ધિ પહેલાં બરસો-ત્રણસો વર્ષ ઉપર ઈ. મ. નવમા શતકમાં રચાયું માની શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિર્ણયની સામે બે પુરાવા અપાય છે:-(૧) માહરવૃત્તિનો અને (૨) નન્દીસૂત્રનો. આ બે ગ્રન્થોમાં ભાગવત વિષે શું છે તે પહેલાં જોઈએ.

સામ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રમાણુજૂત ગ્રન્થ સાંખ્યકારિકા ઉપર ગૌડપાદ-ભાષ્ય અને વાચસ્પતિની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ટીકા એ જૂનાકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ કારિકાઓ ઉપર જ એક માહરવૃત્તિની ચે હાથપ્રતો મળે છે. પણ એ ઉપર ડૉ. બેલ્લેલકરે ભાંડારકર કા-મેમોરેશન વૉલ્યુમમાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં એક લેખ લખ્યો ત્યારથી એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ લેખમાં તથા તે પછી ઈ. મ. ૧૯૨૩માં પ્રો. એ. દિલેએન્ટની ૭૦મી જન્મન્તી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા નિબંધમંમદમાં માહરવૃત્તિ ઉપર જ લખેલા નિબંધમાં^૩ એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, પરમાર્થ

૧. વૈષ્ણવપ્રમર્શના સુક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪

૨. શંકરાચાર્યના અને ગૌડપાદના કહેવાતા અમુક ગ્રન્થોમાં ભાગવતમાથી ઉતારા હોવાની દલીલ તથા એ ગ્રન્થોનું કૃત્વ સદ્વિધ હોવાથી, એ દલીલની અનિર્ણયકતા ક્રપર નોંધી જ છે.

૩. આ નિબંધ 'એનલ્સ ઓફ ભાંડારકર હિસ્ટરીયટ' ગ્ર. ૫, સ. ૨માં ૧૯૨૪માં છપાયો છે.

ગૌડપાદભાષ્ય તથા વાયસ્પતિવિરચિત સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી સાથે સરખાવીને વાંચવાથી દેખાશે. ભાગવતના આ સ્તોકો ગૌડપાદભાષ્યમાં કે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં નથી.

દ્રેકમાં મારું વક્તવ્ય એ છે કે, ભાગવતનો સમય ઈ. સ. નવમા શતક પહેલાં ને બીજા પુરાવાથી ન જઈ શકતો હોય તો માદરવૃત્તિના પુરાવાથી નહિ જઈ શકે. કારણ કે ભાગવતનું ઉદાહરણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ એ પુરાવાને નિરર્થક કરી નાખે છે.

ભાગવતને ઈ. સ. નવમા શતકથી પ્રાચીન કાળમાં ખેંચી જનાર બીજા પુરાવો નન્દીસૂત્રનો અપાય છે એ ઉપર કશું જ છે. એમાં ખાલી 'ભાગવત' અને 'પુરાણ' એમ બે જુદાં નામ છે અને 'ભાગવતપુરાણ' એ રીતે સાથે નથી. હવે પુરાણ નામના એક કરતાં વધારે ગ્રન્થો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં વિદ્યમાન હોવા નોંધએ, એ મેં "પુરાણ વિવેચન" (પૃ. ૯૬-૯૭)માં બતાવ્યું છે; એટલે નન્દીસૂત્રમાં પુરાણનો ઉલ્લેખ હોવો અસ્વાભાવિક નથી. બાકી રહ્યું 'ભાગવત.' 'ભાગવત' શબ્દથી ભાગવતપુરાણ જ ઉદ્દિષ્ટ છે કે, ભાગવતધર્મોએનો બીજા કોઈ ગ્રન્થ એ સમજાતું નથી. ભાગવતધર્મ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતો.^૧ અને એ ધર્મ પ્રચલિત હોય તો એનું કાંઈક સાહિત્ય પણ હોવું નોંધએ. જો કે અત્યારે એ ભાગવત સાહિત્યનો મહાભારત નારાયણીય પર્વમાં જે અંશ જળવાઈ રહ્યો છે તે જ પ્રાચીનતમ અસ છે.^૨ પણ એનું છૂટું સાહિત્ય પણ જૂના કાળમાં હશે. અને એ સાહિત્યનો સંગ્રહ મળે જ વૈષ્ણવપુરાણ ઈ. સ. પૂર્વે જ રચાયું હોવાનો સંભવ મેં 'પુરાણ વિવેચન' (પૃ ૧૦૬)માં માન્યો છે. આ વૈષ્ણવપુરાણનું નામ ભાગવત હોય એ સંભવિત છે. જો કે ચોક્કસ પુરાવો નન્દીસૂત્રના ઉપકા ઉતારા સિવાય બીજા નથી. એ પ્રાચીનતર ભાગવતમાં શું હતું અને શું ન હતું એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. એ જૂના

૧. જુઓ; મારો, વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, દ્વિતીયાવૃત્તિ પૃ. ૪૦ વધા પૃ. ૯૩.

૨ એનન, પૃ. ૯૪.

ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈને એમાં ઘણા ઉમેરા - સુધારા વધારા થઈને હાલનું ભાગવતપુરાણ રચાયું હોય એ ખર્નવાયોગ્ય છે.

હાલનું પુરાણ એક જ કર્તાની કૃતિ છે એવો મોરો મત પહેલાં તો હતો; પણ એથી જુદો એક કરતો વધારે અને જુદા જુદા કાળમાં થયેલા લેખકોનો ભાગવતની રચનામાં દાઢ હોવાનો પણ મત છે. અધુ એતાં પુરાવાની વર્તમાન સ્થિતિમાં મારા મતે એટલો જ નિર્ણય થાય છે કે, ભાગવતમંદિતા કે પુરાણ નામનો ભાગવતધર્મોએમાં પ્રચલિત અન્ય ઈ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં રચાયો હશે; પણ પછી એ લુપ્ત થઈ ગયો છે અને એમાંથી ભાગવત વૈષ્ણવ વસ્તુ, કવચિત્ શબ્દો પણ લઈને શંકરાચાર્ય પછી ઈ. સ. નવમા શતકમાં એ મૂળથી ઘણો મોટો અને ઘણા સુધારાવધારાવાળો નવેસરથી જ અન્ય રચાયો તે હાલનું ભાગવતપુરાણ.

શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ

અઠાર પુરાણ અને અઠાર કે તેથી વધારે ઉપપુરાણના વિશાળ પૌરાણિક સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રેષ્ઠ છે. ભાગવત પ્રાચીનતમ પુરાણ નથી, અલબત્ત મહાભારત અને બીજાં પુરાણો બ્યાસજીએ રચેલાં છે એવું જોઆ ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી માને છે તેઓને આ કથન નહિ રુચે; પણ આ લેખ જ જોઆને ઐતિહાસિક વિચારણા માન્ય છે, તેઓને માટે છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, પ્રભુ, વિષ્ણુ અને કૂર્મ, એટલાં કે એથી એકાદ વધારે, પુરાણો રચાયા પછી ભાગવત રચાયું છે અને ખીન્ન પુરાણો ભાગવત પછી રચાયાં છે. પુરાણોને પરસ્પર સરખાવીને વાંચવાથી આ મૌર્વાપર્ય, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ જોતામાં હોય તેને, સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઈતિહાસ - પુરાણોનો ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમાં મળે છે અને મૂળ પુરાણ મહાભારતની પ્રથમ રચના વખતે એટલે પ્રાચ્યવિદ્યાના સામાન્ય મતે ઈ. સ. ચોથા શતકમાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત એ પુરાણમાં જે વંશાદિ વસ્તુનો મંત્ર મળે હશે તે તો સૂતોએ શ્રુતપરમ્પરાથી જાળવી રાખેલ ધણું પ્રાચીન વસ્તુ હોવાનો સંભવ છે અને એ કારણથી પુરાણોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધણું છે. સુધારાની પહેલી જરૂરીયાત વેગમાં, પુરાણો છાંદણોએ પેટ ભરવા માટે રચેલાં છે એવી માન્યતા કેળવાયેલા વર્ગમાં ફેલાવાથી પુરાણોની બહુ ઓછી હિપેસા થઈ હતી. અલબત્ત વિદ્વન્ જોવા પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિકોએ સો વર્ષ પહેલાં જે પુરાણોમાં શુ છે એ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; પણ પુરાણવિદ્ પાર્સિટરે પુરાણોનાં બુદ્ધિવર્ધન તથા વંશવર્ધનને અવ્યાસ કરી, એ સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકી બતાવ્યું ત્યારથી પુરાણોની કિંમત વધી છે.

પણ ભાગવતપુરાણ બીજા પુગણોથી ઘણી રીતે જુદું પડે છે. એમાં ત્રણ ભિન્ન પ્રવાહો એકત્ર થયા છે અને એ કારણથી ત્રિવિધ દૃષ્ટિથી ભાગવતનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. સામાન્ય જન-સમાજમાં ભાગવત ધાર્મિક દૃષ્ટિથી સંભળાય છે અથવા વચાય છે અને ધાર્મિક અન્ય તરીકે એ ઘણો હોયો અન્ય છે. શ્રી. વલ્લભસમ્રદાય અને શ્રી. ગૌરાંગમઘ્રદાયમાં ભાગવતનું વેદ અને ગીતા કરતાં પણ અધિક પ્રામાણ્ય મનાય છે. હેઠ્ઠાં સાતસો વર્ષ દરમ્યાન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર અને તે કરતાં પણ વધારે મજ, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, તેલુગુ, કાનડી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર ભાગવતે અસર કરી છે. ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઇને અથવા અનુવાદરૂપે જુદી જુદી ભાષાઓમાં સમ્પ્રાબંધ રચનાઓ થઈ છે.

ભાગવતનો સમય—ભાગવત ઈ. સ. બારમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે પહેલાં એની પ્રસિદ્ધિ હોવાના પુરાવા નથી. બારમા શતકના મધ્યાચાર્યે ભાગવતને પ્રમાણુઅન્ય ગણીને એક અન્ય “ભાગવતતત્ત્વર્થનિર્ણય” લખ્યો છે. એ જ શતકના જ્યોત્સવ કવિએ ભાગવત પરથી “ગીતગોવિન્દ” નામનું સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે. બારમા શતકમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામવા માટે એ પુરાણ બસોએક વર્ષ પહેલાં રચાયું હોવું જોઈએ. અને દશમા શતકમાં ભાગવતનો એકાદ ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપરથી તે પહેલાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે.

બીજી તરફથી, સાતમા—આઠમા શતકના કવિ માધના શબ્દોને તથા આઠમા—નવમા શતકના ગોકપાદ અને શંકરાચાર્યના વિચારોને તથા શબ્દોને ભાગવતમાં ઉતારેલા છે. એ પુરાવાને આધારે ઈ. સ. નવમા શતકમાં ભાગવત રચાયું છે એવો મારો મત મેં ઉપર મપ્રમાણ દર્શાવ્યો છે.

ભાગવતના ત્રણ પ્રવાહો—ભાગવતમાં ત્રિવિધ—પ્રવાહ એકત્રિત થયાનું જો ઉપર કહ્યું છે તે ત્રિવિધ પ્રવાહો (૧) પૌરાણિક પ્રવાહ, (૨) ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ અને (૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો પ્રવાહ. આ ત્રણે પ્રવાહોનું મૂળ ભાગવત કરતાં ઘણા જૂના કાળમાં રહેલું છે.

(૧) પૌરાણિક પ્રવાહમાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા—પાંચમા શતકમાં લખાયેલું મૂળ પુરાણ કે જેમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ઉતારો

યથો છે, તે ભવિષ્યપુરાણ અત્યારે મળતું નથી. અને એ મૂળ પુરાણના "સર્ગથ પ્રતિસર્ગથ વશો મન્વન્તરાણિ ચ । વંશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પચ્છક્ષણમ્ ॥" આ પુરાણલક્ષણમાં કહેલા પાંચે વિષયોનો પ્રાચીનતમ પાઠ અત્યારે તો માત્ર વાયુપુરાણમાં મળે છે. એ પુરાણનું કલિવંશવર્ણન ઈ. સ. ચોથા સતકના આરંભનું છે; પછી એનું બાકીનું વંશવર્ણન એથી ચે બસો વર્ષ જૂનું હોવાનો સંભવ છે; જ્યારે સૈવ અધ્યાયો ઈ. સ. ચોથા સતક પછી ઉમેરાયા છે. બ્રહ્માંડ અને મત્સ્યનો વંશવર્ણનનો પાઠ વાયુપુરાણનો લગભગ સમકાલીન છે, ત્યારે વિષ્ણુપુરાણનો તે પછીનો અને ભાગવતે તો વિષ્ણુપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે. પુરાણવિદ્ પાર્જિટરે "Dynasties of the Kali Age"માં વાયુ આદિ પુરાણોના કલિવંશ વર્ણનના પાઠોની ઐતિહાસિક તુલના કરી છે. એ રીતે "સર્ગાદિ" બીજા પૌરાણિક વિષયો પણ વિદ્વાનોના અભ્યાસની રાહ જુએ છે. ભાગવત પુરાણ એ પૌરાણિક સાહિત્યના પ્રવાહના મધ્યમાં રહેલું છે.^૨

(૨) ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે ભાગવત પુરાણનું સ્થાન ધણું ઊંચું છે. ભક્તિનું મૂળ તો છેક વેદકાળમાં મળે છે^૩ ભક્તિમાર્ગનો "અનુબ્રહ્મ" જેવો મૌલિક સિદ્ધાન્ત કદ અને મુશ્કેલ ઉપનિષદમાં મળે છે અને ભગવદ્ગીતા તો ભક્તિનું આદિ શાસ્ત્ર છે. ભગવદ્ગીતાથી ચાલેલો ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ મહાભારતના નારાયણીય પર્વ જેવા ભાગો અને વિષ્ણુપુરાણમાં થઈને ભાગવતમાં ઊતર્યો છે, પણ ભાગવતની ભક્તિ અને ભગવદ્ગીતાની ભક્તિ એક નથી દા. ત., ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને કર્મ ચારેના સમન્વય ઉપર તથા માનવચિત્તની ઉચ્ચ કોટિની સામ્યાવસ્થા અથવા સ્થિતપ્રજ્ઞતા ઉપર ગીતામાં જે ભાર મૂક્યો છે, તે ભાગવતમાં નથી. ભક્તિની માલના ઉપર ભગવદ્ગીતા કરતાં ભાગવતમાં વધારે ભાર છે, અને ભાગવતની અસરથી તે પછીના કાળમાં એ તત્ત્વ વધતું ગયું છે. ભાગવતમાં ભક્તિ સાથે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પણ છે, જો કે ભક્તિ મુખ્ય અને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ગૌણ છે; જ્યારે પાછલા

૨ જુઓ; મારુ "પુરાણવિવેચન", પૃ. ૯૭.

૩ જુઓ; મારો "વૈષ્ણવધર્મનો સૈદ્ધાન્તિક ઉત્તરાર્ધ", આ. ૨, પ્ર. ૧.

કાળમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો અંશ ધણો ઓછો થઈ, ભક્તિની ગાદીના ઉપર અતિશય આર આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પુણિ-માર્ગની અને ચેતન્યમંત્રદાયની ભક્તિ ભાગવતની ભક્તિથી આ રીતે જુદી પડે છે. એક રીતે ભક્તિવૃત્તિનો એમાં ઐતિહાસિક વિકાસ છે. પણ માનવચિત્તવૃત્તિઓના મમન્વયની દૃષ્ટિએ આ પાછળના સમ્રદાયોની ભક્તિમાં અનનતિ થઈ છે. જેઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તેને માટે મારું આ વક્તવ્ય નથી

ભક્તિના વિકાસમાં કાળક્રમે સ્તોત્રોએ પ્રાપ્ત કરેલું સ્થાન ઐતિહાસિક વિચારકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પણ ભાગવતની સ્તુતિઓ વધારે ભાવપૂર્ણ અને ગાદી ભર્મિવાળી છે. ભક્તિના અંગ તરીકે પણ સ્તોત્રનો મહિમા કાળક્રમે વધતો ગયો છે ને એ કારણથી ભાગવતમાં વારંવાર આવતી સ્તુતિઓ સ્વાભાવિક અને છે.

ભક્તિવૃત્તિને કેળવવામાં અવતારકથાઓ અને ભક્તોના ચરિત્રો ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે, એ તરવ તો ભાગવત પહેલા જ ધ્યાનમાં આવેલું વિષ્ણુપુરાણમાં અવતારકથાઓ છે તેમ જ પ્રદૂસાદ, ક્રુવ જેવા ભક્તોના ચરિત્રો પણ છે. પણ ભાગવત આ બાબતમાં વિષ્ણુપુરાણ કરતા ધણુ આગળ વધુ છે. વિષ્ણુના અવતારોનું ખીજ તો ભગવદ્ગીતામાં છે. ભગવાન કૃષ્ણ પોતાની “વિશુતિ”ઓ ગણાવે છે અને ‘હું અને પોતાને વારંવાર સંજુ છું’ એમ કહે છે, તેમાંથી અવતારવાદનો વિકાસ થયો છે અને ગમાનુજ સમ્રદાયમાં અવતારોને “વિભવ” જ કહે છે. વિષ્ણુના અવતારોના નામો વિષ્ણુપુરાણ તેમ જ હરિવંશમાં મળે છે અને વરાહ, વામન જેવા અવતારોની કથાઓ હરિવંશમાં છે. જ્યારે ભાગવતમાં ધણુ અવતારોની સવિસ્તર કથાઓ છે. વળી એમાં અનેક ભક્તોના ચરિત્રો છે, જેમાં સુદામા જેવા કેટલાક ભક્તોની તો પહેલી જ વાર જોળખાણુ થાય છે. “અન્નમિવાખ્યાન” જેવામાં ‘નામમહિમા’ હેલી કાટિએ પહોંચે છે. ભાગવત ભક્તિ, જ્ઞાન વૈરાગ્યનો મિશ્ર છે એ ઉપર કહ્યું જ છે અને કૃષ્ણચરિત્ર સિવાયના ભાગવતના ભાગોમાં યોગ અને વૈરાગ્યનો પ્રુકળ ઉપદેશ છે. ભાગવતના જ્ઞાનમાં અદ્વૈતવાદ છે ને એ અદ્વૈતવાદ ઉપનિષદો અને મહાભારતમાંથી લીધેલી આવ્યો છે, પણ ભાગવતનું અદ્વૈત એ સંકરાચાર્યનું ‘કેવલાદ્વૈત’

રામાનુજનું 'વિશિષ્ટાદૈત' કે વલ્લભાચાર્યનું 'શુદ્ધાદૈત' નથી. પણ ભાગવતનો અદૈતવાદ સ્વતંત્ર છે. જો કે ભાગવતકારે આચાર્યો પેઠે પોતાનો વાદ સુમંડલિતરૂપે મૂક્યો નથી, પણ એનું કાંઈક સ્વરૂપ પકડી શકાય છે ખરું. તેનો પોતાનો વાદ સુમંડલિત ન હોવાથી જ કદાચ ભાગવતના સમયના વિચારમાં કંઈ છે તેમ સકરાચાર્યના વિચારો અને વચનોની અસર ભાગવતમાં જોઈ શકાય છે.

(૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ભાગવતમાં બીજા કોઈ પણ પુરાણ કરતાં વધારે વિસ્તારથી અને એ જ જાણે મુખ્ય વિષય હોય, એ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. ભાગવતનો ત્રીજો ભાગ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે રાક્યો છે. કૃષ્ણચરિત્રનો ઇતિહાસ જોઈએ તો મહાભારત તેનું મૂળ છે વૈદિકસાહિત્યમાં કૃષ્ણનું નામ કવચિત્ મળે છે, પણ મયુરાના વૃષ્ણવશના વાસુદેવ કૃષ્ણના મહાભારત પહેલાં દર્શન થતા નથી મહાભારતમાં કૃષ્ણનું ઉત્તરકાળનું જ ચરિત્ર મળે છે. ત્યારે હરિવશમાં કૃષ્ણનું બાલચરિત્ર સંવિસ્તર આપેલું છે. મહાભારતમાં પોતામાં પણ કૃષ્ણના સ્વરૂપનું કથન એકસરખું સર્વત્ર નથી. કેટલાક ભાગમાં કૃષ્ણને સામાન્ય 'ક્ષત્રિયવીર' જ કહેવામાં આવ્યા છે, ત્યારે બીજા 'યોગેશ્વર' અને 'નારાયણનો અવતાર' પણ કહ્યા છે હરિવશમાં કૃષ્ણને નારાયણનો અવતાર જ ગણ્યા છે. વિષ્ણુપુરાણનું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવશથી થોડું આગળ વધે છે. જ્યારે ભાગવતમાં કૃષ્ણચરિત્રમાં વધારેમાં વધારે વિકાસ જોવામાં આવે છે. ભાગવતમાં કૃષ્ણ ભગવાનના એક અવતાર નહિ પણ કૃષ્ણસ્વ મગવાન્સ્યયમ્ એ રીતે કૃષ્ણ એ જ પરમાત્મા અને મત્સ્યાદિ અવતારો એ કૃષ્ણના અવતારો, એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે અને પાછળથી ભાગવતાનુસારી વૈષ્ણવોમાં એ જ માન્યતા રૂઢ થઈ છે.

કૃષ્ણના બાલચરિત્રમાં, હરિવશમાં કે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવું ઘણું ભાગવતે ઉમેર્યું છે. વસુદેવજીવા, કૃષ્ણે માટી ખાઈ મોઢામાં જ શોદાને વિશ્વ દેખાડ્યું, વગેરે એના દાખલાઓ છે મારા મતે ભાગવતના કર્તા દ્રવિડ હતા અને દ્રવિડમાં સાતમાથી નવમા શતકમાં થયેલા આલવારો અને બીજા ભક્તોમાં પ્રચલિત કથાઓનો તેણે લાભ લીધો છે. મારું વક્તવ્ય એ છે કે હરિવશ, વિષ્ણુપુરાણ કે ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણનું જ ચરિત્ર મળે છે તે એકસરખું નથી, તેમ જ કૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરૂષ હોય તો પણ તેનું યથાર્થ ચરિત્ર નથી; પણ કૃષ્ણભક્તિના વિકાસ

સાથે વિકાસ પામેલું ઇદેવતાનું વર્ણન છે. વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશક તરીકેનું વાસુદેવનું સ્વરૂપ પાછળ રહી ગયું છે અને ગોકુળવૃન્દાવનમાં ગોપીઓ સાથે કીડા કરનાર બાલકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ભાગવતથી આગળ આવીને તે પછીના કાળમાં સર્વવ્યાપી થઈ ગયું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિતના ઐતિહાસિક વિકાસનો અભ્યાસ કરવા માટે આ કારણથી ભાગવત ધર્મ અગત્યનું સાધન છે.

ઉપર ભાગવતના જે ત્રણ પ્રવાહોનું સૂચન કર્યું, તે ત્રણમાંથી કોઈના અભ્યાસની ઇચ્છા જેમને ન હોય, તેઓએ કેવળ કથાગ્રન્થ કે કાવ્ય તરીકે પણ ભાગવત વાંચવા ચોગ્ય છે. હાંબાં સ્તોત્રો અને જ્ઞાન-વૈરાગ્યની ચર્ચાઓ સાથે અનેક કથાઓ આકર્ષક રીતે કહેલી છે, ત્યારે રાસપંચાધ્યાયી જેવા ભાગો ભિન્નિકાઓ જેવા છે. ભાગવતકારે અનેક વૃત્તો વાપર્યાં છે અને અલંકારોનો યુક્તિયુગ ઉપયોગ કર્યો છે. સંસ્કૃત-ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ ભાગવત અભ્યાસ કરવા ચોગ્ય ગ્રન્થ છે. વિદ્યાવતાં માગવતે પરીક્ષા એ ઉક્તિ સંસ્કૃતગોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વૈદિકમંત્રોથી આરંભી સાતમા - આઠમા શતક પર્યંતના સંસ્કૃત સાહિત્યનો ભાગવતકારને સારો પરિચય છે. મંત્રોના શબ્દો, ઉપનિષદોના કટકાઓ, મહાભારતનાં વચનો અને બીજા સાહિત્યમાંથી કટકાઓનો ભાગવતકારે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. દૃકાર્માં, ભાગવતના કર્તા એક મહાન વિદ્વાન, પરમ વિરક્ત અને ઉત્તમ જ્ઞાની કવિ હતા. ભાગવતમાં શુકદેવની જે પ્રશંસા કરી છે અને 'ભાગવતોત્તમ' કે 'ઉત્તમભક્ત'નાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તે બધાં ભાગવતના કર્તાને લાગુ થઈ શકે તેમ અને લાગે છે.

સિંહસ્થના મેળામાં જોએલા બાવાસાધુઓ

ગુર્જ સાલના વિ. સં. ૧૯૮૮ના બાદરવામાં હું હવાફેર માટે નાશિક ગયો હતો. એ વખતે ત્રિખડી સિંહસ્થનું વર્ષ ચાલતું હતું; અને જો કે મુખ્ય પર્વસ્નાન આવણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ યમ્મ ગયું હતું અને બાવાસાધુઓની મોટી સંખ્યા પાછી ચાલી ગઈ હતી; પણ ગ્રંથકમાં હજી નાગા બાવાઓના અખડાઓમાં જમાતો પડી હતી અને નાશિક-પંચવટીમાં યે સો-દોઢસો મંન્યાસીઓનાં દર્શન થતાં હતાં. થોડા બાવાઓ પણ હજી પડ્યા હતા અને જત્રાણુઓની સિંહસ્થસ્નાન માટે નીકળેલી ત્રણેક ખાસ ગાડીઓ પણ બાદરવામાં આવી હતી. મતલબ કે, હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેળો તદ્દન વિખાયો ન હતો.

નાશિક અને દેવલાલી દરિયાની સપાટીથી લગભગ એ હજાર ફૂટ ઊંચાં હોવાથી હવા ખાવાનાં સ્થળો છે. દેવલાલી આરોગ્યગ્રામ તરીકે જ વસેલું હોવાથી, ત્યાં છૂટા છૂટા ગંગાઓમાં છૂટી છૂટી વસેલી થોડી વસ્તી 'સીઝન'માં હોય છે; ત્યારે નાશિક તો લગભગ બીજી હજારની વસ્તીવાળું મોટું શહેર છે અને પંચવટી ચારપાંચ હજારની વસ્તીવાળું તીર્થનું ગામ છે. અને તીર્થસ્થાન જેવું પણ પંચવટી જ લાગે છે. નાશિક તો સાધારણ દક્ષિણી શહેર જેવું છે. એમાં તીર્થપણું ક્યાય દેખાતું નથી. ગોરની વસ્તી છે, પણ તે જૂના નાશિકમાં છે. બાકી તીથલક્ષણરૂપ મંદિરો, બાવાઓ અને ધર્મશાળાઓ પંચવટીમાં છે. નવા જમાનામાં ધર્મશાળાને બદલે 'આરોગ્યશુવન' નામ આપી મકાનો બાંધવામાં આવે છે, તેને સાથે ગણતાં પંચવટીમાં પચાસેક જેટલી ધર્મશાળાઓ હશે. નામ ધર્મશાળા હોય કે આરોગ્ય-શુવન, પણ બધાનો ઉપયોગ એકસરખી રીતે થાય છે. દુસ્ત્રીઓની ચિકિત્સા તેમાં લખ્યું હોય તેટલા દિવસ સુધી આ મકાનોમાં રહી શકાય છે. ધણા હોશિયાર માણસો તો જુદી જુદી ધર્મશાળાની

ચિઠ્ઠી મેળવી, બાર મહિના સુધી પણ ખુશીથી રહી શકે છે. આમાં અપવાદરૂપ બેત્રણ ધર્મશાળાઓ હશે, જેમાં બહારથી આવનાર અન્નપુરો વત્રાણુ ચિઠ્ઠી વગર બેતરી શકે છે. પણ મુખ્યત્વે તો ધર્મશાળા કે આરોગ્યલવનોનો ઉપયોગ આરોગ્યશૂદ્ધ તરીકે થાય છે અને તેનો લાભ મોટે ભાગે મુંબઈના લોકો જ લે છે. આ મકાનો પણ મુંબઈના શૈક્ષિકાઓએ ધણે ભાગે બંધાવેલ છે અને આ આરોગ્યપ્રદ હવાવાળું સ્થાન મુંબઈની નજીક રેલવે રસ્તે મુંબઈથી ૧૧૭ માઈલ લગભગ છે. રેલવે અને મોટર સર્વિસ બન્ને ચાલુ છે. 'ધરની મોટરવાળા પોતાની મોટરમાં પણ જાય છે. બાવાસાધુઓ સિવાય પચવટીમાં વસ્તી જ વધારે મુંબઈના મુશ્કરાતીઓની દેખાય છે. અલખત, પચવટી-નાશિક જ નહિ પણ નાશિકની નજીકનાં નાશિક જિલ્લાનાં ગામોની આબાદીમાં પણ મુંબઈની નિકટના અને મુંબઈગરી વસ્તી સારો ભાગ ભજવે છે. જમીને ફળદ્રુપ હોવાથી દ્રાક્ષનો જે મોટો ફાલ એકદમ આવે છે તથા જુદી જુદી ઝડામાં જે પુષ્કળ શાક થાય છે, તેનો ભાવ તો મુંબઈ પાસે ન હોય તો ક્યાંથી જ આવે ? પણ મોટો ભાગ નષ્ટ થઈ જાય છે. મુંબઈના લોકો આવીને ભાવ ખગાડે છે, એ નાશિકના લોકોની ફરિયાદ ખોટી નથી.

નાશિક-પચવટી તીર્થસ્થાન ગણાવાનું કારણ તો એનો રામકથા સાથેનો સંબંધ છે. શ્રીરામચંદ્ર સ્ત્રીતા લક્ષ્મણ સાથે જે જનસ્થાન-પચવટીમાં રહેલા તે જ આ નાશિક-પચવટી. શ્રવણખાની નાસિકાનું અહીં ઉદ્ભવ કરેલું માટે આ સ્થાનનું નામ નાશિક-નાશિક પડ્યું છે, એવી લોકોમાં માન્યતા છે અને પચવટીમાં રામવનવાસના તે તે પ્રમંથોનાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનો આધુનિક સ્વાર્થી બાવાઓ કે પૂજારીઓએ કલ્પેલાં છે એ તો દેખીતી રીતે સિદ્ધ છે. પણ આ નાશિક-પચવટી એ રામાયણોક્ત જનસ્થાનના ભાગો નથી એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસાદિ કવિઓનાં વચનો વિચારતાં ઈ. સ. ચૌદમા શતક સુધી રામકથાસંબદ્ધ જનસ્થાન ગોદાવરીના મૂળ આગળ હોવાને બદલે "પૂર્વ કાઠા ઉપર ગોદાવરી અને સમુદ્રના મંડળ નજીક અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે હોવું જોઈએ." એમ સિદ્ધ કરવાનો રા. રા. હનુમન્તરાવ બળવંતરાવ બીડેએ એક નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ; ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ), અને એ

નિચાળણીય છે એમ મને લાગે છે. જો કે નાશિક ગામ ઘણું પ્રાચીન—
બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું છે એટલું તો પાકુગુફાના લેખોથી નક્કી થાય
છે. નાશિકથી છ માઇલ છેટે ગંગાપુરના ધોધ પાસે જોતરધન નામનું
જે ગામ છે, તે પણ એટલું જ જૂનું છે, એ જોતા નાશિકની આસપાસનો
પ્રદેશ બે હજાર વર્ષથી વસેલો દેખાય છે. પણ પાકુગુફા અને તેના
લેખો વગેરેથી જણાતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક રિચતિ વિષે તો સ્વતંત્ર
લેખ જ લખવો પડે એટલી વિપુલ સામગ્રી એ વિષયની ઉપલબ્ધ
છે. માટે પ્રાચીન નાશિકની વાત બાજુ ઉપર ગાળી, એ નાશિક
—પચવટી રામકથામંજરી પચવટી હોવા વિષે સંદેહનું કારણ છે, એટલુંજ
કહી હાલના નાશિક—પચવટી જે ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂના નથી
તેની જ વાત કરીએ.

પચવટીનો જૂનામા જૂનો તીર્થરૂપ ભાગ રામકુડ ઇ સ ૧૬૯૬મા
પૂરો થયો છે. ખીજા કુડા અને મંદિર માત્ર એ પછીના છે. અત્યારે
જે અનેક મંદિરો પચવટીમા ઊભા છે, તેનો મોટો ભાગ પેશ્વાઈ
વખતમા ઇ સ ૧૭૪૦થી ઇ સ ૧૮૩૦ સુધીમા બંધાયેલ છે, જો
કે એ પછીના સો વર્ષમા પણ ધર્મશાળાઓ સાથે થોડા મંદિરો પણ
ઊભા થયા છે.

જેમ પચવટી ત્રણસો વર્ષનું છે તેમ હાલનું નાશિક પણ ત્રણસો
વર્ષથી વધારે જૂનું નહિ હોય એમ લાગે છે. મુખ્ય બગરવાળો
ભાગ તો તદ્દન આધુનિક છે, પણ જેમા ગોઠ લોકો રહે છે તે જૂના
નાશિકના કેટલાક મકાનો ત્રણસો વર્ષના જૂના હોવાનું તેના છાપાઓ
વગેરે ઉપરથી દેખાય છે. પણ આ ત્રણસો વર્ષનું નાશિક એ તો
એનો વર્તમાન જન્મ. તે પહેલા તો એના અનેક જન્મો થઈ ગયા
છે. પાકુગુફાના લેખમા કહેલું બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાશિક એ
કદાચ પહેલો જન્મ. તે પછી એના અનેક જન્મો થઈ ગયા. વચ્ચે
ગુલબનાબાદ નામથી તેણે મુસલમાની જન્મ પણ ધારણ કરેલો. આ
રીતે નાશિકના પૂર્વજન્મો વિષે આપણે કાંઈક જાણી શકીએ છીએ.
પણ પચવટીનો આ સ્થાને—નાશિકને સામે કાઢે તો આ પહેલો જ
જન્મ હોય એવું જણાય છે. બાધેના નાટો વચ્ચે ગોદાવરી, સામસામે
કાંઠે બે ગામો અને વચ્ચે ડોકિયા કરતા મંદિરો કે તેના શિખરો
એ દેખાવ રમણીય લાગે છે.

ટોળામાં ફરનાર બાવાઓ તો દામચલાઉ છાવણી ઊભી કરી દે છે અને બાવાપીવા માટે પર્વદિવસ પહેલાં આગળથી અનેક અન્નસત્રો ચાલુ થાય છે. નાગા બાવાઓ તથા ઉદાસી વગેરે શીખસાધુઓના અખાડાઓ પાસે તો જાગીરા છે અને તેઓ પોતાની બધી વ્યવસ્થા આગળથી કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે. બાકીના સાધુઓ માટે રામ-મહારામ્લઓ તથા આ પ્રકારની ધર્મભાવનાવાળા શ્રીમંતો તરફથી અનેક અન્નસત્રો પંચવટીમાં તેમ જ અંબકમાં આવણના આરંભથી ચાલુ થયાં હતાં અને તેમાંનાં કેટલાંક બાદરવાની પૂર્ણિમા સુધી, તો કોઈ કોઈ આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી ચાલુ હતાં. પંચવટીમાં ચણા વગેરે સૂકું અન્ન આપનારાં તથા પૂરું ભોજન આપનારાં અમુક સત્રો તો બારે માસ ચાલે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સિંદરથ માટે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં કોઈ કોઈમાં મેળાની બરતી વખતે આઠસો આઠસો - હજાર હજાર ભૂતિઓ પ્રસાદ લેતી હતી. અને સાધુઓને મિષ્ટાન્નભોજન પણ વારંવાર મળતું.

બાવાઓમાં નાગાબાવાઓની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ એના શુરુઓ જેવા સંન્યાસીઓ તો કોઈ પરિશદ રાખે નહિ એટલે તેઓ માટે દાનશૂર લોકોએ મહિનાનું ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા બાકું ખરચી બંગલાઓ રાખ્યા હતા. એ બંગલાઓમાં અનેક સંન્યાસીઓ રાતે સૂતા, સવારે તેઓ પંચવટીથી એક બે માર્દલ દૂર જઈને મહત્યાગ કરતા, ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, બપોરે સત્રમાં ભોજન લેતા, સાંજે ચારેક વાગે પાછા દૂર દૂર-જ્યાં અમે ફરવા જતા ત્યાં-ખરચુ જતા અને રાતે ભજન-દાનવર્તા વગેરે આનંદ કરી સૂઈ રહેતા. આ રીતે ત્રણેક મહિના સુધી આ સંન્યાસીઓની દિનચર્યા ચાલી હશે. એ જાતે તેઓની ક્રમશઃ ઘટતી જતી મેખ્યાની આ દિનચર્યા જોઈ હતી.

આ રીતે સિંદરથના મેળા વખતે નાશિક અંબકમાં મને બાવાઓ વિષે કોઈક જાણવાનો પ્રયત્ન મળ્યો અને ‘પ્રસ્થાન’ ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણભાઈએ સૂચના કરી, એટલે આ વર્ગ વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસા પ્રગટી અને અદ્ય પ્રયત્નથી જે અદ્યપતર વિગતો મેળવી શક્યો, તે ‘પ્રસ્થાન’ ના વાંચનાર આગળ, આટલે લાંબે વખતે મૂકું છું.

ત્યાગમાર્ગ ધણો પ્રાચીન છે. લગભગ ગાર્હસ્થ્યમાર્ગ સાથે જ કે તેથી કોઈક પાછલા કાળમાં ત્યાગમાર્ગ માનવસમાજમાં પ્રગટ્યો છે

એમ કહેવામાં વાધો નથી. સહિતાઓમાં નહિ પણ ઉપનિષદોમાં ધર છોડી, બિહ્વા માગીને જીવનનિર્વાહ કરનારા ત્યાગીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. બૌદ્ધકાળમાં અનેક મતના ત્યાગીઓ આ દેશમાં ચારે તરફ પરિવ્રજ્યા કરતા હોવાનું બૌદ્ધસાહિત્યથી જણાય છે. પાછળના મંસ્કૃત સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી ત્યાગીઓની જ નહિ પણ ત્યાગીઓના વર્ગોની સંખ્યા પણ વધી હોય એમ લાગે છે. પણ ત્યાગીઓના પ્રાચીન વર્ગોમાંના કેટલાક મધ્યકાળમાં લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે. ત્યારે મધ્યકાળમાં પ્રચલિત વર્ગોમાંના કેટલાક અત્યારે જોવામાં આવતા નથી. વળી ત્યાગીઓના જુદા જુદા વર્ગોની રહેણીકરણી જુદી જુદી જોવામાં આવે છે. આ દેશની આ વસ્તીનો વિગતવાર અભ્યાસ થોડો જ થયો છે. બિન બિન ત્યાગીવર્ગોનો પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તો તે તે પથના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા સાધુબાવાઓ સખંધી મોટા સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં જ શોભે. અહીં તો વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર એક દષ્ટિપાત માત્ર કર્યો છે. વિશેષ અને વિગતવાર અભ્યાસ માટે જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલા અખાડાઓમાં દરવુ જોઈએ.

રાગી, અથગ કે એકાર જિખારીઓ, જે બધે-મુબધની લોકલ ટ્રેનોના ત્રીજા ક્લાસના ડબ્બાઓમાં ખાસ રોજ જોવામાં આવે છે, તેઓને તથા ધ્યાનચુલિક્ષુકોને બાદ કરી, બાકીના લિક્ષુકોનું ધર્મ-માર્ગાનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો (૧) વૈષ્ણવ, (૨) શૈવ, (૩) વેદાંતી, (૪) શીખ, (૫) જૈન અને (૬) આ કોઈ વર્ગમાં ન મૂકી શકાય એવા પરચૂરણ. એ પ્રમાણે મોટા વર્ગ પાડી શકાય.

બગાળમાં હુ દુર્યો નથી અને અન્યત્ર જોયા નથી, એટલે શાકત સાધુઓનો વર્ગ છે કે નહિ તે જાણતો નથી; પણ હોવો જોઈએ. નાશક-અબ્ધકમાં યાત્રાએ આવેલા બગાળી ગૃહસ્થો અને બગાળી સન્યાસીઓ જોવામાં આવે છે. પણ શાકતસાધુ જોવાનું સ્મરણ નથી, તેમ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ મારા જાણવામાં નથી. વળી બૌદ્ધસાધુઓ એક કાળે આ દેશમાં જિહારાતા હતા પણ અત્યારે અલ્પદેશ સિવાય છુદ્ધગવા જેવે ઠેકાણે કોઈ રાચોખાચો બહારથી આવી વસ્યો હોય તો ભલે.

વૈષ્ણવસાધુઓ

વૈષ્ણવસાધુઓના પેટા બેદો ધણા છે અને અત્યારે એ પેટા બેદો ઉપર તરી આવ્યા છે. છતાં કોઈ વાર મોટા વાડાઓમાં બધાને

ભારાઈ જવું પડે છે એટલે મૂળ વાડા બૂલાર્ઈ ગયા નથી. સિંદરચના મેળા વખતે નાશક-અંગકમાં અંગકને દેવતીય અને નાશક પંચવટીને વૈષ્ણવતીય ગણીને નાગાખાવા, શીખ અખાડાઓ વગેરેને અંગકમાં રહેવા દેવાની અને વૈષ્ણવ-ખાખીઓ વગેરે બધાને પંચવટીમાં રહેવા દેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓએ કરી હતી. આથી બીડ વહેંચાઈ જઈને રામચાળો દેશાવાનો સંભવ થટ્યો હતો.

દાક્ષમાં વૈષ્ણવસાધુઓમાં ચારે વૈષ્ણવસંપ્રદાયના મળાને મૂળ સાત અખાડામાંથી થયેલા સોળ અખાડા છે. ચાર સંપ્રદાયો^૧ (૧) શ્રી. રામાનુજનો, (૨) શ્રી. નિમ્બાર્કનો, (૩) શ્રી. મધ્વનાચાર્યનો, (૪) શ્રી. વિષ્ણુસ્વામીનો, અને સાત અખાડા તે (૧) નિર્વાણી, (૨) ખાડી, (૩) બલભદ્રી, (૪) નિરાલખી, (૫) દિગંબર, (૬) નિર્મોહી, (૭) સંતોષી. સોળ અખાડાનાં નામો કેટલાંક આ ને આ જ છે. ખાડી થોડાં નવાં છે. દા. ત. હરિવ્યાસી અને મહાનિર્વાણી માલાધારી, જાડિયાનિર્મોહી, હરિવ્યાસી નિર્વાણી વગેરે. (મને આ રીતે મળેલાં નામો પણ ૧૪ થાય છે. સોળ નથી થતાં.)

આ સાત કે સોળ અખાડાની આની (કે અની) ત્રણ ગણાય છે. અની એટલે ટોણુ: ત્રણ અની :- (૧) નિર્વાણી (૨) દિગંબર (૩) નિર્મોહી. આ અની અને અખાડાને શો સંબંધ છે? અથવા કયા કયા અખાડા મળાને ઊભા ઊભા અની બને છે, એ હું જાણી શક્યો નથી. પણ અખાડાઓનો એ પેટાભેદ દ્વારા છે. દ્વારાનો અર્થ પ્રેષિત પરંપરા થાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ સાદી રીતે જોતાં પેટા-સંપ્રદાયને મળતો અર્થ છે. અને બધું જોનાં સાધુઓ માટે સંપ્રદાયો કરતાં આ દ્વારા જ વધારે પ્રચલિત લાગે છે. ઉપર કહેલા ચારે સંપ્રદાયના થઈને કુલ બાવન દ્વારા ગણાય છે. રામાનુજના ૩૭, નિમ્બાર્કના ૬, મધ્વના ૩ અને વિષ્ણુસ્વામીના ૩ - આ રીતે કુલ બાવન થાય છે. આ બાવન દ્વારાનાં નામો જોતાં, એ તે તે સંપ્રદાયના જુદા જુદા

૧. 'વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં એ 'ચૈતન્ય સંપ્રદાયના'ને સાથે ગણીને પાંચ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ગણ્યા છે, પણ આ સાધુપરંપરામાં ચાર જ મનાય છે. તેઓ ચૈતન્યને મધ્વનો પેટા ભેદ માને છે અને વલ્લભાચાર્યના મતને વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયનો પેટા ભેદ ગણે છે.

સાધુઓની પરંપરા લાગે છે. અને સૌથી વધારે સંખ્યા રામાનુજ સંપ્રદાયના એટલે ખરી રીતે રામાનંદના શિષ્યોની જણાય છે. કદાચ રામાનંદ પછી આ બધી શરૂઆત થઈ હશે. (બાવન અખાડાનાં નામ માટે જુઓ, પરિશિષ્ટ) શ્રી. રામાનંદને સાધુબાવાઓ પરમાચાર્ય માને છે. ખરી રીતે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક પરમાચાર્ય મનાય છે.

રામાનુજ સંપ્રદાય	નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય	મધ્વ સંપ્રદાય
આચાર્ય : શ્રી. રામાનુજચાર્ય	નિમ્બાર્ક	શ્રી. મધ્વાચાર્ય
પરમાચાર્ય : રામાનંદજી	હરિવંશજી	શ્રી. ચૈતન્ય
	શ્રી. વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય	
આચાર્ય :	શ્રી. વિષ્ણુસ્વામી	
પરમાચાર્ય :	શ્રી. વલ્લભાચાર્ય	

આ સાધુપરંપરામાં વિ. સં. ૧૬૮૯માં શ્રી. રામાનંદને ૬૩૩ વર્ષ થયાં. મતલબ કે, તેઓ ૧૩૫૬માં થઈ ગયા મનાય છે. અને નિમ્બાર્ક. મતના પરમાચાર્ય હરિવંશદેવ સં. ૧૬૧૨માં જન્મ્યા હતા એમ મનાય છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી. ચૈતન્યનો સમય તો સુનિશ્ચિત છે.

સંપ્રદાય, અખાડા, દ્વારાનું તાત્પર્ય ટૂંકામાં જોયું; પણ રગ, રકમ, ચઢાવ, નિશાન એ શબ્દો પણ ખાસ અર્થમાં આ લોકમાં વપરાય છે. રગ પાંચ ગણાય છે. શ્રી. રામાનુજ મતનો લાલ રગ, શ્રી. નિમ્બાર્કનો નાંજુડી, શ્રી. મધ્વનો સ્થામ અને શ્રી. વિષ્ણુસ્વામીનો પીળો. પાંચનો રગ કેમ રહી ગયો ? અને અહીં કેનો રગ સમજવો એ પૂછી લેવું હું શ્રી ગયો છું.

પછી રકમ એટલે શપથ; જુદા જુદા માર્ગના સાધુઓ જુદા જુદા શપથ લે છે. રામાનુજચાર્યના અનુયાયી માટે તુલસી અને શાલિગ્રામના શપથ, શ્રી. નિમ્બાર્કચાર્યના અનુયાયી માટે લક્ષ્મી અને તુલસીના, શ્રી. વિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયી માટે માળા અને મહાપ્રસાદના, શ્રી. મધ્વના અનુયાયીના શપથ રહી ગયા છે.

નિશાન - ચિહ્ન. પહેલાનું હતુમાનજી, અને બીજાનું ગરુડજી. ચઢાવપદી - હરદ્વાર, નાસક વગેરે ગેળા ભરવાની જે-જેવ્યાઓ તેને આ પરિભાષામાં ચઢાવપદી કહે છે.

તરીકે પ્રચલિત છે. ધરખારી, મઠધારી કે સંન્યાસી એ પ્રમાણે તેઓમાં ભેદ છે, પણ મને તે ધરખારી, મઠધારી કે સંન્યાસી થઈ શકે છે. વળી એક વાર સંન્યાસી થયેલ હોય કે પહેલેથી મઠધારી અથવા સંન્યાસી હોય તે પાછળથી ધરખારી થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કોઈક મઠધારી ધરખારી થયેલા છે. વરાડમાં વજ્રેશ્વરી સરચાનના અધિપતિ ધરખારી થયા છે. મઠધારીમાં મદન અને પરમદસ એવો ભેદ છે; પણ બધો વ્યવહાર ધરખારી જેવો જ હોય છે.

મંરકામંડી, ભુદ્ધગયા, હંદરાગાદ વગેરે ઠેકાણે રાગ મદારાગનો ઈલકાખ ધારણ કરનારા ગોસાવીઓ છે. આ નાત કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. તેઓની વંશાવળી રાખનારા ભાટ લોકો પણ છે. તેઓની પાસેના તથા ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી એ નાતમાં બ્રાહ્મણ વગેરે બધા વર્ણના લોકો હોય એમ લાગે છે. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલાક વેપાર પણ કરે છે. કોઈક ધર્મગુરુ પણ થાય છે. કેટલાકને જાગીરો પણ મળેલી છે.

આ લોકોમાં વૈદિક સંન્યાસના મંરકારરૂપે ક્ષત વિરળ હોમ રહેલો છે. સંન્યાસી પેઠે ગૃહસ્થને પણ છેવટ દાટે છે અને પાછળથી શ્રાદ્ધને બદલે પુણ્યતિથિ કરે છે. વિવાહ વરાડમાં પુરાણોક્ત રીતે થાય છે, ક્યાંક વંદોક્ત રીતે પણ થાય છે.

ગોસાવીઓમાં પેટાનાત નથી, પણ ઉપર ક્ત્યું તેમ ગિરિ, પુરી, પર્વત, સાગર, વન, તીર્થ, બારતી, સરસ્વતી, આશ્રમ અને અરણ્ય એ દશ અટક (મં. અવટકમ. આહનામ) છે. લગ્ન વગેરે એક જ મઠના અનુયાયીમાં નથી થતા. ગિરિ અને ગિરિમાં લગ્ન થાય પણ એક મઠના ગિરિમાં ન થાય આવા બાવન કે ત્રેપન મઠ છે. વૈદિક ગોત્ર ઠેકાણે મઠો છે. મૂળ જ્યોતિર્મઠ વગેરે શકરાચાર્યના ગણાતા ચાર મઠો, તેમાં બીજા ત્રણ મળીને ચમા સાત અને પેટાબેદરૂપ મઠો કે મઠી તે આવન છે.

કેળવાયેલા ગોસાવીઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો દિજ જેવો માને છે. તેઓએ દશનામી ગોસ્વામીમહાજી નામની એક ગંરથા કાઢી છે. પહેલાં આ નાતની પંચાયતો હતી તે તો દવે મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ છે. આ લોકો સનાતની હિંદુ ગણાય છે. મુંગઈ હાઈકોર્ટે વાસ્તવિક સ્મૃતિનો દાખલાગ આ લોકોને લાગુ પડે છે એ નિર્ણય આપ્યો છે.

ગોસાંઈ-ગોસાળી સંબંધી ઉપરની હકીકત મરાઠી જ્ઞાનકાવ વિભાગ ૧૨માં ચવતમાસના પૃથ્વીગીર દરિગીર નામના એક શિક્ષિત ગોસાંઈએ જ પૂરી પાડેલ માહિતી ઉપરથી લીધી છે.

ઉપરનું વર્ણન ગોસાંઈ સમસ્તને લાગુ પડે છે. એમાં ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બેયનો સમાવેશ થાય છે, એ ઉપર કશું જ છે. ગૃહસ્થ વિષે આથી વધારે અહીં કંઈ નોંધવાનું નથી, પણ ત્યાગી વર્ગ વિષે થોડું વક્તવ્ય બાકી છે.

ત્યાગી ગુસાંઈ કે ગોસાંઈ એ જ નાગાબાવા એવી સામાન્ય સમજણ છે, જો કે ગુસાંઈ શબ્દ વૈષ્ણવ અને શૈવ બે ય માટે વપરાય છે; છતાં વૈષ્ણવસાધુઓ નાગાબાવાઓને જ ગોસાંઈ કહે છે, અને ગૃહસ્થ ગોસાંઈઓ નાગા નથી કહેવાતા; ગૃહસ્થો બધાં વસ્ત્રો પહેરે છે. ફક્ત ફેટો ભગવા રંગનો બાંધે છે.

નાગાબાવાઓના ત્રણ મુખ્ય અખાડા છે: (૧) જૂનો અખાડો (૨) નિરજની અને (૩) નિર્વાણી. જો કે દિંદી શબ્દસાગરમાં છેલ્લા બે જ દલા છે પણ મેં અવ્યક્તમાં ત્રણે જોયા હતા. આમાંથી જૂનો અખાડો ખરેખર જૂનો છે. અને નિરજની તથા નિર્વાણી પછી થયા છે. પાછળના આ અખાડાઓમા ગાંભીની બધી કરવામા આવી છે અને પીનારને દડ થાય છે. જૂના અખાડામાં તો પુષ્કળ ગાંભે પિવાય છે અને નવામાં ઉપરના કાવદાને લીધે ચોરીછૂપીથી પિવાય છે એમ સાંજળું છે. આ નાગા બાવાઓ ખરેખર નાગા અર્થાત તદ્દન વચ્ચરહિત નથી હોતા. જૂના કાળમાં હોય તો ક્રોધુ બાણે! મેં ચાળીસેક વર્ષ ઉપર ગોંડલમાં નાગાબાવાઓની એક જમાત જોઈ હતી. એમાં તો બધા નહિ - પણ ઘણા તદ્દન નાગા હતા. અલબત્ત, શહેરમાં જે નીકળતા તે કૌપીન પહેરીને નીકળતા. પછી બરુચ પાસે ઝાડેશ્વરમાં એક જમાત જોઈ હતી. એને નાગાબાવાઓની જમાત કહેવાય કે કેમ એ શકા છે. એ નર્મદાની પરિક્રમા કરનારી જમાત હતી. ચાતુર્માસ તેણે ઝાડેશ્વરમા કરેલો. ગામના લોકોએ ગામના ફૂંડમાંથી ચાર પાંચ હજાર જેટલું તેઓની પાછળ ખર્ચ કરેલું.

દિંદી શબ્દસાગરમાં તો લખ્યું છે કે પહેલાં આ લોકો તદ્દન

નાગા ફરતા હતા; હવે માત્ર એક દાંપીન પહેરીને ફરે છે. માથા ઉપર ફારી પેઠે વજેલી જટા રાખે છે, શરીરે બસ્ત્ર ચોળે છે અને બસ્ત્રના ગોળાની નિત્ય ખૂંચ કરે છે.

ત્ર્યંબકમાં નીલપર્વત ઉપર દશનામી જૂના અખાડાના બાવાઓ પડ્યા હતા. તેઓને મેં પૂછ્યું ત્યારે દાંપીન પહેરેલા, બગવું કપડું પહેરેલા બધા નાગા જ કહેવાય એવો એક સાધુએ ખુલાસો કર્યો. એ જૂના અખાડાના ખાટિયામાં નાગા, દિગંબર, જટિલ અને સંન્યાસી ચારે નામ હતાં. અને સંન્યાસી સિવાયના ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાં જોવામાં આવ્યા. સંન્યાસીઓ પણ પર્વતના વખતે આ નાગા-બાવાઓ સાથે જ એના અચણી તરીકે સ્નાન કરે છે, એમ સાંભળ્યું. નાગા બાવાઓમાં પણ ખરેખર દિગંબર તો એક જ મારા જોવામાં આવ્યો. એ અખાડાનો દાથી નીલપર્વતના પડધારા ઉપર ચરતો હતો અને તેની પડખે ઊભા ઊભા દિગંબર સાધુ લાકડાં ફાડતા હતા. બેમાં કશો ફર નહિ. અખાડામાં બીજા દિગંબર હશે તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. બાકી આ અખાડાઓનું બધું કામ સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય પેઠે એના સાધુઓ જ કરે છે. કાંઈ જોટ ચારવા જાય, કાંઈ લાકડાં સારવા જાય, કાંઈ લાકડાં ફાડે, કાંઈ પાણી બરે, કાંઈ રાંધે, કાંઈ બજારમાંથી માલ લઈ આવે અને કાંઈ લોકોના આવજવના રસ્તામાં ધૂણી ધખાવી બેસી રહે. આ લોકો સાથે સાધ્વીઓ હોય છે અને ૧૦-૧૨ વર્ષના છોકરા પણ હોય છે. એના મહતો બધાં કપડાં પહેરે છે અને ખાટલા ઉપર બેસીને બધા કુકમો આપે છે. ચડાવ વખતે આગળથી તૈયારી કરે છે. જોડલો વખત રહેવું હોય તેટલો વખત ચાલે એટલી ખોરાક વગેરે સામગ્રી અથવા તે માટે પૂરતા પૈસાનો આગળથી જોગ રાખે છે. જૂના અખાડામાં પ્રુકળ દાંણાની ચણો, ઘીના ડહખાઓ, મોટાં વાસણો વગેરે હતાં. કહે છે કે, તેઓ પાસે તેઓએ બતાવેલા ચમત્કારોને પરિણામે મળેલી જાગીરો છે.^૧ જૂના વખતમાં કરેલી લશ્કરી સેવાઓને પરિણામે આ

૧. આ લોકોમાં ચમત્કારની સંભાવના હાલમાં પણ મનાય છે. નીચેનો દાખલો પૂરતો છે. નારાક જતા આવતાં ઘણા બાવાઓ મુંબઈ બેઠેલા. તેમાંના કેટલાકે ચોપાટી ઉપર પડાવ નાખેલો અને ત્યાં મીઠું પાણી ક્યાંથી કાઢ્યું ? એટલે દરિયાકાંઠાની રેતીમાં જ ચાર પાંચ હાથ જીડો ખાંડો ખોદી તેમાં

જગીરે મળેલી છે એવો પણ એક મત છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો હાલમાં પણ ચડાવ વખતે પૈસા, સીધુસામાન વગેરે ધણા બાવાઓને પૂરું પાડે છે, એમ સાંભળ્યું.

આ નાગા બાવાઓનો અંત્રદાય કયો ? મેં ત્યાં પૂછ્યું અને બીજા લેખકોએ પણ લખ્યું છે કે, દશનામી અતીતો, નાગાબાવા વગેરે પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ કહેવરાવે છે. ગિરિ, પુરી વગેરે દશનામો સન્યાસીઓ પેઠે જ તેઓ ધાગણ કરે છે શકગચાર્યના ચાર મહામાયી હાલના તેઓના બાવન મઠો નીકળ્યા છે, મન્યાસીઓને તેઓ પોતાના અમરણી ગણે છે વગેરે હકીકત, એ માન્યતાને ટેકા આપે છે. ફક્ત તેઓ દંડ ધારણ નથી કરતા એટલું જ. મેં એક બે વિદ્વાન સન્યાસીઓ સાથે પણ વાત કરી જોઈ. તેઓ કહે છે અને નાગા સાધુઓ તેને ટેકા આપે છે કે, ચડાવમાં જુદા વર્ગના સાધુઓ સાથે નાહવાના હક્ક વિષે તકરાર થાય તો શાસ્ત્રાર્યની જરૂર પડતા સન્યાસીઓ કામમાં આવે અને મારામારીનો પ્રસંગ આવતા નાગાબાવાઓ ફૂદી પડે. કાશીના સમર્થ વિદ્વાન મન્યાસી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતીના જીવનકાળ સુધી તો આ પ્રકાર બનતો એમ સાંભળ્યું છે. આ પ્રકાર ઉપરથી તો સન્યાસીઓએ પ્રયોજનપત્રે નાગાબાવાઓને અપનાવ્યા હોય એવો મંતવ લાગે છે. બાકી તેઓના આચારવિચાર - દા. ત આખે શરીર ભરમધારણ, અતીતને દાટીને તેના ઉપર શિવલિંગ સ્થાપન, શૈવમંદિરોની માલિકી વગેરે તો ચોખ્ખા પાશુપત - શૈવમાર્ગના લક્ષણો છે. આ દેશમાં શૈવ-પાશુપત મતનો પ્રચાર ધણો જૂનો છે (જુઓ; શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૭) જો કે હાલમાં એ મતના ચોખ્ખા અનુયાયી કોઈ જણાતા નથી, પણ આ નાગાબાવાઓ એનો ફાટો હોય એવા છે. ૫. ભગવાનવાદ ઇન્દ્રજી એમને શૈવ જ ગણે છે અને તેઓ તો, આ લોકોની લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે ધણા જૂના ગાળઓએ પાશુપત ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે એવો તર્ક ઉભેર છે. (જુઓ; મુખર્ષ ગેઝીટિયર ૩, ૧ બા. ૧, ૫ ૮૪)

નીચે છિદ્રોવાળો પાસવેટના રૂબા એવો રૂબો નાખી રાખ્યા હતા અને એમાં મીઠું પાણી આવડ. ધણા લોકોએ આ પાણી પીતું હતું એ ઉપર 'ટાઉન્સ'માં પુષ્કળ ચર્ચા પણ આવેલી બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જોયો તો મીઠું પાણી ન નીકળ્યું એમ કહેવાય છે.

। આ લડવાના રવભાવવાળા નાગાખાવા ક્યારથી નીકળ્યા એ વિશે મુખ્ય દંતકથા એવી ચાલે છે કે મોગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મુસલમાની ફકીરોથી હિંદુ સાધુઓને ઘણી દનડગત થતી હતી. એટલે હિંદુ સાધુઓએ અકબર બાદશાહ પાસે ફરિયાદ કરી. શહેનશાહે જવાબ આપ્યો કે, 'ફકીર કી બાત ફકીર જાને'. આ જવાબથી કાંઈ રસ્તો ન નીકળવાથી, હિંદુ સાધુઓએ ગિરજલને બંધી વાત કરી. ગિરજલે સલાહ આપી કે 'તમે શહેનશાહ પાસે એ જવાબ લખાવી લો એટલે હું તમને રસ્તો બતાવું.' અને જવાબ લખાવી લીધા પછી ગિરજલે દિલ્હીમાં જ એ વખતે પડેલી છાવણીઓના રજપૂતોને કહ્યું કે, તમારે જો તમારા સાધુઓને શુભતા રહેવા દેવા હોય તો તમે બધા બાવા ઘર્ષ જાઓ અને ફકીરો સામે હથિયારનો ઉપયોગ કરો. અને આ રીતે હજારો રજપૂત સૈનિકો બાવા ઘર્ષ ગયા. અને લશ્કરી રીતે છાવણીઓ નાખીને રહેવા લાગ્યા.

મુંબઈની એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટીની આ વર્ષના જ માર્ચ મહિનાની એક સભામાં મી. આર. પી. મમાણીએ સિદ્ધથ મેળો અને નાગાખાવા ઉપર એક ભાષણ આપેલું. તેમાં મેં નાસિકના જ મન્યાસી પાસેથી સાબળેલી ઉપલી દંતકથા નાસિકના કેાઈ સાધુ પાસેથી કેાઈ શાસ્ત્રીઓએ સાબળેલી ક્ષીને ઉતારી છે. પછી વરસોવામાં તેને મળેલા કેાઈ બાવા પાસેથી સાંભળીને મુમલમાન ફકીરોને ગિવરાવવા માટે તદ્દન નાગા લડવા જવાનું ઠરાવેલું એટલું ઉપવી વાતમાં ઉમેર્યું છે. આટલી દંતકથા આખીને જગલી લેઢોને, ભૂતપિશાચોને ગિવરાવવા માટે નમનાય વગેરે ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાનું તથા જૈનધર્મમાં દિગંબરમત પ્રચલિત હોવાનું યાદ આપીને છેવટ આંતરની પવિત્રતા, નિઃકિંચનતા, સર્વત્યાગ વગેરેનું વસ્તુત્યાગ એ બાલ્લભક્ષણ છે, એ તત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે.

વસ્તુત્યાગના મૂળમાં તિતિશા, તપ, ત્યાગ, શરીરની એદરકારી વગેરે ભાવોનો અતિરેક છે; અને પશુઓ, જંગલી લેઢો તથા માનવબાળકો સહજ તો દિગંબર છે જ, એટલે એનું આકર્ષણ કુદરતી પણ છે, એ વાત સાચી; પણ આ નાગાખાવાઓની દિગંબરતા એ જૈન દિગંબર-સંપ્રદાયનો વારસો હોવાને બદલે શૈવ-પાશુપતમાર્ગનો વારસો હોવાનો

મંભવ છે. તેઓ શૈવ-પાશુપતનો એક ફાંટો છે, એ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો જ છે. શૈવ-પાશુપતમાર્ગના મોટા મહાપતિ આચાર્યોને પત્નીઓ તથા પ્રજા હોવાના ત્રિપુરાન્તકેશ્વરપ્રસરિત જેવા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. (જુઓ; મારો શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૮) છતાં કેટલાક પાશુપત આચાર્યો આજન્મ-સહચારી અને દિગંબર હોવાના ઉલ્લેખો પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ ના હર્ષશિલાલેખમાં ભાવિરક્ત નામના આચાર્યને 'આજન્મ સહચારી' તથા 'દિગમલવસન' (નમ) કહ્યા છે. બીજા ભવદ્યોત નામના આચાર્યને પણ દિગંબર કહ્યા છે. (જુઓ; એજન પૃ. ૫૬)

હવે ઉપરની બે વ સ્થિતિ એટલે કે સાધુઓના એક જ વર્ગમાં કેટલાક નમ અને સહચારી ત્યારે બીજા ગૃહસ્થ અને વસ્ત્રધારી એ સ્થિતિ હાલમાં આ ગોસાંઈ લોકોમાં જોવામાં આવે છે. ગોંડલમાં ધણી વર્ષો પહેલાં એક શિવમંદિરના માલિક તરીકે રાજેશાહી કાઢતી રહેતા ગિરિ કે પુરી (ચોક્કસ યાદ નથી) ને મેં જોએલા એમાંના જુવાન મારા સ્વ પિતાશ્રી પાસે થોડું સંસ્કૃત જણવા દતા.

આમાં પ્રથમ એક જ રહે છે કે, આ શૈવસાધુઓ પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયી કેમ ગણે છે? મને તો એમ લાગે છે કે, આ દેશમાથી સામાન્ય પાશુપતધર્મનો લોપ થઈ જતા એ માર્ગના સ્વચા-ખડ્યા, મોટે ભાગે નિરક્ષર ખાવાઓ પાછળ રહી ગયા. તેઓએ શાકર-મૈત્ર્યાસીઓનો આશ્રય લીધો હશે અને એ સન્યાસીઓએ શારીરિક જ્યાવમાં ઉપયોગી ગણીને આ ટોળાને અપનાવી લીધાં હશે. રજપૂતોના ત્યાગની દંતકથામાથી અકબર-બિરબલ નામોને ખાદ કરતાં ખાકીનો અંદા મનાવ એવો છે.

વૈષ્ણવસાધુઓ અને શૈવસાધુઓ વિષે આટલું ઘણું છે. જોન-સાધુઓ કાંઈ સિંહસ્થના મેળામાં જતા નથી અને એનો પ્રસંગ જ નથી; એટલે બે સબ્દો વેદાતી સન્યાસીઓ તથા શીખમાધુઓ વિષે હવે કહેવાના રહે છે. વેદાતી સન્યાસીઓ જે ભાદરવામાં ચે પંચવટીમાં પડ્યા હતા, તેમાંના ધણા તો કદાચ મહત્તનું ખાતુ ને મસિદિ સૂઝું, એ કહેવન પ્રમાણે નિર્ધિન હોવાથી હટપુટ દેખાતા હતા. કેઈક માંદા,

અપંગ પણ હતા. પરંતુ ખીજ બાવાઓ કરતા સન્યાસીઓમાં વિદ્યા, ત્યાગની કાંઈક ખુમારી અને કદાચ નિષ્ઠા પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જો કે સાગ પડિતોની સખ્યા મન્યાસીઓમાં પણ ઘટ્ટી ગણ છે, છતાં પચવટીમાં સરકૃત પુરતકાના મોટા મંત્રદવાળું પુરતકાલય છે, તેમાંથી કદંબુ સરકૃતમાં લખાયેલા અન્યો પણ કાંઈ કાંઈ સન્યાસીઓએ લીધેલા ખરા. એક વિચિત્ર સન્યાસી પણ જોયા. તન્નાએ તડન પગિમહનો ત્યાગ કરેલો. એક કૌપીન સિવાય ખીજી વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું. કમડપુ પણ નહિ. માધુકગી કરવા નીકળે ત્યારે 'નાગાયણ' જોને કે તગત જો કાંઈ રાટલી આપવા આવે, તો એ હાથમાં લઈ ત્યાં જીભા જીભા જ ખાઈ જાય. આ રીતે ત્રણચાર રાટલી ખાઈ લે પછી ગમે તે કૂવેથી, ત્યાં આગળ પડેલી ડાનથી પાણી મીંચી જોખે જોખે પાણી પી લે. વગસાદ પડે તો શરીર ઉપરથી એની મેળે સુકાઈ જાય સૂતા ક્યા એ જોયું નથી. ખીજઓ એને અવધૂત કહેતા હતા.

શીખસાધુઓ

શીખ માટે હિંદુતીયોની યાત્રાનો શીખધર્મગુરુઓએ જોરથી નિષેધ કર્યો છે. છતાં શીખ લોકો જન્મ, જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગોના ધાર્મિક કર્મોમાં બાહ્યલોની મદદ લે છે, તેમ હિંદુ-તીયોની યાત્રા પણ કરે છે. હન્દાર અને હપિંદશમાં શીખોએ મંદિરો બે બધાબધા છે. નાશક - ગ્રનકમાં પણ મેં શીખોને સ્નાન કરતા જોયા હતા. આ શીખસાધુઓના બે પયો છે (૧) ઉદાસી અને (૨) નિરંજની. નાનક સાહેબના મરણ પછી ગુરુએ કરેલી નાના પુત્ર આગદની નિમણૂક કબૂલ ન રાખી અને મોટા પુત્ર શ્રીચંદ્રને ગુરુ તરીકે માન્યા તેઓ ઉદાસી કહેવાય છે. ખીજ નિરંજની અન્યકમાં ઉદાસી અને નિરંજની બેય અખાડાની ધન્યઓ ફરકતી હતી. આ શીખઅખાડા સખધે નાગાબાવાના અખાડાથી જુદું ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી.

ઉપર કહેલા કાંઈ પણ વાડામાં ન આવે એવા બાવાઓની પણ મોટી સખ્યા આ દેશમાં છે. તેમ જ ઉપર ગણાવેના મોટા વાડાઓ ઉપરાંત અનેક નાના નાના વાડાઓ પણ છે પણ એ બધાનો અભ્યાસ વધારે શ્રમ અને અનકાશ માગે છે.

ગુજરાતના બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ

અહીં આપેલી યાદી મંપૂર્ણ હોવાનો દાવો નથી. આ જાનનો આ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી અપૂર્ણ અને ખામીવાળો હોવાનો સંભવ છે. સમગ્ર ભારતીય દષ્ટિથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું એના સર્વ ક્ષેત્રોમાં માથે તથા દર્શનનું ઘણું અન્વેષણ થયું છે; પણ કેવળ ગુજરાતની દષ્ટિએ આ વિષયોનું વિવેચન નહિ જેવું થયું છે. વળી ધણે ભાગે ભારતીય ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને ગુજરાતે હશે કેરફાર કર્યા વગર અપનાવી લીધેલ છે. મતલબ કે, આવા દાખલામાં ગુજરાતની કશી વિશિષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી. વલ્લભાચાર્યે ચક્ષાવેલો પુષ્ટિમાર્ગ ગુજરાતમાં ધણો પ્રચલિત છે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય શ્રી. વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર, પુષ્ટિમાર્ગના મિદ્ધાન્તો, તેનું સાહિત્ય, વગેરે વિષયો સંબંધી પુસ્તકો લખાણ મળે છે; છતાં એમાંથી ગુજરાતનું હેતુવાચ એવું શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ ગુજરાતમાં અને અન્યત્ર મમાન છે. આ સ્થિતિમાં આ યાદીમાં કયું લખાણ દાખલ કરવું અને કયું ન કરવું, એ કાયડો ચર્ચ પડે છે. એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત વગેરે બ્રાહ્મણધર્મ અને દર્શનોના ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતના રાજ્ય, મમાજ અને સાહિત્ય ઉપર તેની અમર વગેરે ગુજરાતની વિશિષ્ટતાની દષ્ટિથી જેમાં થોડું કે વધારે વિવેચન હોય, તે લખાણનો સમાવેશ આ યાદીમાં કરવાનો એ આ યાદી પૂરતો નિર્ણય કર્યો છે.

વળી કવિ નરસિંહ મહેતા, કવિ દયારામ વગેરેની કવિતા વિષે કાવ્યદષ્ટિથી કે સાહિત્યદષ્ટિથી જેમાં ચર્ચા હોય તેનો, અથવા તે તે કવિઓનાં જીવનચરિત્રોનો, કે તેની સામગ્રીનો આ યાદીમાં સમાવેશ કરવો, એ ચોખ્ખો માર્ગ નથી; પણ જેમાં તે તે કવિની ધાર્મિક કે દાર્શનિક માન્યતાની ચર્ચા હોય તેની જ નોંધ અહીં કરી છે.

બાકી ધાર્મિક કે દાર્શનિક સાહિત્યની પોતાની યાદી અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. અલગત, આ યાદીમાં ઉલ્લિખિત ગ્રંથો કે નિબંધોમાંથી જિજ્ઞાસુને તે તે વિષયના સાહિત્યની યાદી મળશે.

અભ્યાસીની સગવડ અર્થે આરંભમાં સામાન્ય આલ્પધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી પ્રમાણુબૂત ગણાતા મુખ્ય ગ્રંથોની યાદી અહીં આપી છે:-

Books on Hindu Religion and Philosophy

1. Essays on the Religions of the Hindus, by H. H. Wilson.

2. Religious Thought and Life in India, by M. Monier Williams, 1883.

3. Religions of India, by E. W. Hopkins. 1894.

4. Religions of India, by A. Barth, 1882.

5. Comprehensive History of Religion of the Hindus, 3 Vols. 1903-05, by D. Pal.

6. Shiva and Shakti 2 Vols. 1910, by D. Pal.

7. Vaishnavism, Shaivism and other minor Religions by Dr. R. G. Bhandarkar, 1913.

8. An Outline of the Religious Literature of India, by J. N. Farquhar. 1920.

9. Religious Life in India, by J. N. Farquhar. 1916.

10. Modern Religious Movements of India, by J. N. Farquhar, 1915.

આમાં શુદ્ધરાતની modern religious movementsની ખીલકુલ નોંધ નથી.

11. Hinduism and Buddhism, 3 Vols. by Sir Charles Eliot, 1921.

12. Theism in Mediaeval India, by J. E. Carpenter 1926.

13. Indian Philosophy, by S. Radhakrishnan 1927.

14 History of Indian Philosophy by Das Gupta, Vols. 5, 1921.

૧૫ દિલ્લત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લે નર્મદાશંકર દે મહેતા ગ્રન્થ બે, ૧૯૨૪-૨૬

ગુજરાતના પ્રાચીનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સામાન્ય માહિત્ય

૧ Bombay Gazetteer Vol. IX, p, xxxiv & xxxvમા ગુજરાતમા કયા કયા ધર્મો પ્રચલિત છે તેની સામાન્ય નોંધ છે પછી જુદા જુદા પ્રદેશોમા પ્રાચીન, ગજપૂત, ખેડૂત, કારીગર વગેરે કોમોના તથા કોળી, બીચ નાયકડા, વગેરે કોમોના વર્ણનપ્રસંગમા અત્યેક કોમમા પ્રચલિત ધર્મનું વર્ણન છે. પ્રકરણ ૧૪મામા ગુજરાતી પ્રગતી ધાર્મિક માન્યતાઓ (Religious beliefs) નું વર્ણન અને પેગિશિષ્ટ સીમા હિન્દુ ધાર્મિક પંથો (Religious sects)નું વર્ણન તથા પચ વાર ગુજરાતની વસ્તીના ૧૯૭૨ના વરતી પત્રક ઉપરથી આકડા આપ્યા છે.

૨ ગુજરાત મર્વસપ્રદ—ગેઝીટિયર ઉપરથી તૈયાર કરનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર-૧૮૮૭ ધાર્મિક વર્ણન આમા ઉપરના ગેઝીટિયર મ ૯ બા ૧ ઉપરથી હોવા છતાં તેના જોડકું સંવિસ્તર કે સંપૂર્ણ નથી.

૩ ગુજરાતના ધર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—લેખક, શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીરકશંકર-૧૯૨૪ની બાવનગઢની સાહિત્ય પત્રિકાના રિપોર્ટમા ઇતિહાસ વિભાગ (પૃ ૧૭)મા હપાયેલો નિબંધ.

૪ ગુજરાતમા ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ—લેખક દિ બ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા નડિયાદની નવમી સાહિત્ય પરિષદ-૧૯૨૮ના રિપોર્ટમા ધાર્મિક અને તત્ત્વચિંતન-વિભાગ મા હપાયેલો નિબંધ.

વૈષ્ણવધર્મ નમધી સાહિત્ય

૫ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખક દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી ૧૮૭૯ (ખીજી આવૃત્તિ) પ્રકાશક—શ્રી કાર્બમ ગુજરાતી મહા આમા ગુજરાતમા પ્રચલિત વૈષ્ણવ ધર્મનું તથા વૈષ્ણવ ધર્મની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરની અસરનું પણ વર્ણન છે. અનન્ત મુખ્ય નિરૂપણ તો ઇતિહાસકાળના આગળથી આજ સુધીના વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસનું છે.

૬. (ઘ) ગુજરાતી સાહિત્ય ખં. ૫. મો-સંપાદક અને પ્રકાશક: સાહિત્યસંસદ. ૧૯૨૯.

(છા) થોડાંક રસદર્શનો-લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી. વિ. સં. ૧૯૮૯.

આ બે ય ગ્રન્થોમાં લકિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો શ્રી. ક. મા. મુનશીનો લખેલો નિબંધ છે. જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર લકિતમાર્ગ-મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ લકિતમાર્ગ-ની અસરનું નિરૂપણ છે.

૭. હરિલીલાપોડશકલાનો ઉપોદ્ધાત-લેખક: શ્રી. અંબાલાલ ખુ. જાતી, ખી. એ.; પ્રકાશક-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ઇ. સ. ૧૯૨૮. આ ગ્રન્થમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજ ઉપર લકિત-માર્ગ-મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ લકિતમાર્ગ-ની અસરની ચર્ચા કરી છે.

૮. The Vaishnavas of Gujarat-by N. A. Thootbi-1935. આમાં ગુજરાતના વૈષ્ણવો વિષે ધાર્મિક તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે.

વલ્લભ-સંપ્રદાય સંબંધી સાહિત્ય

૯. History of the Sects of Maharajas or Vallabhacharyas, in Western India-1865.

મહારાજ લાયબલ કેસમાં અમુક મહારાજોનાં નૈતિક આચરણ સામે આક્ષેપ સાથે પુષ્ટિમાર્ગના મૂળ ઉપદેશક શ્રી. વલ્લભાચાર્યે તથા તેના પૌત્ર શ્રી. ગોકુળનાથજીએ અનીતિનો ઉપદેશ કર્યો છે, એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ પુસ્તકમાં એ આક્ષેપો અને લાયબલ કેસની સુકાદા સાથે વિગતો છે.

૧૦. સિદ્ધાન્તરહસ્ય-શ્રી. વલ્લભાચાર્યનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ; ૧૧ ટીકા સાથે. સંપાદક અને પ્રકાશક-સદ્ગત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલોવાળા તથા શ્રી. ધીરજીલાલ વ્રજલાલ સાકળિયા. સં. ૧૯૮૦. આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી. મૂલચંદ્ર તેલોવાળાએ, મહારાજ લાયબલ કેસમાં આ ગ્રન્થ તથા તેની ટીકા ઉપર મૂકવામાં આવેલો આક્ષેપ સાચો નથી, એમ બતાવ્યું છે.

૧૧. વેણનાદ-પુષ્ટિમાર્ગીય માસિક-તબી. સદ્ગત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલોવાળા, વિ. સં. ૧૯૭૮ તથા ૧૯૭૯. આ માસિકના વર્ષ ૨ અં. ૧૦-૧૧-૧૨માં ૫થુ ઉપજા આક્ષેપનો જવાબ તથા ગદ્યમેત્રનું તાત્પર્ય નિરૂપણ છે.

૧૨. શુદ્ધાદૈત ભક્તિમાર્તઃ—તંત્રી, શ્રી. વસંતરામ હગિરુખ્યુ સાસ્ત્રી, અમદાવાદ. પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ, અંક સં. ૧૯૯૦.

ભક્તસંતો સંગ્રહી

૧૩. મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ—શ્રી. ક્ષિતિમોહનસેને દક્ષક્તા યુનિવર્સિટીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનોનો શુદ્ધિપ્રકાશ માસિકના ૧૯૩૨ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૫ના જાન્યુઆરી-માર્ચ અંકમાં શ્રી. મહાશંકર ઇન્દ્રજીએ કરેલો અનુવાદ છપાયો છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા ભક્તસંતોનો પણ નિર્દેશ છે,

૧૪. સૌરાષ્ટ્રી સતો—લેખક: શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, ૧૯૨૮.

૧૫. સૌરાષ્ટ્રના જાનનિક સંતો—લેખક: શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં છપાયેલો લેખ.

૧૬. કબીરસંપ્રદાય-લેખક: શ્રી. કિસનસિંહ આવડા. પ્રકાશક—શ્રી. કા. ગુ. સભા ૧૯૬૪. કબીરસંપ્રદાયના ગુજરાતમાં પ્રચાર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું આ પુસ્તકમાં વિવરણ છે.

ગુજરાતી ભક્ત કવિઓ

૧૭. નરસિંહ અને મીરાં એ જવાલાઓ ક્યાંથી? અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ જો. મા. ત્રિપાઠીએ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના જે ધાર્મિક જવાલાઓ દેખાય છે તેના મૂળ સંગ્રહી પ્રમુખ તરીકેના લાપણમાં ચર્ચા કરી છે.

૧૮. 'વસન' માસિક ૧૯૬૧ ના આવજુ તથા જાદ્રપદ અંકમાં તેના તંત્રી આચાર્ય આનંદશંકર બા. મુવે ઉપરના વિષય ઉપર જોડાપોઠ કર્યો છે; જેમાં ચૈતન્યની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે.

અ. નરસિંહયુગનું ભક્તિસાહિત્ય નામનો લેખ મુંબઈની ૧૯૨૬ની આઠમી સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો નિબંધ.

બ. નરસિંહ મહેતાનો કાવડો—'ગુજરાત' માસિકના ૧૯૮૨ના આવજુ અંકમાં લેખ.

ઉપરના બંનેના લેખક શ્રી. કર્નલાલાલ મુનશી. એમણે નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની 'શુદ્ધ ભક્તિ' ની અસર છે એમ દર્શાવવાનો

તથા એ કારણથી એનો સમય અર્વાચીન કાળમાં થોડો ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૯. નરસૈયો ભક્ત હરિનો—લેખક: શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી. ઈ. સ. ૧૯૩૩. આરમ્ભમાં 'નરસિંહ મહેતાનો કાયડો' લેખમાં પોતાના મૂળ લેખ ઉપરાંત ત્યાં સુધીમાં થયેલી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨૦. 'નરસિંહ મહેતાના કાયડા' નો વિચાર—"પ્રસ્થાન" ૧૯૮૩ વૈશાખ અને આષાઢ અંકમાં લેખ. લેખક-દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ઉપર ભાગવત અને ગીતગોવિંદની અસર સ્પષ્ટ છે અને ચૈતન્યની નથી, એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (આ વિષયને અંગે નરસિંહ મહેતાના સમયની જ કેવળ ચર્ચા કરનારાં શ્રી. નટવરલાલ ઇ. દેસાઈ, શ્રી. અંબાલાલ જાની વગેરેનાં લખાણોનો આ યાદીમાં સમાવેશ કર્યો નથી.)

૨૧. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનું સમર્થન—'શુદ્ધિપ્રકાશ' વર્ષ ૮૨. ૨, માં શ્રી. નટવરલાલ ઇ. દેસાઈનો લેખ.

૨૨. મીરાંબાઈ—ગૃહસ્થાચાર્યનું મં. ૭ ના પ્રારમ્ભમાં શ્રી. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનો મીરાંબાઈ ઉપર લેખ.

૨૩. કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ—લેખક: જો. મા. ત્રિપાઠી. ઇ. સ. ૧૯૦૭. કવિ દયારામના કાવ્યોમાનાં ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ-તત્ત્વોની ચર્ચા કરી છે.

૨૪. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર—લેખક-શ્રી. શંકરપ્રસાદ જગન્નાથરાવળ. ૧૯૨૦. પ્રકાશક-નારાયણદાસ પરમાણુદાસ ઝોષવાળા, સી. પી. ટેક, મુમ્બઈ અને ડભોઈ. કવિ દયારામની ધાર્મિક માન્યતાની આમા થોડી ચર્ચા છે. (૧૯૨૦ સુધીમાં કવિ દયારામ વિશે લખાયેલા સાહિત્યની નોંધ આમાં છે.)

૨૫. ભક્ત કવિશ્રી દયારામનું જ્ઞાનરજ્જવન—લેખકો-સદ્ગત મહાયદ્ર વૃક્ષસીદાસ તેલીવાળા તથા પ્રો. જેઠાલાલ જો. શાહ. ઇ. સ. ૧૯૩૧. પ્રકાશક-ઉપર પ્રમાણે.

૨૬. કવિ દયારામચિત્ર ગસિકવલ્લભ—મંપાદક તથા ઉપોદ્ધાત લેખક-પ્રો. જેઠાલાલ જો. શાહ, પ્રકાશક-યુગ્તરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૯૩૩.

૨૫ માં પુસ્તકમાં તથા ૨૬ ના ઉપોદ્ધાતમાં વક્તવ્ય છે કે:—
કવિ દયારામનાં કાવ્યોમાં જે ભક્તિનું વર્ણન છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય
શૃંગારભક્તિ કે સખીભક્તિનું છે. મતલબ કે, એનાં કાવ્યોના શૃંગાર
ઉપર કવિ નર્મદથી આરંભી જે આદેષો કરવામાં આવ્યા છે તે યોગ્ય
નથી તથા શ્રી. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ માં જે
ખમાવ કર્યો છે તે પણ તેઓને પુષ્ટિમાર્ગનું ભરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી
અમુક અમુક જગ્યાએ ભૂલભરેલો છે.

સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય સંબંધી

૨૭. સદ્ગુણનંદ સ્વામી અથવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય-લેખક:
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મથરવાળા, સં. ૧૯૭૬.

૨૮. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય—શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મથરવાળાનો
નિબંધ, અમદાવાદની જૂની સાહિત્ય પરિષદ (ઈ. સ. ૧૯૨૦) ના
રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫૪ થી ૨૧૭) માં છે.

૨૯. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય—લેખક:
શ્રી. ઈશ્વરલાલ ઈ. મથરવાળા—ગુજરાતી સાહિત્ય ખં; પમાનો
વિભાગ છ મો, જેમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ગુજરાતી કવિઓની
કવિતાનું વિવેચન છે.

૩૦. Swaminarayana by Manilal Parekh, 1938.

શૈવધર્મ સંબંધી

૩૧. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખક: શ્રી. દુર્ગાશંકર કે.
શાસ્ત્રી, પ્રકાશક—શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભા. આ. ખીજી, ૧૯૩૬.
આમાં શૈવધર્મના ઇતિહાસ સાથે ગુજરાતમાં પ્રચલિત શૈવધર્મનું તથા
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું દર્શન છે.

૩૨. “શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”—તેમાં દેખાતી એક જાણપ”
શ્રી. નટવરલાલ ઈ. દેશાઈનું શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભા “ત્રૈમાસિક”
પુ. ૨, અં. ૨ પૃ ૨૩૩ માં જણાવેલું ચર્ચાપત્ર; જેમાં ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર શૈવધર્મની અસરની ચર્ચા છે.

૩૩. ખંભાતનો ઇતિહાસ—લેખક: શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ
પ્રકાશક—ખંભાત સ્ટેટ. સ. ૧૯૬૧. આ ગ્રન્થના પરિશિષ્ટ જ અને
૬ માં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ખંભાતની ભૂમિમાં પ્રચલિત લિંગપૂજનો
વિચાર કર્યો છે.

શક્તિપૂજા સંબંધી

૩૪. શાક્ત મંત્રદાય—લેખક: દી. બ. નર્મદાસંકર દે. મહેતા. પ્રકાશક—શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી-સભા, ઇ. સ. ૧૯૩૨. આ ગ્રન્થમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત શાક્ત સમ્રદાયનું પણ વર્ણન છે.

૩૫ બહુચરા માતાનું પ્રાકટ્ય અને સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ—લેખક: શ્રીયુત રામમોહનરાય જસવતરાય દેસાઈ. પ્રકાશક—શ્રી. ભગવતી-પ્રસાદ અંબાલાલ ભટ્ટજી, મંત્રી શ્રી. દેવીહિપામક મડળ.

સૂર્યપૂજા

૩૬. ગુજરાતનાં તીર્થસ્થળો—લેખક: શ્રી. દુર્ગાસંકર કે. શાસ્ત્રી. પદિયાર રમારક ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત, એમાં ગુજરાતનાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત તીર્થસ્થાનોનાં વર્ણન સાથે મોઢેરાના વર્ણનમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત સૂર્યપૂજાનું વિવરણ છે.

૩૭ Archeological Survey of Western India Report, by J. Burgess. New Imperial Series, Vol. XXXII 1903. એમાં પણ મોઢેરાના વર્ણનમાં સૂર્યપૂજાની વાત છે.

તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી

૩૮. અખાકૃત કાવ્યો—લેખક: દી. બ. નર્મદાસંકર દે. મહેતા. પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાયટી આ પુસ્તકમાં અખાની શીલસૂત્રીની ચર્ચા છે.

આધુનિક ધાર્મિક દિલ્લચાસો સંબંધી

૩૯. અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન—ખ. ૧-૨. લેખક શ્રી. હીંગાલાલ ત્રિ પારેખ પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. ૧૯૩૫-૩૬ ખ ૧, ૫-૧૦ મા સદ્ગનનદ સ્વામીની અસર અને ખ. ૨, પ્ર. ૪ માં પ્રાર્થનામંમાળ, આર્યમંમાળ અને શ્રી. નયુગમ ચર્માની ધાર્મિક ઉપદેશક તરીકેની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ચોથો

દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

પૃથ્વિ ભારત ઉપર એક ઊડતી નજર

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, ભારતવર્ષ બહારની દુનિયાથી હંમેશાં અલગ રહ્યો છે. ભારતની તથા બાજુએ આવેલા સમુદ્રથી અને એક તરફ આવેલ પર્વતરાજિથી જેમ ભારત દેશ દુનિયાથી છૂટો પડી ગયો છે, તેમ એ દેશના વાસીઓએ પોતાની રહેણીકરણની આસપાસ બાંધેલી વાડોથી તેઓ પણ દુનિયાના બીજા લોકોથી અલગ રહ્યા છે. આ કથન દેખાય છે અત્યંત અસ્વાભાવિક અને આ દેશના ઇતિહાસના અમુક કાળ માટે કેટલેક અંશે સાચું છે, પણ સર્વ કાળ માટે એ સાચું નથી. હિંદુસ્તાન બહારથી અનેક જાતનાં અનેક પ્રકારની સંસ્કૃતિવાળાં ટાળાંઓ આ દેશમાં આ દેશના લાંબા ઇતિહાસના પ્રત્યેક સમયમાં આવ્યાં છે, અને મોટે ભાગે તે અહીંની વસ્તીમાં ભળી ગયાં છે. એટલે બહારથી આગમનના અર્થમાં તે આ દેશના અલગપણાનું કથન ખોટું છે; પણ આ દેશના લોકોએ હિંદુસ્તાનની સીમાઓ કાંઈ દિવસ નથી ઝોળાગી એમ કદાચ કહેવું હોય તો તે પણ ખોટું છે.

સમુદ્રમાત્રાનો ધાર્મિક પ્રતિબંધ અમુક કાળોમાં જ છે, એટલે અનેક કાળો અત્યારે પણ પરદેશ સેવે છે. વળી આ પ્રતિબંધ હંમેશાં ન હતો. એક કાળ એવો હતો કે, જ્યારે આ દેશનાં બ્રાહ્મણ બાળકો વિદ્યા મેળવવા જ નહિ પણ વિદ્યા આપવા માટે પરદેશ ખેડતાં. આ દેશના ક્ષત્રિયોએ જૂના કાળમાં વિજય-યાત્રાઓ નથી કરી એમ નથી. પણ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિજય માટે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ ઘણી વધારે યાત્રાઓ કરી છે. એક હાથમાં ધર્મગ્રંથ અને બીજા હાથમાં તરવાર રાખીને અથવા બીજા હાથમાં દારુની ખાટલી અને પછવાડે તરવાર બાંધીને આ બ્રાહ્મણો પરદેશમાં નથી ગયા અથવા અત્યારે આ દેશના મજૂરો કે વેપારીઓ માત્ર પેટનો ખાડો પૂરવા પરદેશ સેવે છે તેમ પણ નથી ગયા. પણ ધર્મ અને વિદ્યાના પ્રચારની

શુદ્ધ વૃત્તિથી એક કાળે આ દેશના સાક્ષણોએ અને બીજા વર્ણોએ પણ પરદેશ ખેડ્યો અને વેડ્યો છે.

ભારતવર્ષના, બહારની દુનિયા સાથેના આ મંબંધનો ઇતિહાસ ઘણો વિસ્તૃત અને લાંબો છે. અહીં નમૂનારૂપ થોડા દાખલા મંજૂરમાં નોંધ્યા છે.

વિ. મં. પૂર્વેના હમ્મર-પદરસો વર્ષ ઉપર ભારતીય આર્યો અને ઈરાની આર્યો વચ્ચે કાર્ષક પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન ઝગવેદ અને અવસ્તાના ભાષામંબંધ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. ચતુર્થ સાક્ષણમાં અને બાબિલોનની નોંધમાં મદાપ્રલયને મળતું વર્ણન મળે છે એ હકીકત ભાગ્ય અને ઈરાક વચ્ચે સંબંધ બતાવે છે. દક્ષિણ દિંદ માથે ઈરાકને વ્યાપારી મંબંધ હોવાનું અનુમાન બાઈબલ ઉપરથી કેટલાક તત્ત્વો કાઢે છે. ઈ. મ. પૂર્વે ૮૦૦ની આમપાસમાં ભારતીયો સેમેટિક ભોંકો પાસેથી મૃગાક્ષરો શીખ્યા હોવાનું મનાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા ચતુર્થમાં ઈંગનના પાદશાહ દારાપસના તાજામાં ઉત્તર ભારતનો અમુક ભાગ હતો એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. અને એ કાળથી શરૂ થયેલો ઈંગન અને ભાગ્ય વચ્ચેનો મંબંધ સંકળો સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચતુર્થમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અસોકે ધર્મરાજ્યની સ્થાપના માટે સીરિયાના અન્તિઓક્સ થિઓસ પાસે, ઇલિમના ટોલેમી દિલાદેફોસ પાસે, સીરેનના મગસ પાસે, ઈરાકના એન્તિગોનસ ગેનેદમ પાસે અને એપીરસના અલેક્ઝાન્ડર પાસે હતો મોકલ્યા હોવાનું અગોક્ષના ચિવાલેખોથી આપણે જાણીએ છીએ. અને અગોક્ષે પુત્ર કે બાઈ મહેન્ડ અને તેની બહેન સધમિત્રા બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે સિસોન તથા સુઅંબુમિ (જમાં) ગયાં હતાં એવી પ્રાચીન દત્તકથા છે. મદાગાલ અગોક્ષેના આ ધર્મવિજય માટેના પ્રવાસ એ મદાન મિકન્દરના દેસવિજય માટેના પ્રવાસો કરતાં માનવતાની દૃષ્ટિએ કે સાદગામી ઉમનિની દૃષ્ટિએ ઘણો અડિયાનો છે.

ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના સામ્રાજ્યમાં સેલ્યુકમ નિકેટરને દરબારી મળેલો ઈંગન અને અધ્યાનિગ્નાનનો ઘણો ભાગ હતો અને ચન્દ્રગુપ્તના અનંપુરમાં યુનાનો કુંવરી હતી એમ અનિદામિકા કહે છે. વળી મોક મળ્યો નન્દથી ચન્દ્રગુપ્તના તથા એના પુત્ર અને પૌત્રના દરબારમાં મેગેસ્થનિસ વગેરે એલગીઓ આવી રહેલા એ પ્રસિદ્ધ છે.

આ અરસામાં ઝીસનો આત્મા નિઃસત્ત્વ થતો જતો હતો અને મિનેન્ડર (ઇ. સ. પૂર્વે બીજું શતક) વગેરેએ છેક મધ્યપ્રદેશ પર્યંત ચડાઈઓ કરેલી. પણ તેઓને સફળતા મળી નહિ અને ઊલટું એ વખતના યુનાનીઓએ ખૌદ્દ તથા વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યાના દાખલા મળે છે. તદ્દશિલાના ઝીક રાજા હેલીઓદોરસનો માળવામાં આવેલો યુનાની દૂત ભાગવતધર્મો હોવાનો તથા તેણે વિદિશામાં ગરુડધ્વજ ઊભો કર્યાનો પ્રાચીન લેખ મળ્યો છે.^૧

આ વખતમાં જ યુનાની અને ભાગતીય મંસ્કારોના મિશ્રણમાંથી ગાંધાર કળાનો જન્મ થયો છે ખરી રીતે એ વખતે આપણી વાયવ્ય સરહદ ઉપર અને એથી ઉત્તરમાં હિંદુકુશની તલેરીમાં ઝીક, ઇરાની, ભારતીય અને ચીનાઈ સંસ્કૃતિઓનો મેળાપ થતો હતો અને પરસ્પર લેવડદેવડથી એક અપૂર્વ ઇતિહાસ ગચ્ચાતો હતો.

ઈ. સ. પૂર્વેની પચ્ચશતી દરમિયાન યુનાન અને ઇરાન જેવા સુધરેલા દેશોના લોકો સાથે ભારતવર્ષ સબધમાં આવ્યો, પણ પાછીની પચ્ચશતી દરમિયાન મધ્ય એશિયાના ઝર્મરો-શકો અને હેવટ દ્રણો સાથે ભારતને બટકાવાનો પ્રમંગ આવ્યો. ભારતે અસાધારણ ઉદારતાથી ઝર્મરો માટે પણ દરવાજા ઉઘાડા મૂક્યા. પરિણામે ચીને તગડેલા બૂખ્યા વરુઓ જેવાં જગલ્લી ટોળાઓ ભારતમાં જીનરી આવ્યાં. આ ટોળાઓએ ભાગતની સંસ્કૃતિને તથા મઠ્ઠદિને વેરણુછેરણુ કરી નાખી પણ એ સંસ્કૃતિની વિજેતાઓ આખરે ભારતીય સંસ્કૃતિના દામ બન્યા કોઈ બૌદ્ધ બન્યા (કુશાન રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધ હતા), કોઈ શૈવ બન્યા (વેમ કેડેકીસ-ઇ. સ. પહેલું શતક-અને દ્રણ મિહિરકુશ શૈવ હતા). મઠ્ઠએ વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા સ્વીકારી અને હિન્દુમત્તમાં ભળી ગયા.

પણ મહાવાન બૌદ્ધધર્મ તથા વૈષ્ણવ-શૈવ ભક્તિમાર્ગ ભારતમાં આવનારને જ મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને સતોપ પામે એવા અદ્વિતીય ત્યારે નહોતા. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલો કલ્યાણમાર્ગ ગમે તે કષ્ટ વેડીને સ્વદેશ, સગાવદાવા, સુખ અને શરીરને પણ તજવું પડે તો લેતે, પણ જગતને બતાવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા એ મમયના ભારતીય આર્યોમાં જાગી હતી શ્રીમદ્ ભાગવતે પ્રદાદેજ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે:

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ર. પૃ. ૪૦.

માહ વિમુચ્ય કૃપણાન્ વિમુમુસ ઇકો ।

જગતના આ કૃપણજનોને છોડીને હું એકલો મુક્ત થવા ઇચ્છતો નથી.

આવી જગદુદ્ધારની કલ્યાણવાસનાથી પ્રેરાઈને ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત-ગ્રીક સત્કથા પ્રભાવર્તના અને ગાંધારના કેટલાક ધર્મપ્રચારકો આર્મેનિયે હિંદુકુશ ઝોળંગી મધ્ય એશિયાના પ્રદેશોમાં અને ત્યાંથી ચીન તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું હતું.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૭ માં પહેલા બૌદ્ધમાધુઓ ચીનમાં ગયાનું કહેવાય છે, ઈ. સ. ના આરંભમાં મધ્ય એશિયામાં બૌદ્ધ મહાયાન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મધ્ય એશિયામાંથી ચીન ગયેલા ચૂચી દૂતો સાથે બૌદ્ધધર્મગ્રન્થો હોવાની નોંધ મળે છે. ઈ. સ. ૬૭ માં કાશ્યપ મતંગ અને ધર્મરક્ષિત નામના બૌદ્ધસાધુઓ અનેક બૌદ્ધગ્રન્થો અને અનેક બૌદ્ધમૂર્તિઓ સાથે ચીન ગયાનો, એમના ઉપદેશથી ચીનની રાજધાની લિયોગમાં બૌદ્ધ-મંદિર બંધાવાનો, અનેક ચીનાઈ લોકોએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવાનો અને બૌદ્ધગ્રન્થોના ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદો થવા માંડવાનો નિર્ણવાદ ઇતિહાસ મળે છે.

ઈ. સ. પહેલા સત્કથામાં આ રીતે ચીન સાથે શરૂ થયેલો વ્યવહાર પછીનાં છરસોએક વર્ષ સુધી તો અત્યુદિત ચાલુ રહ્યો અનેક વિદ્વાન વેદવેદાંગપારગત પાઠશાળા જુવાનો જગદુદ્ધારની વાસનાથી બૌદ્ધ ધર્મ જતા અને મધ્ય એશિયામાં અથવા ચીનમાં જઈને રહેતા અને લાંબા ચીનાઈ ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોના અનુવાદો કરવામાં અને બૌદ્ધ-ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આધુષ્ય જાળી નાખતા. ખ્રીસ્ત તરફથી અનેક ચીનાઈ વિદ્વાન સાધુઓ રસ્તાનાં અકસ્માત અને અસહ્ય કષ્ટો વેડીને ભગવાન શુદ્ધની જન્મભૂમિની તથા ઉપદેશભૂમિની યાત્રા કરવા, બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થો ભણવા અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો ચીન લઈ જઈ અનુવાદ દ્વારા પોતાના દેશબંધુઓને તેનો લાભ આપવાની ઉદાત્ત વાસનાથી ભારત-વર્ષની યાત્રા કરવા આવતા.

એ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાંથી ભારતીય કળા, ભારતીય માદિત્ય અને ભારતીય સરકૃતિનો પ્રવાહ ગાંધાર અને મધ્ય એશિયા તરફ વહેતો દેખાય છે. અને મધ્ય એશિયામાં દૂર દૂરના પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મુલકોમાંથી આવતા પ્રવાહો સાથે મળી જતો દેખાય છે;

અને એ મિશ્રપ્રવાહ પાછો પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં વહે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ અને ધર્મે, એ વખતે ચીન અને જાપાન ઉપર અસર કરી છે તેમજ ધરાન, ધરાક, ધર્મજ્ઞ અને ગ્રીસ ઉપર તથા એ વખતના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ અસર કરી છે.

પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની અને ધર્મની આ વિજયયાત્રાએ સ્થળ માર્ગે જ ચર્ચ હતી અને તેણે સમુદ્રપ્રવાણ કરેલું જ નહિ હોય એમ માનવાનું નથી. 'પેરિપ્લસ ઓફ ધી એરીથીઅન સી' ની નેધિમાં એ વખતે આફ્રિકાથી, હિંદુસ્તાન મારફત, દ્વીપકલ્પો અને દૂર ચીન સુધી બહોળો દરિયાર્થ વેપાર હોવાના પુરાવા મળે છે. સાહસિક ભારતીય ખલાસીઓએ અને તેમનાં વહાણોમાં ગયેલા ધર્મવીર સાધુઓએ ચંપામાં, કમ્બોજમાં, અને જવા સુધી મલાયામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની જયધ્વજાણ કરેલી દેખાય છે. ટોલેમી (ખ્રીસ્તુ શતક) જાવાને મવદ્વીપ (Javadvīp) જેવું હિંદી નામ આપે છે. એ જ રીતે પ્રોક્સિસ પેલીઅટને જૂની શોધખોળ કરતાં હિંદી સંસ્કૃતિની ઇ. સ. ત્રીજા શતકની નિશાનીઓ કમ્બોડિયામાં મળી છે. ઇ. સ. ચોથા શતકથી તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સ્થળમાર્ગ અને જળમાર્ગ બેય ખુલ્લા હોવાના અને સ્થળમાર્ગે આવેલા પ્રવાસીઓ જળમાર્ગે પાછા ફર્યાના અને એ રીતે અર્ધા એશિયાની પ્રદક્ષિણા બેડ્યાના દાખલાઓ મળે છે. બીજી તરફથી રોમના સામ્રાજ્ય દ્વારા પશ્ચિમ સાથે આ દેશનો વેપાર વધતો જતો હોવાનું અને પરિણામે રોમનું સોનું આ દેશમાં ધસડાઈ આવતું હોવાનું ઇતિહાસ કહે છે. એ વખતે જે ત્રણ ચાર મોટાં બંદરો મારફત આ વેપાર ચાલતો હતો તેમાં આપણું બરુચ મોખરે હતું.

પણ વેપાર અને ધર્મપ્રચારથી જ આ દેશનો પરદેશો સાથેનો સંબંધ પૂરો થતો નથી. આ દેશમાંથી ગયેલા પ્રવાસીઓએ દૂર દૂર રાજ્યો પણ રચાવ્યાં છે. આ દેશની વર્તમાન પરાધીન સ્થિતિમાં આ કથન ગળે ઊતરવું મુશ્કેલ છે, પણ એમાં સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

છેક ઇ. સ. ત્રીજા શતકથી દક્ષિણના દ્વીપોમાં હિંદુ અસર દેખાવા માંડે છે. પાંચી ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ચંપા, કમ્બોજ, સીઆમ, લાઓઝ, બોનાઓ, સુમાત્રા અને જવામાં હિંદુ મોજુ ફરી વળે છે, એ વખતે ચંપા, અને કમ્બોજ તો પૂરેપૂરાં હિંદુ ચર્ચ

ગર્વા દતાં. અને આ અરસામાં જર્મા અને સિલોન બૌદ્ધધર્મની જાણમાં આવી ગર્વા દતાં.

ઈ. સ. સાતમા-શતકમાં સુવર્ણદ્વીપ (સુમાત્રા) શ્રીવિજયનું રાજ્ય ગણાતું. ચીનાઈ યાત્રી ઇત્સિંગ ભારતમાંથી ચીન પાછા ફરતાં સુમાત્રામાં પણ રોકાયા હતા. એ વખતે સુમાત્રામાં એક દગ્ગર બૌદ્ધ સાધુઓ હોવાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. સાતમા શતકથી ઈ. સ. ૧૪મા શતકના બૌદ્ધ રાજા આદિત્યવર્મન સુધીનો ઇનિદ્રાસ હજી પૂરો મળ્યો નથી, પણ ૧૪મા શતકમાં ત્યાં બૌદ્ધમૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હતી અને અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં શિલાલેખો લખાતા હતા. પછી તો મુસલમાની 'મોઘ' સુમાત્રા ઉપર ફરી વળ્યું.

ઈ. સ. પાંચમા શતકથી બૌદ્ધ ધર્મનો જળવામાં પ્રચાર થયો દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મની મૂલ સર્વોસ્તિવાદી 'જાખાનું' જળવામાં જોર હતું અને એ માર્ગના અન્યત્ર દુર્લભ સંસ્કૃત ગ્રંથો જળવામાં સુલભ હતા. ઈ. સ. ૭૭૮ માં, જળવામાં રૈલેન્દ્ર વંશના કોઈ રાજાએ આર્ય તારાનું 'મંદિર બંધાવ્યાનો' ઉત્તર ભારતની ('જૂની જળવા') 'લિપિમાં લખેલો' સંસ્કૃત લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જળવામાં પહેલાં મહાયાન બૌદ્ધ-ધર્મનું જોર હોવાનું અનુમાન થાય છે. પણ પાછળથી શૈવધર્મ જોરમાં આગ્યો જણાય છે, અને જો કે લોકોમાં શૈવધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ, દુર્ગાપૂજા વગેરેનો પ્રચાર ધુધળ દેખાય છે, પ્રખ્યતમ પંતરમૂર્તી ભવ્ય મંદિરોનાં ખંડેરોમાં રામચરિત અને કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગો તથા ખલ્લા, વિષ્ણુ, શિવ, દુર્ગા વગેરે દેવોની મૂર્તિઓ કાતરેલાં મળે છે, પણ જળવાના રાજાઓ તો 'શ્રી. ઇશાનવિજયધર્મોત્તુગદેવ' (ઈ. સ. ૬૫૦) થી તે રાણી 'ત્રિભુવનોત્તુગદેવી' (ઈ. સ. ૧૩૫૦) સુધી બૌદ્ધ હતા અને તેઓએ અસાધારણ કળાસૌદર્મવાળા બોરોખદુરનો વિશ્વવિખ્યાત રાટ્પ જોનો કર્યો છે.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ દૂર દુરના દેશોમાં સ્થળમાર્ગે અને 'જળમાર્ગે' પ્રયાણ કર્યું હતું અને જ્યાં અનુકૂળ શ્રમિ મળી ત્યાં 'ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક' ચાણાં નાખ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૩ મા-૧૪ મા શતક પછી ભારતનું આ વિજયપ્રસ્થાન બંધ થઈ ગયું. ભારતવર્ષ પેતે પરાધીન થઈ ગયો અને શૂતકાળની કથાઓ પણ ત્યુલાઈ ગઈ. અધધાનિસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્ય હતું કે જળવા, કેમ્બોડિયા, બર્મિદ્વીપ વગેરે 'હિંદુધર્મનાં' ધામો હતાં એ કોઈની કલ્પનામાં પણ ન રહ્યું. સંકો

સંસ્કૃત ગ્રન્થો જેનાં ચીનાઈ ભાષાંતરો ચીનમાં મળે છે. તેનાં નામો પણ આ દેશના સંસ્કૃત પડિતો જાણતા નથી. પણ ધીમે ધીમે આ અંધારપડેા ખસવા માંડ્યો છે. ચીન, કોરિયા જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મે અને બૌદ્ધસાધુઓએ શું કર્યું હતું એનો ઇતિહાસ ચીનાઈ ઇતિહાસોમાંથી ઉકેલવાની ક્રિયા ધણાં વર્ષથી ચાલે છે. વળી ક્ષેત્રમેઝ કાએલોફ, ડીટ્રોઅલ, પોલપેલીઅટ, હર્નલ્ડ, ઑરલમ્પીન, મુનવેડલ વોનલિકોફ, કાઉન્ટ ઓટાની વગેરે જુદા જુદા દેશોના પુરાતત્ત્વગવેષકોએ મધ્ય એશિયાના દુર્ગમ પ્રદેશોમાં ફરીને બૃહત્તર ભારતની અનેક નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે. બીજી તરફથી ફ્રેન્ચ અને ડચ વિદ્વાનોએ જાવા, સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા વગેરેના બૌદ્ધ અને હિંદુ અવશેષોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે. હજી આ બૃહત્તર ભારતના અભ્યાસીઓના પ્રયાસો ચાલુ છે. પણ બૃહત્તર ભારત સખધી કેટલું વિશાળ સાહિત્ય છેલ્લી પચ્ચીસીમા ઉત્પન્ન થયું છે એનો ખ્યાલ સર ઑગસ્ટીનનાં 'પ્રાચીન ખેતાન' નામના બે દળદાર પુસ્તકો અને એથી પણ મોટાં 'સીર ઇન્ડિયા' ના પાંચ પુસ્તકો જેવાથી સહેજમાં આવી જશે. અથવા પ્રોફેસર દુરના સ્તૂપના કેવળ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી કરેલા વર્ણનના બે મોટા ગ્રન્થો ડચ વિદ્વાને જ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એ જેવાથી આવશે. યુરોપની અંગ્રેજ સિવાયની ભાષાઓમાં લખાયેલુ તથા વિવિધ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતું સાહિત્ય તો આપણા જેવામાં પણ જાણે જ આવે છે પરંતુ ડૉ. કાલિદાસ નાગ જેવા ફ્રેન્ચ ભાષાજ્ઞાતા તથા આ વિષયના સારા અભ્યાસીના ઉત્સાહથી કેટલાક વર્ષોથી બૃહત્તર ભારત પરિષદ આ દેશમાં રથપાઈ છે અને થોડા વર્ષોથી ભારતીય વિદ્વાનોએ ભારતના તથા બૃહત્તર ભારતના ઇતિહાસ સખધી પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને જે ભારતમાતાના મુખને ઉજાવવા કરે એવું સાહિત્ય બગાળી, હિંદી અને અંગ્રેજીમાં ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું છે, તેમાં આ વિષયને લગતું ડૉ. રમેશચંદ્ર મજુમદારનું Ancient Indian Colonies in the Far East ને પણ ગણાવી શકાય x

★

x બૃહત્તર ભારત પરિષદ તરફથી જુદા જુદા લેખકોને હાથે લખાયેલ જુદા જુદા દેશો સખધી ૯-૧૦ ગ્રહિત મથિકાઓ બહાર પડી છે, તેમાંથી ડૉ. કાલિદાસ નાગના Greater India નામના પહેલાં Bulletin નો ઉપરની નોંધ લખવામાં મુખ્ય આધાર લીધો છે.

શુભયુગનું વિહંગાવલોકન

વૃત્તમાન હિંદુસમાજનાં મૂળ શુભસમયમાં બંધાયેલાં છે. હાલનો હિંદુ સમાજ જે સંસ્કારો અને જે ભાવનાઓના બળથી એક સમાજ તરીકે હજી જીવે છે, તે સંસ્કારો અને તે ભાવનાઓએ શુભસમયમાં સ્થિર રૂપ ધારણ કર્યું છે. એક વેદના સમયથી આર્ય સંસ્કારોએ હિંદી રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું હતું, પણ એમાં કાળે કાળે અનેક નવા સંસ્કારો અને નવી ભાવનાઓ બળતાં ગયાં. પ્રાચીન આર્યોએ અનેક ભિન્નભિન્ન સંસ્કારવાળી પ્રજાઓને પોતામાં મેળવી લઈ, એક હિંદી પ્રજાને ધરી ત્યારે આ જુદી જુદી પ્રજાઓના સંસ્કારોને ય અપનાવી લીધા. આ રીતે હજારો વર્ષ સુધી હિંદી પ્રજા અને હિંદી સંસ્કારો પ્રવાહી રહ્યાં. શુભસમયમાં આ પ્રવાહ એક મહાસરોવરરૂપ બની ગયો હતો. આખા હિંદુસ્થાનની પ્રજા લગભગ એક સંસ્કારવાળી અને એક સભ્યતાવાળી એક પ્રજા બની ગઈ હતી. હવે આ સરોવરમાં નવાં ઝરણાં મળતાં નહોતાં. પણ હજી એ સરોવરનું પાણી નદીઓરૂપે હિંદુસ્થાનની બહાર ફરફર સુધી વહેતું હતું. આર્યોએ જે સભ્યતાને વેદના વખતથી ધડવા માંડેલી તે હવે પૂરેપૂરી ધડાધ ગઈ હતી અને હિંદી સભ્યતાની અતિ બબ્બ, અતિ દેદીપ્યમાન અને પરમ રમણીય મૂર્તિ તૈયાર થઈ હતી. શુભસમયમાં એ હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિની ઝાંખી થઈ રાકે છે. ધીમે ધીમે પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઈ ગયો, ચારે તરફથી બંધાયેલાં પાણી ઠાઠવા માંડ્યાં અને હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિ ફિક્કી પડવા માંડી. શુભસભ્યતા ક્ષીણ થયા પછી પરદેશીઓનાં જે ટોળાં ને ટોળાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં તેણે હિંદુ સમાજની જડતા તોડી નહિ. એ પરદેશીઓમાં ઝાંઝું જીવન નહોતું. સુસલમાની સભ્યતાની પડતી વખતે મુમલમાનો આ દેશમાં આવ્યા છે. પરદેશીઓના ધસારાને અને મારાને યોગ્ય થવાનો, પરદેશીઓ સાથે કામચલાઉ પણ મેળ કરી લેવાનો

હિંદુ પ્રજાએ વારંવાર પ્રયાસ કર્યો છે ખરો, પણ છેલ્લાં ૧૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતાં તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, શુભસમય પછી હિંદુ પ્રજાએ પોતાના સ્વભાવમાં તાત્વિક ફેરફાર કર્યો નથી. હિંદુ પ્રજાની મૂળભૂત ભાવનાઓ તો શુભસમયમાં હતી તેજ અત્યારે છે. અલગ્યત્ત એ સમયે જે ચૈતન્યમય અને જ્વલંત ભાવનાઓ હતી તે અત્યારે નિર્જીવ અને નિર્માલ્યરૂપે હિંદુ પ્રજાને વળગી રહી છે. (બ્રિટિશ માત્રાજ્યની અસર તો છેક ઉપરની આમડીને થઇ છે.)

ટૂંકામાં, વર્તમાન હિંદુ પ્રજાનો અંતરાત્મા જોવો હોય તો શુભસમયમાં જન્મેલો જોઈએ. શુભોનો ઇતિહાસ—એ સમર્થ મહારાજાઓનો કાલાનુક્રમ—એ પુરાતત્ત્વની શોધોળ કેવાં પરિણામ ઉપજાવી શકે છે એનું સરસ દષ્ટાંત છે. પુરાણોએ શુભો વિશે કંઈ જ લખ્યું નથી. શુભો આગળ જ પુરાણો અટકી જાય છે. વિશાલ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી શુભો વિશે કે શુભસમય વિશે કંઈ જીવ જોવી માહિતી મળતી નથી, છતાં ખૂબી તો એ છે કે, એ શુભસમયમાં જ સંસ્કૃત સાહિત્યને અસાધારણ ક્ષણ આવ્યો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યોદ્યાનના સર્વ અંગો અપૂર્વ શૌભાથી ખીલી રહ્યા હતા. જે પુરાણો શુભો વિશે લગભગ મૌન ધારણ કરે છે તે પુરાણો જ એ વખતના હિંદુ સમાજનું જીવંત ચિત્ર રજૂ કરે છે. પણ એ સમયનું હાડપિંજર તો મોટું ભાગે પાશ્વત્ય તથા થોડા અવત્ય પુરાતત્ત્વશોધકોએ છેલ્લા સો-સવાસો વર્ષની મહેનતથી ઊંચું કર્યું છે. શુભગાન્યોની વચાવલિ, કાલાનુક્રમ અને એ રાજાઓની કારકીર્દિની કેટલીક વિગતો એ બધું જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂના સિક્કાઓ અને ચીનાઈ પ્રવાસીઓની તોષાને આભારી છે. આ પુરાતત્ત્વના ગાંધનો વડે ઇતિહાસનું ખોખું ઊંચું થયા પછી સાહિત્યે—હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યે—એમા જીવ મૂક્યો છે. આ ઇતિહાસની આરસી તૈયાર થયા પછી અનેક મૂળા પથરાઓ, શુદ્ધાઓ અને ખીજા જમીન બહાર ઊભા રહેલા તથા જમીનની અંદર દટાઈ ગયેલા અવશેષો બોલવા માડ્યા છે.

શુભસમયનો વિગતવાર ઇતિહાસ લખતા તો એક મોટો અથ ભરાય, પણ સંક્ષેપમાં શુભઇતિહાસની મોટીમોટી રખાઓ જોઈએ. મહાન અદ્યુત્ત મૌર્ય (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) વડનો (મોક મોકો)ને હિંદુકુશની પેલે પાર અટકાવીને તથા લગભગ આખા હિંદુસ્થાનને એક

છંત્ર નીચે આણીને એક મદાસામ્રાજ્ય રચાધું. એના પૌત્ર દેવાનાંત્રિય, ત્રિવેદર્શી અથોઃ મહારાજાએ આ સામ્રાજ્યને વધાર્યું અને દીપાવ્યું. મૌર્યસમયમાં હિંદુશક્તિ અને પ્રતિભાનો સર્વ એક રીતે મધ્ય આફ્રિકામાં પ્રકાશતો હતો. મૌર્યસૂર્ય ચોડા કાળ તપીને અસ્ત પામ્યો. દેશ અનેક ઊત્ર નીચે વહેચાઈ ગયો. ઉત્તરની સરહદ ઉપર મધ્ય એશિયાના યવનોનું જોર જામ્યું. યવનો તો લાંબો કાળ ટક્યા નહિ; એ પછી આવેલા કુશાન રાજાઓએ જખ્ખર સામ્રાજ્ય રચાધું. મધ્ય-એશિયાના પામીરથી તે મધ્યહિંદના વિંધ્યાચળ સુધી ફનિષ્કર્તું રાજ્ય હશે એમ મનાય છે. (ફનિષ્કર્તો સમય હજી વિવાદાસ્પદ છે પણ 'કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી'માં ઇ. સ. ૭૮ માન્યો છે.) ગાળવા અને ગુજરાત ઉપર પણ શકલોકોનું રાજ્ય હતું. ઉત્તરનું શકરાજ્ય લાંગી પડ્યું અને દક્ષિણના આન્ધ્રો પણ ઊભલિત થઈ ગયા. ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં ભારચિવો અને વાકાટકો જોરમાં આવ્યા. અને એવા શતકના ઉદય સાથે ગુપ્તોનો ઉદય પણ નજરે ચડે છે. ગુપ્તો કેવી રીતે અને કયાંથી ઉદય પામ્યા એ વિશે પૂરી માહિતી હજી મળી નથી. પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં શ્રીગુપ્તથી વંશનો આરંભ કરે છે. આ શ્રીગુપ્ત પાટલીપુત્રની આસપાસનો કોઈ કાકોર હશે. એણે પાટલીપુત્ર જેવા પ્રાચીન મહત્તાવાળા નગરમાં રાજગાદી સ્થાપી હોય એમ સંભવે છે. જૂના લેખોમાં એને ફક્ત મહારાજા પદ લગાડ્યું છે. શ્રીગુપ્ત ઇ. સ. ૨૭૫ થી ૩૦૦ની લગભગમાં થયો હશે. એની પછી એના પુત્ર મહારાજા ધટોતકચ થયા. એનો સમય ઇ. સ. ૩૦૦થી ૩૨૦ની લગભગ માન્યો છે. (જુઓ; Catalogue of the Coins of Gupta Dynasties) ધટોતકચ પછી એના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (પહેલા) ગાદી ઉપર બેઠા. જૂના લેખોમાં એમને મહારાજાધિરાજ પદ લગાડ્યું છે. એ ઉપરથી તેઓ સ્વતંત્ર અને પોતાના પિતા તથા પિતામહ કરતાં વધારે વિશાલ રાજ્યના અધિપતિ થયા હશે એમ અનુમાન થાય છે. આ ચંદ્રગુપ્તની પટ્ટરાણી મહાદેવી કુમારદેવી છેક શુદ્ધના સમયમાં પ્રખ્યાત થયેલા લીચ્છવી કુળની કન્યા હતી. ગુપ્ત લેખોમાં રાજા સાથે ગણીના નામનો પણ ઉલ્લેખ ચંદ્રગુપ્તથી શરૂ થાય છે. આ લીચ્છવીઓ સાથેના મંજુવંશી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યના વિસ્તારમાં કે પ્રતિષ્ઠામાં કેંક ફાલ થયો હશે. એનો પુત્ર મહાન સમુદ્રગુપ્ત પોતાને લીચ્છવી.

દૈહિક કહે છે (જુઓ, અનાહામાદવાળો લેખ) સમુદ્રગુપ્તે પોતાના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર પોતાના માતા અને પિતાનું ચિત્ર પડાવ્યું છે ચદ્રગુપ્તનો કોઈ લેખ મળ્યો નથી કે જે ઉપરથી એના રાજ્યનિસ્તારનું અનુમાન થઈ શકે, પણ સમુદ્રગુપ્તના લેખ ઉપરથી પ્રવાસથી પાટલીપુત્ર સુધીનો ક્ષણરૂપ પ્રદેશ (જેમા તિરહત દક્ષિણ ખિહાર અને અયોધ્યા આવી જતો તે) એના તાલમા હશે એમ તર્ક થાય છે ? પુરાણો ગુપ્તરાજ્યનો જે વિસ્તાર ગતાવે છે તે ચદ્રગુપ્ત પહેલાના સમયને લાગુ પડતો જણાય છે.

આ ચદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળથી ગુપ્તમંત સર થાય છે ગુપ્તમંતનું પહેલું વર્ષ ૪ સ ૨૬-૨-૩૨૦ થી ૧૫-૩-૩૨૧ સુધી હતું ચદ્રગુપ્તે પોતે, પોતાની ગણી અને લીચ્છવીઓ એ ત્રણેના સંયુક્ત નામવાળા સિક્કા પડાવ્યા છે

ચદ્રગુપ્તના પુત્ર મહાગંગાધિરાજ સમુદ્રગુપ્ત ચક્રવર્તી થયા. અસાધારણ ઉત્સાહ અને પગક્રમથી એણે સમગ્ર આર્યાવર્તને એકઠા નીચે આણ્યું સમુદ્રગુપ્તની આ વિજયયાત્રાનું એની સલાના કવિ અને મહાદ્વનાયક હરિષેણે ગદ્યપદ્યમા મસ્કૃતમા ગ્યેમું વર્ણન અગોકના લેખનાળા એમંતલ ઉપર મળી આવ્યું છે આ સ્તંભ અનાહામાદમા છે સમુદ્રગુપ્તનો આ લેખ માન વગરનો અને ઉપરથી તુટિત છે, છતાં એ લખ ઉપરથી એરણના એક બીજા લખ ઉપરથી સમુદ્રગુપ્તે પડાવેલા સિક્કાઓ ઉપરથી તથા તેના વશબ્દેના લખો ઉપરથી જે ગંગના નામની પશુ આજથી થોડા વર્ષ પહેલાં કોઈ ઇતિહાસ-લેખકને ખબર નહોતી તેનું લગભગ આબેહુમ ચરિત્ર આજે જોઈ શકાય છે હરિષેણની આ પ્રશસ્તિ ૪ મ ૩૬૦ની આસપાસ લખાઈ હતી એમ નિન્મેન્ટ સ્મીથ ધારે છે વિજયયાત્રા કરના માટે તે સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ મેકા પડી તરત નીચ્છા હતી

મહાગંગાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તે પહેલા-આજે જે ભાગ હિંદુસ્થાન તરીકે ઢિંગ લાપામા ઓળખાય છે તે-પ્રાચીન આર્યાવર્તનો ક્ષણરૂપ પ્રદેશ જુદા જુદા નવ રાજ્યોને ઉભેલી નાખીને આજમા રો, પછી દીવદશિવાળી

ચોળનાથી અને અમાધારણુ વ્યવસ્થાસક્તિ અને ક્રિયાશક્તિથી દક્ષિણને વિજય સારૂ કર્યો. પાટલીપુત્રથી નીકળી, છોટા નાગપુર સોસરા થઈ મહા નદીના કાંઠાના દક્ષિણ કાસલ દેશના રાજા મહેદ્રને તાબે કર્યો; ત્યાંથી ઓરીસાના તથા મધ્યપ્રાંતના મહારાજા તાર (મોટા જંગલ)ના રાજા વ્યાધરાજને, પછી કલિંગની રાજધાની પિષ્ટપુરના રાજાને, પછી કાલુરના મનિરાજને, પછી ગંજમના ગિરિકાદુરના રામીદત્તને, પછી કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના વેંગીના હસ્તિવર્મને તથા કાંચીના ગાળ વિષ્ણુગોપને તાબે કર્યા. આ રીતે પૂર્વ કાંઠાના મોટા મોટા રાજાઓને વશ કરી તથા ફરી રાજ્યાડઠ કરી, પશ્ચિમ કાંઠાના પાલકના (ધણું કરીને હોર જિલ્લો) ઉચ્ચસેનને, દેવરાષ્ટ્ર (હાલના મહારાષ્ટ્ર)ના કુબેરને તથા એરકવલ્લ (હાલના હાલના ખાનદેશ)ના હમનને હરાવી-ટુંકામા સર્વ દક્ષિણપથના રાજાઓને વશ કરી; તેઓને જ ફરી પોતા-પોતાના પદ ઉપર સ્થાપી, એ ચક્રવર્તી રાજા પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો રસ્તામાં આવેલા આટલિક (જંગલી) રાજાઓને તો તેણે પોતાના પરિચાગક બનાવી દીધા હતા. પરાક્રમાદિત્ય સમુદ્રગુપ્તનું આ અપૂર્વ પરાક્રમ જોઈને સમતત, દવાક, કામરૂપ (આસામ), નેપાળ અને કર્તુપુર (જલધર જિલ્લો) વગેરે પૂર્વ અને ઉત્તરના મીમાડાના રાજાઓએ તથા માલવ, અર્જુનાચલ, યોધિય, માદ્રક, આબીર, પ્રાજુર્ત, સનકાનીક વગેરે વાચસ્પાગનાં તથા પશ્ચિમના ગણુરાજ્યોએ જાતેજ બધા કરે આપવાનું, આઠા પાળવાનું તથા પ્રસંગે સેવામાં હાજર રહેવાનું કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે સમુદ્રગુપ્તની ગજસત્તા એટલી વધી ગઈ કે ગાંધાર, કાબૂલ અને ઓક્સસ કાંઠાના દેવપુત્ર, શક, મુરુક શાહી તથા શાહાનુશાહી રાજાઓએ તેમજ સિદ્ધલદીપના તથા દક્ષિણના બીજા બેટાના રાજાઓએ આ ચક્રવર્તી સાથે મૈત્રી-સંબંધ બાંધ્યો.

સિલોનના રાજા મેઘવર્ણુ (ઈ. સ. ૩૫૨ થી ૩૭૬) લગભગ સમુદ્રગુપ્ત પાસે બહુમૂલ્ય રત્નોની બેટ સાથે દૂતો મોકલી બોધગયા પાસે પરદેશોએ માટે એક વિહાર બાંધવાની રજા માગ્યાનો વાત ચીનાઈ સાહિત્યમાંથી મળે છે.

જંગલો, જંગલી પ્રાણીઓ તથા જંગલી લોકોથી બરેલા દુર્ગમ પ્રદેશોના જે નથુ હજાર માઈલની સમુદ્રગુપ્તની આ વિજયયાત્રામાં

૧૨૨ બેત્રણ વર્ષ ગયા હશે ઇ સ ૩૫૦મા વિજયયાત્રા પૂરી થઇ હશે એમ માનવામા હરકત નથી પાટલીપુત્ર પાછા આવ્યા પછી પોતાના અપૂર્વ વિજયને ધાર્મિક રીતે ઉજવવા શુભયુગમિત્ર પછી ક્રાઇએ ન કરેલો ચિરોત્સન્ન અશ્વમેધ યજ્ઞ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો. આ વખતે બ્રાહ્મણોને લાખો ગાયો અને લાખો સોનામહેરો તેણે આપી આ કાર્ય માટે ખાસ પડાવેલી યજ્ઞના ધોડાના ચિત્રવાળી મહેરો મળે છે

મહારાજધિરાજ સમુદ્રગુપ્તના પૃથ્વીરિજય કરતા પછી અનાથ, દીન, રાગી અને દુઃખીઓના એણે કરેલા ઉદ્ધારથી, વિદ્વાનોને આપેલા પોષણથી, સમગ્ર પ્રગ્નને આપેલા સુખથી તથા સર્વથી વધારે તો એના ઉચ્ચ આર્યગુણોથી એ વખતની પ્રગ્ન પ્રસન્ન-સતુષ્ટ થઈ ગઇ હતી એ વખતની વિદ્વાઓમા અને કળાઓમા આ ચક્રવર્તીએ કુશળતા મેળવી હતી હરિષેણ એને સગીતકળામા તુરંગ અને નારદથી અધિક ગણે છે બીજા વિદ્વાનોએ ઉપજીવ્ય એવા કાવ્યો કરવાથી આ પૃથ્વીપતિ કવિરાજ કહેવાના એનો સભાકવિ હરિષેણ તો આ અદ્ભુત પરાક્રમી ઉદારવૃત્તિ વિદ્વાન કવિ તથા કલાક્રિદાના આશ્રયદાતાના વખાણ કરતા થાકતો જ નથી ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલા થઇ ગયેલા ચક્રવર્તી આર્યરાજના શાસ્ત્રોક્ત આર્ષને જીનતમા ઉતારવા મથતા આ રાજાનું હૃદય એણે પોતાના સિક્કામા ક્રોતગવેશ “અપ્રતિરથો વિજિત્ય ક્ષિતિ સુચરિતૈર્વિવ જયતિ” એ ઉપગીતિના અર્ધા શ્લોકથી જેવું જણાય છે એવું આખા ગ્રન્થથી એ ન જણાય અદ્રગુપ્ત મૌર્ય પછીના ૬૦૦ વર્ષમા ક્રાઇએ ન કરેલા એવા વિજયથી આ રાજાને સંતોષ નથી એને તો સત્કર્મથી સ્વર્ગનો જય કરવો છે. સરકારી હિંદુઓ હજી આ ભાવનામા જીવે છે

પરાક્રમાદિત્ય મમુદ્રગુપ્તની હાંધેણે કરેલી પ્રશસ્તિ વાચતા બાણ કવિએ કે યુવાનયગે લખેલું દુર્ણનું ચગિત્ર તથા અણુવદ્ઝલે લખેલું અકમરનું ચરિત્ર વાદ આવે છે વીન્સેન્ટ સ્મીથ આ પ્રતાપી તથા પ્રતિભાશાળી વિજયી વીરને યુરોપના નેપોલિયન માથે સરખાવે છે-ને કે નેપોલિયન કગતા મમુદ્રગુપ્તના વિજયની અસર ઘણી વધારે ચિરંજીવ રહી છે

સમુદ્રગુપ્તના મગધની ચોક્કસ તારીખ જાણવામા નથી, પણ, અકમર પેઠે આ ચક્રવર્તીએ પણ લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી નિર્વિદને

રાજ્યસુખ ભોગ્યું હતી એમ મનાય છે. એનો રાજકાળ ઈ. સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ થી ૩૭૫ સુધી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ કરાવ્યો છે. સમુદ્રગુપ્ત પછી એણે પોતે પસંદ કરેલો મુવરાજ ચંદ્રગુપ્ત (ખીનો) ગાદીએ બેઠો. સમુદ્રગુપ્તની પોતાની પત્નિ એના પિતાએ પૂર્વગી કરી હતી. લેખોમાં તત્પરિચ્છીત શબ્દ છે. સમુદ્રગુપ્તે પરાક્રમાદિત્ય અને આ ચંદ્રગુપ્તે વિક્રમાદિત્ય પદ ધારણ કર્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તે પોતાને વારસામાં મળેલું રાજ્ય પશ્ચિમના શક્તિવંત પાસેથી માળવા, ગુજરાત, કાશિવાવાડ અને કાંકળ ખૂંચવી સમ્રાટ પ્રધાર્યું. આ પરાક્રમથી સમૃદ્ધ અને કૃષ્ણરૂપ પ્રદેશો રાજ્યને મળ્યા એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમનાં ગંદરો મારફત છેક ચીનથી તે ઇન્જિન અને ખીજ પશ્ચિમના દેશો સાથેના વેપારનો મળાંગ રહ્યો. રાજ્યના વશમાં આવ્યો. પરિણામે દેશમાં વેપાર અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં. ચંદ્રગુપ્ત પણ એના પિતા પેઠે પરાક્રમી, મંરકારી, વિદ્વાન અને કલા-રસિક હશે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મહાકવિ કલિદાસ વગેરે કવિઓના આશ્રયદાતા વિક્રમાદિત્ય વિશે જે વાતો ચાલે છે તે આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય વિશે હોવી જોઈએ. તદ્દન ચોક્કસ નથી પણ ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩ સુધી એનો રાજ્યકાળ હોવો જોઈએ. આ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઇ. સ. ૪૦૬ થી ૪૧૧ ચીનાઈ પ્રવાસી બૌદ્ધ સાધુ ફાહિયાન આ દેશમાં આવ્યો હતો. એ સાધુનું બધું ધ્યાન પોતાના કામમાં, બૌદ્ધ તીર્થો જોવામાં, ધાર્મિક ગ્રન્થો એકઠા કરવામાં અને ધર્મગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં જ હતું. એણે ચંદ્રગુપ્તનું નામ પણ લખ્યું નથી; પરંતુ એ વખતની દેશની પરિસ્થિતિ વિશે જે કંઈ વર્ણન આપ્યું છે તે ગુપ્તસમયનું યથાર્થ ચિત્ર રજૂ કરે છે આ સમયે પાટનગર પાટલીપુત્ર નહિ પણ અયોધ્યા હતો એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી એની મદારાણી દ્રુવદેવીનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. એમણે જેટલા ચુપ્તરાજ્યોએ એક પછી એક દીર્ઘકુલ્ય અને દીર્ઘરાજ્ય ભોગવ્યું છે. કુમારગુપ્ત પહેલાંએ લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. કુમારગુપ્તનો રાજ્યવિસ્તાર એના પિતાથી વધ્યો હતો, ઘટ્યો નથી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે. કુમારગુપ્તના અનેક લેખો અને સિક્કાઓ મળ્યા છે, પણ એનાં પરાક્રમ વિશે કે કારકીર્દિ વિશે કંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી.

કુમારચંદ્રના રાજ્યકાળની આખરમાં મધ્ય એશિયામાંથી હજોનાં ટોળાં તીખાં ટોળાં પેઠે આ દેશ ઉપર ધસી આવવા માંડ્યાં. ઈ. સ. ૪૫૦ ની આસપાસમાં કુમારચંદ્રને કાંઈ દુશ્મનો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડેલું. આ યુદ્ધથી રાજ્યલક્ષ્મી દુર્બલ થઈ ગયેલી, પણ યુવરાજ રકંદ્યુપ્તે અસાધારણ પરાક્રમ કરી રાજ્યને ટકાવી રાખ્યું. આ વીર યુવરાજ લગભગ ઈ. સ. ૪૫૫ માં ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ બેસતાં જ એને હજો સાથે લડવું પડ્યું. અસખ્ય જંગલી હજોનાં ટોળાં હિંદુકુશ ઓળંગી નાશકારક વેગથી આ દેશ ઉપર ધસી આવતાં હતાં. વીર રકંદ્યુપ્તે રાજ્યનું બધું જળ એકત્ર કરીને હજોને એવા હરાવ્યા કે એને થોડાં વર્ષ શાંતિમાં ગાળવાનાં મળ્યાં. આ હજુ-વિજયની યાદગીરીમાં એણે બીટારી પાસે વિધ્યનો ધ્વજસ્તંભ બીભે કર્યો. તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે, “પિતા સ્વર્ગમાં જતાં, (હજોને હરાવીને) ખખળાં મચેલી વશલક્ષ્મીની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરીને હારિષ્ઠ કૃષ્ણે જેમ દેવકીને પ્રણામ કર્યા હતા તેમ રકંદ્યુપ્તે પોતાની આંખમાં આંસુવાળી માતાને પ્રણામ કર્યા.” ઈ. સ. ૪૫૮ માં એણે નીમેલા સુરાષ્ટ્રના સખા ચક્રપાલિતે ગિરનારની તળેટીમાં સુદર્શન તળાવને સમરાવ્યું તથા કાંઠા ઉપર વિધ્યનું મંદિર બંધાવ્યું, એ વખતે લખાવેલો લેખ અશોકના શિલાલેખવાળા પથરા ઉપર છે. ઈ. સ. ૪૬૫ ના એક લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆતમાં રકંદ્યુપ્તે હજોને એવા હરાવેલા કે દસ પંદર વર્ષ સુધી નિરાંત રહી. પણ જે અગણિત હજુ-તીડાએ યુરોપમાં બંધકર ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તેમણે અંતે શુભરાજ્યને તોડી નાખ્યું. ઈ. સ. ૪૭૦ થી ૪૮૦ સુધી હજો એટલા જોર ઉપર આવ્યા કે, તેઓએ આ દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. પછી તો આ દેશનો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો. (હજુ મિહિરકુલ-ઈ. મ. ૫૦૦-સૈવ હતો). રકંદ્યુપ્તનું ઈ. મ. ૪૮૦ માં અવસાન થયું હતો.

રકંદ્યુપ્તના અંત સાથે શુભમહારાજ્યનો અંત આવ્યો. હજોએ આ દેશની ધણી સમૃદ્ધિનો નાશ કર્યો. રકંદ્યુપ્ત પછી શુભરાજ્યોની બે શાખા થઈ ગઈ. મુખ્ય શાખામાં પુરુષ, નરસિંહપુત્ર, બાલા-દિત્ય અને કુમારચંદ્ર (બીજો; ઈ. મ. ૫૦૫ લગભગ) થયા. આ રાજ્યોની રાજ્યસત્તા મૂળ મહારાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં મર્યાદિત હતી.

પૂર્વ માળવામાં એક બીજી શાખાએ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું છે અને મૂળ આ ચક્રવર્તી ગુપ્તોમાંથી ઊતરી આવેલા ગુપ્તવંશના ૧૧ દાકોરાની ત્રીજી શાખાએ મગધના પ્રદેશમાં કેટલોક કાળ રાજ્ય કર્યું. આ શાખામાં આદિત્યસેનના પુત્ર જીવનગુપ્તનું નામ છેલ્લું મળે છે. પાંચમા શતકના અંતમાં ગુપ્તોની પડતી થઈ. એ મહારાજ્ય તૂટ્યું તે પાછું સંધાયું જ નહિ. નાના નાના ખંડિયા રાજ્યો પહેલાં સ્વતંત્ર થયા અને પછી પોતપોતાનાં રાજ્યો વધારવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં વલ્લભીરાજ્ય એ રીતે આ અરસામાં રચાયું અને ત્રણ સો વર્ષ ટક્યું. સ્થાપતીશ્વરના આવા એક ખંડિયા રાજાના કુમાર શ્રીહર્ષવર્ધને પોતાના અતુલ બલ-પરાક્રમથી સાતમા શતકના આરંભમાં ચક્રવર્તીપદ મેળવ્યું અને લગભગ આઠીસ વર્ષ (ઈ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૬) એ પદ ભોગવ્યું. શ્રીહર્ષ પછી એ સ્પૃહણીય ચક્રવર્તીપદ મેળવવા આયાવર્તનો કે દક્ષિણપથનો કોઈ પણ રાજા લાગ્યરાણી ન થયો. પચાસ વર્ષ પછી મુસલમાનો સિંધમાં અને પછી પંજાબમાં દેખાવા લાગ્યા. અને આ દેશનો મધ્યયુગ શરૂ થયો. આ વખતમાં બિહાર અને બંગાળમાં, કનોજમાં, જમ્પૂતાનામાં, માળવામાં, કાશ્મીરમાં, ગુજરાતમાં ને જુદેલખંડમાં, એમ આ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે રાજ્યો રચાયા તે ચડતી-પડતીના વંશમાં પરસ્પર લડતાં-આખડતાં, મુસલમાનોનો ખસારો સહન કરતાં લગભગ પાંચસો વર્ષ જુદાં, અને પછી મુસલમાની યુગ શરૂ થયો. દક્ષિણપથની પણ આયાવર્ત જેવી જ સ્થિતિ થઈ છે.

ગુપ્તરાજ્યો વિશેના ઉપક્ષા દ્વંદ્વા વર્ણન ઉપરથી ૨૫૪ દેખાય છે કે, ઈ. મ. ૩૨૦ થી ૪૭૦ સુધીનો દોઢસો વર્ષનો સમય એ ગુપ્તસમયનો મધ્યાહ્નકાળ. પણ ગુપ્તોના વખતમાં અને તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં જે સર્વેશ્વરો ઉત્કર્ષ દેખાય છે, તેનો ઉદય કંઈ ગુપ્ત રાજાના જન્મ વખતે થયો ન હતો. ખરી રીતે ચક્રવર્તી ગુપ્તો હિંદુ પ્રજાના ઉત્કર્ષલક્ષી વેગવાળા પ્રવાહમાં જન્મ્યા છે. વિદ્યા અને કળાનો જે અપૂર્વ ફલપાક ગુપ્તસમયમાં દેખાય છે, તેનો ઉદય ખસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલો. અશ્વઘોષ અને નાગાર્જુનથી અથવા ગાંધારશિલ્પના ઉદયથી આ યુગનો પણ ઉદય ગણવો જોઈએ. વળી રકન્દગુપ્તના અંત સાથે દે ગુપ્તયુગની વિદ્યાકળાનો કે એ વખતની હિંદુ.

પ્રજ્ઞની સુખસમૃદ્ધિનો એકદમ નાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા, કળા, આચારવિચાર, રહેણીકરણી બધાનો પ્રકાર એકસરખો રહ્યો છે. એટલે દર્પના અંતર્ધર્મ અથવા મુસલમાનો સિંધમાં આવ્યા ત્યાં સુધીનો શુપ્તયુગ ગણવો જોઈએ. મુસોની અસર દક્ષિણમાં કેંક મોડી પહોંચી તથા વધારે વખત ચિરંજીવ રહી એ પણ ધ્યાનમાં લઈ, એની અને સાહિત્ય અને કળાનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ યુગવિભાગ પાડીએ તો ભગવાન શંકરાચાર્યને શુપ્તયુગમાં ગણવા જોઈએ. અર્થાત્ ઈ. સ. ૮૦૦ સુધી શુપ્તયુગઃ આર્યવર્તના મધ્યમાં પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા અને કનોજમાં શુપ્તયુગનો ઇ. સ. ૬૪૭ માં અસ્ત થયો, પણ હોડાના ભાગેમાં એ ૮૦૦ સુધી તપતો હતો એમ કલાના અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. આ લેખ માટે તો ઇ. સ. ના લગભગ આરંભથી તે ઇ. સ. ૮૦૦ સુધીના સમયને શુપ્તયુગ કહીશું તે પહેલાંના લગભગ એટલોજ કાળ ખીજી રીતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના સમયથી તે લગભગ મહા-ભાષ્યકાર પતંજલિ સુધીના સમયને ભારત અથવા વિદ્યાયુગ અને આ શુપ્તયુગને પુરાણયુગ કે કલાયુગ કહી શકાય. પહેલાં યુગમાં આર્યસુદ્ધિએ પરમ સાત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. વિશ્વવિજયી મહાન ધર્મો પ્રગટ કર્યા. આયુર્વેદ જેવું ભૌતિકશાસ્ત્ર, પાણિનીય વ્યાકરણ જેવું ભાષાશાસ્ત્ર, કૌટિલીય જેવું અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓ પ્રતિભાશાળી સુદ્ધિથી શોધી અને વધારી. ખ્રીષ્ટ યુગમાં આ વિદ્યાઓમાં ઊછરેલાં આર્યોએ બાદ, જૈન અને બાહ્ય ધર્મનાં ઉચ્ચ તત્ત્વોનો સમન્વય કરી, હિંદુ ધર્મ જાઓ કર્યો. અનાર્યોને આર્ય મંત્રકાર આપી એક હિંદુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, અને કાવ્ય, સંગીત, નાટક, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા વગેરે કલાઓનો પોતાની પ્રતિભાથી અપૂર્વ વિકાસ કર્યો.

શુપ્તયુગની કળાઓનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ અવલોકીએ તો પહેલાં એ યુગની હિંદુ પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ દૂષમા જોઈ લઈએ. એ વખતના જૂના લેખો, સસ્કૃત-સાહિત્ય (બાહ્ય તથા બાદ), કળાના અવશેષો તથા ચીનાઈ મુસાફરોની નોંધો ઉપરથી એ વખતની હિંદુ પ્રજાનું જીવન લગભગ યથાવત્ જોઈ શકાય એમ છે. ધાર્મિક સરકારો, આચારવિચારો, રહેણીકરણી, સામાજિક રિવાજો, દિનચર્યા, વગેરે પ્રજા-જીવનની મુખ્ય મુખ્ય બધી બાજતો વિશે ઘણી ઝોણી વિગતો જાણવામાં આવી છે, પણ એ બધું સવિસ્તર જોવા જેટલો અહીં અવકાશ નથી.

ગુપ્તયુગના ભારતવર્ષનું સામાન્ય ચિત્ર અતિશય રમણીય અને સુખી છે. એ યુગ હિંદુ ધર્મની જાગૃતિનો હતો. ગુપ્તરાજાઓ જાતે વૈષ્ણવો હતા. ચંદ્રગુપ્ત (બીજો), કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત પોતાને મહાભાગવત કહે છે, પણ એ વખતે આ દેશમાં જૈન (મહાધાન અને હીનધન બંને) ધર્મ, જૈન ધર્મ તથા હિંદુ ધર્મ ત્રણે પૂરા જોરથી જીવતા હતા. રાજાઓ બહારના તથા અંદરના યત્નઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતા અને જાતે મનુ, યાગવલ્ક્ય વગેરે સ્મૃતિકારોએ તથા મહાભારત-રામાયણે દોરેલા આદર્શ પ્રમાણે રાજા થવા મથતા હતા. એટલું જ નહિ પણ, તેઓ પ્રજાના જીવનમાં વચ્ચે પડ્યા વગર મનુ વગેરેએ દોરેલા આદર્શને યથાર્થભવ અનુસરતું જીવન પ્રજા માટે એમ જોવા હાથતા તથા એવી અનુકૂલતા કરી આપતા. પ્રજાનું જીવન સાદું, સંતોષી અને સુખી હતું એટલું જ નહિ પણ, એ જીવનમાં વિદ્યાકળાના ધણા જિજ્ઞાસકારો હતા. વિદ્યા અને કળાની કદર પ્રજામાં ધણી હતી. વિદ્યા તથા કળાના ઉપાસકને ખાસ માન મળતું. સંસ્કૃત ભાષાનો બલવાન પ્રચાર હતો. જિજ્ઞાસુ કેળવણી સંસ્કૃતમાં આપતી. જે લોકો સંસ્કૃત જોલી-ગમ્પી ન શકે તેઓ પણ સામાન્ય સંસ્કૃત સમજી શકતા. હિંદુ ધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ અને સૂર્યની પૂજાનો ધણો પ્રચાર હતો. પણ બધા ધર્મવાળાઓ પરસ્પર સંપથી રહીને પોતાની વિદ્યાના તથા પોતાના ધર્માચરણના બળથી આ દેશના અનાયોમાં તથા બહારના મધ્ય એશિયા, ચીન, જાપાન, સિલોન, જાવા, સુમાત્રા, કમ્બોડિયા વગેરે દૂરના દેશોના લોકોમાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા, અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગથી તથા હિંસાહી પ્રયત્ન કરતા હતા. દેશમાં રથજે રથજે ધાર્મિક મઠો હતા જેમાં દળરો સાધુઓ અતિશય સાદાઈથી તથા ખવિતતાથી રહીને વિવિધવિદ્યાકળાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરતા હતા. દેશમાં બૌદ્ધગ્રંથ પાકો હતો. મુમાદુરોને રસ્તામાં ચોરી કે લુટની બીક બાંધે જ લાગતી. મોગલસમયમાં પણ એવી સહીસલામતી ન હતી. વ્યાપારનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકો તથા સીમાડાનાં યદેશને જોડનાર મોટા રસ્તા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ, તળાવો, દૂબા અને મઠો કે મંદિરોથી નિરાધાર, મરીન, સાધુ, મુસાફર વગેરેને આશ્રય મળતો. માંદા માણસો તથા પશુઓ માટે ધર્મદા ધરિયાલો હતી. રાજ્ય તરફથી ન્યાયશાસન ઉદાર તથા નરમ હતું.

ગામડાંઓ લગભગ સ્વાઞ્ચી હતા. વ્યાપાર દેશમાં અંદર અંદર તથા પરદેશો સાથે ધણા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતો લોકો વસ્ત્રમાં સાદા પણ અલકારોના શોખીન હતા વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા લગભગ સ્થિર થઈ હતી. ચાર વર્ણો જન્મસિદ્ધ નિયત થઈ ગયા હતા સકરન્નતિઓ થતી જતી હતી હાલની નાની નાની ક્ષતિઓનો હજી ઉદ્ભવ થયો ન હતો આશ્રમવ્યવસ્થાના આદર્શને પકોચવા લોકો જબરો પ્રયત્ન કરતા હતા પોતપોતાના વર્ણશ્રમના કર્તવ્યને કળતા કરતા ધર્મને જીવનમાં કેમ ઉતારવો એ તરફ મોટા ભાગનું લક્ષ હતું અત્યંતની હાલની સ્થિતિની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મહાભારતકાળની સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ દેખાતી ન હતી, પણ પાતિવ્રત્યનો આદર્શ ધરાતો જતો હતો અને જીવનમાં જીતગતો જતો હતો એ વખતની સુસ્થિતિનું વર્ણન કરવા જતા અથ થઈ જાય એટલે અટકવું પડશે, પણ પ્રજાનો ઉચ્ચ વર્ગ વિદ્યા, કળા અને ધર્મમાં અત્યંત પગિશ્રમ કરી રહ્યો હતો અને પરિણામે આ દેશની મસ્કૃતિના સુવર્ણયુગનું શિખર આવી ગયું હતું પણ ગામ હોય ત્યાં દેહનાડો હોય જ એ વખતની આપણી સ્થિતિ માં પે અનેક ખામીઓ હશે પણ દૂષમાં એટલું કહી શકાય કે, યોધાપાંચમા શતકનો વૈભવ, આતંગ્યાલ ઉત્કર્ષ કે સુખ ફરી આ દેશે હજી સુધી જોયું નથી પણ એ વખતે ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે થવાની અધોગતિના બીજ વનાતા જતા હતા એ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતા આ યુગને કલાયુગ કહ્યો છે તો એ વખતની કળાઓનું જ દિગ્દર્શન કરીએ

કવિતાદેવીનો તો પૂરો પ્રમાદ ગુપ્તયુગ ઉપર જીત્યો હતો. હજી ધણા કવિઓનો સમય ચોક્કસ થયો નથી, છતાં સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે, મહાકાવ્યો તથા નાટકો લખવાની શરૂઆત ગમે તેટલા જૂના કાળમાં થઈ હશે પણ એની પૂરેપૂરી ખિલવટ તો ગુપ્તયુગમાં જ થઈ જે મસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકનું માહિત્ય જીવતું રહ્યું છે તેમાં પણ ત્રેહ નમૂના ગુપ્તયુગના છે મહાકવિ ભાસનો કે ઋષિલગુરુ કાલિદાસનો સમય હજી અનિશ્ચિત છે, પણ બંને કવિઓ ગુપ્તયુગ પછી નથી થયા એ તો નિર્વિવાદ છે. ભાસને ઇ. સ પીગ્મ-ત્રીજી શતકમાં અને કાલિદાસને યોધાપાંચમા શતકમાં મૂકવા તરફ વિદ્વાનોની બહુમતી છે મસ્કૃત સાહિત્યના

તથા શ્રેષ્ઠ કવિઓમાંના પહેલા ભાસ ગુપ્તયુગના આરભમાં, કાલિદાસ મધ્યમાં અને શ્રીકૃષ્ણ ભવભૂતિ એ યુગના અંતમાં (આઠમા શતકના આરભમાં) વિરાજે છે. આ કવિઓની કવિતાનું આ દેશના સાહિત્યમાં તો અસાધારણ સ્થાન છે જ, પણ દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ એમનું સ્થાન પહેલી પકિતમાં છે. આ સમયમાં જ બીજા પણ અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે. કિરાતાજીનીયના કવિ ભા-વિ, મુદારાક્ષમના કવિ વિશાખદત્ત, હર્ષની સભાના રત્ન બાણકવિ, મૃચ્છકટિકના કવિ શ્વેતક વગેરે અનેક કવિઓ એ સમયે થઈ ગયા પાશ્ચાત્ય લેખકો, ગુપ્ત સમયને વિલાપતના ઇલિઝાબેથના સમય સાથે સરખાવે છે. કાલિદાસ અને ભવભૂતિના અખર પ્રકાશમાં ભામ જેવાના નાટકો ય મંત્રાઈ ગયાં હતા તો બીજાઓનું યુ ગજુ ? સંકટો કવિઓ એ વખતે થયા હશે એમ દેખાય છે, પણ ભાસના આર્યજીવનના ઉત્તમ આદર્શને, કાલિદાસના કવિતાપ્રસાદને કે ભવભૂતિની આર્દ્રતાને આ દેશમાં તો આજ સુધી કોઈ પહોંચ્યું નથી. ગુપ્તયુગના મહાકવિઓ હજી સુધી અપ્રતિમ જ રહ્યા છે. એમની કવિતા જ તે પછીના કવિઓ માટે આદર્શરૂપ રહી છે. આ પ્રતિભાશાળી મહાકવિઓની તેજસ્વી અને પ્રાણુવાળી છતાં પ્રસાદયુક્ત અને નમ્ર, તેમજ મનુષ્યજીવનના વિશાળ પ્રશ્નોને ઉકેલતી તથા અર્થગૌરવવાળી છતાં સ્વાભાવિક એવી વાણી સાથે સરખાવતાં, પાછળનું સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ નિષ્પ્રાણ, કૃત્રિમ અને શબ્દાડંબરી લાગે છે. દૂકામાં એમ ઠહી ચકાચ કે, કાવ્યકળાનો ઉત્કર્ષ છેક છેલ્લી ટોચ ઉપર ગુપ્તસમયમાં પહોંચી ગયો હતો. પછી તો એ કળા ઊતરતી ગઈ છે. કાવ્યકળાની આપણી ભાવના વિશે અહીં વિવેચન કરવા જેટલો અનકાશ નથી. એ વિષય ઉપર અથો લખાયા છે અને હજી લખી ચકાચ એટલું ક્ષેત્ર છે. ગુપ્તસમય પછી કાવ્યકળાની પ્રતિભા કેમ ધીણુ થઈ ગઈ એ કૂટ પ્રશ્નો જવાબ વિચારવાનું તો વાચનારને જ સોંપશું.

એ કે ગુપ્તયુગ કલાયુગ હતો અને એમાં સિદ્ધ, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર પેઠે કાવ્યકળાનો પણ અપૂર્વ વિકાસ થયો હતો એ વાત ખરી છે, પણ સાહિત્યના બીજા અંગોની ગુપ્તયુગે ઉપેક્ષા કરી નથી. બ્રાહ્મણોએ સામાન્ય લોકમાં ધર્મપ્રચાર કરવા માટે કેટલું સાહિત્ય એ વખતે ઉત્પન્ન કર્યું હશે એનો ખ્યાલ મુખ્ય મુખ્ય અને જૂના પુરાણોના જથ્થા

ઉપરથી જ આવી જશે. અને જયો મોટા હોવા છતાં ગુણની દૃષ્ટિએ પણ એ પુરાણોની કિંમત જેવીનેવી નથી. જૌદ્ધલિકુઓ પણ આ સમયે શાંત નહોતાં બેઠા. મહાયાનપથના વિશાલ સંસ્કૃત સાહિત્યનો મૂળ ભાગ આ વખતે જ રચાયો છે જૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોનો ધાર્મિક વિવાદ હમેશા ચાલ્યા કરતો ન્યાય વગેરે ખીજાં વિષયો ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થતી અને પગિણામે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. પદ્ધતિનોના સૂત્રગ્રંથો મોટેભાગે શુદ્ધયુગના આરંભમાં રચાયા છે અને એનાં બાધ્યો તો શુદ્ધસામાજ્યની ળાવામાં રચાયાં છે. શમ્ભરસ્વામી વાત્સ્યાયન (ન્યાય બાધ્યકાર), પ્રશસ્તપાદ, યોગબાધ્યકાર બ્યાસ, સામ્ય-કારિકાકાર ઇશ્વરકૃષ્ણ, જૌદ્ધ આચાર્ય વસુબધુ એ બધા આ યુગમાં થયા છે. ખીજા પણ દિર્ઘનાગ અને ઉદ્ધોતકર જેવા સમર્થ નૈવાયિકા તથા કુમારિલ જેવા સમર્થ મીમાંસકો પણ આ યુગમાં થયા છે. ભગવાન શકગચાર્ય તો આ યુગના અંતમાં થયા હોવા છતાં યુગના સુકુટમણિ જેવા છે. શુભરાગ્નઓમાં શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત અને શુભસાહિત્યવીરોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન શકગચાર્ય છે. યાજ્ઞવલ્કય પછી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રખર પ્રતિભા તો શકગચાર્યમાં દેખાય છે. હાલની મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ શુભયુગના જ બાળકો છે. વિજ્ઞાનમાં પણ આ યુગ તદ્દન પછાત રહ્યો નથી. જો કે આયુર્વેદના મૂલભૂત ગ્રંથો ચરક અને સુશ્રુત શુભયુગ પહેલા તૈયાર થઈ ગયા હતા, પણ એનું ફોહન કરી અષ્ટાગહ્ય લખનાર વાગ્બટ શુભ યુગમાં જ થયા. વાગ્બટ જેટલી સમર્થતા પણ પછીના વૈદોમાં દેખાઈ નથી. રમાયનશાસ્ત્રની શોધખોળ (chemical research)ની શરૂઆત આ યુગમાં જ થઈ છે. જો કે એનો વિકાસ પાછળથી થયો છે, પણ જેટલીક બાંધતમાં આલોગિક રસાયનના વિષયમાં શુભોનુ જ્ઞાન અસાધારણ જણાય છે. દિલ્હીનો ચંદ્રના લેખવાળો લોહસ્તંભ દોઢ હજાર વર્ષથી ખુલ્લો ળમો ■ દર વર્ષે એના ઉપર વરમાદ પડે છે, છતાં એને કાટ ચડ્યો નથી. આનુ ગજવેલ બનાવવાની કલા એ યુગમાં યે નાનીસૂની વાત નહોતી આપણે તો એ ભૂલી જ ગયા છીએ

મણિત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો આ યુગમાં પરમ ઉત્કર્ષ થયો છે. આર્યભટ્ટ, બ્રહ્મગુપ્ત અને વરાહમિહિર જેવા ત્રણ મહાન જ્યોતિષીઓ ઈ. સ. ૩૦૦થી ૬૫૦ વચ્ચે થયા છે અને અવલોકન કરીને

પરદેશીઓના ચરણમાં ખેંસીને, શીખીને તથા પરિશ્રમથી આ સમર્થ મહિતશાસ્ત્રીઓએ એ સાત્તની ખેડ કરી છે. વરાહમિહિરનું વિશાલ અવલોકન આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે—જાણે ઇન્ધીરિયલ ગેઝીટિયર લખવા ખેડા.

શુભસમયની વિદ્યાઓનું અવલોકન કરવા જતાં પાર આવે એમ નથી. પાછળથી ખીજ વર્ણોની વાત જ જવા દઈએ, પણ લાલજો આ જૂની વિદ્યાઓ પૂરી ભણી ચક્રતા નહિ તો નવી તો ક્યાંથી જ ઉત્પન્ન કરે ? શો પ્રતિભાનો ક્ષય ! શો બુદ્ધિનો વિનિપાત !

હવે વિદ્યાઓને આજુ પર રાખી કળાઓ ઉપર દ્રષ્ટિ કરીએ. કાવ્યકળા વિશે ઠઠી લીધું છે. સંગીતકળા પણ એ મમયમાં ખૂબ ખીસી હશે. જો કે એ સમયના ખામ ત્રણ જળવાઈ રહ્યા નથી, પણ સમુદ્રગુપ્તના વીણાધર આકૃતિવાળાં સિક્કાઓ, ખાણે કરેલું વીણાવાદિની મહાશ્વેતાનું વર્ણન તથા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના ખીજ ઉલ્લેખો ઉપરથી, ગુપ્તસમયમાં મંગીત લોકપ્રિય કળા હશે અને ખૂબ ખેડાતી હશે એમ માનવામાં વાધો નથી.

સ્થાપત્યકળા

મૌર્યયુગ પહેલાં સ્થાપત્યમાં લાકડું મુખ્યત્વે વપરાતું એટલે જૂનાં મંત્રાનાં બહુ જળવાયા નથી, પણ સ્થાપત્યકળાના વિકાસનો આરંભ તો ઘણા જૂના કાળમાં થયેલો. મૌર્યકાળમાં સ્થાપત્યને સારું જોર મળ્યું, પણ હિંદુ સ્થાપત્યનો ખરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો. શુભસમયમાં હજારો રમણીય અને બબ્બ મકાનો, મઠો, મહેલો, મંદિરો, વિદ્યાલયો, કિલ્લાઓ, તળાવો, વાવો વગેરે ઊભાં થયાં હશે એમ સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે; (જુઓ; પાટલીપુત્રનું અને નાલંદાનું વર્ણન), પણ ગુપ્તસામ્રાજ્યના ખાસ પ્રદેશ ઉપર જ મુસવમાનો ફરી વળ્યા હતા એટલે કે જીવતું રહેવા પામ્યું નથી, જનાં ખૂબીઓમાં જે ખંડેરાં બચી ગયાં છે તેની કળા જાની રહેતી નથી.

સારનાથમાં અને ખીજે નીકળેલા અવશેષો ઉપર એ વખતનાં મંદિરોની આકૃતિ કોતરેલી છે, જે ઉપરથી શુભસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. વળી ભુવનેશ્વર વગેરે જોરિમાનાં મંદિરોનાં સિખરોનો પ્રકાર શુભસમયમાં જ વિકાસ પામેલો. ભુવનેશ્વરનાં (૧૦મી-૧૧મી શતકનાં) મંદિરોનાં સિખરો જોવાથી શુભસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ

આવશે પણ એ લબ્યતાની ખરી કલ્પના ક્યાથી આવે? ભુવનેશ્વરના શિખરો, બદામીના લબ્ય સાદાર્થવાળા શિવમંદિરો (સાતમા આકાશ શતકના) અને એવાપુરની ગુફાના વિશ્વકર્મા ચૈત્યમલા તથા કૈલાશમંદિર એ બધા નમૂનાઓ જોધને ગુપ્તસ્થાપત્યની કલ્પના કરો તો કંઈક ચિત્ર ખડું થાય

ગુફાઓ કોતરી કાઢવાનો રિવાજ મૈથિલાકાળમા રાજ પચેલો, અને છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે ગુપ્તકાળમા સેંકડો ગુફાઓ કોતરવામા આવી હશે એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાય છે ગુફાના સ્થાપત્યના ખરી રીતે બે યુગ છે એક પ્રાચીન યુગ જેમા હીનયાન બૌદ્ધપંથની કે જૈનમતની ગુફાઓ મોટે ભાગે મળે છે આ યુગનો શ્રેષ્ઠ અને સુદરતમ નમૂનો જોવો હોય તો કાલાંની ગુફા જુઓ

ખીન્ને યુગ ગુપ્તયુગ એ યુગની ગુફાઓ ઉપર મહામાન બૌદ્ધ ધર્મની અને હિંદુધર્મના વૈષ્ણવ અને શૈવપંથોની અસર છે ખીન્ન યુગના સરસ નમૂના જોવા હોય તો અજંટાની કેટલીક ગુફાઓ, એલિફન્ટાની ગુફા તથા ઇલોરાની ગુફાઓ જુઓ અજંટાની ૨૬ ગુફાઓમાથી ૨૧ ગુફાઓ ઈ સ ૫૦૦થી ૬૫૦ વચ્ચે કોતરાયેલી છે, અને તેમા બે મધ્યની ન ૧૬ થી ૨૦ સુધીની ગુફાઓ (છઠ્ઠુ શતક) સર્વશ્રેષ્ઠ અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અજંટા ગુફાઓમા જ નહિ, પણ આ દેશની સર્વ ગુફાઓમા સર્વોત્તમ ગણાય એવી છે સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્ર એ ત્રણે કળાનો ઉત્તમ સંયોગ થવાથી આ ગુફાઓનું સૌંદર્ય અત્યંત દીપી જાઉં છે એના પૂરબહાર વખતે એનું સ્વરૂપ કેવું હશે? એલિફન્ટાની ગુફા પણ લગભગ આ વખતની કે એક સદી પાછળની હશે એની લબ્ય સાદાર્થ જોતા એમ લાગે છે કે, શુ ગુપ્ત-સમયના સભાગડપો આવા જ લબ્ય ને સાદા હશે?

એલાપુરની ગુફાઓમા બૌદ્ધ અને જૈન ચૈત્યો તથા વિહારો અને વૈષ્ણવ તથા શૈવમંદિરો બધું છે એ ગુફાઓ હિંદુમત્તની સમન્વય ભાવનાની પ્રતિકૃતિ છે ખૂબી તો એ છે કે બૌદ્ધ અને જૈનની મધ્યમા વૈષ્ણવ અને શૈવ ગુફામંદિરો છે આ ગુફાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવા જોઈએ અહીં અવકાશ નથી ગુફાઓ વિશે સામાન્ય ખ્યાલ એવો બધામ્મ ગયો છે કે, ગુફાઓ તો બૌદ્ધોની જ છે પણ ગુપ્તયુગમા (ઈ સ ૫૦૦થી ૮૦૦ સુધીમા) બ્રાહ્મણધર્મની ૧૪

જુદે જુદે સ્થળે કાતરાયેલી ગુફાઓ જીવતી રહી છે. ગુપ્તરથાપત્યના અઠવામ માટે આ ગુફાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ વખતનાં એક નમૂના જોવા હોય તો ઉપર એલાપુરના વિશ્વકર્મા ચૈત્યનો ઉદ્દેશ્ય કરો છે અને ખીજે એલાપુરના જ કૈલાસમંદિરનો દરીએ. એલાપુરની એક ગુફાને અંદરથી કાતરીને અંદર આખું મંદિર—શિખરખંધ મંદિર—કાતરી કાઢ્યું છે, કેટલી લાક્ષિત્ય અને કેટલા શ્રમથી આ કાર્ય થયું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે કાતરેલા મંદિર ઉપર ચણેલા મંદિર જેટલી કાતરણી કરી છે તથા તેને સરખું આપ આપ્યો છે. શ્રમની દૃષ્ટિએ તો ધર્મિસની પિરામિડો સાથે આ મંદિરને સરખાવી શકાય. અલખંત, કેટલોક નિષ્કણ અને અયોગ્ય થમ છે, પણ બર્નેસ કહે છે તેમ ખરેખર કૈલાસની ગુફા is one of the most interesting, as well as the most magnificent, of all the architectural objects which that country at present possesses* પણ આ દેશમાં ગુપ્તકાળ પછી જેવો ખીજો કળાનો વિનિપાત થયો છે તેવો વિનિપાત સ્થાપત્યનો થયો નથી; એ કળા હંમેશાં જીવતી રહી છે અને ન્યારે ઉત્તેજન મળે ત્યારે એનું દર્શાવે છે. (મોગલ સેમયમાં તાજમહાલ જુઓ.) માત્ર બ્રિટિશ સમયમાં જ ઉત્તેજન તદ્દન બંધ પડ્યું છે. હવે આજ સુધી ચિરંજીવ રહેલી (ખીજે યુરોપમાં નથી રહી. જુઓ હાવેલના ગ્રન્થો) કળાનું શું થશે તે પ્રભુ જાણે !

શિલ્પકળા

મોટેભાગે ઉપર કહેલી ગુફાઓમાં ગુપ્તકાલનું શિલ્પ મળે છે. સ્તંભો ઉપર, દારો ઉપર તથા દીવાલો ઉપર જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરોમાં તે તે ધર્મની કથાઓ કાતરેલી મળે છે. નાશિકમાં કે અજંટામાં બૌદ્ધજાતકકથાઓ કે શુદ્ધચરિત્ર વાંચતા હોઈએ એવો ભાવ થાય છે. એવિફ્ટા જોતાં જાણે શિવપુરાણ વાંચવા બેઠા. ગુપ્ત સમયનાં મંદિરોનો નાશ થઈ ગયો પણ મૂર્તિઓ લાગેલી કે આખી દટાઈ ગઈ. આવી પણ હજારો મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સારનાથના, મથુરાના, લાહોરના, કલકત્તાના, મદાસના તથા મુંબઈના (પ્રિન્સ

* આને હિન્દુસ્થાનમાના સ્થાપત્યના નમૂનામાં કૈલાસ ગુફા સૌથી વધુ રસ પડે તેવી ને સૌથી બચ્ચ છે.

ઓફ વેલ્સ) સંમહાલયોમાં હજારો મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત, ગુફાઓમાં તથા તે તે ખંડેરોની આસપાસ હજારો મૂર્તિઓ પડી છે. સેકડો સરસ નમૂનાઓ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ વગેરેમાં પરદેશ પ્રાપ્ત થયા છે: અને અસંખ્યનો આપણે જ હાથે જાણનાથી નાશ થઈ ગયો છે. જાવા (બોરોબોર)માં ગુપ્તસમયના શિલ્પના અત્યુત્તમ નમૂના છે.

ભગવાન જુદની મૂર્તિમાં સમાધિથી જ્ઞાન (બોધિ)ની પ્રાપ્તિથી મળેલી પરમ શાંતિનો ભાવ જે કળાથી મુખ ઉપર દેખાડવામાં આવ્યો છે તે કળા અનુપમ છે. એવી જ રીતે એલિકટાની ત્રિમૂર્તિ કે સહેશ મૂર્તિમાં, શાંત ઐશ્વર્યનો તથા વિશ્વનાં સૃષ્ટિપાલન અને સંહારકાર્યોનાં સામર્થ્યનો ભાવ જે કળા ખતાવી શકી છે, એ કળા પણ અનુપમ છે. બીજી અનેક મૂર્તિઓ અપ્રતિમ ભાવદર્શક છે. આ ભાવ દર્શાવવાની કળા ઇટલીની ફ્લોરેન્સની ત્રેલ્લ કળા સાથે કે ગ્રીસની કળા સાથે એક પંક્તિએ બેસી શકે એવી છે. અત્યારના ખંડિત નમૂના ગુપ્તકલાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે. પણ એ મૂર્તિઓ ઉપર ચૂનાનો ચકચકાટ ચળકોટો દશે અને તે વખતના પોતાના વાતાવરણમાં એ મૂર્તિઓનું ભક્તિપૂર્વક દર્શન થતું હશે, ત્યાંની શોભાની કદરના તો આજે ન જ આવે. પણ જનવાની જુદમૂર્તિ, અનુરાધાપુર (સિલોન)ની જુદમૂર્તિ, એલિકટાની ત્રિમૂર્તિ, નટરાજની મૂર્તિ, વિખ્જુનો શેષશામી મૂર્તિ વગેરે નમૂનાઓ ગુપ્તશિલ્પકળાનો વધાર્થ ખ્યાલ આપે છે. શિલ્પકળા તો ગુપ્તયુગમાં ઉન્નતિના શિખર ઉપર પહોંચી હતી. ગ્રીસની કે ઇટલીની કે બીજી કળા સાથે સરખાવતા ગુપ્તશિલ્પકળાનું સ્થાન ક્યાં છે તે નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે; પણ આ દેશમાં તો શિલ્પકળાની ગુપ્ત સમય પછી અધોગતિ જ થતી ગઈ છે. એ ભગ્ન કદરનાઓ તો પછી દેખાતી જ નથી. કાલિદાસનાં કાવ્યો સાથે જ ગુપ્તકાળની મૂર્તિઓને સરખાવી શકાય, એવાં કાવ્યો કે એવી મૂર્તિ ફરી થયાં નથી. ચિત્રનું પણ એમ જ છે.

ચિત્રકળા

એનો આરંભ તો મોર્વસમયમાં જ થયો દશે; કદાચ એથી પણ જૂના વખતમાં થયો હોય, પણ એ કળાનો પૂરેપૂરો વિકાસ તો ગુપ્ત યુગમાં થયો. ગુપ્તયુગમાં મંદિરો, રાજમહેલો, સુંદર પરો અને

પુસ્તકો સરસ ચિત્રોથી શોભાયમાન કરવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે; પણ સાહિત્યના ઉદ્દેશો સિવાય ગુપ્તચિત્રકળાની હયાતી સાબિત કરે એવા અવશેષો મુખ્યત્વે બે રચણે—અજંટા અને સીમીરીય (સિતોન)માં જળવાઈ રહ્યા છે. જો કે જુના વખતમાં પશ્ચિમની ધણીખરી ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હવાની અસરથી જ જંતુઓદાર તથા મૂર્ખ મનુષ્યોનાં પરાક્રમથી મોટા ભાગ નાશ પામી ગયો છે. અજંટામાં પણ ઘણું નષ્ટ થઈ ગયું છે; પણ જે હજી સુધી જળવાઈ રહ્યું છે તે એ કલાએ કેવી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનું તથા એ કળાના રંગોનું પોંછીનું તથા એના ઉપયોગનું રહસ્ય જતાવવા માટે પૂરતું છે. કળાની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ ગુપ્તસમયની સામાજિક નિંદગીનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરવા માટે એ ચિત્રો અમૂલ્ય છે. જો કે મોટે ભાગે ભગવાન જુહના ચરિત્રના પ્રસંગો તથા જાતકમાળાની કથાઓ ગુફાઓની દીવાલોમાં તથા છતોમાં ચીતરવામાં આવેલી છે; તો પણ એ વખતના કારીગરોની કૌશલ્ય અને કળા બંને અદ્ભુત છે. જો કે જે વખતે ગુફાઓ કાતરવામાં આવી તે વખતે જ્યાં ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હાલમાં ૧૩ ગુફાઓમાં થોડાં ઘણાં અને સાતમાં હીક હીક ચિત્રો છે. જૂનામાં જૂનાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસનાં અને છેવટનાં સાતમા શતકના હશે. એ પછી પણ ચિત્રકળા જીવતી રહી હશે, પણ તે પછીથી સાતસો વર્ષનો કાર્ષ્નમૂનો જળવાઈ રહ્યો નથી. ૧૪ મા અને ૧૫ મા શતકથી મોગલ અને રજપૂત બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલી આપણી ચિત્રકળાના હજારો નમૂનાઓ મળે છે. આપણી ચિત્રકળાનો આ ઇતિહાસ. છેલ્લા સમયના નમૂના હજારો મળે છે. એ કળાના પ્રકારમાં તથા આદર્શમાં પણ તફાવત છે, છતાં એટલું નિઃસંદેહ કહી શકાય કે, આ દેશની ચિત્રકળાએ કળાની ઉન્નતિનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું તે તો ગુપ્તયુગમાં જ અને એના નમૂના માટે તો અજંટા જ છે. જે કુશળતાથી પર્યટની મૂર્તિઓ ઉપર લાવે જતાવવામાં આવ્યા છે તેથી અધિક કુશળતાથી ચિત્રોમાં લાવે જતાવવામાં આવ્યા છે.

નં. ૧૬ની ગુફામાં મરણ પામતી કુમારીનું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર માટે મી. મીદ્લિથે ખરું જ કહ્યું છે કે.—

For method and sentiment and the unmistakable way of telling its story, this picture, I

consider, cannot be surpassed in the history of art. The Florentines could have put better drawing and the Venetians better colour; but neither could have thrown greater expression into it.*

(The Cave Temples of India. p 307)

ખસ આ જ સંદેહ ધણી ચિત્રો માટે વાપરી શકાય. મનુષ્ય-હૃદયના રાગ, દેવ, લોભ, અદેખાઈ, લય, શોક, દુઃખ, સુખ, શાંતિ વગેરે જુદા જુદા ભાવો અસાધારણ કુશળતાથી શુભચિત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે. દક્ષિણ લેતા બ્રાહ્મણનો લોભ મરણ પામતી કુમારીનાં સંબંધીઓના શોક જેટલી જ કુશળતાથી ચીતર્યો છે. હાસ્યને પણ આ ચિત્રકારો ખૂલ્યા નથી, સાતરસને યુરોપિયન વિવેચકો બરાબર સમજી શકતા નથી, પણ નં. ૧ની શુદ્ધમાં જે ભગવાન છુદ્ધનું મહાન ચિત્ર છે, તેની કળા અજટામા પણ અનુપમ છે. એ આકૃતિના મુખની રેખાઓમાં જગતને ઉદ્ધારવાનું સામર્થ્ય, પીડિત વિશ્વ માટે અમાપ કરુણા અને ચિત્તમાં નિર્વાણની શાંતિ, એ ગદ્યા ભાવોનું એવું આબેહૂબ દર્શન થાય છે કે, એની ઉપમા માટે એલિફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ સિવાય ખીજુ જડતુ નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના મુખ ઉપર ડોઈ વખત ન્યારે દરજ્જા ડોઈ રહે લારે જે ભાવ થાય છે, તે લાવ આ ચિત્રની રેખાઓમાં પૂરેપૂરે દેખાય છે. ચિત્ર પૂરેપૂરું સજીવ છે. માત્ર હાથની મુદ્રાથી પોતાને કહેવાનું કહી દેવાની ખૂબી પણ આ ચિત્રકલામાં અદ્ભુત છે. જુઓ ફતનું ચિત્ર.

દૂંકામાં આ દેશમાં ચિત્રકળા શુભસમયમાં ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચી હતી. ચીન અને જાપાનને એ ચિત્રકળાએ પ્રેરણાઓ આપી છે અને દુનિયાની ચિત્રકળામાં અજટાનું સ્થાન સાધારણ નથી.

• સૌથી, ખાત્ર. અને પોતાની કયા કહેવાની અચૂક રીતના વિષયોમાં કવાના સમસ્ત દનિદાસમાની કાલ્પનક દુનિ આ ચિત્ર કરનાં ચરિયાની દોઈ શકે નહિ એમ મને લાગે છે. કુચેરિન્દ્રાઈનોએ તેના કરના વડુ ચારી રેખાઓ દોરી દોન, તેનીગિયેનોએ વડુ સાગ રંગો પૂર્યા દોન, ખમ્ વધારે સખજ ભાવમયના તે એ એમાંથી એકે લાવી શકત નહિ.

સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકળા પેઠે બીજી નાનીનાની કળાઓએ ગુપ્તમયમાં અસાધારણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી દશે. પણ ધણી કળાઓના નમૂના જળવાઈ રહ્યા નથી. એક સિક્કાઓની કળાનો ઉલ્લેખ કરી લઈએ. ગુપ્તોના (સમુદ્રગુપ્તથી રકંઠગુપ્ત સુધીના રાજાઓના) સોનાના સિક્કાઓ વિશે સી. જે. બ્રાઉન સ્પષ્ટ કહે છે કે:—So, too, the splendid golden coinage of the Guptas, with its many types and infinite varieties and its inscriptions in Classical Sanskrit, . . . are the finest examples of purely Indian art of this kind we possess.* (The Coins of India, p. 40) ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કાઓના મોનાની ચોખ્ખાઈ, વજનની પ્રમાણિકતા અને ચોખ્ખામાં કળા એ બધું આ દેશમાં અનુપમ રહ્યું છે. સમુદ્ર-ગુપ્તની વીણાધર આકૃતિવાળા સિક્કાઓ ગુપ્તસિક્કાઓમાં પણ ઉત્તમ છે. એક બાજુ લક્ષ્મી અને બીજી બાજુ વીણાધારી ચક્રવર્તીની સ્વરથ સુખી અને ઊંચી પીઠવાળા પર્વક ઉપર પલોહી વાળા બેઠેલી મૂર્તિ ગુપ્તયુગનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ દેખાડે છે. ગુપ્ત પછીનો સિક્કાઓનો ઇતિહાસ અધોગતિનો ઇતિહાસ છે.

ગુપ્તયુગનું આ વિહંગાવલોકન તદ્દન અપૂર્ણ છે. એ યુગનું વિગતવાર વર્ણન કરતા મોટા મુન્ડ થઈ જાય અને કેટલીક વિગતો વગર બરાબર ચિત્ર પણ ખડું ન થાય એ હું જાણુ છું, છતાં આ વિહંગાવલોકનથી વાચનારને એ સુવર્ણયુગનો કઈક ખ્યાલ આવશે એમ આશા છે.

ન્યારે આખા જગતમાં ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાની ઉદ્દાત્ત અને પ્રબળ ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા અનેક રાજકુમારો, બ્રાહ્મણપુત્રો, નિરૂપ સોનાનાપેકા ટૂંકામાં વિવિધ સ્થિતિના અને વિવિધ જાતિના અનેક નત્ર પવિત્ર અને ધર્મપ્રચાર માટે પરમ ઉત્સાહી પરિવાજકો દૂર દૂરના જગલી તથા સુધરેલા દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરી ગયા હતા અને અનેક પંડિતો જેનાં નામો પણ આજે શુદ્ધાર્થ ગયા છે—જાણાની અગાધારણ

* તેવીજ રીતે, અનેક પ્રકારોવાળા, અનવ વિવિધતાવાળા અને શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં દોતરાયેલા લેખોવાળા ગુપ્તોના સોનાના સિક્કા, આ જગતની શુદ્ધ હિંદી કલાના આપણી પારો છે, તે નમૂનામાં સૌથી સરસ છે.

મુશ્કેલીઓ છતાં જોઈ ધર્મગ્રંથોનું ચીનાઇ ભાષામાં ભાષાંતર કરી રહ્યા હતા ત્યારે આ દેશ ઉન્નતિના શિખર ઉપર હતો. આર્યસંસ્કારોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જ નહિ પણ જાપાનથી માડાગાસ્કર સુધી અને જોકસાર્ટસના કાંઠાથી તે બલિદ્વિપો સુધી પોતાની ધર્મવિજયની ખ્વજ ફરકાવી હતી અને આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કારને આખા જગતમાં વ્યાપક કરવાની પ્રયત્ન અને અખંડ વાસના-ધગશ-શુભેતયુગનાં સંસ્કારી હિંદુઓના હૃદયમાં જોરથી બળી રહી હતી. પોતાની અને જગતની ઉન્નતિ સાધવાની જવલંત ધગશ એ જ ઉન્નતિનું મૂળ છે.

આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું ?

જેની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે, વાયવ્ય દિશામાં દમ્બીનો અખાત છે, ઉત્તરમાં દમ્બીનું નાનું રણ અને મારવાડ છે, ધ્યાન ખૂણામાં આણ, મેવાડ અને અરવલ્લીની ટેકરીઓ છે, પૂર્વમાં એક તરફ વિંધ્યાચળની ટેકરીઓવાળા વનપ્રદેશો, વચ્ચે વડોદરાથી રતલામનો રાજમાર્ગ અને દક્ષિણ તરફ સાતપુડાની આગળ વધી આવેલી ટેકરીઓ છે અને દક્ષિણમાં કેટલાકને મતે તાપી નદી, પણ લાવા તરફ જોતાં એથી દક્ષિણમાં સો માઇલ આગળ વલસાડ અને પારડી પહોંતો લગલગ સલાદ્રિની દરિયા સુધી ધસી આવેલી દીવાલથી શરૂ થતો ઉત્તર કાંઠાનો પ્રદેશ છે, તે દેશ હાલમાં ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે.

ગુજરાતની હદ ઉપર પ્રમાણે જ ભૂતકાળમાં હમેશાં નહોતી, તે ખીણ તરફથી પ્રાચીનકાળમાં હાલના ગુજરાતનો કોઈ પ્રદેશ ગુજરાત નામથી નહોતો ઓળખાતો; પણ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ નામથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા. (૧) વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ એ આનર્ત. વડનગરનો આનર્તપુર નામથી નાગરખંડમાં તથા વલખી સમયના ઉત્કર્ષી લેખોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ભૂતકાળમાં એથી ઊંડા ઊત્તરતાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ગિરનારના ઇ. સ. ૧૫૦ના શિલાલેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો એક સાથે ઉલ્લેખ દેખાય છે. વળી રુદ્રદામા રાજાએ “સુવિશાખ” નામના પદ્ધતને સમસ્ત આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો સૂબો નીમ્યો હતો, એવું પણ એ લેખમાં ઠેકેહું છે; એ ઉપરથી સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત, એક સાથે જેના ઉપર હકુમત ચલાવી શકાય એવા પાસે પાસેના દેશો હોવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે સુરાષ્ટ્ર કે સોરઠ (પ્રાકૃતમાં સુરઠ્ઠ) નામ ગિરનારની આસપાસના તથા ત્યાંથી દરિયાકાંઠા સુધીના પ્રદેશ માટે કેટલીક વાર વપરાયું છે ત્યારે કેટલીક વાર આખા કાઠિયાવાડ માટે પણ વપરાયેલ

છે. ઉપગના લેખમાં સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત બે જ નામો છે,^૧ ત્યારે સુવાનસુવાંગ વલ્લીથી સોગઠને લિખ ગણે છે^૨ મતલબ કે ગિરનારના લેખમાં કાઠિયાવાડ આખાને સુગઠ અને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશને આનર્ત કહેલ છે. વળી આનર્તમાં હાલના અમદાવાદની આસપાસના પ્રદેશનો કે સાબરમતીકાંઠાનો સમાવેશ ત્યારે નહોતો થતો એમ થયેનો જુદો ઉલ્લેખ એ લેખમાં છે એ ઉપરથી લાગે છે આ લેખમાં લાટનો ઉલ્લેખ નથી પણ તેને બદલે અપરાન્ત છે અને અપરાન્ત એટલે મહીથી આરબા છેક ગોઆ સુધીનો પશ્ચિમઢાંઢો એમ પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનો મત છે^૩

લાટ—શબ્દ ઇ સ ૧૫૦ પછી પ્રચારમાં આવ્યો હોવો જોઈએ, કારણ કે ઉપર કહેલા ગિરનારના લેખમાં અપરાન્ત છે અને લાટ નથી વળી મહાભારત વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ લાટ શબ્દ મળતો નથી લાટનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ વાત્રયાયનના કામસૂત્રનો છે^૪ અને એ ગ્રંથ વિદ્વાનોને બહુમતે ઇ સ ત્રીજા શતકનો ગણાય છે^૫ આથી જૂનો ઉલ્લેખ તો એક જ મળે છે અને તે ટાલેમી (ઈ સ ૧૫૦)એ કરેલો ‘લારિક’ (Larike)નો ઉલ્લેખ મસ્કૂત લાટ કે લાટક જેવા શબ્દનું આ પહેલી ઉચ્ચારણ જણાય છે.^૬ ૫મી ઇ સ ત્રીજા શતક પછી મસ્કૂત સાહિત્યમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં લાટનાં ચાલુ ઉલ્લેખો મળે છે ઇ સ છઠ્ઠા શતકમાં વરાહમિહિર લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરે છે^૭ પાંચમા શતકના અજન્તાના ઉત્કીર્ણ લેખમાં^૮ તથા દશપુગના ઇ સ ૪૭૩ (નિ. મ ૫૨૯)ના કુમારગુપ્તના

૧ જુઓ, ગિરનારનો શિલાલેખ એ ઈ ગ્ર ૮ પૂ ૩૬

૨ વાટર્સનું સુવાન સુવાંગ ગ્ર ૨ પૂ ૨૫૦

૩ જુઓ, મુખર્ષિ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૂ ૩૬ ટિ ૮

૪. જા સુ ૨-૫-૨૬ આમાં અપરાન્ત અને લાટ બેયનો એક વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે

૫ જુઓ, Studies in V. Kamaśūtra 1929

૬. જુઓ, મુખર્ષિ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૂ. ૭ તથા ટિ ૧

૭. જૂ સ. ગ્ર ૧૪

૮. Arch Sur. of Western India IV p 127 ચુકા સોજમીનો લેખ સ્ત્રો ૧૪

તથા સુધવર્ધનના શિલાલેખમાં લાટ વિષયનો ઉલ્લેખ છે.^૯ અને ઈ. સ. સાતમા શતકના કવિ બાણના દર્પચરિત્રમાં પણ લાટનો ઉલ્લેખ છે. પછી ઈ. સ. ૭૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના હિતીર્ણ લેખોમાં^{૧૦} તથા તે સમયનાં આરબ મુસાફરો તથા લેખકોનાં લખાણમાં^{૧૧} લાટનો ઉલ્લેખ સામાન્ય છે. અને લાટ દેશની સાધારણ સીમા પણ મહીથી તાપી સુધી ગણાય છે.^{૧૨} જો કે લાટના અમુક રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના રાજ્યની હદ છેક ખેડા જિલ્લા સુધી પણ લંબાતાં ગુજરાતનો એ બધો પ્રદેશ લાટિયર મંડલ કહેવાતો^{૧૩}. એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા જોર્વિંદ ચોયાના શક સં. ૮૫૫ (વિ. સં. ૬૮૬)ના દાનપત્રમાં ખેટક મંડલ એટલે હાલના ખેડાને લાટ દેશની અંદર આવેલું હતું છે.^{૧૪} અને જ્વાલિયરના એક હિતીર્ણ લેખમાં કનોજના રાજા રામવદ્ર કે રામદેવ (ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦) ના એક સરદાર આશ્વને લાટમંડલાન્તર્ગત આનંદપુર વિનિર્ગત હતો છે.^{૧૫} મતલબ કે, ઈ. સ. નવમા અને દશમા શતકમાં (સમગ્ર દશમા શતકના મધ્ય સુધી) મધ્ય ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાત પણ લાટ દેશના નામથી ઓળખાતો. પણ લાટમાં રહીને ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજાઓએ પોતાની સત્તા નીચેના આખા પ્રદેશને આવેલું એ નામ છે. એ નામ સમયની આગળ પાછળ એ પ્રદેશ માટે નથી વપરાયું. સામાન્ય રીતે મહીથી નર્મદા કે બકુ તો તાપી સુધીના પ્રદેશનું નામ લાટ. પ્રાચીનતર અપરાન્તનો તે એક ભાગ. અપરાન્ત— પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં^{૧૬} પણ પશ્ચિમના આ

૯. ફલિકનો Corpus. Ins. Ind. Vol III 80 શ્લો. ૪

૧૦. ઈ. એ. અં. ૧૩. પૃ. ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૬, ૨૦૪.

૧૧. ઈલિયટની હિસ્ટરી અં. ૧ પૃ. ૩૭૮.

૧૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર અં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭.

૧૩. જુઓ; ઈ. એ. અં. ૧૪ પૃ. ૧૯૯ તથા મું. ગે. અં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૧ તથા ૧૨૪.

૧૪. એ. ઇ. અં. ૭ પૃ. ૪૯

૧૫. જુઓ; એ. ઈ. અં. ૧ પૃ. ૧૫૬

૧૬. વિષ્ણુપુરાણ અં. ૨ અ. ૩ શ્લો. ૧૬, મ. આદિપર્વ અ. ૨૧૮

દરિયાકાંઠાને અપરાન્ત નામ આપ્યું છે. ઉત્તરીય લેખોમાં પણ રુદ્ર-દામાના ઉપર કહેલા લેખ પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫ લગભગના નાસિકની ત્રીજી ગુફામાં આવેલા વાસિષ્ઠી પુત્ર પુત્રુમાયીના ૧૯ મા વર્ષના લેખમાં સુરઠ (સુરાષ્ટ્ર) અને અપરાન્તનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૭} અને એથી પહેલાં મૌર્ય-અશોકના શિલાલેખમાં અપરાન્તનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૮} એ જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં પશ્ચિમકાંઠાનો ઘણું કરી મહીથી છેક ગોઆ સુધીનો ભાગ અપરાન્ત કહેવાતો હશે એમ લાગે છે પાછળથી લાટ, ઉત્તર કોકણ અને દક્ષિણ કોકણ એ રીતે એના ત્રણ ભાગ અસિદ્ધ થયા છે.

સુરાષ્ટ્ર—મૂળ સુસૂનો દેશ પછી સૌરાષ્ટ્ર જેવું સંસ્કૃતરૂપ થયું એમ ગેઝીટિયરમાં કહ્યું છે;^{૧૯} પણ નાસિકની ત્રીજી ગુફામાંના વાસિષ્ઠી પુત્ર પુત્રુમાયીના લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫ ના શિલાલેખમાં સુરઠ નામ મળે છે.^{૨૦} એ જોતા સુરાષ્ટ્ર એ સુરઠનું જ સંસ્કૃત રૂપ છે એમ માનવું એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. અને મહારાષ્ટ્ર નામ મહાગઠ અથવા મહા-રાઠી ફેરઠી ઉપરથી નીકળ્યું છે, અને પહેલા ૨૬-૨૭ અને પછી મહારાઠ એ જાતિવાચક નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્ર નામ પડ્યું છે. એવો ડૉ. રા. ગો. ભાડારકરનો મત^{૨૧} યથાર્થ હોય તો રઠજાતિને મહાને બદલે સુલાગી સુરઠ થયું હોવું જોઈ એ. પણ ડૉ. ભાડારકરને આ વિચારણા વડે મરાઠા લોકો, રાષ્ટ્રકૂટ વશ અને મહાગઠ દેશ બધાનો ખુલાસો મળી શક્યો છે. સુગઠમાં એ સ્થિતિ નથી અને સુગઠ જેવી કોઈ જાતિ વિષે જૂનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ તો કહે છે કે, ગુજરાતના આબીરો એ જ અશોકના લેખના રાષ્ટ્રીકા અને મહા-ભારતના યાદવો: એ સાચું હોય તો યાદવો સુરાષ્ટ્રમાં વસ્યા તે પછી

થી ૨૨૧ તથા મ. બીબપર્વ અને મત્સ્ય પુ અ ૧૧૩ શ્લો. ૫૧, વાલ્યુ પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૨૮

૧૭. જુઓ; Arch. Sur. of Western India Vol. IV મા ૫. બજવાનવાવ ઈન્ડ્રજ્યુ નાસિકના લેખો સખમી લખાણ. ઉપર કહેલા લેખના સમય માટે જુઓ. જ. બિહાર અને ઓરિસ્સા રી. એ. ગ્ર. ૧૬ પૃ. ૨૭૮

૧૮. Hultsch, Inscriptions of Asoka 1925 Rock Series XIII.

૧૯. મુખાર્જ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬

૨૦. જુઓ ૧૭ મી ટીપમાં ઉલ્લેખેલા ગ્રંથો.

૨૧. દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો દત્તિદાસ સ. ૧૯૧૪ પૃ. ૨૦-૨૧.

તેના રાષ્ટ્રીય નામ ઉપરથી જ એ દેશ સુરાષ્ટ્ર કહેવાયો હોય એમ પણ સંભવે. ૨૨

સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મહાભારત (૨-૪૧-૧૧૬૬ વગેરે)માં, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૧)માં, ખૌધાયન ધર્મશાસ્ત્ર (૧-૨-૧૩)માં, પાતંજલ મહાભાષ્યમાં અને પાણિનીય શિક્ષાર્થમાં મળે છે. રુદ્રદામા (ધ. સ. ૧૫૦)ના ગિરનારના લેખમાં અને સુરકરેપે નાસિકના વાસિહી પુત્ર પુલુભાષીના લેખમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. પછી તો સ્કન્દગુપ્તના (ધ. સ. ૪૫૬)ના ગિરનારના લેખમાં અને વલ્લ્હી વંશનાં અનેક તામ્રપત્રોમાં ૨૪ સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સુરાષ્ટ્રનો જૂનામાં જૂનો પરદેશીએ કરેલો ઉલ્લેખ રટ્ટો (ધ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ઈ. સ. ૨૦) નો સરાસ્ત્રસ (Sarasostus) અને પછીનો પ્લીની (ઈ. સ. ૭૭) નો ઓરેટુરા (Oratura) છે. ઇન્જિમનો બૂગોળશાસ્ત્રી ટાલેમી (ઈ. સ. ૧૫૦) અને યુનાની મથકર્તા પેરિપ્લસ (ઈ. સ. ૮૦) સુરાષ્ટ્રને (Surastrene) કહે છે. ૨૫ બીનાઈ મુસાફર મુવાનચુઆંગ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૪૫) વલ્લ્હી અને સુરાષ્ટ્રનું જુદાં જુદાં રાજ્ય તરીકે વર્ણન કરે છે. ૨૬ આમાંનું વલ્લ્હી તે હાલનો ગોદાવરીવાડ-જિનપ્રભાસુરિ અને મેરુતુગનો વાલાક દેશ ૨૭ અને સુરાષ્ટ્ર તે હાલનો સોરઠ પ્રાંત એમ જ માનવું થાય છે. કાઠિયાવાડને બાકીનો ભાગ આ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયો હશે, પણ કેવી રીતે તે આપણે જાણતા નથી. અલબત્ત, વલ્લ્હીસમય દરમિયાન મોટે ભાગે વલ્લ્હી

૨૨. જુઓ; ઈ. એ. ૧૯૧૩ જુલાઈ અંક પૃ. ૧૨૯.

૨૩. યયા સૌરાષ્ટ્રવા નારી તર્કે દ્વયમિમાયતે (જુઓ; વસત વર્ષ ૩૧ અ. ૬ ૧૨ પૃ. ૩૦૯)

૨૪. જુઓ ફ્લીટના ગ્રન્થ લેખો. ન. ૧૪; ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૩૦૯

૨૫. જુઓ. મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬-૭. પ્લીની વગેરેની તારીખો મોટે વિન્ડેન્ટ સિમ્બની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ત્રીજીનો આધાર પાડે છે.

૨૬. જુઓ ટિ. ૨.

૨૭. જુઓ; મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૭ ટિ. ૨ અને વિવિધ તીર્થ-કથામાં રાત્રાનંદ્ય કથા તથા પ્ર. ચિ. નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૧૧૫.

સુરાષ્ટ્રને તાબે હોવાનો સંભવ છે. ૨૮ અને વલ્લભી તામ્રપત્રોમાં તો ગાહિલવાડનાં ગામોને પણ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલાં કહ્યાં છે.

આનર્ત—રુદ્રદામાનાં ગિરનારના લેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર એ દેશનામો પાસે પાસે મળે છે. એ બે ય દેશોને એક જ અધિકારીને તાબે વર્ણવ્યા છે તથા વલ્લભી દાનપત્રોમાં તો વડનગરનાં આનંદપુર અને આનર્તપુર એ ૪ નામો મળે છે. ૨૯ એ જોતાં ઉત્તર શુજરાતનો વડનગરની આસપાસનો પ્રદેશ ઇ. સ. ના બીજા શતકમાં આનર્ત કહેવાતો હતો એમ જણાય છે. પણ કેટલાંક પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં પણ કુશરથલી જેની રાજધાની હતી, તે દેશનું નામ આનર્ત કહ્યું છે. ૩૦ મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં અન્યત્ર દ્વારકા અને પ્રભાસ બેયને સુરાષ્ટ્રમાં ગણ્યાં છે અને સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત બેયનો એક સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૩૧ એ બધા ઉપરથી રુદ્રદામાના લેખથી જૂના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તંથા ઉત્તર શુજરાત બેયને સાથે લઈ ને એ સમગ્ર દેશ માટે પણ આનર્ત નામ વપરાયું હશે એમ લાગે છે. ૩૨

ઉપરના વિવેચનથી ધણા જૂના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાન્ત એ ત્રણ નામથી હાલના શુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧) અપરાન્ત તે મહીથી દક્ષિણનો કાંકનો પ્રદેશ (૨) સુરાષ્ટ્ર તે હાલનું કાઠિયાવાડ (૩) અને આનર્ત તે કાઠિયાવાડને સાથે લઈને મધ્ય તથા ઉત્તર શુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરો અને કેવળ ઉત્તર શુજરાતનો ભાગ પણ ખરો. પુરાણોમાં આનર્ત નામ સિચિલ રીતે વપરાયું છે. પછી ઇ. સ. બીજા શતકમાં આનર્તનો જ સાબરમતીકાંઠાનો પ્રદેશ શ્રેષ્ઠ કહેવાવા લાગ્યો અને વડનગરની આસપાસપાસનો પ્રદેશ આનર્ત દેશ. ઇ. સ. ૭ઠ્ઠા-સાતમા શતકમા શબ્દનો વપરાશ નથી દેખાતો. કાઠિયાવાડના

૨૮. મુ. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૯૭.

૨૯. વલ્લભી સ. ૩૩૦ અને ૩૩૭ (ઇ. સ. ૬૪૯ અને ૬૫૬)ના અડીલા દાનપત્રો. ઈ. એ. ગ્રં. ૭ પૃ. ૭૩, ૭૭.

૩૦. વિષ્ણુ પુ. અ. ૪ અ. ૧; વાયુ પુ. અ. ૮૬ શ્લો. ૨૪.

૩૧. મ. ૩-૮૮-૮૩૪૬, ૮૩૪૯; મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩ શ્લો. ૫૧, વાયુ પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૩૧.

૩૨. મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભાગ ૧ પૃ. ૬.

મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ગૂર્જરા નામનો ઉપયોગ મળે છે.^{૪૦} ત્યારે જૂની ગુજરાતીમાં ગુજરાત નામ વપરાશમાં આવી ગયું હતું, ત્યારે પણ મંદિરમાં પ્રશસ્તિ લખનાર ગૂર્જરા વાપરે છે; તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે, ગુજરાતનું મંદિર ગૂર્જરા (અને પ્રા. ગુજરાતી) જેમ સુલતાનનું સુરનાણું.^{૪૧}

ઉપરના જ સમયનો ગણાતો એક ખીજો દાખલો જોઈએ. વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ નામના એક રાસમાંથી સ્વ. ચીમનંદલાલ ડાહ્યાભાઈએ થોડો ઉતારો કર્યો છે,^{૪૨} જેમાં સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છે:-

“ ભરતક્ષેત્ર ધૂરિ ગુજરાત અનહિલધુર વાસો ” આ રાસાના કર્તાનું નામ એમને મળ્યું નહોતું અને રાસામાં વસ્તુપાલ-તેજપાલને બદલે વસ્તિગ અને તેજિગ નામો આપેલાં હોવાથી એ રાસો જૂનો છે એમ એમણે લખ્યું છે. આ બાબત ઉપર કેટલીક ચર્ચા કરીને એ રાસો ૧૫ મા રાતકથી જૂનો ન હોવો જોઈએ એવો શ્રી. ન. ભો. દિવેટિયાએ નિર્ણય આપ્યો છે; અને ગુજરાત નામનો આપણા સાહિત્યમાં મળેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ આ છે એમ એમણે કહ્યું છે.^{૪૩} પણ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં ઉપરના વચ્ચેનાના વસ્તુપાળ-તેજપાળના રાસાના કર્તાનું નામ લક્ષ્મીસાગરસૂરિ આપ્યું છે, જે કે એ નામનો જે આચાર્યોમાંથી ફાણે આ રાસો લખ્યો છે, એ નિશ્ચિત કરી શકાય એમ નથી એમ નોંધેલું છે.^{૪૪}

હવે આગળ આલીએ-કાન્હડાદે પ્રબંધના કર્તા પદ્મનાભ પહેલાં લગભગ સો વર્ષે થઈ ગયેલા ગજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૫ માં રચેલા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધર, ગૂર્જરદેશ, ગૂર્જરમંડલ, ગૂર્જરનૃપતિ^{૪૫} ઇત્યાદિ અનેકરૂપે ગૂર્જર નામ વાપર્યું છે. પણ તેણે જ

૪૦. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ લેખાંક ૩૭૬ તથા ૩૦૭

૪૧. જુઓ એ જ લેખાંક ૩૦૭. ખીજા પણ અનેક લેખોમાં સુલતાનના અર્થમાં સુરનાણુંનો પ્રયોગ મળે છે.

૪૨. પાટણના ભંડારો અને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો સુરવંદી સા. પ. ના રિપોર્ટમાં છપાયેલો નિબંધ પૃ. ૩૨

૪૩. ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ અને લિટરેચર ઍ. ૨ પૃ. ૧૬૩

૪૪. જુઓ; જૈ. સા. સં. ખં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૧૦૬ તથા ૧૧૨

૪૫. જુઓ; ચ. પ્ર. પૃ. ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૫૫, ૪૩, ૧૦૩ વગેરે.

એક સ્થળે ગુજરાતેતિશ્યાત્તદેશં એ રીતે ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ ઓરિએન્ટલ કોલેજ, લાહોરના પ. શિવદત્તે નૈવધીયચરિતની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે, અને તે શ્રી. ન. ભો. દિવેદિયાએ કૌંસ મૂકીને ઉતાર્યું છે; ૪૬ પણ પ્રખંધક્રોશમાં હરિહર પ્રખંધમાં એ વચન ભોવામાં આવતું નથી. તેમાં તો ગુર્જરધરા શબ્દ છે ૪૭ એટલે પં. શિવદત્તજીની કાંઈક ચરતચૂક થઈ લાગે છે.

વિ. સં. ૧૩૭૧માં રચાયેલા સમરાસાસુમાં સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છે; ૪૮...પ્રમહ ભાવિડ ગુજરાત આ સમય પહેલાં થોડા વખત ઉપર થઈ ગયેલા પરદેશી મુસાફર માર્કોપોલો (પં. સ. ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪) એ ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ સર ન્યોર્જ ગ્રીઅર્સને નોંધ્યું છે. ૪૯

આ દાખલાઓ જોતાં ગુજરાત નામનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસાનો નહિ પણ, સમરાસોનો માનવો પડશે; અને પરદેશી મુસાફર પણ ગુજરાત નામ વાપરે છે એ જોતાં વિક્રમના ૧૪મા શતકની પાછલી અર્ધશતાબ્દી સુધી ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાતું હતું એમ માનવામાં વાધો નથી. તે પહેલાં સાહિત્યમાં તો પ્રા. ગુજજરત્તા અને સ. ગુર્જરત્રા વપરાતાં દેખાય છે; ગુજરાત નહિ.

વિ. મં. ૧૩૯૩ માં રચાયેલા નાલિનંદનોદ્ધાર પ્રખંધમાં ગૂર્જરાત્રા નામ મળે છે. ત્યાં કહ્યુંતે ગૂર્જરાત્રાનો રાજા કહ્યો છે. ૫૦ આ પ્રખંધમાં મુલતાન અલાઉદ્દીનને મુરત્રાણ કહેલ છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અન્યત્ર એ જ પ્રખંધમાં ગૂર્જરધરા નામ પણ મળે છે. ૫૧

૪૬. ભુઓ, ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ અને લિટરેચર મં. ૨ પૃ. ૧૬૭

૪૭. ભુઓ; ચતુર્વિંશતિ પ્રખંધની ફાર્ગસ સભાએ પ્રકાશિત શા. શા. હીરાસાસ રસિકદાસ કાપડિયા સંપાદિત આરુત્તિમા હરિહર પ્રખંધ.

૪૮. પ્રાચીન ગુર્જર કવ્યસમૃદ્ધ પૃ. ૩૭ દ્વાદશીભાષા ૪

૪૯. ભુઓ; ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ અને લિટરેચર મં. ૨ પૃ. ૨૨ અને L.

S. I. Vol IX part 2 p- 333.

૫૦. ગૂર્જરાત્રાધિપઃ કર્ણસ્તૂર્ણ યસ્ય પ્રતાપતઃ ।

નૃત્વા ગતો વિદેશેષુ ગ્રાન્તવાયો રંકવન્મૃતઃ ॥

- ગુજરાતવ પૃ. ૪ પૃ. ૨૭૨.

૫૧. એનન પૃ. ૨૭૫.

આ જ શતકના ના. પ્ર. પહેલાં લખાયેલા તીર્થકર્ષપાતર્ગત મત્સ્યપુર ક્ષેપમાં ઉપરનો જ-ગુજરાત ઉપરની મુલતાન અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ હિલુખખાનની મરદારી નીચે મોકલેલી સ્કાપ્તનો-પ્રમંગ વર્ણવતાં ગુજરાત માટે ગુલ્જરધરા નામ વાપર્યું છે. જૂની ગુજરાતી કે અંતિમ અપભ્રંશમાં લખાયેલી પ્રસ્તુત કંડિકામાં અલાઉદ્દીનને સુરતાણ કહેલ છે. પર આ તીર્થકર્ષપ ગ્રંથ સં. ૧૩૫૧ થી ૧૩૮૯ સુધીમાં લખાયો છે, પણ ઉપરનું વચન ૧૩૫૬ પછીનું છે.

વિ. સ. ૧૩૬૩ ના કચ્છલી રામામાં ગૂર્જરધર નામ છે. ૫૩ એ જ સમયના સં. ૧૩૬૧ માં લખાયેલ પ્ર. ચિ. માં અને સં. ૧૩૭૪ માં લખાયેલા પ્રભાવક ચરિતમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધરિત્રી, ગૂર્જરદેશ ગૂર્જરપ્રધાન, ગૂર્જરધૂર્ત, ગૂર્જરાશ્વવર વગેરે અનેકરૂપે ગૂર્જર નામ મળે છે. ૫૪ તથા વિ. સં. ૧૩૭૩ ના વાઘેલા સારંગદેવના આમરણમાંથી મળેલા લેખમાં ગૂર્જરધરિત્રી નામ છે. (જુઓ; પુરાતત્ત્વ, વર્ષ ૧ પૃ. ૩૭)

વિ. સ. ના તેરમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં મોટેભાગે મંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલના આશ્રિત લેખકોને હાથે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. અને એ જ અરસામાં-વિ. સ. ૧૨૮૮ ના તથા ખીજા ઉત્કર્ષી લેખોમાં સર્વત્ર ગુર્જર, ગુર્જરેશ્વર મહા, ગુર્જરેન્દ્ર, ગુલ્જર કે ગુર્જર-ધરા, ગુર્જર-રાઓ, ગુલ્જર કે ગુર્જરદેશ, ગુર્જરમહી ઇત્યાદિ જોવાં નામોનો વપરાશ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે અને એ વપરાશ એટલે સામાન્ય છે, વિગતવાર દાખલાઓ નોંધીને વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ૫૫ પણ એ સંક્રામાં ગુલ્જરતા કે ગુર્જરનાનો ઉપયોગ મળે છે કે

૫૨. એજન પૃ. ૨૬૬.

૫૩. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬૨.

૫૪. જુઓ; પ્ર. ચિ., ફા. સભાવાણી ન. સ. પૃ. ૧૮, ૨૧, ૭૫, ૧૧૭, ૧૨૦ તથા પ્રભાવક ચરિત હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૫, ૭૯ વગેરે.

૫૫. જુઓ; (૧) પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧, ૨, ૪, (૨) હમીર મહમદન (ગા. ઓ. સી.) પૃ. ૧૪, ૧૫, (૩) મુદ્દત સંકીર્તન પૃ. ૮૮ શ્લો. ૨૫. (૪) કીર્તિકાંમુદી સ. ૨ શ્લો. ૨, ૬૨, ૯૩ વગેરે (૫) સુરચોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૮ (૬) મિત્તારના લેખો-પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ-લેખાંક ૩૮ (૭) કીર્તિકાંમુદી વગેરેનો કર્તા પોતાને ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત કહે છે.

નદિ એ શોધવાની જરૂર ખરી; મુલાગ્ને વિ. સં. ૧૨૯૫ માં મુમતિ-ગણીએ રચેલ ગણધર સાર્ધસતક જૃદ્ધતિમાં શ્રી. જિનવદ્ધસૂરિના ચરિત્રવર્ણનના પ્રસંગમાં ગુર્જરામંડળ નામ દાવના ગુજરાત માટે જ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. ૫૧ અને વિ. સં. ૧૨૭૩ ની શ્રીધરની દેવપત્તન પ્રશસ્તિમાં પણ ગૂર્જરાના નામ મળે છે. ૫૭

ઉપરના બંને ઉલ્લેખોથી જૂનો ઉલ્લેખ નીચેનો છે. જિનપતિ-સૂરિના પ્રબોધોદય વાદસ્થલ નામના ગ્રંથમાં ગ્રંથના આરંભમાં તથા અંતમાં ગુર્જરાના આવેલા આશાપદ્મીપુરનો ઉલ્લેખ છે. આ જિનપતિસૂરિનો સમય ખ. ૫૬૧૯ થી ઉપરથી સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭ સુધીનો માન્યો છે. ૫૮

ઉપરના ત્રણેય ઉલ્લેખો વિક્રમના તેરમા શતકના છે; પણ નીચેના જિનદત્તસૂરિના ગણધર સાર્ધસતકનો ઉલ્લેખ વિક્રમના બારમા શતકનો ગણવો પડશે; કારણ કે જિનદત્તસૂરિનો સમય વિ. સં. ૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ નો મનાય છે. આ ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. ૫૯

પરિહરિય ગુરુકમાગય વરવત્તાણિ ગુજ્જતાણ ।

વસહિ નિવાસો નિહિ ફુટીકમો ગુજ્જરતાણ ॥

વિક્રમના તેરમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ગુજરાતના ગુર્જર નામના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે એ તો ઉપર નોંધ્યું છે, અને એ જ શતકમાં પાછળ ચાલતાં પણ વિ. સં. ૧૨૪૧ માં લખાયેલા કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞોધમાં અને વિ. સં. ૧૨૨૯ થી ૩૨ વચ્ચે લખાયેલા ' મોહ પરાજય નાટક ' માં અનેક સ્થળે ૧૦ ગુજ્જર કે ગુર્જરનામ મળે છે.

૫૬. જુઓ; અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (બા. એ. સી.)ની ભૂમિકા ૫; ૧૯ માં કરેલો ગ. સા. શ. બૂ. વ. માથી ઉતારો.

૫૭. એ. ઈ. એ. ૨ પૃ. ૪૪૫.

૫૮. જુઓ; જોસલભાઈ લાડાચારીય ગ્રંથસૂચી પૃ. ૬૦ તથા તે ઉપર ટિ. ૨, ૩.

૫૯. પરિહતગુરુકમાગતવરવાર્તાયામપિ ।

વસતિનિવાસો ચૈઃ સ્ફુટીકૃતો ગૂર્જરનામ્ ॥

અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૯૧

૬૦. નરુઓ ગુજ્જરદેસો, (કુ. પ્ર. માં આલુદિલપુર વર્ણન) તથા મોહ-પરાજયમાં ગુજ્જરધરાધીશ (પૃ. ૪૩), ગુજ્જરનરિહ પૃ. ૯૨, ગૂર્જરપતિ પૃ. ૧૬ વગેરે.

વળી વિ. સં. ૧૨૨૫ ની તથા ૧૨૨૧ સોમનાથની તથા જળાસિ-
પુરની પ્રશસ્તિઓમાં કુમારપાલને ગુર્જર મંડલના રાજા-ગુર્જરધરાધીશ
કહ્યો છે. ૬૧ આ રીતે તેરમા શતકમાં ગુર્જર અને ગુજરાતના કે
ગુર્જરતા જે ય નામો મળે છે. પણ એથી પાછળ પારમા શતકમાં જતાં
ગુર્જર નામ પણ વિરલ દેખાય છે. અને ગુર્જરતાનો તો ઉપર એક
ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે જ મારા ધ્યાનમાં છે. એટલે ગુર્જર નામના
પારમા શતકના ઉલ્લેખો જે મળી શકે છે તે નોંધવાથી ગુર્જર
નામના પ્રચારની પણ સીમા મળી આવશે.

પારમા શતકમાં પેસતાં જ વિ. સં. ૧૧૬૬ ના સિદ્ધરાજ
જયસિંહના દોહદના લેખમાં મળેલો ગુર્જરમંડલ શબ્દ દેખાય છે. આ
લેખમાં સિદ્ધરાજને ગુર્જરમંડલમાં રાજા કહ્યો છે. ૬૨ એથી આગળ
વિ. સં. ૧૧૬૩ માં લખાયેલા પ્રવાસ કૃત્ય નામના જૈનગ્રંથની
પુષ્પિકામાં ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, પોતે ગુર્જરમંડલમાં ખંભાતમાં આ
ગ્રંથ લખ્યો છે. ૬૩ આથી જૂના કાળના કહેવાય એવા જે ઉલ્લેખો
જ મારા ધ્યાનમાં છે (૧) વિ. સં. ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૪ વચ્ચે
લખાયેલા વિક્રમાદિત્ય ચરિતમાં કાશ્મીરનો કવિ બિલ્હણ ગુજરાત
દેશના લોકોના અર્થમાં ગુર્જર શબ્દ વાપરે છે. ૬૪

બિલ્હણનો આ ઉલ્લેખ “ગુર્જર લોકોના પરિચયથી જે સંતાપ
ધયો તે સોમનાથના દર્શનથી દૂર થયો” એ રીતે સોમનાથના ઉલ્લેખ
સાથે હોવાથી હાલના ગુજરાત વિષે છે એ નિઃસંદેહ છે. ઉપરના
પારમા શતકના જે બીજા ઉલ્લેખો છે, તે પણ રાજાના કે રમણના
નિર્દેશથી હાલના ગુજરાતને ઉદ્દેશીને જ છે. પણ હવે જે ઉલ્લેખો
નોંધવાના છે તે કાંઈક સંદિગ્ધ મણાય એવા છે.

૬૧. ભાવનગર પ્રાકૃત અને સસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૪ તથા વીસેના ઓ.
ન. શ્રે. ૩ પૃ. ૯ તથા ૧૨૨૧ના લેખ માટે, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાંક ૩૫૨
૬૨. ઇ. એ. શ્રે. ૧૦ પૃ. ૧૫૯.

૬૩. Notices of Sk. Mss. Rajendra Lal Mitra Vol. II
p. 113-4 તથા જર્નલ ઓફ ધ ઓ. એ. રો. એ. સો. શ્રે. ૨૧ પૃ. ૪૨૬.

૬૪. વિ. સ. સ. ૧૮ શ્લોક. ૯૭. વિ. સ. દ્વાયાનો સમય ખ્રિસ્તી પેઠે
હું પણ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનું છું. શ્રી. રા. સુ. મોહીના મતથી આ ભાષણમાં
મુદા પદવાનાં કારણો મેં અન્યત્ર દર્શાવ્યાં છે. જુઓ ઉપર પૃ. ૬૪

(૧) ગુજરાતના રાજા જીમ પહેલાના અને માળવાના ભોજના સમકાલીન ડાહ્યાના કર્ણુ (વિ સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૫૪)ના કર્ણુભેલના લેખમાં ચોડ, દૃષ્ટ, ગૌડ, ગુર્જર અને કીર્તના રાજાઓ તેની સેવામાં રહેતા એમ લખ્યું છે ૬૫

(૨) વિ સ ૧૦૬૦-૬૫ થી ૧૧૧૭ સુધી માળવાનું રાજ્ય કરનાર રાજા ભોજે મગરતી કપાભગણમાં “ પોતાની અપભ્રંશ બાપાથી ગુર્જરો સંતોષ પામે છે ” એ રીતે ગુર્જરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૬૬

(૩) વિ સ ૧૦૫૩ ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધરવના હરિતકુડીના લેખમાં ગૂર્જરેશનો ઉલ્લેખ છે (શ્લોક ૧૦) ૬૭

(૪) અને જુલખડના ચરેવ ગામ યશોવર્મા (વિ સ ૯૮૧ થી ૧૦૦૬) એ “ ગૌડ, ખસ, કાશ્મિર, કાશ્મીર, મિથિલા, માળવા, ચેદી, કુર અને ગુર્જર સામે સફળ યુદ્ધ કરેલા ”, એવું વિ સ ૧૦૧૧ ના ખનુરાહોના લેખમાં લખ્યું છે. ૬૮

પણ અહીં અટકતું પડશે ઉપરના ચારેય ઉલ્લેખો હાલના ગુજરાત વિષે જ છે એવો ખાસ પુગવો એમાં નથી, પણ હરિતકુડીના લેખમાં મુજે ગુર્જરેશને લગાડ્યો એમ દશમાં શ્લોકમાં કહ્યું છે અને તેની પછીના બારમાં શ્લોકમાં મૂવરાજ રાજાએ ધગધીવરાહને ઉખેડી નાખ્યો એમ કહ્યું છે. હવે જો ગુર્જરેશને લગાડનાર મુજ એ માળવાનો મુજ (વિ સં ૧૦૩૧ થી ૧૦૫૧) હોય અને મૂવરાજ તે ગુજગતનો પહેલો સોલકી ગાજ જ હોય, તો એ લેખમાંનો ગુર્જરેશ તે પણ હાલના ગુજરાતનો પહેલો સોલકી રાજા મૂળગજ હોવો જોઈએ, એમ પુરાતત્ત્વવેત્તા પ્રો ફિલહોર્ન વગેરે માને છે, તે હરિતકુડીના આ લેખના બધા ઉલ્લેખોનો પરસ્પર અબધ જોતા ચચાર્ય લાગે છે ૬૯ અને મારા મત પ્રમાણે મુજના અનુયાયી ભોજનો ઉપર આપેલો

૬૫ જુઓ, ભારત ક પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર ભા પૃ ૪૬

૬૬ અપગ્રણેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નામ્યેષ ગુર્જરા ।

જુઓ, ગુજરાતી લે વેળ અને લીટરેચર ઝ ૨૫ પ

૬૭ એ ઈ ઝ ૧૦ પૃ ૧૭ થી ૨૦

૬૮ એ ઈ ઝ ૧ પૃ ૧૨૨ ૬૬ની કોનોલોજી પૃ ૮૭

૬૯ જુઓ, પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ લેખાક ૩૧૮ તથા તેનું ગુજરાતી અવલોકન પૃ. ૨૦૧.

ઉલ્લેખ તથા તેથી કાંઈક પાછળના સમકાલીન કર્ણુનો ઉલ્લેખ પણ, વર્તમાન ગુજરાત વિષે છે એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. ફક્ત ખજુરાહોના લેખનો ઉલ્લેખ સંદિગ્ધ છે. યશોવર્માના અંત વખતે ૬૭ ગુજરાતનું સોલંકી રાજ્ય સ્થપાયાને આઠેક વર્ષ જ થયાં હતાં. એ બિલકુલ જોરમાં આવ્યું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ કદાચ મૂળરાજ વિ. સં. ૯૯૮માં ગાદીએ બેઠો તે પહેલાંના બનાવનો ખજુરાહોના લેખમાં ઉલ્લેખ હોય. આ ઉલ્લેખને સંદિગ્ધ માનવા માટે બીજાં પણ કારણો છે. અલખિરુની (ઈ. સ. ૯૭૦થી ૧૦૩૧-વિ. સં. ૧૦૨૬થી ૧૦૮૭) એ કનોજની દક્ષિણ પૂર્વે ગુજરાત આવ્યો છે. ૭૦ તેની રાજધાની બ્રહ્મન ઉર્ફે નારાયણ શહેર છે, અને એ શહેર જયપુરથી બહુ દૂર નથી ૭૧ એમ કહ્યું છે. પણ આ ઉપરથી અલખિરુનીના વખતમાં હાલનો ગુજરાત દેશ ગુર્જરદેશ નહોતો કહેવાતો એવું સિદ્ધ થતું નથી. બે જુદાં જુદાં - સ્થળોનું એક નામ હોઈ શકે. અત્યારે પણ એક જ નામવાળાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હોવાના ધણા દાખલા મળે છે, પણ અહીં તો વાત એવી છે કે, વિ. સં. ૧૦૦૦ પહેલાં હાલનું ગુજરાત, ગુજરાત-ગુજ્જરતા, ગુર્જરના કે ગુર્જર દેશ જેવા નામથી ઓળખાતું નહોતું; એટલુંજ નહિ પણ ભારતનો કોઈ બીજો ભાગ જ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો એમ માનવું પડે એવા પુરાવા છે.

પહેલું તો આ લેખની શરૂઆતમાં નોંધ્યું છે તેમ વિ. સં. ના દશમા શતકમાં લાટ અને મધ્ય ગુજરાત બે મ માટે લાટ દેશ કે લાટમંડળ એ નામ વપરાતું હતું એવું અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોથી દેખાય છે. દા. ત. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના વિ. સં. ૯૮૭ (શક સં. ૮૫૨)ના ખંભાતના દાનપત્રમાં ખેડા જિલ્લા (ખેટક મંડલ)ને લાટદેશાન્તર્ગત કહેલ છે. ૭૨ અને કનોજના રાજા બોજદેવના આસિયરના લેખમાં રામચદ્ર (વિ. સં. ૮૮૫થી ૯૦૦)ના અહિ નામના એક કોઠ-વાલના દાદાને લાટ દેશના તિલક આનન્દપુર (વડનગર) વિનિર્ગત

૭૦. અલખિરુની ગુજરાત નામ વાપરે છે એ ખાસ જોવાનું છે.

૭૧. સચ્ચાંદનું અલખિરુની મં. ૧ પૃ. ૨૦૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર મં. ૧ ભા.

૧ પૃ. ૫૨૦, જ. બો. બે. રો. એ. સો. મં. ૨૧ પૃ. ૪૨૯

૭૨. એ. ઈ. મં. ૭ પૃ. ૪૦.

હયો છે. ૭૩ મતલબ કે, વિ. ગં.ના નવમા ચતકની છેલ્લી દશીમાં તથા દશમા ચતકમાં છેક મહીથી વડનગર સુધીનો પ્રદેશ લાટદેશ કહેવાતો હતો. આ પ્રદેશનું જૂનું નામ આનર્ત હતું એ આપણે મહાભારત અને પુરાણો ઉપરથી તથા વલ્લભી તામ્રપત્રોમાં વડનગરને આનર્તપુર કહેલ છે એ ઉપરથી નક્કી કર્યું છે ત્યારે આ લાટ નામ ક્યાંથી આવ્યું ? ભરુચના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં એમ દેખાય છે કે ભરુચના ગુર્જરાનું રાજ્ય લગભગ વિ. સં. ૭૬૩માં ખલાસ થયું; પછી લિત્તમાળના ગુર્જરા અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે હરીફાઈ શરૂ થઈ. હવે વિ. સં. ૮૧૩માં ભરુચમાં ગુર્જર નાગાવલોકના સામન્ત ચોદાણા ભર્તૃવૃદ્ધનું રાજ્ય હતું ૭૪.

પછી એ અરસામાં જ સુરત જિલ્લાના આન્ગોલી જારાલીમાંથી રાષ્ટ્રકૂટ કક્કનું વિ. સં. ૮૦૩ (શક સ. ૬૬૯)નું દાનપત્ર મળ્યું છે. વળી દન્તીકુળે લાટ દેશને તાબે કર્યો હતો એમ તેના તામ્રપત્રથી તથા એલાપુરની ગુફાના વિ. સં. ૮૦૬ના શિલાલેખથી જણાય છે. અને મહીના તથા નર્મદાના કાંઠાને જીતીને દન્તીકુળે પોતાની મા પાસે ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાનાં ગામોને દાનમાં આપાવ્યાં છે. ૭૫ મતલબ કે, ચોદાણા ભર્તૃવૃદ્ધ રાષ્ટ્રકૂટના જોગ વખતે તેને નમી ગયો હશે અને ગુર્જરા (નાગાવલોક વગેરે)નું જોગ થતાં તેને નમી જતો હશે. પછી છેવટ રાષ્ટ્રકૂટો ફાવ્યા અને લગભગ વિ. સં. ૮૬૫ (શક સં. ૭૩૦)માં ગોવિન્દ ત્રીજાએ પોતાના બાપ ઇન્દ્રને લાટદેશનું મળ્યું આપ્યું અને ત્યારથી ઇન્દ્ર લાટશ્વર કહેવાવા લાગ્યો અને એના તાખાનો દક્ષિણ ગુજરાત લાટશ્વરમહાલ ૭૬. ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રકૂટ લાટશ્વરના તાખાનો મુલક હોવાના કારણથી મૂળ લાટ સાથે

૭૩. એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૫૬. જ. ષા. એ. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૧૩, ૪૧૪.

૭૪. જુઓ; હાસોટનું તામ્રપત્ર સુરતની સાહિત્ય પત્રિકાને રિપોર્ટ અથવા એ. ઈ. ગ્રં. ૧૨ પૃ. ૨૦૨-૩.

૭૫. મુ. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૧-૧૨૨.

૭૬. જુઓ; મુખર્દી ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૪ તથા ટિ. ૧ તામ્ર પત્રોમાં તદ્દત્ત જાટશ્વરમહાલસ્ય એવા રાખ્દો છે. જુઓ, એ. એ. ગ્રં. ૧૨ પૃ. ૧૬૨. પ્રા. લે. મા. ભા. ૩ લેખાક ૧૨૧.

છેક વડનગર સુધીનો મધ્ય ગુજરાત પણ લાટદેશ કહેવાના હારો। પણ ઉપર કહેના કિત્રભાવના નાગાવલોખના વશગ કનોજના પ્રતિહાર રાજા બોજદેવે (વિ મં ૬૦૦ થી ૬૩૮) ગણ-કૂટો પામેથી મધ્ય ગુજરાત, સોરઠ સુધ્યા પડાવી લીધો હોય એમ લાગ છે કારણ કે, બોજદેવનો એક શિવાલેખ દાગિયાવાડમાથી મળ્યો છે ૭૭ વળી આ ગણ બોજની જ વ્યાલિયગની પ્રદરિતમાં તેણે બળથી તાણે કરેલા દેશોમા આનર્તનું પણ નામ છે ૭૮ આ બધું જોતા વિ મ ના નવમા શતકમા મધ્ય ગુજરાતનું જૂનું નામ આનર્ત અને સાથે નવું નામ લાટ બન્ને પ્રચારમા હોય અને ગુજરાત નામ પ્રચારમા ન હોય એમ જણાય છે પણ એથી વધારે ચોક્કસ નિર્ણય નીચેના ઉત્કૃષ્ટ લેખોથી થાય છે વિ મ ૬૦૦ના કનોજના પ્રતિહાર રાજા બોજના દૌનતપુગના તામ્રપત્રમાં ૭૯ ગૂવરગામમાં હેંદવાનકવિષય સમ્બદ્ધસિંધાપ્રામાપદારે એ રીતે અને વિ મ નવમી શતાબ્દના કાલગથી મળેલા ૮૦ તારીખ વગરના એક શિવાલેખમા ધીમદ ગુર્જરગ્રામજલાન્ત વાતિમગલાનક વિનિગત એ રીતે સબ્દો છે, અને મડોરના પ્રતિહાર ગણ કકકુકના ધટિવાવા ગામમાથી મળેલા વિ સં ૬૧૮ના મસ્કૃત શિલાલેખમા ગુર્જરગ્રા અને ત્યાથી જ મળેલા પ્રાકૃત લેખમા ગુજરતા નામ મરુવાડ તમણી વગેરે દેશ નામે સાથે મળે છે ૮૧ હવે આ લેખોમાનો ડિવાના વિષય તે જોધપુર ગાંધ્યના ઉત્તર પૂર્વભાગમા આવેલો ડિવાના જિલ્લો અને સીવાગ્રામ તે ડિવાનાથી સાત માઈલ દૂર આવેલું સેવાગ્રામ અને મગનાન તે જોધપુર ગાંધ્યના ઉત્તરવિભાગનું ડિવાના નજી આવેલું મગનાના છે ૮૨ આ રીતે એક જ સમયના-વિ સ ૬૦૦ની આસપાસના

૭૭ 'નાગરીપ્રવાજિની પત્રિકા' ત સ બા ૮ અ ૩૫ ૩૨૫

૭૮ જુઓ રિપોર્ટ એન્ડ વી આ સ આર્ક દગિયા ઈ સ ૧૬૦૩-૪

૫ ૨૮૧ લો ૧૧ તથા ના પ્ર પ ન સ બા ૬ અ ૩૫ ૩૨૩

૭૫ એ ઇ અ પ ૫ ૨૧૧

૮૦ જુઓ એજન પ ૨૧૦ ટિ ૩

૮૧ ન રો એ સો ઇ સ ૧૮૬૫ પ ૫૧૭ ના પ્ર પ ન સ બા ૬ પ ૩૦૮ ની ટિ

૮૨ જુઓ પ ઓ રી એજના 'તામ્રપૂતાને કા દતિદાય' પ્ર પ પ ૧૩૧, ૧૩૨

કોનાના રામઝોના જ લેખો મધ્ય ગુજરાતને લાટ કે આનર્ત કહે છે, અને દાસના જોધપુર રાજ્યમાં આવેલા અમુક પ્રદેશને ગુર્જરા કહે છે; એ ઉપરથી વિ. સં. ના નવમા-દશમા શતકમાં દાસનો મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ ગુજરાતના નામથી નહોતો ઓળખાતો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૮૩

વિ. સ ના અગિયારમા શતકના મધ્યથી ગુજરાત માટે ગુર્જરદેશ જેવા નામના અને બારમા શતકથી ગુલ્જરા કે ગુર્જરા જેવા નામના પણ વપરાયના પુરાવા મળે છે. ગુલ્જરા કે ગુર્જરા નામ વિ. સ. નવમા-દશમા શતકમાં પ્રચલિત હતું, એટલું તો બીપગના ડિકવાના વગેરેના લેખોની મિદ્ધ થાય છે જ અને દાસના અપભ્રંશ ભાષાના ધણા ગ્રંથો મળી આવ્યા છે તો એ ગ્રંથોનું ખારીકીથી અવલોકન કરવામાં આવતાં અગિયારમા શતકનો પણ ગુલ્જરા કે ગુર્જરા નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે એવો સંભવ છે. પણ એકાદ વચલા શતકનો ઉલ્લેખ ન મળી આવે તેથી સામાન્ય નિર્ણયને ખાસ બાધ આવતો નથી અને દાસના ગુજરાત માટે વપરાયેલા ગુજરાત, ગુલ્જરા, ગુર્જરા અને ગુર્જરદેશ નામોના પૂર્વકાલીન ઉલ્લેખોનો અત્યાર સુધી આપણે જે અભ્યાસ કર્યો, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસ નક્કી થાય છે કે, વિ. સ ના દશમા શતક સુધી દાસના મધ્ય ગુજરાત માટે ગુજરાત કે એને મળતુ ગુર્જરા કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પ્રચારમાં નહોતું આવ્યું.

હવે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરા-ગુજરાત જેવા નામો શા માટે પડ્યા ? પહેલા કયા પ્રદેશ માટે એ નામો વપરાતા અને પહેલા બીજા પ્રદેશના નામો હતા તે પાછળથી દાસના ગુજરાતને કેવી રીતે મળ્યા એ ત્રિપતની ચર્ચા જુદા લેખમાં કરવી એ જ યોગ્ય છે

★

૮૩. સુવાનસુઆમના ઉલ્લેખથી તથા બીજા મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રકૂટ રામઝોના ઉત્ક્રીણ લેખોના પુરાવાથી, વિ. સ. ના સાતમા અને આઠમા શતકમાં પણ જોધપુર રાજ્યાન્તર્ગત ઉપર કહેલા પ્રદેશ તથા જોધપુર રાજ્યનો દક્ષિણ પ્રદેશ પણ ગુર્જરદેશ નામથી ઓળખાતો એમ જણાય છે, પણ એ વિષે વિરોધ ચર્ચા નીચે જુદા લેખમાં કરી છે

પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ

વિ. સં. નવમા-દશમા શતક સુધી દાક્ષિણ ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ગુજરાત નામથી કે તેને મળતા ગુજ્જરતા, ગુર્જત્રા કે ગુર્જર-દેશ (કે મંડલ) જેવા નામથી નહોતો ઓળખાતો અને તેના જુદાં જુદા ભાગો સુગપ્ત, આનર્ત, લાટ, જેવાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાતા એ પ્રગવિદોને વિદિત છે અને એ તે આગલા સેખમાં વિસ્તારથી નિરૂપ્યું છે. હવે ગુર્જરદેશના વિ. સં. ના સાતમાથી દશમા શતક સુધીના જે અનેક ઉલ્લેખો પ્રાચીન ઉત્કલિયું લેખોમાં તથા લખાણોમાં મળે છે, તે ક્યા પ્રદેશના સૂચક છે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

આ બાબતમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો છે. કેટલાકોએ અણુ-હિલવાડના આવડા તે ગુર્જરા એવો અર્થ કરેલો, પણ અણુહિલવાડના આવડાઓ તો ઘણાં નાના ઠાકરડા હતા, જ્યારે આ ઉલ્લેખો મોટી રાજ્યસત્તાના સૂચક છે. વળી આવડાઓએ અણુહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યા પહેલાંના મમયના પણ કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે. અને આવડાઓના રાજ્યની બહારના પ્રદેશ માટે વિ સં. ના દશમા શતકના ઉલ્લેખોમાં ગુર્જરત્રા શબ્દ વાપર્યો છે. છેવટ ત્રૈકુટક સં. ૪૯૦ ના (વિ. સ. ૭૬૫) ના ચૌહુક્ય દાનપત્રમાં ગુર્જર અને આવોતકટ (આવોતકટ-આવડા)નો એક જ વાક્યમાં જિલ ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે. અને તે ઉપરથી ગુર્જર આવડાથી ચોક્કસ જિત્ર હરે છે.^૧

૧. તરલતરતરતરવારિવિદા રિતોદિતઉન્યવદજેઝસોરાધૂવાધોત્કટમૌર્ધ ગુર્જરાદિરાજ્યે ।

ના—પ્ર. ૫ બા. ૧ પૃ. ૨૧૦-૨૧૧, મું-એ. મં. ૧ લા. ૧

ખીજું. પં. લગવાનલાલ ઈન્દ્રજી જેવા સમર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞે વલભી-વાચક આ ગુર્જર ઉલ્લેખો છે એમ કહ્યું છે. વલભીવંશનો મૂળ પુરુષ સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક ગુર્જરભતિનો હતો અને તેની તથા તેના વંશની સત્તાને પરિણામે આ દેશને ગુર્જરાના કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ મળ્યું એમ તેઓ તર્ક કરે છે. છતાં એ વિદ્વાન કબૂલ કરે છે કે, આ બાબત માટે સિદ્ધિકારક પુરાવો નથી. વળી આ તર્ક સામે કેટલાક વાંધા એમણે પણ નોંધ્યા છે.^૨ પણ એમણે નોંધ્યા છે તે કરતાં મોટા વાંધાઓ પાછળના ઇતિહાસજ્ઞોને લાગ્યા છે. એક તો વલભી પોતે કે તેના પાડોશી રાજ્યો વલભીને ગુર્જર કહેતાં નથી. (૨) મુવાન મુઆંગ વલભીથી અમુક છેટે એ દેશ આવ્યો છે એ રીતે ગુર્જરની જુદી નોંધ કરે છે, અને (૩) ગુર્જર નામના ખીજા અનેક ઉલ્લેખો વલભીનાશ પછીના હોયને, વલભીને લાગુ જ પડે એમ નથી, અને આ કારણથી જોકસનને પડિતજનો નિર્ણય સ્વીકાર્ય લાગ્યો નથી.^૩

કેટલાક વળી ભરુચના ગુર્જરાના વાચક આ ઉલ્લેખો છે એમ કહે છે. અને ભરુચના ગુર્જરા પોતાને ગુર્જરવશના કહે છે^૪ એ હકીકત ટેકાડે આપી શકાય એમ છે. પણ એ સામે યે મોટા વાંધા છે. પુલકેશી ખીજના વિ. સં. ૬૯૦ ના ઐહોલના ઉત્કીર્ણ લેખમાં તે રાજાએ લાટ, માલવ અને ગુર્જર ત્રણેયને બળથી વશ કર્યાનો એક વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે.^૫ એ ઉપરથી ગુર્જરદેશ લાટથી જુદો હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. વળી લગભગ એ જ સમયમાં (વિ. સં. ૬૯૦ થી ૭૦૦) ભારતવર્ષની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ પ્રવાસી મુવાન મુઆંગે ભરુચના રાજ્યથી ગુર્જરરાજ્યનો કુએસો નામથી ભિન્ન ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૬ માટે લાટથી જુદો ગુર્જરનો શોધ કરવો જોઈએ.

૨. જુઓ: મુંબઈ ગેઝીટિયર ૩૫ ૧ લા. ૧ પૃ. ૮૫.

૩. જુઓ; એનન પૃ. ૪૬૫

૪. ગુર્જરનરપતિવશમદ્વોદયો ધી સહજન્મા સામન્તદદ : એવા શબ્દો ભરુચના ગુર્જરાનાં તામ્રપત્રોમાં મળે છે. [જુઓ ૬૬ ખીજનું ત્રે. સં. ૩૮૫ (વિ. સં. ૬૮૯) નું તામ્રપત્ર. ગ્રા. લે. મા. ડિ. મા. પૃ. ૪૪.]

૫. પ્રતાપોપનતા ચસ્ય લાટમાલવગુર્જરા: ૧^{મો} લોક ૨૨, ઈ. એ. મં. ૫ પૃ. ૧૭ થી ૭૨.

૬. જુઓ; વોટર્સ મુવાનમુઆંગ મં. ૨ પૃ. ૨૪૬

અને એ માટે રાષ્ટ્રકૂટના ઉત્કર્ષ લેખો ધણી મદાય આપે એવા હોવાથી તેનું અવલોકન કરવું એ જ યોગ્ય છે.

(૧) રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ત્રીજાનાં વાણીકોરી અને રાધનપુરનાં વિ. ૮૬૪ નાં તામ્રપત્રોમાં^૭ લખ્યું છે કે, ગોવિંદના પિતા ધ્રુવે (વિ. સ. ૮૩૭ થી ૮૫૬) ગોડના સહેલા વિજયથી મદમત્ત થયેલા વત્સરાજને મરુભૂમિની મધ્યમાં હેરાન કરી નાખ્યો. અને તેની પાસેથી ગોડથી મળેલાં એ છત્રો લઈ લીધાં. આના અનુમંધાનમાં ઈર્કના વિ. સ. ૮૬૮ ના વડોદરાના તામ્રપત્રનું “તેણે ગોડ અને બંગના રાજને છત્રવાથી કુદાર્થ ગયેલા ગુર્જરેશ્વરથી હણાયલા, માલવદેશના રક્ષણ માટે પોતાનો હાથ ભોગળરૂપ કર્યો” એ વચન^૮ વાંચવાથી વત્સરાજ વિ. સ. ૮૪૦ થી ૫૦ ની આસપાસમાં ગુર્જરેશ્વર હતો, એમ લગભગ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. આવડા વંશાવળીમાં તે વત્સરાજ જેવું નામ કોઈ નથી, તેમ જ ગૌડેન્દ્ર અને બ્રમપતિને છત્રવાની કલ્પના પણ કોઈ આવડા રાજાને આવી હોય એવો મંતવ નથી. વળી ચક્ર સં. ૧૭૦૫ (વિ. સં. ૮૪૦)માં દિગંબર જૈન આચાર્ય જિનેસેને હરિવંશ પુરાણ લખ્યું છે. જેના અંતમાં કહેલું છે કે, “ત્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ રાજ્ય કરતો હતો, ઉત્તર દિશાનું ઈલાયુધ રાજા રક્ષણ કરતો હતો, પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને પશ્ચિમ દિશાનું પાલન વત્સરાજ કરતો હતો; ત્યારે એ પુસ્તક રચ્યું છે.”^{૧૦} મતલબ કે, વિ. સં. ૮૪૦ થી લગભગ ૮૫૦ સુધી

૭. ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૫૨ તથા ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૧૫૬.

૮. રૈલાસ્વીકૃતગોડરાજકમલામત્ત પ્રવેદ્યાચિરાદ દુર્માર્ગ મદમધ્વમપ્રતિ-
ર્થલ્યો વત્સરાજં યતેઃ । ગૌડીયં ધારદિન્દુપાદધવલ છત્રદ્વય કેવલં તત્માપ્તઙ્ગ
તચસોપિ ॥ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧. પૃ. ૧૫૭

૯. ગોડેન્દ્રવજ્રપતિનિર્જયદુર્વિદગ્ધ સદ્ગુર્જરેશ્વરદિગર્ભતાં ચ યત્ય ।
નીત્વા મુજં વિહતમાલવરક્ષણાર્થ ॥ જો. ૨૭ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૨ પૃ. ૧૫૬,
પ્રા. લે. મા. ૭૧-૨ લેખ નં. ૫

૧૦. શાકેશ્વરદશતેષુ સપ્તસુ દિશં પચોત્તરેપુત્રાં

પાતીન્દ્રાયુષનાન્તિ કૃષ્ણનૃપજે ધી વહમે દક્ષિણાં ।

પૂર્વે ધીમદવત્સીમૃતિ નૃપે વત્સાદિ(ચિ)રાજે પરમ્ ॥

~દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪ ની દિ.૪

પશ્ચિમ દિશામાં ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા આ વત્સરાજનું રાજ્ય હતું, એટલું ચોક્કસ જણાય છે.

ઉપરની હકીકત સાથે નીચેની હકીકતને જોડસને તથા શ્રી. દે. ગ. ભાંડારકરે જોડી છે.^{૧૧} વાત એમ છે કે, કાનડી ભાવાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ પંપના રચેલા વિક્રમાર્જુન વિજય કે પંપ-ભારત નામના કાવ્યમાં ચોસના સોલકી રાગ અરિકેસરી ખીજનો તથા તેના પૂર્વ પુરુષોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં પંપ કવિએ લખ્યું છે કે, અરિકેસરી ખીજના પિતા નર્સિહ ખીજ (તે રાઠોડોનો સામંત હતો) એ ગુર્જરરાજ મહીપાલને દરાષીને તેની રાજ્યશ્રી લૂંટી લીધી અને તેનો પીછો પકડીને પોતાના ઘોડાઓને ગગાના સગમમાં સ્નાન કરાવ્યું^{૧૨} પંપ-ભારતની રચના માટે એ કવિને અરિકેસરી ખીજએ શક મં. ૮૬૩ (વિ. મં. ૬૯૮)માં એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું^{૧૩} આ ગુર્જરરાજ મહીપાલ તે વિ. સ. ૬૭૧ ના હડાલા (હાદિયાવાડ)ના તામ્રપત્રમાં ધરણી વરાહે “રાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મહીપાલદેવની કૃપાથી પોતે તેના ગામત તરીકે શાસન કરે છે” એમ જોતે વિષે લખ્યું છે^{૧૪} તે જ હોવા જોઇએ એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો તર્ક છે. હવે, વિ. મ ૬૭૧ માં કે ૬૯૮ માં આવો ચક્રવર્તી-જેની સામે દક્ષિણના ગણદ્રુટ રાજના સામંત તરીકે જ ઉપર કહેલો નર્સિહ લડ્યો હશે અને જેની રાજધાની ગગા-સગમ આગળ કયાક હતી, તે કાણ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ગણદ્રુટ ગોવિંદ ચોથાના વિ. સ. ૬૮૭ (શક સ. ૮૫૨) ના ખલાતના તામ્રપત્રમાંથી મળે છે; તેમાં એ ગોવિંદના પિતા ઇન્દ્ર ત્રીજાએ કરેલા મહોદય (કાન્યકુબ્જ કનોજ) ના ઉન્મૂલનનું વર્ણન કરેલું છે^{૧૫} આ ઇન્દ્રના વિ. મં. ૬૭૧ તથા ૬૭૩ ના લેખો મળ્યા છે. મતલબ કે, એ ઉપર કહેલા

૧૧. મુખર્ષિ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૬, તથા જ. ખો. બ્ર. રો. એ. સો. ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૪૧૯-૪૨૦.

૧૨. જુઓ; શ્રી. ચૌ. હી. ઓઝાનો ‘સોલકીયા કા પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૦૭

૧૩. એજન પૃ. ૨૦૭

૧૪. ઈ. એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૩૨-૩૩, પ્રા. લે. મા. પ્ર. ભા. લેખ નં. ૮

૧૫. યેનેદ હિ મહોદયારિતગર નિર્મૂલમુગ્ધલિત શ્લો. ૧૯. એ. ઈ. ગ્રં. ૭. પૃ. ૩૮

પશ્ચિમ દિશામાં ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા આ વત્સરાજનું રાજ્ય હતું, એટલું ચોક્કસ જણાય છે.

ઉપરની હકીકત સાથે નીચેની હકીકતને જોડસને તથા શ્રી. દે. ગા. લાંડારકરે જોડી છે.^{૧૧} વાત એમ છે કે, કાનડી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ પપના રચેલા વિક્રમાનુર્ન વિજય કે પપ-ભારત નામના કાવ્યમાં ચોલના સોલકી ગગ્ગ અરિકેસરી ખીળનો તથા તેના પૂર્વ પુરુષોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં પપ કવિએ લખ્યું છે કે, અરિકેસરી ખીળના પિતા નગસિદ્ધ ખીળ (તે રાઠોડોના સામંત હતો) એ ગુર્જરરાજ મહીપાલને હરાવીને તેની રાજ્યશ્રી લૂંટી લીધી અને તેનો પીછા પકડીને પોતાના ઘોડાઓને ગગાના સગમમાં રનાત દુગાળું^{૧૨} પપ-ભારતની રચના માટે એ કવિને અરિકેસરી ખીળએ શક મં. ૮૬૩ (વિ. મં. ૯૯૮)માં એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું^{૧૩} આ ગુર્જરગણ મહીપાલ તે વિ. સ. ૯૭૧ ના હડાલા (કાઠિયાવાડ)ના તામ્રપત્રમાં ધરણી વરાહે “રાગધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી. મહીપાલદેવની કૃપાથી પોતે તેના સામંત તરીકે શાસન કરે છે” એમ જોને વિષે લખ્યું છે^{૧૪} તે જ હોવો જોઈએ એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોના તર્ક છે. હવે, વિ. મ. ૯૭૧ માં કે ૯૯૮ માં આવો ચક્રવર્તી-જેની સામે દક્ષિણના ગણ્દકૂટ રાજના સામંત તરીકે જ ઉપર કહેલો ન-સિદ્ધ લડયો હશે અને જેની રાજધાની ગગા-સગમ આગળ કયાક હતી, તે કોણ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ગણ્દકૂટ ગોવિંદ ચોધાના વિ. સ. ૯૮૭ (શક સ. ૮૫૨) ના ખલાતના તામ્રપત્રમાંથી મળે છે; તેમાં એ ગોવિંદના પિતા ઇન્દ્ર ત્રીગએ કરેલા મહોદય (કાન્યકુબ્જ કનોજ) ના ઉન્મૂલનનું વર્ણન કરેલું છે^{૧૫} આ ઇન્દ્રના વિ. મં. ૯૭૧ તથા ૯૭૩ ના લેખો મળ્યા છે. મતલબ કે, એ ઉપર કહેલા

૧૧. મુબર્ક જેઝીરિયર મ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૬, તથા. જ. ખો. શ્રે. રો. એ. મો. મ. ૨૧ પૃ. ૪૧૯-૪૨૦.

૧૨. જુઓ; શ્રી. જૈ. ટી. ઓઝનો ‘સોલકીયો કા પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૦૭

૧૩. એગન પૃ. ૨૦૭

૧૪. ઈ. એ. મ. ૧૨ પૃ. ૩૨-૩૩, પ્રા. લે. મા. પ્ર. ભા. લેખ ન. ૮

૧૫. ચેનેદ હિ મહોદયારનિગર નિર્મૂલમુન્નલિત શ્લો. ૧૯. એ. ઈ. મં. ૭. પૃ. ૩૮

મહીપાલનો સમકાલીન હતો, એ ચોક્કસ અને ઉપરનો નરસિંહ તો એક નાનો સામંત હતો. પંપ કવિ કહે છે તેમ મહીપાલને હરાવીને એની પાછળ અંગારંગમ મુધી જવાનું એનું મનું નહિ, પણ એ નરસિંહ રાષ્ટ્રકૂટ ઈન્દ્ર ત્રીજના સામંત તરીકે ઈન્દ્રના લશ્કરમાં ગયો હોય અને ઈન્દ્રથી મહીપાલ દારી જતાં, નરસિંહના પુત્ર અરિસરીનો આશ્રિત કવિ મહીપાલને હરાવ્યાનો જશ નરસિંહને જ આપે, એ સ્વાભાવિક છે. અને આ રીતે જોતાં ઈન્દ્ર ત્રીજએ મહોદયનું ઉન્મૂલન કર્યું અને નરસિંહે ગુર્જરાજ મહીપાલને હરાવ્યો એ એક જ બનાવનાં એ વર્ણનો છે એમ માનવું પડશે. પરિણામે પંપ-ભારતનો ગુર્જરાજ મહીપાલ એ જોનો અસ્તીનો વિ. સં. ૬૭૪ તો લેખ મળ્યો છે^{૧૧} તે ક્ષોજનો રાજા મહીપાલ એવો શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર ઉપર કહેલા લેખોની તારીખો વગેરે જાણ મેળવીને,^{૧૨} જે નિર્ણય કરે છે^{૧૩} તે યથાર્થ લાગે છે. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે પ્રસ્તુત લખાણો ક્યાં પછી, કદાચ તેને પરિણામે જ તો કંઈક ખીમ નવા લેખો મળ્યાથી પણ હવે તો આ ક્ષોજના રાજા મહીપાલની આખી વસાવળી ઠીક ચોક્કસ નક્કી થઈ ગઈ છે.^{૧૮} અને આ મહીપાલદેવ તથા પહેલાં કહેલો ગુર્જરેશ્વર વત્સરાજ એ એ ય આ ક્ષોજના પ્રતિહારવંશના રાજાઓ છે, એ પણ પુરાવિદ વિદ્વાનોના મોટા ભાગને માન્ય છે. હવે વત્સરાજનો સમય જૈન હરિવંશ પુરાણના ઉલ્લેખ ઉપરથી ઉપર જોઈએ છે તેમ, વિ. સં. ૮૪૦ થી ૮૬૦ સુધીમાં હશે. અને મહીપાલદેવનો સમય વિ. સં. ૬૭૬ થી ૬૭૪ તો ચોક્કસ. એટલે આ એ રાજાઓના સમયના વચલા ગાળા (મં. ૮૬૦ થી ૬૭૧) માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્પત્તિ લેખોમાં તથા મુસલમાન લેખકોનાં લખાણોમાં ગુર્જરના જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે પણ આ

૧૧. ઇ. એ. મ. ૧૧. પૃ. ૧૭૩

૧૭. જુઓ; એ. ઈ. મ. ૭ પૃ. ૩૦-૩૨ તથા જ. બા. એ. રા. એ રો. મં. ૨૧ પૃ. ૪૧૬-૪૨૦

૧૮. જુઓ; વિન્ડોન્ટ સિમથની અર્લો હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૮ થી ૩૮૦, પૃ. ૩૭૮ ઉપરની ટિ. પ માં આપેલા ઉલ્લેખો; "રાજા પૂતાને આ ઇતિહાસ" ખ. ૧ પૃ. ૧૫૨ થી આગળ તથા નાગરપ્રચારિણી પત્રિકા બા. ૬ અં. ૩ પૃ. ૩૦૫ થી ૩૨૭

પ્રતિહાર વંશના કનોજના રાજાઓને ઉદ્દેશીને હોવા બેધએ એવાં જોક્સનના તથા શ્રી. દે. રા. લાંઘારકરના નિર્ણયનો^{૧૯} પણ, હું ધારું છું, બીજા ઇતિહાસક વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

આપણે પણ આ પ્રકારના, વત્સરાજ અને મહીપાળ વચ્ચેના ગાળાના સુખ્ય ઉલ્લેખો ઉપર નજર કરી લઈએ.

(૨) વિ. સં. ૬૦૭ (ઈ. સ. ૮૫૧)માં આરણ વેપારી સુલેમાન કહે છે^{૨૦} કે જુઝ્ (Juz) નો રાજા બલ્હાસની^{૨૧} આસપાસના રાજાઓમાંનો એક છે અને તે મુસલમાનોનો મોટો વિરોધી છે, અને સુલેમાનનો સંપાદક અણુઝૈદ વિ. સં. ૬૭૨ (ઈ. સ. ૯૧૬) ની આસપાસમાં કહે છે કે, જુઝના રાજ્યરૂપ કનોજ મોટો દેશ છે^{૨૨} અર્થાત્ જુઝના રાજાઓ એ જ કનોજના રાજાઓ. અને કનોજમાં એ વખતે એટલે સુલેમાનના તથા અણુઝૈદના વખતમાં વત્સરાજ અને મહીપાલદેવ જે વંશમાં થઈ ગયા તે પ્રતિહાર વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા એ પણ ચોક્કસ છે.

(૩) વિ. સં. ૬૨૩ (ઈ. સ. ૮૬૭)ના લાટના રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ ત્રીજાના બચ્ચમરાના તામ્રપત્રમાં ગુર્જરાના બળવાન સૈન્યનો ઉલ્લેખ છે,^{૨૩} પછી (૪) વિ. સં. ૬૫૬ (ઈ. સ. ૯૦૦)ના દેઉલી અને નવસારીના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ બીજાના તામ્રપત્રમાં તેણે ગુર્જરાને બિવરાબા

૧૯. મુંબઈ ગેઝીટિયર મં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૮, ૪૬૯ તથા જ. બિ. એ. રા. એ. સો. મં. ૨૧ પૃ. ૪૨૨ થી ૪૨૫.

૨૦. ઇલિયટ મં. ૧ પૃ. ૪ મું. ગે. એન. પૃ. ૪૬૮

૨૧. આ બલ્હારા એટલે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટા જ એ વાત હવે સર્વમાન્ય ગણાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના વલ્લભ નરેન્દ્ર. પ્રત્યીવલ્લભ વગેરે બિરુદોના વલ્લભનું બલ્હારા એ જાણ થાય છે. જુઓ, દક્ષિણના પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૩.

૨૨. ઇલિયટ મં. ૧ પૃ. ૧૩, મું. ગે. મં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૩.

૨૩. હોમિમુસમાપત્રવલગૂર્જરાનાં ચલમ્ સ્તો ૩૭ તથા ગૂર્જરવલમતિચલવલ્.....સ્તો, ૩૮ ઇ. એ. મં. ૧૨ પૃ. ૧૫૬, પ્રા. લે. મા. પ્ર. ભા. લેખાંક ૪

અને લાટના અહંકારનો નાશ કર્યો એમ લખ્યું છે. ૨૪ (૫) વિ. સં. ૯૭૧ (ધ. સ. ૯૧૪)ના નવસારીનાં તામ્રપત્રોમાં “ગર્જના કરતા ગુર્જરો સાથેના ઉપર કહેલા કૃષ્ણને થયેલા મુદ્દ”નો ઉલ્લેખ છે. ૨૫ (૬) આ જ સમયનો ખુદદિઆનો (વિ. મં. ૯૬૯ ઈ. સ. ૯૧૨)નો ૨૬ જુઝ્ના રાગનું હિંદુસ્થાનના રાજાઓમાં ચોથું સ્થાન છે અને ત્યાં તાતરીય દીર્ઘમ પુષ્કળ વપરાય ■ એવો ઉલ્લેખ છે.

અને (૭) વિ. સં. ૯૯૬ (શક સં. ૮૬૨)ના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ ત્રીજાના દેવલી ગામનાં “દાનપત્રમાં જેનો દક્ષિણના કિલ્લાઓનો જય સાંભળીને કાલજર અને ચિત્રકૂટની આશા ગુર્જરના હૃદયમાંથી નીકળી ગઈ” એ પ્રમાણે ગુર્જરનો નિર્દેશ છે. ૨૭ આ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) અને કાલજરનો કિલ્લો (જે એ વખતે ચદેલરાજ યશોવર્મનના હાથમાં હતો.) લેવાની ઇચ્છા કરે એ કયો ગુર્જર રાજા ? એ વખતની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોતાં “કનોજનો રાજા” એ સ્પષ્ટ ઉત્તર છે. અને (૮) વિ. સં. ૯૯૯ (ધ. સ. ૯૪૩)માં અલ્લમસદ્દો લખે છે કે, ‘ખલ્હારાનો દેશ દક્ષિણમાં કાકણથી ઉત્તરમાં જુઝ્ના રાજાની હદ સુધી લખાયેલો છે. જુઝ્નો રાજા માણસો (લશ્કરનાં), ઘોડા અને જાટમાં સમૃદ્ધ છે” ૨૮ વળી અન્ય સ્થળે એ કહે છે કે, ‘આ રાજા પાસે આર દિશાઓ માટે આર લશ્કરો છે, જેમાંથી દક્ષિણનું લશ્કર માંખીર (માન્યખેટ)ના ખલ્હરા (રાષ્ટ્રકૂટ) સામે લડવા માટે છે’ આનો અર્થ એટલો જ કે જુઝ્ (ગુર્જર)ના રાજ્યને દક્ષિણમાં અડીને રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય હતું અને બધા ઉલ્લેખો જોતાં ગુર્જરો અને રાષ્ટ્રકૂટો હંમેશાં લડવા કરતા. અર્થાત અણુગ્રેહ વગેરે આરખેના ઉલ્લેખો

૨૪. જ. જા. એ. સો. એ. સો. મં. ૧૮૫. ૨૩૯, મું. ગે. એનન પૃ. ૪૧૮.

૨૫. ગર્જદગુર્જરસગરવ્યતિકર જીર્ણો જનઃ સ્થપતિ । મું. ગે. એનન પૃ. ૧૨૮ ટિ. ૪

૨૬. ઇલિયટ મં. ૧ પૃ. ૧૩ એનન પૃ. ૪૧૮.

૨૭. ચર્ય પદ્ધતિસિલદક્ષિણદિગ્દુર્ગવિજયમાકર્ણ ।

ગલિતા ગુર્જરહૃદયારક્ષાલંચિત્રકૂટાશા ॥ એ. ઇ. મં. ૫ પૃ. ૧૨-૧૯૧. પ્રા. લે. મા. ભા. ૩ પૃ. ૧૫૨.

૨૮. ઇલિયટ મં. ૧ પૃ. ૨૫ મું. ગે. મં. ૧ ખા. ૬ પૃ. ૫૨૭ તથા જ. જા. એ. સો. એ. સો. મં. ૨૧ પૃ. ૪૨૬

જોતા કનોજનું રાજ્ય એ જ ગુર્જરરાજ્ય એમ નિઃસંદિગ્ધ હરે છે. અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના લેખોથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે તેઓના ઉપર કહેલા વિગ્રહમય સંબંધને ટેકા મળે છે.^{૨૯}

આ રીતે ગુર્જર ઉલ્લેખોની પરપરા વિ. સં. ના ૧૦ માં શતકના અંતને એટલે કે મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકના સમયને અડી જાય છે. આગલા લેખમાં વિ. સં. ૧૦૧૧ ના જે ખજુરાહોના લેખની નોંધ કરી છે, તે પણ આ ગુજરાત બહારના ગુર્જર વિશે જ હોવાનો સમ્ભવ છે; એ વિશે ઉપરના ઉલ્લેખો જોતાં શકા નહિ રહે.

રાષ્ટ્રકૂટ લેખોનાં તથા આરબ મુસાફરોનાં લખાણોના ઉપરના ઉલ્લેખોમાં જે ગુર્જરનું સૂચન મળે છે તે કયા દેશના કેાણુ રાજા એ ગુજરાતનો પ્રતિહાસ તૈયાર કરતી વખત પે. ભગવાન-લાલને સૂચ્યું જણાતું નથી. પણ મુંબઈ ઝેઝીટિયરના એ ભાગમાં જ ભિન્નભાલ વિશે ત્રીજું^{૩૦} પરિચિત્ર લખતી વખતે જોકસને એ બધા ઉલ્લેખોનો તથા બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો મેળ ગોઠવીને મૂળ ભિન્નભાલના પણ પાછળથી કનોજના ધણી થયેલા રાજવંશ વિશે આ ઉલ્લેખો છે એવો સચોટ તર્ક કર્યો. અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના કેટલાક લેખો દ્વારા જોકસનના લખાણને જ પુષ્ટ તથા વધારે વ્યવસ્થિત કરી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે ગુર્જર સંબંધી પોતાના નિબંધમાં આ સમગ્ર વિષયને જે રૂપે રજૂ કર્યો, તે રૂપે વિન્સેન્ટ રિમથ વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી લીધો.^{૩૧} અને આ ગુર્જર ઉલ્લેખો કાન્યકુબ્જ-કનોજના (વિ. સ. ૮૧૦-૭૦ થી વિ. સં. ૧૦૦૩ કે ૧૦ સુધીના) પ્રતિહાર રાજવંશને ઉદ્દેશીને થયેલા છે; એટલી વાત તો, ખાત્રીના કેટલાક મુદ્દાઓની ખાખતમાં શ્રી દે. રા. ભાંડારકર, શ્રી. વિન્સેન્ટ રિમથ વગેરેથી જુદા પડનાર શ્રી. ગૌ. હિ. ઓઝા જેવા વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે. પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે,

૨૯. નાગરી પ્ર. ૫. લા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૩૦૫.

૩૦. જુઓ; મુંબઈ ઝેઝીટિયર અં. ૧ લા. ૧ પરિચિત્ર ત્રીજું.

૩૧. જ. ભા. ભે. રા. એ. સો ના ૨૧ માં પ્રથમા છપાયેલા ગુર્જરા રાજાની નિબંધ પૃ. ૪૧૩ તથા વિન્સેન્ટ રિમથની અહીં હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ છ પૃ. ૪૧૧.

કાન્યકુબ્જના આ રાજાઓને રાષ્ટ્રકૂટોગુર્જર અને આરબો, જુઝ કેમ કહે છે અને એ પ્રશનો. જવાબ. શોધના માટે કાન્યકુબ્જના આ રાજવંશના. પ્રતિદાસમાં જરા. જિંડા ઊતરવું પડશે. : ૩૨ :

૩૧. શિલાલેખાદિમાં કનોજના પ્રતિદાસ રાજાઓની વંશાવળી નાગાવલોક કે નાગભટ્ટથી શરૂ થાય છે. ૩૨ દાંસોટમાંથી જે નાગાવલોકના આદ્ય સામંત ભર્તૃવૃક્ષનું વિ. સં. ૮૧૩ નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે તે જ આ નાગાવલોક હોવો જોઈએ એવું તળજોનું મત છે ૩૩. પણ આ નાગભટ્ટ કે નાગાવલોક કનોજનો રાજા ન હતો, તે ભિન્નમાળ અને તેની આસપાસના મારવાડ પ્રદેશનો રાજા હોવો જોઈએ એવું અનુમાન છે. ૩૪. જો કે. એ માટે ચોક્કસ પુરાવો કાઢી નથી. વાત એમ છે કે, વિ. સં. ૭૦૩ (ધ. સ. ૬૪૩)માં મહારાજા હર્ષનું મરણ થયું, ત્યાં સુધી કનોજ એને તાબે હતું. પ્રાણી. વિ. સ. ૭૮૭ માં મહાકવિ ભવજીતિના આશ્રયદાતા મરોવમાં કનોજના રાજા હતા. અને તેનો વિ. મં. ૭૬૬ માં કાશ્મીરના રાજા મુક્તાપીડે પરાભવ કર્યો તથા એ મુક્તાપીડના જ પૌત્ર. જયાપીડે કનોજના રાજા વજ્રકુબ્જને હરાવ્યો; એટલી હદીક્ત રાજતરંગિણીમાંથી મળે છે. ૩૫ આ વજ્રકુબ્જને અનુયાયી ધન્વાયુધ થયો; જેને વિ. સં. ૮૫૬ ની આસપાસમાં બિહાર અને ભગાળના રાજા ધર્મપાલે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી. વજ્રકુબ્જને કનોજની ગાદી સોંપી; એટલું ધર્મપાલના ઉત્કર્ષ લેખોથી જણવાનું મળ્યું છે. ૩૬ મતલબ કે, જૈનહરિવંશને અંતે કહ્યું

૩૨. રિપોર્ટ બોર્ડ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે બોર્ડ ઇન્ડિયા ઈ. ૧૯૦૩-૪ માં હપાયેલ પ્રતિદાસ રાજા ભાજદેવની વ્વાલિયર પ્રદાસ્તિ (પૃ. ૨૮૦).

૩૩. ભર્તૃવૃક્ષના તામ્રપત્ર માટે જુઓ; એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિયા મં. ૧ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩ વ્વાલિયર પ્રદાસ્તિનો નાનદેવ એ જ નાગાવલોક એ માટે જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૬ અક ૩ પૃ. ૩૨૦

૩૪. એ-ન પૃ. ૩૨૦

૩૫. વિન્ડોન્ટ સિમય અર્બી દિસ્ટરી બોર્ડ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૮ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ

૩૬. જુઓ; ભાનસપુર તથા ખાલીમપુરનાં તામ્રપત્રો ઈ. એ. અં. ૬૫ પૃ. ૩૦૪ મં. ૨૦ પૃ. ૧૮૮, એ. ઇ. મં. ૪ પૃ. ૨૫૨ ટિ. ૩ બી. એ. સિમય આ. ૩ પૃ. ૩૭૮

છે-તેમ વિ. મં. ૮૪૦ ની આસપાસમાં ઉત્તરમાં એટલે કે કનોજમાં
 ઇન્દ્રાયુધનું રાજ્ય હતું; ત્યારે પશ્ચિમમાં એટલે કે મારવાડ-ભિન્નભાગમાં
 વત્સરાજનું રાજ્ય હતું^{૩૭} તે વત્સરાજ આ કનોજના પ્રતિહાર
 વંશના રાજા બોજની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિમાં આપેલી વંશાવળી પ્રમાણે
 ઉપર કહેલા નાગવલોડના ભત્રીજા દેવશક્તિનો પુત્ર થાય અને એ
 વત્સરાજનો પુત્ર નાગભટ્ટ બીજાએ વિ. મં. ૮૭૦ ની આસપાસમાં
 ઉપરના ચક્રાયુધ પાસેથી કનોજનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને ત્યાં જ
 ગાદી સ્થાપી. તે આ નાગભટ્ટના અનુયાયીઓ રામભદ્ર, બોજદેવ
 (૯૭૦ થી ૯૪૦), મહેન્દ્રપાલ (વિ. સં. ૯૫૦ થી ૯૬૪), મહીપાલ
 (૯૬૪ થી ૯૭૪), બોજ બીજા, વિનાયકપાલ (વિ. સં. ૯૬૮)
 અને મહેન્દ્રપાલ (વિ. મં. ૧૦૦૩) ના વખતમાં કનોજના સામ્રાજ્યનો
 ખૂબ વિસ્તાર થયો. મારવાડ, માળવા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ
 સુધીનો પ્રદેશ તેઓને અધીન થયો. પણ ઉપર જોયું છે તેમ સાદ,
 મધ્ય ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના સ્વામીત્વ માટે આ કનોજના
 રાજાઓ જેને રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર કહે છે, તેની અને રાષ્ટ્રકૂટોની વચ્ચે
 વત્સરાજ અને ગોવિંદ ત્રીજાના પિતા કુવથી આરમ્ભી તાણાતાણી
 થયાં કર્યાનાં ચિહ્નો બે ય રાજવંશોના ઉત્કર્ષ લેખોમાં આપે મળે છે.
 એ તાણાતાણીની શરૂઆત કનોજનું રાજ્ય આ પ્રતિહાર વંશને
 મળ્યા પહેલાં થયેલી એવું કિડોરી તથા શંકરપુરનાં તામ્રપત્રોથી
 તેમજ ઐહોલના લેખથી દેખાય છે. ૩૯

હવે અહીં બે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે: (૧) કનોજ પહેલાં, વત્સરાજ
 તથા તેના પૂર્વજોનું રાજ્ય ભિન્નભાગમાં હતું એમ પુરાવિદો શા ઉપરથી
 ધારે છે? અને (૨) આ વંશના રાજાઓ પોતે પોતાને ગુર્જર નથી
 કહેતા છતાં રાષ્ટ્રકૂટ લેખો અને આરખોના લખાણો તેને કેમ ગુર્જર
 કહે છે? બે ય પ્રશ્નો પરસ્પર સંબંધ છે. આ પ્રશ્નો ઉપર અજવાળું
 ફક્ત યુવાનસુઆંગના ઉલ્લેખથી મળે છે. એ ચીનાઈ મુસાફર પોતાની

૩૭. જુઓ ઉપર પા. ૧૦

૩૮. જુઓ; ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિ પ્લો. ૮-૯ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓ-
 લોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૦૩-૪ પૃ. ૨૮૧

૩૯. જુઓ ઉપર પા. ૭ તથા ૫.

પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરીનું વર્ણન કરતાં 'ક્રીએલો' દેશની રાજધાની 'પીલોમોલો' હતી એમ કહે છે. ૪૦ 'ક્રીએલો' એટલે ગુર્જર અને 'પીલોમોલો' એટલે બિજ (કે દલ) માળ એમ તર્જનોનો સામાન્ય મત છે. ૪૧ જેકસન તો બિલ્લમાલ શબ્દનો અર્થ જ ગુર્જરોનું શહેર મતો હશે એવો તર્ક કરે છે અને એથી આગળ વધીને બીલ્લો ગુર્જર અર્થ સૂચવે છે. ૪૨

યુવાનયુઆંગનો આ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૬૯૬ની આસપાસનો મનાય છે. એથી જૂનો ગણાય એવો એક જ ઉલ્લેખ ગૂર્જર સંબંધી મળ્યો છે. અને તે હર્ષચરિતમાં યુવાનયુઆંગના સમકાલીન બાણ કવિએ ચક્રવર્તી હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને 'ગૂર્જર પ્રજાગર' કહીને કરેલો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખને પ્રભાકરવર્ધનના સમયનો ગણીએ તો પણ એ વિ. સં. ૬૫૦થી વહેલો તો ન જ ગણાય.

યુવાનયુઆંગના તથા બાણના ઉલ્લેખમાં લાટ, સિન્ધુ, માળવા (કે ઉત્તરેન), વલ્લભી, વડનગર વગેરેની સાથે ગૂર્જરનો ઉલ્લેખ છે. ૪૩ અને યુવાનયુઆંગ તો રપટ બિલ્લમાલને ગૂર્જરદેશની રાજધાની કહે છે; માટે બિલ્લમાલની આસપાસનો મારવાડનો પ્રદેશ તે ગૂર્જરદેશ એવું પુરાવિદોનું અનુમાન થોડું છે અને બહુમાન્ય પણ છે. અને એ જ કારણથી ઉપર વિ. સં. ૭૬૫નો ચાલુક્ય તામ્રપત્રનો જે હવાલો આપ્યો છે. ૪૪ તેમાં સિન્ધુ, કન્નડ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાપોતકટ અને મૌર્ય સાથે ગૂર્જરનો જ ઉલ્લેખ છે, તે તથા આરબોએ (વિ. સં. ૭૮૦ થી ૭૯૬ વચ્ચે) સિન્ધુ જીત્યા પછી ખલીફના સૂબા જૈનદત્તી હુદાડ ટાળાઓએ જે જે દેશો ઉપર કબજો કર્યાનું લખ્યું છે, તેમાં મારવાડ,

૪૦. જુઓ; વોટર્સ યુવાનયુઆંગ અ. ૨ પૃ. ૨૪૯

૪૧. શ્રી. દે. સ. બાંડારકરે પીલોમોલો એટલે બિજમાલ નદિ એવી દલીલ કરી હતી. (જુઓ જ. બે. રો. એ. સો. ૧ અ. ૨૧ પૃ. ૩૧૮) પણ વિન્ટરસેન્ટ સ્કિમ્મ વગેરે પીલોમોલો તે બિજમાલ જ એ મતના છે. (જુઓ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૬ ટિ. ૧)

૪૨. મુંબઈ એઝીટિયર અં. ૧ બા. ૧ પૃ. ૪૬૬ ટિ. ૬

૪૩. દુર્ગહરિષ્કેસરી સિન્ધુરાજજવરો ગૂર્જરપ્રજાગરો ગાંધરાધિપદસ્તિજવરો છાટપાટવપાટવરો માલવલક્ષ્મીલતાપરણુઃ । હર્ષચરિત.

૪૪. જુઓ ટિ. ૧

મલીઢ (માળવા), ગરસ (ભરુચ), ઉઝૈન (ઉજ્જૈન), અક્ષૈલમાન (ભિલ્લમાલ ?), સાથે જુઝ્- (ગુર્જર) નો જે ઉલ્લેખ છે ૪૫ એ ઉપરના અનુમાનને પોષક છે. આ પછીના ઉલ્લેખો ઉપર નોવાઈ ગયા છે. એ સર્વ ઉપરથી ભિલ્લમાલની આસપાસનો મારવાડ પ્રદેશ એ જૂનો ગુર્જરદેશ એટલો નિર્ણય સર્વમાન્ય ગણવામા વાધો નથી પણ એ ભાગ ગુર્જરદેશ શા માટે અને ક્યારે કહેવાયો ? ગુર્જર લોકો ઉપરથી ગુર્જરદેશ નામ પડ્યું એટલું પણ મોટે ભાગે કબૂલ છે પણ આ નામ ક્યારે પડ્યું એ ખાખતમા ખે મત છે ખગ (૧) એક મત એવો છે કે, ગુર્જરનો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ પણ વિ ગ ૬૫૦થી આગળ નથી જતો. અને એ પહેલાંનો તો કોઈ ઉલ્લેખ મળ્યો જ નથી. એટલે વિ. સં ૬૦૦ની આસપાસમા ઉત્તરમાથી ગૂર્જરા ભિન્નમાળમા આવ્યા અને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ત્યારથી એ દેશ ગુર્જરદેશ કહેવાવા લાગ્યો. પછી વિ સ ૬૩૫-૪૦મા તો એ વંશના કોઈએ ભરુચમા ગૂર્જર-રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૪૧ જેકસનના આ તર્કને જ જરા બદલાવીને વિન્સેન્ટ રિમથ કહે છે ૬૪૭ ' યથોમા અને ઉત્કીર્ણ લેખોમા ધણી વાર ગૂર્જરા સાથે હજોનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામા આવે છે અને હજોના જે ટોળાઓ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા તેમા હજુ પછી સૌથી અગત્યનું ટોળું ગૂર્જરાનું, અને તેઓએ પળખમા ૪૮ તથા રજપૂતાનામા યાણુઓ નાખ્યા રજપૂતાનાનું યાણુ એ ભિન્નમાલનું ગુર્જરરાજ્ય. અર્થાત્ એ બનાવ હજુ તોરમાણું ગભ્ય માળવામા સ્થપાયું તે અરસામા બન્યો હોય તો, વિ. સ ના છઠ્ઠા શતકની પાછલી અર્ધી શતાબ્દિમા બન્યો હોય એવું વિન્સેન્ટ રિમથના કહેવાનું તાત્પર્ય નીકળે છે થી ગૌ હી ઓઝા ઉપરના મતથી જુદા પડે છે. તેઓ કહે છે કે, વિ સ ૬૮૫મા તે ભિન્નમાલમા ચાપવરાનું રાજ્ય

૪૫ ઈસિયટ ગ્ર ૧ પૃ ૪૪૦ ૪૪૧ મુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૪૬૭

૪૬ જુઓ, મુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૪૬૭ તથા પૃ ૨૧૪

૪૭ અર્વી હિસ્ટરી આફ ઇન્ડિયા ગ્રા ૩ પૃ ૩૨૧, ૪૧૧, વગેરે .

૪૮. પળખમા જે ગૂર્જર યાણુ નખાયું હતું તેનો ઉલ્લેખ રાજ તર ગિણીમા મળે છે .--

उच्चखानालखानस्य सस्ये गूर्जरभूमिज रा d प 1४४

આ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૯૪૬ ની આસપાસના સમયનો છે.

—હતું^{૪૯} એમ અહાપૂતના કહેવાથી જણાય છે અને તે પહેલાં વિ. સં. ૫૬૭માં તો ત્યાં દુષ્ણોનું રાજ્ય હતું અને તેથી પૂર્વે શૂતોનું; એટલે 'ગૂર્જરા'નું રાજ્ય ક્યારે હતું અને આવડાએએ 'ગૂર્જરા' પાસેથી 'ક્યારે લીધું' એ અનિશ્ચિત છે એમ શ્રી. ગૌ. 'હી.' ઓઝા' કહે છે; પણ તેઓ 'ઉમેરે છે કે, મદાક્ષરપ દુદ્ધમાના વિ. અં. ૨૦૮ના મિરનારના 'શિલાલેખમાં' મરુ નામ છે અને ગૂર્જર-નથી 'ગાદે એ પછી' વિ. સં. '૪૦૮' પહેલાં કાંઈ પણ વખતે ગૂર્જરાનતિને લાખે 'હોવાથી' નોંધપૂર રાજ્યની ઉત્તર સીમા (જ્યાંથી કિડવાના અને મંગલાનકના લેખો મળ્યા છે) થી આરંભી ભરુચ' સુધીનો આખો પ્રદેશ ગૂર્જરાને અધીન-હોવાને 'લીધે' ગૂર્જરાના કહેવાયો.^{૫૦} પણ આ વિધાનને ય કાંઈક સંકુચિત કરવું પડ્યો ઉપર કહેલો સમજો પ્રદેશ એક માથે 'ગૂર્જરા' કે ગૂર્જરદેશ જેવું નામ પામ્યો હોય એમ નથી લાગતું. વળી આપવંશનું રાજ્ય હોવાનો જ વાધો શ્રી. ગૌ. 'હી.' ઓઝા' રજૂ કરે છે તે પણ ટકે એવો નથી, કાળુ કે બ્રહ્મગુપ્તે કયે સ્થળે અન્ય લખ્યો 'એ નથી કહ્યું, માત્ર આપવંશના રાજ્ય વખતે અન્ય લખ્યો 'એટલું જ કહ્યું છે. પણ તેઓ લિલ્લમાલકાચાર્ય' નામથી પાછળથી પ્રખ્યાત થયા હોવાને લીધે, એ વખતે લિલ્લમાલનો રાજ આપવંશી હોતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. પણ એણે પોતે પોતાને લિલ્લમાલનો વતની કહ્યો નથી,^{૫૧} એટલે આપવંશના રાજ્યમાં 'કાંઈ સ્થળે' તેણે અન્ય લખ્યો હોય અને એ જ કાળે લિલ્લમાલમાં ગૂર્જરાનું રાજ્ય હોય એ સંભવિત છે. આપવંશનું અને ગૂર્જરાનું રાજ્ય જુદે જુદે સ્થળે એક કાળે હોય એવું ઉપર દાકેશ વિ. સ. ૭૬૫નાં ચાલુક્ય લેખથી પણ દેખાય છે.

૪૯. શ્રી આપવંશતિલકે શ્રી વ્યાઘ્રમુલે મુપે શકનૃપાણામ્

પચાશસંયુતૈર્વર્ષસતૈઃ પચમિર્ભવ્યતીતૈઃ ॥

માદ્મ. સ્ફુટસિદ્ધાન્તઃ કૃતો જિઘ્ણમુત્તરગ્નગુલ્ફેન ॥

૫૦. જુઓ; રાજપૂતાને કા દતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૫૬ તથા ૧૩૧

૫૧. આ હકીકત ઉપર શ્રી. દે. રા. ભાટાગકદે ગૂર્જરા ઉપરના નિબંધમાં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. અને કદી દીક્ષિત કહે છે કે, ખટખાલના દીકાકાર વસ્ત્રે બ્રહ્મગુપ્તને લિલ્લમાલકાચાર્યની સજા આપી છે અને દેટલાક પુસ્તકોને અતે એ સજા મળે છે. જુઓ; ભારતીય ન્યાતિ: રાસ ૫. ૨૧૭ દિ.

૧. હણેના રાજ્યનો વાંધો પણ એવો જ નજીક છે, હણેના રાજ્ય પશ્ચિમ દિશ્માં હોવા છતાં એના સામંત તરીકે બિલ્લમાલમાં ગુર્જરાનું રાજ્ય હોય એ સંભવિત છે. મતલબ કે, બાણ પહેલાંનો કોઇ ઉલ્લેખ ગુર્જર નામનો મળતો નથી; એ એતાં તથા યુવાનયુગમાં બિલ્લમાલને ગુર્જરદેશની રાજધાની કહે છે એ મેળવતાં, વિ. સં.ના ૪૬૧. શતકમાં અને કદાચ તે પહેલાં પણ એકાદ શતકથી ગુર્જરાનું રાજ્ય, બિલ્લમાલની આસપાસના પ્રદેશમાં હોય અને તેને પરિણામે જ વિ. સં.ના સાતમા-શતકમાં એ પ્રદેશ ગુર્જરદેશ કહેવાયો હોય એમ અર્ધું એતાં અત્યારે તો લાગે છે.

૨. વળી એ જ વખતે એટલે વિ. સં.ના સાતમા શતકમાં આવડાં-ઓનું રાજ્ય પ્ર. ચિં. વગેરે ગુજરાતના અર્ધધામાં સચવાઈ રહેલી દંતકથા કહે છે તેમ, પંચાસરમાં હોય અને અહમરુપ્તવાળો આવડાવંદરી વ્યાધમુખ બિલ્લમાલનો નહિ પણ બીજા કોઇ પ્રદેશનો-કદાચ પંચાસરનો રાજ હોય અને અહમરુપ્તે એના રાજ્યકાળમાં અહમરુટ સિંહાંત લખ્યો હોય એમ પણ ખનવાળોગ છે. અહમરુપ્તનું બિલ્લમાલકાર્ય નામ પાછળનું છે, છતાં અહમરુટ સિંહાંત લખ્યા પછી તેઓ બિલ્લમાલમાં જઈને રહ્યા હોય અને ત્યાં આચાર્ય થયા હોય તો એ કલ્પના પણ અસંભવિત નથી.

૩. વનરાજના બાપ જયશિખરી પહેલાં સો-પોણાસો વર્ષથી પંચાસરમાં આવડાવંશનું, રાજ્ય હોય એ સંભવિત માનવામાં આવે તો, વિ. સં. ૬૮૫મા પચાસરમાં આવડા વ્યાધમુખનું અને બિલ્લમાલમાં ગુર્જર રાજનું રાજ્ય હોય અને આ બિલ્લમાલના ગુર્જરને ચાલુક્ય પુલકેશી બીજાએ હરાવ્યા હોય એ સમજી શકાય છે. ૫-૭ વર્ષ પછી યુવાનયુગમાં બિલ્લમાલ ગયો ત્યારે ત્યાં એ જ ગુર્જર રાજનું રાજ્ય ચાલતું હતું એમ માનવામાં કોઇ વાંધો લાગતો નથી. એટલું જ નહિ પણ એથી ઘણી મુશ્કેલી દૂર થાય છે. લાટના અવનિ જનાશ્રવના વિ. સં. ૭૨૬ ના તાત્રપત્રમાં આરબોને હાથે જે આવડાઓની તથા ગૂર્જરાની હાર થયાનું કહેલું છે, તે પચાસરના આવડાઓની અને બિલ્લમાલના ગૂર્જરાની સમજવાથી ઘણી મૂંઝવણ ઊઠેલી જાય છે. કદાચ આ હારને પરિણામે જ, વિ. સં. ૮૦૨માં વનરાજે અણહિલપુરમાં, રાજ્યગાદી સ્થાપી અને બિલ્લમાલની ગાદી વિ. સં. ૮૧૩ પહેલાં પ્રતિહાર નાગવલોકે પડાવી લીધી.

હવે શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા કહે છે કે, શિલ્લમાલના ગૂર્જરરાજ્યના રાજાને યુવાનયુગ્માગે ક્ષત્રિય કહેવું છે.^{૫૨} પણ આ દલીલના જવાબમાં સામે પક્ષ પં. ભગવાનલાલ ધન્વજી, જેક્સન, શ્રી. દે. રા. બાંડારકર, વિન્સેન્ટ રિમથ વગેરે કહે છે કે, પરદેશી જાતો પણ આ દેશમાં આવી, આ દેશના સમાજમાં ભળી જતાં તેમાંના જેઓ રાજ્યના ધણી થયા તેના વંશજો ક્ષત્રિય ગણાવા લાગ્યા.^{૫૩} અને આ દલીલના ટકામાં પોતાને પહેલાં ગૂર્જર નરપતિ વંશના કહેનાર ભરુચના રાજાઓ પાછળથી પોતાને મહાભારતના કર્ણના વંશના કહે છે, એ દાખલો ટાંકે છે. આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં જ ગૂર્જરજાતિ વિશે વિચાર કરી લેવો એ ઠીક છે. કારણ કે ઉગ્ર મતભેદ એ બાબતમાં જ છે.

ગૂર્જર નામના રાષ્ટ્રકૂટ લેખોમાંના તથા મુસલમાન ગ્રંથકારોનાં લખાણોમાંના જે ઉલ્લેખો ઉપર જોયા તે ઉલ્લેખોથી કનોજના નાગભટ્ટ, ભોજ, મહીપાલ વગેરે રાજાઓ તથા કનોજમાં રાજધાની થયા પહેલાંના તેના વત્સરાજાદિ પૂર્વજો ગૂર્જરજાતિના હરે છે એમ જેક્સન તથા શ્રી. દે. રા. બાંડારકર કહે છે.^{૫૪} વળી કનોજના આ પ્રતિદાર રાજાઓ ગૂર્જરજાતિના હોય તો પૃથ્વીરાજ રાસામાં પ્રતિદાર પેઠે જ અગ્નિકુળના કહેલા સોલકીઓ અને પરમારો પણ ગૂર્જરજાતિના જ હોવા જોઈએ, એટલું ધીમેથી ઉમેરી દે છે. અને વિન્સેન્ટ રિમથ આ આખું જ કોણુ ગળે ઉતારે છે.^{૫૫} પણ આ સામે શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા^{૫૬} તથા શ્રી. ચિ. વિ. વૈદ્ય^{૫૭} કહે છે તે મને તો વજનદાર લાગે છે. પહેલું તો અગ્નિકુળ વાળી દંતકથા જે પૃથ્વીરાજ

૫૨. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં-૧ પૃ. ૧૫૭

૫૩. જુઓ; મુંબઈ ગેઝીટિયર મં-૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૫ તથા ૪૬૭, જ. બા. બે. રો. એ. સો. મં-૨૧ પૃ. ૪૩૩ તથા અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૨

૫૪. મુંબઈ ગેઝીટિયર મં.-૧ ભા-૧ પૃ. ૪૬૯ તથા જ. બા. બે. રો. એ. સો. મં. ૨૧ પૃ. ૪૨૮

૫૫. અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૪૧૧, ૪૧૨

૫૬. રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૨ વગેરે

૫૭. જ. બા. બે. રો. એ. સો. ૧૯૨૧-૨૨ સ. ૧ માં ચિ. વૈદ્યનો લેખ, The exploded myth of Agnikulas.

રાસામાં આપી છે તે પૃથ્વીરાજ રાસા અન્ય જ પૃથ્વીરાજના સમયનો નથી; એટલું જ નહિ પણ સોળમા સતકથી પ્રાચીન નથી.^{૫૮} વળી તેમાં આપેલી દંતકથાથી વિરુદ્ધ તે તે વંશના, રાસા કરતાં જૂના કાળના લેખોમાં જુદી જ ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી મળે છે. મતલબ કે, રાસાની દંતકથા ખિલકુલ વિધાસપાત્ર નથી અને એટલાને જ આધારે પરમાર, શિંદાણ વગેરેને ગૂર્જરજાતિના ઠરાવી દેવા એ તો તદ્દન ખોટું છે. માત્ર એક પ્રતિદાર વિશે જરા વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે કે, રાષ્ટ્રકૂટના લેખોમાં તથા મુસલમાની લખાણોમાં જેટલા ગૂર્જર નામના ઉલ્લેખો છે, તે બધામાં ગૂર્જરદેશ એવો અર્થ લેવાથી કંઈ વાંધો આવતો નથી. ગૂર્જરજાતિ જ અર્થ લેવો પડે એવો તો એક પણ ઉલ્લેખ નથી એમ મતે પણ લાગે છે.^{૫૯} પણ અલ્લવર રાજ્યના રાજેરગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાંથી વિ. સ. ૧૦૧૬ (ઇ. સ. ૯૬૦)નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, જેમાં એ વખતે રાજ્યપુર (રાજેરગઢ) તથા તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ગૂર્જરવંશના પ્રતિદાર મહારાજ મયનદેવનું રાજ્ય હતું એમ લખેલું છે.^{૬૦} એ જોખને શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર કનોજના પ્રતિદારને પણ ગૂર્જર ઠરાવવાનો મત્ત કરે છે.^{૬૧} પણ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાની દલીલ એવી છે કે, આ રાજેરગઢના રાજાઓ ગૂર્જરવંશના ખરા કારણ કે એ પોતે જ કહે છે, પણ કનોજના પ્રતિદારો નહિ, કારણ કે કનોજના પ્રતિદારો તો પોતાને રઘુવંશી કહે છે.^{૬૨} અને કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલનો શુરુ કાવ્યમીમાસા વગેરે ગ્રન્થોનો કર્તા કવિ રાજશેખર (વિ. સં. ૯૫૦ થી ૯૮૦) આ રાજાઓને

૫૮. જુઓ; આ જ પુસ્તકમાં 'અ દ'ખરદાઇનો પૃથ્વીરાજ રાસો નામે લેખ.

૫૯. રાષ્ટ્રકૂટના એક ઉલ્લેખ મઠિ ૫. લગવાનલાલે એ જાતિનો નહિ પણ દેશનો ઉલ્લેખ છે, એમ કહ્યું છે. જુઓ મુંબઈ ગેઝીટિયર અ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૭ ટિ. ૨

૬૦. એ. ઇ. ઇ. ૩ પૃ. ૨૬૬

૬૧. બા. એ. રા. એ. સો. ઇ. ૨૧ પૃ. ૪૧૬

૬૨. જુઓ; બોજદેવની આલિયરની પ્રશસ્તિ સ્તો. ૨, ૩, ૭; એન્-યુઆલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૨૮૦-૮૧, નાગરી પ્રચારિણી, પત્રિકા ભા. ૬ અ. ૩ પૃ. ૩૧૭

રઘુતિલક કહે છે. ૬૩

પણ મધ્યકાલીન રાજપૂત રાજવંશો વિષે આ બાબતમાં તેઓના જ વંશના લેખોમાં એવી ગડબડ જોવામાં આવે છે કે, આ પુરાવાનું વળતર ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. અનેક રાજવંશોની ઉત્પત્તિ જુદે જુદે વખતે એ જ વંશનાં લખાણોમાં જુદી જુદી બતાવવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે (૧) દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના અમુક લેખોમાં તેઓને ચંદ્રવંશી કહેલ છે, પણ એ જ વંશના ગણાતા કનોજના ગઢડવાલો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે. ૬૪ હલાયુષ કવિરહસ્યમાં રાષ્ટ્રકૂટોને સાત્યકિના વંશના કહે છે. અને વિ. સં. ૯૭૦ સુધીના એ વંશના લેખોમાં તે ચંદ્રવંશ કે સૂર્યવંશ એકેયનો ઉલ્લેખ નથી. અન્યત્ર વળી હિરણ્યકશિપુના વંશના રાષ્ટ્રકૂટોને કહેલ છે. ૬૫ (૨) ઉડેપુરના રાણાઓનો સૂર્યવંશ ગણાય છે. પણ એ જ વંશના રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં એ વંશના મૂળ પુરુષને આનંદપુર (વડનગર)નો વિપ્ર અર્થાત્ નાગરબ્રાહ્મણ કહેલો છે. ૬૬ અને આટલ (જયપુર રાજ્ય)માંથી મળેલા ગુહિલોત બાહાદિત્યના લેખમાં એ વંશના રાજાને બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત કહેલો છે. ૬૭ વળી વિ. સં. ૭૧૮ના લેખમાં કેવળ ગુહિલાન્વય કહેલ છે. ૬૮

(૩) દક્ષિણના ચાલુક્યોના જૂના લેખોમાં તેઓને ચંદ્રવંશી સૂર્યવંશી કાંઈ કહેલ નથી. પણ માનવ્ય ગોત્રના હારીતીપુત્ર કહેલ છે. ૬૯ પરંતુ પાછળથી છેક વિક્રમાદિત્ય ૭૪૧ (વિ. સં. ૧૧૩૩ થી

૧૩. રઘુકલતિલકો મહેન્દ્રપાલ: (વિદ્યસાગર-છંડા પૃ. ૧)

રઘુવંશમુક્તામણિના મહીપાલેન (બાલભારત)

૬૪. મુંબઈ ગેઝીટિયર એ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૩ તથા 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશો' ભા. ૩ પૃ. ૫ થી આગળ.

૬૫. મું. ગે. એ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૩

૬૬. જુઓ; ચિતોડગઢની વિ. સં. ૧૩૩૧ ની પ્રશસ્તિ, રાજ કુંભરું એકલિંગ માહાત્મ્ય, વિ. સં. ૧૩૪૨ ની અચલગઢની પ્રશસ્તિ વગેરે. જ. એ. સો. બેંગાલ ૧૯૦૬ માં ગુહિલોત વિષે શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરનો લેખ તથા શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનું ગેવાહના ગુહિલો.

૬૭. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ખં. ૧ પૃ. ૩૮૩

૬૮. એનન પૃ. ૩૬૬

૬૯. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૧, ૮૨

૧૧૮૩) ના એક શિલાલેખમાં ચંદ્રવંશી કહેલ છે.^{૭૦} અને તે વિક્રમાદિત્યનો જ આશ્રિત કવિ બિદ્ધણ તથા તેને અનુસરીને ગુજરાતના પ્રમુખકારો ચાલુક્ય મૂળપુરુષને બહાના ચુલુકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે.^{૭૧} અને કલચુરીવંશી સુવરાજદેવ ખીખના સમયના બિદ્ધારીના લેખમાં તેની જ દ્રોણના ચુલુકમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે.^{૭૨}

(૪) ચૌહાણો - ઇ. સ. ૧૧૬૯ ના સોમેશ્વરના બીજાલ્લાના લેખમાં ચૌહાણ કુળના મૂળપુરુષને વત્સગોત્રનો વિગ્ર કહ્યો છે. વિ. મં. ૧૨૨૫ના રોડને મળેલા હાંસીના કિલ્લાના લેખમાં તથા આશુ પર્વત ઉપરના અચલેશ્વરના મંદિરના વિ. મં. ૧૩૭૭ ના દેવકારાવ હાલના લેખમાં ચૌહાણવંશને ચંદ્રવંશી વત્સગોત્રી કહેલ છે; ન્યારે વીસલદેવના સમયના લેખમાં, હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તથા પૃથ્વીરાજ-વિજયમાં એને સૂર્યવંશી કહેલ છે. અને હાલના ચૌહાણો પોતાને વસિષ્ઠના અમ્બિકુકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે.^{૭૩}

(૫) પરમારો - પદ્મગુપ્તરચિત નવસાહસાંકચરિતમાં પરમાર વંશની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠના અમ્બિકુકમાંથી માની છે. ધનપાલરચિત તિલકમળરી તેને ટેકો આપે છે. પણ તેના જ સમકાલીન હલાયુધે પિંગલસૂતવૃત્તિમાં ઉતારેલા એક શ્લોકમાં પરમારવંશી મુળને બલ્લક્ષ્મ-કુલીન કહેલ છે. હાલમાં માળવા તરફના પરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશ જ માને છે.^{૭૪}

(૬) પ્રતિહાર - મંડારના પ્રતિહારના ત્રણ શિલાલેખો (૧) વિ. સં. ૮૯૪ના બે અને (૩) ધટિયાલાનો વિ. સં. ૯૧૮ નો મળ્યા છે. જેમાં તે વંશની ઉત્પત્તિ એવી રીતે આપી છે કે, 'હરિશ્ચન્દ્ર નામના વિગ્રને બે સ્ત્રીઓ હતી, એક દ્વિજ વંશની અને બીજી ક્ષત્રિય કુલની; આમાંથી બાહ્યાણ સ્ત્રીથી જે પુત્રો થયા તે બાહ્યાણ પ્રતિહાર કહેવાયા, અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી તે ક્ષત્રિય પ્રતિહાર કહેવાયા. ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી જે

૭૦. 'સૌવ કિચો કા પ્રાચીન દત્તિદાસ' પૃ. ૩, ૪

૭૧. વિક્રમાદેવચરિત સ. ૧ શ્લો. ૩૩ થી ૫૭ પ્ર-ચિ, મૂળરાજ પ્રમુખ.

૭૨. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૩ પૃ. ૪૫૬.

૭૩. એજન પૃ. ૪૫૭ તથા મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૮

૭૪. એજન પૃ. ૪૫૭.

છોડરા થયા તે મંદપ થયા.' આ મંડોરના પ્રતિદારો. ૭૫ પછી કનોજના પ્રતિદારો પોતાને રવંધુથી કહે છે અને ત્રીજા રાજેન્દ્રગઢના ગૂર્જર પ્રતિદારો, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. ૭૬

ઉપર આપેલા દાખલાઓ ભોતાં સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ સાથે સમકાલીન રાજાઓના વંશને જોડવાનો પદ્ધતિ પાછળથી આપ્યો છે. ખાસ કરીને પૌરાણિક કથાઓની અસરનું એ પરિણામ છે અને ઉપર આપેલા દાખલાઓમાંના કેટલાક દાખલા આપી, શ્રી. વિ. વેશ્વરનાથ રેડી જે કહે છે કે, 'આ બધો ગોટાળો સંભવતઃ પુરાણોની કથાઓના અનુકરણથી થયો છે માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશ્વસનીય નથી' ૭૭ તે મથાર્થ લાગે છે.

★

૭૫. 'વપ્રસ હારિષ્વન્દારવ્ય : પત્ની મદા પ્વ ક્ષત્રિયા । તેન
પરિણીતા દ્વિજાત્મજા દ્વિતીયા ક્ષત્રિયા મદા મહાપુલ્લગુણાન્વિતા ॥
'નાગરીપ્રત્યાક્ષી પત્રિકા' ભા. ૯, અંક ૩ પૃ. ૩૧૪ ટિ. 'રાજપૂતાને કા
ઇતિહાસ' અં. ૧. પૃ. ૧૨ ટિ. ૨ તથા પૃ. ૧૪૮
૭૬. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' અં. ૧, પૃ. ૧૩૩ તથા ૧૫૬.
૭૭. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' : અં. ૩, પૃ. ૪૫૮.

યાદવોનું કુળ

ભુગવાન કૃષ્ણ યાદવ હોવાથી યાદવો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યાદ આવે છે; પણ યાદવ વંશની વંશાવળી અને શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર જાને એક જ મન્યો-પુરાણોમાં મંત્રિત હોવા છતાં બહેનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે થયો છે. વૈષ્ણવ પુરાણોએ એક યાદવ મહાપુરુષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર નથી લખ્યું; પણ વૈષ્ણવોના પરમપૂજ્ય દેવના અવતાર તરીકે લખ્યું છે. મતલબ કે, વર્તમાન સ્થિતિમાં યાદવ વંશાવળી શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર ઉપર બહુ પ્રકાશ નાખતી હોય એમ દેખાતું નથી, પણ યાદવ વંશને તો શ્રીકૃષ્ણના જન્મને લીધે ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે.

મેં અહીં યાદવ વંશ સંબંધી ઉપલબ્ધ ખણી ખરી વાતો ટૂંકમાં નોંધી છે; એમાં શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર સંબંધી કેટલુંક આવી જાય છે. અને શ્રીકૃષ્ણનું દૈવી નહિ પણ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ સમજવામાં આ નાની નાની બાજતો વધારે ઉપયોગી છે એમ મને લાગે છે.

યદુથી ભિતરેલા તે યાદવો, એટલે યદુનું મૂળ જોવું પડશે. પુરાણો બધા ક્ષત્રિય વંશોના મૂળ પુરુષ તરીકે વૈવસ્વત મનુને ગણે છે, વૈવસ્વત મનુથી ભવિષ્યના રાગ્નઓ-ગ્રુપ પહેલાંના રાગ્નઓ સુધીના જુદા જુદા ક્ષત્રિય વંશોની વંશાવળી વરાહ, વામન, સ્કન્દ, નારદીય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને ભવિષ્ય સિવાયનાં બધાં પુરાણોમાં આપી છે. મહાભારતમાં અને રામાયણમાં પણ કેટલીક વંશાવળીઓ મળે છે. વંશાવળીઓ જે પુરાણોમાં મળે છે, તેમાં પણ આશ્વિન એક સરખી અને સંપૂર્ણ નથી મળતી. વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્યપુરાણ, પદ્મપુરાણ (પાંચમો ખંડ), વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુની બીજી આવૃત્તિ જેવું ભાગવતપુરાણ એટલાં પુરાણોમાં વંશાવળીઓ વિસ્તારથી અને થોડે ઘણે અંશે સંપૂર્ણ મળે છે. છતાં એક જ વંશનાં નામો પણ આ બધાં પુરાણોમાં એકસરખાં નથી મળતાં, તેમ આ પુરાણોએ પણ બધા વંશો સંપૂર્ણ

આપવાનો પ્રયામ કર્યો નથી, મતલબ કે, આ વિષયનું જે માહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે ઘણી રીતે તુટક છે

વળી આ પૌરાણિક વચ્ચે માહિત્યનો બહુ થોડો અભ્યાસ થયો છે. ખરી રીતે સદ્ગત પુરાણવિદ પાર્નિટરે આ વશોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે અને આ દેશની ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં વશોને ધ્યાન અપાવવા માટે પ્રમળ પક્ષવાદ કર્યો છે. ભગવાન શુદ્ધ પછીના સમયના વશો માટે પાર્નિટરની પહેના જ પુગણોને એક પ્રમાણ તરીકે પ્રાચ્ય તત્ત્વજ્ઞોએ સ્વીકાર્યા હતા. પણ તે પહેલાના સમય માટે અને વધારે તો ભારત શુદ્ધ પહેલાના સમય માટે પુગણોમાં વચાવળીઓ પાર્નિટરના પ્રકાશનો પછી પણ પુગતત્ત્વજ્ઞોમાં બહુમાન્ય યર્થ નથી ખરી વાત એ છે કે પુગણો જેવા અત્યારે મળે છે તેવા ઘણા વખત પછી લખાયા છે અને હાતના પુરાણોના જૂના અગોવાણુ મૂળ પુગણ પણ મહાભારતના પહેના થયેલી જૂનું હોવાનો સભવ નથી. વળી આ સૂતોમાં સાહિત્ય એક રીતે પાછળના બારોટોના ચોપડાઓ જેવું છે. જુદા જુદા જૂના વશોના આશ્રિત સૂતોએ તે તે વશના પેઢીનામાં જરૂર જાળવી રાખ્યા હશે પણ નવા નવા રાજવશો આવે ત્યારે એ રાજ્યોના પૂર્વજોને છેક મનુ માથે જોડવાની આ સૂતોની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાંથી આ પૌરાણિક વશોમાં ખોટા અશો દાખલ થયા હોવાનો સભવ છે. ઉદેપુરના ગામોના બારોટોએ એ રાજ્યોની વચાવળીને છેક ઈક્ષ્વાકુ સાથે જોડી દીધાની વાત પ્રસિદ્ધ છે, અરે, એટલે સુધી પણ જવાની જરૂર નથી. પોતાને યાદવવંશી કહેવગરતા મઠિયાવાડના ગામડાના ખેરીયા ખેડૂતોના બારોટો એના પેઢીનામાને કૃષ્ણ સુધી લઈ જાય છે. આ રિયતિમાં પૌરાણિક વચ્ચે માહિત્યમાંથી ઇતિહાસ તારવતાં ખૂબ સાવધાન ગહેવાની જરૂર છે અને ન્યા બીજા સાધનો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં એ સાધનોના પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વશોની પરીક્ષા કરી જેવી જોઈએ.

શુદ્ધના સમયની જાનતમાં આ રીતની પરીક્ષા શક્ય હોવાથી આ દેશના ઇતિહાસના અન્વેષકોએ છ સ પૂર્વે ૬૦૦ પછીના વખત માટે પુરાણોક્ત વશોને ખૂબ કરી જેવા પછી એનો આ દેશનો ઇતિહાસ

૧ પુરાણોના કાલાનુક્રમની નર્વા ગ્ર. વ સો વચ્ચેથી પ્રકાશિત 'પુરાણ વિવેચન'માં મે કરી છે

ઉકેલવામાં ધણો લાભ લીધો છે. પણ એ સંમયના વંશોમાં જે પુરાણોમાં ગણ્યક થઈ છે. પ્રઘોતો અને શૈશુનાગોને મગધના વંશમાં અનુક્રમમાં પુરાણો મૂકે છે. જ્યારે બૃહત્કથા, પ્રાચીન ઐદ અને જૈન સાહિત્ય વગેરેથી પ્રઘોતોનું અવન્તીમાં અને શૈશુનાગોનું મગધમાં એક કાળે રાજ્ય હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ; Cambridge History of India Vol. 1 ch. 13)

પૌરાણિક સાહિત્યકારોની, વંશોને એક પછી એક ગોઠવવાની પદ્ધતિ, વંશોને મનુ સુધી ખેંચી જવાની વાસના, જુદી જુદી જાતિઓને એક પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થતી બતાવવાની ઇચ્છા, પુરાણોમાં પરસ્પર વિરોધ વગેરે અનેક ખામીઓનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી; પણ એ બધી ખામીઓ છતાં એ વંશોની ઉપયોગિતા ધણી છે. માત્ર એને બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી કસી જોવા જોઈએ. પ્રાચીન કાળ માટે આત્રાં સાધનોમાં વૈદિક સાહિત્ય સિવાય આપણી પાસે કશું નથી; પણ, વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે. અને એમાં પૂરા વંશો હોવાનો સંભવ જ નથી. છતાં પુરાણોક્ત વંશાવળીઓમાંનાં કેટલાંક નામો વેદોમાં મળે છે. આગળ દાખલાઓ ટાંક્યા છે. પાંચાલના રાજાઓમાંથી સુદાસ વગેરે રાજાઓ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે. દ્રુપદમાં, પુરાણોક્ત વંશાવળીઓમાં સત્યાંશ અને અસત્યાંશનું એવું મિશ્રણ દેખાય છે કે, ખૂબ આળીને તથા ખૂબ સાવધાનતાથી વિવેચન કર્યા પછી એનાં કથનોને સ્વીકારવાં જોઈએ. વૈદિક સાહિત્ય બ્રાહ્મણ-સંપ્રદાયે ઉપજાવેલું અને બ્રાહ્મણોમાં મૂળથી ‘ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિય’નો અભાવ, વગેરે પોતે કહ્યેલાં કારણોથી પાર્જિટરે વૈદિક સાહિત્ય અને પૌરાણિક સાહિત્યનાં કથનો વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યાં પુરાણને પ્રમાણ ગણ્યું છે; પણ બીજા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ સિદ્ધાંત હજી સ્વીકારતા નથી અને વેદોને બલવત્તર પ્રમાણ માનીને, પુરાણોને તદ્દન ગોણ ગણીને જ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ જોટલો બીકલે તેટલો ઉકેલવા પ્રયત્ન કરે છે. (જુઓ; Cambridge History of India Vol. 1)

પાર્જિટરનો ઉપર કહેલો વિચિત્ર સિદ્ધાંત વેદોમાં બ્રાહ્મણ-સંપ્રદાય અને પુરાણોમાં ક્ષત્રિયસંપ્રદાય, ઐતિહાસિક બાબતમાં વેદો કરતાં પુરાણો વધારે માન્ય વગેરે તો હું પણ માનતો નથી; પણ વંશો સળંગ પુરાણોમાં જ આપ્યા છે, વેદોમાં તો છૂટાછવાયા કોઈ કોઈ વ્યક્તિ:

ઓના ઉલ્લેખો જ છે. માટે વસોની જાગૃતમાં પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવો એ જ એક માર્ગ છે. અવજત, વૈદિક તથા ખ્રીસ્ત પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ, પણ વંશાવળીઓ ગણવા માટે મુખ્ય સાધન તો પુરાણો જ છે. અને પાર્શ્વિક પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું એવું સંપૂર્ણ અને એટલું સવિસ્તૃત મથન કર્યું છે કે, વંશો મનુષ્ય પુરાણોના ઉલ્લેખો વગેરે માટે મેં મોટે ભાગે એનો આધાર લીધો છે.

પુરાણો કહે છે — “મનુ વૈવસ્વતને નવ પુત્રો હતા. (૧) ઋદવાકુ (૨) નાભાગ, (૩) ધૃષ્ટ, (૪) સર્વાતિ (૫) નરિધ્યન્ત (૬) પ્રાશુ (૭) નાભાનેદિષ્ટ, (૮) કરુષ અને (૯) પૃથક્, આ નવ માનવો કહેવાય છે.”^૨

આ નવ પુત્રો ઉપરાંત વૈવસ્વત મનુને ઈયા નામની એક કન્યા અથવા ઇલા નામનો મોટો પુત્ર હતો, જે સૌ ૩૫ પામીને ઈયા થયો હતો, આ ઇલાના વંશને અદ્રવશી ગણાય છે અને એમાં જ યાદવોનો

૨. આ સ્લોકો નીચેના પુરાણોમાં થોડા થોડા પાઠફેરથી મળે છે—
મહાભ ૩, ૬૦, ૨-૩ વાયુ ૮૫, ૩-૪ વ્રજ ૭, ૧-૨ હરિવંશ ૧૦, ૧૧૩-૧૪, ભિજ્ઞ ૧, ૬૫, ૧૭-૧૯ શિવ ૭, ૬૦, ૧-૨ કૂર્મ ૧, ૨૦, ૪-૬ ભગ્વત ૨૭૨, ૫-૭ આ ઉપરાંત વાયુ ૬૪, ૨૬-૩૦ માં અને મહાભ ૨, ૩૮, ૩૦-૩૧ માં આનું પામતર મળે છે. આ પુરાણોના પાઠનું સંશોધન કરીને, નીચે પ્રમાણે સ્લોકો પુરાણવિદ્ પાર્શ્વિકર આપે છે—

મનોર્વૈવસ્વતસ્યાત્પુત્રા વૈ નવ તત્સૃતા ।

ઋદવાકુષેવ નામાયો ધૃષ્ટ સર્વાતિરેવ ચ ॥

નરિધ્યન્તસ્તથા પ્રાશુર્નાભાગોદિષ્ટ એવ ચ ।

કરુષથ પૃથક્ષ્વ નવૈતે માનવા સૃતા ॥

વિષ્ણુ ૪, ૧, ૫ અને મહાભારત ૧, ૭૫, ૩૧૪૦-૪૧ ઉપરાંત પાડને સમત છે નાભાનેદિષ્ટ પાર્શ્વિકરે પસંદ કર્યું છે, પણ નાભાનેદિષ્ટ હોય જોઈએ એમ પોતે જ ટિપ્પણી (પા ૮૪)માં કહે છે. મહાભ ૧, ૧૩૮, ૨, માર્કંડેય ૭૬, ૧૧-૧૨ અને ૧૧૧, ૪-૫ અને મામવત ૬, ૧, ૧૧-૧૨માં પામતર છે. મહાભારત ૧, ૧, ૪૨-૭ માં કહિયત અને ખોટો સાર જોઈએ છે. પાર્શ્વિકર, Ancient Indian Historical Tradition p. 84

સમાવેશ થાય છે. તેથી ધલાનો વિચાર પાછળ રાખી, મનુનાં નવ પુત્રોનો વિચાર પૂતાવી દઈએ. પુરાણો કહે છે કે, મનુ “સૂર્ય-સોઠમાં જતાં એના દસ પુત્રોએ પૃથિવીને દસ ભાગમાં વહેંચી લીધી.”^૩ આ વહેંચણીની પુરાણોક્ત વિગતોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. “પૃથ્વી ગુરુતી ગાય મરાવીને આધી, એટલે ચ્યવનના શાપથી સુદ્રપણાને પામ્યો,” (વાયુ ૮૬, ૧-૨) મતલબ કે, એને પૃથિવીનો ભાગ ન મળ્યો. જાગ્રવેદના એક વાલ્મખિય સૂક્તમાં પૃથ્વિનું નામ આવે છે.^૪ પણ એ પૃથ્વિ મનુપુત્ર હોય એમ લાગતું નથી. ૫છી મનુપુત્ર કરુષમાંથી કારુપ થયા, જેઓ યુદ્ધ વીર હતા.^૫ આ કરુષોનું કરુપદેશમાં રાજ્ય હતું. આ કરુપદેશ દાક્ષના રેવાની આસપાસ અને એની પૂર્વમાં હતો એમ પાર્નિટર કહે છે.^૬ ધૃષ્ટના ધાર્દક નામના રણધૃષ્ટ સૈન્યો થયા.^૭ આ ધાર્દક વિશે કંઈ વધારે કહ્યું નથી. માત્ર શિવપુરાણ કહે છે કે, તેઓ ખાલ્હીક દેશમાં રહ્યા, જેનો અર્થ બદ્ધ થાય; પણ વધારે સંભવ યંભળતો ખાલ્હીક દેશ હોવાનો છે.^૮ નરિધ્યન્તના વંશ માટે ધણી ગડબડ છે. કેટલાંક પુરાણો નરિધ્યન્તના વંશજોને શકો કહે છે.^૯ ભાગવતમાં નરિધ્યન્તના વંશજોની નામાવલિ આપી છે અને એમાંથી

૩. વાયુ ૮૫, ૨૦-૨૧. મદ્ધાંશ ૩, ૬૦, ૨૦-૨૧. મદ્ધાંશ ૭, ૨૦-૨૧. હરિવંશ ૧૦, ૬૩૩-૩૫. શિવ ૭, ૬૦, ૧૬, બૌધાયન ૨-૨-૩-૨ એનન p. 254 n. 11.

૪. જ્ઞ. ૮, ૫૨, ૨ Vedic Index Vol. II p. 20.

૫. કહવસ્ય તુ કારુપાઃ સૈન્યા મુદ્ધુર્મદાઃ ।

વાયુ ૮૬-૨

ખીનાં પુરાણોના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૨૫૫ ટિ. ૧૪

૬. એનન પા. ૨૫૬ અને પાર્નિટરનું માર્કેડેય પુરાણનું અમેજી ભાષાંતર પા. ૩૪૧.

૭. પૃષ્ટસ્ય ધાર્દકં ક્ષત્રં રણધૃષ્ટં વમૂલ હ ।

વાયુ ૮૮-૪

૮. પાર્નિટર, પા. ૨૫૬ અને તેની ટિ. ૪-૫

૯. નરિધ્યન્તઃ શકાઃપુત્રાઃ । હરિવંશ. ૧૦-૬૬૧, વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ એનન પા. ૨૫૭ ટિ. ૬

અમિવેશ્યાયન બ્રાહ્મણો યથા એમ કહ્યું છે; ૧૦ પણ આ વાત વંશાલ વંશના નરિધ્યન્ત વિશે હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ પાર્નિટર કહે છે. નાભાગના અંબરિષાદિ વંશજોનું કહ્યું કરી જન્મના કાંઠે રાજ્ય હતું. બાર પુરાણોમાં નાભાગનો વંશ આપ્યો છે. ૧૧ હરિવંશ તો અંબરીષ આગળ જ અટકે છે પણ બીજા ચોથી પેઢીના રથોત્તર આગળ અટકે છે. ઋગ્વેદમાં નભાકના પુત્ર નાભાકનું નામ ઋષિ તરીકે આવે છે ૧૨. પણ તે આ પુરાણોક્ત મનુપુત્ર હોવાનો સંભવ થોડો જ છે. નાભાનેદિષ્ટના વંશનું રાજ્ય વૈશાલીમાં હતું અને એની વંશાવળી સાત પુરાણોમાં તથા રામાયણ અને મહાભારતમાં આપી છે. ૧૩ માનવ નાભાનેદિષ્ટનું નામ પાણ્ડી સહિતાઓમાં અને બ્રાહ્મણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૪ આ વૈદિક ઉત્સેષોમાં કહ્યું છે કે મનુએ પોતાના પુત્રોને જ્યારે મિલકત વહેંચી આપી ત્યારે નાભાનેદિષ્ટને કંઈ ન આપ્યું. પણ એણે પિતાની સલાહને અનુસરી આંગીરસ પાસેથી ગાયો મેળવી. નાભાનેદિષ્ટ શબ્દનો મૂળ અર્થ નજીકમાં નજીકનો સંબંધી એટલો છે. પુરાણો નાભાનેદિષ્ટની વંશાવળી પ્રમતિ સુધી આપે છે. આ પ્રમતિ રામાયણના કથન પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા દશરથના સમકાલીન હતા. ૧૫ આ વંશાવળી વાયુ, વિષ્ણુ, ગરુડ અને ભાગવતમાં પ્રમતિ સુધી સપૂર્ણ આપી છે અને બાકીના ગ્રન્થોમાં અધૂરી છે. વળી નાભાનેદિષ્ટના ભક્ષન વૈશ્ય થઈ ગયાનું અને ત્રણ વૈશ્ય બ્રાહ્મણો

૧૦. માગવત ૯, ૨, ૧૬ થી ૨૨

૧૧. હરિવંશ ૧૦, ૧૪૧, બીજા ઉત્સેષો માટે જુઓ પાર્નિટર, પા. ૬૮ ટિ. ૩.

૧૨. ઋ. ૮, ૪૧, ૨; નિરુક ૧૦, ૫ Vedic Index Vol. I p. 442.

૧૩. મદ્દાંડ ૩, ૬૧, ૩ થી ૧૮, વાયુ ૮૬, ૩ થી ૨૨, રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૧ થી ૧૭ મહાભારત ૧૪, ૪, ૬૫ થી ૮૬; બીજા ઉત્સેષો માટે જુઓ, પાર્નિટર પા. ૬૭ ટિ. ૧

૧૪. તૈ. સં. ૩, ૧, ૯, ૪ થી ૬ જે. મા. ૫, ૧૪ Vedic Index Vol. I p. 442

૧૫. વા. રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૭-૨૦

પાર્નિટર પા. ૬૭

મંત્રદષ્ટા યમાનું પુરાણોમાં કહ્યું છે.^{૧૬} આ ભલંદનનો પુત્ર વત્સપ્રી ઋગ્વેદના એક સૂક્તના દષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૭} આ નાભાનેદિષ્ટના એક વંશજ વિશાલ નામના પરમ ધાર્મિક રાજાએ વિશાલા અથવા વૈશાલીનગરીની સ્થાપના કરી^{૧૮}; અને પછીથી આ રાજાએ વૈશાલક કહેવાવા લાગ્યા; રામાયણે તે વિશાલથી જ વંશનો આરંભ કર્યો છે અને વિશાલને ધંધવાકુનો પુત્ર ગણ્યો છે.

મનુના પુત્ર શર્પાતિએ આનર્તમાં કુશસ્થલી (કારકા)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ શર્પાતિનો દૂકો વંશ બાર પુરાણોમાં આપ્યો છે.^{૧૯} જુદાં જુદાં પુરાણોના પાઠમાં ઝાઝો ફેર નથી. શર્પાતિનો પુત્ર આનર્ત, તેના નામ ઉપરથી આનર્ત દેશનું નામ પડ્યું. શર્પાતિની કન્યા સુકન્યા ભાર્ગવ વ્યવનને પરણેલી. તેની કથા વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઋગ્વેદમાં શર્પાતિ મંત્રદષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^{૨૦} અિતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ એક શર્પાતિનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં એને માનવ કહ્યો છે તથા વ્યવને એને રાજ્યાભિષેક કરેલો એમ કહ્યું છે.^{૨૧} શતપથ અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણવાળા^{૨૨} વ્યવનોપાખ્યાનમાં જે શર્પાતિનું નામ છે, તે અને ઉપર કહેલા એક જ જણાય છે. આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જ વ્યવન-સુકન્યાનું આખ્યાન પ્રથમ મળે છે અને મહાભારત પુરાણોમાં એનો વિસ્તાર થયો છે.

૧૬. માર્કંડેય ૧૧૩, ૩૬; ૧૧૪, ૨; ૧૧૬, ૩-૪ મદ્ધાંદ ૭, ૨૬, વિષ્ણુ ૪, ૧, ૧૫ માગવત ૯, ૨, ૨૩.

અને મદ્ધાંદ ૭, ૪૨: હરિવંશ ૧૧, ૬૫૮ શિવ ૭, ૬૦, ૩૭

પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. ૫, ૧

૧૭. પાર્ણિટર પા. ૯૭ ઋ. ૯, ૬૮

૧૮. વિશાલો વશકુદ્રાજા વૈશાલી નિર્મમે પુરીમ્ । મા. ૯, ૨, ૩૩.

ખીમ ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. ૪

૧૯. વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૯ અને ૮૮, ૧ થી ૪, મદ્ધાંદ ૩, ૬૧, ૧૮ થી ૪૨ મદ્ધા ૭, ૨૭ થી ૪૧ હરિવંશ ૧૦, ૬૪૨ થી ૧૧, ૬૫૭; વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૭ ટિ. ૮

૨૦. ઋ. ૧, ૫૧, ૧૨; ૩, ૫૧, ૭. Vedic Index Vol. II p. 375.

૨૧. ઇ. ગ્રા. ૪, ૩૨, ૭ Vedic Index Vol. II p. 375.

૨૨. શા. ગ્રા. ૪, ૧, ૫, ૧ જૈ. ગ્રા. ૩, ૧૨૧, એનન.

આ વંશ લાંબો વખત ચાલ્યો જણાતો નથી અને પુરાણો પ્રમાણે : આનર્તના ચોથી પેઢીના જ રેવત પોતાની દન્યા રેવતી સાથે બ્રહ્મલોકમાં ગાન સાંભળવા ઈલા રહ્યાં ત્યાં યુગો ચાલ્યા ગયા અને રેવતી બલદેવને આપતી પડી. ૨૩ અને પાછળથી રેવત બ્રહ્મલોકમાં ગયા પછી પુણ્યમન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીને નાશ કર્યો. ૨૪

મનુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ મધ્યદેશના રાજા થયા. ૨૫ અને અયોધ્યાના સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ આ ઇક્ષ્વાકુ જ ગણાય છે. ૨૬ ઇક્ષ્વાકુના વંશ માટે વાયુ વગેરે ૭ પુરાણો ૨૭ કહે છે કે, ઇક્ષ્વાકુને સો પુત્રો હતા જેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ અને હંડ મોટા હતા અને યજ્ઞકુનિ વગેરે મોટા પથાસ ઉત્તરાપથના રાજાઓ થયા અને વિશાનિ વગેરે નાના અડતાલીસ દક્ષિણાપથના રાજાઓ થયા. ૨૮ આમાંથી વિકુક્ષિ ઇક્ષ્વાકુની માદીએ બેટો. તેનો કુતુસ્થ અને આ કુતુસ્થ-માંથી જે વંશ ચાલ્યો તેમાં રામચન્દ્ર થયા. આ અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુના વંશની વંશાવળી તેર પુરાણોએ સગભગ સંપૂર્ણ આપી છે. ૨૯

૨૩. માગવત ૯, ૩. ૨૬ થી ૩૭ વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૬

૨૪. હતા પુન્યજનૈઃ સર્વા રાક્ષસૈઃ સા કુશસ્થલી । વાયુ ૮૮, ૧

પાર્ણ્વટી પા. ૯૮

૨૫. મદ્રા ૭, ૨૦ હરિવંશ ૧૦, ૧૩૪ શિવ ૭, ૧૦, ૧૭ વાયુ ૮૫, ૨૧

૨૬. મત્સ્ય ૧૨, ૧૫ વદ ૫, ૮, ૧૨૦ એનન પા. ૨૫૭

૨૭. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૧ વગેરે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણ્વટી પા.

૨૫૭ ટિ. ૪.

૨૮. શકુનિપ્રમુલાસ્તસ્ય પુત્રાઃ વૃષ્ણશતં તુ તે

ઉત્તરાપથદેશસ્ય રક્ષિતારો મહીક્ષિતઃ

વિશતિપ્રમુલાસ્તે ■ દક્ષિણાપથરક્ષિણઃ

વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૦.

પાર્ણ્વટી પા. ૨૫૭

મત્સ્ય વગેરે ચાર પુરાણો વિકુક્ષિના ૧૫ પુત્રો મેરુની ઉત્તરે અને ૧૧૪ મેરુની દક્ષિણે રાજા થયા એમ કહે છે. મત્સ્ય ૧૨, ૨૬-૨૭

એનન પા. ૨૫૭

૨૯. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૨૧૩ મદ્રા ૭, ૪૪ થી ૪૮, વગેરે પૌતાલિક ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્ણ્વટી પા. ૯૩ ટિ. ૨

રામાયણમાં રામ સુધીની વંશાવળી બે વખત આપી છે. ૩૦ મહાભારતે દદાશ્વ સુધી એક સ્થળે આપી છે અને અન્યત્ર બીજા કટકાએ આપ્યા છે. ૩૧ રઘુવંશમાં દિલીપ બીજાથી અગ્નિવર્ણ સુધીનો પાછલા અર્ધનો ઘણો ભાગ આપ્યો છે. આમાંથી રામાયણ સિવાયના મન્થો એકબીજા સાથે મોટે ભાગે મળે છે. અને રઘુવંશ પણ આ બાબતમાં રામાયણને નહિ પણ પુરાણોને અનુસરે છે. ૩૨ એ જોતાં રામાયણની વંશાવળીમાં જ ગડબડ લાગે છે.

ઈક્ષ્વાકુના બીજા પુત્ર નિમિ અથવા નેમિમાંથી વિદેહનો વંશ નીકળ્યો. ૩૩ આ વિદેહની વંશાવળી પાંચ પુરાણોમાં આપી છે. સીર- ૫૪૪ સુધી રામાયણમાં આપી છે. ૩૪ નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા નગરીનું નામ પડ્યું. ૩૫

ઈક્ષ્વાકુને ત્રીજો દંડ નામનો પુત્ર હોવાનું કેટલાંક પુરાણો કહે છે અને એ દંડ ઉપરથી દંડકારણ્યનું નામ પડ્યું હોવાનું પદ્મ- પુરાણ કહે છે. ૩૬

ઈક્ષ્વાકુ વંશના પુરુષોમાંથી ઈક્ષ્વાકુનું નામ ઋગ્વેદમાં એક વખત અને અથર્વવેદમાં એક વખત મળે છે. ૩૭ આ બંને સ્થળે ઈક્ષ્વાકુને

૩૦. રામાયણ ૧, ૭૦, ૨૧ થી ૪૪; ૨, ૧૧૦, ૬ થી ૩૫

૩૧. મહાભારત ૩, ૨૦૧, ૧૩૫૧૫-૧૯, ૨૦૩, ૧૩૬૧૪ થી ૨૨ અને ૩, ૧૦૭, ૯૯૧૨ થી ૧૮

૩૨. જુઓ મારું 'કાવિદાસ અને પુરાણો' (વસત સમારક મથ) પાર્નિટર પા. ૯૧ થી ૯૩ માં વધારે પ્રાપ્તિઓ આપ્યા છે.

૩૩. નિમિ વસિષ્ઠના શાપથી વિદેહ કહેવાયા માટે એનાથી આલેલો ૫ શ પણ એ નામથી જાણખાયો.

શાય ૮૧, ૪

૩૪. શાય ૮૯, ૧ થી ૨૩ શિષ્ટ ૪, ૫, ૧૧ થી ૨૪, બીજા હલેએ માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૯૫ ટિ. ૫, ૬

૩૫. મિથિનામ મહાવીરો યેના સૌ મિથિલાડમ્ભવ્ત્ ।

શાય ૮૧, ૬

૩૬. પાર્નિટર પા. ૨૫૮ ટિ. ૨

૩૭. જ્ઞ. ૧૦, ૧૦, ૪ Vedic Index Vol. I p. 75

મ. વે. ૧૪, ૩૯, ૯

■

મનુપુત્ર નથી કહ્યો, પણ પ્રાચીન વીરનું નામ હોય એમ લાગે છે. પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં ઐક્ષ્વાક ત્રિપારુણ ત્રૈધાવતનું નામ છે.^{૩૮} અને ઋગ્વેદમાં ત્રિપારુણ ત્રસદસ્યનું નામ છે તે એક જ લાગે છે.^{૩૯} વળી શતપથ બ્રાહ્મણમાં પુરુકુત્સને ઐક્ષ્વાક કહ્યો છે.^{૪૦} આ વૈદિક ઉલ્લેખો ઉપરથી દસ્યુઓ જેનાથી ત્રાસના (ત્રસદસ્ય) એવો આ ઇક્ષ્વાકુનો વંશ પુરુકુત્સ નામના પુરુ ઉપરથી મૂળ પુરુનો વંશ હતો અને એનું રાજ્ય સિન્ધુકાંઠા ઉપર હતું અને પાછળથી અયોધ્યા આવ્યા એમ મેકડોનલ્ડ અને કીથ તર્ક કરે છે. (Vedic Index Vol. I, p. 75.)

લોકના નામ તરીકે વિદેહનો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળે છે, અને એ જ કટકમાં વિદેધો અથવા વિદેહોના (રાજા તરીકે) વિદેધ માઠવનું નામ મળે છે.^{૪૧} અને વિદેહના રાજા જનક તો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પ્રખ્યાત છે.^{૪૨} પાછળના સાહિત્યમાં યાત્રી તરીકે વિદેહના જનક પ્રસિદ્ધ છે. કૌષીતકી ઉપનિષદમાં વિદેહ અને કાશી જોડાઈ ગયાનો ઉલ્લેખ છે.^{૪૩} વિદેહના એક નમિશાપ્યનો ઉલ્લેખ પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં મળે છે.^{૪૪}

આ છૂટા છૂટા વૈદિક ઉલ્લેખોમાંથી મનુના એકે ય પુત્રની પુરાણોક્તિ આખી વશાવળી નીકળી શકે એમ નથી.

ઇલા અને ઐલવંશ

મનુને નવ પુત્રો હતા એમ ઉપર કહ્યું છે, પણ મત્સ્ય અને પદ્મ ઇશ પુત્રો ગણે છે અને ઇલને જ્યેષ્ઠપુત્ર કહે છે.^{૪૫} અને આ ઇલ

૩૮. પં. મા. ૧૩, ૩, ૧૨ Vedic Index Vol. I. p. 75

૩૯. જુ. ૫, ૨૭, ૩

૪૦. શ. મા. ૧૩, ૫, ૪, ૫

૪૧. શ. મા. ૧, ૪૧, ૧૦. Vedic Index Vol. II 298.

૪૨. ઘૃ. ઉ. ૩, ૮, ૨; ૪, ૨, ૬

૪૩. કૌ. ઉ. ૪, ૧. Vedic Index Vol. II p. 298.

૪૪. પ. મા. ૨૫, ૧૦, ૧૭

૪૫. મનાવૈવસ્વતસ્યાસન્દસ પુત્રા મહાબલાઃ ।

इलस्तु प्रथमस्तेषां पुत्रेष्टयां समजायत ॥

મત્સ્ય ૧૧, ૪૦

પદ્મ ૫, ૮, ૭૫

દિગ્વિજય અર્થે નીકળ્યા હતા; ત્યાં રૂઝતા રૂઝતા શરવણ અથવા ઉમાના વનમાં પેઠા અને ઉમાએ પહેલાં બાધેલી મર્યાદાને પરિણામે સ્ત્રીરૂપ યજ્ઞ ગયા. એ રીતે ઇલ રાજા ઇલા સ્ત્રી થયા. અને ઇલા સ્ત્રીને સોમના પુત્ર ક્રુષ સાથેના મંથોગથી પુરુરવા નામનો પુત્ર થયો. પછી શંકર-પાર્વતીના પ્રસાદથી ઇલા સુઘૃન્ન નામનો કિંપુરુષ થયો. આ સુઘૃન્ન એક માસ સુધી પુરુષભાવને અને એક માસ સુધી સ્ત્રી-ભાવને પ્રાપ્ત થતો હતો.^{૪૬} મત્સ્ય કરતા જુદી પરંપરાનાં વાક્ય વગેરે પુરાણો કહે છે કે, મનુને ઉપર ગણાવેલા નવ પુત્રો થયા પછી મનુએ પુત્ર-કામનાથી યદ્ય ક્યો અને પરિણામે મિત્રાવરુણના અંશથી તેને ઇલા અથવા ઇલા નામની કન્યા થઈ.^{૪૭} આ ઇલાને ક્રુષથી પુરુરવા નામનો પુત્ર થયો જે આના નામ ઉપરથી એલ પુરુરવા કહેવાયો.^{૪૮} પણ મિત્રાવરુણના જ પ્રસાદથી ઇલા પુરુષરૂપે સુઘૃન્ન નામથી પ્રખ્યાત થયો.^{૪૯} આ રીતે સ્ત્રીરૂપ ઇલામાંથી એલ પુરુરવા થયો, જેનો વંશ જુદો વાસ્તે અને પુરુરવાના દાદા યદ્વના નામથી યદ્વવંશ કહેવાયો અને પુરુષરૂપ સુઘૃન્નને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) ઉત્કલ, (૨) ગપ, (૩) અને વિનતાશ્વ અથવા હંતિતાશ્વ.^{૫૦} આમાંથી ઉત્કલને ઉત્કલ દેશ મળ્યો, ગપને ગપા અને પૂર્વનો દેશ અને વિનતાશ્વને પશ્ચિમનો

લાગવતે દેશ પુત્રો કલા છે, પણ એક નાબાનેદિષ્ટને બદલે નૃમ અને દિષ્ટ એમ બે ગણ્યા છે. બાકી ઇલા વિષે લાગવત વાક્યવાળી પરંપરાને અનુસરે છે. માગધત્ત ૯. ૧, ૧૨.

૪૬. જુઓ; મત્સ્ય ૧૧ જ્ઞો. ૪૦ થી બ. ૧૨, ૧૬ સુધી.

ષદ્ધ ૫, ૮, ૭૫ થી ૧૨૪

૪૭. અષાઠ્ઠોત્પન્નકામઃ પરામિદિ પ્રજાપતિઃ

તત્ર દિગ્વામ્વરધરા દિગ્વામરણમૂષિતાં

દિવ્યસહનના ચૈવ દ્વા જજ્ઞે દિતિ યુતિઃ

વાયુ ૮૫, ૬-૭

વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૨૫૪ ટિ. ૪

૪૮. વાયુ ૮૫, ૧૭

૪૯. " ૮૫, ૧૫

૫૦. " ૮૫, ૧૯. વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા. ૨૫૪

ટિ. ૭, ૮, ૯, ૧૦.

રેશ.૫૧ આ સૌભગ્ન વંશ પુરાણોમાં બહુ અગત્યનો નથી, પણ ઐલવંશ એટલે ઇલાપુત્ર પુરુરવાનો વંશ ધણો અગત્યનો છે. આ ઐલવંશમાં જ ખૌરવો, માદવો વગેરે મહાભારત અને પુરાણ અસિદ્ધ રાજવંશો થયા છે.

ઐલ પુરુરવ અને અપ્સરા ઉર્વશીના વિચિત્ર સંવાદવાળું એક સૂક્ત ઋગ્વેદમાં છે.૫૨ આ ઉપરથી સતપથ બ્રાહ્મણની પુરુરવાની આખ્યાયિકા રચાઈ છે.૫૩ અને એમાંથી પુરાણોની દયાનો અને ઉત્કૃષ્ટ વિક્રમોર્વશીય નાટકનો વિકાસ થયો છે.૫૪

આ ઇલા ઉપરથી ઇલાવૃત નામ પડ્યું એમ મત્સ્ય કહે છે,૫૫ પણ પાર્ણિટર એ ઉપરથી ઐસો દ્વિમાલવના મધ્યં જામમાંથી આવ્યા એમ કહે છે અને આ ઐસો-અર્થાત્ પૌરવ, માદવ વગેરે રાજવંશો ગણાય છે, તે જ આર્યો અને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે મનુની નવ પુત્રોમાંથી નીકળેલા માનવવંશો તે દ્રાવિડો અને સૌભગ્નો તે મુંડા પ્રજા અને તેની મોનખમેર શાખા એમ ત્રે કહે છે. વળી વેદોનો પ્રાચીનતમ જામ મૂળ દ્રાવિડ રાજાઓ અને અનાર્ય બ્રાહ્મણોની રચના વગેરે વિચિત્ર અનુમાનો પુરાણોના આ વંશ સંબંધી સાહિત્ય ઉપરથી પાર્ણિટર કાઢે છે.૫૬ પાર્ણિટરનાં આ અનુમાનો પ્રાચ્ય વિદ્યાભિજ્ઞોમાં માન્ય થયાં નથી. આચાર્યશ્રી આર્નલ્ડસેકર બાપુભાઈ કૃત્વે પાર્ણિટરનાં આ પ્રતિપાદનોનું વિવેચન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એક વાર્ષિક મેળાવડા સમક્ષ કરેલું છે.૫૭ આ મોટા વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા જોટલી કે પાર્ણિટરનાં અનુમાનોનું ખંડન કરવા જોટલી અહીં જગ્યા નથી; એ માટે તો પાર્ણિટરના આ મુસ્તકની વિગતવાર

૫૧. માયુ ૮૫, ૧૯, પાર્ણિટર પા. ૨૫૫

૫૨. ઋ. ૧૦, ૯૫

૫૩. લા. મા. ૧૨, ૫, ૧, ૧ Vedic Index Vol. II p. 3

૫૪. આ વિકાસનો કમ જોવા જુઓ મારું 'કાલિદાસ અને પુરાણો.' વસંત રંગતમ ધર્મા.

૫૫. ફલસ્ય મામ્ના તદ્વર્વમિલાવતમમૂત્તદા । મત્સ્ય ૧૨, ૧૪

૫૬. જુઓ; પાર્ણિટર, પ્રસ્તાવના.

૫૭. જુઓ; જુલિપ્રકાસ, જુલાઈ ૧૯૨૪ નો વધારો.

સમાલોચના કરવી જોઈએ. પણ પુરાણોનાં વચનોમાંથી પાર્જિટરે કાઢ્યો છે એવો જ અર્થ કાઢ્યા વગર છૂટકો ન થાય એમ મને લાગતું નથી. પૌરાણિક વંશાવળીઓમાંથી માનવ, એલ અને સાહુમ્ન એ રીતે ત્રણ મૂળ વંશો માનીને, એમાં આ દેશની આધુનિક વસ્તીની ત્રણ મૂળ જાતો (races) જોવી, એ તો કૃવળ કલ્પના લાગે છે. મનુનાં દશ બાળકોમાંથી દશ જાતો શા માટે નહિ? પુરાણોક્ત વંશસાહિત્યમાંથી બીજા પછી ધણા વિકલ્પો સંભવે છે. મતલબ કે, પાર્જિટરે એલ અને માનવ તથા સાહુમ્ન વચ્ચે પાડેલા બેદ ન સ્વીકારીને એલ વંશમાં જ આગળ ચાલીએ.

પુરુરવાનું રાજ્ય યમુનાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર પ્રતિષ્ઠાનમાં એટલે કે પ્રયાગમાં હતું.^{૫૮} એને છ પુત્રો હતા એમ પુરાણો કહે છે.^{૫૯} તેમાંથી પુરુરવાનો પુત્ર આયુ પ્રયાગની ગાદીએ બેઠો અને બીજા પુત્ર અમાવસ્યનું રાજ્ય ધણું કરી કાન્યકુબ્જમાં હતું.^{૬૦} પણ આપણે આયુના વંશનું જ પ્રયોજન છે. આયુનો પુત્ર નકુપ; આ નામ ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર આવે છે.^{૬૧} અને મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં નકુપની કથા પ્રસિદ્ધ છે. નકુપનો પુત્ર યયાતિરાજ મહાભારત પુરાણમાં ચક્રવર્તી મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^{૬૨} નકુબ્ધ યયાતિનું નામ વેદમાં પણ મળે છે.^{૬૩} આ યયાતિને દેવયાની અને શર્ભિષ્ઠા નામે બે પત્નીથી પાંચ પુત્રો થયા.

૫૮. રાજ્ય સ કારવામાલ પ્રયાગે વૃષિવીપતિઃ ॥

ઉત્તરે વામુને તીરે પ્રતિષ્ઠાને મહાવશા. ॥

માયુ. ૧૧, ૫૦

૫૯. માયુ ૯૧, ૫૧

૬૦. પાર્જિટર પા. ૨૫૮, અને ટિ. ૫

૬૧. ઋ ૧, ૩૧, ૧૧; ૮, ૪૬, ૨૭ વગેરે જુઓ; Vedic Index Vol. I p. 438. 9

૬૨. મહામારત ૧, ૭૫, ૩૧૫૬

૬૩. ઋ ૧. ૩૧, ૧૭; ૧૦, ૬૩, ૧. Vedic Index, see Vol. II. p. 187

યદુ, તુર્વસુ દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ.^{૬૪} યયાતિના પુત્ર તરીકે નહિ પણ છટા છટા, તે તે ગતોનાં તથા તેનાં રાજ્યોનાં નામ તરીકે આ પાંચે નામો વેદોમાં મળે છે.^{૬૫} એકાદ સ્થળે પાંચે નામો એક સાથે પણ મળે છે અને તૃત્સુઓના શત્રુઓ તરીકે યદુ વગેરેનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૬૬} આ પાંચે ભાષ્યો વચ્ચે યયાતિએ પોતાનું રાજ્ય પૃથ્વી-વહેંચી આપી, તેમાં પુરુને પોતાની માદીએ ભેંસાડ્યો; દક્ષિણ પૂર્વમાં તુર્વસુને રાજ્ય આપ્યું, દક્ષિણ પશ્ચિમમાં યદુને આપ્યું, પશ્ચિમમાં દ્રુહ્યુને અને ઉત્તરમાં અનુને આપ્યું.^{૬૭} પણ પુરાણોમાં યયાતિના અરિષ્ટમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા ન ગ્રહણ કરવા માટે પુરુ સ્તિવાપના ચારે પુત્રોને તેણે શાપ આપ્યો અને પુરુને રાજ્ય આપ્યું, એવાં પણ વચનો છે.^{૬૮} અને ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોમાંથી સુદાસ સામેના યુદ્ધમાં દારીને, તુર્વસુ અને યદુ હટકી ગયા અને અનુ અને દ્રુહ્યુ નાશ પામ્યા; એવો અર્થ નીકળે છે. મેઠડોનલ અને કીચને લાગે છે.^{૬૯} પાનિડર તો દ્રુહ્યુઓ ભાગતના પશ્ચિમ-ઉત્તરમાંથી ઈરાનમાં ગયા અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ નો મિતાનીનો લેખ એ દ્રુહ્યુઓએ પ્રસારેલા વૈદિક ધર્મની નિશાની છે એમ ગણે છે. (જુઓ પા. ૩૦૦)

યયાતિના પુત્રોમાંથી પૌરવો આ દેશમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયા છે. વેદમાં પુરુક્ષત્મ વગેરે અનેક પૌરવ રાજ્યોનાં નામો મળે છે. મહા-ભાગતના ભારતો, પાંડવ-કૌરવો પણ પૌરવો જ ગણાય છે. તો કે વેદમાં કેટલેક સ્થળે પુરુઓ અને ભરતોને પરસ્પર વિરોધી દેખા છે.^{૭૦}

૧૪. યદુ ચ તુર્વસુ ચેવ દેવયાની વ્યજાયત ॥

દ્રુહ્યુ ચાતું જ પુરુ ચ શર્મિષ્ઠા વાર્યપર્વણી ॥

વાયુ. ૧૨-૧૬, ૧૭.

બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ; પાનિડર પા. ૮૭ ટિ. ૧, ૨

૬૫. Vedic Index Vol. II p. 185.

૬૬. ઋ. ૧, ૧૦૮, ૮

૬૭. વાયુ ૯૩, ૮૮ થી ૯૦; બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ; પાનિડર પા. ૨૫૬ ટિ. ૭

૬૮. વાયુ ૯૩, ૩૯ થી ૬૧

૬૯. Vedic Index Vol. II p. 185.

૭૦. ઋ. ૭, ૧૮, ૧૩ તથા ઋ. ૭, ૮, ૪

Vedic Index Vol. II p. 112

પણ પાછળથી ભરતો અને પુરુષો જોડાઈ ગયા અને શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેના સમયમાં જો ભરતો જ કુરુપાચાર તરીકે મધ્ય દેશમાં રાજ્ય કરતા હોવાનો મંભવ મેકડોનલ અને કીથ માને છે. ૭૧

યાદવો

વેદમાં તો ઉપર કહ્યું તેમ યાદવોના અર્ચમાં યદુ આવે છે, એ આ વંશોના વિચારમાં બહુ સૂચક છે, પણ આપણે તો પુનઃશોનિ અનુસરી યદુના વંશમાં આગળ આવીએ. વાયુ ૩માંણે યદુને પાંચ પુત્રો હતા, પણ એમાંથી બે મોટાના વંશો વધારે અગત્યના છે. ૭૨

આમાંથી સૌથી મોટા સદસજિતના પૌત્ર હેહયના નામથી તેના વંશજો હેહયો તરીકે પ્રખ્યાત થયા અને કોબુના વંશજો ખાસ યાદવો તરીકે જાણખાયા. ૭૩ હેહયોમાં પગઠમાં કાર્તીર્ય મદસાનુંનની કથા પ્રસિદ્ધ છે, પણ એ વંશનું આપણે પ્રયોજન નથી કોબુનો વંશ એટલે મુખ્ય યાદવ વંશ વાયુ વગેરે માં પુનઃશોનિમાં આગે છે. ૭૪ કોબુ પછી પાંચમો શશખિન્દુ મહાવીર્યવાન અને ચક્રવર્તી થયો એમ પુનઃશો કહે છે. ૭૫ અને શશખિન્દુથી દશમો જ્યામધ પણ ખૂબ પ્રખ્યાત થયો લાગે છે. ૭૬ જ્યામધના પુત્ર વિદર્ભ વિદર્ભમાં ગંભ્ય મેળગ્યુ આ વિદર્ભના ત્રણ પુત્રોમાં ૭૭ લોમપાદનુ ગંભ્ય કયા હતુ એ સ્પષ્ટ નથી કૈશિક ચેદીના ગંભ્ય થયા અને મોટા પુત્ર કંધના

૭૧. Vedic Index Vol 1 p 167, 169.

૭૨ ચદો પુત્રા વમૂર્હ પન્ન દેવસુતોપમા ।

સદસજિદય મેઘઃ કોટુર્નોલોજિતો લધુમ્

વાયુ ૧૪, ૨.

વધારે ઉલ્લેખો માટે, પાર્શ્વિક ૨૨ પા ૮૭ ટિ ૩, ૪

૭૩ હસ્તિક ૩૪, ૧૮૮, પાર્શ્વિક ૭૮ ટિ ૫

૭૪. વાયુ ૪ ૬૫ શ્લો ૨૪ થી આગળ હસ્તિક ૩૭, મદ્ધાહ ૩, ૭૦ વગેરે ઉલ્લેખો માટે પાર્શ્વિક ૨૨ પા ૧૨ ટિ ૫

૭૫ વાયુ ૬૫, ૧૮

૭૬. વાયુ ૬૫, ૨૯, થી આગળ.

૭૭ લોમપાદની ૧૩ પેટીઓ કુર્મમાં કહી છે, પણ તેનું જાન્ય કયા હતુ એ પુનઃશો કહેવા નથી અને ચેદી વંશનું જાન્ય ચેદી દેશમાં હતુ

વંશમાં બાવીશમી પેઢીએ ૭૮ સત્વત થયા. ને આ સત્વત ઉપરથી એના વંશને સાત્વત કહેવાયા: શ્રીકૃષ્ણ સાત્વત કહેવાય છે.

આ સત્વતના બજમાન, દેવાવૃધ, અન્ધક અને વૃધિયુ ચાર પુત્રો થયા. ૭૯ આર્માથી બજમાનનો એના પોતાના પુત્રોથી આગળ વંશ નથી આપ્યો. દેવાવૃધનાં પોતાના તથા એના પુત્ર બહુનાં પુરાણોએ ખૂબ વખાણ કર્યા છે પણ વંશ આગળ નથી આપ્યો. ૮૦ અન્ધકને ચાર પુત્રો હતા પણ એ કુકુર અને બજમાનનો વંશ વિશેષ ઉપયોગી છે. કુકુરમાંથી કુકુરો થયા અને બજમાનના વંશને ખાસ અંધકો કહેવાયા. પુરાણોના પાઠોનું સંસ્કરણ કરતાં નીચેનો આંબો નીકળે છે. ૮૧

૭૮. આ યાદવ વંશની તથા ઐક્વક, વિરેહ, હૈહય વગેરે વંશોની પેઢીઓ મારે ભુઓ; પાર્નિટરે આપેલો કાઠો પા. ૧૪૪, ૧૪૫.

૭૯. સત્વતાસત્વસપમાન્ કૌશલ્યા સુપુત્રે સુતાન્ ।

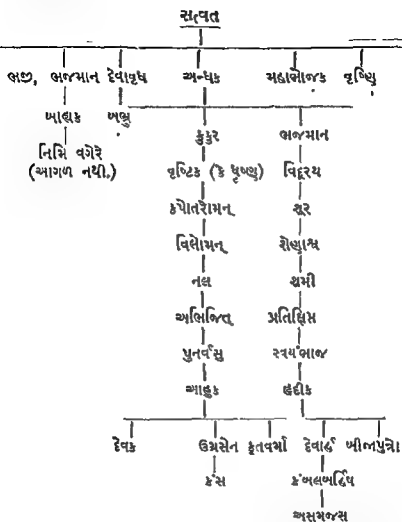
મજિન મજમાન ચ દિવ્ય દેવાવૃધે નૃપમ્ ॥

અન્ધકં ચ મહામોજં વૃષ્ણિ ચ યદુનન્દનમ્ । .

પાર્નિટરે વાયુ, બ્રહ્માડ, બ્રહ્મ વગેરેના પાઠોનો સંસ્કાર કરીને આપેલો પાઠ. પા. ૧૦૩ ટિ. ૩.

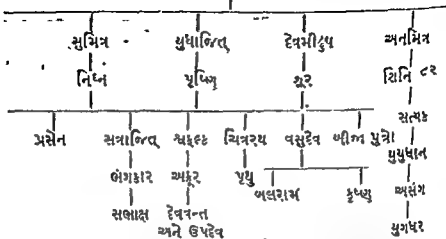
૮૦. વાયુ ૬૬, ૬ થી ૧૫

૮૧. પાર્નિટર પા. ૧૦૫. મૂળ પુરાણના વચનો મારે પાના ૧૦૪ની ટિ. ૫, ૬. શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વ પ્રદેસે તરીકે સાત્વતોનો આંબો બહુ ઓછા મળવો જોઈએ, પણ આ નામોમા થે પુરાણોના વચનોમાં બહુ ચડબડ દેખાય છે.

આ સત્વત વંશમા કૃષ્ણજન્મને લીધે સૌથી અત્યંતના વૃષ્ણિ વંશમાં તો, ગોટાળો વધારે છે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર માટે સૌથી પ્રાચીન અપરંપ હરિવંશ જ આ વૃષ્ણિને બદલે વકુના પુત્ર ક્રોષ્ઠનું નામ લખે છે. પાર્જિટરે જુદા જુદા પુરાણોના પાઠો મેળવીને નીચે પ્રમાણે આમો આપ્યો છે. વૃષ્ણિને બે સ્ત્રીઓ હતી, ગાન્ધારી અને માદ્રી. એમાંથી ગાન્ધારીને સુમિત્ર અથવા અનમિત્ર નામનો પુત્ર થયો અને માદ્રીને યુધામિત્ર, દેવમીદુષ અને અનમિત્ર નામના ત્રણ પુત્ર થયા. આ ચારેના વંશનો આંખો:—

વૃષ્ણિ*

હવે વૃષ્ણિના આ આંખાને સત્વનના પુત્ર અન્ધકના આંખા સાથે સરખાવતાં કાર્તિક ગણપદ સામે છે. - અન્ધકથી નરમી પેટીને દેવક પોતાની પુત્રી દેવકીને અન્ધકના બાધ વૃષ્ણિના પૌત્રના પુત્ર વસુદેવને આપે છે. દુઃકાર્મ, કાં તો વૃષ્ણિના આંખામાં ચારથી ૭ પેટી ધટે છે અથવા અન્ધકના આંખામાં ચારથી ૭ પેટી વધારે છે. ૮૩

* ગાન્ધારી વૈવ માદ્રી ચ વૃષ્ણિભાર્યે વમૂવતુઃ
ગાન્ધારી જનયામાસ સુમિત્ર મિત્રનન્દનમ્
માદ્રી યુધાજિત પુત્રં તતો વૈ દેવમીદુપમ્
અનમિત્ર મૃતૈ વૈવ તાવુમૌ પુરુષોત્તમૌ ॥

માતૃ ૪૪, શ્લો. ૧, ૨,
વાયુ ૧૬, ૧૭, થી ૧૯.

અમર્યા જનયામાસ શૂરૈ વૈ દેવમીદુપઃ ।

મહિષ્યાં જશિરે શૂરાદ્ભોજાર્ણ પુરુષા દશ ।

વસુદેવો મહાબાહુઃ પૂર્વમાનકદુન્દુભિઃ

હરિવંશ પર્વ-૧, ૩૪-૧૭

માતૃ ૪૫, ૧-૨

વાયુ ૧૬, ૧૨૪-૧૨૪

૮૨ આ શિનિના વસન્તે રૈનેય નામયો પ્રખ્યાત યથા.

વિ. પુ ૪, ૧૪, ૧

૮૩. આ વૃષ્ણિ વંશના વિષયમાં ઉપર મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ વગેરે તરફ સંસ્કારેલો કોઠો આપ્યો છે. પણ હરિવંશ, વિષ્ણુ અને ભાગવતનો

મહાભારતમાં તથા કૃષ્ણચરિત્રમાં આવતાં પાત્રોનાં સંબંધ સમ-
જવા મળે આ બે આંખાઓ ખાસ ઉપયોગી છે. અન્ધકના પુત્ર કુકુરના
વંશમાં થયેલ દેવકને ચાર પુત્રો અને સાત દીકરીઓ હતી. અને
સાતેને વૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વસુદેવને આપી હતી. વર્ણ - વૃષ્ણના પુત્ર
સુમિત્રના પૌત્ર સત્રાજિતના સૂર્ય પ્રાણ સમાન મિત્ર હતા; અને સૂર્ય
એને સ્વમન્તક નામનો મણિ આપ્યો, અને સત્રાજિતે પોતાના નાના
ભાઈ પ્રસેનને એ મણિ હંઠમાં પહેરવા આપ્યો. આ મણિ મળે કૃષ્ણને
ધન્ય થઈ. પણ પરાણે લેવાનું યોગ્ય ન ધોર્યું. આ પ્રમેગમાંથી
સ્વમન્તકાખ્યાન થયું અને હેવટ સત્રાજિતે પોતાની પુત્રી સાત્યભામા
શ્રીકૃષ્ણને આપી. ૮૪ (વિષ્ણુ ૪, ૧૩)

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે કુકુરના વંશના આહુકના પુત્ર ઉપ્રસેનનું

પાઠ જુદો જ છે. હરિવંશમાંથી સાતવતના પુત્રોવાળો ભાગ પડી ગયો છે. અને
એ તો વૃષ્ણને બહોલે કોષ્ટને ગાધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ હતી અને
તેને અનમિત્ર, યુધાનિત્ અને દેવમીદુપ ત્રણ પુત્રો થયા, આમાંથી દેવમીદુપના
પૌત્ર વસુદેવ, એ રીતે વંશ આવે છે.

જુઓ ૧, ૩૪, ૧ થી ૧૭

પણ વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત સાતવતને બજ, બજમાન, દિવ્ય, વૃષ્ણ,
દેવાવધ, અન્ધક અને મહાભોજ એ રીતે સાત પુત્રો હોવાનું કહે છે.

વિ. ૪, ૧૨, ૧, મા. ૧, ૬, ૭

પછી બજમાનને નિગ્ધોચિ, કિકિણુ વગેરે, મહાભોજનો ભોલો, દેવાવધનો
બજ્ર, વૃષ્ણને સુમિત્ર અને યુધાનિત્ અને સુમિત્રના વંશમાં અનમિત્રથી
સત્રાજિત ઉપર પ્રમાણે અને શિનિથી યુધાન ઉપર પ્રમાણે અને અનમિત્રના
બીજા પુત્ર સુગંધરથી શ્વેતકને આકૂર વગેરે ભાર પુત્રો.

પછી સાતવતના પુત્ર અધકના ચાર પુત્રો કુકુર, બજમાન, શુચિકંબલ અને
બર્હિષ્ઠકુકુરના વગમા કંસ અને બજમાનના વિદૂરથ, તેના શર, તેના શમી,
તેના પ્રતિક્ષત્ર, તેના સ્વયંભોજ, તેના હદીક અને હદીકના ત્રણ પુત્રો કૃતવર્મા,
શતધનુ અને દેવમીદુપ. દેવમીદુપના ચર અને ચરના વસુદેવ.

વિષ્ણુ ૪, ૧૪, ૧ થી ૮ અને મા. ૯ ૨૪, ૬ થી ૨૮ વિષ્ણુ અને
ભાગવતમાં પણ પાઠફેર છે.

૮૪. આ પ્રસંગ વાયુએ દેહમાં કહ્યો છે:—

લિપ્તાં શ્વેતે પ્રસેનાણુ મખિરત્તં સ્વમન્તકમ્ ।

ગોવિન્દો ન વ તં લેખે શ્વેતોપિ ન જહાર વ ॥

વાયુ ૧૬, ૨૨

અને એના પુત્ર હંસનું મથુરામાં જોર દશે એમ જણાય છે. ઉમ-
સેનના દાદા પુનર્વસુનાં અને પિતા આદુકનાં વાયુપુરાણે ખાસ
વખાણ કર્યા છે. ૮૫ એ જોતાં આદુકે અથવા પુનર્વસુએ મથુરાના
વાદવોનું આધિપત્ય મેળવ્યું હશે. પછી ઉમસેનને નવ પુત્રો હતા
તેમાં સૌથી મોટો હંસ હતો, અને હંસના જુલમના વર્ણનથી તો કૃષ્ણ-
બાળચરિત્રની કથાઓ બરી છે.

વૃષ્ણનો પૌત્ર શર જોના નામથી બગવાન કૃષ્ણ યૌરિ કહેવાય
છે, તેને કુલ દશ પુત્રો હતા જેમાં સૌથી મોટા વસુદેવ અને પૃથા,
શ્રુતદેવા વગેરે પાંચ પુત્રીઓ હતી. ૮૬ આ પુત્રીઓમાંથી પૃથાને
અનપત્ય અને વૃદ્ધ કુન્તીભોજને દત્તક આપી હતી. જેથી પૃથાનું પ્રખ્યાત
નામ કુન્તી પડ્યું. આ કુન્તી પાંડુ રાજાને આપ્યાં હતાં. પછી
વસુદેવની બીજી બેન શ્રુતદેવાને વૃદ્ધ સર્મા નામના કરુણના રાજાને
આપી હતી. આનો પુત્ર દંતવક્ત્ર યયો. શ્રુતદેવાને ચેદીના રાજા
કુરુવંશના હમધોષને આપી હતી. તેનો પુત્ર સિશુપાલ યયો. ૮૭ આ
બન્ને કોઈના પુત્રોને શ્રીકૃષ્ણે માર્યા છે. ૮૮ પછી શ્રુતકીર્તિ કેકય
ધૃષ્ટકેતુને આપી હતી અને તેની પુત્રી બદ્રાને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા,
તથા રાજાધિદેવી અવન્તીના જયત્સેનને આપી હતી અને તેની પુત્રી
મિત્રવિન્દાને પણ કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

વિષ્ણુભાગવતે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા વધારવા વધારે વિસ્તાર કર્યો છે,
પણ વાયુ વગેરેમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમાં નહિ પણ સત્રાન્તિના પ્રસંગમાં
સારી રીતે આ કથા કહેલ છે. અને વિષ્ણુપુરાણમાં યે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રવાળા પાંચમાં
અરામાં નહિ પણ ચોથા અરામાં કહેલ છે, એ જોતાં એ કથા જૂની જણાય છે.

૮૫. વાયુ ૯૬, ૧૧૮ થી ૧૨૬.

૮૬. વાયુ ૯૬, ૧૪૪ થી ૧૪૬

૮૭. વાયુ ૯૬, ૧૫૦ થી ૧૫૭

વાયુએ

શ્રુતદેવાયાં ચૈવસ્તુ શિશુપાલો મથુવદ્

દમયોપસ્ય રાજયે: પુત્રો વિદ્યાતપૌષ્ય: ॥

એનન. ૧૫૭.

એ રીતે શિશુપાલનું વર્ણન કર્યું છે. વિષ્ણુપુરાણે શિશુપાલ રાવણનો
અવતાર હતો એટલું ઉમેર્યું છે.

અં. ૪, ૧૪.

૮૮. ભાગવત ૧૦, અ. ૭૪ તથા ૭૮.

વસુદેવની દેવકી વગેરે સાત સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો. ■ પણ એને તે ઉપરાંત પૌરવી, રાહિણી, લદ્દા, મદિરા, વૈશાખી અને ધ્રુવા મળી તેર સ્ત્રીઓ અને એ પરિચારિકાઓ હતી એમ પુરાણો કહે છે. ૮૯ આમાંથી રાહિણીના ગર્ભથી બલરામ, શારણ, દુર્મદ, વિપુલ, ધ્રુવ વગેરે પુત્રો થયા. નંદ, ઉપનંદ, કૃતક આદિ મદિરાથી પુત્રો થયા, તેને કંસે મારી નાખ્યા એમ વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે કહે છે. ૯૦ પણ વાયુમાં બલરામના ગર્ભને દેવકીના ઉદરમાંથી ખેંચીને રાહિણીના ઉદરમાં મૂકવાની વાત નથી, એ વાત વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં છે અને એ વૈષ્ણવ પુરાણો સાતમો ગર્ભ બલરામનો ગણીને આઠમા કૃષ્ણને ગણે છે. ૯૧ કૃષ્ણ પછી દેવકીને જ સુભદ્રા નામની કન્યા થઈ જે અર્જુનને પરણીને અને જેનો પૌત્ર પરીક્ષિત પાંડવો પછી હરિનાપુરની ગાદીએ બેઠો. આ ઉપરાંત જુદી જુદી સ્ત્રીઓથી વસુદેવને ઘણા પુત્રો થયાનું પુરાણો કહે છે. એમાં એક-બે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. વૈશ્યા અથવા વૈશાખીથી વસુદેવને કૌશિક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. પછી વસુદેવને સુગન્ધી અને વનરાજી નામની બે પરિચારિકા (શ્દ્ર) સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંથી એકને પુંડ્ર અને કપિલ બે પુત્રો થયા. જેમાંથી પુંડ્ર રાજા થયો અને કપિલ વનમાં ગયો. પછી (ઘણું કરીને) વનરાજીને જરા નામનો પુત્ર થયો; જે બીલો- (નિષાદો)નો રાજા થયો. ૯૩ શ્રીકૃષ્ણ જેનું બાણ પગમાં વાગવાથી

૮૯. વિષ્ણુ ૪, ૧૫, ૧૩; ભામો ૯, ૨૪, ૪૫ અને વાયુ ૯૬, ૧૬૦

૯૦. વાયુ ૯૬, ૧૭૩, વિષ્ણુ ૪ ૧૫, ૧૫,

૯૧. શુઓ વાયુ:—

દેવક્યાં જહ્નિરે શૌરિઃ સુવેણઃ કીર્તિમાનપિ ।

ષષ્ઠો મદ્રવિદેહસ્થ કંસઃ સર્વાવિઘાતયત્ ॥

અથ તસ્યામવસ્થાયામાયુષ્માન્સંઘભૂલ દ્વ ।

લોકનાયઃ પુનર્વિષ્ણુઃ પૂર્વકૃષ્ણઃ પ્રજાવતિઃ ॥

વાયુઃ ૯૬, ૧૭૨ થી ૧૭૪

મત્સ્યઃ ૪૬, ૧૨-૧૩, થોડો પાઠફેર છે.

૯૨. વાયુ, ૯૬, ૧૭૬, મત્સ્ય ૪૬, ૧૫

૯૩. વાયુઃ ૯૬, ૧૮૨ થી ૧૮૪ મત્સ્ય ૪૬, ૨૦ થી ૨૨

તસ્યાં સમમવદ્ધોરો વસુદેવાત્મજો બલી ।

જરા નામ નિષાદોઽમૂત્ પ્રથમઃ સઃ ધનુર્ધરઃ ॥

છેવટ દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે જગ નામનો નિષાદ આ જ હોય તો એ કૃષ્ણનો ભાઈ દરે ! વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત આ સંબંધ નોંધતાં નથી; પણ જૈન હરિવંશ વસુદેવની સ્ત્રી જગને જરતકુમાર નામનો પુત્ર હોવાનું અને જરતકુમારના બાણથી કૃષ્ણનું મરણ થવાનું કહે છે. ૯૪

વસુદેવના ભાઈ દેવગનને મહાભાગ નામનો પુત્ર થયો એમ વાયુ કહે છે; પણ મત્સ્ય અને હરિવંશ એનું નામ ઉદ્ધવ આપે છે. ૯૫ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પરમ ભક્ત તરીકે ઉદ્ધવ પ્રખ્યાત છે. પછી વસુદેવના એક ભાઈ અનાધૃષ્ટિને શ્રાદ્ધદેવ નામનો એક પુત્ર થયો; જેના પુત્ર એકલવ્યને નિષાદોએ ઉછેર્યો. ૯૬ આ એકલવ્યની કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વસુદેવના એક ભાઈનું નામ સમુદ્રવિજય જૈન હરિવંશે આપ્યું છે. અને એ સમુદ્રવિજયના પુત્ર તેમિનાથને જૈનો તીર્થંકર ગણે છે. ૯૭

જુદા જુદા યાદવ વંશોનો પરસ્પર સંબંધ ઉપર દૂકામાં જોયો પૌરવો સાથે પણ યાદવોનો સંબંધ વસુદેવ અને કૃષ્ણની પેઢીમાં તો સારી રીતે દેખાય છે. વિદર્ભના ભોજ બીજમની પુત્રીરુકિમણીને કૃષ્ણ પરણે છે. ૯૮

વળી પારવની એક સાખાનું રાજ્ય મગધનાં થયું છે અને એ મગધના રાજા જુહદ્રથથી આઠમી પેઢીના જરાસંધની મે પુત્રીએ કસને આપી હતી. ૯૯ અને એ કારણથી કસનું વેર ભેવા જરાસંધ મયુરા ઉપર ચડી આવે છે વાયુ જરાસંધને સર્વ ક્ષત્રિયોને જીતનાર કહે છે. ૧૦૦

૯૪. જૈન હરિવંશ સર્ગ અ. ૪૮ શ્લો. ૬૫ થી ૯૮ તથા સર્ગ ૧૨.

૯૫ વાયુ ૯૧ ૧૮૫ મત્સ્ય ૪૬. ૨૩. હરિવંશ ૧. ૩૪. ૩૧.

૯૬. વાયુ ૯૬, ૧૮૭.

૯૭ જૈન હરિવંશ સર્ગ ૧૮ તથા ૩૭.

૯૮. વિષ્ણુ ભ. ૫ અ. ૨૬.

ભોજનામ હેઠથે અને યાદવો બન્ને માટે વપરાઈ દેખાય છે.

વાયુ ૯૯, ૨૧૭ થી ૨૨૭

૯૯. જરાસંધશ્લોકે કસ ઉપર મે મહાવલ:

અસ્તિ પ્રાપ્તિ ચ મૈત્રેય । વિષ્ણુ ૫, ૨૨, ૧.

સર્વેશ્વરસ્ય ભેટાણી જરાસંધો મહાવલ: ।

વાયુ ૯૯, ૨૨૭.

૧૦૦. જુઓ ટિ. ૨૨ માં.

કુશસ્થલીના રાજા શાર્યાત રેવતે પોતાની પુત્રી રેવતી બલદેવને આપ્યાની કથા પ્રસિદ્ધ છે. વળી કેટલાક યાદવ રામબોની સ્ત્રીઓનું ઐશ્વર્યાદી નામ મળે છે.^{૧૦૧} એ જોતાં ઐશ્વર્યાક વંશ સાથે પણ ધાદવોનો હમ સંબંધ હોય એમ લાગે છે. વળી શ્વશુરક કાશીરાજની ગાંધીની નામની પુત્રી પરણ્યા હતા; જેના પુત્ર અક્ષર વિષ્ણુ લાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને ઉપર જણાવેલા જાન્ધારી અને માદી એ પત્નીઓ કહી છે એ ઉપરથી માધાર અને મદ્ર સાથેનો સંબંધ દેખાય છે.

ધાદવોના ભાઈનું કુલ વંશસ્થિતિ

મેહાભારતના મુદ્દ વખતે ધાદવોનું મુખ્ય રાજ્ય મધુરામાં હતું. મધુરાની સ્થાપના વિષે પુરાણો કહે છે કે, રામના ભાઈ શત્રુઘ્ને માધવ લવણને મારીને અને તેના મધુવનમાં જઈને, ત્યાં મધુરાપુરી સ્થાપી અને આ પુરીમાં રહીને પોતાના મુળાહુ અને શરસેન પુત્રો સાથે તેનું પાલન કર્યું.^{૧૦૨}

રામાયણું વગેરે આ માધવ લવણને અક્ષર અથવા રાક્ષસ ગણે છે, પણ યાદવ વંશમાં વિદર્ભથી એકવાસમાં પેઢીના પુરુષનું નામ મધુ આપ્યું છે. આ મધુના વંશજ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ માધવ કહેવાય છે. પાર્ણિટરનું અનુમાન એવું લાગે છે કે, આ યાદવ મધુના કોઈ વંશજને મારીને શત્રુઘ્ને મધુરા નગરી સ્થાપી^{૧૦૩} અને શત્રુઘ્નના પુત્ર શરસેનના નામ ઉપરથી એ શહેર અને એની આસપાસનો દેશ શરસેન નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. મધુરા અને એ જનપદના શરસેન નામનો

^{૧૦૧.} જુઓ; માર્ક ૪૧, ૧મા.

^{૧૦૨.} માધવે સર્વળ હતાં ગંધા મધુવનં ચ તત્ત્વં ।

શત્રુઘ્નેન પુરી તત્ર મધુરા સનેવેશિતા ॥

મુકાહુઃ શરસેનઞ્ચ શત્રુઘ્નસહિતાવમી ।

પાલપામસતુઃ મુર્તો વૈદક્ષો મધુરાં પુરીમ્ ॥

વાયુ ૮૫, ૧૮૫-૧૮૬.

લવણને શત્રુઘ્ને માર્યાની આ કથા રામાયણમાં છેલ્લા કાંડમાં અને રઘુ-વંશમાં ૧૫મા સર્ગમાં તથા વિષ્ણુ, લાગવત વગેરે પુરાણોમાં મળે છે.

^{૧૦૩.} પાર્ણિટર પા. ૧૭૦.

મધુના કોઈ વંશજનું નામ લવણ પુરાણોમાંથી મળતું નથી એ મુરક-લીનો કાંઈ ખુલાસો આપ્યા નથી, લવણ મધુવનનો કેલ અર્થાત્ રાજ હોય એ વધારે સંભવિત છે.

ખુલાસો આ રીતે થાય છે. વળી યાદવ વંશમાં શૂર નામ આવે છે, પણ શૂરસેન ક્યાંય આવતું નથી એટલે આ ખુલાસો ઠીક છે. ૧૦૪ પણ યાદવોએ શત્રુધના વંશ પાસેથી મથુગ ક્યારે અને ક્યાં રીતે મેળવ્યું ? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વાયુ વગેરે પુરાણોમાં નથી મળતો પણ હરિવંશ કહે છે કે, માધવના પુત્ર સત્વતને બીમ નામનો પુત્ર થયો, જે દાશગણિ રામના વખતમાં ગણ હતો. એના વખતમાં શત્રુધે મથુરાની સ્થાપના કરી અને તેની પાસેથી બીમે આ મથુરાપુરી પોતાના તાબામાં લીધી ૧૦૫

દુકામાં સાત્વત બીમે શત્રુધના વંશને પાસેથી, મધુવતના અનાયો પાસેથી લઈ સખધથી કે યુદ્ધન્યાયથી શૂરસેન દેશ અને એની નગરી મથુગમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું જણાય છે, તે પહેલાં વિદર્ભમાં વિદર્ભના પુત્ર કથના વંશજોનું રાજ્ય હતું એમ પુરાણો કહે છે ૧૦૬ વાયુ વગેરે અંધકને સત્વતના પુત્ર ગણે છે, પણ હરિવંશ સત્વતનો બીમ અને

૧૦૪. લિખપુરાણ (૧,૬૮,૧૬) કહે ॥ દેહધ, કાર્તવીર્ષ અર્જુનના પુત્ર શૂરસેનના નામ ઉપરથી મથુરાનું શૂરસેન નામ પડ્યું છે. પણ બીજા પુરાણોને એને ટેકો ન હોવાથી, પાર્શ્વિકર એ સ્વીકારતા નથી પાર્શ્વિકર પા. ૧૭૧ ટિ. ૨.

૧૦૫. હરિવંશ ૧ બ ૩૭, શ્લોક ૩૮-૪૨—

મમૂલ માયવસુત. સત્વતો નામ વીર્યવાન ।

સત્વતસ્ય સુતો રાજા મીમો નામ મહામમૂલ ॥

મીમેનેય પુરી તેન રાજ્યસબઘઠારણાત્ ।

સ્વવશે સ્થાપિતા પૂર્વ સ્વયમધ્યાસિતા તયા ॥

આ શ્લોકમાંના 'રાજ્ય સખધના કારણ'થી એ શબ્દો અસ્પષ્ટ છે. દીકાકાર મધુને પુત્ર નષ્ટ થતા, તેના કૌહિત્રના પુત્ર તરીકે બીમને ગાદી ઉપર હક હતો એમ અર્થ કરે છે.

૧૦૬ વિદર્ભમાંથી એક યાદવ કદાચ સાત્વત બીમે આવીને મથુરામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને યહી એના વંશજે ત્યાં રહ્યા પણ યાદવની બીજી શાખા જે ભોજ નામથી પ્રખ્યાત થઈ, તે વિદર્ભ-વંશાદમાં રહી, શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં વિદર્ભનું મુખ્ય શહેર કુડિનપુર હતા, ત્યાં જીમ્મક રાજ્ય હતો (વિષ્ણુ-૫, ૨૬) અને આ જીમ્મકના પુત્ર રુકમીએ ભોજકટ વંશાન્તું (માગધત-૧૦, ૫૪, ૫૧)

આ કુડિનપુર અને ભોજકટ વંશાદમાં ઉમરોટી પાસે નાના ગામડાઓ રૂપે અત્યારે દેખાય છે અને આ પ્રદેશના એક વખતના વાઝાટક રાજ્યો ભોજ અને કંઈકેશિક હતા. એમ ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આચરર માને છે

જુઓ, History of Berar p. 447 & 458 અને The Vakatakas in Gupta History p. 9.

બીમનો અંધક કહે છે. એ ગમે તેમ હો પણ મયુરાનું રાજ્ય આ અંધકના વંશને પાસે મહાભારતના સમયમાં હતું એટલું નિઃસંદેહ લાગે છે.

સત્વતના અથવા સાત્વત બીમના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાંથી બજ્રમાનનું રાજ્ય ક્યાં હતું એ ખબર પડતી નથી. કદાચ બજ્રમાન વિદર્ભમાં રહ્યો હશે. પછી દેવાવૃધનું રાજ્ય માતિકાવત્તમા શાલ્વદેશમાં આશુની આસપાસ હશે. (પાર્જિટર પા. ૨૭૯)

અંધકનું રાજ્ય મયુરામાં હતું અને અન્ધકના પુત્ર કુકુરના વંશને મહાભારતકાળમાં સત્તાશાળી હતા.

મહાભારતના વખતમાં મયુરાના યાદવોની રાજ્યસ્થિતિ કેવી હતી એનું વર્ણન મહાભારતના શબ્દોમાં જ નીચે આપ્યું છે, રાજસૂય યજ્ઞ માટે સલાહ માગતા યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—“હાલમાં જે ક્ષત્રિયો ભારતવર્ષમાં છે, તે ઈક્ષ્વાકુ વંશના અને ઐલ વંશના છે. આ ક્ષત્રિયોનાં ૧૦૧ કુળો છે. તેમાં પણ યયાતિમાંથી નીકળેલા બોળે (યાદવો)નો વિસ્તાર ઘણો છે. ચારે તરફ એ જ ફેલાઈ ગયા છે. પણ હાલમાં તો એ બધા બોળ (યાદવો)ની રાજ્યવલક્ષ્મીને પોતાના બળથી દરાવીને બધા રાજાઓના માથા ઉપર જરાસંધ ચડી ખેડો છે. અત્યારે એ જરાસંધ મધ્ય દેશને ભોગવે છે. જે બધે સંતાવાળો હોય અને જેના એકલાના તાળામા જગત હોય તે સમ્રાટ થાય છે. આવા સમ્રાટ જરામંધનો આશ્રય લઈને એક દેશનો રાજા શિશુપાલ સેનાપતિ થયો છે અને દરુપનો રાજા વક્ર જરામંધ પાસે શિષ્ય પેઠે વર્તે છે. બીજા પણ આમામનો રાજા ભગદત્ત, વિદર્ભનો લોભક પુકૂનો પૈંડૂક વગેરે જરામંધને વશ રહે છે. વળી ઉત્તરના બોળેના અઢાર કુળો જરાસંધની બીકથી જ પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય લઈ રહ્યાં છે.” ૧૦૭

આટલે સુધી દેશની સામાન્ય વાત ક્યાં પછી પોતાના કુળની સ્થિતિ કહે છે. “યોગ્ય વખતથી કસે જરાસંધની અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામનો દીકરીઓ માથે લગ્ન કરી, એ મંબધના જોરથી યાદવોને દળાવવા માંડ્યા અને યાદવોને દળાવીને પોતે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી. આ રીતે એણે મોટાઈ ધારણ કરી એ મોટા અન્યાય થયો. એટલે

૧૦૭. उदीच्याथ तथा भोजः कुलान्यष्टादश प्रभो ।

जरासधमयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिता. ॥

મ. સમા. ઇ. ૧૪, શ્લો. ૧૫.

એનાથી પીડાતા બોજ કુળના વૃદ્ધ દ્વિવિદ્યે સાતિના રક્ષાબુની ઇચ્છાથી અમારી સંભાવના દરી અને મેં અકરને આહુતીની પુત્રી અપાવીને, સંકર્ષણ સાથે મળીને સંગાનું કાર્ય કર્યું અને કંસને મેં અને અસરામે ચર્ષ ને માર્યો.”

(મહાભારત, સંભાવર્ષ. અ. ૧૪ શ્લો. ૪ થી ૩૪) ૧૦૮

આ રીતે ભારતયુદ્ધ પહેલાં કુકુર વંશના કંસે કૃષ્ણ રીતે યાદવોનાં મોક્ષરાત્ન્યમાં કરાસંધના ભેરથી પોતાનું આધિપત્ય રથાપ્યું અને પછી એ કાર્યના વિરોધીઓને પીડવા માંડ્યા. (દા. ત. વસુદેવને કેદમાં નાંખ્યા, એનાં પુત્રોને મારી નાંખ્યા.) પરિણામે એ કુળના મુખ્ય પુરુષો જ ત્રાસી ગયા અને સૌથી ઇચ્છાથી કૃષ્ણે કંસને માર્યો; પશું કૃષ્ણે જાતે રાજસત્તા ન ધારણ કરતાં ઉગ્રસેનને રાજ કર્યા.

હતાં જરાસંધ વારંવાર મથુરા ઉપર ચડી આવવા લાગ્યો; એટલે એના ભયથી મધ્ય દેશને છોડીને યાદવો સાથે કૃષ્ણ કુશર્ધસી-દારકા-જમીને રહ્યા. (દારકા જવાને લગતા મહાભારતના શ્લોકો માટે જુઓ મારું પ્રાચીન દારકાપુરી આ જ પુસ્તકમાં).

ઉપર કહ્યું તેમ મહાભારતના વખત પહેલાં કુકુરનાં વંશજ કંસની મથુરામાં પૂરી મત્તા હતી. કુકુરના ભાઈ ભજમાનંદના વંશજ રાત્ન્ય ક્યાં હતું એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, પણ એ વંશનો અગ્રણી કૃતવર્મા હતો.

૧૦૮. આ જ વાત શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા વચને હસ્તિનાપુર નામ ઉ ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતાં કહે છે.—

પુત્રો વૈ મોઝરાજસ્ય પુરાચારો યનાત્મવાન્ ।

જીવતઃ પિતુર્અર્ચ્ય દત્વા મૃત્યુવશ ગતઃ ॥

અપ્રસેનસુતઃ કસઃ પરિત્યક્તઃ સ વાન્ધર્વૈઃ ।

હાતીનાં હિતકામેન મયા શસ્ત્રો મહામૃષે ॥

ભાદુકઃ પુનરસ્મામિર્ણાતિમિથાપિ સત્કૃતઃ ।

અપ્રસેનઃ કૃતો રાજા મોઝરાજન્યવર્ધનઃ ॥

વસમેકં પરિત્યજ્ય કુલાયે સર્વવાદવાઃ ।

સંભૂય પુસમેષ્મંતે ભારતાન્ધકર્તૃણયઃ ॥

મ-૩-બ-૧૨૮, શ્લો. ૩૮ થી ૪૧

(કૃષ્ણાચાર્યની આશ્વતિ)

વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય ક્યાં હતું ? પાર્જિટર અક્કર-દારકામાં હતા (વાયુ ૯૬-૬૦) એવા વાયુપુરાણના વચનના આધારે વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય દારકામાં હતું એવો તર્ક કરે છે. આ ખોટો તર્ક છે. જરા-સંધના બચથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૃષ્ણિઓ સાથે દારકા ગયા ત્યારે અક્કર પથ પોતાનાં મેળંધીઓ સાથે ગયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એ કારણથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમાં મથુરાનો તથા દારકાનો એમ બે સ્થળના ઉલ્લેખો મદાબારતમાં તથા પુરાણોમાં મળે છે. ઉપરોક્ત વાયુનો ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રને લગતો સ્વમંતકાખ્યાનમાં છે.

મને તો શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજો એટલે વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય પહેલાં ક્યાંય હોય એમ લાગતું નથી. એટલું જ નહિ પણ વૃષ્ણિવંશ પહેલાં તદ્દન અંધારામાં હશે અને શ્રીકૃષ્ણથી જ એ વંશની પ્રખ્યાતિ થઈ છે. કૃષ્ણે જ ઉપર કહ્યું તેમ યાત્રિકાર્ય કરીને પોતાના વંશને પ્રખ્યાત કર્યો.

પુરાણોનું આ વંશસાહિત્ય આરંભમાં કહ્યું છે તેમ ખારોટાના ચોપડાનાં પેઢીનામાં જોવું છે. ખારોટા પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની વંશાવળી જળવી રાખે છે, એમાં કાંઈ નવો રાજા આશ્રયદાતા જાગે ત્યારે એના પૂર્વજોનાં જોડલાં નામો મળે તેટલાં મેળવી, કાંઈ પ્રખ્યાત કુળ સાથે એનો સંબંધ જોડી કાઢે; આ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે. પુરાણોની વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાશે. મૂળ પુરાણની જ્યારે રચના થઈ ત્યારે જે ક્ષત્રિય રાજ્યો જોરમાં હતાં એના વંશો આપેલા છે. મથુરામાં કુકુર અને અન્ધકનું વંશારે જોર હોવાથી એની પેઢીઓનાં નામો જળવાતાં હશે, જ્યારે વૃષ્ણિઓ નબળા હોવાથી એ કુળ અંધારામાં હશે.^{૧૦૯} પછી વસુદેવ પોતે રૂપાળા હોવાથી અથવા ખીજા કારણથી દેવકે પોતાની પુત્રીઓ વસુદેવને આપી અને વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે વૃષ્ણિ વંશને ઉપર આપ્યો.

આ સિવાય અવન્તીમાં, દશાર્ણમાં, આનર્તમાં, લાટમાં તથા

૧૦૯. વસુદેવ વિષે વાયુપુરાણ કહે છે કે:—

મનુષ્યલોકે વૃત્તમેપિ રૂપે નાસ્તિ સમો મુવિ ॥

વાયુ ૧૬, ૧૪૬.

જેન હરિવંશ પણ વસુદેવની સુંદરતાના ખૂબ વખાણ કરે છે.
જુઓ સર્ગ, ૧૯.

કાકણમાં યાદવો-ધણું કરી દેહવેળી શાખાઓ દેવી જોઇએ. ૧૧૦

મથુરાનું યાદવ રાજ્ય એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય હાજે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાંથી ઇ. સ. ચોથા-પાંચમા શતક સુધી આ દેશમાં અનેક ગણરાજ્યો હોવાનું આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

યાદવોની રાજ્યપદ્ધતિ કઇ જાતની હતી એ ચોખ્ખું દેખાતું નથી. પણ એક કુળના મુખ્ય પુરુષને રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો; ૧૧૧ છતાં બધું રાજ્યકાર્ય યાદવોના મુખ્ય પુરુષોની સલાહથી ચાલતું અને શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા વગેરે ગુણોથી તથા અક્ષરવેળી સલાહથી અસાધારણ અધિકાર ભોગવતા છતાં, યાત્રિમાં ક્લેશ ન થાય એ જોવા ખાસ પ્રયત્નતા, એમ સ્પર્શતક મણિના પ્રસંગથી દેખાય છે. કારણ કે યાદવોનું જોર અન્ધક, કુકુર, વૃષ્ણિ વગેરે જુદાં જુદાં કુળોના સંપ ઉપર જ હતું. અને એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સૌથી વધારે સમજતા હોવાથી જુદી જુદી રીતે જુદા જુદાઓને મનાવીને, સા સાથે સંબંધ બાંધીને યાદવોનું રાજ્ય નબળાવ્યે જાય છે. છતાં યાદવો વારંવાર અંદર અંદર લડતા રહ્યા છે. ૧૧૨

૧૧૦. પાનિન્ટરે (પા. ૨૮૦) આ કથન માટે મહાભારત પુરાણોમાંનાં ઇતક વચનોનો આધાર લીધો હાજે છે.

૧૧૧. કંસને માર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણની કન્ધાને અનુસરી યાદવો ઉમસેનનેજ રાજા તરીકે પસંદ કરે છે. હરિવંશ કહે છે:—

રામકૃષ્ણૈ સમાધિત્ય હતે કલે દુરાત્મનિ ।

ઉમસેનોડમવદ્રાજા મોજવૃષ્ણગ્ધકૈર્વૃતઃ ॥

૨, ૧૪, ૬.

૧૧૨. બલભદ્ર અને અકૂર જેવા મુખ્ય યાદવો વિસાહિત ભાગી નહીં હતા અને શ્રીકૃષ્ણ એને મનાવીને કેવી રીતે લઈ આવે છે, એ માટે જુઓ હરિવંશ ૧, ૩૮ જુઓ નીચેનું વચન—

અકૂરસંવંધકૈઃ સાર્ધમપાયાદ્દરતર્પન ।

દાતિમેદમયાત્કૃષ્ણસ્તમુપેક્ષિતવાનય ॥

૧, ૩૮, ૩૦-૩૧

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસ કરી વગેરેનો વધ પ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત સ્પર્શતક મણિના પ્રસંગમાં રાવણના સત્યમાયના પિતાને મારે છે શ્રીકૃષ્ણ રાવણનાને મારે છે વગેરે દાખલાઓ જુઓ.

વિષ્ણુ. અં ૪ અ. ૧૩,

વળી શ્રીકૃષ્ણે અને સાત્યકિંએ જ્યારે પાંડવોનો પક્ષ લીધો હતો, ત્યારે કૃતવર્માએ કૌરવોનો પક્ષ લીધો હતો. યાદવ રાજ્યની આસપાસનાં બળવાન રાજ્યોમાંથી કાશી, વિદર્ભ, એદી, મગધ, શાલ્વ વગેરે ગાજ્યો સાથે યાદવોને વિરોધ હતો; જ્યારે પાંડવો સાથે અને એને લીધે પાંચાલો સાથે અને મત્સ્યો સાથે યાદવોને સારો મંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

યાદવોમાં બહુ સ્ત્રીનો રિવાજ બહુ આમાન્ય દેખાય છે. વસુદેવને તેર પત્નીઓ અને એ પરિચારક પત્નીઓ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. શ્રીકૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ પત્નીઓ હોવાની કથા તો પાછળથી જોડાઈ હશે, પણ અનેક પત્નીઓ હોવાનો સંભવ માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. શકિમણી, સત્યભામા વગેરેના લગ્ન મંબંધી સંવિસ્તાર કથાઓ વૈષ્ણવ પુરાણોમાં મળે છે. (માગવત ૧૦, ૫૩-૫૬-૫૮) મહાભારતમાં ઉત્તરેન રાજાને સ્ત્રીસહસ્ર સહાયવાન (મ. ભા. ૨૧૯, ૮) કહ્યા છે, પણ અહીં દાસી સ્ત્રીઓ ઉદ્દિષ્ટ હશે.

વળી યાદવો મગધપાન પણ ખૂબ કરતા હશે એમ લાગે છે. સુભદ્રાદરણીના કથાપ્રમંગમાં રૈવતકે ઉપરના યાદવોના ઉત્સવનું વર્ણન મહાભારતમાં છે, તેમાં સ્ત્રીઓથી અને ગધવોથી વૉટાયેલા નૃત્ય કરતા યાદવોમાં મુખ્ય બલરામ, પ્રહુમ્ન સાંબ વગેરેને ક્ષીળ કહ્યા છે. (જુઓ આદિપર્વ. અ. ૨૧૯, સ્ત્રી. ૭, ૯ મુંબઈની સદીક આવૃત્તિ) મહાભારતમાં અન્યત્ર પણ બલરામને ક્ષીળ કહ્યા છે. ક્ષીળ એટલે મગધપાનથી ઉન્મત્ત બનેલ.^{૧૧૩} વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં બલરામે જોપ અને જોપીઓ સાથે યમુનાને કડિ મદિરાપાન કર્યાનું તથા પછી મદિરાથી મત્ત થયેલ હલધરે^{૧૧૪} યમુનાને પોતાની પાસે બોલાવી, પણ યમુના 'હલધર મત્ત છે' એવો વિચાર કરી ન આવી, એટલે હલધરે હળથી ખેંચી વગેરે વર્ણન છે, એ પણ બલદેવની મગધપાનની ટેવનું

૧૧૩. મત્તે શૉળ્હૉસ્કટક્ષીયા:

અમરકોપ ૩, ૨૩

૧૧૪. વિષ્ણુ ૫, ૨૫, માગવત ૧૦, ૬૫ જુઓ:—

છલનામિ: સમ પપૌ ૧૦, ૬૫, ૨૦

વનેપુ બ્યચરત્ક્ષીવો મદવિહ્વલ્લોચન:

મા. ૧૬, ૬૫, ૨૧.

મોડું દષ્ટાંત છે. બલદેવનો આ સ્વભાવ એટલો પ્રસિદ્ધ હતો કે, સ્વમંત્રક મણિ અકૂરને પાછો આપતાં બલરામ મદિરાપાનની ટેવ નહિ છોડી શકે અને આ મણિ તો પવિત્રપણાથી ધારણ કરવો જોઈએ, એમ શ્રીકૃષ્ણ દલીલ કરે છે. (વિષ્ણુ ૪, ૧૪, ૭૧)

યાદવોનો પ્રભાવ આગળ નારા પણ છેવટ મલપાનને પરિણામે થયો એમ પુરાણો કહે છે. પ્રભાસમાં જન્મને મલ પીધું અને પછી મલપાનથી ઉન્મત્ત થયેલા યાદવો એકબીજા ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા અને છેવટ પરસ્પર લડીને કપાઈ મૂઆ. ૧૧૫

પ્રભાસ આગળના નારા પછી યાદવોનું શું થયું ? પુરાણો કહે છે કે, દ્વારકાને સમુદ્રે કુબાડી દીધી, (જુઓ માંડું “ પ્રાચીન દ્વારકાપુરી ”) પણ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી અર્જુન યાદવોનાં સ્ત્રી બાળકોને લઈને મથુરા તરફ જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં રક્ષેચ્છાએ અથવા આભીરોએ માત્ર લાકડીઓથી યાદવોની સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું અને વીસે મોઢે પાછા ફરવા અર્જુને મથુરા આવી વળ્લને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. ૧૧૬ મહાભારતની કેટલીક પ્રતો અને ભાગવત વળ્લને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગાદી ઉપર બેસાડ્યો એમ કહે છે (મા. ૧૧, ૩૧, ૨૫) તે તો બૂલ લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ મહાભારતના વખતમાં જ ઉપર આવેલો આ યાદવવંશ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી પાછો અંધારામાં પડી જાય છે. પુરાણોમાં મહાભારત પછીના સમય માટે પૌરવવંશ, અયોધ્યાનો ઋક્ષાકુ વંશ અને મગધના બૃહદ્રથ વગેરે વંશો એ ત્રણની વંશાવળીઓ વિગતવાર આપી છે અને બાકીના માટે એ વખતમાં કુલ આટલા રાજાઓ થશે એમ મતમ કહ્યું છે. યાદવો માટે કહ્યું છે કે, ‘ એટલા

૧૧૫. જુઓ; મહાભારત મૌસલ પર્વ, વિષ્ણુપુરાણ અં. ૫, અ. ૩૭ ભાગવત ૧૧, ૩૦.

તતસ્તસ્મિન્મહાપાન વપુર્મેરેયક મણુ ।
મહાપાનનિમિત્તાનાં વીરાણાં દત્તચેતસામ્
કૃષ્ણમાયાવિમૂહાનાં સઘર્ષઃ કુમહાનમૂલ ॥
યુયુષ્ઠ. ક્રોધમરુચાઃ—

મા. ૧૧, ૨૦, ૧૨ થી ૧૪

૧૧૬. જુઓ; મ. મૌસલ પર્વ અ. ૮ વિષ્ણુ, અં. ૫ અ. ૩૮.

કાળમાં (આ પૌરવો અને બાહ્લ્યો સાથે) ૨૩ શરસેનો યશે ' ૧૧૭

આ શરસેનો શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રના વશને હશે કે કૃતવર્માના ? પુગણોમા સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી યાદવો પ્રભાસ આગળ નાશ પામ્યાની હકીકત અમુક ટોળા માટે જ સમજવી નોંધએ એમ મને લાગે છે. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા વૃષ્ણિ મધ નાશ પામ્યો એમ કહ્યું છે. (૧, ૧૬, ૩, ૧) જરાસંધના ભયથી મથુરા તજેડુ પણ મધ્ય દેશ માટે યાદવો હમેશા આતુર રહેતા એમ શ્રીકૃષ્ણ જ કહે કહે છે. (જુઓ, મહા. સભા અ ૧૪) એ જોતા જરાસંધના મરણ પછી યાદવો મથુરામા અને દ્વારકામા એ બે સ્થળોએ (દિલ્હી સીમલા પેઠે) યથેચ્છ વિહંગતા હોય એ સંભવિત છે વળી બધા યાદવો મથુરા છોડી કાઠિયાવાડ સુધી જાય એ સંભવિત નથી, એટલે જરાસંધના મુખ્ય વિરોધી વૃષ્ણિઓ સિવાયના અધકાદિ યાદવો મથુરામા રહ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે ગમે તેમ હો, પણ મહાભારત પછીથી ધણા કાળ સુધી કાઠિયાવાડમા યાદવોનું નામનિશાન દેખાતું નથી પણ મથુરામા શરસેનોનુંજ રાજ્ય હોવાનું જણાય છે પ્રાચીનતમ ખ્રીદ્ધ ગ્રન્થ ઉપરથી ભગવાન જીવના સમય પહેલા એટલે ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા શતકમા અને જીવના મમકાળમા એટલે ઇ. સ પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમા મથુરામા શરસેનોનું રાજ્ય હતું જીવના સમ-કાલીન મથુરાના આ શરસેન રાજાને અવન્તીપુત્ર કહ્યો છે અને લલિતવિસ્તરમા એનું નામ મુખાદુ આપ્યું છે (જુઓ, Cambridge History of India Vol I pp 172 185, 186)

આ ઉપરથી જીવના સમયમા અવન્તીને અને મથુરાને પરસ્પર લગ્નસબંધ હતો એમ દેખાય છે અવન્તીમા શ્રીકૃષ્ણના વખતમા હૈહયોનું રાજ્ય હતું ૧૧૮ અને શ્રીકૃષ્ણના એકે ર્ધ અવન્તીના ગામને

૧૧૭ एतैस्सार्धं भविष्यन्ति तावत् कालं नृपा परे । मुन्यकालं भविष्यन्ति सर्वे त्वेते महीक्षितः । शरसेनास्तयोर्विभक्तः ।

પાર્નિટરનું The Dynasties of the Kali Age p 23.

૧૧૮ જુઓ, વાયુ ૯૪, ૫૦, વગેરે હેહય વશનો વિસ્તાર કહેનારા પૌરાણિક લેક્ષ્યો તથા પાર્નિટર પા ૨૦૨

જુઓ, 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પા ૬૦

જુઓ, Cambridge History of India p 403.

આપેલાં એ જોતાં વૃષ્ણિઓ અને દેહચેતો સમ્રાટ ચાલુ રહ્યો છે, વળી, શ્રીવાસુદેવપૂજનો વાકિતમાર્ગ પહેલવહેલો શ્રીકૃષ્ણના કુળમાં એટલે સાત્વતોમાં ચાલ્યો અને એ કારણથી સાત્વત ધર્મ કહેવાયો છે. પ્રાચીન ઔદ સાહિત્યમાં કયાંય સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ મેગેસથનિસે કહ્યું છે કે, મેથોરા [મથુરા અને કિલસોજોરા (કૃષ્ણપુર)] શહેરોવાળા જમનાકાંકાના દેશના શરસેનોમાં દિરકિલસ (શ્રીકૃષ્ણ)ની પૂજા પ્રચલિત છે.

૪. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક, સુધી મથુરામાં અને એની આસપાસ શરસેનોમાં જળવાઈ રહેલી વાસુદેવવાકિત, તે પછી બેત્રણ સૈકાઓમાં પશ્ચિમ હિંદના ધણા ભાગમાં અને છેક દક્ષિણમાં નાનાઘાટ સુધી ફેલાઈ જાય છે, એમ ધોષકોના, વિદિશાના શુરુદ્વજના અને નાના ઘાટના લેખોથી દેખાય છે. (જુઓ; વૈષ્ણવ ધર્મનો મંક્ષિત ઇતિહાસ પા. ૩૬ થી ૪૨) વળી એજ સમયમાં મથુરામાંથી શરસેનોનું અને સાત્વત ધર્મનું જોર ઓછું થયું છે. જુદના સમય પછી વચ્ચે કાંઈ ખખર પડતી નથી, પણ મથુરા આગળથી મળેલા સિક્કાઓ ઉપરથી શૂંગ વંશના સમકાલીન મથુરાના બાર રાજાઓના નામો મળે છે, આ રાજાઓ શરસેનો અથવા ચાલવો જ હશે. કૌશામ્બીના બૃહસ્પતિ-મિત્રની પુત્રી મથુરાના એક રાજાને આપેલી હતી, એમ મોરારા ઉત્કીર્ણ લેખ ઉપરથી જણાય છે.^{૧૧૯} લેખમાં મથુરાના આ રાજાનું નામ નથી આપ્યું, પણ સિક્કાઓ ઉપરથી મથુરાના બલશ્રુતિનું નામ મળે છે અને એના સિક્કા આ બૃહસ્પતિમિત્રના સિક્કાને બહુ મળતા આવે છે. કૌશામ્બીના રાજાઓ પુરુવંશના છે અને પુરુવંશ અને ચક્રવર્ત વચ્ચે લક્ષસખા મહાભારતકાળમાં હતો એ જોયું છે; આ કૌશામ્બીના રાજાઓને જુદના કાળમાં અવન્તી સાથે લક્ષમંબંધ હતો, એ ઉદયનની પ્રમિદ કથાથી દેખાય છે. (જુઓ રત્નવાસદત્તા). મથુરાનો એક બીજો રાજા ષ્ણમિત્ર અહિંચન (પાંચાલ)ના દંદ્રમિત્રનો સમકાલીન હતો. આ પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં મથુરાનું રાજ્ય રોકોના હાથમાં જાય છે.^{૧૨૦} મથુરાના સિક્કાઓમાં જોએલી

^{૧૧૯.} જુઓ; Cambridge History of India Vol. I p. 525-526.

^{૧૨૦.} એજન પા. ૫૨૬.

મૂર્તિ તળે ધારે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની હોય, તો ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૫૦ સુધી મથુરામાં ધણું કરી યાદવોનું રાજ્ય અને કૃષ્ણભક્તિ ચાલુ હતી. પછી શકોનું રાજ્ય અને સાથે જૈન ધર્મ આવ્યો. મથુરામાં જૈન ધર્મના જોરની શરૂઆત કદાચ તે પહેલાં ૫૦-૧૦૦ વર્ષથી થઈ હોય.

મથુરાના મધ્યકાલીન યાદવો-કરૌલીમાં

આ પછી મથુરાના યાદવોનું શું થયું તેનો પત્તો લાગતો નથી. પણ ગૌ. હી. ઓઝાએ નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. કામવનની એક મસ્જિદ જે પહેલાં મંદિર હતું, તેમાંથી ઈ. સ. નવમા સતકનો એક લેખ મળ્યો છે, જેમાં યરસેન યાદવોનાં સાત નામો છે. વળી, મથુરા અને મહાવનમાંથી મળેલા એ સિલાલેખોમાંથી ઈ. સ. ૧૧૫૦ માં અજયપાલ અને ઈ. સ. ૧૧૭૦ માં હરિપાલ વિદ્યમાન હોવાનું માલુમ પડે છે. પણ કમવાર આખી વંશાવળી નથી મળતી. કરૌલીના યાદવો મથુરાના યાદવોના વંશજો હશે. કરૌલીની ખ્યાતોમાંથી રાજા વિજયપાલે મથુરાથી મનીપહાડ આવી ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો, અને તેના એક વંશજે વિ. સં. ૧૪૦૫માં કરૌલી વસાવ્યું વગેરે હકીકત મળે છે. (જુઓ; ટાડ રાજસ્થાનનું હિંદી ભાષાન્તર પા. ૩૪૫.)

આ રીતે યાદવોનો ઇતિહાસ ઘણી ગડમડવાળો દેખાય છે. મથુરાના યાદવોનું વચ્ચે શું થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને યાદવોની ખીલ શાખાઓ વિષે પણ છુટક ઉલ્લેખો મળે છે. મથુરાની ચે પહેલાં વિદર્ભ (વરાહ અને પૂર્વ ખાનદેશ) માં યદુવંશનું રાજ્ય રથપાયાનું પુરાણ કહે છે. અને એ રાજ્ય લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહ્યું દેખાય છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં વિદર્ભમાં ભોજપતિ બીજમકનું રાજ્ય હતું, પછી મૈથ્ય અશોકના વખતમાં તથા તે પછી પણ ત્યાં ભોજ લોકોનું રાજ્ય હતું, એમ એના ઉત્કીર્ણ લેખો તથા ખારવેલના દાથી ગુપ્તના લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ૧૨૧ પછી ગુપ્ત સમયના વાકાટકો કથવંશના ભોજ હોવા ભેદે એવું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે. ૧૨૨ ભે ૩ વાકાટક વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં એવું કહેલું નથી.

વિદર્ભમાંથી જ આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય ટોળાંઓ દક્ષિણમાં

પ્રસર્યા' છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે. ૧૨૩ અને અધિ સમયમાં વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે એક રાજ્યતંત્ર નીચે હતાં, ત્યારે વિદર્ભના બોળે મહારાષ્ટ્રમાં ચે પેઠા હોય એ સંભવિત છે.

ખીજી તરફથી યદુવંશની ખીજી શાખા હૈહય શાખાના અસ્મકા અને વીતિહોત્રો મહાભારતના સમય પછી અવન્તી અને ગુજરાતમાં છેક અપરાન્ત-કોકણ સુધી ફેલાયેલા હતા. ૧૨૪ વારુચ અને સુપારક- (મુખાઇ અને સાષ્ટી) ભૃગુઓનાં સ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અને ભૃગુઓ અને હૈહયોનો ગાઠ સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે.

વળી યૌધેય અને અર્જુનાયનોનાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથાથી ઇ. સ. ચોથા સતક સુધી એક પ્રકારનાં ગણરાજ્ય ક્રમશઃ પંજાબની દક્ષિણે અને રાજપૂતાનાની ઉત્તરે તથા રાજપૂતાનાના ભરતપુર અને અલવર રાજ્યના પ્રદેશમાં હોવાનું પાણિનિના ઉલ્લેખથી, સિક્કાઓથી તથા સમુદ્રગુપ્તના અલાદાખાદના લેખથી જણાય છે. ૧૨૫ આ અર્જુનાયનો અર્જુન એટલે હૈહય સહસ્રાર્જુનના વંશજો કે જાતવાળા હોય તો એ પણ યાદવો. અને યૌધેયો તો યદુના બાક અનુના વંશજો એટલે જ્ઞાનવો છે. (જુઓ; પાર્ગિટર પા. ૧૦૯ વાયુ-૬૯, ૨૧) આ યૌધેયો અને અર્જુનાયનોના ગણરાજ્યની હકીકત મથુરાના યાદવોનું પણ એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય હોવું જોઈએ એ મારા તર્કને પુષ્ટિ આપે છે.

યાદવો વિષે ગુપ્તકાળમાં અને તે પછીના તરતના સૈકાઓમાં કશી નિશાની મળતી નથી. પણ ઈ. સ. સાતમા-આઠમા સતકમાં રાજ્યો સ્થાપનારા કેટલાક વંશો પુરાણોના બહોળા પ્રચાર પછી એટલે નવમા દસમા સતક પછી, પોતાને યાદવ તરીકે ગણાવે છે. શ. ત. ઈ. સ. ૭૫૦ થી ઇ. સ. ૯૭૦ સુધીના દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં, આ રાજાઓને યદુવંશી કહેનારાં દાનવત્રોમાં જૂનામાં

૧૨૩. એન્ન પા. ૬૦૨ તથા સર રા. ગો. બાંડારકરનો દક્ષિણનો ૫૫^મ સમયનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી બાષાતર પા. ૫.

૧૨૪. હૈહયો મટિ જુઓ; J. R. A. S. 1914 p. 254.

Cambridge History of India Vol. I. p. 316.

૧૨૫. એન્ન પા. ૫૨૮.

જૂનું શક સં. ૭૮૨ (ધ. સ. ૮૬૦) નું અમોઘવર્ષનું મળ્યું છે. (જુઓ; Epigraphia Indica Vol. VI p. 29.)

કર્કરાજના દાનપત્રમાં:—

ઉદગાદય દન્તિદુર્ગમાનુર્યદુવશોદવપર્વતાત્ પ્રતાપી એ રીતે એ કુળના મૂળ પુરુષને યદુવંશી કહ્યો છે. ૧૨૬ ચોથા ગોવિંદરાજના શક સં. ૮૫૫ ના દાનપત્રમાં ૧૨૭ તથા બીજાં કેટલાંક દાનપત્રોમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે હલામુધ પછી કવિરહસ્યમાં એમજ કહે છે. વળી દક્ષિણના પાછળના ચાલૂક્યોના સામતો-સેઉણ દેશના તથા દેવગિરિ (દોલતાબાદ) ના યાદવો તથા દ્વારા સમુદ્ર (મહીસર પ્રદેશ) ના હોધસલા રાજાઓ પોતાને યાદવ કહેવરાવે છે. ૧૨૮ અને યાદવોની જૂની પરપરાને અનુસરી અંદર અંદર લહે છે. ૧૨૯ ધ. સ. અગિયારથી તેરમા શતકેમાં આ રાજવંશો યર્ષ ગયા છે. દેવગિરિના યાદવવંશના રાજા મહાદેવ (ધ સ. ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧) નો પ્રધાન હેમાદ્રિ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ હેમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખડ નામના ગ્રન્થની કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં દેવગિરિના યાદવોની વંશાવળી આપેલી ૧૩૦ છે તેમાં પુરાણોને અનુસરી છેક અદ્યથી શરૂ કર્યું છે પણ પછી આ વંશનો આરંભ સુખામુધો કર્યો છે. સુખામુધો પુત્ર દદપ્રહાર દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપે છે. આ બનાવ ધ સ. ૮૨૫ની આસપાસમાં બન્યો હોવાનું ડો. સર બાહારકર ધારે છે ૧૩૧ સિવાજી મહારાજના મા જીજી ગધવ કુળની પુત્રી હતી અને હજી દક્ષિણમાં ગધવો છે

હૈહય વંશ

હવે યદુવંશની બીજી શાખા હૈહયોનું શુ યયું તે જોઈએ. હૈહયોનો

૧૨૬. શક સ. ૮૯૪ નું કર્કરાજનું દાનપત્ર Indian Antiquary Vol 12 p. 157 to 164

૧૨૭. એનન પા. ૨૦૧ થી ૨૦૩.

૧૨૮. જુઓ, શક સ. ૧૧૧૪ નું બદામિદેવનું દાનપત્ર 1. A. 1912 p. 286-303

૧૨૯. જુઓ, Vincent A. Smith, third edition p. 434.

૧૩૦. જુઓ, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, ગુ. ભાષાંતર પ્ર. ૧૪મું.

૧૩૧. મૌ. હી. ઓઝા, ઈ. સ. ૮૪૩ મા સેકલ્દેશનું યાદવરાજ્ય સ્થપાયું ધારે છે, ટોડ રાજસ્થાનનું હિંદી ભાષાંતર ભા. ૧ પા. ૩૨૮.

ભારતકાળમાં તેથી પછી આવતી, ગુજરાત તરફ પ્રસાર થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ, ગુપ્તો પછીના કાળમાં ચેદીમાં દેહયો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહાભારતના વખતમાં તો ચેદીમાં શ્રીકૃષ્ણના કુઆ કુરુવંશી દયોષ રાજા હતા. તે પહેલાં વિદર્ભના પુત્ર કૈશિક ચેદીના રાજા હતા. તો દેહયો ચેદીમાં ક્યાંથી આવ્યા ? કે. પી. જયસ્વાલ દ્વાયીગુપ્તના લેખમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૬૬-૧૫૨ સુધીના, કલિંગના ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલ ચેદી વંશના હોવાનો પુરાવો વાંચે છે. (જુઓ; J. B. O. Research Society; 1927, Vol XIII, parts 3-4 p. 223) પણ એ ચેદી વંશ તે કયો વંશ ? વિદર્ભના પુત્ર કૈશિકનો વંશ કે દમયોધનો વંશ કે દેહવ વંશ ?

ચેદીના હેહયો

જામલપુર પાસે ત્રિપુરી (તેવર)ના વિ. મં. ૬૨૦ (ઇ. સ. ૮૬૪)થી વિ. સં. ૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૬૦) સુધીના રાજાઓ પોતાને દેહવવંશી કહે છે. અને એ વંશના રાજાઓનાં લેખોમાં છેક અંતથી વંશાવળી આપી છે. (જુઓ; Ep. Indica Vol II p. 8.) આ રાજાઓ કલચુરી પણ કહેવાય છે. વિ. સં. ૩૦૬ થી એક કલચુરી અથવા ચેદી સંવત પણ ચાલતો હતો. આને ત્રૈલોક્યનો સંવત પણ કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કહેલો છે. એ કે વિ. સં. ૬૨૦ પહેલાંના આ કલચુરીઓને કુંભલાખદ્ધ ઇતિહાસ નથી મળતો, પણ વિ. મં. ૫૫૦ થી ૭૬૦ સુધીમાં એ વંશનું રાજ્ય દક્ષિણના ચૌલુક્ય રાજ્યની ઉત્તરમાં અર્ધાત્ ચેદી અને ગુજરાતમાં હોવાના પુરાવા મળે છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૩૭ થી ૬૭). આ ચેદી વંશને દેહવ કહેનારો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય વિનયાદિત્ય (ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૬)ના એક લેખમાં મળે છે. ૧૩૨ આ ચેદીના દેહયો સાથે દક્ષિણના ચૌલુક્યોને તથા રાષ્ટ્રકૂટોને લગ્નસંમંધ હોવાનું એ ખેંચના લેખો ઉપરથી જણાય છે. ૧૩૩ આ વંશનો નાશ થયા પછી દેહયોનું શું થયું ? અત્યારે કોઈ રાજ્ય દેહયોનું મનાતું નથી, પણ આ વંશની એક શાખાનું રાજ્ય દક્ષિણકોસલ (રત્નપુર) માં હતું અને મંયુક્ત પ્રાંતના વલિયા નિલ્લાના અમુક રજપૂતો રત્નપુરથી

આવેલા મનાય છે. એ રજપૂતો હૈહયજાતિના હોવાનો સંભવ વિન્સેન્ટ સ્મિથ સ્વીકારે છે. (ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૩૯૪; પં. ભગવાનલાલ ઇલ્હજી તો આ કલચુરી રાજ્યોને પણ આબીર ગણે છે, પણ બોમ્બે ગેઝીટિયર ઉપર ટિપ્પણીઓ લખનાર જ્યેકમન એથી વિરુદ્ધ મતના છે. અને આ વંશને હૈહય માનવામાં વાંધો નથી. બોમ્બે ગેઝીટિયર બા. ૧. પા. ૫૮ અને તેની ટિપ્પણી)^૧

દક્ષિણમાં આ બધા યાદવો ક્યાંથી અને અને ક્યારે આવ્યા ?

[ડૉ. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર તો કહે છે કે, “ભરત દૌધ્યન્તિની” લડાઈઓથી, કંસના ત્રાસથી, અને જરાસંધના દબાણથી જૂના કાળથી જ યાદવો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ફેલાયા છે. વિંધ્યાચળથી કૃષ્ણા નદી સુધીના દક્ષિણમાં, જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થો તથા સંસ્કૃત સ્ત્રવ સાહિત્ય પ્રમાણે પાંચ રાજ્યો હતાં. એક માહિષકેતુ, બીજું કલિગતું, ત્રીજું વિદર્ભતું, ચોથું અશ્મકેતુ, અને પાંચમું દંડકેતુ (દડકારણ્ય), આમાંથી વિદર્ભના બોજ યાદવ છે જ, અશ્મકેતુ અને અશ્મકીનું યાદવી વિશેષણ મહાભારતમાં ક્યાંક છે, એટલા ઉપરથી કૃષ્ણસ્વામી આયંગર તેને યાદવ કહે છે; પણ પુરાણો અશ્મકને પણ અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ગણે છે, (જુઓ; પાર્ગિટર પા. ૧૪૭)

માહિષકેતુને હૈહય ગણવામાં વાંધો નથી અને પાછળથી પણ માહિષકેતુથી ઊતરેલા એટલી રાજ્યો હૈહય ગણાય છે. આ હૈહયોએ કલિગમાં પહેલાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. પછી તો કલિગનો આન્ધ્ર રાજ્યમાં સમાવેશ થયો છે. અને કૃષ્ણસ્વામી આયંગર કહે છે કે, આંધ્રો એ અન્ધક યાદવો છે. કારણ કે તામીલ કવિઓ આંધ્રોને અન્ધર કહે છે અને અન્ધર સંસ્કૃત અન્ધકનું અપભ્રંશ છે. આ તર્ક પ્રજ્ઞાલીથી આંધ્ર લોકને યાદવ ગણે છે. બાકી રહેલા દંડક માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કાંઈ પુરાવો મળ્યો નથી. પણ તામીલ સાહિત્યમાં દંડકના વતનીઓને ઇડામ્પર (ભરવાડ) કહ્યા છે. એ ઉપરથી તેઓને પણ ડૉ. આયંગર યાદવ ગણે છે. અને એ જ તર્કશીલીને અનુસરી મહારાષ્ટ્રકે-મરાઠાઓને પણ યાદવ ગણે છે. (જુઓ; ડૉ. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો કલકત્તાની બીજી એરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં વચાવેલો નિબંધ. Proceedings & Transactions p. 351 to 364)

જૂનાગઢના ચૂડાસમા યાદવો

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ યાદવો મળે છે. ઈ. સ. દશમી શતકના મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર જૂનાગઢનો રા' પ્રાહરિપુ અને કચ્છનો લાખો કુલાણી જે ય યાદવ ગણાય છે. જૂનાગઢના એ ચૂડાસમા વંશનો મદાપુત્ર ચૂડચંદ્ર કહેવાય છે અને ભાટો ચૂડચંદ્રને કૃષ્ણના પુત્ર સામ્ય ૧૩૪ સાથે જોડે છે. “આદિ નારાયણથી ૫૪મા શ્રીકૃષ્ણ, ૧૩૫મા દેવેન્દ્ર અને તેના ચાર કુંવરમાંથી ગજપતે મજ્જની વસાવ્યું અને ગજપત પછી કૃષ્ણક પેઢીએ નગરહઠામાં ચૂડચંદ્ર થયો. આ ચૂડચંદ્ર (લગભગ ઈ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭) વામનસ્થળીમાં આવ્યો અને એની ચોથી પેઢીએ પ્રાહરિપુ થયો.” ૧૩૫ આ યાદવો ચૂડચંદ્રના નામથી ચૂડાસમા કહેવાય છે.

કચ્છના જાડેજ

કચ્છના લાખા કુલાણીના વંશ માટે ભાટો કહે છે કે, ઉપર કહેલા ગજપતનો ભાઈ નરપત ગજનીની માદીએ બેઠો અને તેના કુંવર સમાના નામ ઉપરથી ન વંશજો સમા કહેવાયા, જે પાછળથી જાડેજને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જામ સમાએ ગજની ખોયું અને સિંધ અને બહુચિસ્તાન વચ્ચે રાજધાની સ્થાપી. તેની દશમી પેઢીએ (નારાયણથી ૧૪૬ મે) લાખી આરાબડ થયો, તેણે નગરહઠા વસાવ્યું. તેનો કુંવર લાખોજી અને તેનો મોડજી કચ્છમાં ઈ. સ. ૮૧૯ માં ગાદીએ બેઠો અને મોડજીનો પ્રપૌત્ર ઉપર કહેલો લાખો કુલાણી ૧૩૬ અને કચ્છના આ જાડેજ કુળમાંથી જામનગર, મેરબી, ગોડળ, ધ્રોળ વગેરે કાઠિયાવાડનાં જાડેજ રાજકુળો નીકળ્યાં છે. વળી ગજપતના ત્રીજા ભાઈ જૂપતે મજ્જની અને ખુરાસાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજો ભટ્ટી કે ભાટી કહેવાયા. પણ ત્યાંથી ખુરાસાનના રાજ્યએ કાઠવાથી આ લોકો પંજાબમાં આવ્યા, ત્યાંથી સિંધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં

૧૩૪. સામ્ય ચાદવાસ્થળીમાં મરણ પામ્યાનું મહાભારત (મૌસલ પર્વ અ. ૫) કહે છે.

૧૩૫. ‘રાસમાળા’નું ગુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ ભા. ૧ પા. ૬૧, ૬૨.

૧૩૬. એવળ પા. ૧૨, ૧૩.

આબ્યા. આ ભદ્રીના વંશજો એ જેસલમીરના ભાટી. ભાટિયાઓ પશુ કદાચ આ મૂળમાંથી પોતાને નીકળેલા માનતા હશે. ૧૩૭

આ મધ્યકાલીન યાદવોનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની સવિસ્તર વંશાવળીઓ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ ટોડ રાજસ્થાનના દિંદી ભાષાંતર પા. ૩૨૭ થી પા. ૩૪૬ પ્રકરણ ૭ ની ટિપ્પણીઓમાં આપી છે. ત્યાં પ્રસંગોપાત કેટલીક હકીકત પશુ નોંધી છે. પરંતુ એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા કહે છે તેમ, આ બધા યાદવોનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી લખવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક થાય.

જોધપુર વગેરેના રાઠોડો

જોધપુર, મિકાનેર ઝાણુઆ, અમઝરા કિશનગઢ, રતલામ, સીતામઢિ, સૈલાના, ઇંડર અને અહમદનગરના હાલના રાઠોડ રાજાઓ ૧૩૮ મૂળ મારવાડ-જોધપુરના રાઠોડના વંશજ છે. અને જોધપુરના રાઠોડ રાજવંશનો મૂળ પુરુષ કનોજના ગહડવાલ વંશનો હતો (જુઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩). હવે કનોજના ગહડવાલો સૂર્યવંશી હતા કે ચંદ્રવંશી એ વાતનો એ વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી પત્તો લાગતો નથી. અત્યારે જોધપુર વગેરેના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે. (જુઓ; સરસ્વતી, જૂન ૧૯૨૭ માં વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનો લેખ પા. ૬૬૨). જ્યારે સુક્ત પ્રદેશ-કાશી, પ્રયાગ, મિર્જાપુર, અને જૈનપુરની આસપાસમાં મોટે ભાગે જેની વસ્તી મળે છે, તે ગહડવાલ ક્ષત્રિયો પોતાને ચંદ્રવંશીય મહારાજ કાશીરાજની સંતતિ માને છે (જુઓ; સરસ્વતી, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ માં શ્રીધુત કુંવર શિવનાથસિંહ સેગરનો લેખ પા. ૧૦૪૫). અને કનોજના ગહડવાલ રાજવંશ [વિ. સં. ૧૧૨૪ (ઈ. સ. ૧૦૬૮) થી વિ. સં. ૧૨૮૦ (ઈ. સ. ૧૨૨૩)]ને પણ કુંવર શિવનાથસિંહ કાશીરાજના જ વંશજ માને છે.

પશુ મારવાડ વગેરેના રાઠોડ વંશની ઉત્પત્તિ બાબત જૂના વખતથી જુદી જુદી કલ્પનાઓ ચાલે છે (જુઓ; સરસ્વતી સપ્ટેમ્બર

૧૩૭. એજન પા. ૬૩; આ દંતકથાઓ જુદા જુદા રૂપમાં મળે છે.

૧૩૮. આ રાઠોડ રાજાઓના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩.

૧૯૨૭ પા. ૧૦૫૨). અને અત્યારે પણ આ વિષયના અભ્યાસી હિંદી વિદ્વાનોમાં જાણીતા મતભેદ છે. કેટલાક દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ, કનોજના ગહડવાલ અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો ત્રણેને એક માને છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉનો આ મત છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના કેટલાક લેખોમાં તેઓને યદુવંશી કહ્યા છે, અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે; એ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢતાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કહે છે કે, " દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં કુલ ૭૫ લેખો અને દાનપત્રો આ વંશનાં મળ્યાં છે, તેમાંથી માત્ર આઠમાં જ એ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે અને વિ. સં. ૯૧૭ પહેલાંના એ વંશના કોઈ લેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી.....નથી કહ્યા, માટે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો ચંદ્રવંશી નહિ પણ સૂર્યવંશી હતા " (જુઓ; સરસ્વતી જૂન ૧૯૨૭ પા. ૬૫૮ ટિ. ૧). બીજી તરફથી પં. ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના એ આઠ લેખો ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી માને છે અને રાષ્ટ્રકૂટ તથા રાઠોડોને એક માને છે તથા કનોજના સૂર્યવંશી ગહડવાલને રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા ગણે છે. મતભેદ કે દાલના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે પણ તેઓ છે ચંદ્રવંશી (જુઓ, ' નાગરીપ્રત્યક્ષી પત્રિકા ' ન-મં. બા. ૪ અં. ૩-૪ પા. ૩૪૮-૩૪૯). આથી વિરુદ્ધ કુંવર શિવનાથસિંહ જોધપુર વગેરેના રાઠોડ રાજાઓને કનોજના ગહડવાલ રાજા જયચંદ્રના વંશજ માને છે, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા માને છે. (જુઓ; ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બરના સરસ્વતીમાં એનો લેખ.)

આ વિષયમાં સર્વમાન્ય નિશ્ચય થઈ શકે એવા પુરાવા જ ઉપલબ્ધ નથી અને કેટલાંક કારણોથી પક્ષવાદ બધાં જાયો છે. રાઠોડો અને ગહડવાલો ગમે તે વચ્ચેના હો, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્કર્ષુ લેખોના સ્પષ્ટ પુરાવાની વિરુદ્ધ તેમને સૂર્યવંશી માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી. વળી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના, માળવા, મધ્ય પ્રદેશ, ગયા આદિમાં સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર રાજ્યો સ્થાપેલાં એટલું પણ ચોક્કસ.

આ બધા પાછળના માલ્લો ક્યાંથી આવ્યા? દક્ષિણ માટે કૃષ્ણસ્વામી આયંચરની માન્યતા મોઢી છે. ડો. લાંકારકરના કહેવાની મતભેદ એવી લાગે છે કે, વિદર્ભમાંથી દક્ષિણમાં પ્રસારેલા આર્યોમાં

ભોજ અને રાષ્ટ્રીકાનો ઉલ્લેખ અશોકના લેખમાં મળે છે. ભોજ અને રાષ્ટ્રીકામાંથી બીતરી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટો હતા. ૧૩૯ ભોજ નામ હૈહયોને તથા અંધક કુકુર વગેરે યાદવોને સરખી રીતે લગાડાય છે તથા હૈહયો એદીમાં પણ હતા એ જોતાં, આ ભોજો યાદવ હતા કે હૈહય એ સંશય રહે છે. હૈહયો દૂર દૂર સુધી ફેલાયા લાગે છે.

બીજા સંભવ એવો છે કે, ધ સ બીજા-ત્રીજા-ચોથા શતકમાં આન્ધ્ર રાજાઓનું જોર ઓછું થયા પછી, દક્ષિણમાં સલાદ્રિ, કાંકણમાં અને અમુક વખત તો મિન્ધ અને પંજાગ વચ્ચે તથા કાઠિયાવાડ ઉપર પણ આબીર લોકોનું રાજ્ય હતું, એમ આબીર શિવદત્તાના પુત્ર ધર્મશરસેનનો લેખ નામિકનો ગુફામાં મળ્યો છે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના લેખમાં તથા અમુદગુપ્તના લેખમાં ઉલ્લેખ છે તથા તેઓના સિક્કાઓ પણ કાઠિયાવાડમાં મળેલા એ ઉપરથી જણાય છે. ૧૪૦ ઇ. સ. ચોથા શતકના પાછલા ભાગમાં ગુપ્તોનું જોર થયું તે પહેલા આબીરોનું જોર દેખાય છે મહાભારત અને પુરાણો આ કાળમાં આબીર રાજાઓ થયાનું કહે છે ૧૪૧ આ આબીરો ગાયોના ટાળા સાથે ભટકતી યાદવોની જ એક શાખા હોય એવો સંભવ મને સ્ફુરે છે. શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યા છતાં નદગોપને ત્યાં બાળ્યાનું હરિવંશ, વિષ્ણુ-પુરાણ, ભાગવત વગેરે કહે છે અને મહાભારતમાં શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણને ગાળ દેતા ગોપ કહે છે.

તમિમ જ્ઞાનશ્રદ્ધિ સન્ ગોપ સંસ્તોતુમિચ્છસિ ।

મહાભારત, સભાપર્વ અ ૪૧, ૬.

અને હેમચંદ્ર મૂલગાજના થનુ ગ્રાહરિપુને ગાળ દેતા આબીર કહે છે. (જુઓ; હયાશ્રય સર્ગ ૨ શ્લોક-૫૯ થી ૬૫) આ રીતે જોતાં જૂનાગઢના ચૂડાસમાઓ, કચ્છ કાઠિયાવાડના જાડેજાઓ અને દેવગિરિના યાદવો વગેરે મૂળ આબીર જાતિના હોય તો એ સંભવિત છે ૫. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ પણ ચૂડાસમાઓને મૂળ આબીર જાતિના માન્યા છે. વળી, ચૂડાસમાના ભાટો જૂનાગઢના રાને આદીર રાણા

૧૩૯. દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પા ૨૪ અને ૭૨.

૧૪૦. જુઓ, નાસિકની ગુફાઓના લેખો અને તેનું ૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું વિવેચન, બોમ્બે ઐતિહાસિક.

૧૪૧. સુરાષ્ટ્રાવન્ત્યામીરાય શસ્ત્રાર્દ્રમાલવાઃ ।

કહે છે. વળી ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) માં આબેરિયા (Aberia)નું સ્થાન જોતાં, ઇ. સ. બીજા સતકમાં આબીરો સિંધ અને પંજાબ વચ્ચે વસતા એમ દેખાય છે. ૧૪૨ અને સિંધમાંથી ચૂડાસમા જાડેજા વગેરે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા છે. ૧૪૩ વળી, જાડેજા રાજા યૌધેવનો અપભ્રંશ હોવાનો જોખો ગેઝીટિયરમાં તર્ક કર્યો છે અને એના ટેકામાં ક્ષત્રપોના ઉત્કાર્ણ લેખો ઉપરથી યૌધેયો અને આબીરો પડોથી હોવાનું જણાય છે, એ હકીકત તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. ૧૪૪ આ તર્ક ઠીક લાગે છે, પણ યૌધેયો પુરાણો પ્રમાણે આનવ દત્તા એટલે યાદવ નહિ. ૧૪૫ કેટલાક જામોનાં તમાચી, તથલીક જેવાં નામો ઉપરથી એ જાડેજામાં આમુપારનાં તુર્ક ટોળાંઓ આ દેશમાં ઇ. સ. ૫૬૦ થી ૭૫૦ વચ્ચે આવેલાં, તેમાંના હોવા જોઈએ એમ જોકંસન સાહેબ તર્ક કરે છે. (જોખો ગેઝીટિયર ભા. ૧ પા. ૧૩૯)

આબીરો વિષે ઉપરનો તર્ક કરવાનું એક ખીજું પણ કારણ છે. મહાભારત કહે છે કે, પરશુરામની બોકથી જે ક્ષત્રિયોએ પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું તે આબીરો થયા. (મ. ૧૪, ૨૯) આ રીતે મૂળના યાદવ અને બીજા ક્ષત્રિયો, ક્ષાત્રકર્મ છોડી, ગોપાલન વગેરે કર્મોના સ્વીકાર કરવાથી આબીરો થયા હશે અને તેઓ જ ફરી ક્ષાત્રકર્મોના સ્વીકાર કરવાથી રજપૂતો થયા. અને આ બધા આબીરો કદાચ યૌધેયો અને અર્જુનાયનો વગેરે પણ ઉત્તરના હુમલાઓના દબાવથી સિંધમાં, અને ત્યાંથી કચ્છ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા અને વસી રાખ્યાનો નાશ થવા પછી જુદે જુદે સ્થળે જમીનોના ધણી થઈ પડ્યા. ૧૪૬ મતલબ કે, પાછળના યાદવો એ આબીરો અથવા હૈહય જોખો હોવાનો સંભવ છે.

પણ મધ્યકાલીન તથા આધુનિક યાદવોની જાળનમાં જોખો નિશ્ચય થવો મુશ્કેલ છે. કારણ કે, દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે જોખો

૧૪૨. આબીરો પશ્ચિમમાં સિન્ધુકાંઠે વસતા હોવાનું અને ત્યારે છત્વાઈ મહાભારત પણ કહે છે. જુઓ; મ. સમા. ૩૨.

૧૪૩. જુઓ; Bombay Gazetteer. Vol. I part I p. 134, 136.

૧૪૪. એન પા. ૧૩૮.

૧૪૫. જુઓ; વાયુ ૯૯, ૨૧ પાર્લિટ પા. ૧૦૯.

૧૪૬. Bombay Gazetteer Vol. I part I p. 138.

મધ્યકાળમા પોતાને યદુવંશી કહે છે. તેઓ વિ મં ૯૧૭ પહેલા પોતાને યદુવંશી કહેતા નથી એ મથયનુ એક કાગળ ઉપર નોંધુ જ છે વળી એક જ વંશના લેખોમાથી કાંઈમા ચદ્રવંશી તો કાંઈમા સૂર્યવંશી અને કાંઈમા અગ્નિવંશી લખેલુ પણ મળે છે આ પ્રકારના અનેક દાખલાઓ રજપૂતવંશોના ઇતિહાસમાથી મળે છે વિશેષરનાથ રહેઝે થોડા સૂચક દાખલાઓ નોંધ્યા છે (જુઓ; સગરવતી ૧૯૨૭ એગસ્ટમા પા ૯૨૬-૯૨૭)

(૧) ઉદેપુરના રાણાઓના વંશ સૂર્યવંશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે છતાં એ વંશના પુરુષોના કેટલાક ઉત્કર્ષુ લેખોમા આનંદપુર (વડનગર) ના વિપ્રનો વંશ કહ્યો છે (૨) સોલકી (સૌલક્ય) વંશ ચદ્રવંશી છે એમ, વિ સ ૧૧૩૩ ના સોલકી વિક્રમાદિત્ય (છટ્ટા) ના લેખમા કહ્યું છે પણ કાશ્મીરો પડિત બિરહજી વિક્રમાદેવચરિતમા સૌલક્યની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માની સુદૃષ્ટ (અબલિ)માથી કહી છે વિ સ ૧૨૦૮ ના કુમારપાલના લેખમા પણ એ જ ઉત્પત્તિ આપી છે પણ કલચુરી વંશી યુવરાજ દેવ (ખીજ) ના સમયમા બિરહારોના લેખમા દ્રોણની અબલિમાથી સોલકીની ઉત્પત્તિ કહી છે વળી પૃથ્વીરાજ રાસામા સોલકીની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાથી કહી છે અને હાલના સોલકીઓ તથા વાઘેલાઓ પોતાના મૂળ પુરુષને વશિષ્ઠના અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ માને છે (૩) વિ મ ૧૩૭૭ ના દેવડા ચોદાણુ રાવલુજાના લેખમા ચોદાણુ વંશને ચદ્રવંશી વત્સગોત્રી કહેલ છે પણ વીસલદેવ (ચોધા) ના લેખમા નયચન્દ્રસુગ્ધિએ રમેના હમીર મહાકાવ્યમા તથા પૃથ્વીરાજવિજયમા સૂર્યવંશી અને પૃથ્વીરાજ રાસામા વશિષ્ઠના અગ્નિ કુડમાથી નીકળેલા કહ્યા છે હાલના ચોદાણુ પણ પોતાને વશિષ્ઠના અગ્નિવંશના માને છે (૪) પગમાર વંશને, પગપુત્રને નવમાહસાક ચરિતમા વશિષ્ઠના અગ્નિકુડમાથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે, પણ હવાપુષ્પે પિંગલસૂત્ર જ્ઞાતિમા ઉદ્ધૃત એક શ્લોકમા પગમાર મુજને બ્રહ્મક્ષત્રકુલીન કહ્યો છે હાલમા માળવા તરફના જરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશજ માને છે (૫) પ્રતિહારને કયાક અગ્નિવંશી કહ્યો છે તો એ વંશના એક લેખમા વિપ્ર હરિચન્દ્ર અને તેની ભદ્રા નામની ક્ષત્રિય પત્ની એ બેમાંથી જ વંશ ચાલ્યો તે પ્રતિહારવંશ એમ કહેલુ છે (૬) રાષ્ટ્રકૂટો વિષે પણ એ મત ઉપર કહ્યા છે અને ત્રીજો મત કલચુરી

રાગ્ન વિજયના વિ સં. ૧૨૦૮ ના મનગોલિના શિલાલેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને દૈત્યવંશી (ભારોના કહેવા પ્રમાણે દિરણ્વકશિપુના વંશના) કહાનો ઉલ્લેખ મળે છે. રજપૂત વંશો વિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતનું આ મળું જોતાં એમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય કાઢવું મુશ્કેલ લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યાદવોનાં બહાર કુળ કહે છે, પણ સાધારણ રીતે બોજ, વૃષ્ણિ, અંધક, ૧૪૭ કુકુર, સૈનેય, સાત્વત, દાશાર્દ, એ સાતેક નામો મળે છે. વળી આમાંનાં કેટલાંક નામો પર્યાય તરીકે પણ વપરાયાં છે. વધારે તો વૃષ્ણિ, અંધક કુકુર, અને સૈનેય ચારના કુટુંબીઓ મહાભારતમાં ચોખ્ખા મુદ્દાં ઓળખાય છે.

દાસમાં તો ૮૬ રાજકુળોમાંના જાદવ રજપૂતોની વીસ શાખાઓ ગણાય છે:—

અલક ને બઝિયાણી અક્ષસી ખોલવા
હલદલ ને દાંતા જલ ને જોડવા
ડોડિયા ને માંડિયા, જડેયા ને નિખૂમડ,
સીહરા ને સંપેલાં પઢારોઆ અને ખાચડ
માલા ને મણકા ખાખર વાધા જરકસીઆ
કવીગન (દ) કહે સૂણો કકરો વીસ સાથે જાદવ વસીઆ.

(શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાની દસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પા. ૧૦૧).

આ બધી શાખાઓના રજપૂતો ક્યાં ક્યાં છે, એના રિવાજો શું છે, તેઓ પરસ્પર વ્યવહાર રાખે છે કે નહિ, બીજા રજપૂતો તેઓમાંના કેટલા સાથે સમાન વ્યવહાર રાખે છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે અહીં સ્થાન નથી, તેમ મારી તૈયારી પણ નથી. પરંતુ આ બધા યાદવોના કાંટા છે એટલું કળૂલ કરવા પહેલાં વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. આમાં કેટલાંક નામો કાઠી શાખાઓનાં તથા બીજા રજપૂતોની શાખાઓનાં લાગે છે.

ઉપસંહાર

યાદવો વિષે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી નિચોડ ઉપર આપ્યો છે

૧૪૭. કાચ પેદાશમનના ચિત્રનારના લેખનો કુકુર દેરા ક્યાં આપ્યો ? જોખે ગ્રેઝીટિયર પૂર્વ રાજપૂતાનામાં આપ્યો દેવો જોખે એમ તર્ક કરે છે. ચોક્કસ નથી.

એ જોતાં યાદવોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તરત ધ્યાનમાં આવશે. પણ આ પુરાણો ઈક્ષ્વાકુ, પુરુ, યદુ, ભરત વગેરે એક એક પુરુષને જ યાદવો, પૌરવો, ઐક્ષ્વાકો, ભારતો વગેરે મોટી પ્રજાઓના મૂળરૂપે કહ્યે છે તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. મૂળ પુરાણ અને મહાભારતની જે વખતે પ્રથમ રચના થઈ ૧૪૮ તે વખતે જે ક્ષત્રિય રાજવંશો આ દેશમાં જોવામાં આવ્યા, તે વંશોનું મૂળ છેક મનુમાંથી ઉતારવાનો પુરાણોએ પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ મૂળથી જ મોટા ટોળાંઓ (મોટી સાતિઓ) નાં યાદવો, પૌરવો વગેરે સ્વતંત્ર (વંશસૂચક નહિ) નામો હોવાનો વધારે સંભવ છે.

ઋગ્વેદમાં ભારતજનન અને યાદુજન (યાદવ) ૧૪૯ એ પ્રમાણે ભારત અને યાદવ શબ્દો પ્રજાઓના નામો તરીકે સ્પષ્ટ વપરાયા છે. અને 'યાદવોનાં ?' પુરુષોનાં ૧૫૦ એમ બહુવચનમાં જ્યાં પ્રયોગ મળે છે ત્યાં તેા પ્રજાનો અર્થ સ્વાભાવિક છે, પણ એક વચનના પ્રયોગમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે યાદવ કે પૌરવ પ્રજા અને કોઈ ઠેકાણે તે તે પ્રજાઓના રાજા એમ અર્થ વૈદિક પ્રયોગમાં હોવાનું મેંકડોનલ અને કૌશ માને છે ૧૫૧

આ ભારત, યાદવ, પૌરવ, કુરુ, વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે નામો ત્રણ રીતે પડ્યાં લાગે છે. એક તેા પુરાણો કહે છે તેમ અમુક મૂળ પુરુષનું નામ તેના વંશને મળીને નામ પડે તે—હાલની કેટલીક અવલોકા એવી રીતે પડેલી છે.—અને પાંડવો, ધાર્તંગૃહો, બાહ્લવો, પ્રલોતો વગેરે નામો એવા જ છે.

૧૪૮. મૂળ પુરાણની રચના ક્યારે થઈ એ વિષયની અ્યાં મેં પુરાણવિવેચનમાં કરી છે.

૧૪૯. વિશામિત્ર રક્ષતિ મલ્લેદ ભારતં જન । ઋ, ૩, ૫૩, ૧૨

આ જ સૂક્તના છેલ્લા મત્રમાં હમ્ દન્દ્ર મરતત્ત્વ પુત્રાઃ એ પ્રમાણે શબ્દો છે. ત્યાં પાંડુ ભારતપ્રબંધના હોવાનો એવો અર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે.

સદાન્ટ કકુહો રિવમુષ્દાંધતુર્ણો દદત્ । શ્વસા યદ્દ જન ॥

૧૫૦. રાષાંસિ યાદ્વાનાં ઋ, ૮, ૬, ૪૮

૫ વોય શ્દ પુરુષાં વિષાં દેવયત્નીનાં ઋ, ૮, ૬, ૪૬

૧૫૧. Vedic Index માં થઈ, પુડે, ભરત વગેરે શબ્દો જોઓ.

મોટી પ્રગ્નઓની અર્વાંતર શાખાઓનાં કેટલાંક નામો આ પ્રકારનાં હોવાનો મંલવ છે. પણ મોટી પ્રગ્નઓ પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી નામ પ્રદણ કરે છે કે નિવાસસ્થાનને પોતાનું નામ આપે છે.

દા. ત. આર્ય નામ એક મૂળપુરુષના નામ ઉપરથી કે કોઈ દેશના નામ ઉપરથી પડેલું નથી; પણ જે પ્રગ્નએ પોતાનું નામ કોઈ કારણથી આર્ય પાડ્યું તે પ્રગ્નનો દેશ તે આર્યાવર્ત. એ જ રીતે ભારતોનો દેશ તે ભારતવર્ષ; કુરુપાંચાલ, શાલ્ય, મત્સ્ય, આબીર, વત્સ વગેરે ભારતવર્ષના વિભાગોનાં નામો તે તે પ્રગ્નઓનાં નામો ઉપરથી પડેલાં છે એમ પુરાણો સામાન્ય રીતે ગણે છે (જુઓ; વા. ય. ૪૫) અને વૈદિક તથા ઇતર ગાદિત્ય જોતાં ધણીવાર એ સાચું લાગે છે. પણ એથી ઊલટા દાખલાઓ પણ છે. જેમાં પહેલા સ્વતંત્ર કારણથી દેશનું નામ પડે છે અને પછી એ ઉપરથી તે દેશમાં રહેનાર પ્રગ્નનું નામ પડે છે. દા. ત. માત નદીઓના પ્રદેશને વેદમાં સપ્તસિંધુ કહ્યો છે. ઇરાનીઓએ એ દેશને હમહિંદુ કહ્યો, પછી હપ્તહિંદુના રહેવાશી તે હિંદુઓ કહેવાયા ૧૫૨

આ જ પ્રમાણે અહિચત્ર, અપરાન્ત, (પશ્ચિમના છેડાનો દેશ-કોકણ) સિન્ધુ, સુગપ્ત, જંગલ વગેરે દેશનામો સ્વતંત્ર ધણી વાર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિસૂચક છે અને તે તે દેશનામ ઉપરથી આહિચત્રા, સૌરાષ્ટ્રિકા, આવન્તિકા વગેરે પ્રગ્નનામો પડેલાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં દેખાય છે. અત્યારે પણ સોરઠી, પંમળી, બંગાળી, મદ્રાસી વગેરે નામો એ જ પ્રકારનાં છે.

કેટલાંક નામોમાં પહેલું દેશનું નામ કે પહેલું પ્રગ્નનું નામ એ કહેલું મુશ્કેલ પડે છે. મને શૂરસેન નામ મૂળ દેશનું નામ લાગે છે. શૂરસેન દેશના રહેવાશી હોવાથી વાદ્વો પણ શૂરસેનો કહેવાયા છે.

પુરાણોએ આ ત્રણે પ્રકારને એક કરી નાખ્યા. અને પ્રગ્નનાં નામો તથા દેશનાં નામોનાં મૂળ તરીકે એક પુરુષનું નામ સોખ્યું છે.

૧૫૨. આપણા ઉપર અને આપણા દેશ ઉપર નામકરણની ક્રિયા પરિસ્થિતિ બદલાતાં ફરી ફરી થઈ છે. હિંદુઓનો દેશ તે હિંદુસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના વાસી તે હિંદુસ્તાની (જેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી આદિ બધા); એવી જ રીતે કાઠિયાવાડ દેશ તે કાઠિયાવાડ અને કાઠિયાવાડના રહેવાશી કાઠિયાવાડી (જેમાં કાઠી ઉપરાંત બીજા આવે).

આનર્ત મૂળથી દેશનું નામ લાગે છે પુરાણોએ મનુના પૌત્રનું નામ આનર્ત પાડ્યું અને દેવત મૂળ પર્વતનું નામ અને કદાચ એની તલેટીનું નામ હશે, પુરાણોએ આનર્તના પુત્રનું નામ દેવત પાડ્યું કાશ્ય કે દેવત પર્વત આનર્તમા છે સુલુગ્નના પુત્રો ઉત્કલ અને ગય પણ આ રીતે દેશના નામો ઉપરથી કલ્પેલા લાગે છે દૂકમા દેશવિભાગના બધા નામો પ્રજાના નામો ઉપરથી જ હોના જોઈએ જોમ પુગણોએ માન્યુ છે અને હરેક પ્રજાનું મૂળ કાંઈ એક પુરુષમા જ હોવું જોઈએ એ અસંભવિત કલ્પનાને પકડીને પુરાણોએ વશોમા પ્રજાઓના તથા દેશના નામોના મુરુષો કલ્પ્યા છે

આ રીતે એક પુરુષમાથી પ્રજાની કે સૃષ્ટિ આખીની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કલ્પના સ્વાભાવિક છે, પણ વાસ્તવિક નથી આ અનાસ્તવિક કલ્પનાના બળને લીધે તથા યાદનવશમા શ્રીકૃષ્ણ અતિ પ્રખ્યાત હોવાને લીધે પાછળના પોતાને યાદન કહેવરાવતા ચૂડાસમા, રાષ્ટ્રકૂટ, જાડેજ વગેરે વશોએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મૂળ પુરુષ માન્યા છે, પણ આમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી શ્રીકૃષ્ણનો વસ લામો ચાત્રો હોવાનો સંભવ જોઈએ જ છે પ્રજાસ આગળ જે યાદવો નાશ પામ્યા તેમા વૃષ્ણિઓ જ સુખ્ય હશે (કૌટિલ્યનું વચન ઉપર ટાકવું છે) કદાચ, વજ્ર, બચ્ચો હોય તો પણ વૃષ્ણિઓનું પાછળથી નામ જ મળતું નથી, જોજ, આબીર અને હૈહય એ નામો વચ્ચે મળે છે અને વચલા કાળમા ધણુ મિથણ થયા છતાં અત્યારે કાંઈ યાદવો હોય તો એ જોજ, આબીર કે હૈહય હોવાનો વધારે સંભવ છે

આ વિષયની ચર્ચામા યાદવો વગેરે આર્યો હતા કે અનાર્યો હતા ? પહેલા હુમલાના આર્યો હતા કે બીજા હુમલાના ? પાછળના યાદવ ગજપૂતો યદુ, હણુ, જેના પરદેશીઓ છે કે શુદ્ધ આર્ય ? વગેરે પ્રશ્નો મોટા અને પૂરતા નિશ્ચયસત્તમક પ્રમાણો વગરના છે, માટે મેં એને સ્પર્શ કર્યો નથી આ બાબતમા પોતાના પૂર્વગ્રહને અનુસરી જુદા જુદા લેખકો મત આપે છે બાકી આર્યોનું ત્રણે તરોનું અદર અ ર, આર્યોનું અનાર્યો સાથે અને આ દેશના લોકોનું પરદેશીઓ સાથે પુષ્કળ મિથણ જૂતકાળમા થયું છે ખાસ કરીને ક્ષત્રિય વર્ણમા તો લઘવ્યવહારની ધણી છૂટ પહેલેથી આજ સુધી દેખાય છે

ના Epic India વગેરે ગ્રંથો) બીજો મત પૌરાણિક મંત્રદાયને અનુસરી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ સુધીમાં થઇ ગયા માને છે. ૧૫૪ સામાન્ય રીતે આપણા લોકો, પૌરાણિકો પણ આ બાબતમાં પૌરાણિક મંત્રદાયને નહિ પણ જ્યોતિષ સંપ્રદાયને અનુસરે છે અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ને સુધારકોને માત્ર માને છે, પણ ખરી રીતે એ પૌરાણિક મંત્રદાય છે. મહાભારત યુદ્ધનો સમય લગભગ ૪૫૫ પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક વિચારકો પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પણ જરા આગળ પાછળ માને છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે. આ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ એ જ વાસુદેવકૃષ્ણ એમ ગાંધી, ગ્રીઅર્સન વગેરેનો મત છે. જ્યારે મેકડોનલ અને કીથનો એથી વિરુદ્ધ મત છે (જુઓ, Vedic Index Vol I p 184) એ ગમે તેમ હો પણ વાસુદેવ-કૃષ્ણનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ પણ મહાભારત પુરાણમાં જ છે.

મહાભારતમાં પાંડવોના સહાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણ આવે છે અને દ્રૌપદીસ્વયંવર વખતે એમનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. પછી તેા ધીમે ધીમે શ્રીકૃષ્ણના વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દર્શન મહાભારતમાં ચર્તા જાય છે અને બીષ્મપર્વના ભગવદ્ગીતા પર્વમાં વિશ્વરૂપદર્શન થાય છે. અને છેવટ ભૈસલ પર્વમાં અન્તિમ દર્શન થાય છે. મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણની ખાસાવસ્થા વિશે તથા એના કૈાદુરિંચક જીવન વિશે મહાભારતમાંથી ઝાંઝુ જાણવાનું મળતુ નથી અને એ જોટ પૂરી પાડવા માટે હરિવંશ નામના ખિલપર્વની ગ્યના થઇ છે. આ રીતે મહાભારત અને હરિવંશ બેમાં થઇને કૃષ્ણચરિત પૂરુ મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણના ખાલચરિતનો મુખ્ય પ્રમંગ કસવધ છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણના દર્શન થયા પહેલા એ પ્રસંગ જની ગયો છે અને મહાભારતમાં દૂકામાં એ જનાવતું વર્ણન કરેલુ છે. (ઉપર ઉતારો કર્યો છે.) મહાભાષ્યકાર પતંજલિને એ કથાની ખબર છે મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણે કરેલા કમવધની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં પ્રસિદ્ધ

૧૫૪. પાર્નિટર ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ માં મહાભારત યુદ્ધ થયુ માને છે. એની ખાલતરીના કાળેજો માટે જુઓ એના પુસ્તકનુ પાત્ર ૧૭૪ થી ૧૮૨ અને નયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૨ માને છે. જુઓ; Journal B. and O. Research Society I pp. 67 . III pp. 246.

હતી. મહાભારતોક્ત શિશુપાલવધ વિશે એવો પુરાવો નથી પણ એ કથા એ એટલી જૂની હોવી જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણચરિતના આ મોટા પ્રસંગો ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. અને તો સ્વમંતકમણિવાળી કથા પણ ઐતિહાસિક બનાવનું ચિત્ર લાગે છે.

પણ શ્રીકૃષ્ણચરિતના ભાગવતોક્ત કે બીજા પુરાણોક્ત બધા પ્રસંગોનું ઐતિહાસિક વિવેચન કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુગણમાં, ભાગવતમાં અને ષ્ણવૈવર્તમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત એક સરખું નથી. આ પુરાણોનાં વર્ણનોમાં ફેરફારો જ નહિ પણ વિરોધો પણ છે. પ્રાચીન પૌરાણિકો કલ્પજેદથી આ ફેરફારો અને વિરોધોનાં ખુલાસો કરે છે, પણ ખરી રીતે વાસ્તવલક્ષિતનાં વિકાસ સાથે શ્રી કૃષ્ણચરિતનો પણ વિકાસ થયો છે, એમ માનવું પડશે મંતો પૌરાણિકાધી આગળ ગયા છે અને શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રાકૃતભાષાનાં ચરિત્રોમાં પુરાણો કરતાં ઘણું નવું મળે છે.

હવે આ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક ચરિત ચાળી કાઢવું એ સહેલું નથી, કારણ કે મહાભારતમાં એ અનેક થરા છે અને એક જ પર્વમાં એ ૫ જાતનાં વર્ણનો મળે છે. વળી મહાભારતની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વધારાપટાડો પડ્યો છે. છતાં અમંલવિત લાગતી અને કેવળ દૈવીસ્વરૂપનું વર્ણન કરતી વાતો છોડી દહને તથા મહાભારતને મુખ્ય આધારરૂપ રાખીને, શ્રીકૃષ્ણનું માનવચરિત ઉઠેલવાના પ્રયત્નો થયા છે. બંકિમચંદ્રે આ રીતે પૌરાણિક સાહિત્યને ચાળીને શ્રીકૃષ્ણચરિત લખ્યું છે અને તેનું શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ગુજગતી ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. બીજો આવો પ્રયત્ન સી વી વૈદ્યે કરેલો છે. એમના મરાઠી કૃષ્ણચરિતનું પણ ગુજરાતી ભાષાંતર છપાઈ ગયું છે. ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે જો કે વૈદ્ય વધારે પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ બાબતમાં બંકિમચંદ્રનો અથ મને ચડિયાતો લાગે છે. પણ હજી આ દષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણચરિતનું શોધન કરવા માટે અવકાશ છે. ઉપલા એ ૫ લેખકોએ પૌરાણિક વંશસાહિત્યનો ઉપયોગ નથી કર્યો. વળી મહાભારતની સૌરસનની અનુક્રમણિકા એ વખતે ન હતી અને શ્રીકૃષ્ણચરિતની મહત્તા અને લોકપ્રિયતા જોતાં એ ઉપર જેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા જોઈતા. -

મૃગદાવ-સારનાથની યાત્રા

અમે સં. ૧૯૯૨ના કાર્તિક સુદિ ત્રીજને દિવસે કાશી ગયા હતાં. કાશી જવાનો હેતુ ત્યાં હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં નવેમ્બરની બીજીથી આઠમી સુધીમાં ભરાયેલ વિઠ્ઠલૈષ્ઠપરિપક્ષમાં હાજરી આપવા સાથે ગંગાજીમાં સ્નાન અને કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરીને કાંઈક પુણ્ય મેળવવાનો પણ લેખ હતો. કાશી શહેરની સાંકડી ગલીઓ, ભારે લોક, માણસો, એકા, ગાડીઓ, મોટરો અને મોટરબસોનો અતિશય ઘોંઘાટ - એ બધી હેરાનગતિમાંથી માંડમાંડ રસ્તો કરીને ગંગાજી તરફ કે કાશીવિશ્વનાથના મંદિર તરફ જનારને, ગોરના માણસો, બિશ્નુક બ્રાહ્મણો અને ચાર તરફ-ખાસ કરીને ઘાટો ઉપર અને કાશીવિશ્વનાથના મંદિરના સાંકડા રસ્તા ઉપર-એ ચ બાલુ ખેડેલા અને ત્રાણુઓને ઘેરી લેતા બિખારીઓ, એ સર્વનો ત્રાસ વેઠીને બીની ગારવાળા રસ્તા ઉપર તેમ જ મંદિરના આંગણમાં પડતાંઆખડતાં દાખલ થયા પછી, મંદિરના નાના ગર્ભગૃહની બીડમાં કચરાતાં કચગતાં વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવાથી ચિત્તશાંતિ મળવાનો સંભવ તો દૂર-સુદૂર રહીને સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલ જીવનકલહનો પુણ્યભૂતરૂપનું પોતાના દ્વાર પાસે જ દર્શન કરાવવાનો કાશીવિશ્વનાથનો હેતુ તો નહિ હોય એવો ભાસ થાય એવી સ્થિતિ હિંદુધર્મના આ પ્રધાન તીર્થની છે.

વળી કાશીવિશ્વનાથનું દાલનું સોનાના પત્રાથી મટેલા ધુમ્મટ અને શિખરવાળુ મંદિર, આરંગએમે એ વખતના મંદિરને તોડીને તે ઠેકાણે મરિજદ બનાવી અને બ્રાહ્મણોએ શિવલિંગને યાનવાપીમાં પધરાવી દીધું, તે પછી બંધાયેલું છે. ખરી રીતે ધણાંખણ જૂનાં તીર્થસ્થાનોની સ્થિતિ માટે અમને મથુરા વિષે સમજી ગોરે જે કહેલું કે, 'ભૂમિ એની એ જ છે બાકી બધું બદલાઈ ગયું છે' એ અક્ષરસઃ લાગુ પડે છે. મથુરા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જન્મભૂમિ હોવાને લીધે તીર્થસ્થાન મનાય

છે પણ મથુરા શહેરમાં ફરતાં જસો વર્ષથી વધારે જૂનું કાંઈ જ દેખાતું નથી. વૃંદાવન-ગોમુખ-ગિરિરાજમાં ચારસો વર્ષનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે; પણ જિજ્ઞાસુને પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ-દર્શન થાય એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી બ્યવસ્થા ગોકુળમાં કે વૃંદાવનમાં ક્યાંય નથી. અને મથુરા જો કે અઢી હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું હોવાના પુરાવા મળે છે, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા શતકથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની મળી આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ જે મથુરાનાં મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહવામાં આવી છે, તે મ્યુઝિયમની બહાર તો મથુરાની પ્રાચીનતાની કોઈ નિશાની દેખાતી નથી.

કાશી શહેરની સ્થિતિ પણ એવી જ છે. પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તથા ઔપનિષદ સાહિત્યમાં કાશીનું નામ મળે છે. પ્રાચીન વૈદિકની રાજ્યવિદ્યા જેવી પ્રધાન શાખાનું કાશી વિદ્યાપીઠ હતું એમ સુશ્રુત કહે છે. મધ્યકાળમાં અને છેક આજ સુધી સારા ભારતની સંસ્કૃત વિદ્યાનું ધામ કાશી ગણાતું આવ્યું છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાંથી પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણાદિના ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે દરેક પેઢીનાં કોઇ કોઇ આસાણુ આજકોએ કાશીવાસ કર્યાના જસો વર્ષના તો દાખલા મળી શકે છે; અને હમણાં પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની બહાર જૂની રીતે પ્રાચીન પરંપરાના શાસ્ત્રીઓ પાસે સંસ્કૃત શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ જોવામાં આવ્યા છતાં વિદ્યાધામ ગણાતા આ કાશી શહેરમાં પ્રાચીન ઇતિહાસનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ્યાં થાય એવું કોઈ સ્થાન નથી. સંખ્યાબંધ ધારો અને હજારો મંદિરો છે, પણ પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ કે શાંતિનો અનુભવ વિરલ છે. અક્ષખત, અસ્તીધાટ જેવા છેડાના ધાટ ઉપર જવાથી ગંગાનાં ભવ્ય દર્શન સાથે કાંઈક એકાંત અને શાંતિનો અનુભવ થાય ખરો; પણ શાંતિનો અનુભવ અને કાશી

+ ગોકુળમાં શ્રીવલ્લાભાર્યના સમયથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ દર્શાવે એવું મહારાજોનાં ચિત્રો, તેઓએ વાપરેલી વસ્તુઓ વગેરેનું એક સંગ્રહસ્થાન એકાદ જૂના મકાનમાં જ હોય અને વૃંદાવનમાં ચૈતન્યસંપ્રદાયનું એવું જ સંગ્રહસ્થાન હોય, તો ઐતિહાસિક અભ્યાસને કેટલું ઉપકારક થાય ? પણ એ દૃષ્ટિ જ ક્યાં છે ? ખાસ કરીને સપ્રદાયિકો તો એ દૃષ્ટિથી દૂર નાસે છે અને બિશુક બ્રાહ્મણો પાંદ-પૈસો શુકાવવા માટે ખર્ચે ત્યાં દેવા અને સ્થાનો તલકાળે પણ બેનાવી; ચોરાંજીઓને કબાવો જ થઈ લઈ જતા છે.

અતિ પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે એવી પ્રતીતિ એક સાથે પ્રાપ્ત કરવા માટે તો કાશી જનારે સારનાથની યાત્રા કરવી એ જ માર્ગ છે. વળી 'કાશી જઈ આવ્યા તે સારનાથ જોયું ?' એવો પ્રશ્ન પુછાતાં અસંસ્કારી ન ગણાવું હોય તો સારનાથ જઈ આવવામાં દાંધ ખોદું નથી. કાશીથી આ રથળ ઉત્તરમાં ચાર માઈલ છે. છેક સુધી સડક છે. વચ્ચે થોડી ધૂળ જીડે છે ખરી, પણ કાશીથી સારનાથ મોટરબસો દોડે. એટલે ત્રણ-ચાર કલાકમાં મુસાફરી કરી પાછું આવી જનાય છે.

આ સારનાથને જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઋષિપત્તન કે મૃગદાવ નામ આપ્યું છે. ઈ. સ. પાંચમા સતકમાં આ દેશનાં બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ સાધુ ફાહ્યાને ઋષિપત્તન નામ આપ્યું છે. અને મૃગદાવ (એટલે હરણોનું વન) નામ પડવાના કારણ તરીકે નીચેની બૌદ્ધ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે, ભગવાન શુદ્ધ એક પૂર્વજન્મમાં હરણોના રાજા હતા અને જનારસ પાસેના આ વનમાં વસતા હતા. એ વખતે જનારસનો રાજા આ વનમાંથી ધણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો; એ જોઈને હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વે રાજાને પોતાનાં તથા પોતાના પિત્રાઈનાં ટોળામાંથી રાજા એક હરણ આપવું અને રાજાએ શિકાર ન કરવો એવો કરાર કર્યો. પછી એક દિવસ પિત્રાઈના ટોળાની એક સગમાં હરિણીનો વારો આવતાં, તેની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ થવાના સંભવનું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી, બોધિસત્ત્વ પોતે એ હરિણીને બદલે જાય છે. પણ જનારસનો રાજા બોધિસત્ત્વની કરણાના દર્શનથી આદ્યિત્ત જનીને હરણોની આ પ્રકારની હિંસા પણ બંધ કરે છે. (આ દંતકથા માટે જુઓ; મહાવત્સુમાં નિગ્રોધભીગ જાતક). આ જાતકકથાને બાજુ ઉપર રાખતાં પણ જનારસની નજીકના આ વનમાં જૂના વખતમાં હરણોનાં ટોળાં રહેતાં હોવાથી એનું નામ મૃગદાવ પડ્યું હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. પુરાવિદ જનરલ દનિગદામ તો હાલનું સારનાથ નામ સારંગનાથ (હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વ) ઉપરથી પડ્યું હોવાનો તર્ક કરે છે. સિવનું પણ સારંગ નામ છે અને સારનાથના બૌદ્ધ અવશેષોથી અર્ધા માઇલને છેડે સારંગનાથ નામનું એક શિવ મંદિર પણ છે.

હાલનું સારનાથ નામ ગમે તેમ પડ્યું હોય અને જૂનાં મૃગદાવ ઋષિપત્તન નામની પરંપરા ફાહ્યાનના સમયથી બહુ જૂની હોય કે

ન હોય, પણ એ સ્થળના અવશેષોના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં તો સર્વત્ર 'ધર્મચક્ર વિદાર' કે 'સદ્ધર્મચક્ર પરિવર્તન વિદાર' એ રીતે આ સ્થળનો નિદેશ કરેલો છે. ભગવાન બુદ્ધના જીવનના ચાર મહાપ્રમંથોને લક્ષીને ચાર મહાતીર્થો થયાં છે; તેમાંથી પોતાને જ્ઞાન થયા પછી એનો પહેલ-પહેલો ઉપદેશ કરીને ભગવાન બુદ્ધે જે સ્થળે ધર્મરૂપ ચક્રને જગતમાં આણતું કર્યું, તે ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાન એટલે હાલનું સારનાથ એ બોલોનું ત્રીજું મહાતીર્થ.*

કાળચક્રના વારાહોમાં સપડાતાં આ ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાનના અવશેષો પણ ટેકરા નીચે સૈકાઓથી દટાયેલા પડ્યા હતા અને એનું સ્વરૂપ તદ્દન ભુલાઈ ગયું હતું.

બનારસના રાજા ચૈતસિહના દીવાન જગતસિંહના નામથી જગતગંજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ જગતગંજની દુકાનો ચણવામાં વાપરવા માટે આ સારનાથનાં બે ખંડેરોમાંથી ઈ. સ. ૧૭૯૪માં જગતસિંહના મંજૂરી જે પથરાઓ ખોદી જતા હતા; તે પથરાઓ જોઈને કોષ્ટ યુરોપીય સમજદાર આદમીનું ધ્યાન ખેંચાયું. પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫માં કર્નલ સી. મેકેન્ઝિએ થોડું ખોદકામ કર્યું અને ત્યાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ જંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ આપી. જે અત્યારે કલકત્તાના મ્યુઝિયમમાં છે. પછી આ દેશના પ્રાચીન શોધ-ખોળના પહેલા હાથરેકટર જનરલ સર ક્રિંગ્લેએ ઈ. સ. ૧૮૩૫માં પોતાના ખર્ચે સારનાથમાં જે ખોદકામ કરાવ્યું, તેથી આ સ્થળ ઘણું પ્રકાશમાં આવ્યું. પણ તેણે ખોદીને બહાર કાઢેલી મૂર્તિઓમાંથી જે અત્યારે કલકત્તાના મ્યુઝિયમમાં છે તે તો સત્યવાદ રહી; પણ બાકીની જે મૂર્તિઓ અને બીજા કૌતરણીવાળા પથરાઓ તેણે સારનાથમાં જ રહેવા દીધા તેનો વરણા નહીનો પુલ બાધવામાં ઉપયોગ થયો અને બીજો એક પુલ બાધવામાં સારનાથમાંથી ૫૦ થી ૬૦ ગાડી જેટલા પથરાઓ વપરાયા. આ રીતે આપણા લોકોને હાથે જ ધણો વિનાશ

* (૧) ભગવાન બુદ્ધનું જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુ, (૨) ન્યા એમને જ્ઞાન થયું તે બુદ્ધગયા, (૩) ન્યાથી ધર્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો પ્રથમ અર્ચલ કર્યો તે સારનાથ અને (૪) ન્યા એમનો દેહ પડી ગયો તે કુશીનારા (જોરખપુર નિલ્લામાં આવેલું હાલનું કાચીઆ) એ ચાર એટાં બૌદ્ધ તીર્થો ગણાય છે.

સાત ફૂટ ઉચાઈની સિંહકુખી અગ્નિયમમાં છે. અને મૂળ સ્થાને જે લેખવાળો બાગ ઊભો છે, તે હાલની જમીનની બહાર થોડો જ દેખાય છે. પણ હાલની ફાંફીટની જમીન અને મૂળ અશોકના વખતની જમીન વચ્ચે તો અનેક ચરો મળી આવ્યા છે. અશોકના વખતનો ત્રીજો અવશેષ તે એક જ પથ્થરના ચાંલલાઓ અને આડા કટકાઓથી બનાવેલી વાડના અવશેષો છે. આંચોના સ્તૂપની આસપાસની આવી વાડ સાથે સરખાવતાં સારનાથના આ અવશેષો અશોકના ધર્મરાજીક સ્તૂપ ઉદ્ધે જગતસિંહ સ્તૂપની વાડના અવશેષો હોવામાં શંકા નથી.

પછી શુંગ સમય (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) ના આવી વાડના કેટલાક ચાંલલાઓ મળ્યા છે, જેમાંના કેટલાક ઉપર દાતાઓનાં નામો કાતરેલાં છે. આમાંના જે ચાંલલાઓને મુખ્ય બુદ્ધમંદિરના દીપસ્તંભો તરીકે શુભ-સમયમાં વાપરવામાં આવતા હતા.

મૌર્ય સમયથી આરંભી, શુંગ સમયમાં, કુશાન સમયમાં અને આંધ્ર સમયમાં પણ આ તીર્થસ્થાન વપરાતું હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. પણ બૌદ્ધ મંથના ક્યા પેટા બેઠના હાથમાં આ સ્થાન હતું એ જણાતું નથી. પછી ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસમાં હીનયાનની સર્વાસ્તિ-વાદી શાખાના શ્રમણોનો સારનાથમાં વાસ હોવાની ત્યાંથી મળી આવેલા અમુક લેખો ઉપરથી ખબર પડે છે. પહેલાં બીજી કાર્ધ શાખાના હાથમાં એ સ્થાન હતું એમ પણ એક લેખ કહે છે. પછી ઈ. સ. ચોથા શતકના અશોકના સ્તંભ ઉપર કાતરાયેલા એક લેખ ઉપરથી વાસ્તુપુત્રીક સમ્રાટાવની સન્નિધિય શાખાનું જોર એ સ્થાનમાં થયું હોવાનો પુરાવો મળે છે. પછી ઈ. સ. સાતમા શતકમાં ચીનાઈ યાત્રી યુવાન યુઆંગે મૃગદાવની યાત્રા કરી ત્યારે પણ ત્યાં આ સન્નિધિય બૌદ્ધોનું પ્રાધાન્ય હતું. ફાદ્યાન અને યુવાન યુઆંગ એ બંને ચીનાઈ યાત્રીઓએ પોતપોતાના મંથમાં (ક્રમશઃ ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા શતકમાં) મૃગદાવની સ્થિતિ વિષે કીમતી માહિતી નોંધી છે. ફાદ્યાન કહે છે કે, એના વખતમાં ત્યાં ચાર મોટા સ્તૂપો હતા અને સાધુઓથી વસેલા જે મઠો હતાં. પછી યુવાન યુઆંગના કહેવા પ્રમાણે એના વખતમાં મૃગદાવમાં પંદરસો સાધુઓ રહેતા હતા. ધર્મચક્રપરિવર્તનમુદ્રામાં અવસ્થિત માનુષ કદની બગવાન બુદ્ધનો પિતળની મોટી મૂર્તિવાળું એક બગ્ગ મંદિર હતું. અશોકનો પથ્થરનો સ્તંભ

અને અશોકે બંધાવેલો સ્તૂપ હતો. યુવાન યુગ્માંજે કહેલ સ્તંભ અને સ્તૂપના અવશેષો અત્યારે મળે છે, અને તેણે કહેલું ચિત્તળની છુદ્દની મૂર્તિવાળું મંદિર તે અત્યારે જેને મુખ્ય મંદિરનો અવશેષ કહેવામાં આવે છે તેજ હોવાનું જોઈએ.

યુવાન યુગ્માંના સમય પછી ઈ. સ. બારમા શતક સુધી સારનાથમાં જીર્ણોદ્ધારો અને નવા હિરેરા રથા હોવાના પુરાવા છે. ઈ. સ. ૧૦૧૭ માં મહમદ ગઝનવીએ બનારસ લીધું અને લૂંટ્યું, ત્યારે આ સારનાથનાં મંદિરો અને મકાનો પણ તેણે તોડ્યાં હોવાં જોઈએ; કારણ કે તે પછી નવ વર્ષે ઈ. સ. ૧૦૨૬ માં બંગાળના રાજા મહીપાલના સમયમાં સ્થિરપાલ અને વસંતપાલ નામના બે વાઘઓએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું સારનાથનાં મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છુદ્દની એક મૂર્તિ ઉપર લખેલું મળે છે. અને આ પછી બારમા શતકની પરેલી અર્ધશતાબ્દીમાં કનોજના રાજા જોર્વિંદચન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૧૧૪ થી ૧૧૫૪) ની રાણી કુમારદેવીએ ધર્મચક્રવિહાર નામનું એક વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ એના અવશેષોનું ક્ષેત્રજ્ઞ જોતાં જણાય છે.

આ ધર્મચક્રવિહાર બંધાયા પછી લગભગ પચાસ વર્ષમાં જ, દોઢ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનાર આ તીર્થનો ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં મહમદ ધોરીના સરદાર કુતુબુદ્દીને કાશી અને કનોજના છેલ્લા રાજા જયચંદ્રને હરાવી કાશી જેવાં તીર્થોનાં હજારો મંદિરોના નાશ સાથે નાશ કર્યો, અને એ વખત પછી મૌલ્ક ધર્મનો પ્રચાર પણ આ દેશમાંથી લુપ્ત થઈ જવાને લીધે કોઈ પણ જાતના જીર્ણોદ્ધાર વગર ઉત્તર પડી રહેલાં આ સ્થાનનાં ખંડેરો ઉપર સૈકાઓની ધૂળ ચડી ગઈ; અને આ મહાન મૌલ્ક તીર્થ વિસ્મૃતિના ગર્તમાં દટાઈ ગયું; જેમાંથી પૃથ્વીની અને સ્મૃતિની માટીને ખોદી છેલ્લા સો-સવાસો વર્ષથી એ પ્રાચીન તીર્થને પુરાવિદોએ પાછું ફરી રીતે પ્રકાશમાં આણ્યું એ ઉપર ટૂંકમાં કહ્યું છે. એની છેલ્લી જહોજલાલીને વખતે આ તીર્થમાં અનેક વિહારો અને અનેક મંદિરો હતાં, અને આ દેશના તથા પરદેશનાં અગ્રણ્ય યાત્રાળુઓની યાત્રાનું એ મહાધામ હતું.

ઉવટના બે સમ્પ્રદાયો સારનાથની કલા વિષે લખ્યા વગર આ નોંધ અધૂરી ગણાય. જૂના કાળમાં શિસ્પ અને સ્થાપત્યકલાના અનેક સંપ્રદાયો આ દેશમાં પ્રચલિત હતા એ તો હવે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે.

સારનાથમાં સિલ્પકલાનો પ્રાચીનતમ અને સુંદરતમ નમૂનો તો અગ્રીક રત્નોની કુમ્ભીનો છે એમાં સંદેહ નથી; પણ એ કલા ધરાનથી આ દેશમાં આવેલી એ ચણ ચૌક્રમ છે. પણ સારનાથની કલાની ઉંચામાં ઉંચી દશા તો શુભકાળ (ઈ. સ. ૩૫૦ થી ૬૫૦ ની આસપાસ)માં હતી. શુભ સામ્રાજ્યના કાળમાં આ દેશની ભુદ્ધિએ વિદ્યા અને કલાના અનેક પ્રદેશોમાં અપૂર્વ અને બારે વિજયે મેળવ્યા છે એ ઇતિહાસવિદોને અગમ્યું નથી. સર જોન માર્શલ કહે છે કે 'શુભ સમયનો આ દેશની રથાપત્ય અને સિલ્પકલા ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં પ્રમુખસ્થાને વિરાજે છે. અને આકસો વર્ષ પહેલાંની ઓસની કલાનાં અથવા દ્વિતીય વર્ષ પછીની છટકીની કલાના સર્જનોની પાંદ આપે છે.'

સારનાથની શુભ મગધની (ઈ. સ. ૪૭૩ અને ૪૭૬)ની મૃત્યુ ભૂદ્ધમૂર્તિઓ કલાદૃષ્ટિથી દર્શનીય છે. સારનાથની કલાનું મૂળ કુસીન સમયની મધુરાની સિલ્પકલા છે એ ઐતિહાસિક હકીકતે પણ મૂર્તિઓ ઉપર કાતરલા લેખોથી જાણી શકાય છે.

કાશીની બારે આધુનિક ધમાલથી ચાર જ માર્પલે ઉટે પ્રચાન વાતાવરણમાં પડેલા એક વખતના આ સારનાથના મંદાતીર્થની કલા જોતાં ઇતિહાસદર્શન સાથે સસારની નશ્વરતાનું દર્શન થઈને હૃદય વૈરાગ્યના બાવથી બરાબ જાય છે.

પ્રાચીન દ્વારકાપુરી

દ્વારકાપુરી ભારતવર્ષનું એક પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થ છે. સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં દ્વારકાની ગણતરી થાય છે. પશ્ચિમનું આ મહાધામ ગુજરાતનું ગર્વસ્થાન છે. ભગવાન કૃષ્ણની જીવનકીલાની સ્થાન તરીકે દ્વારકાને આ પ્રતિષ્ઠા મળી છે; છતાં અત્યારે ઓખામંડળમાં જે દ્વારકાપુરી નામનું પ્રખ્યાત તીર્થધામ છે, તે જ ભગવાન કૃષ્ણની કીલાભૂમિ છે કે કાંઈ બીજું સ્થાન એ ગાજત પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને શંકા છે. હજુ સુધી આ પરમ વૈષ્ણવ ધામનું સ્થાન મિશ્રિત થયું નથી.^૧

આધુનિક દ્વારકાપુરી પ્રાચીન નથી એ તો ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે. અને મૂળ દ્વારકા જેવાં બીજાં સ્થાનોનો દાવો આધુનિક દ્વારકાને પદચ્યુત કરવા સમર્થ હોવા છતાં એમાંથી કાંઈનો દાવો સર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થળ વિશે જે ઉલ્લેખો પ્રાચીન ઋક્ષત સાહિત્યમાં મળે છે તે સર્વનો ઐતિહાસિક વિચાર કાંઈએ કર્યો જણાતો નથી.

પ્રાચીન દ્વારકા માટે મહાભારતના તથા પુરાણોના ઉલ્લેખો સિવાય બીજા કાંઈ પુરાવો નથી. એટલે આ ઉલ્લેખોનો ઐતિહાસિક

૧. મુખ્ય ગ્રેસીયરના પ્રથમ ભાગ—ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ટિપ્પણો લખનાર વિદ્વાને દ્વારકા પાલળમાં હોવાની શંકા કરી છે, (B. G. Vol. I part 1 p. 11 l. 1) અને આ વિષય ઉપર છેલ્લા લેખક શ્રી. અનન્ત સદાશિવ અટોલર એમ. એ. એલ.એલ. બી. દ્વારકાનું સ્થાન સદિગ્ધ ગણે છે. અને પ્રાચીન દ્વારકાપુરી સમુદ્રમાં ફેળી ગયું હોવાથી જુદા જુદા સ્થાનો મૂળ દ્વારકાપુરી હોવાનો દાવો કરે છે. એમ કહીને આધુનિક દ્વારકાપુરી જૂના વખતનું તીર્થસ્થાન ન હોવાના પુરાવા આપે છે. (જુઓ; Indian Antiquary, 1925, January, Supplement p. 25)

વિચાર કરવો એ જ ગ્રામીન દારકાપુરીનું સ્થાન શોધવાનો માર્ગ છે. દારકા આનર્તમાં સમુદ્ર પાસે હોવું જોઈએ, એમ કેટલાક પૌરાણિક ઉદ્દેશો ઉપરથી લાગે છે, પણ ખીજા ઉદ્દેશો ઉપરથી દારકા રેવતક પર્વત પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

મહાભારત આદિપર્વ, મહાભારત સભાપર્વ, મહાભારત મૌસલ-પર્વ, હરિવંશ, વાયુ આદિ તથા વિષ્ણુ ભાગવતાદિ વૈષ્ણવ પુરાણો એ બધામાં દારકા વિશે છૂટાછવાયા ઉદ્દેશો છે. જ્યારે હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં દારકાનું સવિસ્તર વર્ણન પણ મળે છે. (બ્રહ્મવૈવર્ત ભાગવત પછીનું અને તેને અનુસરતું હોવાથી તેને નથી ગણ્યું). વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ૭ઠ્ઠા શતકમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયેલ છે. હરિવંશ એ એકથી જૂનું છે.^૨

વિષ્ણુપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, "મનુના એકા પુત્ર સ્વર્ણાતિને સુકન્યા નામની પુત્રી (જે અપ્સર મુપિને પરણાવેલી) અને આનર્ત નામનો પુત્ર હતો. આનર્તને પુત્ર રેવત પોતાના પિતાના નામથી ઝોળખાતા આનર્ત દેશને રાજા હતો અને તેની રાજધાની કુશસ્થલીમાં રહેતો હતો." (વિષ્ણુપુરાણ અ. ૪ અ. ૧)

વાયુપુરાણમાં આ જ મતલબના નીચેના શ્લોકો છે, જે મત્સ્ય-પુરાણમાં પણ મળે છે:—

શર્ણતિર્મિથુન ત્વાલીદાનર્તો મામ વિધુતઃ ।

પુત્રઃ સુકન્યા કન્યાચ માર્યા યા વ્યવનસ્ય તુ ॥

ઉક્ષાન્તસ્ય ચ દાયાદો રેવો નામ્ના તુ વીર્યવાન ।

ભાનાર્તો વિવયો વસ્ય પુરી ચાપિ કુશસ્થલી ॥

વાયુપુરાણ અ. ૮૬ શ્લો. ૨૩, ૨૪.

આ કુશસ્થલી સમુદ્રમાં એટરૂપ હતી કે મનુદ્રને કઠિ હતી, એ વિષ્ણુપુરાણે કે વાયુ પુરાણે કહ્યું નથી. પણ ભાગવત જૂના વર્ણનમાં થોડો ઉમેરો કરે છે. ભાગવત કહે છે કે, રેવતે કુશસ્થલી નગરી સમુદ્ર વચ્ચે વસાવી:—

૨. 'પુરાણ વિવેચન'માં આ નિબંધ લખાયા પછી આ ગ્રંથેના સમયનો વિચાર મેં કર્યો છે.

૩. વિષ્ણુ ભાગવત વગેરેમાં આનર્ત છે તેને બદલે વાયુમાં આનાર્ત છે.

સોનતઃ સમુદ્રે ચગરીં વિનિર્માય કુશસ્થલીમ્ ।

ભાગવત ૯-૩-૨૮

આ ઉમેરો દ્વારકા દાલની જગ્યાએ નકી મયા પાડી યશે લાગે છે.

ઉપર કહેલ કુશસ્થલી તેને જ પાછળથી દ્વારમતી કે દ્વારવતી કે દ્વારકા નામ મળ્યું છે. વાયુપુરાણના નીચેના સપ્તે ૨૫૪ છે:—

ભાજગમ સુવા ચંચ સ્વાં પુરીં ચાદર્વૃતામ્ ।

કૃતાં દ્વારમતીં નામ ચતુર્દારં મનોરમામ્ ॥

વાયુપુરાણ અ. ૨૬ શ્લો. ૨૭ ✓

મતલબ કે, ઉપર કહેલ રેવતનો પુત્ર રેવત રાજા પોતાની પુત્રી માટે વર વિશે પછાની સલાહ લેવા ગયેલો, ત્યાંથી પાછો આગે ત્યારે પોતાની કુશસ્થલી નામની પુરી ધણું દ્વારવાળી માલેથી વીંટાયેલી જોઈ અને એનું નામ દ્વારવતી પડેલું જોયું.

મહાભારત પણ ૨૫૪ રીતે જૂનાં કુશસ્થલીને કૃષ્ણે દ્વારવતી બનાવ્યું એમ કહે છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં જરાસંધના દબાણથી પોતાને કેવી રીતે મધુરા ત્યાજ્યું પડ્યું અને દ્વારવતી વસાવડું પડ્યું એનું વર્ણન ભગવાન કૃષ્ણે કુષિધિર આગળ કર્યું છે. આ પ્રસંગના દ્વારકાના વર્ણનના શ્લોકો જૂનું દ્વારકા ક્યાં હોવું જોઈએ એનો વિચાર કરવામાં અતિ ઉપયોગી દોવાથી પૂરેપૂરા નીચે ઉતાર્યા છે:—

પલાયામો મયાત્તસ્ય સસૃતશક્તિશાન્ધવાઃ ।

इति सचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमधिताः ॥ ૫૨ ॥

કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યા રેવતેનોપશોમિતામ્ ।

ततो निवेश तस्यां च कृतवन्तो वय नृप ॥ ૫૩ ॥

તમેય દુર્ગભસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ।

द्वियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु वृष्णिमहारथाः ॥ ૫૪ ॥

તસ્યાં વયમમિત્રા નિવસામોઽકુતોભયાઃ ।

आलोच्य मिरिमुख्य त मागर्भं क्षीर्णमेव च ॥ ૫૫ ॥

માખવાઃ કુસ્તાર્દૂલ ગર્ભ મુદમવાપ્તુવાન્ ॥ ૫૬ ॥

.....

सामर्थ्यवन्तः सवन्धाद्रोमन्तं समुपाश्रिताः ।

त्रियोजनायतं सद्य त्रिस्कन्धं योजनावधि ॥ ૫૭ ॥

યોજનાન્તે શતદ્વારં ચીરવિક્રમતોરણમ્ ।

.....
 વયં ચૈન મહારાજ જરાસન્ધમયાસદા ।

મયુરાં સંપતિયજ્ય ગતા દ્વારમર્તી પુરીમ્ ॥૭૭॥

(સમાપર્વ અ. ૧૪ શ્લો. ૫૨-૭૭)

ઉપરના શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં મૂકેલા દારકાના વર્ણનમાં દારકા સમુદ્ર વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનું બિલકુલ સ્પષ્ટ નથી. અને રૈવતક પર્વત પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. રૈવતેનોપશોભિતામ્ એટલું તે રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોવું જોઈએ. “વળી જ્યાં રહીને સ્ત્રીઓ પશુ યુદ્ધ કરી શકે” અને “દેવો પશુ ન લઈ શકે” જેવું રવિદ્રાસદમ્ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમાં રૈવતક પર્વત—ગિરનાર સિવાય એવું બીજું સ્થાન ક્યાં છે?

રૈવતક—પર્વતની તળેટીમાં દારકા હોવું જોઈએ એમ મહા-ભારતના જ બીજા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પ્રભાસ આવે છે અને ત્યાંથી દારકા આવી શ્રીકૃષ્ણની બેન સુભદ્રાને ઉપાડી જાય છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન જુઓ:—

સતઃ સંકાદિતે તસ્મિન્નુદ્ધાતો ધર્મજયઃ ।

ગતાં રૈવતકે કન્યાં વિદિતાં જનમેષ્ય ॥૧॥

.....
 રવેત કાંચનગિમ્ કલ્પિતેન યથાવિધિ ।

.....
 સમ્રાટઃ કવચી સજ્જી ષડ્ગોધાગુલ્લિગ્રવાન્ ।

શૃગયામ્યપદેશેન પ્રયયો પુરુષર્ષભઃ ॥

સુભદ્રા ત્વય શીલેન્દ્રમમ્યર્ચ્યેવ હિ રૈવતમ્ ।

.....
 પ્રદક્ષિણં ગિરેઃ કૃત્વા પ્રયયો દ્વારકાં પ્રતિ ।

સામમિદુત્ય કૌન્તેયઃ પ્રશશ્નારોપયદ્રવમ્ ॥

(મ. બા. અ. ૨૨૯)

આ વર્ણન ઉપરથી રૈવતગિરિ દારકાની અતિ પાસે હોય

એવું જ લાગે છે. આ સુભદ્રાદગ્ધુપર્વમાં અમુક દસ્તપ્રતોમાં ૨૪૮
શ્લોકો વધારે છે. આ પ્રતોમાંના વર્ણનમાં અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડી
નીકળે છે, એ પ્રસંગ વિગેના નીચેના શ્લોકો જોવા જેવા છે.

ક્ષેમયિત્વા પુરધેષ્ટ મહત્માનિવ સાગરમ્ ।

પ્રેશન્રેવતઃકદારં નિર્વયૌ મરતર્પમ* ।

દાસનાપુરવેન્દ્રસ્ય ચલેન મહતા ઘલી ।

ગિરી રૈવતકે નિત્ય ઘમૂલ ઠિષ્ઠુપ્રવાઃ ॥

પ્રવાસે બાસુદેવસ્ય તસ્મિન્દલધરોપમ ।

સંઘમૂલ તદા ગોપ્તા પુરસ્ય પુરવર્ધન ॥

સોડમિપત્ય તદાધ્વાનં દર્શ્ય પુરવર્પમમ્ ।

નિ સુત દ્વારકાદ્વારાદશુમન્તમિવામ્બરાત્ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાં “ઉત્તરપુર (દ્વારકા) ને હસમલાવીને
રૈવતકના દ્વારને જોતો પાર્થ નીકળ્યો.” એ શબ્દો તથા રૈવતક ગિરિ
ઉપર પુર (દ્વારકા શહેર) નો જે રક્ષક રહેતો હતો, તેણે બહાર
આવીને “દ્વારકાના દ્વારમાંથી અર્જુનને નીકળતો જોયો.” એ શબ્દો
તો દ્વારકાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી નાખે છે. દ્વારકા શહેર રૈવતક
પર્વતની તળેટીમાં હોય અને રૈવતક પર્વત ઉપર મજબુત કિલ્લો
હોય તો જ દ્વારકાનો રક્ષક (ગોપ્તા) રૈવતક ઉપર રહી શકે. વળી
‘ગિરિ મુખ્ય - ગિરનારને જોઈને મગધના રાજાને તરી ગયા’ એ
શબ્દોની સાર્થકતા પણ તળેટીમાં શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો
હોય તો જ ગણાય.

મહાભારતમાંથી કરેલા ઉપરના ઉતાગએ ઉપરથી એટલું
સ્પષ્ટ લાગે છે કે, કાઠિયાવાડમાં રૈવતક પર્વત પાસે કુશસ્થલી નામનું
ગામ જૂના વખતમાં હશે. પછી જરાસંધની બીકથી યાદવોને ન્યારે
મથુરા છોડીને પશ્ચિમમાં ભાગવું પડ્યું, ત્યારે તેઓએ આ કુશસ્થલીને
સુશોભિત, સુરક્ષિત શહેર બનાવ્યું તથા રૈવતક પર્વત ઉપર
કિલ્લો બાંધ્યો.

આ રીતે યાદવોને મધ્ય દેશ-મથુરા છોડવું પડ્યાની કથા ધણી
જૂની હોવી જોઈએ. બગવાન શુકના સમય પહેલાં જ મગધનું જોર
વધતું માડેલું અને ગિરિવંશના માગધોએ કાર્ષ્ઠ કાળે યાદવોને એટલા
પીડ્યા હોવા જોઈએ કે તેઓને મધ્યદેશ છોડવો પડે.

હવે દારકા બેટ કે બંદર હોવાની વાત ક્યાંથી ચાલી એ જોઇએ. વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશમાં એ વાત નથી. ચોથા અંશની વસ્તુ જૂના પુરાણમાંથી લીધેલી છે. જૂનામાં જૂના વાયુપુરાણમાં દારકાને બેટ કે બંદર કહ્યું નથી. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રમંગમાં દારકાનું જો વર્ણન છે, તે મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર ઉતારેલા વર્ણનથી કેટલું જુદું પડે છે એ જોવા જેવું છે. મહાભારત સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારામાં કાલયવનનું નામ પણ નથી. પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, અહીં એક તરફથી કાલયવન આવ્યો અને બીજી તરફથી જરામંધ આવશે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ વખતે જો પ્રથમ કાલયવન સાથે યુદ્ધ કરીશું તો તે યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે; તેથી નિશ્ચય યાદવો જરામંધથી પરાજય પામશે. અને જો પ્રથમ જરામંધ સાથે યુદ્ધ કરીશું તો જરામંધ યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે એટલે કાલયવન યાદવોનો નાશ કરશે. અર્થાત્ યાદવો ઉપર જો બાજુથી વિપત્તિ આવી છે (શ્લોક ૧૦). માટે હમણાં હું શત્રુઓથી ન જીતી શકાય એવો દુર્ગ તૈયાર કરું, કે જે દુર્ગમાં રહીને મોટા ક્ષત્રિયો તો શુ પણ સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે. (શ્લોક ૧૧). શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રકારે વિચાર કરી સમુદ્ર પાસે બાર ચોજન પૃથ્વી માગી; તેમાં દારકા નામની નગરી વસાવી (૧૩)^૪ વિષ્ણુ પુ. બ. ૫ બ. ૨૩.

આ અધ્યાયનો બારમો શ્લોક મહાભારત સભાપર્વમાંથી (શ્લોક ૫૪) ઉતાર્યો છે, બાકીની વાત નવી છે.

^૪ ભાગવતમાં વિષ્ણુપુરાણના ઉપવા વચ્ચેનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે.

ત દૃષ્ટ્વાઽચિન્તયત્કૃષ્ણઃ શકૃર્વૈવસદ્દાયવાન્
અહો યદ્દ્વાં જૈન પ્રાપ્ત હુમયતો મહત્ ॥૪૬॥

.....
તસ્માદધ વિદ્યાસ્વામો દુર્ગ દ્વિપદદુર્ગમમ્ ।
તપ્ર ક્ષાતીન્ સમાધાય ચવન-ચાતયામહે ॥૪૭॥
इति संमन्थ्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरे कुरन्नाद्भुतमचीकुरत् ॥४८॥

હરિવંશ, “ યાદવો મથુરા છોડીને સિન્ધુ દેશમાં ગયા અને ત્યાં સમુદ્રકાંઠે રૈવતક પર્વતથી અતિ દૂર નદિ એવા સારા સ્થાનમાં દ્વારકા નગરી વસાવી ” એમ કહે છે. (હરિવંશ ૨ અ. ૫૫.)

ઉપરના જુદા જુદા ઉત્તેજો મેળવતાં એમ દેખાય છે કે, દ્વારકા રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હતી એ જૂનામાં જૂની ખ્યાતિ. મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારાનું વર્ણન એટલું સ્વાભાવિક, અતિ-શયોક્તિ વગરનું તથા કૃષ્ણના અવતારીખ્યાના સૂચન વગરનું છે કે, એ અખ્યાયને મહાભારતના પ્રાચીન યરનો ગણવો જોઈએ. અને વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુ પુ અ ૪ મહાભારતના સભાપર્વને ટેકા આપે છે. ત્યારે સમુદ્ર પાસે દ્વારકાની વાત કયાથી આવી ? હરિવંશમાં એ પ્રથમ દેખાય છે. ત્યાં સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા વસાવ્યાની વાત છે. પણ હરિવંશ તો સિન્ધુ-સિન્ધમાં દ્વારકા હોવાનું કહે છે. પછી વિષ્ણુપુરાણ સમુદ્ર પાસેથી બાર યોજન જમીન માગીને દ્વારકા વસાવ્યાનું કહે છે. અને ભાગવત તો સમુદ્ર વચ્ચે બેટમાં દ્વારકા વસાવ્યાનું કહે છે. બાર યોજન વગેરે માપમા તો અતિશયોક્તિ હોય, એટલે એના ઉપર આધાર ન રખાય, પણ આ સમુદ્રકાંઠે કે સમુદ્ર વચ્ચે દ્વારકાની વાત આવી કયાથી ? વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે, રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં એક ગામ ધણા જૂના વખતમાં વસેલું હતું. પુરાણો આનર્તને પુત્ર રૈવત કહે છે એ ઉપરથી આનર્ત દેશમાં પહેલી વસ્તી રૈવતમાં થઈ એમ અર્થ થાય આનર્તને મનુનો પૌત્ર ગણે છે એ જોતા રૈવતમાં વસતી ધણા જૂના કાળમાં હોવી જોઈએ. આ રૈવતનું ગામ તે પહેલાં કુશરથલી કહેવાતું પછી એ કાષ્ઠક કારણથી ઉજ્જડ થઈ ગયું (જુઓ; વાયુ. અ ૮૬) પછી યાદવો મથુરા છોડીને આનર્ત ગયા, ત્યારે તેઓને આ જૂના ખડેરનું સ્થાન સરસ લાગ્યું, અને પાસેના કુશર ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો હોય તો શહેર સુરક્ષિત થાય એમ જણાતા, યાદવોએ રૈવતકગિરિની તળેટીમાં મોટું શહેર વસાવ્યું એ ધણા દરવાજાઓવાળા શહેરનું નામ પડ્યું દ્વારકા કે દ્વારવતી. પણ યાદવો પ્રભાસ આગળ દારૂ પીને અંદર અંદર કપાઈ મૂઆ, યાદવોની સ્ત્રીઓને કાબાઓ ઉપાડી ગયા અને ફરી આ શહેર ઉજ્જડ થઈ ગયું પણ એ સ્થાન લશ્કરી દૃષ્ટિએ અતિ અગત્યનું હોવાથી, મૌર્ય ચક્રવર્તી કે તે પહેલાં નંદ રાજાએ ફરી વસાવ્યું હતું આ વખતે એ શહેરનું

નામ ગિરિનગર પડ્યું એમ ઈ. સ. ખ્રીષ્ટ શતકના મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનના ગિરનાર પાસેના શિક્ષાલેખથી જણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે એથા શતકથી તે ઈ. સ. પાંચમા શતક સુધી આ શહેર કેતું અગત્યનું ગણાતું એ સુદર્શન તળાવની રુદ્રદામન તથા રકંદગુપ્તની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. ફરી એ શહેર ઉપર કાળનો કાપ થયો, સુદર્શનનું નામનિધાન ન રહ્યું, ગિરિનગર ગયું; પણ પાણું અમુક કાળે જીર્ણુરૂપે થયું, અને દાલ જુનાગઢ છે. મતલબ કે, મહાભારતાદિનાં વચનોનું તાત્પર્ય કાઢતાં મારો મત એવો થાય છે કે, આજનું જુનાગઢ જેમ એક કાળે ગિરિનગર કહેવાતું તેમ તે પહેલાં એ જ શહેર દારકા કહેવાતું.

હવે દારકા સમુદ્રકાંઠે કેવળ્યે ક્યાંથી આવ્યું તેનો વિચાર કરીએ. આ બાબતમાં તર્ક જ કરવો પડે તેમ છે. મહાભારતના જૂના ઉદ્દેશોમાં દારકા પાસે સમુદ્રની વાત નથી. વાલ્મીકીપુરાણમાં નથી. પણ યાદવોના નાશ સાથે દારકા ઉજ્જડ થઈ જવાથી, કાઠિયાવાડ હીક હીક વસ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં વૈષ્ણવોને દારકાનો પત્તો ન લાગ્યો. ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતું; ત્યારે દારકા ગયું ક્યાં? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાત આલી. જુઓ; મહાભારત મોસલખર્વ:—

इमां च नगरीं सद्यः प्रतिपाते घनजये ।

प्राकाराद्वल्लम्बितां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

મહા. મો-પર્વ ઇ. ૯

વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત બધામાં આ વાત છે. પરમ ભાગવત ગુપ્તોને જ્યાં ભગવાન કૃષ્ણની રાજધાની હતી ત્યાં એની કાંઈ મિથાની પણ ન હોય એ અત્યંત ખૂંચું હશે. ગુપ્તોના વખતમાં ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો ગિરિનગર કહેવાતું હતું. એ જ શહેર કોઈ કાળે દારકા નામથી પ્રખ્યાત હતું એ વાત પણ ગ્રંથકાળમાં બુધ્ધાઈ ગયેલી. એટલે પોતાના પહેલાં ઈ. સ. ખ્રીષ્ટ શતકમાં કે આસપાસમાં દરિવશે સમુદ્રકાંઠે દારકા હોવાનું કહેલું એ ઉપર આધાર રાખી, હાલનું દારકા જે ત્યાં કોઈ ગ્રંથકાલીન ભગવદ્ભક્તે રકંદગુપ્તના સુરાષ્ટ્રના પાસે સુદર્શન તળાવને કાંઠે જેમ વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું, તેમ એક વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હશે. મહાભારતના મોસલખર્વે દારકાને સમુદ્ર કુમાડી દેશે એમ કહ્યું ત્યારે આ મંદિર બધાયેલું નહિ. પણ પછી

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતનું એ પ્રમુખનું વર્ણન વિષ્ણુનું મંદિર બધાયા પછી લખાયું લાગે છે. વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે, “સમુદ્રે મમમ દ્વારકાને કુળાડી દીધી, માત્ર એક ભાગવત-મંદિરને ન કુળાડયું. હજી સુધી સમુદ્ર મંદિરને ઘોઘ નાખી શક્યો નથી. અને ત્યાં હજી કેવલ નિરતર રહે છે, જેઓ તે પવિત્ર રચાને જાણ છે, તેઓ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.”^૫ વિષ્ણુ પુ. ઇ. ૫ ઇ. ૩૮.

મહાભાગવતના અને વિષ્ણુ ભાગવતના આ ઉલ્લેખો સરખાવતાં ૨૫૪ દેખાય છે કે, પહેલા એ રચ્યો મંદિર ન હતો અને વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવત રચ્યા પહેલા બધાયું શુભ રાજ્યો પરમ ભાગવત હોવાથી તથા તેઓના વખતમાં સેકડો દેવમન્દિરો આ દેશમાં બધાયેલાં હોવાથી, ઉપરનું મંદિર પણ સુદર્શન તળાવના કાંઠાના મન્દિર પેઠે શુભકાળમાં બધાયું હશે એમ હું અટકળ કરું છું. આ મન્દિર એકબીરુની પહેલાનું તો છે જ.

સમુદ્રના કાઠા ઉપર ઓખામંડળમાં જ્યાં આજે છે, ત્યાં વિષ્ણુનું મંદિર બધાયા પછી આસપાસની જગ્યા પવિત્ર મનાવા લાગી હશે પણ ગામ મોકુ વસ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતમાં માત્ર મન્દિર બાંધ્યાની વાત છે. પછી કાળે કરીને પાસેનો એટ પણ પવિત્ર મનાવા લાગ્યો એટની શખનારાયણની પ્રાચીન મૂર્તિ પાછલા શુભકાળની હોવાનો સંભવ છે આ એટ-અંતર્દોષની વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં નહિ પણ ભાગવતમાં છે ભાગવત દ્વારકાને ‘અન્ત-સમુદ્ર’ કહે છે તે આ એટને ઉદ્દેશીને હશે મહાભારતના આદિપર્વમાં જ અમુક હસ્તપ્રતોમાં ન મળતા સુભદ્રાહરણપર્વના અધ્યાયોમાં અંતર્દોષની વાત છે. એટલે એ અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયેલા લાગે છે.

વનપર્વમાં દ્વારકાના ઉલ્લેખો છે ખાસ કરીને તીર્થયાત્રા પર્વમાં પુણ્ય દ્વારવતી યત્ર (મ-વન પર્વ ઇ, ૮૬) વગેરે, પણ એ

૫ જુઓ, ભાગવત—

દ્વારકાં હરિણા સ્વર્કાં સમુદોડ્ધાવયત્ ક્ષણતઃ ।

વર્જયિત્વા મહારાજ ધ્રીમદમગવદાલયમ્ ॥

નિત્ય સન્નિહિતસ્તત્ર મગવાન્મણુસુદનઃ ।

સ્મૃત્યાગ્રેવાશુમહર સર્વમંગલમગલમ્ ॥

મા-૧૧ ઇ-૩૧ જો-૨૩, ૨૪

કદાચ દારકા જોવા વગર લખાયેલા અને પાછળના તથા ખાસ અંગતતા વગરના હોવાથી અહીં વિચારમાં નથી લીધા. શુન્ગતમાં દારકાની તીર્થ તરીકે વધારે પ્રમિદિ તો બારમા ચતુર્થી થઈ છે એટલે દારકા ગામ તે પહેલાં સો-બસો વર્ગો ઉપર વસેલું હશે.

ટોસેમી 'બારાકી' (Barakee)નો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે દારકા વિશે કે વેગવળ વિશે એ બાબત મતભેદ છે. હાલના દારકા વિશે જ હોય તો એ વખતમાં ત્યાં ખંદર હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય કદાચ હરિવંશનો ઉલ્લેખ એ વખતે લખાયેલો હોય અર્થાત્ ઈ. મ. પહેલા-ખ્રી.પૂ. ચતુર્થાં મધ્યકાળે દારકા હોવાની કદપના પ્રચારમાં આવી હોવાનો સંભવ છે એ વખતે ત્યાં વહાણવટીનો કે આશિયાનો ધધો કરનારા લોકોની થોડી વસ્તી પણ હોય એ સંભવિત છે. સરકૃત સાહિત્યમાં સમુદ્રકાંઠે દારકાપુરી મૂકવાનું પહેલું મૉન હરિવંશના રચનારને હોય એમ લાગે છે.

આ શિથિલ ચોક્કમાઈવાળા મેન્ડકાર પશ્ચિમકાંઠાની ભૂગોળ પણ કદાચ જોવા વગર સમુદ્રકાંઠે દારકા કંગવી અને મહાભારત સાથે દેખીતો વિરોધ ટાળવા રૂવતક પરિત્યાજી નાતિદુરે લખી દીધું.

વિષ્ણુ ભાગવત હરિવંશને ન છૂટે અનુસરે છે. આ રીતે આધુનિક દારકા ધણું દરી શ્રમકાલીન વિષ્ણુમંદિરની આસપાસ પાછળથી વસેલું ગામ છે અને પ્રાચીન દારકા ગિરનારની તળેટીમાં જૂનાગઢની આસપાસ હોવું જોઈએ.

જેઠવાઓ

નૂવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જેઠવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ધુમલી છે. ખરડાને એક છેડે ખરડાની ઢાયામાં જ લાણુવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ પર ખરડાની એક ખીણને બંને છેડે પ્રાચીન ખંડેરની નિશાનીઓ છેક ઉપર. શિખર સુધી જોવામાં આવે છે, અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હતો એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાંનાં કેટલાંક મંકાનોની હીવાલો અત્યારે પણ ઊભી છે. અલખત એમાં વસ્તી તો જંગલી જનાવરોની જ છે. જરાખર શિખરના મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી ભદ્રેશ્વરીની કુળદેવતા ગણાય છે, એ યાદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરંપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીક જ છે. પછી મોરબી અને ૭ પેઢી પછી ધુમલીને રાજધાની કરી જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ધુમલી રાજધાની, એટલે એની શાહાં દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ. પણ સંવત ૧૩૬૯ (ઈ. સ. ૧૩૧૩)માં સિંધમાંથી આવેલા લશ્કરે આ સુંદર શહેરને ભાંગ્યું. ધુમલી ભાંગતાં જેઠવાઓ ઢાયામાં ગયા અને ઢાયામાંથી દાણનું પોરબંદર થયું. ઇ. સ. ૧૮૨૨માં ફર્નેલ ટોડે ધુમલી જોયું હતું અને ૧૮૩૭માં કેપ્ટન લી. જેક્ષ સાહેબે જોયું હતું. એ વખતે એટલું જંગલ ઊભી નીકળ્યું હતું કે મંકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી. છતાં એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલી જ અત્યારે નથી.

કાઠિયાવાડમાં જેઠવાઓ

કાઠિયાવાડના રાજકુળોમાં જેઠવાકુળ એક પ્રાચીન કુળ છે. કાઠિયાવાડનાં સૌથી પહેલા આવનાર ચાવડાઓ અને ચૂડાસમાઓ

પછી તરતમાં જ જેઠવાઓ આવ્યા જણાય છે. જેઠવાઓ કાઠિયા-વાડમાં ત્યારે દાખલ થયા ત્યારે જુનાગઢ-વણુચલી સિવાયનો કાઠિયા-વાડનો કાંઠોના ભાગ દરિયાથી ૧૫-૧૬ માઈલ સુધીનો જ વસેલો જણાય છે. ખાડીના ભાગમાં જંગલ હશે. જેઠવાઓ કાઠિયાવાડમાં વૉટ્સનના ધારવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦મા શતકની આસપાસ ૧૦૦ વર્ષની અંદર આવ્યા જણાય છે. પણ જો વલ્લભીના રાજ્યનો માથે મેર લોકો આવ્યા હોય અને જેઠવાઓ મેરના મુખીઓ હોય તો ઇ. સ. ૫૦૦ની આસપાસમાં એ લોકો આવ્યા હોવાનો સંભવ છે. અલગત, જેઠવાઓનું કોઈ રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં રમપાચું નથી જણાતું. વૉટ્સન સાહેબે જેઠવાઓની વંશાવળી એના ખારોટો પાસેથી મેળવીને ખૂબ તપાસી છે, અને જે સૌથી વધારે ભરોસાલાયક લાગી છે. તેમાં હનુમાનજીના પુત્ર મકરધ્વજથી ૧૭૮મા વિક્રમાત્મ (જે ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ગાદી ઉપર હતા) આવે છે. આ ૧૭૮ નામોમાંનાં ઘણાં નામો કલ્પિત અને પાછળથી ઉમેરેલાં છે. વૉટ્સનને મળેલા જેઠવા કુળના ઐહ ખારોટે પણ આમાંનાં કેટલાંક નામો ગણાવ્યાં ન હતાં. મતલબ કે, આ વંશાવળી ઇતિહાસ માટે નકામી છે. (એ વંશાવળી માટે જુઓ;—કાઠિયાવાડ ગેઝીટિયર પા. ૬૨૧) બધા ખારોટોનાં કહેવા પ્રમાણે સાલકુમારે ધુમલીની સ્થાપના કરી છે, પણ એ બનાવ ક્યારે બન્યો એ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાંનો જેઠવાને સમતો એક પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો નથી. અને ઉપલી વંશાવળીમાં તો વિક્રમાત્મ પહેલાના ૨૬ જેટલાં રાજાનાં નામો સાચાં લાગે છે, તે પહેલાનાં કોઈક નામો સાચા હશે. ખાડી તો વંશાવળી મદાવારતના સમયને અડાડી દેવા માટે કલ્પેલ છે. ખારોટો પોરબંદર પાસેના શ્રીનગરને જેઠવાઓનું પહેલું નગર ગણે છે, પણ વૉટ્સન કહે છે આ શ્રીનગર કાઠિયાવાડ બહારનું સહેર હોવાનો વધારે મંજવ છે.

કાઠિયાવાડમાં જેઠવાઓનું મૂળ સ્થાન મોરબી લાગે છે. અને મોરબીથી નાગના બંદર (નવાનગર પાસે) ગયા. કદાચ ખેટ-દારકા પણ લીધું હોય; પણ એનો કમળે રાખી ન શક્યા. નાગનાથી મિયાણી અને શ્રીનગર વસાવ્યાં. અને શ્રીનગરથી ધુમલી અથવા ધુમલી ગયા. ધુમલીમાં જેઠવાઓની જાહોજલાલીની ટાચ આવી ગઈ. એ વખતે જેઠવાઓના હાથમાં આખો ખરડો અને હાલારનો પણ

ધણે ભાગ હતો; પણ દરિયાથી ૩૬ માઇલથી વધારે છેટેના કાંઠા પ્રદેશ એને તાબે હોવાનો પુરાવો નથી.

ખારોટોના કહેવા પ્રમાણે હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજે શ્રીનગર વસાવ્યું, તેના પુત્ર મોરધ્વજે મચ્છુકાંઠા ઉપર મોરબી વસાવ્યું અને સાલકુમારે ધુમલી વસાવ્યું; એ ઉપર કહ્યું જ છે. એણે જ બગડાના આબપરા શિખર ઉપર તળાવો બાંધ્યાં અને કામેશ્વર મહાદેવની ભક્તિનો અચાર કર્યો. પછી વરાહકુમારના ભાઈ ગોપકુમારે ગોપ ટંકરી ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો. અને ત્યાં ગોપનાથ મહાદેવનો સ્થાપના કરી. બીમકુમારે બીમકાટ બાંધ્યો. મકરધ્વજથી હપમા જેઠીજીના નામ ઉપરથી બધા જેઠવા કહેવાય છે. ગોવિંદજીના ભાઈ નાનજી અને ધાકાજીએ વાંકાનેર પાસે આવેલા જડેશ્વરની સ્થાપના કરી. ૧૨૭મા રાણેજીએ મોડપર પાસે રાણાસર તળાવ બંધાવ્યું. આ અને બીજાં આ વરનાં કુવરોનાં પરાક્રમેની વાતો ભાટો પાસેથી સાંભળવામાં આવે છે. પણ અમુક અમુક કામો બરડામાં અને હાલારમાં જેઠવાઓને હાથે થયાં છે, એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય એ કથાઓમાં દેખાય છે.

ધુમલીના ઐતિહાસિક જેઠવા રાજાઓ.

મકરધ્વજથી ૧૪૭મા સંવત્ર ધુમલીનો ગાદી ઉપર ઈ. સ. ૧૧૨૦માં ખેહા અને ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, એટલું ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું છે એટલે એ પહેલાં સોએક વર્ષે ધુમલી સ્થપાયું હોવાનો સંભવ છે. સંવત્ર પછી રાણેજી ગાદીએ બેઠા, (ઈ. સ. ૧૧૫૦થી ૧૧૫૫) પછી નાગજી (ઈ. સ. ૧૧૫૦થી ૧૧૭૦) પછી ભારમલજી (ઈ. સ. ૧૧૭૦થી ૧૧૭૨) પછી ભાણુજી (ઈ. સ. ૧૧૭૯ સુધી) પછી મેજી (ઈ. સ. ૧૧૮૦ સુધી) પછી નાગજી (ઈ. સ. ૧૧૮૩ સુધી) પછી વીકીઓજી ગાદી ઉપર આવ્યા (ઈ. સ. ૧૧૮૩થી ૧૨૨૦), આ રાજાના વખતમાં ધણું કરી કુતુબુદ્દીન ઐબકની સરદારી નીચે મુસલમાન લશ્કરે મોરબીમાંથી જેઠવાઓને ભગાડ્યા. વીકીઓજી પછી વાજસીજી આવ્યા. એના વખતમાં જેઠવાઓ વધારે પશ્ચિમ તરફ દળ્યા. અને બરડાના રાજ્ય ઉપર વધારે ધ્યાન રોક્યું.

તે ૩ હજી સુધી નાગના બંદર અને ઢાંક જેઠવાઓના જ હાથમાં હતાં. વાજસીજી પછી ભોજરાજજી (ઈ. સ. ૧૨૪૫થી ૧૨૭૦) આવ્યા, પછી રામદેજી (ઈ. સ. ૧૨૭૦થી ૧૨૯૧), પછી રાણેજી

ઇ. સ. ૧૨૬૧થી ૧૩૦૨) પછી નાગજી (ઇ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૦૭)
અને પછી બાણજી ગાદી ઉપર બેઠા.

સોન કંસારીની કથા

આ બાણજીના સમય (ઇ. સ. ૧૩૦૭થી ૧૩૬૦)માં સોન
કંસારીનો પ્રગંગ બન્યો કહેવાય છે. એ કથા ટૂંકમાં નીચે આપી છે.

રાખોદ્ધાર બેટના દુદ્ધશ્રી વાદેલને એક છોકરી જન્મી, જેનું
નામ સોન રાખ્યું; પણ જોશીએ કહ્યું કે, એ છોકરી અપશુકનિવાળ
નક્ષત્રમાં જન્મી છે, અને એને ઘરમાં રાખવાથી કુળનો નાશ થશે.
એટલે સોનને પેટીમાં મૂકી એ પેટી દરિયામાં તરતી મૂકી દીધી
આ પેટી પ્રભાત આવડાના રાત્ર્યમાં મિયાણી બહારે એક કસારાને
મળી અને ઉઘાડતા સોન અંદરથી જીવતી નીકળી. કસારાએ સોનને
પોતાની દીકરી તરીકે મોટી કરી. સોન બહુ રૂપાળી હતી અને
જુવાન થતા પ્રભાત આવડો એના ઉપર મોહિત થયો. આવડાએ
કસારાને દરબારમાં બોલાવી મોનની માગણી કરી. એટલે કસારો
ગનોરાત બાગી ગયો અને ધુમલીમાં આવીને રહ્યો. અહીં સોને
કસારાને કહી દીધું કે, પોતે હજીવર વગ્વાની છે આ અરસામાં
ધુમલીના રાજાબાણ જેઠવાના માળા ધાનકોટરજીના મિત્રાત બાળગિયાને
દીકરો રાખાયત પોતાની કુછને મળવા ધુમલી આવેલો. અને
તેણે સોનને જોઈ. બેવના મન મળવાથી બેય પરણ્યા. પણ લગન
પૂરા થયા ન થયા ત્યાં ધુમલીનું ધણુ કોઈ વાળી ગયું છે એવી
જૂમ પડી રાખાયત એકદમ ઘોડે ચડી પાછળ પડ્યો અને દુસ્મનોને
મારી ધણુ પાછુ વાળ્યું પણ પાછા વળતા એની પછવાડે ત્રણ
ઘોડેસ્વારો પડ્યા રાખાયતનો ઘોડો બાણવડ પાસેના જૂતવડ નીચે
માઘ્યો ત્યાં ફેટો ડાળમાં બરાઈ જવાથી પેસે ટિંગાઈ ગયો અને
પાછળ પડેલા ઘોડેસ્વારાએ આ સ્થિતિમાં રાખાયતને બાલાથી વીધી
માર્યો. સોનને આ ખબર પડતા એ સતી થવા તૈયાર થઈ પણ
માણુ જેઠવાએ એને રોકી અને પોતાના ઘરમાં બેસવા કહ્યું સોને
ધુમલીના બાહણોનો આશરો લીધો. બાણુ જેઠવાએ બાહણો ઉપર
૧૨૬૨ મોકલ્યું સેકડો બાહણો કપાઈ મૂક્યા. પણ સોનને ન
ત્રોપી અને હેવર બીજે દિવસે સવારમાં રાખાયતની ચિતામાં સોન
ડાલી થઈ. ચિતા ઉપર ચડતા ચડતા સોને ધુમલીને તથા બાણુ

જેઠવાને શાપ દીધો. સોન નામના જે દુહાઓનો સંગ્રહ કાઢ્યાંવાડી કેરથે સાહિત્યમાં (પા. ૧૦૪ થી ૧૧૫) પ્રગટ થયો છે. તેમાં આ શાપના દુહાઓ નથી પણ હોવા જોઈએ.

સોન સતી થયા પછી દુહાચેલા ધ્રુમલીઓએ અને કંસારાઓએ ધ્રુમલીનો ત્યાગ કર્યો. ઉપર જે સોન કંસારીના મંદિરનો ઉલ્લેખ આવી ગયો, તે આ સોન માટે કંસારાઓ અને ધ્રુમલીઓએ બાંધ્યું હોવાનો મંતવ્ય છે.

આ પછી થોડાં વર્ષે સિંધમાંથી જન્મ ઉત્પન્નએ ધ્રુમલી ઉપર ચડાઈ કરી, પણ દાવ્યો નહિ અને પાછો ગયો. પણ એના પુત્ર જન્મ બામણીઓએ ઈ. સ. ૧૩૧૩માં કરી ચડાઈ કરી અને ધ્રુમલી લીધું. બાણુજી કિલેશ્વરીની કેડીએથી બાણુએ અને રાણપુરમાં આવી ત્યાં રાજધાની કરી. આ વખતથી ધ્રુમલી ઉત્પન્ન થઈ ગયું.

બાણુજી પછી જસધણુજી આવ્યા, આ જસધણુજીએ અને એના પુત્ર રાણોજી (ઈ. સ. ૧૩૯૨થી ઈ. સ. ૧૪૨૦) એ જેઠવાઓની ખોતેલી ભૂમિ પાછી મેળવવા ધણા પ્રયાસો કર્યા; પણ સિંધમાંથી ઉપરાઉપર આવતાં ધાડાંઓએ અને પછીથી ગુજરાતના સુલતાનોએ જેઠવાઓને દાવવા ન દીધા અને જેઠવાઓના હાથમાં—એની એક શાખાના તાબામાં નાગનાબંદર હતું, એ ન મળીએ તો હાલની એ રાજ્યની સીમામાં બહુ ફેર ન રહ્યો. રાણોજી પછી સધણુ (ઈ. સ. ૧૪૨૦ થી ૧૪૬૧), પછી બાણુજી ૧૦મો (ઈ. સ. ૧૪૬૧ થી ૧૪૯૨), વગેરે એક પછી એક જેઠવા રાજ્યો થયા. આ બાણુજીના વખતમાં મદમદ બેગડાએ સોરઠને તાબે કર્યું, અને જેઠવાઓને પણ ગુજરાતના સુલતાનોની તાબેદારી કબૂલ કરવી પડી. બાણુજી પછી રાણોજી અને પછી ખીમોજી (ઈ. સ. ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૦) થયા. આ ખીમોજીના વખતમાં ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં જન્મ રાવણે જેઠવાઓના હાથમાંથી નાગનાબંદર લઈ લીધું, અને ત્યાં નવાનગર ચહેર રચાવ્યું. આ ખીમોજીના પૌત્ર બાણુજી ૧૧માની વિધવા કલાખાઈએ જન્મ સતાજી પાછળ પચ્ચાથી, રાણપુર હોડીને ખાખામાં ગાદી કરી. અને ત્યાં પોતાના બાળપુત્ર ખીમોજીને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ જન્મ સતાજીએ પીછો ન હોડ્યો. કલાખાઈ જરડાના મેર લોકાના લશ્કરની મદદથી જન્મ સામે ઝઘૂમની હતી. ત્યાં જન્મ સતાજીની બૂચરમોરીની લડાઈમાં

અણ્વિલવાડપાટણ અમદાવાદની જગ્યાએ ક્યાંક દશે એમ માત્ર તક ક્યો છે. અને એથી પણ વધારે આધુનિક મમયમાં ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં રેનેલને પાટણનો પત્તો લાગ્યો નથી. જો ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં એણે જ જૂના પાટણને જરાબર પકડ્યું છે.^૧ પાટરી ટેકનચેલરે ઘણા વખત પહેલાં પાટણ વિશે લખ્યું હતું કે:—

ધણું જૂનું નગર છે એની આમપાસ ફાટ છે. એનું જૂનું નામ નહરવાલ છે.

આ વાતની ખબર ન હોવાથી કર્નલ ટોડ ગુજરાતની જૂની રાજધાની ક્યાં હતી તે શોધી કાઢવું જોઈએ, એમ ઘણા વખત સુધી મુનિતા પણ પછી ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં એકાએક દાલના પાટણના એક પરામાં ગુજરાતની જૂની રાજધાની ટોડ સાહેબને મળી આવી. ૧૧ માં સૈકાની શરૂઆતના મહાન લેખક એલખિરુનીએ એ વખતની ગુજરાતની રાજધાનીને યથાર્થ રીતે અણ્વિલવાડ કહ્યું છે તથા એનું ભૌગોલિક સ્થાન જરાબર નોંધ્યું છે. વળી ઇ. સ. ૧૧૫૫માં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર મુસલમાન લેખક માસુદીનાં તથા ખીજા મુવાસીઓના વર્ણન ઉપરથી લખનાર ઇંદ્રીસીએ લખ્યું છે કે:—

ભરુચથી અણ્વિલવાડનો ગાડારસ્તો આઠ દિવસનો છે; ખુતે આખા નહરવાડના તથા એની આસપાસના લોકો બજારનાં ગાડાં સિવાય બીજી રીતે કોઇ દિવસ મુસાફરી કરતા નથી. વેપારનો માવ પણ આ ગાડાઓમાં જ અદ્યોથી તહો જાય છે.

અણ્વિલવાડ પાટણને પોતાને માટે ઇંદ્રીસી કહે છે કે:—

નહરવાડ શહેરમાં 'બલહરા બિરુદધોરી' રાજા રાજ્ય કરે છે. એની પાસે મોટું સૈન્ય તથા હાથીઓ છે. એ શુદ્ધની મૂર્તિને પૂજે છે, માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ પહેરે છે તથા કીમતી પોષાક પહેરે છે. આ રાજા ઘણી વાર, અઠવાડિયામાં એક વાર તો જરૂર થોડા ઉપર જોડીને રૂગવા નીકળે છે. આ વખતે એની સાથે લગભગ સો જેટલી હાથપગમાં સોનારૂપાનાં ધરણાં પહેરેલી ઓઝો હોય છે. વેંઝીરોં તથા ખીજા અધિકારીઓ હંમેશાં રાજા સાથે રૂગવા નીકળતા નથી. માત્ર રાજા યુદ્ધ માટે બહાર નીકળે ત્યાર જ વઝીર વઝેરે

૧. જુઓ, Memoir of a map of Hindustan, પહેલી તથા બીજી આશૃતિ.

અધિકારીઓ સાથે જાય છે. આ રાજ્ય પાસે ધણી દાથીઓ છે, એ જ એનું મોટું ખજા છે. રાજ્ય તથા 'બલદારાનું બિરુદ' જેના અર્થે 'રાજધિગજ' થાય છે, તે એની વંશપરંપરામાં ચાલે છે. નંદેર-વાંડ શહેરમાં ધણી મુમલમાને વેપારીઓ ધધાયે વારંવાર જાય છે. રાજ્ય અને તેના અધિકારીઓ પામેથી આ મુમલમાને સોરે મોકાર પામે છે તથા એમનો જનમાલનું બરાબર રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

ઉપર 'બલદારા બિરુદ' નો જે ઉલ્લેખ છે તેને જરા રક્ષક કરવાની જરૂર છે. પાટણના ચાંદડા કે સોલંકી કોઈ રાજ્યોએ એનું 'બિરુદ' ધારણ કર્યાનું જાણવામાં નથી; પણ લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ 'વલ્લભ' બિરુદ ધારણ કરતા અને વલ્લભરાજના પ્રાકૃત બલદારાણનું મુમલમાનેએ 'બલદારા' કહ્યું જણાય છે. અને આવડાવંશની સમાપ્તિ સુધી આખો લાટ દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોની સંતા હતી એ હતિહાસસિદ્ધ વાત છે. પરંપરાથી સાંભળીને લખનાર ઇતિહાસીએ જાણવાનું રાષ્ટ્રકૂટોનું 'બિરુદ' અણુદિલવાડના રાજ્યોને પ્રાપ્તિથી લગાડ્યું છે.

અવિસંવાદી શ્રુત પર પગ પ્રમાણે અણુદિલવાડ પાટણની ચાંદડા વંશના મૂળ પુરુષ વનગજે વિ. મ. ૮૦૨ (ઇ. મ. ૭૪૬)મી સ્થાપના કરી હતી. કદાચ આ વખત પહેલા પણ એ ગામ તો હશે, પણ વનગજે એને પોતાની ગજધાની બનાવી. એના વંશજોએ આ નાના રાજ્યની નાની રાજધાનીનો મહિમા વધાર્યો; અને દશમા સંકાના મધ્ય ભાગથી તે ૧૩ માના અન્ત સુધી આવડાઓ કરતાં ધણી વિશાળ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર સોલંકીઓના વખતમાં પાટણની વસતી તથા યોગ્યતા ધણી વધી. કર્નલ ટોડે આ વિશે કોઈ પ્રબલમાંથી નીચેની મતલબનો ઉતારો કર્યો છે.

અણુદિલપુરનો ઘેરાવો ૧૨ કોસમાં છે. જેમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે. સોનાં એને રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટકરાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલો છે, તેમજ દાથીદાત, રેશમ, હીરા, મોતી વગેરે દરેક ચીજનું જુદું બજાર છે. એક શરાફોનું બજાર, એક તેલો અને અત્તરોનું બજાર, એક પૈઘોનું બજાર અને એક કારીગરોનું

૨. વિવિધ તીર્થંકર (૧૬મો કંપ, સિધી જી. મ. માં. આ. ૫. ૫૧) માં આગેલી હતકેયાં પ્રગણે સરસ્વતીને કાંઈ લાખખાસાંમ કહેવાતી જગ્યાએ પાંચાં સ્થપાયું છે.

બાગર છે. ખારવાઓના અને બાટો તથા ચારણોના જુદા મહોદ્દા છે. આ શહેરમાં અઢારે વર્ણના લોકો રહે છે; રાજમહેલ, શઆગાર, હસ્ત્યાગાર, અશ્વાગાર, રથાલય વગેરે તથા રાજ્યનાં વહીવટખાતાનાં મકાનોથી એનો દેખાવ એક જુદા શહેર જેવો લાગે છે. તેમના, કળો, ઔપધો, કપૂર, ધાતુઓ અને બીજી મોંઘી સ્વદેશી કે પરદેશી ચીજોના આવકગતવક તથા વેચાણ ઉપર કર લેવા માટે દરેક માલની જાનદીડ જુદી માંડરી છે. આ શહેરમાં બધી દુનિયાનો વેપાર ચાલે છે, દરેકજ એક લાખ ટકા (લગભગ પાંચ હજાર રૂપિયા) ખા કરની આવક થાય છે. તમે પાણી માગો તો ત્યાંના લોકો દૂધ આપે છે. અહીં ધણું જૈનમંદિરો છે, અને તળાવના કાંઠા ઉપર સહસ્ત્રલિંગ મહાદેવનું સ્વપ્ન, પુનાગ (એટલે નાગકેસર નામનું ઝાડ ગુજરાતમાં થતું નથી, એટલે આ વર્ણન તો કાલ્પનિક લાગે છે) તાલ, જંજી, ચંદન, આંખા વગેરે વૃક્ષોની લતાથી આચ્છાદિત તથા અમૃત જેવાં જળનાં ઝરણાં-વાળી ધટાઓમા લોકો ફરવા જાય છે. અહીં બ્રાહ્મણો વેદ વિશે વિવાદો કરે છે તથા શિષ્યોને બણાવે છે. અહીં ધણું જૈન યતિઓ છે, અને પોતાનું વચન પાળનાર તથા વેપારમાં કુશળ ધણા વેપારીઓ છે. બ્યાકરણની ધણી પાઠશાળાઓ છે. અણુદિલવાડ નરસમુદ્ર છે. સમુદ્રનું પાણી માખી શકાય તો અણુદિલવાડની વસ્તીની ગણતરી કરી શકાય. લક્કર અસંખ્ય છે, તેમ જ ધટાધારી હાથીઓનો પાર નથી.

આ વર્ણનમાં કવિની અતિશયોકિત જરૂર દશે, પણ એટલું તો મુસલમાન લેખકો ૫ કબૂલ કરે છે કે, શહેર મોટું તથા ભવ્ય છે. પણ દુર્ભાગ્યે મૂર્તિભજન મદમદ ગઝની ઇ. સ. ૧૦૨૫માં સોમનાથ ગયો, ત્યારે પાટણ એના રસ્તામા આવ્યું; અને એ વખતનો પાટણનો રાજા બીમ મુસલમાનોના વટોળિયા જેવા ઝડપી ટોળાંઓની સામે ચર્મ શકવા તૈયાર ન હોવાથી, શહેરને સજુઓની દવા ઉપર છોડીને કચ્છ ભાગી ગયો. મદમદે અણુદિલવાડને લૂંટ્યું તથા બાળ્યું. પણ જેવો મદમદ પાછો ફર્યો કે જમિંદેવે આવી અણુદિલવાડનો કબજો લીધો તથા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માંડ્યો. પણ સિદ્ધરાજ-કુમારપાલના સમયમાં અણુદિલવાડની જહોજલાલીની તથા સોલંકી રાજ્યની સીમાની તથા તેના સુખવૈભવની ટોચ આવી ગઈ. ઈર્ષુદેવે હાલના અમદાવાદ પાસે જ કે તેની જગ્યાએ કણ્ઠાવતી નામનું શહેર વસાવ્યું તથા પોતાની

રાજધાનીમાં અનેક પ્રાચીન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તથા નવા બધાબ્યાં. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ અને તેા ખાસ મંદિરો, વસહિકાઓ અને ખીજાં ધર્મસ્થાનો તથા વાવ, તળાવ વગેરે લોકાપયોગી રચાનો બધાવવામાં એની લબ્યતા તથા મોટી મંખ્યા માટે મશહૂર છે. પણ સં. ૧૩૫૬મા રાજપૂત રાજ્યના નાશ સાથે પાટણની એ જાહોજલાલી તથા સમૃદ્ધિનો અંત આવી ગયો, અને ઇ. સ. ૧૭૫૬મા લખાયેલ 'મિરાત-ઈ-અહમદી'મા એ વખતના પાટણની રિથિતિ વિષે લખ્યું છે કે:—

ઉદુધખાને ધોળા સંગેમરમરની આદિનાહ મસ્જિદ બંધાવી હતી. જે લેખકના વખતમાં હવાત હતી એક સુંદર મસ્જિદ ઉદુધખાનના વખતમાં શહેરની વચ્ચે હતી, તે હાલમાં વસ્તીવાળા ભાગથી ઘણું દૂર છે. લાખ મકાનોના ઘણા ખડેરા અહીં દેખાય છે, જે ઉપરથી પાટણ જૂના વખતમાં કેવું મોટું અને સુંદર શહેર હતું એ કદપી શકાય છે. હાલના શહેરની આસપાસ ત્રણ કોસ સુધી જૂના વખતની છોટા તથા પથરાઓ વેરાવલા પડ્યા છે ખુલ્લા મેદાનમાં દેખાતા દીવાલો તથા કોટના ખડેરા આ જ વાત સામિત કરે છે. કાળની ગતિથી, નવા મકાનો બિલા થવાથી તથા ખીજા ફેરફારો થવાથી જૂના વખતની ઘણી નિશાની અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. રાજ્યોના વખતમાં (સોલકી તથા વાઘેલાના વખતમાં) મંદિરો તથા ખીજા મકાનો બાધવા માટે અજમેરથી એટલા મોટા જગ્યામાં આરસપદ્માણુ લાવવામાં આવ્યો હતો કે હાલમાં જમીન જોદતા તે મળી આવે છે; તથા અમદાવાદ અને ખીજા જગ્યાએ વપરાયેલ (મુસલમાનો વડે) આરસપદ્માણુ અહીંથી (હિંદુ મકાનોના ખડેરા તોડીને) લઈ જવામાં આવ્યો છે.

દોહસો વર્ષ પહેલાના ગુજરાતના એક મહેસૂલી અમલદાર તથા બહુશ્રુત મુસલમાન લેખકે પાટણની પહેલાની મોટાઇનો તથા એના કમે કમે થયેલા નાશનો આવો પુરાવો આપ્યો છે.

પાય સૈકાએ સુધી જેના ખંડેરામાંથી સાફ કરેલા આરસપદ્માણુ તથા કોતરેલા પથરાઓ ખોદી જવામાં આવે, તેની પ્રાચીન લબ્યતાની એક પણ નિશાની શી રીતે જળવાઈ રહે ? દોડે જે-સુંદર દરવાગની માત્ર હાડપીંજર જેવી રહેલી કમાનનું વર્ણન કર્યું છે તે હાલમાં નથી. એની દરેક વસ્તુ લઈ જવામાં આવી છે. આ રીતે આપણા પ્રાચીન ગૌરવનો આખો હાથ જ નાશ થાય છે. મુસલમાનોએ ધર્મોપતાથી

જે વેરબુદ્ધિથી નાશ કર્યો હતો, પણ જે કે બચ્યું હતું તેનો-આપણી કીર્તિની યાદગીરીઓનો આપણા જે લોકો ખરી કીર્તિ ન સંભળે, માત્ર પરંપરાઓના કે ચૂનાના લોભથી નાશ કરે છે. અને હવે પરદેશી મરકારે આ વિનાશને કાયદાથી અટકાવ્યો છે. પણ છેલ્લાં સો વર્ષમાં આરસપહાણોનાં મંદિરાના જે કટકાઓ મુમલમાંની વખતમાં નહોતાં લોભ જવામાં આવ્યા, તે ખોદી કાઢી, ગાડાં બંરી, ચૂના માટે ખાંખી નખાંધા છે. અને હવે જે બાકી રહ્યું છે, તેમાં આખાં શહેરમાં વેગ-ચેલાં, શહેરનો ગદમો, દગ્ગાનઓમાં, ફવાઓમાં, મરિંગદોમાં, ધરોમાં તથા રોંગની કાડમાં ચણીઈ ગયેલા પરંપરાના કટકો છે.

હાલના પાટણ શહેરમાં લગભગ ૩૩ હજારનો વસ્તી છે. જેમાંથી આઠમો ભાગ જૈનોનો છે. અને શહેરમાં નાનાં મોટાં ચર્ચને જૈનોનાં ૧૦૦ મંદિરો છે.

જૂના અણ્ણિલવાડના ક્ષેત્રફળનો કર્નલ રોડે એક અપૂર્ણ નકશો દર્શાવેલો હતો, પણ એમાં સૂચવેલાં સ્થાનો હવે વધારે ચાનની મદદથી ફેરવવા પડે તેમ છે. જૂના શહેરનો મોટો વિસ્તાર હાલના પાટણની પૂર્વમાં નહિ, પણ પશ્ચિમમાં હતો. કારણ કે એ દિશામાં જૂના પાંચોઓ તથા જૂના અવશેષોવાળા ટેકરા ચરિ પાંચ માર્ગલ સુધી આવેલા છે. વળી, આ દિશામાં જ વડલી નામનું ગામ છે, જે સ્થળે જૂની પાટણની ધીકોટા હતો, એમ કહેવાય છે. હાલના પાટણથી પૂર્વમાં પણ એકાદ માર્ગલ સુધી તથા ઉત્તરદક્ષિણમાં પણ હાલના શહેરની હદથી આગળે જૂના પાટણની નિશાનીઓ જમીનમાં દેખાય છે.

હાલના પાટણમાંથી જૂના વખતનાં દરેક મકાનનો એવી રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે કે, હિંદુ રાજત્વકાળનાં કસી શકાય એવા બે-ચાર જૂની સ્થાનોનાં ખડેરાં સિવાય કે નોંધ લેવા જેવું રહ્યું નથી. આવા જૂના સ્થાનોમાં એક લો રાણીવાવ છે, જે બીમદેવ પહેલાંની રાણી ઉદયામતીએ બધાવેલી કહેવાય છે. બીજું, સદસેસિંગ તળાવ જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બધાવેલું, તથા જૂની મૂર્તિઓ, ચાંબલાઓ તથા મૂર્તિ કેરવા પરંપરાઓના ખડેરાં આ ગુજરાતની લગભગ ૫૦૦ વર્ષની રાજધાનીનો સ્થૂલ પ્રતિમા. જૈનમંદિરો, હાલ જે રૂપમાં છે તે રૂપમાં મોટે ભાગે ૧૫ માં સેકા પછીનાં છે. મુસલમાની એવ-શયો છ' સં. ૧૩૦૦ પછીનાં બાજુ સુધીનાં છે અને તેમાં મુખ્ય

ગુમડા, ગઝની, શંખ, જોધુ, શંખસરત અને બીજી મરિજો; ખાન-સરોવર તળાવ, બહાદુરખાનની વાવ તથા જૂનું લાકડામાં નકશીકામ છે, રાણીવાવ

પાટણની વાવનું દિશામાં થોડે દૂર ખેતરોમાં તથા સહસ્રક્રિયા તળાવની પાળથી નજીકમાં રાણીવાવનાં ખંડેરો છે. શુન્નરાત્રીમાં કેવી ફરીફારીવાળી સુંદર વાવો જૂનાં વખતમાં બંધાતી એનો એકાદ પ્રાચીન વાવને જોયા વગર ખ્યાલ આવે એમ નથી. સાધારણ પ્રગથિયાવાળા કૂવાને એકાદ ભંચ મંદિર પેઠે શબ્દગારવો એ કલ્પના હિંદુઓની અપૂર્વ ધાર્મિકભાવના જ ફરી સહે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં મંદિરો બંધાવવા જેવું જ, વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે બંધાવવાને પ્રુણકર્મ ગણ્યું છે. અને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે-પોતાને સ્વર્ગે જવાની નિસરણી તરીકે-જે વાવ રાજાઓ કે રાણીઓ બંધાવે તેને શોભાવવામાં કળાની કે મહેનતની ખામી શા માટે રાખે ?

બીમદેવ પહેલા (ઇ. સ. ૧૦૨૨થી ૧૦૭૩) ની રાણી તથા કર્ણદેવની માતા ઉદયામતીએ આ વાવ બંધાવી કહેવાય છે. હાલમાં આ વાવને દેકાણે એક મોટા ૨૮૫ ફૂટ લાંબો ખાડો છે, અને એક થાંભલાના કટકાઓ તથા ઉપરનો એક આડો પથરો એટલું ખાદી રહ્યું છે. ખાડામાં છેક તળિયે થોડું કોલી ગયેલું પાણી દેખાય છે ખરું. આ સિવાય વાવની દીવાલોના તથા ચાંજલાઓના બધા પથરાઓ ઉપાડી જવામાં જવામાં આવ્યા છે. ફર્નિચ ટોડના વાલુંન ઉપરથી શહેરમાં એક કૂવો બાંધવામાં આ સામાન વપરાયે જણાય છે. તે પછી તપાસ કરતા શહેરની અંદરની બહાદુરસિંહની વાવ બાંધવામાં રાણીવાવના પથરાઓ વપરાયા છે, એમ જાણવામાં આવ્યું છે.

રાણીવાવની લગાઇ, એના અનેક આરકાઓ ઉપરનું કાતરકામ વગેરેનો મમત્ર વિચાર કરતાં રાણીવાવ જ્યારે આજાદ દરો, ત્યારે શુન્નરાત્રીમાં એના જેવી બીજી જાગ્યે જ દરો. પણ આવારે દંભર વર્ષ પહેલાંના આપણા ઝારવના અવશેષની બિલકુલ સંજ્ઞાણ લેવામાં આવી નથી. ૩

૩. હાલમાં વડોદરા રાજ્યે જૂની યોધખોજનું ખાતર સ્થાપ્યું છે. અને આ વાવની પાસે સિયતિ સક્રમ તેટલી સુધારી છે. ૧૯૩૯ના રાજાવામાં દેમ સારકવન સુરની બેઠક વખતે એમણે તે બેઠક દતી.

મહાસિંહ તળાવ

મિદરાજ જ્યમિહે ગુજરાતમાં અનેક તળાવો બધાવ્યાં કહેવાય છે. સદસલિંગ તળાવ આમાંથી મોટામાં મોટું હતું આ તળાવના ખડેર શહેરની વાઘવ્ય દિશામાં બતાવવામાં આવે છે આ તળાવ ઘણું વિશાળ હતું અને એની ચારે તરફના ઘાટનાં પગથિયાં ઉપર વચ્ચે નાના નાના મંદિરો બાંધીને કે ગોખો બાંધીને શિવલિંગો પધરાવ્યાં હશે આવાં શિવલિંગોની મધ્યા એક હજારની હશે, અને તળાવની વચ્ચે એક ખેટ જેવું રાખી એ ઉપર રુદ્રેશ્વરનું મોટું મંદિર બાંધ્યું હતું આ મધ્યમંદિર મુસલમાનોએ તોડી તે ઉપર રાજા બાંધ્યો હતો જેનું ખડેર આજે જોયું છે

તળાવના તળામાં ખેતરો રૂઢિ ગયાં છે તળાવનો આખો કાઠો છોટાથી બાધી લઈ આગલા ભાગમાં પચગઓથી પગથિયાં બાંધ્યાં હશે આ પગથિયાં ઉપરના નાના નાના શૈવમંદિરોના અવશેષો-કટકાઓ કાઠાના ટેકગઓમાં દટાયેલા મળી આવે ૥ વીરમગામનું મીનજ સરોવર પણ મિદરાજનું બધાવેલું કહેવાય છે અને એ લગભગ આનાદ છે એને જોવાથી એનાથી ઘણું મોટું તથા લગ્ન મહાસલિંગ કેવા પ્રકારનું હતું એ કંઈપી શકાય છે સદસલિંગ લગભગ ગોળ હતું, બપોરે વીરમગામનું તળાવ ૧૫૦૦ ફૂટ લાંબુ અને ૫૦૦ પહોળું એમ લગજોળ છે વીરમગામના તળાવને ફરતા નાના મંદિરો છે. એક વખત ૫૦૦ થી વધારે મંદિરો હતા, હાલમાં ૩૩૭ આખાદ છે કદમાં તથા રચનામાં આને મળતા હજાર મંદિરો સદસલિંગને ફરતા હશે

સિદરાજ જ્યમિહે માળવાના મશોવમાં ઉપર ચડાઈ કર્યા પહેલાં તરત જ સદસલિંગ તળાવ બધાવના માડ્યું હતું એમ કહેવાય છે આ તળાવ એટલું પ્રખ્યાત હતું કે એના વિશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત થઈ ૥ જેમાં જસમા ઝોડ્યુની વાર્તા તથા એનો રાસડો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ૥ માળવેથી તળાવ બાંધવા આવેલા ઝોડ લોકોમાં જસમા નામની ઝોડ્યુ અતિથય રૂપવતી હોવાથી સિદરાજને એના ઉપર મોહ થયો અને પોતાની કરવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પણ એ પતિવ્રતા ધર્મથી ચલિત થઈ નહિ અને સિદરાજે ગુરસામાં ઝોડ લોકોને મારી નાખ્યા, જેની ચિતામાં જસમા બગી મૂકી અને 'તને

સંતાન થશે નહિ એવો શાપ દેતી ગઈ; આ પ્રમાણે એક કથા છે; રૂપાંતર એટું પણ છે કે, તળાવ પૂરું થતાં ઝોડ લોકોની પછવાડે મોઢેરા સુધી સિદ્ધરાજ ગયો અને કેટલાક ઝોડની કતલ કરી, પણ પોતે પકડાય તે પહેલાં કટાર ખાઈને જસમા મરી ગઈ અને શાપ દેતી ગઈ કે, 'તારા તળાવમાં પાણી રહેશે નહિ.' આ શાપનો શો પ્રતિકાર કરવો એ વિશે જ્યોતિષીઓની સલાહ આમતાં તેઓએ એક માણસ ચઢાવવાની સૂચના કરી. આથી માયા નામના ઢેઢને ચઢાવવામાં આવ્યો. હવે એ વખતે ઢેઢ લોકો ગામથી સારી રીતે દૂર રહેતા, માથે છૂંદું ફાળિયું બાંધતા અને ઢેઢે સાબરનું શિંગડું બાંધતા. માયાએ પોતાના ભોગના બદલામાં પોતાની કામને આ અપમાનકારક રિવાજમાંથી મુક્ત કરવાનું માગી લીધું અને સિદ્ધરાજે આપ્યું. દંતકથા કહે છે કે, આ પછી તળાવમાં પાણી બરાયું,^૪ લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં ઝોડ લોકોએ જસમા નામનું એક શૈવમંદિર રાણીવાવથી થોડે દૂર બંધાવ્યું છે. આને સહસ્રલિંગમાં બિલકુલ પાણી નથી, તેમ માટી બરાબ ગઈ છે; પણ ચારસો વર્ષ પહેલાં એમાં પાણી હતું એમ નીચેની હકીકત પરથી જણાય છે:—

‘જ્યારે હુમાયુના પ્રખ્યાત પ્રધાન બહેરામખાને અકબર સામે બળવો કર્યો અને તેમને અકબરે માફી-આપી મક્કે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ પાટણ આવ્યા હતા અને પાટણના સૂબા મુસાખાન કુસાદીએ એની સારી રીતે પરાણાચારી કરી હતી. બહેરામખાન પોતાના રસાલા સાથે મેદાનમાં તંબૂઓ નાંખી રહ્યો હતો અને ઈ. સ. ૧૫૬૧ના જાન્યુઆરીની ૩૧મી ને શુક્રવારે સહસ્રલિંગ તળાવમાં મજવામાં સહેલ કરી બેસ્યો હતો ત્યાં તેનું મુખારકે ખૂન કર્યું.’

શેખરીદની દરગાહ

પાટણથી વાયવ્ય દિશામાં લગભગ દોઢ માઈલ ઉપર અને સહસ્ર-લિંગ તળાવની ઉત્તરે નજીકમાં શેખરીદની દરગાહ છે. જો કે આ મકાન હાલમાં એક મુસલમાન ફકીરની કબર છે, પણ મૂળ જગ્યા કળાવાળું હિંદુ કે જૈનમંદિર હોય એમ બજેસનો મત છે. આમાં

૪. જસમા ઝોડણી કે માયા ઢેઢની એકે ય દંતકથા મને વિદ્યાસપાત્ર નથી લાગતી. (જુઓ; મારો ગુજરાતનો મંચકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ પિ, ૧ પૃ. ૨૫૬)

એક સભામંડપ હોય એમ લાગે છે. આની છતનું કોતરકામ ઘણું સુંદર છે. આ જાતનું કોતરકામ હિંદુ કારીગરોને પસંદ હતું અને ખીજે પણ મળે છે.

પાટણના જૈન અવશેષો

વનરાજની પ્રતિમા:—પાટણમાં જે જૂની પ્રતિમાઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં મુખ્ય તથા સૌથી વધારે જાણીતી વનરાજની ધોળા આરસપહાણની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા વનરાજની પોતાની કે એના વખતની હોય એમ એની કળા ઉપરથી કે એની નીચેના લેખના અક્ષરો ઉપરથી જણાતું નથી. જો કે લેખના અક્ષરો પૂરા વાંચી શકાતા નથી. પણ વનરાજ અને એના પ્રધાન જન્મની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે અને આસપાસ અનુચરોની નાની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિની કળા જૈનપદ્ધતિની અને સાધારણ પ્રકારની છે. પંચાસર-પાર્શ્વનાથના મંદિરની પ્રદક્ષિણા-માર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે જે અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો છે તેમાં આ મૂર્તિઓ છે.

પંચાસર-પાર્શ્વનાથનું મંદિર ખીજાં ધરોની વચ્ચે આવેલું છે. એના સ્થાપત્યમાં ખાસ વિશેષતા કે નથી. વચ્ચે ખુલ્લો લાકડાનો રંગેલો મંડપ છે અને ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે જાળી છે. મંડપમાંથી પાર્શ્વનાથની આરસપહાણની શ્વેત મૂર્તિઓ દેખાય છે. વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં આ મંદિરની મુખ્ય મૂર્તિ (પાર્શ્વનાથની) અણુદિલવાડમાં પધરાવી એમ દંતકથા છે: પણ આ દંતકથા માની શકાય તેમ નથી. વળી મૂર્તિના આસન ઉપર લેખ છે તેમાં વિ. સં. ૧૬૫૨માં પાટણના એક પારેખે મિહાસન બંધાવ્યું એમ લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત એક તૂટેલા ગર્ભગૃહમાં ઉમા-મહેશ્વર અને ગણેશની મૂર્તિ છે. જેની નીચે 'વનરાજે મં. ૮૦૨માં ઉમા-મહેશ્વરની અણુદિલવાડમાં પ્રતિષ્ઠા કરી' એ રીતે લેખ છે. આ લેખોના અક્ષરો તેથી ધણા જ અર્વાચીન કાળના હોવાથી આ લેખો વિશ્વસનીય નથી. વહીવટદારની કચેરીના વાડામાં ઈ. સ. ૧૯૦૩ સુધી ચાલતાઓ તથા મૂર્તિઓના જૂના કટકાઓ પડ્યા હતા. પણ મોટો ભાગ તો ધરોમાં દૂવાઓમાં તથા મંદિરોમાં ચણાઈ ગયો છે. ગીરધરરાય વૈદ્યકરાયની ધર્મશાળા, ગાંગડી દરવાજા પાસે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર તથા ચહેરોના ગઢ ખાસ કરીને જૂના પથરાઓથી બંધાયેલ છે.

જૂનાં જૈનમંદિરો

પાટણમાં ૧૦૮ કે ૧૧૦ જૈનમંદિરો હોય એમ કહેવાય છે. જ્યાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મોટામાં મોટું છે. અને તેમીનાથ, શાંતિનાથ અને ગૌતમસ્વામી એથી ઊતરતાં છે પણ એકે ય કળાની કે પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વના નથી હતા કાર્ક કાષ્ઠમાં કેટલીક સારી ચીજો છે. દાખલા તરીકે ધગગવાડામાં સામળપાર્શ્વનાથનાં મંદિરમાં બહુ સરસ ધસેલી આગમપદ્માણી જમીન છે, મડપના રતભો લાકડાના છે અને કાળા આગમપદ્માણી મોટી તારીખ વગરની ભૂતિ છે.

૪ સ ૧૫૬૬માં બધાયેનું ઝવેરી શેરીમાં આવેલું વાડીપાર્શ્વનાથનું મંદિર નખૂના તરીકે જોવાવાયક છે એનું કોતગકામ વગેરે પ્રાચીનકળા યોગ્ય તો નહિ, પણ જોવાવાયક છે

અર્વાચીન હિંદુમંદિરો

એએમાં કાળકામાતાના અને સિંધવાઈ માતાના મંદિરો મુખ્ય છે બન્ને મંદિરોમાં જૂના મંદિરોનો માલ વપગયો છે હજી મંદિરોના આગળામાં કોતરેલા જૂના પથરા પડ્યા છે, અને અનેક ચાલવાઓના કટકાઓ તથા ભૂતિઓ મંદિરોની ભીંતો વગેરેમાં ચણાઈ ગયા છે

બહાદુરસિંહની વાવ

જૂની રાણીવાવના પથરાઓ વગેરેથી બાધેલી આ નવી સાધાગળ પ્રકારની વાવ છે અને ઈ સ ૧૮૦૫માં બાંધકરાડના અમલ નીચે વિપ્લુભાત બારોટ શ્રી બહાદુરસિંહજીએ તથા એના પુત્રે રૂ ૧૪,૬૨૫ ખર્ચો ગંધાવી છે એમ એ વારમાં જ લેખ છે

લાકડામાં નકશી

ધરના આગલા ભાગો, રવેશી, બારણાના ઉપલા ભાગો વગેરેને શણગારવાના કામમાં લાકડા ઉપર સુદર નકશીકામ કરવાનો ગુજરાતમાં જૂના વખતમાં વિવાજ હતો અને હજી છે પાટણમાં આ જાતના લાકડા ઉપર નકશીકામના કેટલાક ખરેખર સુદર નખૂનાઓ મળે છે દોહસો—પસો વર્ષ ઉપર આ કામ જેવું સુદર થતું તેવું હાલ થતું નથી. લોકોમાં એનો શોખ રહ્યો નથી

પાટણનાં મુસલમાની મકાનો

ખ. સ. ૧૩૦૫માં પાટણમાં પહેલી મસ્જિદ બાંધવામાં આવી હતી પણ તેનો અવશેષ રહ્યો નથી. મિરાત-ઈ-અહમદીના લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ હિંદુ મંદિરના અવશેષમાંથી બાંધેલી એ વખતની ગુજરાતની મોટામાં મોટી મસ્જિદ હતી. આ રીતે હિંદુ મંદિરના કેટલાક ભાગો જીભાને જીભા રાખીને એમાંથી મસ્જિદ બનાવી દેવી એ કે અધરું કામ ન હતું. મોટે ભાગે મુસલમાનો પણ હિંદુ કારીગરોને મસ્જિદ અણુવાના કામ ઉપર રોકતા. એટલે હિંદુ મંદિરના ધાંત્રાઓ વગેરે ભાગો મસ્જિદના કામમાં આવી જાય અને લલટી શોભા આપે એ રીતે ગોઠવણ કરવી અધરી ન પડતી. આ રીતે માત્ર શિખર અને મૂર્તિઓ ઉઠાડી દઈ મંદિરની મસ્જિદ બનાવ્યાના ધણા દાખલા છે. સોમનાથના મંદિરની આ રીતે મસ્જિદ બનાવેલી જોતો ૧૮મા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં મરાઠાઓએ ગામના ગદમાં વાપરવા માટે થૂનો બનાવવા સારું કેવળ અવિચારીપણાથી નાશ કરી નાખ્યો. પાટણની ઉપર કહેલી મસ્જિદને રથળે મસ્જિદમાં વપરાયેલા હિંદુ તથા જૈન મંદિરોના પથરાઓ હજી પડ્યા છે.

ગુમકા મસ્જિદ, ગઝની મસ્જિદ વગેરે કેટલોક મસ્જિદો તથા કેટલાક રાજાઓ ૫૦૦ વર્ષના મુસલમાની અમલની સાખ પૂર્તી હજી જીભાં છે. પણ એમાં કળાની દૃષ્ટિએ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઝાઝો માલ નથી.

ખાનસરોવર

પાટણના દક્ષિણ તરફના દરવાજાની બહાર આ નામનું સુંદર મોટું તળાવ છે. એના કાંઠા ઉપર હિંદુ અને મુસલમાની મકાનો છે. આ તળાવ મૂળ કદાચ કોઈ સોલંકી રાજાએ બંધાવ્યું હશે; પણ હાલનું તળાવ જે રૂપે છે તે રૂપે તો મહાન અકબરે ગુજરાત છૂટ્યા પછી, તેણે ગુજરાતના સૂબા તરીકે નીમેશ ખાન—ઈ—આઝમ મિરઝા અજિઝ કોકાએ ખ. સ. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૪ દરમ્યાન બંધાવ્યું છે. તળાવની ચારે બાજુએ બાંધેલાં પગથિયાં છે અને પૂર્વદિશાના છેડા ઉપર દામાજી ગાવકવાડે બંધાવેલું મોટું શૈવમંદિર છે. આ તળાવ બાંધવામાં આવેલીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોના પથરા પુષ્કળ વપરાયા છે.

૫૦૦ વર્ષ સુધી ગુજરાતના કેન્દ્રરૂપ રહેનાર, ગુજરાતની પૂરી જાહોજલાલી, સમૃદ્ધિ અને કળાની ઉત્કૃષ્ટ દશા જોનાર, આખા ગુજરાતને, -સોરઠ, કચ્છ અને લાટ સાથે લેતાં-એકતાંતરે બાંધનાર; ભાષા, વિચાર, વિદ્યા, કળા અને સંસ્કારનું એક વિશિષ્ટ રૂપ ખડું કરી તેનો એક રાજ્યતંત્રને બળે આખા ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર, ટૂંકામાં હાલમાં ગુજરાતના વતનીને ગુજરાતી તરીકે જે કંઈ અસ્મિતા હોય, તેની મૂળ ઉત્પાદક ગુજરાતની રાજધાની પાટણનાં હાડપિંજરનાં આટલાં હાડકાં આમ ગણી શકાય છે; અને આત્મા તો જીડી ગયો છે તે ફરી આવે ત્યારે ખરો. આ સ્થળે પાટણની વાત કરતાં એની પાઠશાળાઓમાં, દેશદેશાંતરથી ગમે તે પ્રયત્ને મેળવી, જેનો ઉપયોગ થતો તે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતોને યાદ કર્યા વગર રહી શકાતું નથી. હજાર વર્ષથી જૈનભંડારોમાં તથા જૈનોનાં ઘરોમાં હજારો હસ્તલિખિત પુસ્તકો સંગ્રહાતાં અને પાછળથી ઉપયોગ થતાં જીવજન્તુ દ્વારા તથા બીજી રીતે નાશ પામતાં. હાલમાં ચાળીસ-પચાસ વર્ષથી તેનો ઉદ્ધાર થવા લાગ્યો છે.

★

મન્દિરોનું નગર જામનગર

‘મન્દિરોનું નગર’ એ મહાનામ સાધારણ રીતે કાશી-ભગવતી ભાગીરથીના તીર પર વિરાજતી વાગણસીને અપાય છે. જામનગરને પણ ત્યાંના નગરાભિમાની બ્રાહ્મણો નગરમાં રથજે રથજે દેખાતાં દેવ-રથાનોના તથા પોતાની પ્રાચીન વિદ્યાના ગર્વથી, છાટી કાશી કહેતા. ખરેખર કાઠિયાવાડમાં તો શું પણ મમરત ગુજરાતમાં કોઈ એક શહેરમાં જામનગર જેટલાં દેવરથાનો ભાગ્યે જ હશે. જામનગરમાં લગભગ ૧૭૫ નાનામોટાં શિવમન્દિરો, ૧૦૦ વિષ્ણુમંદિરો અને બાકીનાં દેવી, હનુમાન, ભૈરવ, ગણપતિ વગેરેનાં ૫૦ મન્દિરો છે. અને જૈન મન્દિરો તથા મુસલમાની મસ્જિદો તેમજ મકરબાઓ જામનગરનાં ધર્મસ્થાનોની સખ્યામાં અને ખાસ શોભામાં સારો ઉમેરો કરે છે.

જામનગર વિશે લખવાનું કારણ

જામનગર શહેર કાંઈ ધણુ પ્રાચીન નથી. એને સ્થપાયે રક્ત ચારસો વર્ષ જ થયાં છે. એની સરખામણીમાં જૂનાગઢ, વણથળી, પ્રભાસ, વેરાવળ, દીવ, માંમરોળ, વળા, શિહોર, હળવદ, વગેરે કાઠિયાવાડમાં ધણું પ્રાચીન સ્થાનો છે. ઉપરકોટ, કે ધુમલી જેવાં પ્રાચીન જાહોજલાલીનાં ખડેરો પણ જામનગરમાં નથી. ખીજી તરફથી છેલ્લા ૫૦૦ વર્ષની મુમલ્લમાની કળાના સુંદર નમૂનાઓ-મસ્જિદો મકરબાઓ વગેરે જૂનાગઢમાં વધારે દેખાય છે; ત્યારે વ્યાપારની સમૃદ્ધિ ભાવનગરમાં વધારે છે છતાં મુમલ્લમાનો આ દેશમાં રચાવી થયા પછી, જે હિન્દુ કળાનો નવો વિકાસ આ દેશમાં થયો, જેના લગ્ન નમૂનાઓ ગજપૂતાનામાં, શેત્રુંજીનાં જૈન મન્દિરોમાં અને અમદાવાદમાં દેખાય છે; એટલું જ નહિ પણ જગતપ્રસિદ્ધ પરમ રમણીય અને મહાલગ્ન આગ્રા અને દિલ્હીનાં તાજ જેવાં સ્થાનો પણ હાવેલના મત પ્રમાણે જે નવા કળાવિકાસનું ઉચ્ચતમ મુસલમાની

રૂપાંતર છે, તે નવીન હિન્દુકળાના છેલ્લાં ૩૫૦ વર્ષના સારા નમૂનાઓ જામનગરમાં જળવાઈ રહ્યા છે. ગુજરાતનું હિન્દુ રાજ્ય નાશ પામ્યા પછી કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં ગુજરાતના કારીગરોને સારો આશ્રય મળવાથી, અહીં હિન્દુકળાની પરંપરા જીવતી રહી છે અને તેમાં પણ કચ્છ-હાલારના કડિયાઓ અને સુતારો કારીગરીવાળાં મન્દિરો બાંધવા માટે તથા સુંદર મૂર્તિઓ ઘડવા માટે હજી વખણાય છે. જામનગર હાલારનું મોટું અને મુખ્ય નગર હોવાથી, ત્યાં જ રાજ્ય તથા નગરના શ્રીમન્તોનો આશ્રય હોવાથી તથા દેવસ્થાનો દ્વારા ભક્તિ દર્શાવવાની વૃત્તિ અમુક વખતે લોકમાં વ્યાપક થવાથી; હાલારના કારીગરોને પોતાની કુશળતાની પરંપરા જાળવી રાખવાનો જામનગરમાં પ્રસંગ મળ્યો. અત્યારે જામનગરમાં લગભગ ૩૫૦ વર્ષની કળાની અનુદિત પરંપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી એ કળા મુસલમાની વખતની હિન્દુ કળા જ હોવા છતાં એમાં હાલારની એક વિશિષ્ટતા પણ છે. આ બધાં કારણોથી જામનગરના કળાના નમૂનાઓ નગરના પ્રમાણમાં સારા પણ આ દેશની કળાની દૃષ્ટિએ પહેલી પંક્તિના ન હોવા છતાં એની નોંધ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

જામનગર સંસ્થાન

જામનગર જામે વસાવેલું હોવાથી જામનગર કહેવાય છે; પણ એનું ખરું નામ નવાનગર છે; એ નવાનગર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. નવાનગર સંસ્થાન કાઠિયાવાડનું પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. એ કાઠિયાવાડ પ્રાંતની વાયઁએ અને કચ્છના અખાતની દક્ષિણે છે. એની સીમા ઉત્તરમાં કચ્છનો અખાત તથા રણ; પશ્ચિમે આખાનું રણ અને અરબી સમુદ્ર; પૂર્વે મેરખી, રાજકોટ, ગોંડલ અને ધ્રોળ એ સંસ્થાનો અને હાલાર પ્રાંતના કેટલાક નાના તાલુકાઓ; અને દક્ષિણે સોરઠ પ્રાંત તથા ખરડો એ પ્રમાણે છે. એમાં ૩૨ નાનાં બરો છે. જેમાં બેડી, રોઝી, જોડિયા અને સલાયા એ ચાર કાંઈક મોટાં છે. સંસ્થાનનો દેખાવ જુદા મહાલમાં જુદો જુદો છે. નવાનગર, ધંચકોશી, ખંભાળિયા કલ્યાણપુર અને જોડિયાનો પ્રદેશ મોટે ભાગે પાધર, કડોરણાનો કુંગરાળ તથા પાધર-પણ પાધર વધારે, કાલાવડનો ધણોખરો પાધર પણ વચ્ચે વચ્ચે થોડી કુંગરીવાળો ખરો; લાલપુર અને આટકોટનો કુંગરાળ અને લાણવડનો કુંગરાળ તથા અમુક

૨૦ ગણી ઝોમી કીમતે કાપડ બનાવી આ દેશમાં મોકલવા માંડ્યું; એટલે જામનગરના બાંધણીના વેપારીઓ રડી બિઠ્યા. જામનગરમાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં જામ સત્તાજીએ ટંકશાળ ઉઘાડી ફારીનું ચલણ ચાલતું હતું. પહેલાં રૂપાની ચઢી ફારીનો એક રૂપીઓ થતો; પાછળથી ૩૩ ફારીનો અને છેવટે ચાર ફારીનો રૂપિયો થતો. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં સોનાની ફારી પણ પાડવામાં આવી હતી, જે ૩૨ રૂપાની ફારીની બરાબર થતી. પણ સોનાની ફારી લાંબો વખત ચાલી નહીં. રૂપાનાં ચલણમાં ફારી અર્ધો, અઢિયું અને ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી પાંચ ફારીનો પાંચીઓ પાડવામાં આવ્યો. તાંબાના સિક્કામાં ઢ્યુ-ત્ર્યુ દોઢકા, દીંગલો-દોઢ દોઢકો અને તાંબિયો-અર્ધો દોઢકો ચાલતા. પહેલાં ફારીના ૩૦ દોઢકા અને પાછળથી ૩૮ ગણાતા. જામનગરની ફારી ઉપર ફારસીમાં સુલતાન મુજફ્ફર હીજરી ૯૭૮ અને દેવનાગરી લિપિમાં શ્રી. જામ ખાતું. આ જામશાહી ચલણ પહેલાં કાઠિયાવાડના ધણા ખરા ભાગમાં ચાલતું. પાછળથી માત્ર જામના મુલકમાં જ ચાલતું અને છેવટે વિ. સં. ૧૯૫૧ માં વિભા જામ ગુજરી જતાં સરકારી વહીવટના વખતમાં તદ્દન નીકળી ગયું.

જામનગરનો ઇતિહાસ-કાઠિયાવાડમાં રજૂ પૂતો

• નવાનગર અથવા જામનગરના જામસાહેબ ચદુકુળના છે. ચદુકુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાટી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા અને કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના જાડેજ છે. ચદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમા તથા જાડેજની ઉત્પત્તિ છે, તે સમા રજપૂત કહેવાતા અને સિંધના નગર કંઠામાં રાજ્ય કરતા. કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમા આવ્યા. તે પહેલાં આવડા રજપૂતો આવ્યા હતા. અને એથી યે જૂના કાળમાં કાઠિયાવાડમાં બોલો, ફાળીઓ અને આહીરોનો વાસ હતો. એ વખતે તો પ્રાન્તનો મધ્ય ભાગ જંગલ હતો. સોરઠના કાંકા ઉપરનો મુલક ધણા પ્રાચીન કાળથી ધાડી વસ્તીવાળો અને સારો ખેડાણ થયેલો હતો. કાઠિયાવાડનાં બંદરો એ હજાર વર્ષથી પ્રખ્યાત છે. એ બંદરોએ પરદેશી લોકો આવતા અને એના પરિચયથી કાંકાનાં લોકો વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી સુધરેલા થયા. એ વખતે આખા પ્રાન્તનું નામ સુરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર હતું. મુગલાઈ વખતમાં પણ આ પ્રાંતને સોરઠ સરકાર નામથી ઓળખતા. પાછળથી

કાઠિઓ આવ્યા પછી મરાઠાઓએ જૂલથી કાઠિયાવાડ નામ આપ્યું; અને હજી સુધી બ્રિટિશ અમલમાં પણ એ જ નામ ચાલુ રહ્યું છે. પણ કાઠિયાવાડીઓ તો જે ભાગમાં કાઠીની વસ્તી વધારે છે, તે ભાગ (મધ્યભાગ તથા બાજરિયાવાડ) ને કાઠિયાવાડ કહે છે.

કાઠિયાવાડમાં જડેજ

કાઠિયાવાડમાં ઉપર કહ્યું તેમ રજપૂતોમાં પહેલા ચાવડા આગા પછી ચૂડાસમાં અને તે પછી જેઠવા (નવમા-દશમા શતકમાં) કચ્છને માર્ગે પ્રાંતમાં આવી મોરબી અને નાગનામાં વસ્યા પછી ઝાલા રજપૂતો આવ્યા, છેવટે ૧૨ માં શતકમાં ગોહિલો આવ્યા. જડેજ પણ આ અરસામાં જ આવ્યા અને છેવટે ૧૬ માં શતકમાં કાઠિઓ આવ્યા.

કાઠિયાવાડમાં હાલમાં રજપૂતોના રાજ્યકર્તા કુળ માત્ર જડેજ, ઝાલા, ગોહિલ અને જેઠવા છે તેમાં જડેજ સહુથી છેલ્લા આવ્યા છે. જડેજ પહેલા કચ્છમાં આવ્યા અને ત્યાં રાજ્ય જમાવ્યું અને પછી કાઠિયાવાડમાં પેઢા જડેજના, હાલમાં કાઠિયાવાડમાં પાંચ મોટા સંસ્થાનમાંના ધ્રોળ, રાજકોટ અને ગોડલ જામનગરના બાવાતોએ સ્થાપેલ છે, અને મોરબીની ગાદી કચ્છથી ૧૮ માં શતકમાં આવેલ જડેજ શાખાએ સ્થાપી છે

પહેલા જડેજઓની ટેકા શાખાએ જામ હાલાની સરદારી હેઠળ પ્રાંત ઉપર સવારી કરી જેઠવાઓ માસેથી તેમના મુલકનો ધણો ખરો ભાગ (ખરડા તથા ધુમલી સિવાયનો) છૂતી લીધો. આ જડેજ હાલા ઉપરથી જે ભાગમાં એ જડેજઓ વસ્યા, તે પ્રાંતનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ હાલાર કહેનાયો. આ પછી હાલાજીથી ૬ ફા જામ ઉનડજીએ ધુમલી શહેર ઉપર ઘેરો બાંધ્યો અને એના પુત્ર જામનીઓજીએ ધુમલી સર હર્થ પછી એ જામ પાછો કચ્છ ગયો. પછી એ જ શાખાના જામ ઉનડજીથી ચોથા જામ લાખાજી કચ્છમાં ગભ્ય કરતા હતા. તેને, રાજ્યના લોભે, તેના ભાઈ હમીરજીએ દગાથી મારી નખાવ્યા. આ જામ લાખાને ચાર કુનર હતા તેમાંથી ગવજે પોતાના પિતાનું વેર લેતા હમીરજીને મારી નાખી કચ્છનું રાજ્ય પાછું લીધું પણ આ હમીરજીની દીકરી એ વખતના ગુજરાતના સુલતાનને આપી હતી તેથી હમીરજીના દીકરાઓએ ગુજરાતના સુલતાનની મદદથી કચ્છ પાછું લીધું; એટલે જામ રાવળને કાઠિયાવાડમાં આવવું પડ્યું.

૨૦ ગણી ઓછી કીમતે કાપડ બનાવી આ દેશમાં મોકલવા માંડ્યું; એટલે જામનગરના બાંધણીના વેપારીઓ રડી બેઠ્યા. જામનગરમાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં જામ સત્તાજીએ ટંકશાળ ઉઘાડી કારીનું ચલણ ચાલતું હતું. પહેલાં રૂપાની ચંદી કારીનો એક રૂપીઓ થતો; પાછળથી ૩૦ કારીનો અને છેવટે ચાર કારીનો રૂપિયો થતો. ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં સોનાની કારી પણ પાડવામાં આવી હતી, જે ૩૨ રૂપાની કારીની બરાબર થતી. પણ સોનાની કારી લાંબો વખત ચાલી નહીં. રૂપાનાં ચલણમાં કારી અર્ધો, અદિયું અને ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી પાંચ કારીનો પાંચીઓ પાડવામાં આવ્યો. તાંબાના સિક્કામાં ઢથુ-ત્રણ દોકડા, દીંગલો-દોઢ દોકડો અને તાંબિયો-અર્ધો દોકડો ચાલતા. પહેલાં કારીના ૩૦ દોકડા અને પાછળથી ૩૮ ગણાતા. જામનગરની કારી ઉપર કારસીમાં સુલતાન મુજફ્ફર હીજરી ૯૭૮ અને દેવનાગરી લિપિમાં શ્રી. જામ ખાતું. આ જામસાહી ચલણ પહેલાં કાઠિયાવાડના ધણા ખરા ભાગમાં ચાલતું. પાછળથી માત્ર જામના મુલકમાં જ ચાલતું અને છેવટે વિ. સં. ૧૯૫૧ માં વિભા જામ મુજરી જતાં સરકારી વહીવટના વખતમાં તદ્દન નીકળી ગયું.

જામનગરનો ઇતિહાસ-કાઠિયાવાડમાં રજપૂતો

• નવાનગર અથવા જામનગરના જામસાહેબ યદુકુળના છે. યદુ-કુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાદી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમાં અને કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના જાડેજા છે. યદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમાં તથા જાડેજાની ઉત્પત્તિ છે, તે સમા રજપૂત કહેવાતા અને સિધના નગર હાલમાં રાજ્ય કરતા. કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમાં આવ્યા. તે પહેલાં ચાવડા રજપૂતો આવ્યા હતા. અને એથી થે જૂના કાળમાં કાઠિયાવાડમાં બોલો, કોળીઓ અને આહીરોનો વાસ હતો. એ-વખતે તો પ્રાન્તનો મધ્ય ભાગ જંગલ હતો. સોરઠના કાંઠા ઉપરનો મુલક ધણા પ્રાચીન કાળથી ધાડી વસ્તીવાળો અને સારો એકાધ્ય ચયેલો હતો. કાઠિયાવાડનાં બંદરો જે હજાર વર્ષથી પ્રખ્યાત છે. એ બંદરોએ પહેલી લોકો આવતા અને એના પરિચયથી કાંઠાનાં લોકો વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી સુધરેલા થયા. એ વખતે આખા પ્રાન્તનું નામ સુરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર હતું. મુગલાઈ વખતમાં પણ આ પ્રાંતને સોરઠ સરકાર નામથી ઓળખતા. પાછળથી

હતું; ખાડી એટલું ખરું કે જામ સતાજી અને જામ જસાજીએ નવા-નગરના રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ધણી વધારી દીધી.

જામ જસાજી પછી જામ લાખાજી (ઈ. સ. ૧૬૨૪થી ૧૬૪૫) ગાદીએ બેઠા. એણે જામશાહી કેરીઓનો ફેલાવો કર્યો, લશ્કર વધાર્યું તથા ખંડણી આપવી બંધ કરી; તેથી આઝમખાને જામનગર ઉપર ચડાઈ કરી, ચડેલી ખંડણી લીધી તથા કેરી ન પાડવાનું વચન લીધું; જો કે વચન જામે પાળ્યું નહિ.

જામનગર ખાલસા

જામ લાખાજી પછી જામ રણુમલજી (ઈ સ ૧૬૪૫થી ૧૬૬૧) અને તે પછી તેના ભાઈ રાયસિંગજી (ઈ. સ. ૧૬૬૧ થી ૬૪). આ વખતમાં અંદરઅંદરના કબજાથી સોરઠના ફોજદાર કુતબુદ્દીને આવી શેખપાટ આગળ રાયસિંગજીને હરાવી, મારી, નવાનગર લીધું અને તેનું નામ ઇસ્લામ-નગર પાડી, તેને તાખાના મુલક સાથે ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું.

જામ તમાચી

ઈ. સ. ૧૬૭૩માં જોધપુરનો મહારાજા જસવંતસિંહ જે ગુજરાતનો સૂબો હતો, તેણે જામ તમાચી (રાયસિંગજીના કુવર)ને નવાનગરની ગાદી પાછી અપાવી; પણ આરંગજેબ જીવતો હતો ત્યાં સુધી નવાનગર શહેર મુસલમાન હાકેમના હાથમાં હોઈ જામને ખભાળિયે રહેવું પડ્યું.

જામ તમાચી (ઈ. સ. ૧૬૭૬ થી ઈ. સ. ૧૬૯૦) પછી જામ લાખાજી (ઈ. સ. ૧૬૯૦ થી ઈ. સ. ૧૭૦૯) અને તે પછી રાયસિંગજી (ઈ. સ. ૧૭૦૯ થી ૧૭૧૮) ગાદીએ બેઠા. જેણે ખંભાળિયેથી આવી મુસલમાન ફોજદારને હાંકી મૂકી નવાનગરમાં ગાદી કરી. ઈ. સ. ૧૭૧૫-૧૬ માં એને એ વખતના ગુજરાતના સૂબા જોધપુરના મહારાજા, અજિતસિંહ સાથે લડાઈ થઈ. જેમાં બહાદુરીથી લડ્યા છતાં હારીને જામને ત્રણ લાખ રૂપિયા (ખંડણી) તથા પચીસ ઘોડા (નજરાણું) આપવા પડ્યા.

જામ રાયસિંગજી પછી હરધોળજી (ઈ. સ. ૧૭૧૮ થી ૧૭૨૭) પછી જામ તમાચી (ઈ. સ. ૧૭૨૭ થી ૧૭૪૩) અને પછી જામ લાખાજી (ઈ. સ. ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૮) ગાદીએ આવ્યા. જામ લાખાજીના વખતમાં મેરામલ ખવાસ જવુંખા (લાખાજીની રાણી) સાથે નવાનગર આવ્યો.

મેગમણ ખવાસ કાબેલ તથા હોશિવાર માણસ હતો. એ વખતે કાઠિયાવાડમાં અમરજી દીવાન તથા મેરામણ ખવાસ એ જાનર માણસો હતા. એ બે ચે જૂનાગઢનાં તથા જામનગરનાં મંરથાનોને આબે ને સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં આપ્યાં. મેરામણ ખવાસે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી, અનેક કાવાદાવાઓથી તથા અનેક લડાઈઓ લડીને નવાનગર સંસ્થાનમાં ધણા મુશ્કેલી ઉમેરા કર્યો. આ મેરામણ ખવાસે જ વિ. સં. ૧૮૪૩ (ખ. સ. ૧૭૮૯) માં નવાનગર શહેરની આસપાસ મજબૂત કોટ કરાવ્યો.

જામ જામજી પછી જસાજી (ખ. સ. ૧૭૬૮ થી ૧૮૧૪) માં ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં પણ ખ. સ. ૧૮૦૦ માં પોતે મરી ગયો ત્યાં સુધી મેરામણ ખવાસે સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવી. એણે ખ. સ. ૧૭૬૮ માં પોતા માટે જોડિયા બાજાંલા અને આમરજી ત્રણ પરગણાં જામ પાસે લખાવી લીધાં અને પછી સ્વતંત્ર તાલુકદાર તરીકે એના વારસો રહેવા લાગ્યા. પણ જામ સત્તાજીએ ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ લશ્કરની મદદથી ખવાસના જામનગર વિરુદ્ધ વર્તન માટે બાજાંલા અને જોડિયા મેરુ ખવાસના વારસ પાસેથી લઈ લીધાં અને એક આમરજી રહેવા દીધું. (ખ. સ. ૧૮૧૭). એ આમરજી પણ હાલમાં જામનગરે લઈ લીધું છે.

જામ રણમલજી

જામ જસાજીના વખતમાં કર્નલ વૉકર કાઠિયાવાડમાં આવ્યો અને થોડી ધણી લડાઈ થયા પછી, ખ. સ. ૧૮૧૨ માં જામનગરને બ્રિટિશ સાથે તહનામું થયું. જામ જસાજી પછી જામ સવાજી (ખ. સ. ૧૮૧૪ થી ૧૮૨૦) અને તે પછી જસાજીનાં રાણી અણબાએ દત્તક લીધેલ જામ રણમલજી (ખ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૨) ગાદીએ બેઠો. જામ રણમલજીના વખતમાં ખ. સ. ૧૮૩૪ માં, ૧૮૩૬ માં અને ૧૮૪૬ માં એમ ત્રણ દુકાળો પડ્યા. આ વખતે જામ રણમલજીએ ગરીબગુરખાંઓને ખૂબે મરતાં બચાવવા કોટો, લાખોટો તથા તેની પાસે તેળાવ બંધાવ્યું આ તેળાવમાં પાણી રંગમતી નદીમાંથી વાળેલી ત્રણ માઈલ લાંબી નહેર મારફત આવે છે. વઢાણ રસ્તે ચોખા મંગાવી લોકોને આપ્યા. નવાનગરના દક્ષિણમાં નવાનગર વસ્યા પછીના બધા દુકાળોની નોંધ મળે છે; અને નવાનગરના

રાજ્યોએ હંમેશાં દુકાળના વખતમાં વરતીને અચાવવાનો સારો પ્રયાસ કર્યો છે.

જામ વિભાજી

જામ રણમલજી પછી જામ વિભાજી (ઇ. સ. ૧૮૫૨ થી ૧૮૬૫) ગાદીએ બેઠા. જામ વિભાજીના વખતમાં એની હિન્દુ તથા મુસલમાન રાણીઓએ જામનગરમાં અનેક મંદિરો તથા મરિજ્ઞો બંધાવેલ છે. સ્થિતિ શાંતિમાં જામ રણમલ અને જામ વિભાજીના લાંબા રાજ્યકાળમાં તથા એ બેયના બાંધકામના શોખને પરિણામે જામનગરમાં સારાં, મોટાં અને મજબૂત મંદિરો તથા મકાનો થયાં છે. ખીજી રીતે પણ જામ વિભાજીએ અહીંની કળાને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

જામ રણજિતસિંહજી

જામ વિભાજી પછી જામ જસાજી (ઇ. સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૭) અને તે પછી ઇ. સ. ૧૯૦૭ થી મહારાજા જામ વિભાજીના દત્તક જામ સાહેબ રણજિતસિંહજી ગાદીએ બેઠા. એ મહારાજાને પણ એમના બે પૂર્વજો જામ રણમલજી અને જામ વિભાજી પેઠે બાંધકામનો અસાધારણ શોખ છે. પોતે મોટા બંગલાઓ બાંધે છે, મોટા બગીચાઓ ચોજે છે અને નવાનગર શહેરને નવેસરથી બાંધી નવું કરે છે. જૂના સાંકડા રસ્તાઓ હજારો મકાનો પાડી નાખીને વિશાળ કરે છે, વચ્ચે વિશાળ ચોકો અને 'સરકલો' કરે છે તથા એક સરખી દુકાનો બધાવી નવાં બજારો ઊભાં કરે છે. કહે છે કે, દસ વરસ પછી નવું જ શહેર બધાયું હોય એવું નવાનગર થઈ જશે.* હવે શહેરમાં હવા-પ્રકાશની પુષ્કળ આવબલ થાય છે. એથી શહેરનું આરોગ્ય વધશે એમ આશા છે.

નવાનગર શહેર અને એની કળા

નવાનગર શહેર જામ રાવજે વિ. સં. ૧૫૯૬માં દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુના તથા ગુજરાતના સુલતાન મહમદ ત્રીજાના વખતમાં બેડી-બંદરથી ૪ માઈલ દૂર વસાવ્યું એ ઉપર કહ્યું છે. શહેર બિલકુલ

૨. ઉપરનું લખાણ પછી નવાનગર નવું જ થઈ ગયું છે.

પર્યટનું ખાધેલું છે. મેગમણ ખવાસે એની આસપાસ વિ. મં. ૧૮૪૪ માં કાટ બધાગ્યો, પછી વિ. મં. ૧૮૭૫ માં મોટા ધગ્ગીકપ આખા ઠામિયાવાડમાં થયો હતો એથી કાટનો કેટલોક ભાગ પડી આખડી ગયેલો, તે જામ ગણમલે સમો કરાવી વિ. મં. ૧૯૦૬ સુધીમાં અધી બારીઓ તથા દરવાજાઓ પૂરા કર્યા.

નવાનગર શહેર રંગમતી તથા નાગમતી નદીઓના બંગમ ઉપર ખાધેલું છે. બે નદીઓનો મગમ જૂના કાળથી આ દેશમાં પવિત્ર ગણાય છે કુકાળમાં નદીઓ સુકાઈ જાય તો ગામમાં ધણા ફવાઓ છે. હવે તો નળ પણ છે. શહેરની હવા ખુશનુમા છે.

અહીં રેશમી કાપડ—અતલસ તથા કિનખાબ—એ ઘણી જાતી જાતના થાય છે. અહીંની ખાધણી તથા રંગ પણ વખણાય છે કિનખાબ અમદાવાદના કિનખાબ કરતા અઢિયાતો ગણાય છે સુગંધી તેલ, અત્તર તથા કંકુ પણ ધણા સાગ બને છે.

જામનગર શહેરની આમપાસ, ખાસ કરીને નદીઓના કાંઠા ઉપર પુષ્કળ વાડીઓ છે જેથી શહેર દૂરથી જોતા વૃક્ષોથી વીંટાયેલું દીસે છે વાડીઓમાં ફળફૂલ તથા શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે આ ઉપરાંત હાલમાં મહારાજા જામ સાહેબે સારી જાતના આબાઓના તથા મંતરા વગેરે ફળોના પુષ્કળ થડો નવાં નાખ્યા છે ફૂલોમાં અહીંનો ડોલર તથા મોસમી ગુલાબ એની સુગંધ માટે આખા ઠામિયાવાડ ગુજરાતમાં વખણાય છે ફૂલો ધણા વખતથી એટલા જથ્થામાં થાય છે કે, મદિરામાં વારંવાર ફૂલમડળીઓ બરાબ છે ફૂલોની આદર ગૂંધવી વગેરે કારીગરીમાં સારી કુશળતા દેખાય છે.

નવાનગરની કારીગર જાતો

નવાનગરમાં કુલ વસ્તી લગભગ પચાસ હજાર છે. જેમાં હિંદુઓ વધારે છે તથા મુસલમાનો ઓછા છે કારીગરની મુખ્ય જાતિઓમાં, સોની, કમાગ, લુકાર, સુથાર, તારકદા, ખત્રી, વાઝા, છીપા, દગ્ગ, કડિયા, સચાડિયા, ધાયા, ખારવા, રાવળિયા, કુંભાર, મોચી, સત્તાજિયા વગેરે છે મુસલમાનમાં વોહોરા, મિયાણા, ગળિયારા, વગેરે જુદી જુદી જાતોમાં પરચૂરણ કારીગરો ધણા છે આ દરેક જાતિના દેવતાઓ, રીતરિવાજો તથા જાતિનાં ભડોળો જુદા જુદા છે. જાતિના કનિયા પોતપોતાના પટેલ તથા પચ મારફત ચૂકવાય છે.

સોનીઓ રત્નજડિત અલંકારો બનાવવામાં કુશળ છે. નાધેરીઓ અહીંનું વખણાતું કંકુ બનાવે છે. અહીંના કદોઈ તથા પુષ્કરણો-ઓની બનાવેલી દૂધની મીઠાઈ જેવી મીઠાઈ બીજે ભાગ્યે જ બને છે. અહીંના કંસાગઓ તથા ખીખોડીઓની બનાવેલી સૂડીઓ મુખાઈ, રગૂન, આફ્રિકા મુધી પ્રખ્યાત છે. હાલમાં અહીંની સૂડીઓનો વેપાર ધણો વધી ગયો છે. અહીંના લુહારો તરવાર, બદ્દક, ખજર, જમૈયા વગેરે હથિયારો સાગં બનાવતા. મોટે ભાગે આ મંરથાનમાં નીકળતું લોહું વાપગતા. અહીંના સુયારો કસળી ગણાય છે. તખૂરા, સતાર વગેરે વાજિંત્રો તથા સુંદર નકશીકામવાળાં હિંડોળા, સિંહાસનો, ખુરશીઓ, વગેરે મહિરોના તથા રાજાઓના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરે છે. તારકઢા, લેઉઆ, કણુબીની જાત છે, જેઓ જાંચી સોનેરી બનાવવાનો ધંધો કરે છે. અહીંની સોનેરી વખણાય છે. જામનગરના કડિયા, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મુખર્ષમા પ્રખ્યાત છે. નકશીદાર કોતરકામ સાડુ કરે છે મહિરો રાજવલ્લભ ગ્રન્થને અનુસરી બાધે છે. આ લોકો શુ કરવું છે એ કહ્યા પછી પોતાની મન સ્ફુરણાથી આલેખીને કે આલેખ્યા વગર ટાકણુ હથોડો લઈ ને શોભાનું કોતરકામ કરી શકે છે. પરદેશી રીત વગરની શુદ્ધ દેશી રીતની સ્થાપત્ય કળા આ લોકોએ જાળવી રાખી છે. જૂની રીતનું ચિત્રકામ પણ કરે છે. જૈન મહિરો, લાખોટો તથા દરબારગઢમા, દીવાલો તથા છતમાં જે ચિત્રો છે તે આ લોકોએ કરેલા છે. વળી કક્ષાત (હો)નું એટલું સાડુ કામ કરે છે કે, સો વર્ષ પહેલાની હો આજે એવી ને એવી લીમી તાજ દીધી હોય એવી ચળકે છે. એનો ચળકાટ તો જોવા જેવો છે. ખત્રી ખાનદેશથી આવ્યા છે, સાડલા છાપે છે, રેશમ વણે છે, રંગે છે તથા બાધણી બાધે છે, વાઝાઓ રેશમ વણે છે. આ સિવાય દિંદુ, મુસલમાન બનેમા ધણા કારીગરો છે.

કારીગરી

આગળનાં વખતમા, જામનગરમા વણાટ માટે જોઈતું સૂતર ધણુખરુ અહીં જ કંતાતું હતું; પણ હાલ ધણુખરુ પરદેશથી આવે છે. પ્રથમ અહીં લોહુ, તાણુ, ગળાણુ તે હવે બધ પડ્યું છે. જામનગરમા મુખ્ય કારીગરીની ચીજોમાં પાણકોરું, ચોળિયું, ધાખળા, સુતરાઉ પહેડી, બોરીના ચોક્કાળ, ચંદેરી, સોનેરો, અતલસ, કિનખાખ,

બાંધણી, રેશમી તથા સોનેરી ઠરતકામ, ભરગંજીનું-કામ, કંકુ, ગુલાલ, અગરબત્તી, સુરમે, બત્રીશું, સુગંધી તેલ, અતરો, જડતર, દાગીના, મુડીઓ વગેરે છે.

આ સંસ્થાનમાં બિન સારી ચાપ છે અને એને ઘેર કાંતીને બેવડી તથા ચોવડી વણાટના સારા ધાબળા તૈયાર કરે છે. અહીંની સોનેરી વખણાય છે, સોનેરીના કામમાં અનેક કારીગરો કામ કરે છે. તથા ધણી ગૂંચવણવાળી લાંબી રીતથી તૈયાર ચાપ છે. અનલસ, સાડલા વગેરે રંગવા માટે પહેલાં રંગ પણ અહીં તૈયાર કરતા. હવે તો પરદેશથી આવે છે. અહીંની કારીગરી, કારીગરો તથા એની રીતનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં આખું પુસ્તક ચાપ. વળી એમાં ધણું તો અમદાવાદ, સુરત તથા કાશીની કારીગરી સાથે મળતું હોય, છતાં અહીંની કારીગરીમાં અહીંની વિશેષતા છે, એમ જાણનારાઓ કહે છે.

જામનગરની સ્થાપત્યકળા

સ્થાપત્યકળા, ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા ત્રણેય સલિતકળાઓને અન્યોન્ય ગાઢ સંબંધ છે અને એક બીજાને આશ્રયે વિકસે છે. ચિત્ર અને શિલ્પકળા સાથે સ્થાપત્યકળા પૂર્ણ ચાપ છે એમ પણ કહે છે. જામનગરમાં સ્થાપત્યના થોડા નમૂનાઓ એવા છે ખરા કે, જેને કળાના નમૂના કહી શકાય. શિલ્પમાં તો મંદિરોમાં મૂર્તિઓ છે તે જ. આ મૂર્તિઓમાંની કાંઈ કાંઈ ધાટીલી છે પણ સલિતકળામાં સ્થાન પામે એવી કોઈક જ હશે. ચિત્રોનો જૈન મંદિરો તથા દરબારગઢના કેટલાક ભાગો સંપૂર્ણરૂપે ધણો ઉપયોગ થયો છે. પંદરમા સદતથી આ દેશમાં નવી વિકસેલી ચિત્રકળા જેને કુમારસ્વામી રાજપૂત ચિત્રકળા કહે છે, તેનો જ અહીંના ચિત્રો એક પ્રકાર છે. કેટલાંક ચિત્રો સારાં છે, મુખાકૃતિ ચોખ્ખી હોય છે. સિંહોરના દરબારગઢમાં જે ચિત્રો છે અને જેની નકલ છપાઈ જવાથી પ્રખ્યાત થયાં છે, તેના કરતાં અહીંનાં ચિત્રો સારાં છે. પણ કળા તરીકે એને બિંચું સ્થાન મળે એવું નથી. રાજપૂત કળાના બીજી-ત્રીજી પંક્તિના નમૂનાઓ મળ્યા.

ચિત્રકળા

ત્રણે જૈન મંદિરોમાં ધુમ્મટના અંદરના ભાગમાં તથા કેટલીક દીવાલો ઉપર હિન્દુ તથા જૈનકથાઓનાં તેમજ જૈન તીર્થસ્થળોનાં ચિત્રો છે. જેમાંનો મોટો ભાગ ૭૫ વર્ષની અંદરનો છે. કોઈક એથી

જૂના પણ હશે પહેરવેશ તથા અવકાશ ખરા તથા યોગ્ય પણ રૂઢિ અનુસાર ચિત્રેલ છે. મુખાકૃતિ સ્વચ્છ પણ મોટે ભાગે વિશેષતારકિત છે. દરબારમદમા, 'તેજુરી'—તિજેરી બેસે છે, એ સ્થળે દીવાલ ઉપર પ્રખ્યાત બૂચરમોરીની લડાઈના તથા પૌગણિક ગમકૃષ્ણની કથાનાં જૂના વખતના ચિત્રો છે જે ગ્રાખા યથા ગયા છે. દરનારગઢમા જે ઠેકાણે દાલમા 'સર્વે' ખાતુ બેસે છે તે સ્થળે આખી છતમા જામનગર શહેરનો નકશો આલેખ્યો છે (વિ સ ૧૯૧૨), અને બીજે સ્થળે જામનગરમા ચઢતી આવણ મહિનાની સાતમની સત્રારીનો દેખાવ ચિત્ર્યો છે (વિ સ. ૧૯૧૬) વળી જામદાગખાનામા એક ઓગડામાં દીવાલ ઉપર જામનગરની ગાદી ગ્યાપનાગ જામ રાવજયી આગ બીને આજ દિવસ સુધીના બધા જામસાહેબોને ચિત્ર્યા છે જામદાગખાનામા જ બૂચરમોરીની લડાઈના ચિત્રોનો કપડા ઉપર એક લાખો નકશો છે.

સ્થાપત્યકળા

જૂના વખતમા આપણા લોકોને કળાનો શોખ આજના કરતાં વધારે હતો આજથી સો વર્ષ પહેલાના અથવા ચોણોસો વર્ષ પહેલાના જામનગરના ઘરો જોનાથી પણ હાલમા લોકોની વૃત્તિ કળા ઉપરથી કેવી ભીડી ગઈ છે એ દેખાય છે જૂના ઘરો ગમે તેવા નાના હશે તો પણ એમા 'ગોધલા'મા બાગશાખમા અને વખતે કમાડમા પણ કાંધક કાતરકામ હશે ત્યારે હમણાના શ્રીમન્તોના મોટા ઘરોના પણ આ ભાગો સાદા દેખાય છે આ રીતે કારીગરી-કળાને ઠેકાણે સાદાપણુ-કળારહિતતા-નું માત્રાન્ય આપણી વૃત્તિમા વ્યાપક થઈ ગયું છે પહેરવેશમા પણ વિવિધગી વસ્ત્રોને મદ્યે સીઓ અને પુરુષો સફેદ કે કાળા કપડા પસંદ કરે છે મારા એક ડળાલિય મિત્ર કહે છે કે આપણા લોહીમા તથા ગસવૃત્તિમા ગગ નથી દેખાતો.

જૂના વખતના લોકોમા ગસવૃત્તિ એવી સામાજિક હતી કે કળાના શોખને વ્યક્તિના ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા જે સ્થાન મળતું, એના કરતા હજારગણુ સ્થાન સામાજિક ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા મળતું જે શ્રીમન્ત માદા ઘરમા એક ગરીબ પેઢે કગડમરથી રહેતો, હોય એ જ મદિર બધાવે ત્યારે પૈસાના ખર્ચ તરફ ન જોતા મદિરની શોભા તથા આકૃષ્ટ કેમ વધે એ તરફ જ ધ્યાન આપે આ કારણથી

જૂના વખતમા કાગીગરીવાળા ઘરો દરો તો એ પડી જતા એ જગ્યાએ આજે નવાં થયા છે અથવા જૂના ઘરોના ખડેરે પડ્યા છે.

સ્થાપત્યકળાના જે નમૂનાઓ હાલમાં નિઘમાન છે, તેમા મુખ્યત્વે દરબારી મહેલો, હિન્દુ અને જૈન મંદિરો તથા મુમનમાની મકાનાઓ અને મસ્જિદો છે આ દેશમાં હમેશા લૌકિક સ્થાપત્યમા શહેરના કિલ્લાઓ, દરવાજાઓ અને રાજાઓના મહેલો જ પ્રધાન સ્થાન ભાગવે છે જ્યારે ધાર્મિક સ્થાપત્યમા સ્તૂપો, વિહારો, ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો, મંદિરો, મસ્જિદો, મકાનાઓ વગેરેનો મમાવેશ યાવ છે હિન્દુઓને તો મન્દિર એ જ પાઠશાળા, એ જ નાટકશાળા, એ જ મહાસ્થાન, એજ ધર્મશાળા, એજ ન્યાયાસન, અને એજ દેવસ્થાન હોય છે

રાજકીય સ્થાપત્ય-રાજમહેલોના બહુ જૂના નમૂનાઓ જામ નગરમાં નથી અલબત્ત અત્યારે જે દરબારગઢ છે તેના કોઈક ભાગમા જામ ગવળે અથવા તેના પૌત્ર જામ સતાજીએ પોતાને રહેવા માટે નાનું સાદુ મકાન બાંધ્યું હતું, પણ એ આજે ઓળખવું મુશ્કેલ છે કારણ કે દરબારગઢમા સુધારાવધાગ હમેશા થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે જામ જસાજી (૪ સ ૧૭૬૮થી ૧૮૧૪)ના વખતનો દરબારગઢનો ઘણો ભાગ અત્યારે મોજૂદ છે એમા સાદા ઓરડાઓ છે, પણ કામ મજબૂત તથા છે મારી છે

જામનગરનો કોટ પણ મૂળ જામ જસાજીના વખતમા જ ૪ સ ૧૭૮૬મા બાંધાયો છે એના દરવાજાઓમા ખલાળિયાનો દરવાજો સૌથી મોટો અને મારો છે.

જામ રજુમલજી (૪ સ ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૭)ને બાધકામનો શોખ ધણો હતો એણે જ ૧૭૭૫ના લવક ધગ્ગીકપથી પડી-આખડી ગયેલો કોટનો બધો ભાગ સમો કરાવે તથા કોટના અનુસધાનમા જ કોઠો તથા લાખોટો કરાવી લાખોટાની બન્ને બાજુ તગાવ ખોદાવ્યું આ કોઠો, લાખોટો જામ રજુમલજીના કડકે પણ વીર સ્વભાવનું આજેફત ચિત્ર છે ખલાળિયા રસ્તે આવતા વાઘેર-બુટાગઓની ચોટી કરવા લરકરી ચોખ્ખદાર એક ઊંચા સ્થાન ઉપર બેસે હોય એવો કોઠો લાગે છે જામ રજુમલજીને ઊંચા મકાનોનો શોખ હતો ઊંચાઈમા એક જાતની લાજતા એમને લાગતી અને એમણે ચોળેતા ઊંચા મકાનોમા કાઢકે લખ્યતા છે પણ ખરી

હાલમાં દરબારગઢમાં જે બે સુંદર ભાગો છે, તે જામ વિભાજના રાજ્યકાળના આરંભમાં ચણાયેલા છે એમ કહે છે. ચંદ્ર મહેલમાં કાદા લાખોટાની ઊંચાઈ અને લઘુતા છે ત્યારે દરબારગઢના આગલા ભાગના ખારીક કોતરકામવાળા ઝરખાઓ જામ વિભાજની રસિકતાની શાખ પૂરે છે. જામશ્રી વિભાજએ પોતાને રહેવા માટે તળાવકાંઠે બંધાવેલો અને જામ રણજિતસિંહે સુધારેલો લાલ બંગલો રાજમહેલની જૂની ભાવના સાથે નવા ચાલુ જમાનાના સંસ્કારોનું મિશ્રણ રજૂ કરે છે.

જામશ્રી રણજિતસિંહે ચોળેલા પ્રતાપ વિલાસ તથા ભાવેન્દ્ર વિલાસ આ નવા યુગની સ્થાપત્યકળાના નમૂનાઓ છે. પ્રતાપ વિલાસનો નકશો પરદેશી સ્થપતિનો કરેલો હતો, પણ એના ઉપર ચતુર્થ તથા ભાવેન્દ્ર વિલાસમાં કરેલું ખારીક સુંદર કોતરકામ અહીંના કારીગરો મોટે ભાગે પોતાની છુદ્ધિથી કરે છે. લાલ-બંગલો લખાણમાં વધારે પણ લગભગ ચોરસ છે; જ્યારે પ્રતાપ વિલાસ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી લીટી ઉપર ઉત્તરદક્ષિણ લીટી નાખી ચોળેલો છે. પ્રતાપ વિલાસ ઉપર નાના નાના ધુમ્મટો છે જેમાંના ત્રણ તો કાચના છે. પ્રતાપ વિલાસમાં તથા સૌથી વધારે તો ભાવેન્દ્ર વિલાસ (જેમાં હાલમાં મહારાજા જામસાહેબ રહે છે.)માં ચાંબલાઓ ઉપર સ્થળે સ્થળે ઘણું જ ખારીક કોતરકામ કરેલું છે. પથ્થરમાં કોતરેલ વેલો, ફૂલો, પાતો, પક્ષીઓ અને પશુઓથી મહેલ જીવતો લાગે છે. ભાવેન્દ્ર-વિલાસના ચાર ખૂણાઓ ઉપરના ખીચોખીચ ખારીક કોતરકામવાળા લાકડાના ખુદલા રવેશો એની શોભામાં ધણો વધારો કરે છે. પ્રતાપ-વિલાસમા મોટે ભાગે ધોળો પોરબંદરી પથ્થર વાપર્યો છે, ત્યારે ભાવેન્દ્ર-વિલાસમા મોટે ભાગે કાળો પથ્થર અને ફરતો કોતરકામવાળો ધોળો પથ્થર વાપર્યો છે. ભાવેન્દ્ર વિલાસના પોચાના ખૂણા ઉપરના કોતરકામવાળા ચાંબલાઓ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

જામનગરી સ્થાપત્યકળામાં, દ્વારમાં, ઝોટલા ઉપર, ખૂણા ઉપર તથા વખતે દીવાલમાં વચ્ચે વચ્ચે પણ અર્ધગોળ કે ગોળ ચાંબલાઓ યોજવાની રીત ખાસ પ્રકારની છે. એ ચાંબલાની યોજના જામનગરની સ્થાપત્યકળાનું ખાસ લક્ષણ છે. હાલમાં નવા બનાવેલા વિલિંગ્ડન-કેસન્ટમાં એ ચાંબલાઓનો સરસ ઉપયોગ થયો છે. જામ રણજિતસિંહને બાંધકામનો બહુ શોખ હતો એટલું જ નહિ પણ એઓ

કળાના રસદા હતા અને એ વિષયમાં સારું સમજતા. એમણે આ શહેરની લૌકિક સ્થાપત્યકળાને નવું જોર આપ્યું છે. અહીંના કારીગરોની એમને કદર હતી.

લોકોપયોગી સ્થાપત્યમાં હાલમાં ઝાઝું નથી, પણ સીઓની ઇસ્પતાલ, દવાખાનું, નવા એક સરખી દુકાનોવાળા રાજેન્દ્ર રોડ વગેરે બંગ્લો, બર્ધન એક તથા વિલિંગ્ડન કેમન્ટ વગેરે સરકારે તથા એકો, અને કન્યાશાળા, કાઉન્સિલ હોલ, માર્કેટ, બેન્ક વગેરે હવે થવાનાં મકાનો લોકોને ઉપયોગ સાથે રસ પણ આપશે. કારણ કે આ જાન-સાહેબને કાતરકાચ વગરનાં સાદાં મકાનો પસંદ નથી. અને દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની કાતરણી કરાવે છે.

જૈન મંદિરો

જામનગરમાં સ્થાપત્યના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ જૈન મંદિરોના છે. જો કે એમાં આજ સુધી સુધારાવધારા થયા ક્યાં છે. શહેરની મધ્યમાં શહેરના જૂનામાં જૂના ભાગમાં ચાર જૈન મંદિરો છે. એની આમપામતો ભાગ હાલમાં જામસાહેબે સ્વચ્છ કરાવ્યો છે. વિ. મં. ૧૬૨૨ થી ૧૬૬૭ સુધીમાં આ મંદિરો થયાં છે. જૂનામાં જૂડું મંદિર જામનગરના બલુશાળી બાણુદે, મહાન અકબરને વિ. મં. ૧૬૩૬ માં ઉપદેશ આપનાર, પાલણપુરના મહાન જૈન આચાર્ય હીર-વિજયસૂરિના ઉપદેશથી વિ. મં. ૧૬૨૨ માં ૩૧ હજાર મુદ્રા (૧૧૨૧) ખર્ચે બંધાવ્યું પછી જૂથરભોરીના યુદ્ધ પછી જામનગરમાં ગોમલ થાણુ થતાં સુસલમાનોએ મંદિરને બ્રહ્મ દર્શ્ય; જેથી વિ. મં. ૧૬૫૨માં ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી. ખીજુ શેઠનું જૈન મંદિર વિ. મં. ૧૬૭૮ માં વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહ નામના ઓશવાળ વાણિયા બાપ્તોઓ સાત લાખ મુદ્રા (૧૧૨૧) ખર્ચે, કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યું છે. એ મંદિર પણ જામનગર ખાલસા હતું ત્યારે બંધ રહ્યું હતું; તેથી વિ. મં. ૧૭૮૮ માં જામ જસાણના કારભારી શા. તલકરી જેસાણીએ ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્રીજું મંદિર શા. રાયસી અને શા. નેણસી નામના જૈન વાણિયાઓ જેઓ ઉપર્યુક્ત રોડ વર્ધમાન શાહના વેદાધ્યાય, તેમજ વિ. મં. ૧૬૬૬ માં એ જ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું છે. આ મંદિરની પણ શરૂઆત તો રોડના મંદિર સાથે જ થઈ હતી; કારણ કે એક મૂર્તિની બેઠકમાં ૧૬૭૫ ની

સાલ ૬ આ મંદિર પણ વચ્ચે બંધ રહી, વિ સ ૧૭૮૮ મા ફરી
બંધાયું છે આ મંદિરના દ્વાર ઉપરનું તોગણુ જોવા જેવું છે

આ બધા મંદિરોના અનેક ચતુષ્કોણુ ગર્ભગૃહો ઉપર જેને
હાલેન 'વૈષ્ણવ શિખર' કહે છે તે જાતના શિખરો છે મધ્ય
શિખરની બાજુઓ ઉપર એ જ આકૃતિના નાના શિખરો શોભા
માટે કાતર્યા હોય છે ખજુરાહોના ૧૧ મા સનકના મંદિરોના
નમૂના ઉપર પાછળના વૈષ્ણવ શિખરો રચાયા હોય એમ દેખાય
છે અહીંના જૈન મન્દિરો શેત્રુજના જૈન મંદિરોના નમૂનાના છે
શિખરો એ જ પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ સભામડપ ઉપરના
ધુમ્મટો શેત્રુજના ધુમ્મટોને મળતા, જેને ફર્થુસન 'પકાણુ ધુમ્મટ'
કહે છે, એ જાતના છે લણુશાળીના જૈન મંદિરના ધુમ્મટ માથે ૫૦
વર્ષ પછીના રોક અને રાયમી ચાહના મંદિરના ધુમ્મટો સરખાવવાથી
અહીંના કારીગરો કેટલી ઝડપથી પોતાનું કામ શીખે છે એ દેખાશે
પહેલા મંદિરનો ધુમ્મટ તદ્દન ગોળ નથી ટોચ ઉપર પૂરો ગોળાકાર
કરતા પાણા પડી જવાની કારીગરોને બીક લાગી હોય એમ દેખાય
છે વળી ધુમ્મટના વજન માટે બહારની બાજુ ટેકા આપ્યા છે
જ્યારે પાછળના ધુમ્મટો ઘણા મોટા હોવા છતાં સંપૂર્ણ ગોળ છે અને
ટેકા વગર નિર્ભય રીતે ઊભા છે મંદિરોના ચાલણાઓ વગેરે બાગો
ઉપર શોભા માટે જે કાતરકામ કર્યું છે, તે ગજકીય રચાયત્વના
કાતરકામનો એક પ્રકાર છે

હિન્દુ મન્દિરો

વૈષ્ણવ, શૈવ અને દેવી વગેરેના અસખ્ય મંદિરો આ શહેરમા
છે કાર્ધના શિખરો માદા છે તો કાર્ધના કાતરણીવાળા છે, કાર્ધના
સભામડપની છત સીધી છે તો કાર્ધના મડપ ઉપર ધુમ્મટ છે તદ્દન
નાના હનુમાન વગેરેના મંદિરોમા તો વળી ગર્ભગૃહ ઉપર ધુમ્મટ હોય
છે અને આગળ ખુલ્લો ઝોટલો હોય છે આ ગ્રામ્ય શિવ
મંદિરોના પ્રકાર છે

મોટા સુશોભિત મંદિરોના શિખરો, મંદિર શિવનું હોય કે
વિષ્ણુનું હોય તો પણ વૈષ્ણવ હોય છે, અને એની ધારી અહીંના જ
જૈન મંદિરોની ધારીને મળતી છે, એ જૈન મંદિરોની કળાની પરપરા જ

પાછળના બધાં મંદિરોમાં દેખાય છે એમ કહેવું મોટું નથી. ખરી રીતે તો અગિયારમા શતકનાં વૈષ્ણવ મંદિરોની પરંપરા જ આજ સુધી આ દેશમાં ચાલે છે. જામનગરનાં ત્રણ શતકનાં મંદિરો એવું દર્શાવે છે.

જૂનામાં જૂનું હિંદુ મંદિર નાગનાથનું છે. ગિરિધારીજીનું મંદિર અણ્ણાનું બંધાવેલું, અર્થાત્ ઇ. સ ૧૮૨૦ પહેલાનું છે. એવું શિખર વૈષ્ણવ-અહીંના જૈન મંદિરોનાં શિખરને મળતું, આગળ સીધી છતવાળો વિશાળ સભામંડપ અને આસપાસ ખુલ્લો ચોક છે. છેક આધુનિક ઇ. સ. ૧૯૫૦ નું જામશી વિભાજના વજીર દરસનભાઈએ બંધાવેલું, કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર ઉપર્યુક્ત પરપરાનું સારી કારીગરીવાળું છે. ગર્ભગૃહ ઉપર વૈષ્ણવ શિખર ચારે દિશામાં દ્વારવાળા ગર્ભગૃહ આગળ ચારે તરફ સભાસ્થાન ઉપર નાના નાના ચાંબલાઓ ઉપર ધુમ્મટો મૂકેલા છે. આ રીતે હાવેલના વર્ગીકરણ પ્રમાણે આ 'સભામંદિર' કહેવાય. ફરનો પથ્થરનો બાંધેલો વિશાળ ચોક છે. જેને છેડે ફરતી વિદ્યાર્થીઓ, સાધુઓ, મુસાફરો વગેરેને રહેવા માટે કાટડીઓ છે. પ્રાચીન આર્ષભાવનામાં મંદિર, ચાકરાળા અને ધર્મશાળા હતું. આ મંદિરમાં એ ભાવનાને પૂર્ણ કરવા સાથે પાકરાળા ચોજી છે.

આજથી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રચવાયેલા ખીજડા પંથનું આ ગામમાં એક મહાન ખીજડા મંદિર છે. એના ગર્ભગૃહ ઉપર ચતુષ્કોણ ઉપર નાનો ધુમ્મટ છે. આ શિવ પ્રકાર છે કે મુસલમાન કળાનું અનુકરણ છે! આ મંદિરનો ચોક વિશાળ છે. હિંદુ મંદિરોની અંદરનું તથા બહારનું કોતરકામ જૈન મંદિરોને તથા રાજકીય સ્થાપત્યના નમૂનાઓને મળતું છે.

મરિજડો

આ શહેરમાં જૂની મરિજડો દરો પણ જામશી વિભાજના વખતમાં એની મુમલમાન રાણીઓએ બંધાવેલી મરિજડો મોટી અને શોભાવાળી છે. શહેરના મધ્યમાં જ જુમા મરિજડ છે. એનો આગલો ભાગ, બાજુના નાના નાના ધુમ્મટો તથા આગલા બે મીનારાઓ જેવા જેવા છે. જાનબાઈની મરિજડ ઉપરના ટાવરને લીધે પ્રખ્યાત છે. એની અંદરનો મકરનો નાગુક પણ સુંદર છે. રતનબાઈની મરિજડના મિનારાઓ સાથે જોયા તથા કારીગરીમાં અદ્વિવાતા છે;

જૂના મુસલમાનની રાજધાનીના સહેરોની મસ્જિદોના જેવા મોટા દરવાજાઓ અહીં કોઈ મસ્જિદમાં નથી. મકરબાઓ પણ મસ્જિદોમાં જ છે, જુદા એકલા નથી. મકરબાઓની સ્થિતિ અહીં મુસલમાન ધર્મની સ્થિતિનો પડછાયો છે. શોભા મારેલું કોતરકામ બધે સરખું જ છે.

છેવટ જામનગર સહેરના આ ટૂંકા વર્ણનના અંતમાં કહેવાનું એટલું જ કે, આ દેશમાં શિલ્પકળા, અને ચિત્રકળા જીર્ણ શીર્ણ ધર્મ ગર્ભ છે, પણ સ્થાપત્યકળા આજ સુધી જીવતી રહી છે; અને રાજા કે પ્રજાનો આશ્રય હોય તો કળા માત્ર પુનર્જીવન પામે એમ છે.૩

૩. આ લેખ મૂળ ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં છપાયેલ હોવાથી એમાંના આંકડા બાવીસ વર્ષ જૂના છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ પાંચમો

સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખ

સામાજિક અગત્યના બનાવ મંળાંધી કાંઈક ક્રિયાઓ ઋગ્વેદના સમયમાં કે તે પહેલાં થે પ્રચલિત હોય એ મંજાવિત છે; પણ એ પ્રાચીન ઋષિઓનાં જીવનનો અને મનનો, ખરી રીતે તેઓની કવિતાનો પ્રવાહ જે આપણને પ્રત્યક્ષ છે તે શ્રીતથ્યો તરફ વળેલો હતો. મતલબ કે ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ, લગ્ન આદિ પ્રમોગોની ક્રિયાઓ ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓમાં બહુ સાદી રીતે થતી હશે એમ જ માનવું પડશે. કારણ કે એ ક્રિયાઓ વખતે બોલવાના મંત્રો ઋગ્વેદના જૂના ભાગમાં મળતા નથી. પણ ઋગ્વેદના દશમા મંડળના એક સૂક્ત (૧૦-૮૫) માં તથા અથર્વવેદના ૧૪ મા અધ્યાયમાં ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિમાં આવતા કેટલાક મંત્રો મળે છે. આ દશમા મંડલને પુરાવિદો પાછળનું ગણે છે. વળી ઋગ્વેદનું આખું સૂક્ત પણ ઉપલબ્ધ ક્રમમાં લક્ષ્યપ્રસંગે બોલવાનું નથી; છતાં એમાંના અમુક મંત્રો લક્ષ્યવિધિને લગતા છે એ ચોક્કસ. ઋગ્વેદનું આ સૂક્ત—એ હિંદુઓની લગ્ન-વિધિનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય—અત્યારે પણ કોઈક બ્રાહ્મણગ્રાંથિમાં લગ્નપ્રસંગે એ સૂર્યાસૂક્તનો પાઠ થાય એવો રિવાજ છે.

ઋગ્વેદસંહિતા પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ગૃહ્યઅગ્નિ અને એ અગ્નિ દ્વારા કરવાનાં કર્મોનું સૂચન મળે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઉપયુક્ત અમુક પરિભાષા પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મળે છે. અર્થાત્ લગ્નાદિ ગૃહ્યકર્મોના વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના કાળમાં વિકાસ પામ્યો હતો. છતાં તદ્વિષયક કોઈ ગ્રંથો તે કાળે લખાયા નથી. જે કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં વપરાયેલા મંત્રોમાંથી જે મંદિતાઓમાં ઉપલબ્ધ નથી, તેનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોના કાળમાં રચાયો છે. અને છેવટ બ્રાહ્મણકાળના અંત સુધીમાં જે મામત્રી તૈવાર થઈ તેમાંથી ગૃહ્યસૂત્રો રચાયાં છે. અને એ સૂત્રો રચાયાં પછી તેો સૂત્રોક્તવિધિ હિંદુસમાજમાં માન્ય અને રૂઢ થઈ ગયો.^૧ આ માન્ય થયેલો સૂત્રોક્તવિધિ તે શાસ્ત્ર. અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિમાં બિન બિન દેશ-કાળ-ગ્રાંથિમાં જે વધારાપટાડા તથા ફેરફારો અક્ષરાંશુદ્ધ થયા વગર થયા અને ચાલ્યા તે લોકાચાર કે રૂઢિ.

૧. ગૃહ્યસૂત્રસાહિત્યના આ વિકાસક્રમ માટે જુઓ ગૃહ્યસૂત્રોનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે જોડેલો ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગનો ઉપોદ્ધાત. (સેકેડ પુલ્કસ ઓફ ધ ઇસ્ટ. ગ્ર. ૩૦. ઈ. સ. ૧૮૬૨.)

વિવાહપદ્ધતિ

શ્રી. રામનારાયણુ વિ. પાઠકે 'પ્રસ્થાન' વર્ષ ૧૨, અંક ૬ માં "હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કેવી કરવી જોઈએ" એ વિષયની ચર્ચાને આમંત્રી છે. એ આમંત્રણથી, એ વિષયની ચર્ચા હજી મુધી 'પ્રસ્થાન' માં તો આગળ ચાલી નથી. પણ ગયા ઉનાળાની રજાઓમાં શ્રી. રામનારાયણુભાઈ મુંબઈ આવીને રહ્યા હતા ત્યારે વાતો કરતાં એમણે આ ચર્ચાપત્રની ચર્ચા કરી. જેને પરિણામે એમણે જ મૂળ ચર્ચાપત્રમાં તથા મોઢે સૂચન કર્યા પ્રમાણે આપણી વિવાહપદ્ધતિમાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઝોઝામાં ઝોણું કેટલું આવશ્યક છે તે દર્શાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને રૂઢિ કે લોકાચારનું મિશ્રરૂપ પ્રચલિત છે અને તે રૂપ પણ બધી યાતિઓમાં એક સરખું નથી. વળી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પણ પહેલેથી એક જ રૂપમાં ચાલી આવે છે એવું નથી; એ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે. લોકાચારની અસરથી મૂળ પદ્ધતિમાં ફેરફારો સ્વીકારવામાં પણ શાસ્ત્ર-કારોએ વાધો નથી માન્યો, અને પાછળથી કેટલીક યાતિઓમાં પ્રચલિત પદ્ધતિમાં શાસ્ત્ર ગૌણ-અતિગૌણ બની જઈને, લોકાચાર જ વ્યાપક હોય એવી સ્થિતિ પણ જોવામાં આવે છે. છતાં અહીં તો શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિનાં અંગોનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવાની ધારણા રાખી છે.

ધર્તિહાસ—વિવાહપદ્ધતિનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યની પારદર્શકતાને પરિણામે એ ઠીક ઠીક જોઈ શકાય છે. વૈદિક સાહિત્યનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ ઋગ્વેદના મંત્રો, તેમાં ગૃહ-વિધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થતું નથી. અલગત, લગ્ન જેવા અતિશય

સામાજિક અગત્યના બનાવ મંથંધી કાંઈક ક્રિયાઓ ઋગ્વેદના સમયમાં કે તે પહેલાં એ પ્રચલિત હોય એ સંભવિત છે; પણ એ પ્રાચીન ઋષિઓનાં જીવનનો અને મનનો, ખરી રીતે તેઓની દૃષ્ટિનો પ્રવાહ જે આપણને પ્રત્યક્ષ છે તે શ્રૌતયજ્ઞો તરફ વળેલો હતો. મતલબ કે ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ, લગ્ન આદિ પ્રમંથોની ક્રિયાઓ ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓમાં ખડુ સાદી રીતે થતી હશે એમ જ માનવું પડશે. કારણ કે એ ક્રિયાઓ વખતે બોલવાના મંત્રો ઋગ્વેદના જૂના ભાગમાં મળતા નથી. પણ ઋગ્વેદના દશમા મંડળના એક સૂક્ત (૧૦-૮૫) માં તથા અથર્વવેદના ૧૪ માં અધ્યાયમાં ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિમાં આવના ફેટલાક મંત્રો મળે છે. આ દશમા મંડલને પુરાવિદો પાછળનું મણે છે. વળી ઋગ્વેદનું આખું સૂક્ત પણ ઉપલબ્ધ ક્રમમાં લગ્નપ્રમંથે બોલવાનું નથી; છતાં એમાંના અમુક મંત્રો લગ્નવિધિને લગતા છે એ ચોક્કસ. ઋગ્વેદનું આ સૂક્ત—એ દિંદુઓની લગ્નવિધિનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય—અત્યારે પણ કાંઈક બાહ્યજ્ઞાતિમાં લગ્નપ્રમંથે એ સૂર્યાસૂક્તનો પાક યાય એવો રિવાજ છે.

ઋગ્વેદસંહિતા પછી બાહ્યજ્ઞ ગ્રન્થોમાં ગૃહ્યઅગ્નિ અને એ અગ્નિ દ્વારા કરવાનાં કર્મોનું સૂચન મળે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઉપયુક્ત અમુક પરિભાષા પણ બાહ્યજ્ઞ ગ્રન્થોમાં મળે છે. અર્થાત્ લગ્નાદિ ગૃહ્યકર્મોના વિધિ બાહ્યજ્ઞ ગ્રન્થોના કાળમાં વિકાસ પામ્યો હતો. છતાં તદ્દિપયઃ કોઈ ગ્રન્થો તે કાળે લખાયા નથી. જો કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં વપરાયેલા મંત્રોમાંથી જે સંહિતાઓમાં ઉપલબ્ધ નથી, તેનો મોટો ભાગ બાહ્યજ્ઞ ગ્રન્થોના કાળમાં રચાયો છે. અને જેવટ બાહ્યજ્ઞકાળના અંત સુધીમાં જે સામગ્રી તૈવાર થઈ તેમાંથી ગૃહ્યસૂત્રો રચાયાં છે. અને એ સૂત્રો રચાયાં પછી તો સૂત્રોક્તવિધિ દિંદુસમાજમાં માન્ય અને શ્રદ્ધ ધરાવેલી ગયો.^૧ આ માન્ય થયેલો સૂત્રોક્તવિધિ તે શાસ્ત્ર. અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિમાં ભિન્ન ભિન્ન દેશ-કાળ-ગાતિમાં જે વધારાધટાડા તથા ફેરફારો અશ્વરારૂઢ થયા વગર થયા અને ચાલ્યા તે લોકાચાર કે શ્દિ.

૧. ગૃહ્યસૂત્રસાહિત્યના આ વિકાસક્રમ માટે જુઓ ગૃહ્યસૂત્રોનાં અંગ્રેજ ભાષાન્તર સાથે જોડેલો ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગનો ઉપોદ્ધાન. (સેકેડ બુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટ. ગ્ર. ૩૦. ઈ. સ. ૧૮૬૨.)

હવે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિના મૂળરૂપ જે ગૃહ્યસૂત્રો તેનો સમય જે કે ચોક્કસ ન કહી શકાય, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૪૫થી ચોથા શતક સુધીમાં ધણાખરાં સૂત્રો રચાયાં હોવાનો સંભવ છે. આ સૂત્રો રચાયાં તે કાળે પણ શાખાસૂત્રભેદ, દેશભેદ, વર્ણભેદ વગેરે કારણોથી લગ્નવિધિ બધે એકસરખો નહિ હોય એમ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી જ લાગે છે.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, જુદા જુદા દેશમાં અને જુદાં જુદાં ગામમાં લગ્નવિધિયક આચારો જુદા જુદા છે. છતાં જે સામાન્ય સ્વીકૃત છે તે નીચે કહ્યા છે (આ સૂત્ર ૧-૭-૧, ૨).

છતાં ઉપલબ્ધ સર્વ ગૃહ્યસૂત્રોમાં લગ્નવિધિ કે તેનો ક્રમ સમાન નથી. મત્રોનો ઉપયોગ પણ ભિન્ન છે. સૂત્રોને પરસ્પર મેળવી બેતાં આશ્વલાયનાદિ સૂત્રોમાં, કદાચ પ્રાચીનતર હોવાથી કે ગમે તેમ પણ ગૃહ્યવિધિ સાથે સ્માર્તવિધાનોની ગડબડ, અસ્તવ્યસ્ત વિધિક્રમ, વગેરે વિધિ સ્થિર અથવા પહેલાંનાં લક્ષણો દેખાય છે. પછી ઓઠડનખર્ગ કહે છે તેમ સાંખ્યાયન અને પારસ્કર એનું કદાચ એક મૂળ છે. અને હેલ્સે બ્યવસ્થિત વિધિ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં મળે છે. મતલબ કે પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિ એ જ શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ. ધણી બ્રાહ્મણ યાત્રિઓમાં એ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ લગભગ મૂળ શુદ્ધરૂપે અત્યારે પ્રચલિત છે. અલગત મૂળ સૂત્રના સંક્ષેપોનો વિસ્તાર, મત્ર-પ્રતીક્રિતિ રચાને આખા મત્રો વગેરે આચારના આવશ્યક અંશો સૂત્ર ઉપરની ટીકાઓમાં તથા તે ઉપરથી રચાયેલ પદ્ધતિગ્રંથોમાં ઉમેરેલા છે, પણ મુખ્યવિધિમાં તાત્ત્વિક ફેર નથી થયો. જિજ્ઞાસુ યાત્રિના ધાર્મિક કર્મ કરાવનારા શુક્લોએ અનુકૂળતા ખાતર મૂળ સૂત્રોક્તવિધિ સાચવીને તે તે યાત્રિના રૂઢિગત આચારોનો સમાવેશ કરનારી પદ્ધતિઓ રચેલી છે, જે મોટે ભાગે હસ્તલિખિત પુસ્તકરૂપે તે લોકો પાસે જ હોય છે. આ શુક્લ કુટુંબોમાં વિદ્યા ક્ષીણ ચતાં કાઈકે પદ્ધતિના પાઠો અતિભટ્ટ બોવામાં આવે છે. પણ એ અધોગતિના ઇતિહાસથી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિને બાધ આવતો નથી. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ એ જ હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ, એ નિશ્ચય સમ્રાજ્ય અને સ્પષ્ટ છે.

આ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિમાં કહેલાં સર્વ કર્મો વિવાહ-
પદ્ધતિ

વિધિનાં આવશ્યક ધાર્મિક અંગરૂપ નથી. (૧) કન્યાનાં માખાપને ઘેર વર અતિથિરૂપ હોવાથી મધુપર્ક આદિ સામાન્ય આતિથ્યનાં કર્મો છે. (૨) લગ્નતિથિનો નિર્ણય આદિ સામાન્ય વ્યાવહારિક કર્મો છે. (૩) મદાવ્યાહતિ વગેરે ૧૪ આહુતિઓ ન્યાં હોમાત્મક કર્મ હોય ત્યાં સામાન્ય છે. બાકીનાં કર્મો વૈવાહિક છે. આમાં કન્યાદાનની વાત ફક્ત એક વખત આરમ્ભમાં આવે છે. ન્યાં દાનનો પ્રસંગ ન હોય અથવા પિતા કે કાઈ દાતા ન હોય, ત્યાં એ કર્મ જ છોડી દેવું કે કોઈ મિત્ર પાસે દાનનો વિધિ કરાવવો એ વિચારણીય છે. દાનની વાત છોડી દેવાથી બાકીનાં કર્મને કાંઈ વાંધો આવે એમ મને લાગતું નથી. પારરકર સૂત્રમાંથી નીચે આપેલી કર્મસૂચિમાંનાં ફટલાં અને ક્યાં કર્મોને હિંદુ લગ્નવિધિમાં કાયદાએ આવશ્યક ગણ્યાં છે એ કાંઈ કાયદાશાસ્ત્રી લખશે; પણ શાસ્ત્ર નીચેનાં કર્મોને આવશ્યક ગણે છે. અહીં વૈવાહિક કર્મોની ફક્ત સૂચિ આપી છે, પ્રત્યેક કર્મની વિગતો તથા તે તે કર્મને લગતા મંત્રો નથી આપ્યા. અલ્પજ્ઞ વિગતો અને મંત્રો સાથે શુદ્ધ સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ કોઈ પ્રગટ કરે તો એ ઉપકારક થાય એમ હું ધારું છું.

વૈવાહિક કર્મસૂચિ

૧. લગ્નતિથિનો નિર્ણય.^૧ (૧-૪-૫)

હાલમાં લગ્નતિથિનો નિર્ણય થવા પછી માતૃકાપૂજન અને નાન્દીમુખપ્રાદ વરના અને કન્યાના એ ૫ પક્ષમાં થાય છે.

૨. વરનું મધુપર્ક આદિથી અર્ચન.^૨ (૧-૩)

૩. કન્યાને તૈયાર કરવી.^૩ (૧-૪-૧૨, ૧૩)

૪. સમ્બંધન વિધિ.^૪ (૧-૪-૧૪)

૧. બીજા ગૃહાસૂત્રોમાં પણ આ વાત છે. પણ આશ્વલાયન સૂત્રમાં “ફટલાક ગમે તે દિવસે વિવાહ થઈ શકે એમ કહે છે, એવું સૂત્ર છે” (૧-૪-૨).

૨. વરના અર્ચનની વાત લગ્નવિધિમાં આદ્ય કલિકામાં નથી પણ આગલી કલિકામાં છે.

૩. કન્યાને તૈયાર કરવાના કર્મને અંગે કન્યાને વરે વસ્ત્ર આપવાની વાત (૧-૧૨-૩) સાંખ્યાયન સૂત્રમાં પણ છે.

૪. સમ્બંધન વિધિની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૪, ૫) અને ગોમિલ (૨-૨)માં પણ છે.

વરકન્યા બેવને શરીરે કાંઈક લેપ થતો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૫ પિતા તરફથી કન્યાનું પ્રદાન^૫ (૧-૪-૧૫)

કન્યાદાનની આ ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓમા બને પક્ષ તરફથી પોતપોતાનો ગોત્રોચ્ચાર કરવામા આવે છે. પછી કન્યાદાનને અગે વોદાત્ વગેરે મન્ત્ર બોલવામા આવે છે અને કન્યાનો હાથ કાંઈક દક્ષિણા સાથે વરના હાથમા પિતા તરફથી મૂકવામા આવે છે. આનું જ નામ કન્યાદાન સામાન્ય રીતે આ ક્રિયાને હસ્તમગાપ કહેવામા આવે છે. ગોત્રોચ્ચારાદિ કર્મનું સૂત્રમા સૂચન નથી પણ પદ્ધતિમા છે.

૬ કન્યાને લઈને વરનું નિષ્ક્રમણ (૧-૪-૧૫)

૭ સમીક્ષણવિધિ (૧-૪-૧૬)

પિતાએ આપ્યા પછી કન્યાને લઈને વર અગ્નિ સમીપ જાય છે. પછી વરકન્યા એકબીજાને જુએ છે, અને તે પછી લાગ્નહોમાદિ લગ્નની અત્યંત આવશ્યક ક્રિયા કરે છે, એ ધણું સૂચક છે,

૮. અગ્નિસ્થાપન અને અગ્નિ પાસે બેસી હોમ કરવો (૧-૫)

૯ લાગ્નહોમ^૬ (૧-૬)

આ ક્રિયાને અગે લાગ્નહોમ પછી જે મન્ત્ર બોલવામા આવે તેમા જ પાણિગ્રહણનો ઉલ્લેખ છે અને એ વખતે જ વર એ મન્ત્ર બોલતા બોલતા કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે આ જ પાણિગ્રહણ-વગ્નનો આવશ્યક વિધિ.

૧૦ અશ્મરોહણ^૭ અગ્નિને ફેગ અને પ્રજાપતિ હોમ (૧-૭)

૧૧ સપ્તપદી (૧-૮-૧, ૨)

૧૨ કન્યાને મુર્ધાભિષેક (૧-૮-૩ થી ૬)

૧૩ સૂર્યદર્શન (૧-૮-૭)

૧૪ હૃદયાલબન^૮ (૧-૮-૮)

૧૫ વધૂને અભિમન્ત્રણ (૧-૮-૯)

૫ કન્યાનું પ્રદાનકર્મ ક્રમમા કયા આવે એ વિષે સૂત્રોમા અલ્પ મતભેદ છે પણ ઉપરનો ક્રમ પારસ્કર અને પદ્ધતિને અનુસરતો છે.

૬ લાગ્નહોમની વાત સાખ્યાયન (૧-૧૩-૧૫)મા દ્વકામા છે. ખાદિર (૧-૩), ગોમિલ (૨-૨) અને આશ્વિલાયન (૧-૭-૧૪)મા પણ એનું સૂચન છે.

૭ અશ્મરોહણની વાત પણ આશ્વિલાયન (૧-૭-૭) અને સાખ્યાયન (૧-૧૩-૧૨)માં છે.

૮ પાણિગ્રહણનો મન્ત્ર તથા હૃદયાલબનનો મન્ત્ર બેય જ ૧૦-૮૫મા છે.

સતીપ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ

લોહ બેન્ટિકે કાયદો કરીને સતીની પ્રથાને આ દેશમાંથી કાઢી નાખી અને હવે તો એ પ્રથાનો અભાવ આપણા સમાજને એવો પચી ગયો છે કે, એનો વિચાર એ વ્યવહારક્ષેત્રનો નહિ પણ કેવળ ઐતિહાસિક ક્ષેત્રનો જ વિચાર રહ્યો છે. હિંદુસમાજ અતિશય રિથર છે અને એ સમાજમાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા જ નથી એવી કેટલાક લોકોની માન્યતા છે. જેમ જેમ ઇતિહાસનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ આપણે ત્યાં વધતો જાય છે તેમ તેમ આ માન્યતા ભ્રમપૂર્ણ છે અને સાચા ઇતિહાસના અધ્યાનથી જન્મેલી છે, એવી પ્રતીતિ પણ હવે તો ઉદ્ભવતી જાય છે. આ સતીની પ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ અહીં દૂંધામાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા છે એના એક અદ્ય ઉદાહરણ તરીકે આપું છું.

સતીનો રિવાજ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ પેહેલાં હતો એવું નથી. પણ એ 'ઇન્ડોજર્મનિક' છે અર્થાત્ હિંદી આર્યોના પૂર્વજો અને હાલના જર્મન કે બીજા યુરોપીય આર્યોના પૂર્વજો સાથે રહેતા તે કાળની આર્યપ્રજામાં એ રિવાજ હતો, એમ શ્રેડર (Schrader) ઇતિહાસ પૂર્વકાલીન પ્રાચીનવૃત્ત (Prehistoric Antiquities p. 39)માં લખ્યું છે. એ પ્રાચીનતમ આર્યોના જુદા જુદા વંશજોની જુદી જુદી ભાષાઓમાં જેનો પતિ મરી ગયો હોય એવી સ્ત્રી માટે એક જ શબ્દ મળે છે. સંસ્કૃત વિધવા, અંગ્રેજીમાં વિડો (Widow) અને લેટિન વિડુઆ (Vidua), એ ત્રણે શબ્દો મૂળ એક શબ્દનાં સહેજ જ ઉચ્ચારનાં ફરકવાળાં રૂપો છે. લેટિન અને સંસ્કૃત શબ્દો તો લગભગ સમાન છે. આજે પણ સંસ્કૃત વિધવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કોઈ અંગ્રેજ કરે તો એ લેટિન શબ્દને મળતો જ કરશે.

કોઇ પણ લોકાચારના મૂળમાં કાર્મિક જાતનું તત્ત્વગ્રાન હોય છે એમ માનીએ તો શરીર છોડીને પરલોકમાં જતા પુરુષને પરલોકમાં યે

સ્ત્રી વગર કેમ ચાલે એ વિચારના બળને પરિણામે સતીનો રિવાજ ચાલ્યો હોવાનો સંભવ છે. શરૂઆતમાં કદાચ સ્ત્રીઓને પરાણે બાળી નાખવામાં આવતી હોય એ પણ સંભવિત છે, અને જે કાળની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કાળની અર્ધ જગલી દશામાં તો આવી ઘણી બનતું. પણ પાછળથી કાળક્રમે એ પ્રથા રૂઢ થઈ જતા ઘણી સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી સતી થતી હશે. સ્ત્રીઓ જ શા માટે? ગર્ભઓના સેવકો રાજાની પછવાડે આપઘાત કરે એવો પણ રિવાજ હતો. દાખલાઓ શોધવા માટે દૂર જવાની જરૂર નથી. ગૂજરાતના મધ્ય-કાલીન ઇતિહાસની વાત છે. પ્રબંધચિંતામણિ (૩ ભા. ૫. ૨૧૬)માં લખ્યું છે કે, “ ધોળકાનો વાઘેસો રાજા વીરધવલ મરણ પામતા તેની તરફ સેવકોનો અતિગ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીસ સેવકો પણ બળી મૂક્યા. પછી તેજપાલે રમચાનમાં પહેરેગીરો રાખીને લોકના એ આગ્રહને રોક્યો.”

આ જમાનામાં આ અનુગમનની વૃત્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવું પણ નથી જાપાનમાં થોડા વર્ષો પહેલાં ત્યાંના રાજા મિકાડોની પછવાડે તેના સેનાપતિ જનરલ નોગીએ પોતાની તરવારથી આપઘાત કર્યો હોવાની વાત જાપામાં આવી હતી તે ધણીને યાદ હશે પણ હજી તો આપણે વેદપૂર્વકાલીન આર્યોની વાત કરીએ છીએ. ઋગ્વેદ પહેલાંના કાળમાં આર્યોમાં સતીનો રિવાજ હતો. પણ પછી ઋગ્વેદના તથા અથર્વવેદના કાળમાં એ રિવાજ બંધ થઈ ગયો હોય અને પાછો અમુક કાળ પછી ચાલુ થયો હોય એમ નીચેના કારણોથી જણાય છે.

ઋગ્વેદમાં નીચેના મંત્રમાં મરી ગયેલા પતિ સાથે રમચાનમાં ગયેલ પત્નીઓને રોવાની, માથું ફેાડવાની કે શરીર ઉપરના ધરણી ઉતારવાની ક્રિયા બંધ રાખીને ઘેર પાછી જવાનું કહેલું છે.

इमा मारीर विधवा मुपनीराजनेन सर्पिषा सविसन्तु ।

अनभ्रवो नमीवा मुरन्नाआरोहतु जनयो योनिगमे ॥ (શ્લ ૧૦-૧૮-૭)

આ મંત્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે, એ વખતે રાજાને લઈ જનાર લોકો સાથે સ્ત્રીઓ પણ રમચાનમાં જતી હતી અને રાજાને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી તે સ્ત્રીને ઉત્તર દિશામાં એમારતા.

उत्तरत पत्नीं सवेशयन्ति । धनुश्च क्षत्रियस्य । तामुच्चापयेद् देवर पतिस्थानीयो अन्तेवासी जरदूदासो वा उरीर्ष्यं नार्यभिजीबलोक्तम् इति ।

आश्वलायनश्रौतसूत्र (૪, ૨, ૧૬-૧૯)

મતલબ કે, એ શબ્દને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી ઉત્તર દિશામાં બેસાડેલી તેની પત્નીને તેનો દિયર, તેના પતિનો શિષ્ય કે ધરનેા ધરડો નોકર નીચેના મન્ત્રથી ઉઘાડી ઘેર લાઇ જાય છે. એ મન્ત્ર:-

उदीर्यं नार्यभिजीवलोकं गन्तुमेतमुपशेषं पृष्टि ।

हस्तप्राभास्य दिधिपोस्तवेदं फन्युर्जनित्वमभिमंवभूय ॥

(ગ્ર. ૧૦-૧૮-૮).

“ હે નારી, આ મૃત માણુસ પાસે તું સતી છો, પણ હવે જીવલોક (ધર) તરફ ચાલ.”

આ મન્ત્ર અને એનો વિનિયોગ ખતાવનાર ઉપરનું સૂત્ર જોતાં પહેલાં મરેલા પતિ સાથે સૂઈને પત્ની બળી જતી હશે, તેમાંથી ઋગ્વેદ કાળે બળી મરવાનો રિવાજ નીકળી જતાં જૂના રિવાજના ચિહ્ન તરીકે શબ્દને પડબે ચોડો વખત સ્ત્રી સતી હશે, પછી તેનાં સગાંઓ તેને ઘેર લાઇ જતાં હશે અને ચોડા વખત પછી સૂવાને બદલે ઉત્તર દિશામાં સૂવાનો રિવાજ લાખલ થયો હશે એમ જણાય છે.

અથર્વવેદના નીચેના મન્ત્રમાં ઉપરની જ વાત છે:-

इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यते उप त्वा मर्यं प्रेतम् ।

धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविण चेह धेहि ॥

(અ. વે. ૧૮-૩-૧)

“ હે મર્ત્ય, પતિલોકને ઇચ્છનારી આ સ્ત્રી તારા મરેલા શરીર પાસે પુરાણા ધર્મને અનુસરીને પડી છે, તેને તું ગ્રન્થ અને ધન આપ.”

આ મન્ત્રમાં મરેલા પતિના શબ પાસે સ્ત્રીએ સૂવું એને ‘ પુરાણો ધર્મ ’ કહ્યો છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી સતી થવાનો જ રિવાજ પહેલાં હતો તે ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદના કાળમાં બંધ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘ ગ્રન્થ અને ધન આપ ’ એમ કહેવામાં કદાચ પુનર્વિવાહનું સૂચન હશે.

ઋગ્વેદ-અથર્વવેદના લાંબા કાળ સુધી બંધ રહેલો આ રિવાજ કેમ પાડો ચાલુ થયો એ સમજાતું નથી. પણ આપણા લોકમાં રહેવા કરતાં પતિલોકમાં જવામાં સ્ત્રીનું વધારે કટ્યાણુ હોવાની માન્યતા પાછળથી જોરમાં આવી લાગે છે. જૂનાં ધર્મસૂત્રોમાં પણ સતી થવાના રિવાજનું સૂચન નથી. મનુએ પણ સ્ત્રીને

સતી થવાની લગ્નામણી નથી કરી, પણ ધ્વજયર્થ પાળીને રહેવાની લગ્નામણી કરી છે:

‘મૃતે મર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી વ્રદ્ધચર્યે વ્યગ્ધસ્થિતા ।

સ્વર્ગ ગન્ધર્વપુત્રાપિ યયા તે વ્રદ્ધચારિણઃ ॥

(મનુ. ઝ. ૫, શ્લો. ૧૬૦)

“ભર્તા મરી જતાં સાધ્વી સ્ત્રી ધ્વજયર્થ પાળીને રહે તો અપુત્ર હોવા છતાં એ સ્ત્રી ધ્વજચારી પુરુષો પેઠે જ સ્વર્ગમાં જાય છે.”

પણ વિષ્ણુધર્મસૂત્રમાં, મર્તરિ મૃતે વ્રદ્ધચર્યમન્વાતોદ્ધનં વા । પતિ મરી જતાં ધ્વજયર્થ પાળીને રહે કે પાછળ સતી થાય, એ રીતે વિકલ્પ આપ્યો છે.

વળી ધ્વજયર્થ સ્ત્રીથી પતિ દૂર મરી જાય તો સતી ન થવાય, પણ ક્ષત્રિય લગ્નામણી મરી જાય તો પણ તેની પાડુકા સાથે તેની સ્ત્રી સતી થઈ શકે. પરન્તુ ગર્ભિણી સ્ત્રીથી તથા જેની પ્રભુ બાળક હોય તેનાથી સતી ન થવાય વગેરે નિયમો પણ સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયા પછી દાખલ થયા. પ્રો. પાંડુરંગ વામન કાણે ઈ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયો એમ જે કહે છે, તે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં પ્રમાણો જોતાં, યથાર્થ લાગે છે.

વેદોત્તરકાલીન સાહિત્ય જોતાં મહાભારતમાં સતીનો રિવાજ ચાલુ હોવાનું મિલ્લ કરે એવા ઉલ્લેખો છે. દા. ત. પાંડુની પછવાડે માદ્રી સતી થાય છે. (આદિપર્વ અ. ૧૨૫) તથા કૃષ્ણની પછવાડે રુક્મિણી, ગાંધારી, શૈબ્યા વગેરે કૃષ્ણપત્નીઓ સતી થાય છે. (મૌભલ-પર્વ અ. ૭). આતિપર્વ (અ. ૧૪૮) માં કપોતીઆખ્યાન દ્વારા સતીના રિવાજની પ્રશંસા કરેલી છે.

મહાકવિ કાલિદાસે કુમારસંભવમાં તથા મધુવંશમાં સતીના રિવાજનો નિર્દેશ કર્યો છે. (જુઓ; મધુવંશ સ. ૧૭ શ્લો. ૬). પછી ૭મી સતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે તથા બાલકવિએ પણ સતીની પ્રશંસા ઉલ્લેખ કર્યો છે. વરાહમિહિરે સ્ત્રીની વિશેષતા બતાવતાં કહે છે કે:—

પુરુષશબ્દગ્ધ્રિનિ ચમિનીનાં મુરતે ચાનિરહો ન ત્ત્વિ પથ્યાત્ ।

મુરતશતયોગના ગત્તામુલવગ્ન્ય પ્રવિદાન્તિ સમગ્ધિન્દ્રમ્ ॥

(બૃહત્સંહિતા ૭૪-૧૬).

“ સ્ત્રીઓ પાસે એકાતમા જે મીઠી મીઠી વાતો પુરુષો કરે છે તે તેઓની પાછળ નથી કરતા, પણ સ્ત્રી તો સુકૃત્ય હોવાથી મરેલા પતિને આલિંગીને અમ્મિમા પ્રવેશ કરે છે ”*

બાણકવિએ પણ હર્ષચરિતમા સતીની પ્રથાનો નિર્દેશ કર્યો છે ચક્રવર્તી રાજા હર્ષની માતા વશોમતી સતી થઈ હોવાનું તેણે નોંધ્યું છે કાદમ્બરીમા પણ સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સાથે જ એ પ્રથાની વિરુદ્ધ કવિનો મત હોય એમ લાગે એના શબ્દો છે કાદમ્બરીમા જે થોડા સરસ પણ સરસ ગદ્યકટકાઓ છે તેમાના ચદેતદનુમરણ નામ તદતિ નિષ્ફળ અવિદ્યજ્જનાચરિતિ એવ માર્ગ ધત્યાદિ વાક્યોથી શરૂ થતા એક કટકામા લગાણુથી સતીના રિવાજ વિરુદ્ધ પ્રમળ ઉપદેશ કર્યો છે

એ કાળના હિતકીર્ણુ લેખોમાથી સતીનો રિવાજ એ વખતે સર્વત્ર પ્રચલિત હોવાના અનેક દાખલાઓ મળે છે પાચમા-છઠ્ઠા શતકથી તે વિક્રમની ૧૬ મી સદીનો પોણો ભાગ પૂરા થયો ત્યાં સુધી સતીની પ્રથા આ દેશમા પ્રચલિત હતી રાજપૂત સ્ત્રીઓ જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ સતી થતી અને જે સ્ત્રી સતી થાય તે પાછળથી પૂજાતી અને એ સ્ત્રીની પ્રજા ‘સતીમા’ થી પોતાને ગૌરવ મળ્યું છે એમ માનતી

* વરાહમિહિર, આધુનિક કહી શકાય એવો, ગ્રીનિંદકોનો વિરોધી છે એ ઉપલા જ અધ્યાયમા લખે છે કે —

જાયા વાસ્યાજ્ઞનિત્રી વા સમ્ભવ સ્ત્રીકૃતો ગુણામ્ ।

દે વૃત્તગ્રાસ્તિયોર્નિન્દા કુવ્રતા વ કુત્ત સુતમ્ ॥

અહો ધાર્પ્યમમાનૂના નિન્દતામ્નષા સ્ત્રિય ।

મુળતામિદ ચૌરણા તિષ્ઠ તિષ્ઠતિ આપ્તામ્ ॥

સ્ત્રી પત્ની હોય કે માતા હોય, પણ માણસની હત્યાત્તિ સ્ત્રીમાથી છે, હે કૃતપ્રો ! એ પત્ની તથા માતાની નિંદા કરનારા તમને સુખ કયાથી મળે ? જાતે ચોરી કરતા અને ‘ઠગો રે, ઠગો રે’ એમ જમો પાટતા ચોરો જેવી નિષ્પાપ સ્ત્રીઓને નિંદનાર કૃષ્ણ પુરુષોની ધૃષ્ટતા વિશે શું કહેત ?

વિરાજ તસ્કૃત સાહિત્યમા, વૈરા અને જલ્દાને સ્ત્રીઓની નિંદા કરનારાઓની આવી સચોટ આટકાની વિરલ છે

પણ બંગાળામાં અવિભક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓના વિશેષ હક્ક નેવી ખાસ પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષમાં આઠસો આઠસો સ્ત્રીઓ સતી થવાના બનાવો બનવાથી, બ્રિટિશ સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું; અને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં લોર્ડ બેન્ટિન્કે કાયદો દરીને સતીના રિવાજને બંધ કર્યો.

આ રીતે ઇતિહાસપૂર્વકાલીન આર્યોમાં પ્રચલિત હોવા છતાં વચ્ચે બારસો-પંદરસો કે અઠારસો વર્ષ સુધી બંધ રહેલી સતીની પ્રથા પાછી અઠારસો વર્ષ ચાલી; ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં બંધ થઈ.^૧

૧. 'ધર્મશાસ્ત્રવિચાર' નામના રા. રા. પાંડુરંજન વામન ઠાણે, એમ. જી. એલ. એલ. એમ. એડવોકેટના ૧૯૩૫ માં બહાર પડેલા મરાઠી પુસ્તકના આધારે.

મુસલમાની સમયમાં કેળવણીને ઉત્તેજન

સાધારણ રીતે સુશિક્ષિત માણસો પણ એમ માને છે કે, કેળવણી તો અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં જ અપાય છે. અલગત આ જમાનામાં કેળવણીનો જે અર્થ સમજાય છે અને પ્રગતિ કેળવણી આપવા માટે રાજ્યની જે પ્રકારની ફજ બનાવ છે, તે જાતના વિચારો ભૂતકાળમાં નહોતા; પણ લોક તદ્દન અસંસ્કારી રહેતા અથવા રાજ્ય તરફથી કેળવણીને કોઈ જાતનું ઉત્તેજન જ નહોતું અપાતું એ કદપના મથાર્ય નથી. મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, બ્રહ્મકો વગેરે અક્ષરસંસ્કારી વર્ગો સામાન્ય જનસમાજને મંસ્કારી કરવામાં ધણો ભાગ લેતા. એક કાળે આ દેશમાં તક્ષશિલા અને નાલન્દા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો હતા તથા એવા કુલપતિઓ હતા કે જેમના આશ્રમોમાં દર દર હજાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા. પણ આ મહામંસ્થાઓ ઉપગત નાનામોટા રાજ્યો પોતાની રાજધાનીઓમાં અને નાનામોટા મંદિરોમાં મંદિરના આશ્રય નીચે જ નાની મોટી પાઠશાળાઓ નભાવતા. રાજ્યોએ અને મંદિરોએ સ્થાપેલ આ જાહેર પાઠશાળાઓ ઉપરાંત વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને મંસ્થ વિદ્વાન સાધુઓ નાની નાની ખાનગી શાળાઓ ચલાવતા. આ ખાનગી શાળાઓ દ્વારા નાનાં ગામડાંઓ પર્યંત કેળવણીનો પ્રચાર મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલાં આ દેશમાં હતો અને મુસલમાનોના આવવાથી એમાં કોઈ ફેર ન પડતાં કેળવણીના પ્રચારનો એ જ ક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો.

આ ઉપરાંત યાત્રા નિમિત્તે કે બ્રહ્મ નિમિત્તે ફરતા સાધુઓ તથા પુરાણીઓ, ધાર્મિક કથાઓ દ્વાન, ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો દ્વારા તથા પુરાણોનાં વ્યાખ્યાનો દ્વાગ મોટી ઉમ્મરના માણસોમા અક્ષરજ્ઞાન તો નહિ પણ બીજા મંસ્કારે, કેળવણીના ફજરૂ મંસ્કારો, નાખતા. મુસલમાની સમયમાં આ કેળવણીનું પુરાણું તંત્ર જેમનું

તેમ જ ચાલુ રહ્યું હતું. અલગત કાળાનુસાર કેટલોક કેરફાર થયો હશે. જેમકે ૧૧માથી ૧૫મા સદ્કાઓ સુધીમાં જે અંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો તેના આચાર્યોએ અને વિદ્વાન અનુયાયીઓએ કેળવણીના પ્રચારનું કામ ઘણા જોરથી કર્યું હતું. આ અંપ્રદાયો પોતાના પંથનું જ જ્ઞાન ફેલાવતા એમ માનવાનું નથી. એમનાં મંદિરોમાં સામાન્ય કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા પણ બહુ સારી હતી. (રામાનુજ સંપ્રદાયે ન્યાયશાસ્ત્ર ખેડવામાં કેટલો લાગ લીધો છે તે જોવાથી આ દલીલ સમજાશે).

ઉપર પ્રમાણે લોકમાં કેળવણીના પ્રચાર માટે આ દેશમાં જે પ્રગતીય વ્યવસ્થા હતી તેથી જુદું મુસલમાનોએ-મોગલોએ શું કર્યું એ જ અહીં દ્રષ્ટામાં જોવાની ઇચ્છા છે.

ઈ. સ. ૭૧૨થી ઈ. સ. ૧૨૦૬ સધી મુસલમાનોએ ખરી રીતે આ દેશમાં સ્થાયી રાજ્ય સ્થાપ્યું નથી, ફક્ત સાહસિક સરદારની સરદારી નીચે ધાર્મિક ઝનૂનવાળાં અને લૂંટની સ્પૃહાવાળાં મુસલમાનોનાં ટોળાઓ આ દેશમાં ઘસી આવતાં અને ચચાશક્તિ લૂંટ લઈ વચ્ચે આવતા મુલકો ઉજ્જડ બનાવી પાછાં જતાં. આ ૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં તો મુસલમાનોને આ દેશમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રસંગ જ ન હતો. અલગત આ મુસલમાનો જગલી ન હતા. તેઓએ પોતાના દેશમાં કવિઓને તથા પંડિતોને સંપ્રહીને તથા ખીજી રીતે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વળી અહીંથી તો એ વખતના મુસલમાન પંડિતો કષ્ટક શીખી જતા. આ દેશના પંડિતો એમની પાસેથી કાઈ શીખી શકે એવી શાંત રીતે આ દેશમાં વસવાનું મુસલમાનોએ ધણ મોડું શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૨૦૬માં ગુલામવંશની દિલ્હીની ગાદી ઉપર સ્થાપના થઈ ત્યારથી તો મુસલમાનો પોતાને આ દેશમાં સ્થાયી ગણવા લાગ્યા. અને ક્રમે ક્રમે સ્થાયી સરચાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. છતાં મોગલવંશ પહેલાંના મુમલમાની વસો આ દેશમાં લશ્કરી હાવણીમાં રહેતા હોય એમ રહેતા અને એમની રાજ્યનીતિની અસર આ હાવણીની સરહદ પર્યંત જ રહેતી. છતાં એ ૩૫૦ વર્ષમાં થઈ ગયેલા સુક્ષ્માતોમાં કેટલાક જાતે કેળવાયેલા હતા, તો કેટલાકે કેળવણીને સાડું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. દાંખલા તરીકે દિરોજશાહ તખલખ જાતે મુશિક્ષિત હતો.

એણે કુતુહલે દિરોજશાહી નામે પોતાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એને ઇતિહાસનો તથા પ્રાચીન વસ્તુઓનો જખરો શોખ હતો. એણે જ એ અશોકના સ્તંભોને પોતાને સ્થાનેથી ખસેડી ઘણી મહેનતે અને ઘણા પૈસા ખર્ચીને પોતાની રાજધાનીમાં આણ્યા. એમાંનો એક સ્તંભ ૯૦ ગાઉથી દિરોજાખાદ આણ્યો છે. એ 'જમાનામાં આ કાર્ય સહેલું ન હતું દરેક શુક્રવારે પ્રાર્થના પછી ગાનારાઓ, યાત્રા કરેનારાઓ અને પહેલવાનો લગભગ ૩,૦૦૦ની સંખ્યામાં સુલતાનની આસપાસ એકઠા થતા. આ સુલતાનને એવો શોખ હતો કે, તે ઘણા શુલામો રાખતો અને તેઓને સારી કેળવણી અપાવતો. આ સુલતાન પાસે લગભગ ૧૮,૦૦૦ શુલામો હતા. જેના મોટા ભાગને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં રાખ્યા હતા. આ શુલામોને એવી કેળવણી મળી હતી કે એમાંના ૧૨,૦૦૦ કારીગર તરીકે કામ કરતા હતા.

પોતાની પ્રજામાં કેળવણી માટે પ્રયત્ન કરનાર મુસલમાની સુલતાનોમાં દિરોજશાહ તથાજ પહેલો છે. એણે પોતાના રાજ્યકાળમાં ઘણા સારા નિયમો ઘડ્યા હતા, પણ તેમાં ઉત્તમ કેળવણી ગંબધી હતા. એક નિયમમાં સ્પષ્ટ દેખાડવામાં આવ્યું હતું કે, લોકોને ઉપદેશ આપવા માટે પોતાના રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે રાખેલા પંડિતોને ઉત્તેજન આપવું એ રાજ્યની ખાસ ફરજ છે. બીજા એક ફરમાનમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, "મારા પૂર્વજોએ જે જે લોકોપયોગી મકાનો કરેલા તેને સમારો જાળવી રાખવાં એ હું મારી ફરજ સમજું છું." અહીં લોકોપયોગી મકાનોની જે યાદી લખી છે તેમાં ધર્મશાળા, મસ્જિદ, ઇસ્પતાલ વગેરે સાથે નિશાળો પણ છે.

દિરિરતાએ દિરોજશાહના જે લોકોપયોગી કામોની યાદી લખી છે, તેમાં સુલતાને શરૂ કરેલા કેળવણીનાં ખાતાં મોટા ભાગ લખે છે. દાખલા તરીકે મસ્જિદો સાથે મદરેસાઓ. દિરોજશાહ જતેજ કુતુહલે દિરોજશાહીમાં લખે છે કે, "મેં સુલતાન અલ્તમશની મદરેસા ખડેર ચર્ચ ગર્ધ હતી તેને ફરી બંધાવી અને સુખડનાં કમાડ કરાવ્યા, આ જ પ્રમાણે સુલતાન અલાઉદ્દીનની કળર અને એ સાથેની મસ્જિદ અને મદરેસા સમરાવ્યાં."

જૂના સુલતાનોની મદરેસાઓને સારી સ્થિતિમાં મૂક્યા ઉપરાંત પણ બંધાવી હતી. દાખલા તરીકે ફતેહખાનની કદમ શરીફ તરીકે

આદિત્યાચી પુસ્તકશાળાનો એક ભાગ હજી ગિજાપુરમાં આસારી-મહાલમાં મોજૂદ છે.

ગોલકોંડાના સુલતાનોમાં મહમદ કુલી કુતુબશાહનું નામ ડેળવણીના ઉત્તેજન માટે પ્રથમ સ્થાને આવે છે. તેણે હૈદરાબાદની મધ્યમાં ચહાર મિનાર બંધાવ્યો હતો. જેમાં મસ્જિદ સાથે મદરેસા હતી. આ મકાન મુસલમાની કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હતું. આ સિવાય બીજી પણ અનેક મદરેસાઓ આ સુલતાને બંધાવી હતી, જેમાં સારા પગાર આપીને પંડિતોને રાખ્યા હતા. એક મદરેસા હૈદરાબાદની પાસે જ હતી.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ઉપર કહેલી, સુલતાનોએ કે શ્રીમત મુસલમાનોએ બંધાવેલી મોટી મદરેસાઓ ઉપરાંત મૌલવીઓનાં ધરમાં નાની ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. આ દેશના પ્રાચીન રિવાજનું દક્ષિણના પંડિત મુસલમાનોએ અનુકરણ કર્યું હતું, અને પોતાના ધરમાં પોતાની સાથે પઠાંઠી વાળી જેઠેલા શિષ્યોને ડેળવણી આપતા અનેક મુસલમાનો એ વખતમાં દક્ષિણમાં દેખાતા.

માળવા મુંજ અને ભોળના વખતથી વિદ્યાપીઠ તરીકે પ્રખ્યાત હતું. મુસલમાની સમયમાં સુલતાન મહમદ ખીલજીએ પણ ડેળવણીને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ફિરિસ્તા પ્રમાણે વિદ્યાની ઉત્તરિમાં માળવા શિરાઝ અને સમરકંદ સાથે હરીશર્ષ કરી રાકે એવું હતું. માળવાની અનેક મદરેસાઓમાંની એક મંકુમાં સુલતાન પુરાગની મસ્જિદ સાથે હતી. અકબરના સમયનો માળવાનો સુલતાન બાઝ-બહાદુર મંગીતનો જબરો શોખીન હતો. એના વખતમાં માળવામાં સંગીતની ખિલવણીને ધણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

ખાનદેશ પણ મદરેસાશૂન્ય ન હતું. જૈનપુર એક વખત ડેળવણીનું મથક મનાતું. મહમદશાહના વખતમાં પણ જૈનપુરમાં ૨૦ મદરેસાઓ હતી. કાશ્મીર અને ગુજરાતના સુલતાનોએ પણ વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપ્યાના દાખલા મળે છે. બંગાળના સુલતાનો પણ જબરો વિદ્યાના પોષક હતા. સુલતાન હુસેનશાહે ભાગવત-પુરાણનું બંગાળીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું અને બીજા સુલતાનોએ પણ સંસ્કૃત અને ક્ષારસી મન્યોનાં બંગાળી ભાષાંતર કરાવ્યાં છે. આ રીતે બંગાળી ભાષાની ખિલવણીમાં બંગાળના મુસલમાન સુલતાનોએ ધણો ભાગ

લીધો છે. બંગાળાનો નવાબ મુશિદ્દુલી જાફરખાન (મ. સ. ૧૭૦૪થી ૪. સ. ૧૭૨૫) પણ કેળવણીને ધણું ઉત્તેજન આપતો. તેણે મુશિદાબાદમાં મદરેસા બંધાવી હતી.

જે કે મોગલ વંશ પહેલાંના મુસલમાન સુલતાનો મોટે ભાગે મોટી છાવણીઓના સરદારો જેવા હતા. રાજના બીજા ધર્મોને ગૌણ-અતિ ગૌણ માનતા. માત્ર દેશો છૂતવા, દીન ફેલાવવો, દીન-વિરોધી કાફરોને મારવા એટલું જ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા અને માત્ર આ કાર્ય માટે લશ્કર નિભાવવા પૈસા જોઈએ અને ખેતી તથા વેપાર વગર પૈસા રાજ્યની તિબેરીમાં ન આવે, એટલે દેશમાં શાંતિ જાળવવા કાંઈક પ્રયાસ કરતા. છતાં એમના વખતમાં કેળવણી તદ્દન પોપણશૂન્ય નથી રહી. એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક શહેરો તો સમરકંદ બુખારા, દમારકસ વગેરે પ્રખ્યાત મુસલમાની વિદ્યાપીઠોની હરીફાઈ કરે એવી રિયતિમાં હતાં એમ ઉપસા વર્ણનથી દેખાશે.

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતના સ્થાપક શહેનશાહ અકબર સારી રીતે મુશિક્ષિત હતા. તેઓ કવિ પણ કહેવાતા હતા. બાબરના વખતથી જ કેળવણી માટે સાધનો પૂરાં પાડવાં એ રાજ્યનું કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું હતું એમ જણાય છે. બાબરના એક વઝીર સૈયદ મકબ્બરઅલીની તવારીખમાં લખ્યું છે કે, એ વખતનાં ભોંકાપયોગી બાંધકામ ખાતાંની ફરજોમાં ટપાલની વ્યવસ્થા, રાજ્યની ખજાનો બહાર પાડવી અને મદરેસાઓ બંધાવવી વગેરેનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

હુમાયુનને પણ એના પિતા પેઠે વિદ્યાનો શોખ હતો. એને જ્યોતિષ, બુગોળનો એવો શોખ હતો કે એણે પોતાને માટે બુગોળ અને ખગોળના ગોળાઓ બનાવરાવ્યા હતા. હુમાયુન ત્યારે ચાર વર્ષ ચાર મહિના અને ચાર દિવસનો હતો ત્યારે એને નિશાબે ખેસાડવાની શરૂઆતનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૧માં શ્રી. એલ. એફ. રિમયે વામન્ય પ્રાંતમાં મુસલમાનોના ધરમાં આવો ઉત્સવ જોયો હતો, જેનું વર્ણન તેણે એક પત્રમાં કર્યું છે.

“ત્યારે બાળક ચાર વર્ષ, ચાર મહિના અને ચાર દિવસનું થાય ત્યારે એને એક રૂપાની પાટી આપવામાં આવે છે અને એના ઉપર ‘સુરેઈફા’ નામનું કુરાનનું એક પ્રકરણ લખવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે અને તે દિવસથી તે બાળક માટે એક શિક્ષક રાખવામાં આવે છે.

હુમાયુએ પોતાની પ્રજાના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા હતા. તેમાં પંડિતો, ધાર્મિક માણસો, કાયદો જાણનારા માણસો, વગેરે પહેલા વર્ગમાં હતા. શનિવાર અને શુક્રવાર આ વર્ગની મુલાકાત માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. હુમાયુન પોતાના સગાઓથી ઊતરતા દરજ્જાનું પણ રાખ્યું ના. ખીજા અમીરો અને પોતાના પાસવાનો કરતાં અધિકારી દરજ્જાનું માન પંડિતોને આપતો. આ બાદશાહને પુસ્તકોનો ધણો શોખ હતો અને છાવણીમાં પણ થોડાં ઉત્તમ પુસ્તકો સાથે ફેરવતો. હુમાયુને પૂરણ કિલ્લામાં શેરશાહે બંધાવેલા શીરમંડલને પુસ્તકશાળામાં ફેરવી નાખ્યું હતું. અને આ પુસ્તકશાળાના પગથિયા ઉપરથી લપસી પડી જતાં એનું મરણ થયું હતું. હુમાયુને દિલ્હીમાં એક મદરેસા બંધાવી હતી, જેમાં મુખ્ય અધ્યાપક કૈબ હુસેન હતો. આ વખતમાં ખાનગી પ્રયત્નથી પણ મદરેસા બંધાવાના બે દાખલા નોંધાયેલા છે. કૈબ એનુફોન ખાદી ઈ. સ. ૧૫૩૪માં શુઝરી ગયા ત્યારે એને એણે પોતે સ્થાપેલી મદરેસાની યોગાનમાં દાદવામાં આવ્યા હતા અને એની યાદગીરી કાપમ રાખવા માટે જમનાના કાંકા ઉપર મદરેસા બાંધવામાં આવી હતી. હુમાયુનની પોતાની સુંદર કબરના એક ભાગમાં ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં મદરેસા બેસતી. કબરના ઉપલા ભાગમાં ધુમ્મટની નીચે મદરેસાની ઓરડીઓ છે.

મહાન અકબર

જે કે મોગલ સહેનશાહ મહાન અકબર જાતે જાણેલો ન હતો એમ ધણાઓનું કહેવું છે. અને કેટલાક તો કહે છે કે, અકબરને પોતાની સહી કરતાં નહોતી આવડતી. પણ આ અક્ષરશાસ્ત્ર સહેનશાહ એટલો બુદ્ધિશાળી અને બહુશ્રુત હતો કે ધર્મની અને તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી ઝીણી વાતો સમજી શકતો. કળા અને વિદ્યાની બહુ યોગ્ય કદર કરી શકતો. એટલું જ નહિ પણ કળા અને વિદ્યાના તત્ત્વોને માર્મિક રીતે ગ્રહણ કરી શકતો. દરબારના પંડિતો સાથે અકબરની ચર્ચા સાંભળીને એની ભાષા ઉપરથી અજબો માણસ તો એને સમર્થ પંડિત ગણે એટલી ભાષામાં પણ પંડિતતા મેળવી હતી. રાજ-કાર્યમાં ધણો સમય જતો હોવા છતાં અકબરને પુસ્તકોનો એટલો શોખ હતો કે, હમેશાં કોઈ કુચળ વાંચનાર પાસે અમુક પુસ્તકનાં પાનાં સાંભળતો. આ રીતે અકબરે ઘણાં પુસ્તકો સાંભળ્યાં હતાં. અબુલફઝ તો કહે છે કે, વિદ્યા કે ઇતિહાસનું એવું કોઈક જ પુસ્તક

વિદ્યાનો આ મહાન શહેનશાહને એટલો શોખ હતો કે, તે હમેશા જુદા જુદા ધર્મના ઉપદેશકોને તથા જુદી જુદી વિદ્યાના પડિતોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરીને એના વાદવિવાદો સાંભળતો. આ માટે એણે ફતેહપુર સીક્રીમાં ઇબ્રાહિમખાનના નામનું મકાન બનાવ્યું હતું. શુક્રવારે, રવિવારે અને બીજા તહેવારના દિવસોએ રાતે આ ઇબ્રાહિમખાનમાં સૂફીઓ, વિદ્વાનો, નીતિ જાણનારાઓ, સુન્ની, શિયા, બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો, ચાર્વાકો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ અને જય વગેરે અનેક મતના શિક્ષિત માણસોને એકઠા કરવામાં આવતા અને દરેક નિર્ભય રીતે પૂરા જોરથી પોતપોતાનો મત પ્રતિપાદન કરતા, અને અતિશય તટસ્થતાથી તથા નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી શહેનશાહ સાંભળતો. કોઈ કોઈ વખત મધરાત સુધી અને કોઈ કોઈ વખત પંદરદિવા સુધી ઇબ્રાહિમખાનની ચર્ચાઓ ચાલતી.

શહેનશાહને વિદ્વાનોની ચર્ચા જ સાંભળવાનો શોખ હતો એમ એમ નથી, પણ દેશમાં કેળવણી વધારવાનો પણ તેટલો જ શોખ હતો અનેક સરકૃત પુસ્તકોના ફારસી કે હિંદીમાં અકબરે લાપાતર કરાવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૫૮૨માં મહાભારતનું ફારસી લાપાતર કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. મહાભારતના અકબરે કરાવેલા મક્ષિષ્ત ફારસી અનુવાદને રઝમનામાં નામ આપ્યું હતું અને એમાં ચિત્રો પણ મૂક્યા હતા. ઈ. મ. ૧૫૮૬માં અબ્દુલ કાદિર રામાયણનું લાપાતર પૂરું કર્યું અથર્-વેદનું લાપાતર હાજી ઇબ્રાહિમ સરહીન્દીએ અને લીલાવતીનું ફૈઝીએ લાપાતર કર્યું હતું. આ રીતે અકબરે તાજક, રાજતરગિણી, હરિવંશ, સિંહાસનબત્રીસી, પચતત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથોનું લાપાતર કરાવ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે અગ્ની અને તુર્કી ગ્રંથોના પણ ફારસી લાપાતરો કરાવ્યા હતા. અકબરને પુસ્તકશાળાનો પણ ઘણો શોખ હતો એના પ્રિય પડિત ફૈઝીના મરણ વખતે એની પાસે ૪૬૦૦ પુસ્તકો હતા. પુસ્તકો સચિત્ર બનાવવાની કળાનો પણ અકબરના વખતમાં ઘણો વિકાસ થયો. અકબરે પોતે પણ ચિત્રકારોને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. અકબરે એક ચિત્રશાળા સ્થાપી હતી, જેમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પોતાની કળા દેખાડતા દરબારના બધા મુખ્ય અમીરોની હાજિઓ ચિતરાવવામાં આવી હતી. અકબરના દરબારમાં સત્તર આશ્રિત ચિત્રકારો હતા.

મદાન અકબરે એ વખતની મુસલમાની રાજ્યનીતિમાં જે સુધારા દાખલ કર્યા તે મોગલ વંશની પડતી પર્યંત વિશેષે કરીને જહાંગીર, સાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળ મુધી ચાલ્યા. ઔરંગઝેબે અકબરની હિદાય નીતિ તજવા માંડી અને પરિણામે મોગલ વંશની પડતી ચર્મ.

જહાંગીર

જહાંગીરની કેળવણી માટે અકબરે બહુ કાળજી રાખી હતી; પણ જહાંગીરમાં જોડો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ નહોતી. છતાં જે અભ્યાસ કર્યો તેથી એનું મન વિદ્યારસિક ચયું ખરું. જહાંગીરને ઇતિહાસનો શોખ હતો તથા એ વંશના ખીળ પુરુષો પેઠે તેણે પણ પોતાનાં રમરણો લખ્યાં છે. જહાંગીરે પોતે જ પોતાનાં રમરણોની નકલો લલિયાઓ પાસે કરાવી રાજ્યના અમલદારોને, અમીરોને તથા પ્રખ્યાત માણસોને આપી હતી. જે વખતે હાપખાનાં ન હતાં તે વખતે આ રીતે, રાજ્યો તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અને મંદિરો કે ધર્મસ્થાનો તરફથી નવા ગ્રન્થની નકલો કરાવવામાં આવતી.

શહેનશાહ જહાંગીરે એક ઉત્તમ કાવદો કર્યો હતો કે, જ્યારે કોઈ પૈસાદાર શુદ્ધરથ કે મુસાફર વારસા મૂક્યા વગર ગુજરી જાય ત્યારે એની મિલકત રાજ્યમાં જન્મ થઈ મદરેસાઓ, મસ્જિદો, વગેરેની મરામતમાં ખર્ચાવી જોઈએ. તારિખે જનન-જહાનમાં લખ્યું છે કે, ૩૦ વરસથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલી અનેક મદરેસાઓ જેમાં પક્ષીઓ અને પશુઓ વસતાં હતાં તેને જહાંગીરે મરામત કરાવી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને વસતી લાવક બનાવી.

જહાંગીરને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો. એ વખતના અમીર ઉમરાવોને પુસ્તકોનો એવો જ શોખ હતો. એક એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થના ૩૦૦૦ સોનેયા, હાલની કિંમતમાં લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા જહાંગીરે તથા એના અમીરોએ આપ્યાના દાખલા છે. જહાંગીરને ચિત્રકળાનો પણ એટલો જ શોખ હતો. અણુલ હસન મન્સુર વગેરે એ વખતના ઉત્તમ ચિત્રકારો હતા. જહાંગીરે પણ પોતાની આસપાસ પોતાનાં પિતા પેઠે વિદ્વાન અને કળાવાન માણસોને એકઠા કર્યા હતા. અલખત વિદ્યાકળાને પ્રદક્ષ કરવાની કે બળ આપનાની અકબર જેવી શક્તિ જહાંગીરમાં ન હતી, પણ અકબરે જે પ્રવાહ ચલાવેલો તેને જહાંગીરે જીવતો રાખ્યો.

અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાન એક જ શાળામાં સાથે ભણતા દેખાય છે. વળી હિંદુઓને પણ મોટામાં મોટા અધિકારો આપવાની નીતિ અકબરે ધારણ કરેલી હોવાથી, હિંદુઓ રાજ્યભાષા-ફારસી ભાષા ઉમરથી શીખવા લાગ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પાઠશાળાઓ ફારસીમાં એવી પ્રવીણતા મેળવી કે, મોગલ સમયના પાઠવા ભાગમાં મુસલમાનો પાઠશાળા પાસે ફારસી શીખવા જતા. અકબરના વખતમાં બાળકોને શરૂઆતમાં ફારસી મૂળાક્ષરો શીખવામાં આવતાં ભાષા શીખ્યા પછી નીતિ, ગણિત, નામુ, ખેતી, ભૂમિતિ, ખગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, પદાર્થવિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રાકૃતિક વિદ્યા, ધર્મ અને ઇતિહાસ વગેરે વિદ્યાઓ અનુક્રમે શીખવાતી હિંદુઓ પોતાની ભાષા શીખ્યા પછી વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાંત વગેરે વિષયો શીખતા. દરેક પોતાની વૃત્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતો. અણુચક્રલ કહે છે કે, કેળવણીના ક્રમમાં અકબરે દાખલ કરેલા આ સુધારાઓથી એ વખતની રાજ્યની પાઠશાળાઓ રાજ્યની શાભારૂપ દેખાતી હતી અકબરને કેળવણીના ક્રમમાં સુધારાઓથી મતોપ ન થયો. તેણે કેળવણીના બહોળા પ્રચાર માટે નિશાળોની મધ્યા વધે એવો પણ ધણો યત્ન કર્યો તેણે પોતે ફતેહપુર-સીક્રીમાં એક મોટી મદરેસા બિઠાવી હતી આગ્રામાં, દિલ્હીમાં અને પ્રાંતોના બીજા મુખ્ય શહેરોમાં પણ અનેક મદરેસાઓ હતી આગ્રામાં શહેન-શાહે સ્થાપેલી મદરેસાઓ ઉપરાંત ખાનગી શ્રીમન્ત મનુષ્યોએ સ્થાપેલી મદરેસાઓના પણ અનેક દાખલાઓ છે. અકબરની ધાર્મિક માદમ આગાએ દિલ્હીમાં એક સુદૃઢ મસ્જિદ સાથે મદરેસા બંધાવી હતી બીજી એક મદરેસા ખ્યામ્લ મુસ્લિમ બંધાવી હતી.

મદરેસાઓની બહાર વિદ્વાનોને ધેગ એ વખતમાં દેશના મોટા ભાગના બાળકોને કેળવણી મળતી હતી એ આગળ કહ્યું જ છે. અહીં એક જ દાખલો ટાકયો છે તારિખી બદૌનીના લેખક અબ્દુલ કાદીર બમાવરમાં આવેલું પોતાનું ઘર છોડીને ભણવા માટે આગ્રે જઈ પોતાના ગુરુ મીર અલીબેગને ધેગ ગઢીને બપોરે હતા આ પ્રમાણે ગુરુના ઘરમાં જ મગીતકળા ચિત્રાળા વગેરે ઊંચી કળાઓનું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું અને મહાન અકબરે વિદ્વાનોને બહોળે હાથે ઉત્તેજન આપીને આ રીતે સિધ્ધાંતે ધેગ રાખીને શીખવવાના કામને બહુ સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

ચિત્રકળા પેઠે સંગીતકળાને પણ અકબરે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ તાનસેન અકબરના દરબારના એક ગવૈયા હતા, એ તો આબાલવૃદ્ધ સહુ જાણે છે. પ્રખ્યાત હિંદી મહાકવિ સુરદાસ પણ અકબરના દરબારના કવિ હતા. અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાન સંગીતકળાઓ પરસ્પરના વિશિષ્ટ અંગો મદ્ય કરીને એટલી ઉન્નત દશાએ પહોંચી હતી કે, એ કળા ઉન્નતિના શિખર ઉપર એ વખતે હતી, એમ કહેવામાં વધો નથી.

આ રીતે ચિત્રકળા, સંગીતકળા, લેખનકળા, સ્થાપત્યકળા વગેરે કળાઓમાં તથા ધર્મ, કવિતા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ મનુષ્યોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરવામાં તથા એમને યોગ્ય પોષાક આપવામાં મહાન અકબર સામાન્ય કેળવણીના પ્રચારને જબરું બળ આપતો હતો. કારણ કે દેશના દૂરના ભાગમાં વસનારને પણ, પોતે કોઈ પણ કળા કે વિદ્યામાં અસાધારણ કુશળતા મેળવશે તો, છેક અકબરના દરબાર સુધી પહોંચશે, એ ખાતરીથી કેળવણી લેવાની બળવાન સૃષ્ટિ રહેતી. આ જ સમયમાં આ દેશની વિવિધ પ્રાંતિક ભાષાઓ પણ એકદમ ખેડવા લાગી હતી. અને શહેનશાહનું અનુકરણ કરી સૂબાઓ પણ પોતપોતાના પ્રાંતમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપતા. કેળવણીના પ્રચારમાં આ આડકતરા ઉત્તેજનનું બળ માપી શકાય એવું નથી, પણ એ ઘણું વ્યાપક હતું એમ ૧૬મા-૧૭ મા સતકનો પ્રાંતિક ભાષાઓના સાહિત્યનો તેજસ્વી વિકાસ જોતાં જણાય છે. જે કે આ વિકાસનાં રાજકીય બળ સિવાય ખોળે પણ અનેક પ્રેરક બળો હતાં એ જૂલવાનું નથી.

શહેનશાહ અકબરે ઉપરોક્ત ઉત્તેજન ઉપરાંત કેળવણીના પ્રચાર માટે સીધો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. એણે પોતાના પુત્રો અને પૌત્રોને કેળવવા માટે શિક્ષક તરીકે સારી ખ્યાતિ પામેલા વિદ્વાનોને રોકવા હતા. એક પૌત્રને અશુભક્રમ તથા એક બાહ્ય પાત્રે શીખવા રાખ્યો હતો. મુરાદને ખ્રિસ્તી ધર્મ શીખવવા પાદરીઓ પાસે રાખ્યો હતો. શહેનશાહે સામાન્ય પ્રજાની કેળવણીમાં કેટલાક અમત્યના સુધારા કર્યા હતા. અકબર પહેલાંના મુસલમાન પાદશાહોએ મુસલમાન બાળકોને કેળવણી-માટે ભાગે મુસલમાન ધર્મની કેળવણી-આપવા માટે મદદેસાઓ ઉઘાડી હતી. જ્યારે અકબરે હિંદુ-મુસલમાન બંને માટે સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં.

અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાન એક જ શાળામાં સાથે લખુતા દેખાય છે. વળી હિંદુઓને પણ મોટામાં મોટા અધિકારો આપવાની નીતિ અકબરે ધારણ કરેલી હોવાથી, હિંદુઓ રાજ્યભાષા-ફારસી ભાષા ઉમંગથી શીખવા લાગ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ફારસીમાં એવી પ્રવીણતા મેળવી કે, મોગલ સમયના પાછલા ભાગમાં મુસલમાનો બ્રાહ્મણો પાસે ફારસી શીખવા જતા. અકબરના વખતમાં બાળકોને શરૂઆતમાં ફારસી મૂળાક્ષરો શીખવવામાં આવતા ભાષા શીખ્યા પછી નીતિ, ગણિત, નામુ, ખેતી, ભૂમિતિ, ખગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, પદાર્થવિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રાકૃતિક વિદ્યા, ધર્મ અને ઇતિહાસ વગેરે વિદ્યાઓ અનુક્રમે શીખવાતી. હિંદુઓ પોતાની ભાષા શીખ્યા પછી વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાંત વગેરે વિષયો શીખતા. દરેક પોતાની વૃત્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતો. અબુલફઝલ કહે છે કે, કેળવણીના ક્રમમાં અકબરે દાખલ કરેલા આ સુધારાઓથી એ વખતની રાજ્યની પાઠશાળાઓ રાજ્યની શોભારૂપ દેખાતી હતી. અકબરને કેળવણીના ક્રમમાં સુધારાઓથી સંતોષ ન થયો. તેણે કેળવણીના બહોળા પ્રચાર માટે નિશાળોની સંખ્યા વધે એવો પણ ધણો યત્ન કર્યો. તેણે પોતે ફતેહપુર-સીક્રીમાં એક મોટી મદરેસા બિઠાડી હતી. આગ્રામાં, દિલ્હીમાં અને પ્રાંતોનાં ખીજા મુખ્ય શહેરોમાં પણ અનેક મદરેસાઓ હતી. આગ્રામાં શહેન-શાહે રચાપેલી મદરેસાઓ ઉપરાંત ખાનગી શ્રીમન્ત મનુષ્યોએ રચાપેલી મદરેસાઓના પણ અનેક દાખલાઓ છે. અકબરની ધાર્મિક માહમ અગાએ દિલ્હીમાં એક સુદર મસ્જિદ સાથે મદરેસા બંધાવી હતી. ખીજા એક મદરેસા ખવાઝ મુર્ષિને બંધાવી હતી.

મદરેસાઓની બહાર વિદ્વાનોને ઘેર એ વખતમાં દેશના મોટા ભાગના બાળકોને કેળવણી મળતી હતી એ આગળ કહ્યું જ છે. અહીં એક જ દાખલો ટાક્યો છે તારિખી બદૈનીના લેખક અબ્દુલ કાદીર બમાવઝમાં આવેલું પોતાનું ઘર છોડીને લખુવા માટે આગ્રે જઈ પોતાના ગુરુ મીર અલીબેગને ઘેર રહીને ભણ્યા હતા આ પ્રમાણે ગુરુના ઘરમાં જ, સંગીતકળા, ચિત્રકળા વગેરે જિંદગી કળાઓનું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું અને મહાન અકબરે વિદ્વાનોને બહોળે હાથે ઉત્તેજન આપીને આ રીતે શિષ્યોને ઘેર રાખીને શીખવવાના કામને બહુ સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

મહાન અકબરે એ વખતની મુસલમાની રાજ્યનીતિમાં જે સુધારા દાખલ કર્યા તે મોગલ વંશની પડતી પર્યંત વિશેષે કરીને જહાંગીર, શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળ સુધી ચાલ્યા. ઔરંગઝેબે અકબરની ઉદાર નીતિ તજવા માંડી અને પશ્ચિમે મોગલ વંશની પડતી ચર્પ.

જહાંગીર

જહાંગીરની કેળવણી માટે અકબરે બહુ કાળજી રાખી હતી; પણ જહાંગીરમાં ઊંડો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ નહોતી. છતાં જે અભ્યાસ કર્યો તેથી એનું મન વિદ્યારસિક થયું ખરું. જહાંગીરને ઇતિહાસનો શોખ હતો તથા એ વંશના ખીજા પુરુષો પેઠે તેણે પણ પોતાનાં રમરણો લખ્યાં છે. જહાંગીરે પોતે જ ચેતાનાં રમરણોની નકલો લલિયાઓ પાસે કરાવી રાજ્યના અમલદારોને, અમીરોને તથા પ્રખ્યાત માણસોને આપી હતી. જે વખતે હાપખાનાં ન હતાં તે વખતે આ રીતે, રાજ્યો તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અને મંદિરો કે ધર્મસ્થાનો તરફથી નવા ગ્રન્થની નકલો કરાવવામાં આવતી.

શહેનશાહ જહાંગીરે એક ઉત્તમ કાવદો કર્યો હતો કે, જ્યારે કોઈ પૈસાદાર ગૃહસ્થ કે મુસાફર વારસ મૂક્યા વગર ગુજરી જાય ત્યારે એની મિલકત રાજ્યમાં જતી થઈ મદરેસાઓ, મસ્જિદો, વગેરેની મરામતમાં ખરચાવી જોઈએ. તારિખે જાન-જહાનમાં લખ્યું છે કે, ૩૦ વરસથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલી અનેક મદરેસાઓ જેમાં ૫૬૦૦ અને ૫૭૦૦ વસતાં હતાં તેને જહાંગીરે મરામત કરાવી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને વસવા લાગક બનાવી.

જહાંગીરને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો. એ વખતના અમીર ઉમરાવોને પુસ્તકોનો એવો જ શોખ હતો. એક એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થના ૩૦૦૦ સોનૈયા, હાલની કિંમતમાં લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા જહાંગીરે તથા એના અમીરોએ આપ્યાના દાખલા છે. જહાંગીરને ચિત્રકળાનો પણ એટલો જ શોખ હતો. અબુલ દસન મન્સુર વગેરે એ વખતના ઉત્તમ ચિત્રકારો હતા. જહાંગીરે પણ પોતાનો આસપાસ પોતાનાં પિતા પેઠે વિદ્વાન અને કળાવાન માણસોને એકઠા કર્યા હતા. અલગત વિદ્યાકળાને પ્રદષ્ટુ કરવાની કે ગ્રજ આપનાની અકબર જેવી શક્તિ જહાંગીરમાં ન હતી, પણ અકબરે જે પ્રવાહ ચલાવેલો તેને જહાંગીરે જીવંતો રાખ્યો.

શાહજહાન

તાજમહાલની અપૂર્વ સુંદરતાથી રથાપત્યકળાના શોખ માટે જેણે અમરકીર્તિ મેળવી છે, તે શાહજહાને બીજી વિદ્યાકળાઓને ઉત્તેજન નથી આપ્યું એમ નથી જાલદુ કેળવણીના પ્રચાર માટે શાહજહાને દિલ્હીમાં જામી-મસ્જિદની બાજુમાં જ એક રાજકીય મદરેસા બધાવી હતી (૪ સ ૧૬૫૦) શાહજહાને બીજી પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયેલી મદરેસાની મુગમત કરાવી હતી શાહજહાનને સગીતનો પણ સારો શોખ હતો ચિત્રકળાને પણ શાહજહાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું મહમદ નાદીર સમરકંદી એના વખતનો શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર હતો

શાહજહાનના કુટુંબમાં દારા-શિકોહ એક સારો પદિત હતો એને ફારસી, અરબી ઉપરાંત સંસ્કૃત પણ આવડતું એણે કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ફારસીમાં ભાષાંતર પણ કર્યું છે દારા-શિકોહને હિંદુ-ધર્મ, હિંદુ-સાહિત્ય અને હિંદુ-પદિતો તરફ બહુ માન હતું દારા એક જગસરો લેખક હતો એણે ઉપનિષદોનું શિરઉલ-અક્ષર નામથી ફારસી ભાષાંતર લખ્યું છે દારાએ ભગવદ્ગીતાનું અને યોગવાસિષ્ઠનું ભાષાંતર કર્યું છે પ્રખ્યાત ગંગાલહરી રસગાધર વગેરેના લેખક રસિક કવિ જગન્નાથ પદિત દારા-શિકોહના આશ્રિત હતા એમ કહેવાય છે કાશ્મીરમાં દારાએ સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂફી મુલ્લાશાહ પાસે અભ્યાસ કર્યો, પણ ઉપનિષદો જેવો સૂફી ગ્રંથોથી એને સંતોષ ન થયો

ઔરંગઝેબ

ઔરંગઝેબે ગાદીએ આવ્યા પછી ધીમે ધીમે અકબરે દાખલ કરેલી અને જહાંગીરે તથા શાહજહાને ચાલુ રાખેલી રાજનીતિમાં ફેરફાર કરવા માડ્યો હિંદુ-મુસલમાન બંનેને સરખા ગણવાની અકબરની ઉદાર રાજ્યનીતિ છોડી દઇને ઔરંગઝેબે ધર્માધ રાજનીતિ ધારણ કરતા ૪ સ ૧૬૬૯માં પ્રાંતિક સૂબેદારો ઉપર હુકમ કાઢ્યો કે તેઓએ હિંદુ પાઠશાળાઓ તથા મદિરાનો નાશ કરવો આ રીતે સમગ્ર પ્રજાને કેળવણી આપવાના ગળધર્મને જો કે ઔરંગઝેબે તજ દીધો પણ મુસલમાન કેળવણીને પોષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો મુસલમાન બાળકોને કેળવણી આપવા માટે ઔરંગઝેબે કેવા પ્રયાસો કરેલા એ નીચેના દાખલાઓથી સમજશે

ઔરંગઝેમે ગુજરાતના દીવાન મહમ્મતખાનને અને ખીમ્મતખાનના દીવાનોને હુકમ કરી મોકલેલા કે જે વિદ્યાર્થીઓ મીઝાન વાતી શકે તેને ગળ્યની તિજેરીમાંથી પૈમાની મદદ કરવી. વળી એણે એવો હુકમ કાઢેલો કે અમદાવાદમાં, પાટણમાં અને સુરતમાં ત્રણ અધ્યાપકો વધારવા વળી ગુજરાતની મદદેમાઓની મરામત માટે અમુક ખર્ચ કરવાની મજૂરી આપી હતી. અકબરની ખાન સદરે અમદાવાદમાં ૪ તા ૧૬૯૭માં ૧૨૪૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચાને મદદેસા બાંધી અને પછી ઔરંગઝેમ પાસે મદદ માગી, અને ઔરંગઝેમે જાગીર આપી ઔરંગઝેમના વખતમાં શિયાલકોટ મોર્ડ વિદ્યાર્થાન હતું શિયાલકોટ-ઔરંગઝેમ સમયમાં કાગળો બનાવવાનું મોર્ડ રથાન હતું, અને કાશ્મીર ચાહો બનાવવા માટે પ્રખ્યાત હતું.

મોગલ રાજ્યની પડતીના ખીમ્મતખાનથી રોપાયાં હતા. એણે જે મહાન અકબરની રાજ્યનીતિથી વિરુદ્ધ હિંદુ મુમલમાનના વિરોધની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી, તે નીતિ જ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીનું સાધન થયું. ઔરંગઝેમ પછી એકમે સુલતાનોએ નહિ જેણે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હશે કે એકમે મદદેસા રચાવી હશે, પણ એમાં હવે વિશેષ નોંધવા જેણે નથી આ રૂકા અવલોકનથી હિંદિયા રાજ્યે કેળવણીની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી તે પહેલાં મુસલમાની સમયમાં કેળવણીની આ દેશમાં કેવી સ્થિતિ હતી અને મુસલમાન સુલતાનોએ કેળવણીને કેવું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, એ વિષે સામાન્ય ખ્યાલ વાચનારને આપ્યો હશે.

કેળવણીમાં ઉદાર નીતિ જ ફલપ્રાપ્ત થાય છે એમ અકબરની નીતિના ફોલો જોતા સમજાય છે ખાકી આ દેશમાં ગળ્યની મદદ વગર લોકો યથાશક્તિ સમયાનુકૂળ કેળવણી લેતા અને શિક્ષિત માણસોએ પોતાને ઘેર શીખવા આવનારને મફત શીખવવું એ શિક્ષિતોનો ધર્મ ગણાતો. અને કેળવણીના પ્રચારનો આ પ્રાચીન પ્રકાર મુસલમાની સમયમાં પણ જીવંત રહ્યો હતો; મુસલમાનોએ પોતે એ પ્રકાર મદદ કર્યો છે એ ખામ નોંધવા જેણે છે.

* Promotion of Learning in India during Mohmedab-rule ૬૫૨થી.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્પિતાલો

ઇસ્પિતાલ આધુનિક સંસ્થા છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે, અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા, એમણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું અને પોતાના દેશમાં ચાલતી દાકતરી વિદ્યાની કેળવણી શરૂ કરી તે સાથે જ વિદ્યાપતના ધોરણ પ્રમાણે ઇસ્પિતાલો પણ ભઠ્ઠી કરી. આપણા દેશની વર્તમાન ઇસ્પિતાલો પોતાના આદર્શને કેટલે અંશે અનુસરે છે એ વિચાર બાજુ ઉપર રાખી દાકતરી ઇસ્પિતાલોની સ્થાપના થઇ તે પહેલાં શી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ. અત્યારે તે ઇસ્પિતાલોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગે છે. ઇસ્પિતાલો વગર કેટલાં બધાં ગરીબ રાગીઓ રખડી જાય એ વિચારથી કમ્પ હૂટે છે. ઇસ્પિતાલો દ્વારા ભયંકર રાગોથી પીડાતા નિરાધાર દરદીઓને જે આરામ મળે છે તે કદપનાતીત છે. છતાં આ વીસમી સદીમાં આ દેશનાં લાખો ગામડાંઓ ઇસ્પિતાલ વગરના છે. ફક્ત મોટાં મોટા શહેરોમાં જ ઇસ્પિતાલો છે, અને ઘણાં ગામડાંઓ તો ઇસ્પિતાલવાળા કોઈ પણ શહેરથી એટલે દૂર હોય છે કે, એ ગામોની સામાન્ય વસ્તીને કોઈ દિવસ ઇસ્પિતાલનો લાભ મળે નહિ.

અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આજે જે સ્થિતિ ગામડાંઓની છે તે જ સ્થિતિ શહેરોની હતી. અત્યારે મોટા શહેરોમાં જે ઇસ્પિતાલો જોવામાં આવે છે, તેના દર્શન નહોતા થતા ગામડાંઓમાં અને શહેરોમાં બધે સરખી સ્થિતિ હતી. અલગતા વૈદ્યો અને હકીમો રાગીઓને દવા આપતા, એથી ઘણા વ્યાધિઓ દૂર પણ થતા હશે; પણ મોગલ સમયમાં કે તે પહેલાંના મુસલમાની સમયમાં નિગાહર દરદીઓનો જરાજર ઉપચાર થઈ શકે અથવા નિર્વિદ્ધે સ્વચ્છતા થઈ શકે એ માટે આજની ઇસ્પિતાલોને મળતી કોઈ સંસ્થા હોય એમ જણાતું નથી, પાદશાહો, શાહજાદાઓ અને મોટા અમીરો માંદા

પડે ત્યારે એમના મહેલનો અમુક ભાગ ઇસ્પતાલના રૂપમાં ફેરવાતો હતો અને રાત્ર્યના વૈદ્ય-હકીમોને એમની તહેનાતમાં રહેવું પડતું હતું, એ એક જાતની ઇસ્પતાલ; અને કોઈ દયાળુ તથા સાધનમંપજ વૈદ્ય કે હકીમ કોઈ વખત કોઈ કોઈ ગરીબ નિરાધાર દરદીને પોતાને ધેર રાખીને એની દવા કરે, એ બીજી જાતની ઇસ્પતાલ. આ સિવાય આપધીય ઉપચાર કે શસ્ત્રોપચાર માટે રાત્ર્યને ખર્ચ કે પ્રગતને ખર્ચ ચાલતી લોકોપયાગી સામાન્ય અંસ્થાઓ મુસલમાની સમયમાં હોય એવો પુરાવો જાણવામાં નથી. છતાં ભારતવર્ષે અંગ્રેજો આવ્યા પછી જ ઇસ્પતાલો જોઈ એમ નથી.

શુભ સમય

'... ઇ. સ. પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૪૧૧ સુધી) આ દેશમાં યાત્રા અર્થે પ્રવાસ કરનાર “ચીનાઈ બૌદ્ધ સાધુ ફાહ્યાન મગધદેશની એ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં લખે છે: “મગધદેશનાં બીજાં શહેરો કરતાં મગધનાં શહેરો મોટાં છે. લોકો સુખી અને સમૃદ્ધ છે અને ધર્માચરણમાં જાણે એકબીજાની રૂપર્યા કરતા હોય તેમ વર્તે છે. ધર્માદ્વા અંસ્થાઓ ધણી છે. ધોરી રસ્તાઓ ઉપર મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ છે અને રાત્ર્યધાનીના નગરમાં મંત્રકારી તથા પરોપકારી નગરજનોના દાનથી જીભી ચમેલી ધર્માદા ઇસ્પતાલો છે. કોઈ પણ જાતના રોગથી પીડાતા કોઈ પણ દેશનાં ગરીબ અને નિરાધાર દરદીઓ આ ઇસ્પતાલોમાં આવે છે. તેઓની પૂરી મંજાળ લેવાય છે. ચિકિત્સકો તેઓનો રોગ તપાસે છે તથા ઉપચાર કરે છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે પથ્ય અને આપધ તેઓને આપવામાં આવે છે. આ રીતે દરદીઓ આ ઇસ્પતાલમાં પૂરા આરામથી રહી શકે એવી બધી સગવડ છે અને જ્યારે તેઓ સાજાં થઈ જાય છે ત્યારે ખુશીથી જઈ શકે છે.”

(Travels, Ch. XXXII)

આ વર્ણન ધર્માદા દવાખાનાનું નથી પણ રીતસર ઇસ્પતાલનું જ છે. ફાહ્યાને મગધના મુખ્ય નગરમાં આવી ઇસ્પતાલ જોવાનું નોંધ્યું છે. આ બૌદ્ધ યાત્રી પોતાના કાર્યમાં એટલો તલ્લીન હતો કે તેણે એ વખતની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિગતો જાગ્યે જ નોંધી છે. આ ચીનાઈ યાત્રીનું બધું ધ્યાન બૌદ્ધ તીર્થોનાં દર્શન

કરવામાં, બોદ્ધ ગ્રંથો જોવામાં તથા ઉતારવામાં અને બોદ્ધ કથાઓ તથા ચમત્કારો સાંભળવામાં એટલું ગ્રંથ રોકાયેલું હતું કે, જે ચક્રવર્તી મહારાજના રાજ્યમાં એ પ્રવાસી છ વર્ષ રહ્યો, તે રાજ્યનું નામ પણ પોતાના પ્રવાસ વર્ણનમાં નોંધ્યું નથી. આવા સંભારથી વિરક્ત માધુએ બીજા શહેર વિષે નોંધ નથી કરી માટે બીજા કોઈ શહેરમાં ઇસ્તિખતાલો નહિ હોય એમ કહેવાનું નથી. જે એક શહેરના દાનગર ધાર્મિકોને સૂઝ્યું તે બીજા શહેરના દાનગરોને ન સૂઝ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. રથજે રથજે સેકડો મંધાગારોને નભાવનાર શ્રીમન્તો મોટાં મોટાં શહેરોમાં એકજે ધર્માદા ઇસ્તિખતાલોને પણ નભાવે એ સંભવિત છે.

આવો મંજવ માનવા માટે કારણો છે. ચીનાઈ પ્રવાસીએ મગધના મુખ્ય નગરમાં જોયેલી ઇસ્તિખતાલ કાઈ અકસ્માત પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં એ જ રથજે બિગી નીકળી નહોતી. અલબત્ત, એટલું ખરું કે જેમ શુભ યુગમાં આ દેશની સર્વ વિદ્યાકળાઓમાં અસાધારણ તેજ આવ્યું હતું, તેમ આ ઇસ્તિખતાલની સંસ્થામાં પણ મહારાજાધિરાજ અદ્રશ્ય વિક્રમાદિત્યના સમયમાં ધણી ઉન્નતિ થઈ હશે. પણ એ મંસ્થાનુ મૂળ જોવા માટે તો મૌર્ય સમયના ઇતિહાસમાં તથા આયુર્વેદના પ્રાચીન માહિત્યમાં દષ્ટિપાત કરવો પડશે.

મૌર્યકાળ

ત્રિપદર્શી મહારાજ અગોકના ઉત્કર્ણ શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, “ દેવાના ત્રિપદર્શી ગગનએ પોતાના રાજ્યમાં અને સિલોન, સતીયપુત્ર, કેરુલપુત્ર વગેરે પડોશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાસ્થાનો બધાબધા હતા અને દવાઓ, ત્યાં ન હોય તે મગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી ” (Rock Edict 11). મહારાજ અગોકના આ ચિકિત્સાસ્થાનો વિષે કોઈ વધારે વિગતવાર માહિતી મળતી નથી. એટલે એ કેવળ ધર્માદા દવાખાનાઓ હતા કે ઇસ્તિખતાલો એ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ સજાત ઇસ્તિખતાલો હોવાનો છે. પશુઓ માટે તો ઇસ્તિખતાલો હોય તો જ કામની. આ મૌર્ય ચક્રવર્તીએ શરૂ કરેલી ધણી પ્રયાઓ પાછળના રાજ્યોએ ચાલુ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીકમાં સુધારા-વધારા પણ કર્યા છે. કેટલીક પ્રયાઓનો મૌર્ય સામ્રાજ્યના અંત

સાથે જ અંત આવ્યો એ વાતની ના નથી, પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની પ્રથા ગુપ્ત સમય સુધી ચાલુ રહી હતી, અને રાગ્નઓની બોગ્ન ધર્મ-કાર્યોની બાબતમાં જેમ શ્રીમંત પ્રગ્નજનો દરીદ્રાર્થ કરતા, તેમ ધર્મોદા ઇસ્પિતાલોની બાબતમાં પણ કરતા એમ શાધ્યાનની નોંધ ઉપરથી જ જાણાય છે.

આયુર્વેદમાં ઇસ્પિતાલો

જો ઇસ્પિતાલ જેવી મંસ્થા વિષ્ણુમાન હોય તો એ સંસ્થામાં કામ કરનાર ચિકિત્સકોના સાહિત્યમાં એ મંસ્થાની યોજના તથા બ્યવસ્થા માટે સૂચનાઓ હોવી જોઈએ, અને ખરેખર આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાં ઇસ્પિતાલો સંબંધી કેટલાંક સૂચનો મળે છે. ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ઉપકરણનીય નામના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “પહેલાં તો વાસ્તુવિદ્યામાં કુશળ માણસે (એન્જિનિયરે) એક બાલુએથી ખુદ્દી હવા આવે એવું, પણ પવનના ઝપાટા ન આવે એવું, અંદર સહેલાઈથી દરફર થઈ શકે એવું, આડા મોટાં મકાન વગરનું, ધૂમાડો, તડકો અને ધૂળ અંદર આવી ન શકે એવું, તથા અનિષ્ટ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ પ્રવેશ ન કરી શકે તથા જરૂર પ્રમાણે પગથિયાં, પાવખાનું, સ્નાનભૂમિ (બાથરૂમ) રસોડું વગેરેવાળું મજબૂત તથા સુંદર ધર કરવું.”^૧

આ પ્રશસ્ત ગૃહમાં “શીલ, સૌમ્ય, આચાર, અનુરાગ, દક્ષતા વગેરે ગુણોવાળા તથા બધા કામમાં હોશિયાર એવા રસોઇવા, નવડાવનારા, સંવાહક (ચાપી કરનારા), દરદીને હેરવફેરવ કરનારા, પથારી કરનારા, આયુષ આંડનારા વગેરે પરિચારકો રાખવા” (ચ સુ. અ-૧૫). આ પરિચારકો ઉપરાંત દરદીના મનને ખુશી રાખવા ગાયન, વાદન, કથા, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેમાં કુશળ એવા દરદીના મનનો અભિપ્રાય સમજી જનારા લાઈબ્રેરીયા તથા પક્ષીઓને તેમ જ હરિણ વગેરે પશુઓને પણ આ ગૃહમાં રાખવાની ચરકાચાર્ય

૧ તથા ૧. દ્રઢ નિવાર્ત પ્રવાતૈકદેશ મુલપ્રથિચાતુમ્નુપન્યક ધૂમાતપર-
જસામનભિગમનીયમનિટ્યાના ચ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનાં રોપાનોલુપ્તલમુમલ્લવર્ચઃ
સ્થાનસ્નાનભૂમિમદ્ધાનસોપેતં વાસ્તુવિદ્યાગુશલ. પ્રશસ્તં ગૃહેત્ર તાવપૂર્વમુપકન્યયેત્ ।

બાલામેણુ કરે છે. વળી ગાય રાખવાનું ખાસ કશું છે તે તો એનું દૂધ દરદીના ઉપયોગમાં આવે એ માટે હશે દરદીને સૂવાખેસવા માટે યોગ્ય સાધનો, પથારી, ઝોછાડ, ઝોશીકું, જળપાત્ર, ચમચા, તેજ, માલિશ કરવાનાં સાધનો, સ્વેદ આપવાનાં સાધનો, ઝાડો, પેશાબ, તથા બિયરી માટે યોગ્ય પાત્રો, ખરદી (એનિમા)નાં માધનો, ફસ-ખોલવાનાં સાધનો તથા શસ્ત્રકર્મ માટે ઉપયોગી શસ્ત્રો, તથા જુદા જુદા યુક્ત-ઉપયોગવાળી દવાઓ વગેરે બધી માધન સામગ્રી આ ધરમાં આગળથી રાખવી એમ ચરકાચાર્યે સૂચના કરી છે. સામાન્ય વાંચનારને આ બાબતની વિગતો નિરુપયોગી હોવાથી અહીં નથી આપી. (નુઓ; ચ. સુ-અ-૧૫)

સુશ્રુત

આ વર્ણન રાગન કે શ્રીમત માટેની ખાનગી ઇરિપતાલનું જ છે એમ શકા નથી. સુશ્રુતે સામાન્ય ઇરિપતાલનું જુદું વર્ણન આપ્યું નથી પણ શસ્ત્રકર્મ કરવું હોય ત્યારે શું શું પહેલેથી તૈયાર રાખવું તથા પાસે હોય માણસો રાખવા તે કહ્યું છે. (નુઓ, સુશ્રુત, સૂ. અ. ૫). વળી "જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય તેને માટે ખાસ સુંદર, સ્વચ્છ ગૃહ કરાવવું જોઈએ એમ કહ્યું છે. પ્રશસ્ત વાસ્તુવાળા, પવિત્ર તડો ન લાગે એવા તથા પવનના ઝપાટા વગરના ધરમાં જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય, તેને રાખવાથી તેને શારીર તથા માનસ-રોગો થતા નથી આવા ગૃહમાં શરીરને ખૂંચે નહિ એવી, સુંદર, પૂર્વ દિશામાં ઝોશીકાંવાળી પથારી રાખવી. આ પથારીમાં મીઠાખોલા તથા અનુકૂળ મિત્રો સાથે દરદીએ બેઠેલ એસવું-સૂવું; કારણ કે અનુકૂળ મીઠાખોલા તથા આશ્વાસન આપતા મિત્રો કથાઓથી મણની વેદનાને બૂઝાની દે છે ૨"

૨ મળિન પ્રથમેવાગારમન્વિઠેત્તચાગાર પ્રશસ્તવાસ્વાદિકં કાર્યમ્ ।

પ્રશસ્તમાસ્તુનિ ગૃહે શુચાગાતપર્વાર્જિતે ।

નિગ્રાતે ન ચ રોગા સ્યુ શારીરાગમ્નુમાનસા ॥

તસ્મિન્શયનમસમ્પ્રાધ સ્વાસ્તીર્ણ મનોજ પ્રાપ્તિશરસ્ક કુર્ચત ।

તસ્મિન્નુદ્ધદિરનુદ્ધૈ પ્રિયવદૈરણાસ્યમાનો ચયેષ્માસીત ।

સુદ્ધદો તિસિપન્નાશુકચામિર્મળવેદના ।

આશ્વાસ્યન્તો બહુસસ્પલુક્તા પ્રિયવદા ॥ સુશ્રુત. સૂ-અ-૧૬

આ પ્રમાણે એ મહાન શસ્ત્રચિકિત્સકે (સર્જને) ચોતાના વાહકાઈ કરવાના ઓરકા (ઓપરેશન રૂમ) તથા તેના દરદીઓ (મર્નિકલ વોર્ડ) વિષે જ સૂચના આપી છે.

ચરકાચાર્યે ઉપર કહેલી સામાન્ય ઇસ્પતાલ ઉપગત ખાસ સૂતિકાગાર (સુવાવડની ઇસ્પતાલ) બંધાવવાની તથા એમાં આગળથી શું શું રાખવું તથા કોણ કોણ માણસો ગખવાં એ ગંભીર સવિસ્તર સૂચના કરી છે. (જુઓ; ચ, દા, -અ-૮), અલગત, આ સૂચનાઓ હાલના નિયમેને અનુસરીને નથી પણ એ વખતના જ્ઞાન અને રિવાજને અનુસરતી છે.

ચરકાચાર્યે કુમારાગાર કેવું કરવું તથા એમાં કઈ કઈ વસ્તુઓ રાખવી એ વિષે પણ સૂચના કરી છે (જુઓ; ચરક દા-અ-૮). પણ આ કુમારાગાર રોગી બાળકોની ઇસ્પતાલ રૂપ નથી, પણ તંદુરસ્ત બાળકોને રાખવા માટેનું ખાસ ઘર છે. એટલે એનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ ઉપગત યુદ્ધ વખતે તક્ષવાર, બાણ વગેરે હથિયારોના જે ધા વાગે. તેના ઉપર પાટાપોટી માટે શસ્ત્રવૈદ્યની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં તો શસ્ત્રચિકિત્સાનો વિકાસ આ યુદ્ધની શસ્ત્રક્રિયાને અંગે થયો છે. શસ્ત્ર વૈદક માટે શસ્ત્રતત્ત્વ નામ આયુર્વેદના માર્ગલ કાળથી વપરાય છે. બાણના કૂળા, કાટો, કાકરી, કચરો વગેરે બહારના પદાર્થો શરીરમાં પેસી જઈને પીડા કરે તે શસ્ત્ર. એ શસ્ત્રને બહાર કાઢી શરીરને ફરી તંદુરસ્ત બનાવનાર શસ્ત્ર તે શસ્ત્રતત્ત્વ આ રીતે શસ્ત્રતત્ત્વ શબ્દમાં જ શસ્ત્રચિકિત્સાના વિકાસનો ઇતિહાસ ગૂઢ રહ્યો છે. અને લગાઈયા જેને ધા વાગ્યા હોય તેને મલમપટ્ટા વગેરે કરવા માટે કામચલાઉ ઇસ્પતાલ જેવું જૂના વખતમાં પણ ઊંચું કરવું પડતું હતું, સુત્રોતે લખ્યું જ છે કે:—

સ્કન્ધાવારે ચ મહતિ રાજગૃહાદનન્તરમ્ ।

મવેન્ત્રાભિહિનો નિચ્ચ સર્વોપવરણાન્વિત ॥

સુધુત, સુ. અ. ૩૪, ઓ. ૧૨

અર્થ:—“ મોટા લશ્કરમાં રાખના ઘર (તંત્ર)માં બધાં સાધનો સહિત હેમેશાં વૈદે હાજર રહેવું ”

આ લશ્કરી દાકતરનું મુખ્ય કાર્ય એ વખતના ધોરણ પ્રમાણે રાજના દેહનું શત્રુએ ચોળેલા ઝેર, ધા વગેરેથી રક્ષણ કરવું એ હતું. (જુઓ; એનન સ્ત્રો-૩). પણ આ લશ્કરી દાકતરના તંબુમાં ઝેર, ધા વગેરેથી પીડાતાં બધા માણસો (સિપાઈઓ) આવતા અને તેની ચિકિત્સા આ વૈદ્યને કરવી પડતી. સુશ્રુતે જ રૂપૃષ્ઠ કહ્યું છે:—

તત્રસ્થમેનં ધ્યજવયસઃ સ્થાનિમમુન્નિદ્રિતમ્ ।

ઉપગર્પન્ત્યમોદેન વિવગ્નવ્યામયાર્દિતા ॥

(એનન. સ્ત્રો. ૧૩)

અર્થ:—“ત્યાં રાજની પાસેના તંબુમાં રહેલા ધ્વજ પેઠે યશ અને ખ્યાતિથી ઊંચા દેખાતા વૈદ્ય પાસે ઝેર અને શસ્ત્રથી પીડાયેલા બધા બૂલ વગર આવે છે.”

હાલની ઝેરી હવા પેઠે શત્રુના રસ્તામાં પાણી અનાજ, ખડ વગેરે ઉપર ઝેર નાખવાના પ્રયોગો શત્રુઓ તરફથી બહુ કરવામાં આવતા અને વૈદ્યને લશ્કરને સાવચેત રાખવું પડતું તથા ઝેરની અસર થવા પછી તેના વાળણના ઉપાયો કરવા પડતા. લશ્કરમાં હાથી, ઘોડા, બળદ, વગેરે પશુઓને પણ ઝેરની અસરમાંથી બચાવવાની સૂચના સુશ્રુતે આપી છે; (જુઓ; સુશ્રુત કલ્પસ્થાન અ-૩). વૈદ્યના આ કાર્યની કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રે પણ નોંધકરી છે. આ બધા ઉપરથી જૂના વખતમાં કૌર્મિક જાતની લશ્કરી ઇસ્તિપતાલો હતી એમ રૂપૃષ્ઠ જણાય છે.

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી જૂના વખતમાં કૌર્મિક જાતની ઇસ્તિપતાલો હોવા બાબત શકા રહેતી નથી પણ ચરકે સૂચવેલી ઇસ્તિપતાલ આમ ગ્રાજને ઉપયોગી બહેર ઇસ્તિપતાલ નથી. ચરકાચાર્યે તો રૂપૃષ્ઠ કહ્યું છે કે, દ્રહ ચલ્લ રાજાન રાજમાત્ર અન્ય વા વિપુલદ્રવ્ય સમૃતસંભાર યમ્ન વિરેચન વા પાયયિતુ કામેન મિજગ્વા । અતલ્લખ કે, “રાજા કે રાજા જેવા પુષ્કળ દ્રવ્યવાળા અને બધા સંભાર એકઠા કરી શકે એવાને વમન કે વિરેચન પાવાની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યે આ બધી ઇસ્તિપતાલની તૈયારી (દરદીને ખરચે) કરવી. ટુંકામાં રાજાઓ, શ્રીમત લોકો તથા લશ્કર માટે જ શરૂઆતમાં કોઈ જાતની ઇસ્તિપતાલની સગવડ આપણા દેશમાં થઈ છે. પરન્તુ આ ઇસ્તિપતાલોને અંગે ઇસ્તિપતાલમાં શુ શું

સામગ્રી જોઈએ વગેરે આવશ્યક વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ ચરક-મુશ્કતના વખતના વૈદ્યોએ કરી લીધો હતો.

ગૌત્મ ધર્મની છાપ

આ સ્થિતિમાં ગૌત્મ ધર્મની દયા અને દાનની લાવનાની અમર નીચે શ્રદ્ધાળુ ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમન્તો નિરાધાર અને ગરીબોને અર્થે ધર્મોદાર ઇસ્પતાલ માટે મોટાં દાન આપવા તૈયાર થયા હશે. ગૌત્મ ધર્મના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, વિશાખા નામની ગૌત્મ સાધ્વીએ જમવાન શુદ્ધ પાસે આઠ વરદાન માગતાં એક વરદાનમાં એવું માગ્યું કે, પોતાના જીવનપર્યંત રોગી માટે પથ્યયોજના, પરિચારક માટે ભોજન-વ્યવસ્થા અને રોગી માટે ઔષધવ્યવસ્થા એટલું સંધમાં પૂરું પાડવાની પોતાને રાજ આપવી. કારણ કે આ બાજતની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો રોગી બિશ્ત્રુ યોગ્ય પથ્ય તથા યોગ્ય ઔષધ વગર વધારે મોટા પડે કે મરી જાય અને પરિચારક બિશ્ત્રુને પોતાના ભોજન માટે બહાર જવું પડે તો એ દરદીની પરિચર્યા શી રીતે કરી શકે? (જુઓ; મહાવહા, ૮-૧૫-૯). મહેર ઇસ્પતાલની ઉત્પત્તિનું મૂળ આ વાતમાં બરાબર કહ્યું છે. ઉપરના ઉતારામાં પરિચારકની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. ચરક-મુશ્કતમાં પણ પરિચારકને વૈદ્ય જોડેલો જ આવશ્યક માન્યો છે. સફળ ઉપચારનાં ચાર અંગોમાં વૈદ્ય અને રોગી સાથે પરિચારક પણ એક અંગ છે. પરિચારક “ઉપચારમાં મમજવાળો, ડાહ્યો, દરદી ઉપર પ્રીતિવાળો, અને પવિત્ર હોવો જોઈએ” એમ ચરકે કહ્યું છે (ચ. સ. ગ. ૧, ગ્લો ૬) આજની જેમ જૂના વખતમાં માત્ર ઓછા જ પરિચર્યાત્રી કામ કરે એવું ધોરણ નહોતું પણ પુરુષો પાસે પુરુષ પરિચારિકા અને સ્ત્રીઓ પાસે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ એવું ધોરણ દેખાય છે.

મહાવહાનો ઉપર કહેલો ઉતારો જોતાં કદાચ મહારાજા અશોક પહેલાં નાના પાયા ઉપર ધર્મોદાર માર્વજનિક ઇસ્પતાલો ચાલુ થઈ હશે, પણ મહારાજા અશોકે એ સંસ્થાને સાર્વજનિક રૂપ આપ્યું અને રાજ્ય તરફથી ધર્મોદાર ઇસ્પતાલો ચાલુ કરવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું. એટલે મહારાજા અશોક પછી તો ધર્મિષ્ઠ શ્રીમન્ત લોકોનાં દાનોથી તથા રાજ્ય તરફથી એમ બે ય રીતે ચાલતી ઇસ્પતાલો આ દેશમાં થોડી ધણી સંખ્યામાં હોવાનો સંભવ છે. વળી પાછળથી જેમ વાવ, કુવા, નળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાનું મોટું પ્રુણ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ ગણાવ્યું

છે, તેમ આરોગ્યશાળા (ઇસ્તિખતાલ) બધાવવાનું પણ ઘણું પુરૂન જુદી જુદી સ્મૃતિઓમા કહ્યું છે જેમાદ્રિએ ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિમા નિશ્ચામિત્ર, સવર્ત, અગસ્ત્ય, સૌરપુરાણુ નન્દીપુરાણુ તથા રક્ત્ત્વપુરાણના અનેક વચનો આરોગ્યદાનનો તથા આરોગ્યશાળા બધાવવાનો મહિમા બતાવનારા ઉતાર્યા છે દાખલા તરીકે રક્ત્ત્વપુરાણનું વચન જોઇએ —

આરોગ્યગાન ચ કુર્યાત્ મહાવૈદ્યપુસ્કૃતા ।

સર્વોપનરણોપેતા તસ્ય પુણ્ડ્રફલ સૃજ ॥

× × ×

મ્રદક્ષત્રિય વિટ્તશ્ચારોગાર્તાપરિપાલ્ય ચ ।

ચપુષ્ય મહદાપ્રોતિ ન તત્સર્વેર્મહામૃતૈ ॥

મોટા વૈદ્યની દેખરેખવાળી તથા બધા માધનોવાળી આરોગ્ય શાળા જે કરે તેનું પુણ્યફળ સાબળો રાગથી પીડાતા બાલકશ્ચ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને (આરોગ્યશાળામા) પાળવાથી જોટલું પુણ્ય મળે છે તેટલું મોટા યજ્ઞોથી પણ નથી મળતું ”

હર્ષવર્ધન

આવી આરોગ્યશાળાઓ મહારાજા અશોકના વખતથી ચાલુ થયેલી તે ઘણા વર્ષો સુધી આ દેશમા ચાલુ રહી ઉપર ગ્રુપ સમયનો દાખલો આપ્યો છે પણ એ વખતે ઇસ્તિખતાલોનો પ્રચાર મામાન્ય હોવાના ખીન પણ પુરાવા છે પ્રખ્યાત ચીનાઈ મુસાફર હુઆનચંગ શ્રીહયવર્ધન શીનાહિલ્લની રાજ્યપ્રથાનું વર્ણન કરતા લખે છે કે તેણે (હર્ષવર્ધન) આખા આર્યાવર્તમા બધે શહેરો અને ગામડાઓના મોટા ગરતાઓ ઉપર ઠેંગણે ઠેંગણે પુણ્યશાળાઓ બધારી છે જેમા મુસાફરો તથા ગરીબો માટે અન્નપાણીની વ્યવસ્થા સાથે મક્ત દવાઓ આપના માટે વૈદ્યોને ગણેના છે (Beal's Record Vol I p 214) વળી એ જ મુસાફર બિખ્ખુશ્રુત વિશતિકાટિના પિતાએ પોતાના ઘરથી હિમાલય સુધી એક પછી એક પુણ્યશાળાઓ બધાવાનું તથા તેમા કીમતી દવાઓ મુસાફરોને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા પોતાના સેવકો મારફત કર્યાનું લખે છે (એનન Vol II p 188) આવી પુણ્યશાળાઓ આ દેશમા સનન હોવાનું તથા સાગ ગામઓ પણ આવી પુણ્યશાળાઓ બધાવતા એમ મુવાનચંગ કહે છે (એનન

Vol. I p. 165 તથા 198). સુવાનચંગની આ પુસ્તકાળાઓ ઇસ્પતાલો કરતાં ધર્મશાળા તથા અનાથાલયના મિશ્રણને મળતી વધારે લાંબી છે; પણ એટલું ખરું કે, એમાં ગરીબ અને અનાથ માટે અનવચ્ચ સાથે આપંધદાનની યોજના હતી.

જૌદ માહિત્યના મહાવશ નામના અધર્માલુદામના પુત્ર ઉપતિરસે અપગ માણસો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને અંધ તથા રોગથી પીડાતા માણસો માટે ઇસ્પતાલ બંધાવવાનું લખ્યું છે. લુધદાસે પોતે પણ દર દર ગામ દીક એક વૈદ્ય રાખવાનું તથા અપગ અને નિરાધાર માણસો માટે અનાથાલયો બંધાવવાનું એ જ અર્થમાં લખ્યું છે.

દક્ષિણ (૧૦૧૭)

આ પ્રમાણે અમીકના વખતથી શરૂ થયેલી અને શુભ સમયમાં પૂરા રવરૂપમાં ખીલેલી ઇસ્પતાલની મંરથા ફેટલો વખત ચાલી અને ક્યારે બંધ પડી, એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. પણ શ્રીહર્ષવર્ધન શીલાદિત્યના અવસાન પછી ઉત્તર ભારતમાં કોઈ ચક્રવર્તી રાજા ન થયો દેશ નાના નાના રાજાઓમાં વહેંચાઈ ગયો. એ રાજાઓ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. મુમલમાનોનો ઉપદ્રવ દિન-પ્રતિદિન વધતો ગયો. એ રિયતિમાં ગ્રામીન સરથાઓ છિલચિલ થઈ જવાનો ઘણો અંતવ છે. ગમે તેમ હો પણ આ વિષય સંબધે, ઉત્તર ભારતનો એક પણ જૂનો ઉત્કૃષ્ટ લેખ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી. પણ દક્ષિણ ભાગતમાથી ફેટલાક જૂના લેખો મળ્યા છે, જે આ વિષયમાં જોવા જેવા છે દક્ષિણ ભારતમાથી આયુર્વેદ મંદીર્ જેટલા ઉત્કૃષ્ટ લેખો

૩ ચરકેશ્વર (આરોગ્ય) મુદ્દ તેા યુનાની (ગ્રીક) Iatrumને મળવ લાગે છે એમાં પણ ચરકે ગામ્યા ■ તેવા યત્ર, શસ્ત્ર વગેરે સાધનો રાખવાનું તથા પવન અને વાયુ ન લાગે તેવી રીતે એ બાપવાનું ઢાલપોકેટિસે કહ્યું છે. (જુઓ, Works of Hippocrates, Syd. Soc. Vol. II page 470)

પણ ફાદ્દપાને ભેષ્ય ઇસ્પતાલ તેા અધુનિક ઇસ્પતાલને મળતી જણાય છે. અને ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે, આવી વ્યવસ્થિત ઇસ્પતાલ નર્મતમાં બીજે ક્યાય એ વખતે હતી નહિ. એના કહેવા પ્રમાણે યુરોપની જૂનામાં જૂની ઇસ્પતાલ ધણુ કરી પારીસની Maison Dieu હોવાનો સંભવ છે; જે ઇ. સ. સાતમા શતકમાં બંધાઈ છે. (જુઓ, Smith's Early History of India, 3rd Ed ■ 269).

મળ્યા છે તેમાં જૂનામાં જૂનો મધુરકાપમડાનાન્તર્ગત ચેમલપટુમેડળના તિરુમકુડલ ગામમાં શ્રી. વીરચોલ રાજ્યએ આપેલું શાસન છે. વીર રાજેન્દ્ર દેવ નામના ચોલ રાજ્યએ પોતાના રાજ્યાલિપેકે પછી તરત જ ઇ. સ. ૧૦૬૭માં આ શાસન પ્રગટ કરેલું છે; જે ઉપર્યુક્ત ગામના શ્રી. વેંકટેશ્વરદેવના મંદિરનાં ગર્ભગૃહની એક દીવાલના પથરા ઉપર કોતરેલું છે. આ શાસનમાં ભગવાન વેંકટેશ્વરના નિત્યોત્તમવાદિકના ખર્ચ માટે, પાઠશાળાના ખર્ચ માટે તથા વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્ય અર્થે સ્થાપેલા એક ઉત્તમ આતુરાલયના ખર્ચ માટે દાનની વ્યવસ્થાનો લેખ છે. આ શાસનમાં કહેલાં આતુરાલય-ઇતિહાસની વિગત શાસનના શબ્દોમાં જ નીચે આપી છે:

“આ આતુરાલયનુ નામ વીરચોલેશ્વર આતુરાલય છે. આમાં ૧૫ દરદીઓ રાખી શકાશે. આમાં ૧ કાર્યચિકિત્સક (Physician), ૧ સર્જિક (Surgeon), ૨ પુરુષ પરિચારિકા, ૨ સ્ત્રી પરિચારિકાઓ, ૧ સેવક, ૧ ધોળી, ૧ દ્વારપાલ અને ૧ કુંભાર, એટલા માણસો તેનાં તેના કામ માટે રાખવા.” આમના દરેક માણસનું કર્તવ્ય તથા એનો પગાર પણ લખ્યો છે. દાખલા તરીકે “આલપાકનો રહીશ કોદંડ રામાચલ્યામલદર અહો કાર્યચિકિત્સક રહેશે; જેને પગાર તરીકે ત્રણ કુરિણિ જેટલું ધાન્ય મળશે. (કુરિણિ, નાડી વગેરે દાણાના માપના દ્રવિડ નામો છે) સર્જિકસને રોજ એક કુરિણિ જેટલું ધાન્ય મળશે, ચિકિત્સામાં ઉપયોગી ઔષધિઓ લઈ આવવા, ઔષધ પકાવવામાં ઉપયોગી લાકડા વગેરે લઈ આવવા માટે તથા દવાઓ તૈયાર કરવા માટે એ પુરુષ પરિચારિકા (નોકર) રાખવા; જે દરેકને રોજ એક કુરિણિ જેટલું ધાન્ય આપવું. દરદીઓની સેવા માટે તથા ખીજુ કામ કરવા માટે એક જુદો પારિચારક રાખ્યો છે, જેને એક નાડી જેટલું ધાન્ય આપવાનું હરખ્યું છે. દરદીઓને વખતસર યથાયાગ્ય દવા તથા પલ્લ વગેરે આપવા તથા તેની પરિચર્યા માટે એ સ્ત્રી પરિચારિકાઓ (nurses) રાખી છે. તેને હમેશાં ચાર નાડી જેટલું ધાન્ય આપવું. દરદીઓના કપડાં ધોવા માટે એક ધોળી અને આતુરાલયમાં ઉપયોગી માટીના વામણો બનાવવા માટે એક કુંભાર રાખ્યો છે. આતુરાલયમાં એક દ્વારપાલ રાખ્યો છે, જેને ચાર નાડી જેટલું ધાન્ય આપવું. દરદીઓને સૂવા

'માટે સાત કટ (ખાટલા કે સાદી ?) આપવા અને રાત્રિએ દીવા
'માટે ૪૫ નાડી જેટલું તેલ દર વર્ષે આપવું. આતુરાલયમાં ચિકિત્સા
'માટે ખાલી રસાયન, વાસાદરિતકી, ગોમૂરદરિતકી, દશમૂલદરિતકી,
ઉત્તમકર્ણાદિ તેલ, ખલાકુરંટકાદિ તેલ, લશુનાઘેરંક તેલ, મિસ્વાદિધૂત,
મંદૂરપટક, દ્રવવર્તિ, સુનેત્રવર્તિ, કસ્યાણુલવણ, વગેરે એકવીશ દવાઓની
એક પેટી કરાવી છે." આ દવાઓનાં માપની તથા ખીણ પણ
'વિગતો આ લેખમાં આપી છે, જે વિસ્તારભર્યા હોડી દોધી છે.

સુર્યમંડલમાંના મલકાપુરમાં એક મોટી શિલા ઉપર ઠાકતીય
વંશના મહારાજ શ્રી. મણુપતિદેવ (૧૧ મું શતક) નું એક શાસન
કોતરેલું મળ્યું છે; જેમાં તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે, વિદ્યાલય માટે
તથા દેવમંદિર માટે જુદાં જુદાં દાનો આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે સાથે
'પ્રસૂતિશાળાને તથા આરોગ્યશાળાને તેમ જ પંચબાખ્યાકાર વૈદને,
પ્રત્યેકને બળ્લે પુદ્ધિ જેટલું ભૂમિદાન આપવાનું કહેલું છે. એક પુદ્ધિ
જમીન હમણાંના ધોરણ પ્રમાણે દસ એકર જેટલી થાય છે. (ઉપરના
બંને લેખો માટે જુઓ સદગત પંડિત ડી. ગોપાલાચાર્યનું દક્ષિણભારતમાં
આયુર્વેદવિદ્યાનો પ્રચાર નામનું બાપણ, આ.—વિ.—૧૯૭૪).

ઉપસંહાર

ઉપરના બંને લેખો અગિયારમા શતકના છે. એ ઉપરથી ૧૧મા
શતક સુધી દક્ષિણમાં તે પ્રાચીન પદ્ધતિની ઇસ્તિતાલો ચાલુ હતી
એમ જણાય છે. કદાચ ઉત્તરમાં પણ એ વખત સુધી ચાલુ હોય.
આ લેખોમાં જે વિગતો આપી છે તે આયુર્વેદિક સાહિત્યને અનુસરતી
છે અને જૂની ઇસ્તિતાલોનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપયોગી છે; એટલે
પહેલો લેખ જરા વિસ્તારથી આપ્યો છે. આ પછી અઢીસો વર્ષની
અંદર મુસલમાનો દક્ષિણમાં પણ પેઠા અને જૂનાં રાજ્યો તથા જૂનાં
મંદિરો સાથે આ જૂની ઇસ્તિતાલો પણ નાશ પામી હશે એમ સંભવ
છે. પણ આ મંર્યાના નાશનું ખરું કારણ તો વૈદ્યવિદ્યામાં પોતામાં
પેઠેલો રોગ જ છે એમ મને લાગે છે.

ચરક-સુશ્રુતના વખતના આયુર્વેદના આચાર્યોએ પરમ શોધકશુદ્ધિથી
તથા તેજસ્વી પ્રતિભાશક્તિથી વૈદાનાં જુદાં જુદાં અંગો (આઠ મળુવામાં
આપતાં)ની અપૂર્વ શોધ અને વિકાસ કર્યો. વૈદાનાં વિવિધ અંગોના

વિકાસ સાથે જ સ્વાભાવિક રીતે જ વૈદકવિકાસ માટે આવશ્યક ઇસ્તિખતાવ જોવી સરસ્યા પણ જન્મી શરૂઆતમાં અમુક વર્ષ માટે યોગ્યેલી આ મર્યાદા બૌદ્ધ ધર્મના તથા અશોક મહાગબ્બના દયા-દાનધર્મના પ્રભાવ વડે ઇ. મ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં સાર્વજનિક બની સ્માર્ત આહુત્યધર્મે પણ આ મર્યાદાને દાનયોગ ગણી અને ગ્રુમ સમયમાં આ ઇસ્તિખતાલની મર્યાદા ખૂબ ઉભરજાણ રૂપમાં દેશભાગમાં વ્યાપક થઈ ગઈ પણ આ સમયમાં જ આયુર્વેદનો વિભાગ અટકી ગયો હતો વૈદ્યામાં નવું શોધવાની શુદ્ધિ ચાલી ગઈ હતી જૂના પુસ્તકો ભણીને વૈદ થનારા વૈદો બધે દેખાતા હતા વૈદાના વિકાસ માટે આવશ્યક શારીર (anatomy)નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો બધે ચર્ચ ગયો હતો કારણ કે સમસ્તપર્શ અપવિત્ર ગણાના લાગ્યો હતા વૈદો અપવિત્ર ગણાવા લાગ્યા (જુઓ મનુ સ. ૧) શારીરજ્ઞાન ઘટવા સાથે શસ્ત્રચિકિત્સા પણ બધે ચર્ચ ગઈ ઉપરના લેખમાં શસ્ત્રચિકિત્સકને પરિચારક જોટલો જ પગાડ આપવાનું કહ્યું છે એ આ અધોગતિની નિશાની છે ચરકસુશ્રુતના વખતમાં તો શસ્ત્રચિકિત્સક સામાન્ય વૈદ કરતા આજની પેઠે વધારે લાભ મેળવતો હશે એમ દેખાય છે ગ્રુમ વખત પછી ધીમે ધીમે દેશીવૈદાની અધોગતિ જ થતી ગઈ નવી શોધ તો બધે ચર્ચ, પણ જૂના મર્યાદા પૂરા સમજવા પણ મુશ્કેલ ચર્ચ પડ્યા દશમાં અગિયારમાં સદીના નીકાડારે ચરક-સુશ્રુતના શારીરવર્ણનો કાર્ષ દિવસ શરીર ચીરીને જોયેલું ન હોવાથી બગાડ સમજ્યા પણ નથી આ સ્થિતિમાં માત્ર જૂના મર્યાદામાં કહેલી દવાઓના યોગસમૂહો (Prescription-books) ઉપર વૈદોનો બધો આધાર રહ્યો છેવટ તો એવા વખત આવ્યો કે ચરકસુશ્રુત જેવા મર્યાદા ભણ્યા હોય એવા વૈદો પણ થોડા દેખાવા લાગ્યા દુકામાં વૈદોની શુદ્ધિ તો છેલ્લા ૧૦૦૦ વર્ષથી આ દેશમાં ધીમે ધીમે ફીણ અને ફીણતર થતી ગઈ છે એ સ્થિતિમાં ઇસ્તિખતાઓ શી રીતે સંભવે ? ઇસ્તિખતાનોના અચાલક કાર્યચિકિત્સકવૈદો અને શસ્ત્રવૈદો ન હોવા ત્યારે ઇસ્તિખતાઓનો ઉપયોગ પણ શું ? આ રીતે એ હજારથી વધારે વર્ષ પહેલા જન્મેલી, લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ ચાલેલી ઇસ્તિખતાલની મર્યાદા છેલ્લા ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષથી લુપ્ત ચર્ચ ગઈ છે પણ હમણા હમણા નવા જન્મપ્રવાહના વેગમાં આયુર્વેદિક ઇસ્તિખતાઓની વાતો થવા લાગી છે

મહારાજ અગોક્તના ઉપર કહેલા શિલાલેખમાં પશુઓ માટે પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની વાત છે. દાથી, ઘોડા વગેરે પશુઓ યુદ્ધમાં ઉપયોગી હોવાથી જૂના વખતના રાજાઓ બહુ મોટી મંખ્યામાં આ પશુઓને રાખ્યેને ખર્ચે રાખતા. આને અંગે ગજવૈદ્યક અને અશ્વવૈદ્યકનો વિકાસ થયો, એ વિષયનાં પુસ્તકો લખાયાં, અને ઉપર દર્શાવ્યું છે તે જ ક્રમમાં પશુઓની સાર્વજનિક ઇસ્તિપતાઓ પણ થઈ દશે પરતુ વૈદ્યની અધોગતિ થઈ, માનુષરૂંડુ ડોશીઓ, વાળદો, ઊંટવેંદો અને મુયાણીઓના દાથમાં આફતુ મધુ, ત્યાં પશુવૈદ્યકનો તો પત્તો ક્યાંથી લાગે ? એની આવશ્યકતા પણ કોને લાગે ? એટલે જનાવરોની ઇસ્તિપતાઓને ફેકાણે ખોડાં નકામા ઢોરોને પાળવાની પ્રાંજરાપોળો રહી, પણ આ પ્રાંજરાપોળોમાં પશુવૈદ્યકને તો લેવાદેવા નથી.

હિન્દુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ

આ દેશમાં એટલા બધાં લિખલિખ તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમાં કંઈક ધોરણ બાધવાની એટલી બધી જરૂર છે કે, જૂનાં તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિર્ગ્યંક નહિ ગણાય

જૂનાં તોલ અને માપ બજારવાનાં સાધનો

જૂના તોલ અને માપ બજારવાના સાધનોમાં, પ્રાચીન સાહિત્ય અને સિક્કાઓ મુખ્ય છે પ્રાચીન રચણાનુ સરકારી 'આર્કિઓલોજિકલ' ખાતા તરફથી જે શાસ્ત્રીય રીતે ખોદકામ થાય છે, તેમાં જે કોઈ રચણેથી જૂના વજનો જ મળી આવે, તે એથી આ વિષયમાં ચોક્કસ અજવાળુ પડે, પણ હજી સુધી કોઈ રચણે આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હું જાણતો નથી. સિક્કાઓનું પ્રમાણે તે આડકતરું પ્રમાણ છે કારણ કે અમુક વજનના ધોરણને અનુસરીને સિક્કા થતા ખરા, પણ પ્રાચીનકાળમાં સિક્કા પાડવામાં એટલી બધી ચોક્કસાઈ ન ગહેતી છતાં સાહિત્યમાંથી સત્ય તારવવામાં જૂના સિક્કાઓ સહાય કરશે ખરા

તોલ અને માપનું સાહિત્ય

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે એક આયુર્વેદિક સાહિત્ય, અને બીજું ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરે આયુર્વેદેતર સાહિત્ય આ બેયની પગ પગ કાઢીકે જુદી છે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં પાછા બે મુખ્ય વિભાગ છે. સુશ્રુતોન્ત અને ચરકોન્ત આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદેતર એમ કુલ ત્રણ પરપરા છે

સાધારણ રીતે કાળક્રમ સાથે વિચાર કરવો ઠીક ફાવે છે. વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનોમાં ઘણો ફેરફાર થયેલો દેખાય છે માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા પછી આગળ ચાલવું ઠીક

પડશે. જો કે વૈદાના અંથોના મૂળભાગ બહુ પ્રાચીન છે; પણ વર્તમાનમાં જે પ્રતિ સંસ્કૃતસહિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી. અને તોલ તથા માપનાં ચરકસુશ્રુતસ્ય પ્રતીકા છેક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલાં જૂનાં છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. એટલે તોલ-માપનું વ્યાખ્યાન પ્રતિ-સંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવું સમીક્ષામત છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર

ઉપર કહ્યું તેમ વૈદાના અંથોના સમય માટે સંકાનું કારણ હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવું પડશે. આ અપૂર્વ મધ્ય બહાર પડ્યા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા થઈ છે, પણ હજી વિદ્વાનો પૂરેપૂરા સંમત થયા નથી; એ અંથ, કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણક્ય-કૌટિલ્ય)નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનો મનાય છે. પાશુ બીજા ઇ. સ. ચોથા શતકથી-એ અંથને જૂનો ગણવાની ના પાડે છે.

મનુસ્મૃતિ ઇ. સ. ત્રીજું શતક

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમાં અર્થશાસ્ત્રના ઘણાખરા વિષયોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે પ્રસ્તુત વિષયમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલ્ય વગેરે અર્થશાસ્ત્રોની પર પરા એક જ જણાય છે. મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તે સમય માટે બહુ મતભેદ છે. છતાં જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો બસે, કાળ પેઠે એ અન્યનો દેશ પણ અનિશ્ચિન છે. છતાં પૂર્વમાં મગધ કે એની આસપાસમાં એ અન્ય હાલ તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમાં અનુભરે છે. એનો સમય સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ મગધના રહીશ હોવાનો મંજર છે.

નારદસ્મૃતિ

નારદસ્મૃતિ ઉપર આઠમા સંક્રમાં એક ટીકા લખાયેલી છે, અને સાતમા શતકના બાણ કવિએ નારદસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે એ અન્ય પાંચમા-છઠ્ઠા શતકનો હોવો જોઈએ.

પુરાણો

પુરાણોનો મોટો ભાગ ત્રીજીયોથાથી સાતમાઆઠમા શતક સુધીમાં વર્તમાનરૂપે રચાયો છે. ધણાંખરાં જૂનાં પુરાણો મગધમાં તથા એની આસપાસમાં રચાયાં છે, એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં જે પુરાણોનો આધાર છે તે વરાહ, પદ્મ, સ્કન્ધ, અને ભવિષ્ય, પુરાણોમાં સૌથી અર્વાચીન છે, એટલે કદાચ સાતમા-આઠમા શતક પછી પણ મુસલમાની વખત પહેલાં રચાયાં હોય. પુરાણોની પ્રસ્તુત વિષયની પરંપરા ધર્મશાસ્ત્રોથી જુદી નથી.

અમરકોષ

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, વૈદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાર ગણાય છે. અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાંનો એક છે, એ ઇ. સ. ના ૬ કા શતકમાં રચાયો હોય એમ મનાય છે. એનો દેશ જાણવાનું ખાસ સાધન નથી પણ પૂર્વમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. અમર સ્વતંત્ર હોવા છતાં અનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રની પદ્ધતિને અનુસરે છે.

શુકનીતિ

અર્થશાસ્ત્રોના પ્રવાહનું ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર છે. એનો વિચાર આપણે શરૂઆતમાં જ કર્યો. એ જ પ્રવાહનું મુખ્ય શુકનીતિ છે, એમ દલીલ શકાય. કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્રને શુકનીતિ સાથે સરખાવવાથી સમયને લઈને રિવાજોમાં કેટલો ફેરફાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં શુકનીતિનું ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પરંપરાને અનુસરનારા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદું છે. એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતુ દેખાય છે. અન્યનાં દેશકાળ અચોક્કસ છે, છતાં મુસલમાની સમયની શરૂઆતમાં હિન્દુસ્તાનની પશ્ચિમમાં અન્ય રચાયો હોય એમ જણાય છે.

ભાસ્કરાચાર્ય

ઈ. સ. ના બારમા શતકના મદ્રાસ જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યે સીલાવતીમાં ત્રિવિધ માન પણ આપ્યું છે. ભાસ્કરાચાર્યે સીલાવતી અન્ય કયા દેશમાં લખ્યો છે એ ખબર નથી. પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં શુકનીતિ પેઠે મધ્યયુગને લગતો છે.

બારમા શતકમાં મુસલમાનો આ દેશમાં આવે છે, દેશમાં વ્યાપી

નય છે, અને દેશ કાંઈક એવો સ્તંભી નય છે કે, એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે. એ સમયના દિંદુ તેમજ મુસલમાન મન્યકારોએ તોલ માપનાં કાષ્ટકો આપ્યાં છે, પણ એના સમય માટે અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પ્રસંગે સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું.

આયુર્વેદની પરંપરા

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ મંપ્રદાયો છે: એક કાયચિકિત્સકો (Physicians) નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons) નો ધન્વંતરિ સંપ્રદાય. આત્રેય સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે. એમને આયુર્વેદ જરદાજ પાસેથી અને જરદાજને હિંદ પાસેથી મળ્યો વગેરે લક્ષ્યપર્યંતની પરંપરા મંથોમાં લખી છે. પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા ભોધ્યો. પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અભિવેશ, ભેદ, જટુકર્ણ વગેરે ૭ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ ૭ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો મંમદ કરી ૭ તંત્રો રચ્યાં. તેમાંથી અભિવેશ અને ભેડનાં તંત્રો આજ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે. અભિવેશના મૂળ તંત્રનો પ્રતિસંસ્કાર કરીને ચરકે જે સહિતા કરી તેનું નામ ચરક-સંહિતા, ભેડસંહિતાની એકજ પ્રત તાંબેર મહારાજની પુસ્તકશાળામાં છે. ચરકસંહિતામાં પાછળથી કેટલોક ભાગ હિંજલિન યર્ષ ગયો હતો, તે પચ્ચનના દહબસે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરો કર્યો. આ રીતે હાલની ચરકસંહિતાની રચનામાં જુદા જુદા સમયના ચાર વૈદોનો હાથ છે.

સુશ્રુત મંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાશીના રાજા ભગવાન દિવોદાસ, જેનું બીજું નામ ધન્વંતરિ હતું તે છે. દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને શસ્ત્રતંત્ર (major surgery) લખાવ્યું. શિષ્યોએ યુરુના ઉપદેશનો મંમદ કરી તંત્રો રચ્યાં. તેમાં ઔપધેનવ, ઔરભ, સૌશ્રુત અને પૌષ્કલાપત મુખ્ય હતાં. પણ આજે એક સૌશ્રુત તંત્ર જ જળવાઈ રહ્યું છે. સુશ્રુતના આ સદ્યતંત્રમાં, શાલાક્ય, જૂતવિદ્યા, રસાયન, વાજકરણ, કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાયેલે વર્તમાન સુશ્રુત-સંહિતા યર્ષ છે. આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર સ્થાનમાં છે. એમાં ૨૫૯ લખ્યું છે કે, વિદેહ વગેરેના મન્યોમાંથી, શાલાક્ય તેમજ અભિવેશ વગેરેમાંથી કાયચિકિત્સા લીધાં છે. એટલે શાલાક્ય વગેરેનાં

મૂળતંત્રો જૂના કાળમાં થયેલાં તેમાંથી ઉત્તરસ્થાન ઉમેરનારે સંગ્રહ કર્યો છે. જેણે ઉત્તરસ્થાન ઉમેર્યું તેણે સમગ્ર ગ્રંથનો પ્રતિસંસ્કાર પણ કર્યો. સુશ્રુતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર હલ્દણ કહે છે કે, સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન છે. શુદ્ધ સુશ્રુત અને સુશ્રુતનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ છે.

ચરકનો સમય

હવે આ બે મોટા ગ્રંથોના જુદા જુદા ચરનો સમય જોઈએ. સમયનિર્ણયનાં કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહીં યર્ષ શકે એમ નથી; એ વિચાર મેં અન્યત્ર કર્યો છે, અહીં તો વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે. ચરકસંહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોના મતભેદ છે. પણ ઐશ્વ સાહિત્યમાં શુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અને તક્ષશિલામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં થઈ ગયા ગણે છે. અગ્નિ-વેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. પ્રતિસંસ્કર્તા ચરક માટે મતભેદ છે. ચરકને તથા મહાભાષ્યાકાર પતંજલિને એક ગણે છે. જો આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. બીજી તરફથી બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કનિષ્ઠના સમકાલીન કાસ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ ચરક એ જ જો પ્રતિસંસ્કર્તા ચરક હોય, તો એ કનિષ્ઠના સમકાલીન હોવા જોઈએ. કનિષ્ઠના સમય માટે મતભેદ છે, પણ ઈ. સ. ૭૮ તરફ ધણા વિદ્વાનોનો ઝોક છે. ગમે તેમ પણ ચરક-ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના અધ્યભાગથી ઈ. સ. પહેલા શતકની અંદર થયા છે એ તો નિઃસંશય છે. હલ્દણ ૪૩ અધ્યાય લખનાર દ્વદ્વ બલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કેટલાક એમને વાગ્બટ પહેલા ત્રીજાએા શતકમાં માને છે. બીજાએા વાગ્બટ પછી આઠમાં નવમાં શતકમાં માને છે. ચરકસંહિતાની આખી પરંપરા ઉત્તરની છે. ચરક પણ ઉત્તરના-ધણું કરી કાસ્મીરક હતા. દ્રઢમત પણ મયનદના-અર્થાત્ ઉત્તરના ગદેવાસી હતા.

સુશ્રુતનો સમય

સુશ્રુતનો મૂળતંત્ર ગ્રંથ અગ્નિવેશન પછીનો દર્શો તો પણ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમાછઠ્ઠા શતકનો હોવાનો સંભવ છે. જ્યારે ઉત્તર-

તંત્ર સાથે પ્રતિસંસ્કૃતસંહિતા (હાલની) દૃઢબલે ઉમેરેલા ભાગ સિવાયની ચરકસંહિતાની સમકાલીન હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે પ્રતિસંસ્કૃતી મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્ઠના સમકાલીન મનાય છે. પ્રતિસંસ્કૃતી નાગાર્જુન હોય કે નહોતો હોય તો પણ સુશ્રુતસંહિતા ઇ. સ. ત્રીજી શતકથી અર્વાચીન નથી. કારણ કે નાવનીતક ઇ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એમાં ચરક-સુશ્રુતમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. વળી એ ચરક-સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે, એના વખતમાં ચરક-સુશ્રુત પ્રાચીન સંહિતાઓ મનાતી હતી. સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-પછી કરી કાઢીની છે. શસ્ત્રચિકિત્સા (Major & Minor Surgery શલ્યાશાસ્ત્ર)નો વિકાસ પૂર્વમાં જ-કાશી મિથિલામાં થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવિદિત છે. પણ સુશ્રુત મન્ય ઉપર પૂર્વની અસર એટલી રચે છે કે, નાગાર્જુનનો દેશ જુદો નીકળે તો સુશ્રુતની પ્રાચ્યતામાં કાંઈ ફેરફાર થાય એમ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રકરણ તોલ અને માપનું વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સા-સ્થાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં છે. એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમાં નહિ પણ મૂળ ભાગમાં છે. માટે ઇ. સ. ૩૦૦ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ-માપનું પ્રકરણ માનવું જોઈએ.

ચરકોક્ત તોલ-માપ ચરકના ક્ષેપસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં છે. ક્ષેપસ્થાન આખું દૃઢબલે ઉમેરેલું છે. માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દૃઢબલનું જ માનવું પડશે. દૃઢબલ પાસે ચરકની પ્રાચીન પરંપરા નહોતી એમ કહી શકાય નહિ; છતાં ઇ. સ. ૩૦૦થી ૬૦૦ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવું સહીસજામત છે.

વાગ્બટ

આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક પછી વાગ્બટનું સ્થાન છે. એ વૃદ્ધ-નપીમાં ગણાય છે. ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સંહિતા છે, છતાં ચરકસુશ્રુત બેયમાંથી સંગ્રહ કરે છે, માટે બેયથી અર્વાચીન છે. વાગ્બટના બે મંથો છે, અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય. ફટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે મંથના કર્તાઓને જુદા ગણે છે. એકને-વૃદ્ધને છઠ્ઠા-સાતમા શતકમાં અને બીજાને આઠમાનવમા શતકમાં મૂકે છે. અત્યંત વિદ્વાનો બેયને એક જ ગણે છે અને પાંચમાછઠ્ઠા શતકમાં મૂકે છે. તે ગમે તેમ હો પણ પાંચમાથી નવમા શતકની અંદરના આ બેય મંથો છે. વાગ્બટ સિંધુ દેશના રહેવાસી હતા એમ એ પોતે જ

કહે છે. વાગ્લટ્ટ ચરક-સુશ્રુત બેયનો મંત્રહ થયો છે. છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં એ થોડા ફેરફાર સાથે ચરકસંપ્રદાયને અનુસરે છે.

પછીના ચંચકારો

પછીના ચંચકારો તો ચરક કે સુશ્રુત બેમાંથી એકને અનુસરે છે. કેટલાકે એ ય જાતનાં તોલમાપ આપ્યાં છે. વાગ્લટ્ટ પછી ૪૬૯નો સમય આવે છે. ૪૬ ધણુ કરી ઇ. સ. નવમા શતકમાં બંગાળામાં થઈ ગયા છે. એઓ થોડા ફેરફાર સિવાય સુશ્રુતની પરંપરાને અનુસરે છે.

ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિ દત્ત ઇ. સ. ૧૧મા શતક (ઈ. મ. ૧૦૪૦)મા બંગાળામાં થઈ ગયા છે. એમણે ચરકસુશ્રુતની સરખામણી કરી છે અને ચરકને વૈદ્યોએ અનુસરવું એમ સૂચના કરી છે.

બંગસેન ચક્રદત્ત પછી ધણુ કરી ઇ. સ. ના બારમા શતકમાં બંગાળામાં જ થયા છે; એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે.

શાર્કાંધર ઇ. સ. ૧૩મા શતકમાં થઈ ગયા છે. એમણે માગધ અને કાલિકાં એમ બે પરિભાષા આપી છે.

ગસશાસ્ત્રીની શરૂઆત વહેલી થયેલી, પણ ઇ. મ. ૧૩મા શતકમાં રસશાસ્ત્રીના રસગ્નસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ લખાયો છે. એ મિંધમાં લખાયો મનાય છે. એ વખતે મુમલમાનો આ દેશમાં આવી ગયા હતા આ બધાં કારણોથી રસરત્નમુચ્ચયમાં આપેલી પરિભાષા નોવાની જરૂર છે.

ભાવપ્રકાશ ૧૬ મા શતકમાં, દક્ષિણના કાન્યકુબ્જ ખાસણે લખેલ છે. એઓ શાર્કાંધરને અનુસરે છે.

ત્રણસો વર્ષ પહેલા બંગાળામાં લખાયેલ બૈષ્ણવરતનાવલિ, સાધારણ રીતે બંગાળાની પરંપરાને અનુસરે છે.

યોગરતનાકર વગેરે આધુનિક ગ્રંથો તે તે દેશની પરંપરાને અનુસરે છે. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ સરકૃત લાપામા, લોકલાપામાં, તેમ જ, અંગ્રેજી લાપામા પ્રાચીન માન-પરિભાષાના સમઘટકો લખ્યા છે. ટૂંકમાં માન-પરિભાષાના માહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે.

માન-પરિભાષા

માન ત્રણ જાતનાં ગણાય છે. ૧ તોળવાનાં વજનો, ૨ માપ ૩ લખાઈ માપવાનું પ્રમાણ. અહીં તોલ અને માપ બેનો મુખ્ય પ્રસંગ છે, પણ આ ત્રણેને પરસ્પર સંબંધ છે. માટે લંબાઈના પ્રમાણો વિષે

પણ ટૂંકા ઇશારા કરવો પડશે. હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માન-પરિભાષા કાળક્રમમાં જોઈએ. દ્વિતીય અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ મા અધ્યાયનું ૧૭ મું પ્રકરણ પોતવકર્માધ્યક્ષનું એટલે તોલમાપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવાં જોઈએ, સોઝા ખોટાં તોલ માપથી ઉતરાય નહિ માટે શ્રી અધ્યક્ષે શું સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમાં છે; એમાંથી ઉપયુક્ત વિષયનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે.

“૧૦ ધાન્યમાપ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાપકની બરાબર થાય છે. ૧૬ સુવર્ણમાપનો એક કર્પ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્પનો એક પલ.

૮૦ ગૌરસર્પવનો એક રૌપ્યમાપક, ૧૬ રૌપ્યમાપકનો એક ધરણ. ૨૦ રૌપ્યનું પણ એક ધરણ થાય છે.

૨૦ તપકુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધી માપક, ૧ માપક, બે માપક, ૪ માપક, ૮ માપક, ૧ કર્પ, ૨ કર્પ, ૪ કર્પ, ૮ કર્પ, ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એ જ પ્રમાણે ધરણોનું સમજવું.” તોલનું આ ક્રાષ્ટક થયું. હવે આ પ્રમાણેનાં વજનો શાનાં બનાવવાં એ વિષે લખે છે કે લોદાનાં અથવા મગધનાં કે નર્મદાના પથ્થરનાં વજનો બનાવવાં; અથવા જે વધેધરે નહિ તેનાં બનાવવાં. મગધના પથ્થર તે ગંડકીના પથ્થર હશે; ગંડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલદી ન ધસાય એવા હોય છે. “પછી કર્પથી આગળ ચાલનાં પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦, ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતાં ૧૦૦ પલ સુધી. ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર, ૧૦ ધરણનો ૧ ગલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૯૫ પલની બ્યાવહારિકી ભાજની અને અન્તઃપુર ભાજની, આ સર્વમાં પલ ૯૬ ધરણનો સમજવો.”

આમાં આયમાની, બ્યાવહારિકી, અન્તઃપુર ભાજની વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં બ્યાવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હતું કે બહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, બહાર જાય એનું જુદું. દેશમાં જ અંદર વહેંચવાનું જુદું. એમ પોતાના દેશને-રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દષ્ટિથી તોલમાપમાં બેદ રાખ્યો જણાય છે. વર્તમાનમાં મુજબમાં તોલમાપની જે વિવિધતા છે અથવા

હતી, તે આ પ્રાચીન વિવિધતા સમજવામાં દાખલારૂપ થશે. પણ પાછળના સ્મૃતિકારોએ તો એક જ પરિભાષા આપી છે. એનાં બે કારણો હોવાનો સંભવ છે. એક સ્મૃતિકારોને આ ભેદ અયોગ્ય લાગ્યો હોય અને શું હોવું જોઈએ એ બતાવવા યત્ન કર્યો હોય અથવા કૌટિલ્ય રાજ્યને દિશા બતાવવા લખે છે તેવું સ્મૃતિકારો માટે ન હોય. સ્મૃતિકારોનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રથી સ્પષ્ટ રીતે જુદો દેખાય છે.

મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદમાં તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે.

૮ તસરણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્પવ, ૮ રાજસર્પવ=૧ ગૌરસર્પવ. ૬ ગૌરસર્પવનો ૧ યવ, ૩ યવની=૧ રતી, ૫ રતીનો એક માપ, ૧૬ માપનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પદ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પદનો ૧ ધરણ (સુવર્ણનો).

૨ રતીનો ૧ રૌપ્યમાપક, ૧૬ રૌપ્યમાપકનો ૧ ધરણ (રાજત), ૧૦ ધરણનો ૧ શતમાન (રાજત). અમરકોષમાં ૫ ગુંજનો ૧ માપ, ૧૬ માપનો ૧ કર્પ, ૪ કર્પનો ૧ પદ, ૧૦૦ પદની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક ભાર તથા ૧૦ ભારનો ૧ શાકટ. એક શકટ-ગાડામાં લઘુ જઈ શકાય એટલું વજન તે શાકટ એમ અમરકોષના ટીકાકારે કહ્યું છે.

આધુવેદિક માન-પરિભાષા

અત્યાર સુધીમાં આપણે જોટલા ગ્રંથો જોયા તે બધા આધુવેદેતર સાહિત્યના છે. એની સરખામણી કરી જોતાં ૫ ગુંજનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્પ તથા ૪ કર્પનો ૧ પદ એટલું તો સર્વને મંમત છે. એથી ઉપરનાં વજનો બધાએ સરખાં આપ્યાં નથી. કૌટિલ્યે ૧૦૦ પદની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે. વચ્ચે ૧૦ પદ, ૧૨ પદ, ૧૫ પદ, ૨૦ પદ એમ પદના જ ગુણકથી વજનનું માપ કરાવ્યું છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદે ૧૦ પદનું ૧ ધરણ અને ૧૦ ધરણનું ૧ શતમાન કહ્યું છે. મનુ વગેરેનું શતમાન તે જ કૌટિલ્ય, અમર વગેરેની તુલા. તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો એક ભાર કહ્યો છે. અને અમરે ૧૦ ભારનું એક શાકટ એટલું કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ ગુંજથી આરબી ૧ શાકટ-ગાડું જેવી શકે એટલે સુધીનાં ૫-૧૬-૪-૧૦૦-૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમાં વજનો ઇ. સ. પૂર્વેથી ઇ. સ.

સોનાના દર્પ, રૂપાના ધરણ અને તાંબાના કાર્પાસન ત્રણે વ્યવહારમાં વપરાતા. અર્થાત્ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદના ઠાપટકા ગ્રંથ સમયની સ્થિતિનું આખાદ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

ચરકોક્ત માન-પરિભાષા ખરી રીતે દ્રઢબલની છે. કારણ કે ૬૬૫-સ્થાન આખું દ્રઢબલનું જ છે. અહીં એક મોટી શકા એ છે કે ચરક-સંપ્રદાયના આત્રેય, અત્રિવેશ, ચરક, અને દ્રઢબલ એ ચારે ૫ ઉત્તરના છે. છતાં ૩૬૬૫ ચરકની માન-પરિભાષાને શા માટે કલિંગ કહે છે અને બીજા પાછળના ગ્રંથકારો શા માટે એને જ માગધ કહે છે એ સમજાતું નથી. ખરી રીતે ચરકસંપ્રદાયને મગધ કે કલિંગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. કલિંગ એ હાલમાં જેને ઓરીસા અથવા ઉડીસા કહે છે; એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે.

ચરકોક્તમાન

હવે આયુર્વેદના બીજા સંપ્રદાય-આત્રેય સંપ્રદાયની મૂળમૂલ ચરકસંહિતાની માન-પરિભાષા જોઈએ. ચરકના ૬૬૫સ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં માન-પરિભાષાના શ્લોકો છે. ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત બેઘથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણમાપનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૩૨ ધાન્યમાપનો ૧ સુવર્ણમાપ કહે છે; બાકીના તોલમાં ખાસ ફેરફાર નથી. કર્ષથી પલ, કુશવ, પ્રસ્થ અને આદક અનુક્રમે ચતુર્થાંશ છે. જે ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેના સુવર્ણમાપ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ એક જ હોય, તો ચરકનો સુવર્ણ સુશ્રુત વગેરેના સુવર્ણથી પોણા વજનનો હરે; પણ ચરકનો સુવર્ણમાપ ૩૨ ધાન્યમાપનો છે, જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્યમાપનો જ છે. એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૬૨ ધાન્યમાપનો અને ચરકનો ૩૭૪ ધાન્યમાપનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો છે. આમાં એક જ વાત માતી લેવી પડે એવી છે કે ધાન્યમાપ ચરક અને સુશ્રુતના સરખા વજનના હોવા જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર, ચરક અને સુશ્રુત)ને સરખાવતાં નીચેની હકીકત તરી આવે છે કે, એક પક્ષનો ગોચો ભાગ તે સુવર્ણ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગણાતો ? એ બાબતમાં ત્રણ મત દેખાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ૧૬૦ ધાન્યમાપ અથવા ૮૦ ચણીડીનો ૧ સુવર્ણ કહે છે.

સુશ્રુત ૧૯૨ ધાન્યમાપનો એક સુવર્ણ કહે છે કૌટિલ્ય, મનુ વગેરેનો ધાન્યમાપ અર્ધાં ચણાહીનો હતો. જે સુશ્રુત અને ચરકનો ધાન્ય-માપ પણ અર્ધાં ચણાહીનો જ હોય, તો ત્રણ ભતના સુવર્ણ કે કર્પ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમાં ચાલતા હોવા જોઈએ; કારણ કે ત્રણે મંદ્રદાયો લગભગ સમકાલીન છે. પણ ઉપર જે કલ્પના કરી છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્યમાપ વજનમાં અર્થશાસ્ત્રના ધાન્યમાપ કરતા સહેજ હલકો હોય અર્થાત્ ૧૯૨ ધાન્ય માપ ૮૦ ચણાહીભાર જ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો સુવર્ણ એકસરખો સબંધે ખરો. અને એ જ કલ્પના વાસ્તવિક લાગે છે. કારણ કે જૂના કાળમાં ૯૬ ચણાહીનો સુવર્ણ કોઈ સ્થળે ચાલતો હોય એવું જાણવામાં નથી.

આ રીતે અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એકવાક્યતા થઈ શકે છે, પણ ચરક અને સુશ્રુત વચ્ચે જખરો તફાવત છે, એનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? પાછળના પ્રયત્નોએ પણ બે વચ્ચે સમાધાન કરવાનો યત્ન ન કરતાં બે મ માન જુદા જુદા ગણાવ્યા છે. સ્વર્ગીય ગંગાધરરાય કવિરાજ પણ પોતાની માન-પરિભાષામાં ૨૫૪ લખે છે કે: ચરકોક્ત-કર્પાવદ્ સુશ્રુતોક્તકર્પ. = ચરકોક્ત કર્પથી સુશ્રુતોક્ત કર્પ અર્ધાં વજનનો છે. આ મતને અનુકૂળ થવા માટે ચરકમાં ધાન્યમાપદ્વયવ. એ રીતે લખ્યું છે, તેનું સમાધાન ચરકના યવને મોટો-મધ્યમ યવથી બમણા વજનનો ગણીને કરે છે. ચરકે બધાથી જુદા પડીને ૩૮૪ ધાન્યમાપનો-ખીજથી બમણો સુવર્ણ શા માટે લખ્યો છે એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ચરક ઉપર પગ્મખ, કાશ્મીર અને ગાધાગની અસર માનીએ તો કાશ્મીરમાં કનિષ્કના સિક્કાના ધોરણને અનુસરીને છેક ઇ. સ. આઠમા-દશમા શતક સુધી સિક્કા પાડવામાં આવતા, પગ્મખ અને ગાધારમાં પણ ધણા વખત સુધી કનિષ્કના સિક્કાને અનુમરતા સિક્કાઓ ચાલતા. કનિષ્ક અને ખીજા કુશન ગામ્વઓએ રોમન ઓરાર્ધ (Aureus)ના વજનના ધોરણને અનુસરી સોનાના સિક્કાઓ પાડ્યા છે. રોમન ઓરાર્ધ ૧૨૪ ગ્રેન વજનનો હતો. વેમ્પેટેક્સિસ (ઇ સ ૫૬૯) ખીજા કુશનનો સિક્કો ૧૨૩ ગ્રેન વજનનો હતો. આ રામ્વએ આથી બમણા વજનનો બે ઓરાર્ધ જેવડો પણ સિક્કો પાડેલો. કુશન વંશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, દુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮થી ૧૨૦)ના તથા કુશાનની

અર્વાતર શાખાના રાજાઓ વગેરેના મોનાના ચિકાઓ ૧૨૦થી ૧૨૪૬ એન સુધીના વજનના મળે છે. આ સિકાઓ ધણા વખત સુધી પંજાબમાં અને ગાંધારમાં વપરાતા. આમાંના ડબલ ઓરાઈના વજનને અનુસરી ચરકમાં કર્પનું વજન મળ્યું છે એમ માનીએ, તો કર્પ લગભગ ૨૪૮ એનનો હોવો જોઈએ. હવે આપણે સુશ્રુતના ૧૬૨ ધાન્ય-માપને ૮૦ ચણોડીભાર અથવા ૧૪૦ એન બરાબર ગણ્યા છે. એ રીતે જ ગણતાં તો ૩૮૪ ધાન્યમાપ ૧૬૦ ચણોડીભાર અથવા ૨૮૦ એન બરાબર થાય. અર્થાત્ ચરકનો કર્પ કુશાન ડબલ ઓરાઈ કરતાં પણ ૨૨ એન વજનમાં વધે. પણ ધાન્યમાપ જ્યાં સરખા ન થતા; અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્યમાપ બરાબર થાય છે. અર્થાત્ કાશીના અડદ મગધના અડદ કરતાં વજનમાં દલકા હતા, એ જ ધોરણે પંજાબ, ગાંધાર અને કાંશીરના અડદ કરતાં દલકા માનીએ તો ચરકાકત ૩૮૪ ધાન્યમાપનો ૧ કર્પ વજનમાં ડબલ ઓરાઈ જોડેલો લગભગ ૨૪૦થી ૨૪૮ એન વજનનો મળવો છે. આ માત્ર તર્ક જ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતાં સરકારીખાતાને જૂના વજનો ન મળ્યા આવે ત્યાં સુધી પ્રાચીન તોલન-માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કંપના કરવાની જ રહેશે.

અહીં કરેલી કંપનાને યથાર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમાં આગળ આપેલાં અર્થશાસ્ત્રની પરંપરામાં શુકનીતિ અને લીલાવતી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે. શુકનીતિનો ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા ચતુર્થી અર્વાચીન નહિ હોય. શુકનીતિમાં ચણોડીનો ૧ માપ, ૧૦ માપનો ૧ કર્પ, ૧૦ કર્પનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રથમ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્થજુના ધોરણને છોડી 'દર્ષને દશ ચણનું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવું જ ધોરણ છે. શુકનીતિનો કર્પ ૧૦૦ ચણોડીનો છે; એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક-સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે વર્તમાન મેટ્રિક ધોરણ (Metric system) પણ દશ ચણના ધોરણને શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુકનીતિમાં કહેલો પદાર્થ ચન્દ્ર જ માન-પરિભાષાના સાહિત્યમાં પહેલો શુકનીતિમાં જ દેખાય છે. શુકનીતિની આ નવી માન-પરિભાષા પ્રમાણેનાં માપ દેશના કોઈ ભાગમાં વપરાતાં હશે કે કેમ એ શંકા છે. પણ ૧૦૦ ચણોડીનો એક કર્પ ૧૮૦ એનના એક રૂપિયાભારના ધોરણને

લગભગ મળતો છે. કારણ કે ૧૦૦ ચણીની વજન લગભગ ૧૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય. પણ ૧૮૦ ગ્રેનનો રૂપિયો પાડવાનું શેઠશાહે ચાલુ કર્યું. અને શુકનીતિ તેથી આચીન લાગે છે. ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રસ્ય-પણ આ વિષયના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાંઈ સ્થળે નથી; અને હાલમાં વ્યવહારમાં વપરાતા વજનોમાં પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કાંઈકાંઈ સ્થળે ચાલે છે ખરો, પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના શેર જોડેલા વ્યાપક નથી.

ભારતગચાર્ય તો ૫ ગુગ્ગનો માપ અને ૧૬ માપનો કર્ષ માને છે અર્થાત્ મનુ વગેરે સ્મૃતિકારો પેઠે ૮૦ ગુગ્ગનો કર્ષ ગણે છે. ટૂંકામાં આયુર્વેદોત્તર સાહિત્યમાં અર્ચશાસ્ત્રથી આરબી ભારતગચાર્ય (૧૨મું શતક) પર્યંત ૮૦ ગુગ્ગનો કર્ષ એક શુકનીતિ સિવાય બધા લખે છે. અર્થાત્ એ લાંબા ગાળામાં અર્ચશાસ્ત્રમાં કહેલાં વજનોથી નવાં વજનો વપરાવાં લાગ્યાં હતાં, પણ એનું ધોરણ બદલાયું ન હતું.

આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ચરક-સુશ્રુતનો વિચાર થઈ ગયો છે એ ઉપરથી જૂના વખતમાં જ એ સંપ્રદાયો જણાય છે અને પાછળના આયુર્વેદિક ગ્રંથકારો એમાંથી એકને અનુસરે છે.

અષ્ટાગ સંપ્રદ અને અષ્ટાગ હૃદયમાં ૧૨ ધાન્યમાપનો ૧ સુવર્ણ-માપ અને ૧૬ સુવર્ણમાપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. અર્થાત્ એ એ ૪ ગ્રંથકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે.

વૃદમાધવ (૧૧મું શતક)માં ૭ ગુગ્ગનો ૧ માપ કહ્યો છે અને ૧૬ માપનો કર્ષ કહ્યો છે અહીં ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે, વૃદમાધવ પહેલાના કાંઈ પણ આયુર્વેદિક ગ્રંથકારે ગુંગા વાપરી નથી. આ માધવ બગાળાના છે. એમણે વ્યવહારમાં વપરાતો કર્ષ કેટલી ગુંગનો થાય છે, એ જોઈને કદાચ આ પરિભાષા લખી હશે; કાંણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ટેકો ન હોય, તો મનુ વગેરે ધર્મ-શાસ્ત્રકારોથી જુગ પડીને ૭ ગુગ્ગનો માપક ન લખે.

ચરક અને સુશ્રુત એ ૪ ઉપર ટીકા લખનાર તથા વૈદ્યકના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખનાર ગાંડ રાગની પાકશાળા અધિકારી ચક્રદત્ત (ઈ. સ. ૧૦૪૦) ચક્રસમ્રાટમાં ચરક અને સુશ્રુત બેવની માન-પરિભાષાનું સ્વરૂપ જતાવનાં લખે છે કે, ચરકનો સુવર્ણમાપ ૩૨ ધાન્ય-માપનો થાય છે; અને એવા ૪૮ માપનો ૧ પસ (૪ કર્ષનો) થાય

છે; ન્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્યમાપનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાપનો ૧ પલ થાય છે. ચક્રદત્ત લખે છે કે, આને તોળા નેતાં પાંચ રતીના ૧ માપવાળો પલ (મનુ વગેરેનો) ચરકના પલથી અર્ધો થાય છે. ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળા નેતાં સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપ ૫ રતી બરાબર થાય છે. ચક્રદત્ત છેવટ વૈદ્યોને સૂચના કરે છે કે, ૧૦ રતીના ૧ માપ અને ૬૪ માપનો ૧ પલ એ ચરકસંમત માન વૈદ્યો ચિકિત્સામાં વાપરે છે.

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ૧ બંગાળાના જ ઇંદમાધવે સુશ્રુતને અનુસરવાનું પર્મદ ક્યું હતું, પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વૈદ્યોને આગ્રહ કરે છે અને ચક્રદત્ત પછીના બંગાળાના વૈદ્યોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય રાખી છે.

રસરત્નસમુચ્ચય (૧૩ મું શતક)માં ૩ ગુંળનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે. આ રીતે રસરત્નસમુચ્ચયકાર સુશ્રુતના મતને અનુસરે છે; પણ તેઓ હાલ વ્યવહારમાં વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતીનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સિંધમાં થઈ ગયા છે. એના વખતમાં સિંધમાં મુસલમાનો આવી ગયા હતા.

ચાર્ક્ષધર ઇ. સ. ૧૩ મા શતકમાં થઈ ગયા છે, તેઓ દાક્ષિણાત્ય હતા. એમણે બે માન-પરિભાષા આપી છે. એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજાને કાલિર્ક કહે છે. માગધ પરિભાષામાં ચાર્ક્ષધર ૪ યવની ૧ ગુંળ, ૬ ગુંળનો ૧ સુવર્ણમાપ અને ૧૬ સુવર્ણમાપનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિર્ક પરિભાષામાં ૨ યવની ગુંળ, ૩ ગુંળનો ૧ વાલ, ૮ ગુંળનો ૧ માપ, ૪ માપનો ૧ ચાલુ, ૬ માપનો ૧ ગદિયાણો, અને ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામાં હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદિયાણો શબ્દ છે. આ રીતે ૮૦ ગુંળનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુંળનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદીય પરપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૬૨ ધાન્યમાપથી ૮૦ ગુંળ જ કહેવા માગે છે. અર્થાત્ ચાર્ક્ષધર સૌશ્રુત માન-પરિભાષાને કાલિર્ક ગણે છે. પણ જોને એ મગધ કહે છે તેમાં

૬૬ ગુંગનો ૧૫ થાય છે એટલે એ ચરકોક્ત તો નથી જ. કેટલાકે ૮૦ ગુંગના ૧૫ને સૌશ્રુત કાલિજ્ઞ અને ૬૬ ગુંગના ૧૫ને સૌશ્રુત માગધ કહ્યો છે. મતલબ કે, શાર્કૃધરની બે ય પરિભાષા સૌશ્રુત ધોરણને જ અનુસરે છે. માત્ર ગુંગ ઓછાવધુ વજનની જોઇને બે પરિભાષા આપી હોય એમ જણાય છે. શાર્કૃધરે ગદિયાણાને અર્ધા ૧૫ બરાબર નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ૪૮ ગુંગનો ૧ ગદિયાણો ગણ્યો છે. અર્થાત્ દાસની પેઠે ગદિયાણાને અર્ધા તોલ બરાબર માનીએ, તો શાર્કૃધરના વખતમાં વપરાતો તોલો તો ૬૬ ગુંગ બરાબર થતો હતો એમ માનવું પડશે. આ રીતે શાર્કૃધરની માગધ પરિભાષાનો ૧૫ અને કાલિજ્ઞ પરિભાષાનો ૧ ગદિયાણો સરખા જ છે.

બંગસેન ૧૨ મા શતકમાં બંગાળામાં ચાલુ ગયા છે. તેઓ ૩ યવની ૧ ગુંગ, ૧૦ ગુંગનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ ૧૫ કહે છે; અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચરકમંમત ૧૬૦ ગુંગના ૧ ૧૫ની પરિભાષા કબૂલ રાખે છે.

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા શતકના મધ્યમાં ચાલુ ગયા. તેઓ દાન્ય-કુખ્જ પાકાણુ હતા. એમણે શાર્કૃધર પેઠે માગધ ને કાલિજ્ઞ બે પરિભાષા આપી છે. ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માનને માગધમાન ગણે છે. અને એ માનને સામાન્ય રીતે વૈષ્ણમંમન ગણે છે. આ ભાવમિશ્રની માગધ પરિભાષામાં ૪ યવની ૧ ગુંગ, ૬ ગુંગનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ ૧૫ કહ્યો છે. આને ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માને છે. પણ શાર્કૃધરના માગધ માનને મળતું જ આ ભાવમિશ્રનું માગધમાન ચરકોક્ત તો નથી જ. ભાવમિશ્રની કાલિજ્ઞ માન-પરિભાષા શાર્કૃધરોક્ત કાલિજ્ઞને મળતી જ છે. એણે પણ વાલ અને ગદિયાણો શબ્દ વાપર્યા છે. એ ઉપરાંત ૭, ૮ ગુંગનો પણ માપક થાય એમ કહ્યું છે. માયો ગુંગમિરશમિઃ સપ્તમિર્વા મવેત્ પચચિત્, વૃંદમાં ૭ ગુંગનો માપક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવું છે. બીજું કાલિજ્ઞ માન-પરિભાષા આપતાં ચરકઆતમાં કહે છે કે:—

૧. મતો મન્દાગ્નયો દૃશ્વા હીનસરવા નસઃ જલો ।

અતઃકુ માત્રા તપોગ્ન્યા પ્રોચ્યતે મુહમમતા ॥

અર્થ:—કળિયુગમાં માણસો મંદ અગ્નિવાળાં, દુઃકાં અને હીન

વપરાતાં દરો કે કેમ એ વિષે સંકે છે; અને તેથી જ પાછળના શુદ્ધનીતિ જેવા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રંથોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં એ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ગુંગથી મુક્તમ વળનોનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરીકે શાર્દૂલધર અને ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે, ત્રીસ પરમાણુઓ=૧ તસરણુ, ૬ તસરણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરીચિ=૧ રાજકા, ૩ રાજકા=૧ સર્પપ, ૮ સર્પપ=૧ જવ, ૪ જવ=૧ ગુંગ. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ ચણોડીનો ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રંથકારોની ગુંગમાં તફાવત છે, તેમ મનુ અને ભાવમિથના તસરણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ ચણોડીના ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ=૧ પરમાણુથી એક આચિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦૦ ચણોડી સુધીનાં વળનોની પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્પ એટલે ૮૦ ગુંગ અથવા ૧૪૦ ઐન, ૧ પલ=૫૬૦ ઐન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ઐન અથવા ૮ રતલ, ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે ગાડામાં ૪૦ મણુ ભાર ભરવામાં આવતો એમ જણાય છે. આ મુખ્ય વળનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી હાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે ચાલતાં દરો, ચણોડી નાનીમોટી હોવાથી કોઈ રથને ૫ ચણોડીનો કોઈ રથને ૬નો, ક્યાંક ૭નો માપક મળ્યોતો; પણ કર્પ અને પલના વળનોમાં ફેર ન હતો. સાધારણ રીતે કર્પ તો ૧૪૦ ઐનનો જ ગણ્યોતો. આ અતમાં એક જ અપવાદ છે; ચરકમાં આથી બમણા વળનનો કર્પ કહ્યો છે. કોઈ ભાગમાં સામાન્ય કર્પથી બમણા વળનનો કર્પ ચાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

ત્યાં સુધી બળરમાં ચાલતા સિક્કાનું વળન ૧૪૦ ઐનની આસપાસ રહ્યું, ત્યાં સુધી તોળવાનાં વળનોનું કાણક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું; પણ મુસલમાની વખતમાં સિક્કાના વળનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા. અને શેરશાહ સુરે (ખ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫) ઉત્તર ૧૮૦ ઐનના વળનના રૂપિયા પાડવા માંડ્યા; જે ધોરણે મોગલ સમયમાં ચાલુ રહ્યું હતું, ૬૫ની મરઠારે પણ આપુ રાખ્યું અને હાલમાં ૧૮૦ ઐનના જ રૂપિયા પડે છે. આ પ્રમાણે ૧૮૦ ઐનના રૂપિયાના ધોરણ

ઉપર રોર, મણુ વગેરે વજનો મોગલ સમયમા વપરાવા લાગ્યા. પછી વૈદ્યોએ પણ વ્યવહાર માથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુંજનો કર્પ તે ૧ રૂપિયાભાર એમ સમજવા માડ્યુ. અર્થાત્ સુસ્રુત-શાસ્ત્રગધરનો કર્પ એટલે ૧ રૂપિયાભાર અને ચરક-લેખ્યન્ય ગ્તાવલિનો કર્પ એટલે ૨ રૂપિયાભાર એ રીતે ધોગણુ બાધીને બાકીના વજનોને વાપગવાનું મોગલ સમયથી વૈદ્યોએ ચાલુ કર્યું છે અને ૬૭૭ એ પ્રમાણે જ ચાલે છે. આ પ્રમાણે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના હાલના વૈદ્યો ૧ કર્પ = ૧ તોલા = ૬૬ ગુંજ ગણે છે, અને બંગાળના વૈદ્યો ૧ કર્પ = ૨ તોલા = ૧૬૨ ગુંજ ગણે છે. ૧ ગુંજ = ૧૪૭ ગ્રેન

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોરણ સમજવું ઘડક સહેલું થશે. મુમલમાની વખતમા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા રોર, મણુ વગેરે જે વજનો ચાલતા, તે એ વખતના મુમલમાની સાહિત્યમા નોંધાયેલ છે. તેમ જ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા સિક્કાનું અને વજનનું ધોરણ પહેલેથી ઉત્તરથી જુદુ જ હતુ, પણ એ વિષય અહીં ચર્ચવાનો નથી.

માપ

માપ વિષે સસ્કૃત સાહિત્યમા જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમા જ મળે છે. અર્થશાસ્ત્રમા મગધમા આવવાની વસ્તુઓનું, મગધમાથી બહાર જવાની વસ્તુઓનું, અન્ત પુગનું એમ જુદા જુદા માપ હતા. પણ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રમ્થ, ૪ પ્રમ્થ = ૧ આદક, ૪ આદક = ૧ દ્રોણ, ૨૦ દ્રોણ = ૧ કુન્ઘી, ૧૦ કુન્ઘી = ૧ વદ એ પ્રમાણે માપો હતા. હવે ૨૦૦ પવ અડદ સમાય એવડું માપ એ દ્રોણ એમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે. આ રીતે દ્રોણ ઉપરથી તે નીચેના આદક, પ્રમ્થ, કુડવ માપો ઠગ્યા છે, પણ પાછળના ખામ રીતે આયુર્વેદિક મથ ત્રારાએ એથી બેવડું કુડવનું ધોરણ ઠગવી એ ઉપરથી ખીગત માપ ઠોઠાયા છે.

સુસ્રુતમા કહિં વજન કલા પછી લખ્યું છે કે, “એથી ચાર ચાગણુ વધારતાં પત, કુન્ઘ, પ્રમ્થ, આદક અને દ્રોણ થાય છે.” અર્થાત્ ૪ કુન્ઘ = ૧ પત, ૪ પત = ૧ કુન્ઘ, ૪ કુન્ઘ = ૧ પ્રમ્થ, ૪ પ્રમ્થ = ૧ આદક અને ૪ આદક = ૧ દ્રોણ. આ માપની પગલાયા વજનોની પાગલાયાથી જુદી નથી પાડી એ પહેલા કહ્યું જ છે. જનાં કુડવ-માપ

કેવડું હોવું જોઈએ એનું પ્રમાણ પાછળના અંકકારોએ આપ્યું છે.
દાખલા તરીકે જંગસેને કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

વૈળવાક્ષાયમાર્દનાં માળંકં તુ ચતુરશ્ચુલમ્ ।

વિસ્તીર્ણમયજ્ઞત્તં ચ કુટ્તવં તં વિનિર્દિશેત્ ॥

શાર્ફગધરે કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

મૃદ્વૃક્ષવૈળુલોહાદે માળંક ચચ્ચનુરશ્ચુલમ્ ।

વિસ્તીર્ણં ચ તથોષ્ઠં ચ તન્માન કુટ્તવં મમ્ ॥

અર્થ:—માટી, લાકડું, વાંસ કે લોહાનું ચાર આંગળ ઊંડું અને
ચાર આંગળ જોળ ઠામ એ કુડવ.

શુકનીતિમાં કુડવનું પ્રમાણ આથી જુદું લખ્યું છે.

પચાશ્ચુલવટં પાત્ર ચતુરશ્ચુલવિસ્તૃતમ્ ।

પ્રસ્થપાદ ચ તજ્જેયં પરિમાણે સદા યુષ્ઠ: ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ ઊંડા અને ચાર આંગળ પહોળા પાત્રને
પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ (કુડવ) ગણ્યો.

સુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૮૭

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રંથોના અને શુકનીતિના કુડવમાં થોડો
ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપનું મૂળ ગણે છે:—

ધાન્યાદિકૈઃ કલ્પનહસ્તમાનં ।

શાલ્વોદિતા માગધસારિમ્મા ॥

લીલાવતી.

અર્થાત્ એક ધન હસ્તનું માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની
ખારિકા. આ ખારિકાનો ૧૬ મો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો ચોથો ભાગ
તે આઢક, આઢકનો ચોથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો ચોથો
ભાગ તે કુડવ.

દ્રુંકામાં માપ વિષેના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદતર સાહિત્યમાંથી
પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતાં મુખ્ય મુશ્કેલી કુડવ અથવા તો
ખારિકા કેવડી હોવી જોઈએ એ નિશ્ચિત કરવામાં છે. એ વિષયના
સાહિત્યમાં જ મતભેદ છે. પણ એ કુડવનો નિશ્ચય એક વાર ચાપ
તો પછીનાં માપો માટે કાંઈ મુશ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતાં
હસ્ત કેટલા ધમિનો ગણ્યો તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા-

ટૂંકા હોય છે. એ પ્રમાણે કુદરતી આંગળાં પણ એકસરખાં ન હોય. સામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઇંચનો એક હાથ ગણવો જોઈ એ એમ તજ્ઞ મત છે. ૧૮ ઇંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુડવ ત્રણ ઇંચ જાંઘ અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસની ગોળાકાળું હોયું જોઈએ. બંગ-સેનમાં ૨૫૫૮ વૃત્ત વિશેષણ છે, એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવું પડે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ઇંચ જાંઘ અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસના વાસણમાં ચાર પલ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ રહેવી જોઈએ. હાલમાં તો વજન અને માપનું ધોરણ શુદ્ધ પાણી (Distilled water) થી ઠરાવવામાં આવે છે. જૂના વખતમાં પણ એમ જ હશે ? અર્થશાસ્ત્રમાં ધાન્યમાપદ્વિપલશત દ્રોણમાયમાનમ્ એ રીતે ૨૦૦ પલ અડદ જેમાં માપ શકે તેવડું માપ તે દ્રોણ; અને આઢક, પ્રસ્થ તથા કુડવ દ્રાણથી અનુક્રમે ચોથા ચોથા ભાગના એ રીતે લખ્યું છે એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપનું ધોરણ નહિ હોય, પણ અમુક વજનના દાણાના માપનું ધોરણ હશે એમ લાગે છે.

માપના સાહિત્યમાં ઝાઝો વિર્ભવાદ નથી, જે છે તે ઉપર કહ્યો છે. બાકી વૈદ્યોએ તો માપ વાપરવા જ મૂકી દીધાં હોય એમ લાગે છે. કારણ કે કુડવથી વજન અને માપ માટે એક જ પરિભાષા છે. વેપારમાં માપ વપરાતાં પણ દેશકાળ અને રાજ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થતો ગયો અને સ્મૃતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણવાવાથી એમાં કાષ્ટકો એના એ જ રહ્યાં.

આ વિષયનું ધણું વર્ષો પહેલાં કાલણકે પોતાના નિબંધોમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. ગોપાલ ભટ્ટના મંખ્યા પરિમાણમાંથી તથા રઘુનંદનના દિવ્ય તત્ત્વમાંથી તોલ અને માપના ઉતારાઓ કર્યા પછી આઈ-ને-અડગરીમાંથી ૧૦ યવ=૧ રતી અને ૨૪ રતીનો એક ટંક (૧ તોલો) એ કાષ્ટક આપ્યું છે. કાલણક ૪૨૦ દ્રોણ ગ્રેનનો ૧ પલ ગણે છે. અર્થાત્ ૧૦૫ દ્રોણ ગ્રેનનો ૧ કર્ષ ગોપાલ ભટ્ટ અને એમાંથી કાલણકે ઉતારેલાં પુરાણોક્ત માપનાં કાષ્ટકોમાં સામાન્ય રીતે ઉપરોક્તથી ઝાઝો ફેર નથી, છતાં ભવિષ્ય પુરાણનું માપનું કાષ્ટક નીચે આપ્યું છે.

૨ પ્રથમ=૧ પ્રચિતિ

૪ પ્રથમ=૧ આદક

૨ પ્રચિતિ=૧ કુડવ

૪ આદક=૧ દ્રોણ

૪ કુડવ=૧ પ્રથમ

૨૦ દ્રોણ=૧ કુમ્મ

૧૬ દ્રોણ=૧ ખારિકા.

પદ્યપુરાણમાં ૧૦ કુમ્મને ૧ વાદ એટલું વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ કુડવથી ૧ વાદ સુધીનાં માપ પ્રચારમાં હતાં. જો ૧ કુડવને ૧૬ તોલા બરાબર ગણીએ તો ૧ વાદ લગભગ ૨૦૪૮૦૦ તોલા બરાબર થાય.

આયુર્વેદિક પરિભાષામાં ૪ દ્રોણને ૧ વાદ મનાય છે અને ૨૦૦૦ પલની એક ખારી મનાય છે. એટલે પુરાણોક્ત વાદ અને ખારી આયુર્વેદિક વાદ અને ખારીથી મોટાં છે. ઉપર્યુક્ત માપના શબ્દોનો વિચાર કરતાં કાલણિકની એક નોંધ ખાસ યાદ આવે છે. કાલણિક કહે છે કે, આ પુરાણોક્ત કુમ્મ ઉપરથી અંગ્રેજ કોમ્બ, શબ્દ Comb=૪ બુશલ કદાચ નીકળ્યો હોય.

કાલણિક પછી હાલમાં બંગાળના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પડિત મજેન્દ્રનાથ સીસે પોતાના Positive Sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમાં પ્રાચીન તોલમાપનું પણ વિવેચન કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં મજેન્દ્રનાથ સીસ લખે છે કે, જો હાલમાં ૮૦ રતીને ૨૧૦ દ્રોણ એન બરાબર ગણવામાં આવે છે (કલકત્તાના વૈદોમાં) પણ ખારી રીતે ૮૦ રતી (૧ કર્પ) ૧૦૫ દ્રોણ એન બરાબર થાય છે. અર્થાત્ ૪૨૦ રતીનો ૧ પલ ૪૨૦ દ્રોણ એન બરાબર ગણવે જોઈએ. રતીથી નાનાં વજનો માટે મજેન્દ્રનાથ સીસ લખે છે કે, ૧૨૯૬ ત્રસરેણ ૧ રતી બરાબર થાય છે. માટે ૧ ત્રસરેણ દ્રોણ એન બરાબર રહેવો જોઈએ. આથી વધારે વજનો માટે એમણે કંઈ લખ્યું નથી. અર્થાત્ મજેન્દ્રનાથ કાલણિકને અનુસરે છે. પણ મારો મન ૮૦ ગુંગ=૧૪૦ એન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણ દર્શાવ્યો છે.

માપના મેળંધમાં મજેન્દ્રનાથ સીસ લખે છે કે, "માપનું ધોરણ કુડવ ઉપર હતું." કુડવ ૩ આંગળ લાંબુ, ૪ પહોળું અને ૧૨ આંગળ ઊંડું અર્થાત્ ૧૩૬ ઘન આંગળનું કરવામાં આવતું. વળી ૪ પલનો

કુડવ મનાતો અને નિઃસંશય કુડવમાં મૂળ તો ૪ પલ પાણી માર્ધ શકતું હોવું જોઈએ. અને જો એક હસ્તને ૧૯ ઇંચનો ગણીએ તો ખરેખર ૩૦ સેન્ટીગ્રેડની ગરમીએ લગભગ ૪ પલ પાણી કુડવમાં સમાઈ શકે. મજન્દ્રનાથ સીલના આ વિધાનમાં કેટલીક શંકાઓ ઊઠે છે. 'પહેલું તો કુડવ ગોળ નહિ પણ ચતુષ્કોણ હતો એમ માનવાનું કારણ સમજાતું નથી. ઉપર લખ્યું છે તેવું માન પણ ક્યાંથી કાઢ્યું તે સમજાતું નથી. વળી ૪ પલ પાણી ૧ કુડવમાં સમાવું જોઈએ એ તો વર્તમાન રિવાજ ઉપરથી કરેલી કલ્પના લાગે છે. ૪ પલ દાણા જ ઉદ્દિષ્ટ હશે એમ અર્થશાસ્ત્રના શબ્દો ઉપરથી તો અનુમાન થાય છે. આગળ ચાલતાં મજન્દ્રનાથ સીલ કખૂલ દરે છે કે, "વર્તમાન વૈદક વ્યવહારમાં કુડવ બધી બાજુએ ચાર આંગળનો ગણાય છે. આ રીતે ગણતાં હસ્તને ૧૮ ઇંચ માનીએ તો કુડવ ૨૭ ધન ઇંચનું વાસણ હરે. કવિરાજો કુડવને ૮ પલ ખરાખર ગણે છે. (કલકત્તાના કવિરાજોમાં મુખ્યત્વે વપરાતા લૈપન્ય રત્નાવલિ નામના વૈદક ગ્રંથમાં ૪ પલનો જ કુડવ કહ્યો છે, છતાં અહીં મજન્દ્રનાથ સીલ આઠનો શી રીતે કહે છે તે સમજાતું નથી) અને ૧ પલ=૩૨૦ ગુંળ અને ૮૦ ગુંળને આપણે ૨૧૦ ગ્રેન ખરાખર ગણીએ છીએ. એટલે ૨૭ ધન ઇંચના વામણમાં ૬૭૨૦ ગ્રેન પાણી રહેવું જોઈએ, આ લગભગ ખરાખર છે. કારણ કે ૩૦ ડિગ્રીએ ૧-૩ ટકા ઓછા છે."

આ વિષયના ઉપસંહારમાં મારે થોડું જ કહેવાનું છે. પ્રાચીન તોલમાપનો ઉપયોગ સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ સામાન્ય જનસમાજ માટે તો છે; પણ વૈદ્યો હજી પ્રાચીન પરિભાષાથી જ વૈદક વ્યવહાર કરે છે. આ જમાનામાં ધધી કરનારા વૈદ્યોએ પોતાના તોલમાપમાં ચોક્કસાઇ તથા એકસરખાપણું લાવવાં જોઈએ. આખા ભારતવર્ષમાં આયુર્વેદના એક જ ગ્રંથો ઉપર વૈદ્ય થાય છે, તો પછી તોલમાપમાં પણ આખા હિંદુસ્થાનમાં એકસરખાપણું હોવું જોઈએ. આ વિષયમાં મુખ્ય નિર્ણય એ બાબતનો જ કરવાનો છે.

(૧) ગુંળ કેટલા ગ્રેનની ગણવી ? અને કેટલી ગુંળનો કર્વ ગણવો ?

મારી સૂચના—૧૬ ગ્રેનની ૧ ગુંળ અને ૬૬ ગુંળ અથવા ૧૮૦ ગ્રેનનો ૧ કર્વ ગણવાથી ચાકુ વ્યવહાર સાથે એકતા થશે.

(૨) માપમાં કુડવતું ૩ ઈંચ વ્યાસનું તથા ૩ ઈંચ લાંબું માપ તૈયાર કરાવવું અને એમાં કેટલા તોલા પાણી તથા દાણા સમાય છે તે બધું જોયા પછી કુડવતું માપ નક્કી કરાવી, એને અનુસરી પ્રસ્થ વગેરે બધાં માપો કરાવવાં અને તે પ્રચારમાં આણવાં.

વજન અને માપ આખા હિંદુસ્થાનના વૈદ્યોએ એકસરખાં વાપરવાં.

આ સૂચનાઓ વૈદ્યસંમેલન આગળ કરવા યોગ્ય છે એ હું જાણું છું અને કરવા ધારુ છું; પણ ઐતિહાસિક શોધખોળના અંગ તરીકે પ્રાચીન તોલ અને માપનો વિચાર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરી શકે એમ ધારીને બંગીય સાહિત્ય સંમેલને એક વખત વિચાર કર્યો હતો, અહીં આ સૂચનાઓ કરી છે.

ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય*

૨૧. ૨૧. શ્રીયુત રણજિતરામ વાવાભાઈએ ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય એ વિષય ઉપર સાહિત્ય પરિષદ માટે એક નિબંધ લખવાની સૂચના કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી. પાછળથી એ વિષયમાં વધારે જોડાં ઊતરતાં જણાયું કે, વૈદ્યાના અન્યોમાં અન્યકારના નામ સિવાય એને વિષે ખીજી હકીકત ભાગ્યે જ લખી હોય છે, એટલે કયો અન્યકાર કયા દેશકાળમાં થઈ ગયો એ જાણવાનાં સાક્ષાત સાધનો પ્રાપ્ય મળતાં નથી. ખીજું વૈદ્યાના ધણા અન્યો હજી છપાયા ન હોવાથી તથા હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી, કેટલાક અન્યો જોવાનું મારાથી ખની શક્યું નથી. એટલે જે થોડી હકીકત એકઠી થઈ શકી છે, તે જોવી છે તેવી આ સરસ્વતીદેવીના પદ-ક્રમણમાં નમ્ર ભાવથી અર્પણ કરું છું.

ગુજરાતની મર્યાદા

જૂગોળના કેટલા ભાગને ગુજરાત ગણવો, એ પ્રશ્ન મોટો છે. પણ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વચ્ચાપણા 'ગુજરાતનું ઐતરૂત સાહિત્ય' એ વિષયના પોતાના નિબંધમાં સાક્ષરવર્ચ આનંદ-શંકર બાપુભાઈ દ્રુવે ઉપણા પ્રશ્નનો જે તોડ કાઢ્યો છે, તેમાં અનેક મુશ્કેલીઓ સહેજે દૂર થતી હોવાથી ગુજરાતની વર્તમાન મર્યાદાને જ, ભૂતકાળને માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ ચાલું છું.

ભૂતકાળમાં સાહિત્યની ઉપેક્ષા

ગુજરાતના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં દૂર દષ્ટિ નાખતાં સાહિત્ય તરફ ગુજરાતીઓની ઉપેક્ષાવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા-છઠ્ઠા શતકમાં પણ ગુજરાત પોતાનાં બંદરો મારફત દૂર

* સૂરતની પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૧૫માં આપેલા નિબંધ.

દેશાવરો સાથે વેપાર કરતું દેખાય છે. અને તે પછીનાં ૨૪૦૦ વર્ષોમાં પણ ગુજરાતે વેપારી તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગુજરાત સાહિત્યમાં પાછળ રહી ગયું છે. એ જૂના કાળમાં જ્યારે આર્યાવર્તમાં જીવન્ત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો, ત્યારે ગુજરાતે આ દેશની અક્ષર સેવા બિલકુલ કરી નથી; અને તે પછી પણ ગુજરાતે જેટલી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેટલી સરસ્વતીની કરી નથી. ઈ. સ. ના ૭૪૧ શતકથી ગુજરાત સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાગ લેતું દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ માં શતક પહેલાં ગુજરાતમાં વૈદક

સાહિત્યનો અભાવ

પણ વૈદક સાહિત્યમાં તો ઈ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં ધોર અંધકાર દેખાય છે. ઈ. સ. બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં લખાયેલો વૈદનો કોઈ અન્ય મળતો નથી, માટે તે પહેલાં અહીં વૈદો નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. વૈદો હશે, પણ એઓએ કંઈ લખ્યું નહિ હોય, અથવા એમનું લખેલું 'મલ-મહોદધિ' માં તથાપ ગયું હશે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં ગુજરાતમાં વૈદોનો સંભવ

મહારાજા અશોકના શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, "દેવોના પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં અને સિંદોન, સતીતપુત્ર, હરલપુત્ર વગેરે પાડોશી રાજ્યોમાં સર્વજન મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા-સ્થાનો (ઈસ્પતાલો) બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ મગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી." સૌરાષ્ટ્ર દેશ અશોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહારાજાના પ્રતિનિધિએ સુદર્શન તળાવની નહેરો બંધાવી હતી એમ ગુદ્દામન લેખથી જણાય છે. પાડોશીના રાજ્યમાં પણ ઈસ્પતાલો બંધાવનારે સૌરાષ્ટ્રમાં નહેરો બંધાવી તેમ ઈસ્પતાલો નહિ બંધાવી હોય એમ કહી શકાતું નથી; અને જો ઈસ્પતાલો હોય તો વૈદો પણ હોવા જોઈએ. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનું વૈદક સાહિત્ય અગ્રક, સુચુત અને બેડમાં સમાપ્ત ગયું છે; એટલે એ કાળના ગુજરાતના વૈદોનું અક્ષરજીવન જોઈ શકાતું નથી.

તે પછી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને વલ્લભી રાજ્યના સમય માટે અશોકના વખત માટે જે કંઈ તેથી જુદું કંઈ કહેવાતું નથી. ૭૪૧-

સાતમા શતકમા મિધમાં વાગ્બટ, તીસટ અને ચંદ્રટને હાથે વૈદાના મોટા અન્ધો લખાય છે; અને આઠમાથી અગિયારમા શતક સુધીમાં બંગાળામાં માધવકર, જૈંદ અને ચક્રદત દ્વારા વૈદાનો પ્રદેશ અનેકધા ખેડાય છે. પણ ગૂઝરાતમાં જેનાં દેશકાળ સંદિગ્ધ છે એવી એક વ્યક્તિ સિવાય વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર કાઈ દેખાતું નથી.

નાગાર્જુન

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, જૈન સાહિત્યમાં અને વૈદિક સાહિત્યમાં સિદ્ધ નાગાર્જુન એક મહાન આચાર્ય, સર્વવિદ અને મહાપુરુષ ગણાય છે; પણ આ ત્રણે સાહિત્યમાં કહેલા નાગાર્જુન એક કે બિન બિન એ કહી શકાતું નથી. વૈદિક સાહિત્યમા જોઈએ તો સુશ્રુતના દીકાકાર ૬૬૬૯ “સુશ્રુતના પ્રમિદ્ધકર્તા નાગાર્જુન જ છે.” એમ કહે છે. રસ સંપ્રદાયમાં નાગાર્જુન એક રસસિદ્ધ મનાય છે. જૈંદ અને ચક્રપાણિ ‘અમુક પાઠો નાગાર્જુને કહ્યા છે’ એમ કહે છે. નાગાર્જુનના આરોગ્ય-મજરી નામના અન્ધમાથી માધવના દીકાકાર વિજયરક્ષિત ઉતારે કરે છે. નાગાર્જુનના ગણાતા રસરત્નાકર નામના અથતી હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે; અને આ બે ઉપરાંત કક્ષપુટ તત્ર નામનો ત્રીજો અન્ધ નાગાર્જુનનો ગણાય છે. હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુનની કીર્તિ ધણી જ છે. જૈન-સાહિત્યમાં પણ પાદલિખતાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ છે અને એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે.

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમા આ દેશમા રહી જનાર એલ્ખીડની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“રસવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સોમનાથ પાસે દૈહકમાં રહેતા હતા. એ રસવિદ્યામા પ્રવીણ હતા અને એમણે એ વિષયનો એક અન્ધ લખ્યો છે. અમારા વખત પહેલાં ૧૦૦ વર્ષ ઉપર એ યજ્ઞ ગયા છે.” જે એલ્ખીડનીનું કહેવું ખરું હોય તો નવમા શતકના અંતમા અને દશમા શતકના પ્રથમ ભાગમા ગુજરાતમાં એક નાગાર્જુન યજ્ઞ ગયા હોના જોઈએ.

હવે એલ્ખીડનીથી ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદુસ્થાનમા મુસાફરી કરનાર ચીનાઈ મુસાફર હિયેન્થીસિંગ આશુર્વેદમાં પારગત અને સાતવાહન રાજાના મિત્ર બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુનનું બહુ માનપૂર્વક સ્મરણ કરે છે,

એ મુમાકરના સમદાસીન બાણ કવિ પણ એને ટેકા આપે છે. નાગાર્જુન નામના એ મહાપુરુષો જુદા જુદા કાળમાં થઈ ગયા હોય તો જ દિયોન્ધીસિંગ અને એન્થીરૂનીના પરસ્પર વિરુદ્ધ દ્યનો સત્ય હોઈ શકે. બેથી પણ વધારે નાગાર્જુન નામના પંડિતો થયા હોય એ સંભવ છે. છતાં સાતવાહનના મિત્ર બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુન તો ગુજરાતના ન જ ગણાય. પગુ બીજા નાગાર્જુન રસરતનાકર કે એવા જ બીજા કોઈ ગ્રંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જો આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગુજરાત સાબિમાન દાવો કરી શકે. પ્રભાવક ચરિત વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે, તે આ ગુજરાતના નાગાર્જુન વિષે હોવાનો સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના વ્યક્તિત્વ માટે તથા એના દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે.

હેમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૦૮૬ થી ૧૧૦૩

અણહિલપુર પાટણમાં ગુજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જોતા જણાય છે કે, મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી આરંભીને કરણધેણાના વખતમાં ગુજરાત લૂંટાયું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની લહેરોમાં મહાજના ગુજરાતની જાહોજલાલી સ્પષ્ટણીય હતી. એ અપૂર્વ જાહોજલાલીના સમયમાં જ ગુજરાતમાં આયુર્વેદનો સ્પષ્ટ પ્રવાહ શરૂ થયો છે. એ શરૂઆતના પ્રવાહમાં એ વખતની દીપ્યમાન સ્ફૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇ. સ. ના બારમા શતકથી ગુજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો જે સ્થિર પ્રવાહ શરૂ થાય છે, તે ઇ. સ. ના ૧૭ માં શતક સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે વહે છે. આ શતકની શરૂઆતથી જ ‘કલિકાલ સર્વંત હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગુજરાત દેદીપ્યમાન દેખાય છે.’ એ સર્વંત ખિરુદ્ધારી મહાપુરુષનું અક્ષરજીવન ઘણું વિશાળ છે પણ એમાં વૈદાનોયે સમાવેશ થયો છે. એમણે નિષ્વરુદ્ધેષ નામનો એક વૈદાનો કાવ્ય લખ્યો છે. હેમચંદ્રનું જીવન એટલું જાણીતું છે કે, એ વિષે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કાવ્ય વૈદાના બીજા નિષ્વરુદ્ધેષો જેવો જ છે. એમાં ખાસ નવું કંઈ નથી. પણ જે પ્રવાહ આવા સમયે પુરુષની બુદ્ધિમાંથી પ્રગટ થયો, તે પ્રવાહમાં એમની તેજસ્વી દૃષ્ટિનો પ્રભાવ આગ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

મોઢલ : ઈ. સ. ૧૨ મું શતક

ઈ. મ. ના બારમાં શતકમાં જ વૈદ્ય મોઢલ યર્ષ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હેમચંદ્ર પેટે સોઢવને વૈદુ ગણ્ય ન હતું. સોઢલ તો વૈદ જ હતા. છતાં હેમચંદ્ર પેટે મોઢલની શુદ્ધિ પણ મર્યાદાથી હતી. હેમચંદ્રની દષ્ટિ જેમ ગંરૂત સાહિત્યના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોઢલની દષ્ટિ આયુર્વેદના મર્યાદા પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આયુર્વેદના અગ્રાધ સમુદ્રમાંથી શુજરાતના સાધારણ વૈદોને ઉપયોગી મર્યાદા વિષયોનો નિષ્કર્ષ કાઢી લખેને એમણે એક મંત્રદ્વય અન્ય લખ્યો છે અને આયુર્વેદના સાધારણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાંત શુજરાતમાં થતી વનસ્પતિઓની શોધ તથા અભ્યાસ કરીને એક નિઘંટ લખ્યો છે.

આ વૈદ્ય મોઢલ નર્મન વૈદના પુત્ર તથા વત્સગોત્રી રાયકવાળા બ્રાહ્મણ હતા, એટલી દૃઢીકત એમણે પોતે અન્યાને આપી છે. રાયકવાળા બ્રાહ્મણોની વસ્તી મોટે ભાગે શુજરાતમાં હોવાથી મોઢલ શુજરાતી હોવા જોઈએ એમ ગદનિઘંટના પ્રકાશક વિદ્વાન વૈદ્યગજ જાલવજી ત્રિકમજી આચાર્ય મહેતુક તર્ક કરે છે. સોઢલના શુણ્મંત્રદ્વય નામના નિઘંટમાં ખીજ નિઘંટોમાં ન લખેલી એવી શુજરાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. આ શુજરાતની વનસ્પતિઓના નામો પણ હાલમાં પ્રચલિત નામોને મળતા આવે છે. આ આતર પ્રમાણથી વૈદ્યગજ જાલવજીભાષના તર્કને બળવાન ટેકો મળે છે અને સોઢલના શુજરાતી-પણા માટે કોઈ જાતનો શંકા રહેતો નથી. સોઢલના કાળનિર્ણય માટે કાંઈ બાંધ સાધન મળતું નથી. પણ એના ગદનિઘંટમાંથી ૧૬ માં શતકના બાવમિશ્રે તથા ૧૩ માંના શાર્ફધરે અનેક ઉતાગઓ કર્યા છે, માટે એ ૧૩ માં શતક પહેલાં હોવા જોઈએ વળી શાર્ફધરે તથા એના પૂર્વજ ૧૩ માં શતકના યશોધરે અષીણ વાપર્યું છે, સોઢલે એ નથી વાપર્યું વળી ૧૩ માં ૧૪ માં શતકના અચકારોએ વૈદામાં ગસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ગદનિઘંટમાં રસો નથી ગદનિઘંટનો પ્રયોગખંડ શાર્ફધરના મધ્યમ ખંડ જેવો જ છે. બેયમાં ચૂર્ણ-ગુટિકા-અવલેહ વગેરે બનાવટોના અધ્યાયો છે. પણ શાર્ફધરના ૧૨ માં ગમમંત્રદ્વયના અધ્યાયને મળતો ગસાધિકાગ ગદનિઘંટમાં નથી, સર્વ રીતે વિચાર કરતા આયુર્વેદના સાહિત્યમાં ગદનિઘંટના કર્તાનું

સ્થાન શાર્દૂલધરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૩માં શતકના યશોધરથી અરીજી અને રસો ન વાપરનાર સોદસ પ્રાચીન હોવા જોઈએ. બીજી બાબુથી ૧૧ માં શતકના ચક્રવર્તીના અન્યમાંથી સોદસે ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩ માં શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧ માં શતકથી અર્વાચીન સોદસ ૧૨ શતકમાં થવા હોવા જોઈએ.^૧ બંગાળના બંગસેન અને ગુજરાતના સોદસ મમકાલીન હોવા જોઈએ એમ એ જોયના અંશે જોતાં જણાય છે; પણ બંગસેન કરતાં સોદસનો ગદનિઘ્ન વધારે વ્યવસ્થિત અને ઘણી રીતે ચક્રિયનો છે.

વૈદ્ય સોદસે ગુજરાતની અપૂર્વ વૈદ્યક સેવા કરી છે. એજો ગદનિઘ્ન નામના મોટા અથમાં પ્રયોગ કાયચિકિત્સા, સ્થૂળ, શાલાકચ બૂતવિદ્યા, બાલતંત્ર, રસાયન, વાજકરણ, વિપત્તિ અને પંચકર્મ એ રીતે ૧૦ ખડો પાડીને વૈદ્યાના સર્વ વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. અન્યના વિભાગની આ પદ્ધતિ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીન જ છે. જો કે સોદસે આ વિભાગ પાડવામાં કેટલીક મર્યાદા કરી નાખી છે. જેમકે અશ્મરી, ઉદર વગેરે શ્લેષ્મત્રના રોગોને કાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની અન્ય-વિભાગની આ નવી દૃષ્ટિના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી સોદસે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં બીજી નવીનતા એ દાખલ કરી છે કે, પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જુદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો મંત્ર કરવાની પદ્ધતિ તો તીસટ વૃન્દ વગેરેથી શરૂ થઈ હતી. પણ એ બધાએ જ્વરચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ રોગવાર પ્રકરણો પાડ્યા છે. પણ સોદસે કાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ રાખ્યું છે. તો પ્રયોગખંડમાં ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેક, ઘૂત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવટોને અનુસરીને પ્રકરણો પાડ્યાં છે. આ રીતે બનાવટ અનુસાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. સોદસે પહેલાં દોષોએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાર્દૂલધર વગેરેએ એ દિશામાં સુધારાસંસ્કારવાળા પ્રયાસો કર્યા છે, દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ દારણથી શાર્દૂલધર લોકપ્રિય થયા છે. પણ શાર્દૂલધર પહેલાનો ગૂજરાતનો ગદનિઘ્ન જન્મશૂભિમાં જ કેમ

૧. સં. ૧૨૫૬, બામે જે જોયા સોદસના પુત્ર આશધરને દાન આપ્યું છે, તે આજ સોદસ દોષ તો એના સમયના ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

અંધારામાં રહી ગયો એ સમજાતું નથી. રસોનો અભાવ કદાચ કારણ હોય. આ રીતે પ્રયોગસંગ્રહ Pharmacopœaના પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું માન શુજરાતને છે. સોદસે પ્રયોગખંડમાં સંગ્રહેલા પ્રયોગો સારા છે અને કેટલાક તો ખીજે મળતા નથી.

સોદસનો ખીજો અન્ય ગુણસંગ્રહ નામનો નિષંદ છે. આમાં પણ સોદસે પોતાની વિશેષતા દાખલ કરી છે. સાધારણ રીતે ખીજ નિષંદકારોએ જૂના ગ્રંથોમાં વપરાયેલી દવાઓના ગુણો લખ્યા છે. જ્યારે સોદસે એ ઉપરાંત પોતાના દેશમાં થતી જૂના ગ્રંથોમાં અપ્રયુક્ત છતાં લોકોમાં પ્રચલિત ૧૦૦ નવી વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે. સોદસનો ગદનિમ્બ છપાઈ રહેવા આવ્યો છે. એનો નિષંદ હજી છપાયો નથી; પણ શુજરાતના જ રુગનાયજી ઇંદ્રજીએ પોતાના નિષંદ-સંગ્રહમાં સોદસ નિષંદમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે.

ગોવિંદાચાર્ય : ઈ. સ. ૧૩ મું શતક

૧૨ માં શતકમાં ખીજે કોઈ વૈદક અન્યકાર થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ શતકમાં હેમચંદ્રે અને સોદસે શુજરાતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારે ઈ. સ. ના ૧૩મા શતકમાં ગોવિંદાચાર્ય અને યશોધરે શુજરાતમાં રસવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો છે. આમાંથી ગોવિંદાચાર્ય કાળક્રમમાં યશોધરના પૂર્વજ લાગે છે. અને વૈદાના વિકાસક્રમમાં તો પૂર્વજ છે જ. એમણે રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો અન્ય લખ્યો છે. એ અન્યના અન્તમાં અન્યકારે પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

મોદજ્ઞાતિસમુપન્ન આચાર્ય સહદેવક:

તદુત્પન્નસ્તુ ય: સુતુ. સૂરાદિત્ય. કૃતી ભુવિ

તત્સંભવ સુત. રૂપાતો ગોવિન્દ: શિવચન્દક.

શિષ્ય. શ્રીધીરદેવસ્ય રસકર્મણુ કોવિદ:

આ શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે, ગોવિંદાચાર્ય આચાર્ય સહદેવના પૌત્ર; સૂરાદિત્યના પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોદ જ્ઞાતિના શિવચક્ર પાલજી હતા. પોતાના ગુરુ ધીરદેવ માટે એઓ અભય-પાલના પુત્ર તથા અંતર્વેદી-ગંગાધરના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સારસ્વત પાલજી હતા. એટલી ઓળખાણુ ગોવિંદાચાર્યે આપી છે. તથા પોતે એ ગુરુની પ્રસાદીથી જ રસશાસ્ત્રનો અનુભવ લીધો છે એમ મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે.—અનુભૂત ચ ચક્ષત્યં ધીરદેવપ્રસાદત: ॥

પોતાના ગુરુની જન્મશૂભિનું સ્પષ્ટ કથન કરનાર ગોવિંદાચાર્ય પોતાની જન્મશૂભિનું સ્મયન કર્યું નથી. પણ મોઢ બાહણોની વસ્તી ગુજરાતમાં જ છે, માટે એ ગુજરાતના જ હોવા ભ્રેષ્ઠએ એમ રસસારના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ બદવેજ ત્રિકમજી આચાર્યે સકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય ગોવિંદના સમયનિર્ણય માટે કાંઈ બાલ સાધન નથી. પણ એના મન્યમાં ધાતુવાદ-(Chemistry)નું જ મુખ્ય વર્ણન છે માટે આ મન્ય રસવિદ્યાનો વૈદ્યામાં બહોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો, તે પહેલાનો-એટલે રસરાજના વિકાસક્રમમાં તાત્ત્વિક સમયનો છે. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરત્નસમુચ્ચયની પહેલાનો છે, અને આમાં અશીષુનું વર્ણન છે માટે ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. દિંદુરતાનમાં અશીષુ મુસલમાનો સાથે આવ્યું છે; અને ૧૩ માં શતક પહેલાંના કાંઈ મંથમાં અશીષુનું વર્ણન મળતું નથી.

હવે ૧૪ માં શતક પહેલાંના ગુજરાતનાં જ યશોધરને અશીષુનો સારો પરિચય દેખાય છે. જ્યારે ગોવિંદાચાર્યને અશીષુ શી ચીજ છે અને ક્યાં થાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્ય યશોધર પહેલાં અર્થાત્ ૧૩મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થવા હોવા ભ્રેષ્ઠએ ડો. પ્રફુલ્લચંદ્રરાય પણ ગોવિંદાચાર્યને ૧૩મા શતકમાં મૂકે છે. ગોવિંદાચાર્યે એ પોતે જ કહે છે તેમ જૂનાં તત્ત્વોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઈને એક નવો મંમહમન્ય રચ્યો છે. એણે કાંઈ નવી શોધ કરી નથી કે એના મન્યની રચનામાં કાંઈ નૂતનતા નથી, પણ ગુજરાતમાં એ જાતનો એ પહેલો મન્ય છે ગોવિંદાચાર્યના વખતમાં દિબેદ જૂતાન વગેરે પ્રદેશના બાહ્યોમાં રસવિદ્યાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એકબે વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्ध विज्ञानं भोटदेशनिवासिनः ।

बौद्धं मूलं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધરા : ૧૩ મું શતક

યશોધર ૧૩ માં શતકના પાછલા ભાગમાં થયેલા જૂનાગઢના શ્રીગોડ બાહણ હતા, એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે. રસપ્રકાશ સુધા-કરના અન્નમાં યશોધરે પોતાની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

देशानां सुरण्डमुत्तममं सत्रापि जौर्णमिध

प्राक्परोऽस्ति ॥ वैदद्यान्निरतैर्विप्रैश्च संतोषितः ।

તસ્મિન્વિષ્ણુપદારવિન્દરતિહૃદ્દીપદ્મનામઃ સ્વયં ।

તન્પુત્રેગ યગ્નોવરેણ ધર્મિના ગ્રન્થ. સ્વયં નિર્મિતઃ ॥

અર્થ:-દેશોમાં સુરરાષ્ટ્ર-સૌરાષ્ટ્ર-ઉત્તમ છે, અને તેમાં પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમાં પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી સુશોભિત છે. ત્યાં વિપ્લુના ચરણકમલમાં પ્રીતિવાળા શ્રી. પદ્મનાભ રહે છે. તેના પુત્ર કવિ યશોધર આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

આ શ્લોકમાં કહેલો જીર્ણ પ્રકાર તે જૂનાગઢ જ એમાં કાંઈ શંકા નથી. આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ દત્તા એમ એમણે પોતે જ ખીન્ન શ્લોકમાં લખ્યું છે—

શ્રીગોડાન્વયપદ્મનામસુધિયઃ ।

રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતર્માં લખેલા ઉપલા તથા ખીન્ન એ શ્લોકોમાંથી અંચકાર માટે નીચેની હકીકત મળે છે કે, યશોધર સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢમાં રહેતા હતા. એમના પિતાનું નામ પદ્મનાભ હતું. એઓ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિપ્લુબંધ હતા.

આ યશોધરના સમય માટે કાંઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી. પણ ૧૪ મા શતકમાં રચાયેલા રસરત્નસમુચ્ચયના આરંભમાં આપેલાં ૨૭ રસસિદ્ધોનાં નામોમાં એક યશોધન નામ છે. આ યશોધન નહિ પણ યશોધર હોવું જોઈએ, એમ પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર દેવ મહાશય ધારે છે. તે ગમે તેમ હો પણ આપણા યશોધરના રસપ્રકાશસુધાકરમાંથી ધણો ભાગ રસરત્નસમુચ્ચયમાં ઊતરેલો છે એ નિર્વિવાદ છે. માટે પ્રસ્તુત અંચકાર ૧૪ મા શતક પહેલાં થયા હોવા જોઈએ. અને યશોધર અક્ષીણ વાપર્યું છે, માટે ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે. હવે એ જ શતકના ગોવિદાચાર્યની તથા રસેન્દ્ર ચૂડામણિકાર સોમદેવની પછી યશોધર થયા છે. માટે ઈ. સ. ના ૧૩મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવા જોઈએ.

યશોધરે પોતાના રસપ્રકાશ-સુધાકરમાં પારાના ૧૮ મંસ્કાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા ભસ્મ ક્રિયા, સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ, નાગ, ખંગ, વગેરે ધાતુઓ; અમ્લક, માક્ષિક, વૈકાન્ત, વગેરે આઠ મહારસો તથા હરિતાલ, મણિશિલ, અંજન વગેરે આઠ ઉપરસો, એ સર્વનાં શોધન-મારણ વગેરે તથા બન્ધો, મુષા, પુટ વગેરેનાં લક્ષણો વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયોનું સાદું વિવચન કર્યું છે. તે ઉપરાંત ૧૦૦ રસ-

પ્રયોગો અને ફેટલાક વાજકરણના યોગો પણ લખ્યા છે. રસાર્થવ રસેન્દ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાંત્રિક ગ્રંથોમાંથી યસોધર ધણો વિષય લીધો છે. છતાં ફેટલીક શોધ પોતે કરી છે, એમ એ કહે છે.

સ્વદસ્તેન વૃત્તં રામ્યકુ જારણં ન શ્રુતં મયા ।

અને એનો એ દાવો જોટો નથી, એમ એની પહેલાંના તથા પછીના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે. રસરત્નસમુચ્ચય જેવો ગ્રંથ લખનારે જસતની કાચી ધાતુ (સ્લક)માંથી જસત કાઢવાની રીત આ ગ્રંથકારના ગ્રંથમાંથી લીધી છે. આ રીત ઉપર વિવેચન કરતાં આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્ર દાંધ કહે છે કે, “એ વર્ણન એવું આખાદ છે કે હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઈ ગ્રંથમાં લગભગ અક્ષરશઃ મૂકી શકાય.”

૧૪ માં શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ ન હતી, અને રાજ્યવિક્ષવનાં એ દારણુ સમયમાં સાહિત્યની આશા રાખવી એ જોડી છે; છતાં એ સમયમાં વૈદક પ્રવૃત્તિ સર્વથા બંધ પડી નહોતી. ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં લખાયેલી બંગસેનની એક ગ્રંથ પાટણના બેંગારમાંથી મળી છે. પણ એ વખતે અન્યત્ર લખાયેલા ગ્રંથો ઉતારવાની અને બાંધવાની જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં થઈ છે; અને નવા ગ્રંથો લખવાની પ્રવૃત્તિ ખિલકુલ નથી થઈ એવું કાંઈ નથી.

૧૪ મું શતક

દેવદત્ત નામના એક ગ્રંથકાર, એ શતકમાં થયા હોય એવું અનુમાન છે અને ગુજરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતાં ૧૪ માં શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવાનો મંતવ છે. આ દેવદત્તે ધાતુરત્નમાળા નામનો એક નાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. જેમાં દૂધમાં પાંચ પાંચ ૭ ૭ શ્લોકોમાં જ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બંગ, લોહ, ખર્પર, અબક, મૌક્તિક, પ્રવાહ, હરિતાલ, મથુશિલ, માલિક, ગંધક, પારો અને હીરો, એટલા પદાર્થોની મારણુ ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં ખર્પરને જસતનો પર્વાય ગણ્યો છે.

સગમ્યાં ગુર્જરી સ્તંભે દેવદત્તો હિ ધર્મવિન્

ચરેન્નામાભિધાનસ્ય મુતસ્તસ્ય મિષમરઃ ॥

તેન ગાત્રવિધિજ્ઞેન વૃત્તા રત્નસ્ય માલિક

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુરત્નમાળાના કર્તા ગુજરાતના રહેવાસી અને હરિના પુત્ર હતા. એના ગ્રંથની

રચના, અંથનો વિષય તથા રસવિદ્યાના વિકાસક્રમમાં એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી પ્રાચીન નથી, એમ રસશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્ર શંખ કહે છે. આ અન્ય મરાઠી ભાષાંતર સાથે છપાઈ ગયો છે. આ અન્યના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તના પિતા દરિવૈદ્યે રમરત્નમાળા નામનો એક અંથ લખ્યો છે, જેની એક ત્રુટિત પ્રત સ્વર્ગરથ રસશાસ્ત્ર વૈદ્ય ત્ર્યંક ગુરુનાથ કાસે પાસે હતી. આ પછી ઈ. સ. ના ૧૫મા શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ પસરેલી દેખાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજધાની થતાં એ જ શહેરમાં વિદ્યાકળા પણ ફાલે છે, અને ગુજરાત આખામાં સાહિત્યનો પ્રવાહ જોરથી વહેવા માડે છે.

લક્ષ્મીનૃસિંહ-૧૫ મું શતક

ઈ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મીનૃસિંહ નામના એક સારા વૈદ્ય હતા. એમણે કોઈ અંથ લખ્યો જણાતો નથી. પણ એમણે વાગ્બટની સર્વાંગ સુન્દર ટીકા અમદાવાદમાં મવત્ ૧૫૪૪ ઈ. સ. ૧૪૮૬માં મહમદ બાદશાહના વખતમાં પોતાને મારે ઉતરાવેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અંતમાં લખેલું મળે છે. ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વ શાસ્ત્રાર્થવિદ્ધિખપ્ત કહેલા છે.

નારાયણ-૧૫ મું શતક

આ જ સૈકામાં, વૃન્દમાધવની શ્રીકૃષ્ણ રમેલી બ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નારાયણ વૈદ્ય યર્ધ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. કાગળ કે બ્યાખ્યા કુસુમાવલિના અંતમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છે.—

શ્રીકૃષ્ણદત્તમિષજા મન્યચિસ્તરમીણા ।

ટીમયા કુસુમાનમ્યા બ્યારયા મુક્તા ક્ષચિત્ ક્ષચિત્ ॥

રત્ન નાગરવશસ્ય મિષમમાલનન્દવ

નારાયણો દ્વિજરો મિષજા હિતમમ્યયા ।

ટીકાપૂર્તિ વ્યથાત્સમ્યસ્ તેન નન્દન્તુ સાધવ ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે કે, વૈદ્ય શ્રીકૃષ્ણે અન્ય મોટો યર્ધ જવાની બીકથી બ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ટીકા મૂકી દીધેલી, તે નાગરવશના રત્ન અને બામદલના પુત્ર વૈદ્ય નારાયણે પૂરી કરી. બ્યાખ્યા કુસુમાવલિની ટીકાપૂર્તિ કરનાર

આ નારાયણ દ્વારે યથા એ ચોક્કસ જણાયું નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણ ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં યથા છે, માટે નારાયણ ૧૩મા શતક પછી હોવા નોંધ્યો. અને શક ૧૫૫૮ એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૦ની દસ્તલિખિત પ્રત મળે છે, માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકૃષ્ણની દીકાને ગુજરાતમાં આવતાં કાંઈક વખત લાગવો નોંધ્યો, તેમ શ્રીકૃષ્ણની દીકા સાથે આ પૂર્તિને મળી જવા માટે એ એ વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો નોંધ્યો. એ. જોતાં ૧૩મા અને ૧૭મા શતકની મધ્યમાં એટલે ઈ. સ. ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ યથા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં લખાયેલી વાઝાટની દીકાનો ૧૫ મા શતકમાં ગુજરાતમાં અભ્યાસ થયો હતો એ આપણે ઉપર નોંધ્યું છે. તે જ રીતે ૪-૬ માધવની દીકાનો એ જ સમયમાં અભ્યાસ થતો હોય અને તેમાં જણાતી બહુપૂરવાનો કાંઈકે પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ મંજવિત છે. આ નારાયણ નાગર હોવાથી ગુજરાતી હોવા નોંધ્યો એમ અનુમાન છે. મંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી દીકાઓ છે, તેમાંથી કાંઈ ગુજરાતમાં લખાયેલી નથી; માટે આ દીકાપૂર્તિ કરનાર નારાયણનું ગુજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્દૂલધર-૧૫ થું શતક

ત્રિશતીના કર્તા દિવરાજના પુત્ર શાર્દૂલધર પણ આ જ શતકમાં યથા હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જલ્દવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે એવલ ૧૬૮૬ (ઈ. સ. ૧૬૩૦)માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક દસ્તલિખિત પ્રત હતી. એટલે ૧૭મા શતકની શરૂઆત પહેલાંનો આ ગ્રંથ હોવો નોંધ્યો. પણ ૧૬મા શતકમાં મહાન અકબરના ગાજવકાળમાં ચર્ચ ગયેલા લાવમિત્ર પેતાના લાવપ્રકાશમાં આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રંથકાર લાવમિત્ર પહેલાંના છે. લાવમિત્ર પૂર્વે આ નાના ગ્રંથને પહોંચવા માટે અને એ મોટા ગ્રંથમાં સ્થાન પામવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈક વખત લાગવો જાણ્યો. એ જોતાં શાર્દૂલધર ૧૬મા શતકથી પ્રાચીન હોવા નોંધ્યો. આ શાર્દૂલધર ગ્રંથમાં શાર્દૂલધર-સેહિનાના કર્તા દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરથી જુદા છે, એ તો એ જે યના પિતાના નામ ઉપરથી જ જણાય છે. જે વ શાર્દૂલધરોએ અમુક રાગો ઉપર અશીષ અને ગ્સો વાપર્યા છે. માટે જે વ ૧૩મા શતકથી અર્વાચીન હોવા નોંધ્યો.

સહિતાકાર શાર્ફધર ૧૪મા શતકમાં થઈ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે હવે ત્રિશતીકાર શાર્ફધરે સન્નિપાતોનું જે વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરથી એઓ સહિતાકારથી અર્વાચીનકાળમાં એટલે ૧૫મા શતકમાં થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે આ શાર્ફધરે અન્યાન્તે, પોતાની નીચે પ્રમાણે ઝાળખાણ આપી છે.—

સુધીરમ્ સસદિ મૂપતીના ।
 રાન્માન્માક્ નાગર વસજન્મા ॥
 દોપજ્ઞમાન્ય સુકવિ કલાવાન્ ।
 દયાનિધાન મુવિ દેવરાજ ॥
 તસ્યાત્મજ શાર્ફધરચ્છિલોકી ।
 પતિ ત્રિનેત્ર ત્રિપુર ચ શાશ્વન્ ॥
 ધ્યાયક્ષિમા વૈદ્યમુદિ ત્રિદોષ-
 જ્વરચ્છિદે ચ ત્રિશતી ચકાર ॥

इति श्रीमद्यतिरवैकुण्ठाश्रमश्रीचरणशिष्येण रासलशार्ङ्गधरेण कृता
 त्रिशती सपूर्णा ॥

આ અન્તિભોક્તિથી નીચેની હકીકત માલુમ પડે છે કે, શાર્ફધર પતિવર વૈકુણ્ઠશ્રમના શિષ્ય હતા, અને શિવ-પાર્વતીના ભક્ત રાવળ કુળના નાગર હતા નાગર હોવાથી શુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે આ નાગર વૈદ્યે પોતે નવા રચેલા ૩૨૮ શ્લોકોમાં જ્વરની નિદાનસહિત ચિકિત્સા લખી છે જ્વરના દરેક ભેદના લક્ષણો જુદા જુદા આપ્યા છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે વળી સન્નિપાત-જ્વરના બે જાતના તેર તેર ભેદો આ ગ્રંથમાં લક્ષણ સાથે વર્ણવેલા છે, અને એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે. ભાવમિત્રે જ્વર પ્રકરણનો ધણો ભાગ આ ત્રિશતીમાંથી અક્ષરશ ઉતારી લીધો છે વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, જ્યારે ભાવમિત્રે સમ્રહ કર્યો છે, આ નાગર વૈદ્યની ધિના પણ સારી છે એ પોતે પણ પોતાના ગ્રંથનો આદર થવા માટે કવિતા ઉપર ઈર્ષક આધાર રાખે છે

कविव्यभुतिरौतुमान् आदित्य मनोरमाम्

શુજરાતમાં આ વખતમાં કવિવસન્તિરાણા અને ગાજસભાઓમાં માન ભોગવતા નાગરો વૈદ્ય પણ કરતા એમ આ ગ્રંથકાગના કહેવાથી જણાય છે. શાર્ફધરના પિતા દેવરાજ પણ સાગ વૈદ્ય હતા.

સમય માટે તો કોઈ જાતની શંકા રહેતી નથી. એમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ તરફથી જાણેલા બાલતંત્રમાં અદિછત્ર શબ્દ છે, પણ એ ભૂલ છે. અદિછત્ર જોઈએ, કારણ કે આ કલ્યાણના પિતા મહોદરે અન્યત્ર અદિછત્ર જ લખેલ છે. આ મહોદરાચાર્યે કાશીમાં રહીને મનથી લખ્યા છે. શુક્લ યજુર્વેદનું વેદદાપ નામનું લાખ્ય લખનાર એક મહોદર પ્રસિદ્ધ છે; તે અને આ કલ્યાણના પિતા મહોદર એક કે ભિન્ન ભિન્ન એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી; પણ મંત્રમહોદધિ વગેરેના કર્તા અને આ કલ્યાણના પિતા મહોદર તે તો એક જ પુરુષ એમ મંત્ર મહોદધિના અંતમાં લખેલા શ્લોકોથી ચોક્કસ જણાય છે.

અદિછત્રો દ્વિજછત્રો વત્સગોત્રસમુદ્ભવઃ ।

કાસીદ્વનાયરો નામ વિદ્વાન્લ્યાસો ધરતલે ॥

તત્તત્તુજો રામમઠઃ

મહોદર સ્તુત્યજ્ઞઃ સસારસારતાં વિદન્ ।

નિર્જેદસં પરિત્યજ્ય ગતો વારણસીં પુરો ॥

સૈવમ્મનો નરહરિઃ સત્ર ગ્રન્થમિમેઽધ્યાત્ ।

વલ્યાણાભિપ્રુષ્ણેણ સંધ્યાન્યર્દ્વિજસત્તમેઃ ॥

સપ્રાર્થિત સ્વમ્મ્યાસૌ નામ્ના મત્રમહોદધિઃ ।

અદૈઃ વિક્રમતો જાતે વૈદયાણનુર્વર્તિને ॥

જ્યેષ્ઠાશ્વમ્યો શિવસ્યાગ્રે પૂર્ણો મન્નમહોદધિઃ ।

આ શ્લોકોથી કલ્યાણના કથનને ટેકા મળે છે કે મહોદર નૃસિંહના ઉપાસક હતા, તથા એના પિતા રામમઠ હતા. તે ઉપરાંત મહોદરભટ્ટ જાતે જ સ્વદેશ છોડીને કાશીએ આવેલા એટલો નવી હકીકત મળી છે. મહોદરે ૧૬૪૫માં મંત્રમહોદધિ પૂરા કર્યો, અને એ ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા કરનાર પુત્ર કલ્યાણે ૧૬૪૪માં બાલતંત્ર પૂરું કર્યું. આ રીતે પિતાપુત્ર બન્ને એક જ સમયે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. બન્નેએ પોતાના ગ્રંથો સિવાલયમાં જ લખ્યા છે. આ મહોદરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગ્ધીશ ભટ્ટાચાર્ય દ્વિ વેણીદત્તે ઈ. સ. ૧૭૧૮માં રસતરંગિણીની રસિકરજની નામની ટીકા લખી છે, તથા અલંકારચંદ્રોદય નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના અંતમાં આપેલી વંશાવળીમાંથી નીચે પ્રમાણે મહોદરની પુત્રપરંપરા મળે છે. મહોદરના પુત્ર કલ્યાણ, તેના પુત્ર આનંદરામ, તેના પુત્ર લક્ષ્મણ, તેના પુત્ર વીરશર,

અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અદિ-
 ચત્ર કહે છે. એ કાળમાં અનેક બ્રાહ્મણો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની
 દિવાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યાં જ રહ્યા રહી
 જતા; તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યાં જ રિધર થઈ ગયા.
 પણ એમનો સ્વદેશ કયો? એમણે પોતે કંઈ લખ્યું નથી, પણ
 કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વસના પ્રતોરા નાગર બ્રાહ્મણો હાલમાં પોતાને
 અદિચત્ર કહેવારાં છે. એ જ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાંના પ્રતોરાઓ
 કહેવારાવતા અને ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં ગુજરાતીમાં ગરબો લખનાર
 બાલના હાલજી પ્રતોરા પોતાને અદિચત્ર કહે છે. ‘અદિચત્રા
 ઉજળી નાત’ એ રીતે એ પોતાની નાત કહે છે. બે ઈ. સ.
 ૧૭૩૮ માં પ્રતોરા પોતાને અદિચત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલાં ૨૦
 વરસે જ પોતાને અદિચત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રતોરા ન હોય તો
 કાણુ હોય? બાલમાં જ નારાયણેશ્વર નામના મહાદેવના મંદિરના લેખમાં
 પ્રતોરા માટે અદિચત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. જૂલકાળના પ્રતોરા
 પોતાને માટે બાગે અદિચત્ર કહે છે, અને હિંદુસ્થાનમાં બીજી કંઈ
 નાતનું અદિચત્ર નામ પ્રસિદ્ધ નથી. માટે આ વેણીદત્ત અને તેના
 વૃદ્ધ પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રતોરા હતા એ નિસસંશય. પ્રતોરાની
 વરતી કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાં વધારે છે અને જયપુર વગેરે સ્થળે
 જે પ્રતોરાઓ હાલમાં વસે છે, તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાંથી
 જ ગયા છે. એ જ રીતે કાશીએ પણ ગુજરાતમાંથી જ ગયેલા.
 વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જૂનાગઢ જામનગરના વત્સગોત્રના
 પ્રતોરામાં એવી દત્તકથા ચાલે છે કે, એ મહીધર એમના પૂર્વજ
 હતા અને જૂનાગઢથી જ કાશીએ ગયા હતા. આ મહીધરનો વેણીદત્ત
 સુધી દેખાતો વેલો હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કાશીમાં જે એક જ
 છે તો મહીધરના પુત્ર કલ્યાણને પણ આપણે ગુજરાતી ગણી શકીએ.
 કલ્યાણ વૈદ્ય બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણના રાગો તથા એની ચિકિત્સા લખી
 છે. સુશ્રુતમાં બ્રાહ્મણના રાગોમાં ગ્રહ-જાધાઓ વધારે છે અને કલ્યાણે
 પણ એનો જ વિસ્તાર વધારે કર્યો છે. ગ્રહ-જાધાની ચિકિત્સામાં
 સુશ્રુતમાં ન લખેલી શાંતિઓ લખી છે, અને એ પ્રસંગે મંત્રમહોદધિ
 લખનારના પુત્રે મત્રશાસ્ત્રનો તથા જ્યોતિષનો ધણો પરિચય પ્રગટ
 કર્યો છે. ગ્રહ-જાધાઓ ઉપરાંત ઝાડા, અર્થ, ઉધરસ વગેરે બ્રાહ્મણના

રાગોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર બાળકોની જ ચિદ્રિસાના બુદ્ધિ
અથો સંસ્કૃતમાં બેચાર જ છે; અને તેમાં આ ગુજરાતીનો લખેલો
અંથ મુખ્ય છે. એ વિષયનો એ એક જ અન્ય છપાયો છે, પ્રશ્નોરાઓ
હાલમાં ધણે ભાગે વેદું કરે છે અને પોતે વૈદની જ નાત હોય એવો
દાવો કરે છે; પણ પ્રશ્નોરાનો લખેલો વૈદાનો આ એક જ અંથ મને
મળ્યો છે.

દેવેશ્વર-૧૭ મું શતક

ગુજરાતમાં વૈદ્યક સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ૧૨મા ને ૧૩મા સૈકામાં
જોરથી શરૂ થઈ હતી. ૧૪ મા, ૧૫ મા-અને ૧૬મા સૈકામાં એ પ્રવૃત્તિ
મદ મંદ ચાલતી હતી, તે ૧૭મા સૈકામાં વળી પ્રવૃત્તિ થઈ છે. ૧૬ મા
શતકના અન્તમાં જેમ ખાસ બાલવિષયક બાલતત્ત્વ રચાયું છે, તેમ એ જ
અરસામાં કે એ પછી થોડે વખતે ૧૭ મા સૈકાના આરંભમાં ખાસ
શ્રીવિષયક શ્રીવિલાસ નામનો અન્ય લખાયો છે. માત્ર કૈશુ વિષયોને જ
અર્ચનારા વૈદાનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યાં જ છે, એટલે
આ શ્રીવિલાસનું ખામ રચાન છે. એ અન્યના કર્તા દેવેશ્વર વૈદાના
અન્યોમાંથી, કામશાસ્ત્રના અન્યોમાંથી અને તાંત્રિક અન્યોમાંથી શ્રીઓને
લગતા વિષય એકઠા કરીને આ અન્ય રચ્યો છે. આ અન્યની એક
હરતલિખિત પ્રત ડૉક્ટર કોસેજની લાયબ્રેરીમાં છે. આ અન્યમાં કુલ
સાત તરંગો છે. પ્રદર, મૂઢમર્જ વગેરે શ્રીઓનાં દરદો અને વાછકરણ
વગેરે વિષયો એ જમાનાના પ્રમાણમાં ઠીક ચર્ચેલા છે. જેટલાક પ્રયોગો
તો તદ્દન નવા છે. પ્રત્યેક તરંગના અન્તમાં આ અન્યના કર્તાએ
પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:-इति श्री कौट हारीय मुरारि
सन्त उपाध्याय देवेश्वर कृते स्त्रीविलासे । આ અન્ત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર
શાંતે શ્રીગોડ અને મુરારિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મળે છે. શ્રીગોડ
હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મૂઢમર્જ માટે છોડ
જાતિપત્રી માટે જાવત્રી વગેરે ગુજરાતી શબ્દોના ઉપયોગથી એમના
ગુજરાતીપણાની ખાતરી થાય છે. અન્યાન્તે કાંઈ સાલ લખી નથી. પ્રત
લખાવાની પણ જાણ નથી. એટલે અન્યકારના સમય માટે સાક્ષાત્
પ્રમાણ મળતું નથી. અન્યના આરંભમાં સૂત્રત, વાગલાટ, અત્રિ, ચરક,
ઉગ્રીશનંત, પુરુદ્ધત, જાજ (ઉદ્ગમ) યોગિનીમત, જંદ, ખંચ, રસાર્ણવ,

અને એક એટલા અધિકારી કે અન્યોનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ઉપરથી તેરમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાક પ્રયોગો રસરત્નસમુચ્ચયમાંથી લીધેલા છે અને અશીષુનો તથા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે, માટે ૧૪ મા શતકથી અર્વાચીન છે. પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ અથ ગાટે મનાવી કઠણ છે. કારણ કે એમાં શુભરાતી શબ્દો પુષ્કળ વપરાયા છે. મૃદગર્ભ માટે દાક્ષમાં ક્રિધાવાડમાં છાંડ શબ્દ વપરાય છે એ શબ્દ ૧૭ મા શતકના અન્ત ભાગના એક શુભરાતી વૈદ્યક અથમાં વાપરેલો દેખાય છે, પણ સંસ્કૃત વૈદ્યક અન્યોમાં વપરાયો દેખાયો નથી. એ એક જ શબ્દથી આ અન્ય ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિ હોય એમ જણાય છે. ૧૬ મા શતકના બાલતત્ત્વ, ભાવપ્રકાશ વગેરે અન્યોમાં આ વિષયનું કંઈક વર્ણન છે છતાં આ સ્ત્રીવિલાસનો પરિચય દેખાતો નથી. એ ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે. આ જ અન્યકારના રસેદ્રરત્નકાંપ નામના બીજા અન્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત છુટીના રાજવૈદ્ય પાસે છે.

ઉપાધ્યાય માધવ-૧૭ મું શતક

આયુર્વેદ પ્રકાશના તથા બૃહત્પાકવાલના કર્તા ઉપાધ્યાય માધવ પણ આ ૧૭ મા શતકમાં જ યજ્ઞ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આયુર્વેદપ્રકાશ આયુર્વેદ અન્યમાળાના સંપાદક રા. રા. જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તરફથી છપાઈ ગયો છે અને બીજો અન્ય હજી છપાયો નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા માધવ નામના ધણા પુરુષો જૂતકાળમાં યજ્ઞ ગયા છે, અને નામના એકમથી ધણો ગોટાળો મળે છે. આ ઉપાધ્યાય માધવ નિદાનકાર ઇન્દુકરના પુત્ર માધવકરથી તથા વેદના ભાષ્યો રચનાર સમર્થ માધવાચાર્યથી ભિન્ન અને આધુનિક છે. વેદભાષ્ય રચનાર માધવાચાર્ય અને નિદાનકાર માધવ એક જ છે એમ હજી ધણા વૈદ્યો માને છે. પણ વેદોના ભાષ્યો લખનારે માધવાચાર્ય વિજયનગરના મહારાજા પહેલા વીરભુક્ત (ઈ. સ. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૧) ના પ્રધાન હતા એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એઓ ૧૪ મા શતકમાં દક્ષિણમાં યજ્ઞ ગયા છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

બીજા નિદાનકાર માધવકર બંગાળમાં ઈ. સ. ૮૦૦ પહેલા યજ્ઞ ગયા છે; એટલે આ બે માધવ વચ્ચે દેશકાળનું જળરુ અંતર છે. અને આ ઉપાધ્યાય માધવ તો સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ૧૬ મા શતક પછી યવા

છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશોદ્ભવ એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે, અને ભાવપ્રકાશ વગેરે ૧૬ માં શતકના અન્ધોગ્રાંથી એમણે નામ સાથે ઉદાહરણો આપ્યા છે, એટલે એમના દેશકાળ માટે કાંઈ શંકા રહેતી નથી. છતાં ઓફિટના કેટેલોગ્સ કેટેલોગમયાં માધવ નામ નીચે રુઝિનિધય (નિધાન) અને આયુર્વેદપ્રકાશ એ ય અન્ધોનાં નામો છે. અસ્તુત્ર ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાય માધવ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને કાશીએ જન્મને રહેલા એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે. इति श्री सौराष्ट्र देशोद्भवसारस्वतपुण्ड्रावतंसकर्मा निवासी उपाध्यायमाधवविरचित आयुर्वेदप्रकाशे ।

આયુર્વેદપ્રકાશમાં માધવે રસના સરકારો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ મહારસો, મણિઓ વગેરેનાં શોધન, મારણ તથા વિષ, ઉપવિષનાં જાતિ લક્ષણ અને ખરિદારો વગેરે રસશાસ્ત્રનાં સર્વ વિષયો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યાં છે. એ પરપરામાં આ ગ્રન્થ છેલ્લો હોવાથી એમાં ઘણા અન્ધોનો સાર પાછળથી થયેલા સુધારાવધારા સાથે જેઆઈ આવ્યો છે. ઉપાધ્યાય માધવમાં બીજાથી વિલક્ષણ એક ખાસ ખૂબી છે. જૂના કાળના ઘણા અન્ધકારોએ પોતાથી પૂર્વકાલીન ગ્રંથોમાંથી અસરશઃ ઉતારાઓ કરીને જ આપ્યા ગ્રંથો રચ્યા છે, છતાં એ લોકો ક્યાંય મૂળની સૂચના કરતા નથી. જ્યારે ઉપાધ્યાય માધવે અન્ધકારનાં કે અન્ધના સ્પષ્ટ સૂચન સાથે ઉતારાઓ કર્યા છે. આ રીતે માધવે, રમ-પદ્ધતિ, વાગ્બટ રસરત્નાકર (નિત્યનાથ રચિત) ભાસ્કર, રસચિંતામણિ મહેશ્વર, રસાર્ણવત્ર, બૃહદશિષ્ટ પુરાણ, રસરાજ લક્ષ્મી, શાર્દૂલધર ત્રિવિક્રમ, સિદ્ધ લક્ષ્મીશ્વરતંત્ર, ભગવદ્ગોવિન્દપાદ, રસચિન્તામણિ, આત્રેય, રસમંજરી, વાર્તિકકાર, ભાવપ્રકાશ, લઘુ યોગતરંગિણી, રાજ-નિષદ્ધ, રામરાજ, ભાલુકિ, હારિત, અગ્નિવેશ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ગૌરીમત એટલાં નામો લખ્યાં છે.

૧૭ માં શતકના વૈદક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખનારાઓએ શ્લોકોમાં ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યાં છે, એમ ઉપર દેવેશ્વરના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે પણ ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યાં છે. એણે લખેલો વૌદીનું વિષ ઉતારવાનો એક ગુજરાતી મંત્ર નમૂના તરીકે જોવા જેવો છે.

“ॐ शिवो विष्णु कर्तरीवासो सोनानी त्र्यम्ब रूपानो पत्तोरो,
भिषु उत्तरे तो उत्ताइ न तो मरु मे हुंकारुं. ओवेगेओ मोर आवेगेओ

તોડ મિથુ વિનરે તો હાક હલોલા કરે મેરી ભક્તિ ગુરુ કી શક્તિ
પૂરો મંત્રે ઈશ્વરોવાચ. ”

નયનશેખર-ઈ: સ. ૧૬૮૦

આ જ શતકમાં શુન્શતી ભાષામાં લખાયેલો એક વૈદાનો ગ્રન્થ
મળ્યો છે. અંચળગમ્છની એક શાખાના આચાર્ય જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય
નયનશેખર નામના એક જૈને સંવત ૧૪૩૬ (ઈ. સ. ૧૬૮૦) માં
યોગરત્નાકર નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. ગ્રન્થકારે ગ્રન્થાન્તે પોતાની
હકીકત નીચેના શબ્દોમાં લખી છે:—

છુટક યોગ દત્તા તે કલ્યા યોપાઈ માહે કીધા સામટા,
યૂધ્ધા ગુરુના મુખથી સાંભળી તેહની ચોપાઈ કીધી.
સંવત સત્તર હત્રસો જાણુ ઉત્તમ આવણુ માસ વખાણુ,
શુકલપક્ષ તિથિ તૃતિયાવલી શુધવાર શુભ વેળા બલી.
શ્રીઅંચલગમ્છ ગીર્યા ગમ્છપતિ મહા મુનીશ્વર મોટા પતિ,
શ્રીઅમરમગર સૂરીશ્વર જાણુ ઉત્તમ આવણુ માસ વખાણુ.
મુગપ્રધાન ખિરુદ જોહને રાયરાણા માને તેહનઇ,
તાસ તણી પખી શાખા ધણી એ કરમાહે આધેકી બણી.
તે શાખામાહે અતિબલી પાલીતણા શાખા ગુણુનીલી,
પાલિતાચાર્ય હોય તે કુઆ ગમ્છપતિ જે ગુણુગેહ.
અતુકમે તેહને પાટે જાણુ શ્રીપુણ્ય તિલક સૂરીસ વખાણુ,
તેહને સોલમઈ પાટે જાણુ સુમતિ શેખર વાચક ગુણુધાર.
તાસ શિષ્ય છે વાચકપદે સૌભાઅશેખર પુણ્યવંદરિદે,
તાસ ચરણાંજી સેવે જેહ જ્ઞાનશેખર વાચક ગુણુગેહ.
સત્તાવીસ ગુણે અભિરામ જ્ઞાનશેખર વાચક પ્રધાન,
તે સહી ગુરુનો લલીપસાય હીવડે સમરી સરસ્વતીમાય.
યોગરત્નાકર નામ ચોપાઈ નયણુશેખર સુતી ઈણુપર કહી,
ઉછે અધિકો અક્ષર જેહ પડિત હાસ્ય મ કરજો તેહ.

ઈ. સ. ના ૧૭ માં સૈકાની ભાષાના નમૂના તરીકે આ લાંબો
ઉતારો કર્યો છે. આ ગ્રન્થ સામાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદાનો
હોવાથી એ વખતની ભાષામાં જળવાઈ રહ્યો હોય એ સંભવિત છે.

આ યોગ રત્નાકર મોટો ગ્રન્થ છે. એમાં વૈદાના સર્વ વિષયો
સમાખ્યા છે. વળી આ ગ્રંથકાર જૈન હોવાથી જૈન વૈદ્યામાં પ્રચલિત

ધણા નવા પ્રયોગો એણે લખ્યા છે તેમ જ હજીમોમાં પ્રચલિત યુનાની દવાઓનો પણ એણે સંગ્રહ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ, રસાવતારના કર્તા માણિકપદેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા હર્ષકીર્તિ સુરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદ્યાના સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાએક તો હપાર્થ ગયા છે. પણ જૈનો ગૂજરાતની બહાર ધણે સ્થળે રહેતા અને રહે છે; એટલે જૈન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કંઈ અનુમાન ન નીકળે. વળી ધણા જૈનોએ ગુજરાતી ભાષામાં નાનામોટા વૈદ્યાના ગ્રંથો લખ્યા હશે પણ એનું અસ્તિત્વ મને જણાયું નથી. મને જૈનોનો લખેલો ગુજરાતી ભાષાનો ઉપર કહેલો યોગરત્નાકર નામનો એક જ ગ્રંથ મળ્યો છે. જો કે ગ્રંથકાર પોતે “ગ્રંથ સમુદ્ર અષ્ટપાર, તેહતથો નવિ લીખેપાર, તેહ ગ્રંથ થકી ઉધરી પ્રાકૃત ભાષા ચોપાર્થ કરી.” એ રીતે પોતે કંઈ નવું નથી કર્યું એમ કહે છે, પણ એ યોગરત્નાકર એ વિષયના ગૂજરાતી જૈન સાહિત્યનો ખેસક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ ગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ નાદવજી ત્રિભજી આચાર્ય પાસે છે. જૈનોની વૈદ્યપદ્ધતિ જેને જોવી હોય તેણે જોવા જોવો આ ગ્રંથ છે.

જૈન ગોરજી મોતીચંદ

ઉપર કહેલા ગુજરાતના જૈને જેમ વૈદ્યનો ગૂજરાતી ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમ કચ્છના જૈન ગોરજી મોતીચંદે વૈદ્યમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે; જેમાં મરાઠીનો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના એક ‘વૈદ્યકલ્પતરુ’માં નોંધ કરેલી છે. આ ગ્રંથ હપાયો નથી. એ જોયો પણ નથી. એ કયારે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કંઈ સાધન નથી.

માધવ

સંસ્કૃતમાં ગુજરાતીને હાથે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક નાના વૈદ્યગ્રંથની એક તુટિક હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પોતે જ કહે છે તેમ સુશ્રુતમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિમલ્લસાસ્ત્રમાંથી, મોપદેવમાંથી અને ચાર્જુસાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિમલ્લ પછી થયેલા આ માધવ ૧૭ મા સતકન્ધા અંતમાં કે

૧૮ માં શતકની શરૂઆતમાં ચયા હશે. એઓ વટપત્તના રહેવાસી ગોપાલિતના પૌત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતે જ અંધારએ કહ્યું છે. આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વૈષ્ણ હતા એમ માધવ કહે છે.

૧૮ મું શતક ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં ઔરંગઝેબના અન્ત સાથે હિંદુસ્થાનની શાંતિનો પણ અન્ત થાય છે. ઈ. સ. ના ૧૮ માં શતકના આરંભથી જ ગુજરાતમાં પણ એવી અંધાધૂંધી વ્યાપક થઈ ગય છે કે, એ વખતે સાહિત્ય અમંભવિત લાગે છે. ૧૮ માં શતકનો જ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવો કોઈ વૈદાનો અન્ય મળ્યો નથી; પણ એ શતકમાં જ કાઠિયાવાડ-ગુજરાતના ધણાં વૈષ્ણ કુટુંબોમાં વૈદાનો અવતાર થયો છે. કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ઝંકુ ભટ્ટજીના કુટુંબમાં વૈદાનો પ્રવેશ એ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો છે. દિલ્હી તરફથી કોઈ શાહજાદા સાથે આ તરફ આવેલા દિનમણિ નામના વૈષ્ણે ઝંકુ ભટ્ટજીના પ્રપિતામહ રણછોડજી ભટ્ટને વૈદું લણ્યાં, તે દિવસથી આજ સુધી એ કુટુંબમાં વૈદું અવિચ્છિન્ન ચાલે છે. એ જ રીતે સિદ્ધ ભૈપળ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણરામ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ માં શતકના સારા વૈષ્ણ હતા. એઓ અમદાવાદના મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા અને મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહના વખતમાં એઓ જયપુર ગયા તથા ત્યાં સારું માન મેળવ્યું. એમના પ્રપૌત્ર કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા. એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ ભૈપળ્ય મણિમાળા નામનો અથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે. ૧૯ મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વૈદાના અન્યોમાં આ ઉત્તમ છે.

વર્તમાનકાળ

ઈ. સ. ના ૧૯ માં શતકમાં બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે ફરી શાંતિ સ્થપાતાં દેશમાં નવી જગૃતિ આવી છે, ગુજરાતમાં સારા વૈષ્ણો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક નિરનિરાળી વૈષ્ણક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાએ સાહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણ્યાના ગણ્યા છે.

વિકૃત ભટ્ટની પ્રવૃત્તિ—ઈ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦

એ વૈદક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતાં એ

સર્વનું સવિસ્તર અવલોકન અહીં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ મા સતકના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. માટે ગઈ સદીના પહેલા ભાગના અને જાણીતા બેચાર મોટા વૈદ્યોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વૈદ્યોની સાહિત્યવિષયક સેવાના માત્ર પ્રકારો જ ગણાવી જઈશ. આમાં ઘણા સારા વૈદ્યો રહી જશે, કારણ કે એઓને જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ હું જેને વિષે બે શબ્દો કહેવા માગું છું, તેઓ એ વખતના વૈદ્યોમાં પહેલા વર્ગના વૈદ્યો હતા. છતાં મારા અગ્નિનથી કાઢીને અન્યાય મળે તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જૂના કાળમાં સારા વૈદ્યો ઘણા હોય એઓ જો પોતાના પૂર્વજોની હકીકત બહાર પાડે તો મારા જેવાને ક્ષમા માગવાનો પ્રસંગ ન આવે. મુખ્યમાં અને અન્યત્ર ઘણા સોફા પોતાને જામનગરના વૈદ્ય કહેવારાવવા ખાસ ઇચ્છે છે. અત્યારે જામનગરના વૈદ્યોની રિયતિ ગમે તે હોય, પણ આવી વાસના જમાડે એવી જામનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વૈદ્યોને કીધે બંધાઈ તેને વિષે ટૂંકામાં બોલવા ઇચ્છા છે. ૧૯ થી સદીની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજા રણમલ જામની કારકિર્દીમાં ઝંડુ બદલના પિતા વિઠ્ઠલ બદ્ધ એક સારા રાજવૈદ્ય ગણાતા. એ વખતે જામનગરમાં બીજા વૈદ્યો હશે પણ આમની કીર્તિ ઘણી હતી. વિઠ્ઠલ બદ્ધ એ જમાનામાં વિદ્વાન વૈદ્ય ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વાતાનું માપ આજના જેટલું બીંધું ન હતું. એ વખતે વૈદ્યના આટલા અન્યો પ્રકાશમાં નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સગવડો ન હતી. ત્યારે સાવપ્રકાશ અને શાર્કીયર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા. આજે ચરક-સુશ્રુત ન જાણનાર વિદ્વાન ગણાતો નથી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિઠ્ઠલ બદ્ધની વિદ્વતા જોવાની નથી. એઓ સારા પૌરાણિક તથા કવિ હતા. એમની રોગ પારખવાની રક્તિ ઘણી વખણાતી. એમની ખ્યાતિ બહાર પસરવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બહારગામથી વૈદું શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વૈદ્યોએ ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. વિઠ્ઠલ બદ્ધના પુત્ર કરુણાચંદ્રે ઉર્ફે ઝંડુબદ્ધ જૂનાગઢના પ્રમોદા રુમનાથજી ઉર્ફે, જામનગરના નામર મહારથ વિજયચંદ્રે ઉર્ફે બાવા-બાઈ અચળજી તથા પેરબંદરના પ્રમોદા મહારથ પ્રભુરામ જીવનરામ

એ ચારે વિદ્યુતભટ્થના શિષ્યો. એમને ગુરુ પાસેથી કાર્ધક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારે એ વૈદાના પ્રદેશમાં જુદું જુદું કાર્ય કરીને એ વખતને દીપાવ્યો હતો. અને એ વખતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી.

ઝંડુ ભટ્થ ઈ. સ. ૧૮૩૨ થી ૧૮૬૬

ઈ. સ. ૧૮૩૨ માં જ-મેલા ઝંડુ ભટ્થએ ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી પોતાની પગપગનો વૈદકનો ધધો સ્વીકાર્યો હતો, અને એ વખતથી તે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં પોતે સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યાં સુધી એમણે અથાગ શ્રમ કર્યો અને તન, મન ને ધનનો અનેકધા ભોગ આપ્યો. એમણે ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં પદ્ધતિસર દેશી દવાઓ જનાવવા માટે જામનગરમાં રસશાળા સ્થાપી. અત્યારે દવાઓ જનાવવાના આ દેશમાં અનેક કારખાનાઓ છે, તેમાં જૂનામાં જૂનું દવાઓ જનાવવાનું કારખાનું આ જામનગરની રસશાળા છે. ઝંડુ ભટ્થ જામનગરના મહારાજા વિભાજનના રાજવૈદ્ય હતા, પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ રાખતા ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા એટલું જ નહિ, પણ જરૂર પડે તો ગરીબ દગ્દીને ખાવાનું પહોંચાડતા અને વારંવાર પોતાને ઘેર રાખીને પથ્ય પળાવી દવા કરતા. વળી ઝંડુ ભટ્થએ પોતાના નાના ભાઈઓને, ભત્રીજાઓને તથા ધણા પ્રત્નોરાઓને પોતાની પાસે રાખીને વૈદ્ય શીખવ્યું હતું એમના ભાઈઓએ કારિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યોમાં તથા મુજર્મમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

ખાવાભાઈ અચળજી-ઈ સ. ૧૮૨૪ થી ૧૮૬૩

વૈદ્યરાજ ખાવાભાઈ પણ જામનગરના મહારાજા વિભાજનના રાજવૈદ્ય હતા અને એમણે કારિયાવાડ ઉપગત કચ્છ, ઉદેપુર વગેરે રાજસ્થાનમાં પણ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી એમણે એક બે ત્રણ લખ્યા છે પણ એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી એમણે પણ રસશાળાને અનુમતી ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં રાજકોટમાં રુદ્ર-ગ્રામાદ ઔપધાલય સ્થાપ્યું હતું એમના પુત્રો હાલમાં જુદે જુદે સ્થળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વૈદ્ય કરે છે.

પ્રભુરામ જીવનરામ-ઈ સ. ૧૮૩૬ થી ૧૯૦૨

વૈદ્યગજ પ્રભુરામ જીવનરામે મુજર્મમાં વૈદ્યમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુર્વેદનો પદ્ધતિમગ અભ્યાસ વધે એવી ઇચ્છાથી

મુંબઈમાં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એ વિદ્યાલય સાથે એક ઈસ્પિતાલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આજ મુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી શકતું. આ ત્રણે વૈદ્યોના મંક્ષિત ચરિત્રો અગ્રેસર ગુર્જર ચિત્રાવલિ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે.

રુગનાથજી ઇદ્રજી

ઉપર કહેલા ૧૯મી સદીના ત્રણે વૈદ્યોએ વૈદ્યના પ્રદેશમાં ધણું કાર્ય કર્યું છે, પણ વૈદ્યક સાહિત્ય માટે કાંઈ કર્યું નથી; ત્યારે એમાં રુગનાથજી ઇદ્રજીએ વૈદ્યક સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વૈદ્યરાજ રુગનાથજી ઇદ્રજીને વનસ્પતિવિદ્યાનો ધણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં ગહેના હોવાથી ગિરનારનાં જંગલોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ-રાજ્યનું ધણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના વખતના ખીન્ન કાંઈ પણ વૈદ્ય કરતાં એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા. એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાજા નમૂનાઓનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે હાલમાં અયોગ્ય સ્થાને પડ્યો છે. આ રુગનાથજી ઇદ્રજીએ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લોકોને લાભ આપવાની ઇચ્છાથી નિઘટ સંગ્રહ નામનો એક નિઘંટ ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં રચીને બહાર પાડ્યો છે. નિઘંટોની જાતનો આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને વૈદ્યોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. જે કે હજી એ પ્રદેશમાં ધણું કરવાનું બાકી છે, પણ એ વખતના પ્રમાણમાં એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં એમણે જૂના ધણા ન છપાવેલા નિઘંટોમાંથી બહુ મહેનત કરીને સંગ્રહ કર્યો છે. આ રુગનાથજી ઇદ્રજીના ભાઈ જૂની શોધખોળ માટે મુરોપપર્યંત ગ્રખ્યાત થયેલા પંડિત ભગવાનલાલ ઇદ્રજી પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદ્ય પણ કરતા.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ધણા વૈદ્યો બહાર આયા છે. જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કોઈ એની પરંપરામાં ઊછરેલા છે. એ સમયમાં વૈદ્યક સાહિત્ય સંબંધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતરરૂપે કે સારોદ્ધારરૂપે પાશ્ચાત્ય વૈદ્ય ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં બંગાળમાં જે કાર્ય થયું છે તેનો ચર્ચા પણ ગુજરાતમાં થયો નથી. આ જાતનાં માત્ર જેમાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. પણ અંગ્રેજી તથા દેથી

વૈદામાંથી વૈદોને સાધારણ રીતે ઉપયોગી અનેક વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કરીને દેટલાક ગ્રંથો લખાયા છે. આ જાતના સાહિત્યમાં ડોક્ટર ત્રિભુવનદાસનું શારીર અને વૈદક અને વૈદરાજ જટાસંકર લીલાધરનું ધરવૈદ્ય એ બે વિશેષ લોકપ્રિય થયાં છે.

હાલના ધણા નવા વૈદો એ ઉપરથી વૈદ્ય કરે છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ધણા વખતથી શરૂ થઈ છે અને હજી ચાલે છે; પણ સારાં ભાષાન્તરો એકબે જ થયાં છે. આ દિશામાં પણ હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. ધણા ગ્રંથો હજી ભાષાન્તર થયા વગરના છે, પણ ખોટાં ભાષાન્તરો થાય એ કરતાં તો ભાષાન્તરો ન હોય એ સારું; કારણ કે વૈદામાં જીવના જોખમની વાત છે.

વૈદક માસિકો દ્વારા લોકમાં એ વિષયનો રસ ફેલાયો છે. રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક માસિક રસવૈદ્ય મર્ચન્ટશર વિદ્યલય તરફથી ધણાં વર્ષો પહેલાં નીકળ્યું હતું; પણ એ થોડો વખત ચાલીને બંધ થઈ ગયું. એ પછી અનેક માસિકો નીકળ્યાં છે અને અનેક બંધ થયાં છે, પણ આ વિષયની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે.

અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવામાં બંગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મદારાષ્ટ્રે ધણી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગુજરાતે હમણાં સુધી એ દિશામાં કંઈ જ કર્યું ન હતું. પણ હેલાં ત્રણચાર વર્ષથી વૈદરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય અત્યંત શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને બહાર પાડે છે. ગ્રંથોના સંશોધનમાં પ્રકાશકની વિદ્વત્તા અને શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અંગ્રેજી રીતે દેશી ઔષધોનું દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર લખવાનો પણ પ્રયાસ થયો છે. આ જાતના સાહિત્યમાં ડૉ. વીરજી ત્રીશુ રાવળનું ઔષધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમાં બરડાની જડી-ખુટી અથવા બરડામાં થતી વનસ્પતિઓનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા એ જાતના ગ્રંથોમાં નિઃસંક એક છે. એ જાતનાં ખીજાં બેચાર પુસ્તકો છે, પણ આ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું સ્થાન ધણું જામું છે. એ ગ્રંથના કર્તા રા. રા. જયમુખ્ય ઈદજી જેવો વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગુજરાતમાં ખીજો નથી. અંગ્રેજી Flora ની દબથી હિપરોક્રાત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયું છે, અને તેમાં દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન જાતે જોઈને કરેલું છે.

આ ઉપરાંત હેલ્થ પચીસ વર્ષોમાં અનેક નાના મોટા વૈદક અન્ધો બહાર પડ્યા છે. એટલે એ સર્વનું વિવેચન તો શું પણ એની સાદી ટીપ આપવાને પણ દુઃસમર્થ નથી; પણ આ અન્ધોનો મોટો ભાગ ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

ઉપસંહાર

આ રીતે ઈ. સ. ના બારમા શતકથી આરંભી વર્તમાનકાળ પર્યંતના ગુજરાતી વૈદક વિકાસનું દૂકું અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનમાં સાધનોના અભાવથી, મારા અજ્ઞાનથી અને ખીજાં અનેક કારણોને લીધે ઘણું રહી ગયું હશે. હાલના ઘણા પરંપરાગત વૈદ્યો પાસે પોતાના કુટુંબમાં વપરાતા અયોગની મંસ્કૃત કે ગુજરાતીમાં લખેલી નોટો હશે. શુક્લતીર્થના અધ્યારુ આચારામ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા વૈદાના એક પુસ્તકમાંથી હાલમાં જગનનાથ વિદ્યારામ રાવળે બહાર પાડેલા વૈદક-વિજ્ઞાસમાં ઘણા દુઃમકાઓનો સમઢ કરેલો છે. આ જ્ઞાતનું ઘણું સાહિત્ય ઘણા વૈદ્યોના ઘરમાં પડ્યું હશે, પણ એ મળવું કઠણ છે તેમ એમાં કાંઈ નવું હોવાનો મંભવ નથી.

આટલા અવલોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગુજરાતના વૈદ્યોએ જો કે પહેલાં પ્રમાદ રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વૈદક સાહિત્યના ઘણાખરા પ્રદેશનાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. પ્રાચીન આયુર્વેદી ચિકિત્સાનો સંમઢ, રસવિદ્યા, ઔષોગ, બાહ્યોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખાયેલા છૂટા છૂટા અન્ધો ગુજરાતમાં મળે છે. વૈદક સાહિત્યમાં આ રીતે ગુજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે જો કે પંજાબ, પૂર્વ, અને બંગાળ કરતાં ઓછો છે પણ મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સાથે સમર્વ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંજાબ અને પૂર્વનો તો ઇતિહાસ જ લાંબો છે. એની સાથે સરખામણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ જૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ. અને એમ. એ. થયા પછી પણ ઘણા વૈદ્ય કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી વૈદ્ય કરે છે. અહીંના દેશી દાકતરોને દેશી વૈદા તરફ જે સૂઝ છે તે સાથે બંગાળાની ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વૈદાનો ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. બંગાળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વૈદ્યો છે તેટલા અને

તેવા ગુજરાતમાં નથી. શારીર Anatomy જેવા વિષયને પ્રાચીન પરિભાષાને અનુસરતી સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારનાર કવિરાજ ગણનાય સેન એમ. એ; એલ. એમ. એન્ડ એસ. બંગાળી છે. એ કવિરાજનો જોટો આખા હિંદુસ્થાનમાં નથી. બંગાળાની આ ઉન્નત સ્થિતિનાં અનેક કારણો હશે, પણ મને નીચેની સ્થિતિ એક મોટું કારણ લાગે છે. બંગાળામાં જૂના કાળથી વૈદ્યોની એક નાત છે. વૈદાના ધંધાની ગુરુપરંપરા એ નાતમાં જળવાઈ રહી છે. ખીલ કાર્ક પ્રાંતમાં વૈદ્યોની એવી નાત નથી. દાખલા તરીકે ગુજરાતમાં એક રાયકવાળ, બે શ્રીગોક, ત્રણ નાગર, એક મોઢ, એક પ્રજ્ઞોતારા, બે જૈન, એક સારસ્વત એ રીતે વૈદ્યો જુદી જુદી નાતોમાં વહેંચાઈ ગયા છે. આ જમાનામાં નાતનો કિલ્લો ખધાય એ મંભવિત નથી, તેમ ઈષ્ટ પણ નથી. પણ ગુજરાતે બંગાળા સાથે હરીફાઈ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એટલી સૂચના અયોગ્ય નહિ ગણાય.

છેવટ મને આ કાર્યમાં મદદ કરનારાઓનો ઉપકાર માનીને સમાપ્ત કરું છું. પ્રથમ તો રા. રા. રણજિતરામભાઈએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક યાદી મોકલી અને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપ્યું, એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છું. પછી વૈદ્યરાજ બાલકૃષ્ણ ત્રિકમજી આચાર્યે પોતાની પાસેના હસ્તલિખિત ગ્રંથો જેવા આખી તથા અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી, મને ઘણી મદદ કરી છે; એ માટે એમનો તથા પોતાના સંગ્રહનો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી તથા રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી છે તે માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું.

પ્રાચીન સમયમાં દ્વૈરકર્મનો રિવાજ

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચીતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે, પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાઢી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાઢી અને જટાવાળા પુરુષો, એવી કાંઈક કલ્પના સામાન્ય જનમૂલકના ચિત્તમાં રૂઢ ચર્મ ચર્મ છે. આથી વિરુદ્ધ અસ્ત્રા માટે ‘ક્ષુર’ શબ્દ તથા નરેણી માટે ‘નખનિકૃન્તન’ શબ્દ છેક જૂના ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂનામાં જૂના મન્થ-ચરકમાં હજમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજમતનો રિવાજ મિસ્રકુલ ન હોય તો ક્ષુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉદ્દેશ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કોઈક વર્ગમાં તો હજમતનો રિવાજ હોવો જ જોઈએ. વધારે અભ્યાસ કરતાં હજમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ સ્મશ્રુ શબ્દ છે. દાઢી અને મૂઝ બેયનો સ્મશ્રુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માયાના વાળને કેશ કહ્યા છે.^૩ માયાના વાળ (કેશ)નો અથર્વવેદ વગેરે મંદિતાઓમાં તથા બ્રાહ્મણોમાં ધણી વાર ઉદ્દેશ આવે છે.^૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મનોમાં

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૨૩-૬, ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭, ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. ઇ. વે. ૫-૧૬-૧૪; ૬-૬૮-૨; ચા. સ. ૧૬-૧૨; ૨૦-૫.

૩. શા. મા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. ઋ. વે. ૫-૧૬-૩; ૬-૧૩૬-૩; ચા. સ. ૧૬-૨૨; ૨૦-૫; શા. મા. ૨-૫-૨-૪૮.

વાળ વધારવાની ઇતેમરી દેખાય છે.^૨ કેશ વધારનાર ડાઇડ ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે આજ પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવા શોધે છે, અને વૈદિકકળામાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબૂત કરવા (ખરી ન પડે એના રાખવા), ન ઊગતા હોય તો ઊગાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણચાર હજાર વર્ષમાં થે ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાતો નથી. બહુ પુરુષોએ લાખા વાળ રાખવા એ સ્ત્રી જણાતું^૩ એ કે કેટલાક પુરુષો એ વખતે થે શોખથી લાખા વાળ રાખતા હશે તથા એને સૂચીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાધતા હશે એમ કેટલાક વચનો ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે સૂચીને બાધેલા વાળ માટે વેદમાં ક્વર્દ શબ્દ છે રુદ્રદેવનું નામ ક્વર્દિન્ છે એ તો ધણાઓને યાદ હશે. ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે એક યુવતીને ત્રુત્ત્વર્પદા^૪ એટલે આગ અબોડાવાળી કહી છે. વળી સિર્નિશલી દેવીને સુત્ત્વર્પદા (સારા અબોડાવાળી) કહી છે^૫ આ રીતે સ્ત્રીઓના વિશેષણ તરીકે ક્વર્દ શબ્દનો ઉપયોગ જોતા હાલ પેઠે જૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અબોડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે પણ^૬ કૂન તથા રદ્ર^૭ બન્ને દેવોને ક્વર્દિન્ કહ્યા છે વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણત ક્વર્દા જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે^૮ આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાખા વાળ રાખતા હશે, અને

૧. જુઓ નીચેના મત્રો —

દહ પ્રજાન્ તનયા જાતાન્ ।

જાતાન્વર્ષીયસસ્કૃધિ ॥

ઋ. વે. ૬-૧૩૬-૨

યા જમદમિરયનદ્ દુહિને વેશવર્ધનામ્ ।

ઋ. વે. ૬-૧૩૭-૧

૨. ઋ. વ્રા. ૫-૧-૨-૧૪

૩. ઋ. ૧૦-૧૧૪-૩

૪. ઋ. સ. ૧૧-૫૬

૫. ઋ. ૬-૫૫-૨, ૯-૬૭-૧૧

૬. ઋ. ૧-૧૧૪-૧, યા. ૧૧, ૧૦ વગેરે.

૭. ઋ. ૭-૩૩-૧.

એની અમુક રીતે માથા ઉપર ગાંઠ બાંધના હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિ બાંધના હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^૧

માથાના વાળ વિષે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિકલ્પ જોમ દેખાય છે તેમજ દાઢી-મૂછ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂષ્પને ઋગ્વેદમાં રમત્રુ (મોટી દાઢી-મૂછવાળા) કહ્યા છે.^૨ વળી તૈ. સં. ના એક વચન^૩ પ્રમાણે દાઢી મૂછ પુરુષવર્તુ સક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનિસે કહ્યું છે કે, દિંદીઓ મરણુદિનપર્યંત પોતાની દાઢીની સંભાળ રાખે છે.^૪ આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાઢી મૂછ (રમત્રુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિ રાખતા હોય એમ નીચેના પુરાવા ઉપરથી સાબિત થાય છે.

હજમતના કામમાં મુખ્ય સાધનરૂપ અસ્ત્રા માટે કુર (જે ઉપરથી હજમત માટે સૌર શબ્દ નીકળ્યો છે.) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ કુર શબ્દ ઋગ્વેદમાં ત્રણ રચને વપરાયો છે.^૫ એક મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર વગેરેનાં)નો સામાન્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે. હોમિક્સના માનવા પ્રમાણે મહા-ભારતમાં કુરનો અર્થ માત્ર છરી પણ થાય છે.^૬ બીજા એક મંત્રમાં પણ એટલો જ અર્થ કદાચ હશે. ત્રીજા રચનામાં^૭ સરાણુ (મૂરિજો) ઉપર અસ્ત્રાને સળવા વિષે ઉદ્દેશ્ય હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂરિજોનો દિવચની પ્રયોગ બે બાળુઓને લક્ષીને હોવો જોઈએ; એવું પિણલનું

૧. કર્કદિને ચ પુલસ્તયે નમ. ।

વા. સં. ૧૬-૪૨

૨. ઋ. ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૨૭.

૩. તૈ. સં. ૫-૫-૧-૧.

૪. Diodorus. iii, 63.

૫. Vedic Index, Vol. I, p. 208.

૬. ઋ. ૧-૧૬૬-૧૦. યવિષુ કુરુઃ “ધારવાળું પાનું” એટલો જ કે ‘અસ્ત્રા’ એમ પણ વિવક્ષિત હોય. સદિઃખ છે.

૭. Journal of the A. O. Society 17, 61, 69.

૮. ઋ. ૧૦-૨૮-૧. સાયણુ ‘પન્ને’ અર્થ કરે છે.

૯. ઋ. ૮-૪-૧૬. મ નઃ સિર્ગીદિ મુરિજોરિય કુરમ્=સરાણુ ઉપર અસ્ત્રા જેટલું અમને ખૂબ તીવ્ર જનાવે.

યથાર્થ લાગે છે. અથર્વવેદમાં મૂરિજ સાથે કુરનો પ્રયોગ છે.^૧ તે પણ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે. અથર્વવેદમાં અન્યત્રે કુરથી હન્યમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે ત્યાં તો કુરનો અર્થ નિઃસંદિગ્ધ છે; ખીર્ગ ધણું વચનોમાં અર્થો અર્થ સ્પષ્ટ છે.^૨ યજુર્વેદમાં કુરો મૂચવાનું^૩ એ રીતે પ્રયોગ આવે છે; બૃહમદ્વિદ્ય એનો અર્થ સસ્તી સાથે અસ્ત્રો એવો કરે છે; તે વાજપી જણાય છે. કુરધારા^૪ એટલે અત્થાની ધાર. બૃહદારણ્યક 'ઉપનિષદ્માં'^૫ અત્થાની ઝીણી ધારનો દાખલો આપ્યો છે; ત્યારે કઠોપનિષદ્માં અત્થાની સજેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે.^૬ કોષીતકિ ઉપનિષદ્માં અત્થાને રાખવાની ડાખલી (કુરપાત્ર)નો ઉલ્લેખ છે.^૭

અર્થે, અત્થાને સજવાનાં સસ્તી, સરાણુ વગેરે સાધનો, અત્થાની સજેલી રિયતિ તથા અર્થે રાખવા માટે ડાખલી, હન્યમતનાં સાધનો વિધેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દર્શાત તરીકે તથા ખીછ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા ઉપયોગ હન્યમતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબિત કરે છે.

૧. ધોષ્ટે જિહ્વા ચર્ચરીતિ

કુરો ન મુરિજોરિવ ।

અ. વે. ૨૦-૧૨૭-૪.

હોઃ ઉપર ઈંધ પેટે, સરાણુ ઉપર કુર ફેરે છે.

૨. યેનાવપત્ સવિતા કુરેણ

સોમસ્ય રાજ્ઞો વચ્ચસ્ય વિદ્વાન્ ।

તેન વ્રહ્માણો વપતેદમસ્ય

ગોમાનશ્વવાનમમસ્તુ પ્રજાવાન્ ॥

અ. વે. ૬-૬૮-૩.

તથા અ. વે. ૮-૨-૭.

૩. શ. બ્રા. ૨-૬-૪-૪; ૩-૧-૨-૭ વગેરે; સૈ. સ. ૨-૧-૫-૭;

૫-૫-૬-૧; મૈ. સ. ૨-૮-૭; શા. સ. ૧૫-૪; અ. વે. ૧૨-૫-૨૦.

(કુરપાત્ર).

૪. સૈ. સ. ૪-૩-૧૨-૩; શા. સં. ૧૫-૪; શ. બ્રા. ૮-૫-૨-૪

૫. જૈ. ઇ. શ્રા. ૩-૧૩-૧.

૬. તથાવતી કુરસ્ય ધારા યાવદ્વા મહિકાયા. પચમ્ । વૃ. ડ. ૩-૩-૨

૭. કુરસ્ય ધાર્યં નિશિતા દુસ્ત્યસ્ય । કઠ ડ. ૧-૩-૧૪

૮. યથા કુરં કુરપાત્રે હિતં ।

ઐ. ડ. ૪-૧૧

પણ વૈદિક સમયમાં હજમનું તથા તેના ધંધાનું અસ્તિત્વ પૂરવાર કરવા માટે આ આડકતરા પુરાવા ઉપરાંત વપ્ (હજમ) તથા વ્ (હજમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

વપ્ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હજમત કરનાર-હજમ અર્થ થાય છે.^૧ અને હજમતની ક્રિયા માટે વ્ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો વપ્ શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપગયો છે.^૨

હજમ, હજમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સાહિત્યમાં હતાં, પણ એ સમયની આ દેશની પ્રજાનો કયો વર્ગ હજમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હજમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્ફુટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી. પણ અથર્વવેદમાં “સૂર્યે સોમની જે અત્રાપી હજમત કરી તે અત્રાપી આ યજમાનની હજમત કરે.” (જુઓ દિગ્વિણી ૨, ચાતુ ૪) એમ કહ્યું છે; એટલા જ ઉપરથી આર્યોમાં હજમનનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધર્મો અનિશ્ચય મનાતો હોવો જોઈએ; નહિ તો સૂર્ય જેવા ગ્રેહ, આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રભાવે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હજમત કરાવવાનો પ્રાચીનકાળમાં રિવાજ હતો ? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે, “હજમ પેઠે દાદીની હજમત કરે છે.” (વૈવેલ વપતિ સ્મૃતિ. ક્ર. ૧૦-૧૪૨-૪) અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને કમત્રુ બેયની હજમતનો ઉલ્લેખ છે.^૩ આ ઉપરથી માથાના વાળ અને દાદી-મૂઝ બંનેની હજમત કરાવવાનો રિવાજ હતો. વળી હજમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના શુભ મુલ શબ્દો સૂચન કરે છે. હજમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને કમત્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું કહિત થાય છે કે, વૈદિકકાળમાં કેટલાક આર્યો માથાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાધતા, કેટલાક લાંબી દાદી રાખતા;

૧. ક્ર. ૧૦-૧૪૨-૪; ઝ. વે. ૮; તૈ. પ્રા. ૧-૬-૩

૨. તૈ. ઇ. ૨-૫-૧૦-૧; શ. પ્રા. ૩-૧-૨-૧

૩. મધુરેગ મર્ચન્ટા સુમેજસા

વતા વપતિ વેદાસ્મધુ ।

શુભ મુલ મા ન બાયુઃ પ્રતોષી. । ઝ. વે. ૮-૨-૧૦

જ્યારે બીજા કેટલાક માથાના વાળ તથા દાઢીમૂછ કઢારી નાખતા. માથાના વાળ કપાવતા માથુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ પેઠે શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી, તેમ જ દાઢીમૂછ કાઢતા હાલના અગ્નિહોત્રી પેઠે તથા અગ્રેણ (clean shave) રીતે મોઢુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂછ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ પ્રાચીન જ ગણાય એવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાથી તથા બીજા સાધનોમાથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ ઉક્ત સમયના સમગ્ર સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી મા. તે સમયના ગિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જોમા હોય એવા જોયાર શિષ્ટ પ્રમાણો બસ છે

મહાભારત

મહાભારતના સમયના ગિવાજનું વર્ણન કરતા થી વૈદ્ય લખે છે કે, ધણુ કરીને આહણોમા માથાની તથા દાઢીની હજમત કઠાનવાનો રિવાજ સાધારણ હતો અને ક્ષત્રિયો માથાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા તપસ્વીઓ વાળને ઓળતા કે ઘાતા નહિ પણ જટા બાધી રાખતા રામે વનવાસ ભોગવવા વનમા જતી વખતે વડનું છીર નાખીને જટા બાધી હતી^૧ તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા મહાભારત કે રામાયણમા કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેઠે પાત્રોના બાહ્યસ્વરૂપના બારોક વર્ણનમા મહાભારત-રામાયણના કવિઓને રસ આવતો નથી પણ અરિયને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હિંદીઓ દાઢી રાખે ■ અને તેને જુદા જુદા રંગથી રંગે છે એ લખે છે કે:—

Some dye their beards white to make them look as white as possible but others dye them blue, while some others prefer a red tint, some purple, others a rank green "

‘ આજે જેમ હિંદુઓ શિખા રાખે છે, તેમજ ભારતકાલીન હિંદુઓ રાખતા હોય એવો ભાગ્યમા કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો

૧. જટા કૃત્વા ગમિવ્યામિ ન્યમ્રોધસ્ત્રાત્માનય । અયો ૫૨-૫૯,

આ બે વચનોનો મેળ એવી રીતે જ બેસે કે હજમત કરાવ્યા પછી શિખાફે બેટલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અગ્યવસ્થિત નહિ પણ સ્વચ્છ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તે જ આચાર સૌંદર્યની દષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જો કે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઈ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીન તો એ ગ્રંથ નથી જ. સાક્ષરશ્રી કેશવ હર્ષદ કુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે, એટલે કામસૂત્રને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે. ચરીરનો ક્યો મંડકાર કપારે કરવો એ ટૂંકામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિવ્યં સ્નાનં, દ્વિતીયસ્તુસ્નાદનં, તૃતીયકઃ કેનકઃ, ચતુર્થકમાયુષ્યં, પચમકં દશમકં વા પ્રત્યાયુષ્યમિચ્છહોનમ્ ॥૧૭॥ કામસૂત્ર ઇ. ધિ. ૨ અ. ૪

“હંમેશાં નાહવું, એકાંતરે સુગંધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજો દિવસે સાથળમાં કીચુ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથો દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમા દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું. આટલું તો (નાગરિકે) જરૂર કરવું જોઈએ.”

વાત્સ્યાયનના આ સુત્ર ઉપર ટીકા કરતાં જવમંગલ ટીકાકાર “ચતુર્થકમાયુષ્ય” એનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“ચતુર્થકમિતિ ત્રિ. પક્ષસ્ય ચ સ્મશ્રુતસ્ત્રોત્રમાણિ વર્ષયોદિત્યયમાગમ. । ઇત્ર કૈયાંચિન્નાગરકાણામુપાયમેદાન્કલમેદ. । તત્ર આયુષ્યં સ્મધુર્કર્મ કુરેળ તત્તતુર્થેહિ સ્યાત્. । દિનત્રયાન્તરિતમિયર્થઃ । વર્તયાં તુ પચમકમેવ સ્યાત્ પ્રત્યાયુષ્યમિતિ ચદ્ ગુણે કુરેળ કર્મ તત્પચમેડહનિ ચત્તુ સ્ત્રોભ્નામુત્પાદનેન તદ્દત્તમે સ્પાદિત્વાહ.....તથા ચોક્કમ્...

આયુષ્ય તત્તતુર્થેહિ સ્યાત્તત્તુ કુરેળગંગ ।

પ્રત્યાયુષ્ય ચદુદ્ધારાદ્દોમ્નાં તદ્દશમેહનિ ॥

ટીકાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો બાવાર્થ એટલો જ છે. જો કે, પખવાડિયામાં ત્રણ વખત દાદી, નપ્પ અને રામ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે, પણ કેટલાક નાગરિકોમાં ચોથો દિવસે સજિયાથી દાદી બોડાવવાનો (આયુષ્યક), પાંચમે દિવસે શુભભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે બીજાં રામ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડિયામાં ત્રણ વખત હજમતનો વિધિ ધર્મ-શાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ બતાવે છે. એથી પણ ઓછા દિવસે શાખીનો (નાગરિકો) હજમત કરાવે એ મમજી શકાય એવું છે. કામશાસ્ત્ર ઉપરથી બીજી બે બાબત દેખાય છે; એક તો દાદીની હજમત માટે આયુષ્યક શબ્દ વાપર્યો છે. એ ઉપરથી હજમતને આર્યો આયુષ્ય વધારનાર માનતા એમ જણાય છે; બીજું કામશાસ્ત્રકાર નિત્ય સ્નાન પેઠે જ એથે (કે પાંચમે) દિવસે હજમતને કર્તવ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે, આ દેશના દિવસોમાં હમેશાં નાહવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જોમ સામાન્ય હતો તેમ હજમતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો જોયાં, ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જયમંગલા ટીકાના લેખકે આગમનું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સંગ્રહિત થાય છે; છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ.

ગોબિલ્લ લખે છે કે, શિખા સિવાય કેય, શ્મશ્રુ, હોમ અને નખોતી હજમત કરાવવી. આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેઠે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ ભગવાન લખે છે કે, " માથાના કેય, નખ અને શ્મશ્રુ કપાવેલાં હોમ એવો વેષ સ્નાતક વિધે ગ્રાખવો " ૧ હજમત ક્યારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એકમત હશે. બાધાયત તો સ્નાતકનાં કર્તવ્યો દર્શાવતાં લખે છે કે:-

૧૫૧૬ ચ વેશદમધુલોમનસ્વાપનમ્ । કૌ. ૨-૫-૭

પણ હજમતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઈ ગયો હતો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂકાકર્મમંત્રકાર એક જ સમર્થ છે.

૧. વેશદમધુલોમનસ્વાપનમ્ ॥ ચિત્રાવર્જનમ્ । મોમિલ.

વેશદમધુલોમનસ્વાપનમ્ ॥ ઇન્દ્રાવર્જનમ્ ॥ મુનિ: ।

સ્વાપ્યાયે ચેવ યુક્ત: સ્પાત્ નિત્યમન્મદિતે રત: ॥

મનુ= અ. ૪ સ્તો. ૩૬

૨. પણ પાછળના ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હજમત કરાવવાની ખાસ ના કહે છે. મનુના એક પ્રક્રિય મનાતા સ્તોત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

પટ્ટપટ્ટમ્પૌ ત્વન્નપાત્સનુમયથ ચતુર્સ્ત્રીમ્ ।

વર્જયેત્ પૌર્ણનાસી ચ તૈલે મસે મગે શુરે ॥ મનુ= અ. ૪

આ મંસ્કાગ્ને ઉલ્લેખ ઇં મ પૂર્વે ત્રીજીએથી શતકના
ગણાય એવા સૂત્રોમાં છે:—

નૃતંયે વર્ષે ચૌલમ્ ॥ આ. અ. ૧

મૌવન્સરિન્સ્યે ચૂડામ્ભણમ્ । પા. શૃ. યગ્ઞ ૨

આ વચનોને અનુસરી મનુ ભગવાન પણ પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે
બધા જ દિન માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.^૧

ચૂડાકર્મમંસ્કાગ્ને લગતા મત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવ-
સોદનમાં આપણે જોયા છે.

ચૂડાકર્મમંસ્કાર પછી હંમેશાં કેટલા અથવા કેવા વાળ રાખવા
એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, યયમ્મત્તલ કેશશેષકરણમ્ । અર્થાત્ દેશા-
ચારને અનુસરી ઇચ્છામાં આવે તો વચ્ચે થોડી શિખા રાખે અને
બાકીના ભાગમાં હળમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર જટા
રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં શુદ્ધસ્થ સ્નાતકો
મોઢાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે નાનીમોટી શિખા રાખતા;
સહચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર જટા તથા દાઢી
રાખતા,^૨ અથવા સંન્યાસીઓ પેઠે આખે માથે મુંડન કરાવતા.
જો કે તેઓ પણ શિખા રાખી હળમત કરાવે તો ખાસ બાધ ન
હતી. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.^૩

આ આર્યોની વાત થઈ પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા
વસતા. આ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા શુક્લામ તરીકે કે
સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શદ્રો માટે આ ધર્મશાસ્ત્રો જ લખે છે કે, આર્યા-
ધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને

૧. ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મેત ।

પ્રથમેડન્દે તૃતીયે વા મર્નેવ્ય ધૃતિચોદનાત્ ॥

મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૫

૨. મુળ્લો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાત્ચિહ્વાનત્ ।

મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૨૧૧

૩. યત્પ્રથમેશનચ્ચત્પથ પાત્રી યજ્ઞી કુલુમ્ભવાન્ ।

મનુ. અ. ૬, શ્લો. ૫૨

એક વાર હજમત કરાવવી. આ ઉપરથી એમ લાગે કે, દિવસ વધારે હજમત ચડાવે તે શુદ્ધ સમાન ગણાતો હશે. અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત છૂટા દ્રાવિડ, વગેરે અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શુદ્ધો એટલે લૂંટફાટથી જીવનારા જંગલી અનાર્યો ખિલકુલ હજમત ન કરાવતા હોય એવો અર્થ ઉપરનાં વચનમાંથી લઇએ, તો એરિયન કર્ટિયસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાદીવાળા દિંદીઓની જે વાત કરે છે, તે આ છૂટા શુદ્ધો અથવા જંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઇએ. આર્યાવર્તના આર્યોનો સામાન્ય રિવાજ વૈદ્યકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર-ત્રણેયના એકમતથી વિરુદ્ધ હોવાનો સંભવ નથી. ચરક, બૌધાયન, વાત્સ્યાયન ત્રણેયનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઈ. સ. ૩૦૦ વચ્ચે છે. પરદેશી યવનો એ જ વખતની વાત કરે છે.

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણુ જોઇએ. દેશના શિષ્ટ પુરુષોનાં આકૃતિ તથા પહેરવેશ એ સમયની શિષ્ટ તથા મિત્રકળામાં સાધારણુ રીતે ચીતરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. આ દેશની પ્રાચીન કળામાં તે વ્યક્તિનું નહિ પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું પ્રતિબિંબ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમૂનાઓમાં પુરુષોને દાદીવાળા ચીતર્યા છે કે દાદો વગરના તે જોઇએ. જુદા જુદા દેવોની હજારો મૂર્તિઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં ખાસ કરીને શુદ્ધાઓમાં મળી આવે છે. જેમાંની કેટલીક ઈ. સ. ચોથાપાંચમા શતકે જેટલી જૂની છે. સિવ અને વિષ્ણુનાં વિવિધ રૂપોની દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાદો વગરની છે. ભગવાન બુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધારમાંથી મળી આવેલી તો ઈ. સ. પીઞ્ઞ શતકે જેટલી જૂની છે.) દાદો વગરની જ છે. ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂછોવાળી પણ દાદો વગરની છે. (જુઓ કલકતા મ્યુઝિયમ). મહાવીર અને બુદ્ધ ત્યાગી હોવાથી અને ત્યાગીઓ માટે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં મુણ્ડનનો વિધિ હોવાથી, ભગવાન બુદ્ધ

૧. શુદ્રાણામાર્યાધિષ્ટિતાનામર્ધમાસિ માસિ વા વપનમાર્ચવદાચમ્ન કલ્પઃ ।

ચૌ= ૧-૧૦-૨

શુદ્રાણાં માસિકં કર્મ વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ । .

મ્તુ= અ= ૫, મ્તુ= ૪૦

અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાદી વગરની હોય એ સમજી ગ્રંથાય એવું છે; પણ પેશાવર પાસેના બાગમાંથી મળી આવેલી બોધિસત્વની મૂર્તિઓ પણ દાદી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં બોધિસત્વનાં અનેક ચિત્રોમાં દાદી નથી એટલું જ નહિ પણ યક્ષને પણ દાદી નથી. ન્યારે લગભગ એ જ સમયમાં એ જ ગુફામાં ચિતરાચેલા ઇરાનના શાહની દાદી સ્પષ્ટ દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં ખીર્જા ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાદી વગરના ચીતર્યા છે, (જુઓ; દૂતનું ચિત્ર ગુફા નં ૨) આ હકીકત ધણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, દાદીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી, પણ એ વખતના સમાજનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ઈ. સ. પહેલાખીજા સતકથી જૂનાં નથી. છુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના વખત માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં પથરાઓમાં કાતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજા પ્રસેનજિત્, ગંગા અજાતશત્રુ વગેરે ભગવાન છુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની તથા ખીજા શૃદ્ધથ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહત સ્તૂપના પથરાઓમાં કાતરી છે તે બધી દાદી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે) એ વખતની પાઘડીના વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કાતરેલા છે, પણ દાદી દેખાતી નથી. (જુઓ; Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 and 97.)

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાજ કુબેરની તથા નાગરાજની જે આકૃતિઓ કાતરેલી છે તે દાદી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope, pl. XXII તથા Cunningham's Stup of Bharahat, Pl. XXI Fig 3) ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સતકની સ્થિતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જીવતા રહ્યા નથી. પણ ચરક, હામસૂત્ર, ધર્મસાસ્ત્રો તથા શિલ્પકળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ભારતકાળમાં—ભારત—રામાયણ રચાયાં તે વખતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ થી ઈ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાદીનો અને સિખા દાખીને માથાની હલમત કરાવવાનો તથા નખ કપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઇ ગયો હતો.

ઉપસંહાર:—વૈદિકથી પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ધરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે, માયાના તથા દાદીમૂછના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે; કારણ કે ધરાનીઓમાં પાછળથી ધણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હજમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો, છતાં માયાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાંધવા, દાદીમૂછ રાખવા કે ન રાખવા, એ બાબત કાંઈ સામાન્ય ધોરણુ દેખાતું નથી. એ વિષયમાં રવેન્ડાચાર પ્રવર્તતો હશે. એટલું ખરું કે નવા વિચારના આર્યો દાદીમૂછ મૂકાવી નાખતા હશે. (જુઓ; અથર્વવેદનાં વચનો) ધીમે ધીમે હજમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિક કાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જટા અને દાદી ઘસારીઓ તથા વનવાસીઓ (અનાર્ય વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ—વ્રતિનાં તુ જટાઃ સટાઃ ઋતઃ) બન્નેમાં જ દેખાય છે. જે કે તેઓ પણ તીર્થવાસની નિશાની તરીકે મુંડન કરાવતા હશે.^૧ ત્યાગીઓ, સંન્યાસીઓ, જૈન શ્રમણો તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ધણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેરા, દાદી તથા મૂછરહિત મુણ્ડિત વેષે આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે. જ્યારે દિગ્-ગૃહસ્થો પખવાડિયામાં ત્રણ કે વધુ ઓછી વાર માયાની તથા દાદીની હજમત કરાવતા, માથે નાનીમેટી શિખા રાખતા, અને જુદી જુદી રીતે ઓળા એક કે વધારે ગાંઠ બાંધતા દેખાય છે. આજના અગ્નિહોત્રીઓમાં જે મૂંછો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે, તે પણ ભારતકાળથી આશ્યે આવતો હશે. ધણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂંછો નથી. ત્યારે ગાંધારની ધણી મૂર્તિઓમાં સાદું કાતરેલી મૂંછો (જુઓ; કલકત્તા મ્યુઝિયમ). એટલે તે દિવસે એ મૂંછો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિ હોય. ધણા પુરુષત્વનું ચિહ્ન ગણી

૧ તીર્થમાં જનાર ગૃહસ્થે ત્યા એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુંડન કરાવવું એવો રિવાજ પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે:—મુંડન પોષ્યામથ સર્વનોર્થેષ્વય વિધિઃ ।

મોટી મુછો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાઢી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ શીખ પેઠે ભારતકાલીન આર્યપુરુષો મોઢાને તથા માથાને અભો ન આગ્રતા એવી કલ્પના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્થોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિચયમાં આવ્યા હશે, તેઓ ઘણું દિવસે-લાંબે કાળે હજમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અજ્ઞાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિ જ થતો હોય. આ ભોક્ષા માથાના વાળને જુઠી જુઠી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાઢીના વાળ રંગતા હશે.

ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી આલી આવે છે, અને અંગ્રેજ ભોક્ષા આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રુચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ છઠ્ઠો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

શુદ્ધ, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ભગવતી પિટ્પુરી, કાર્તિકેય વગેરે દેવોનાં મંદિરો બંધાવ્યાના ઉદ્દેશો મળે છે. ઈ. સ. ચોથા શતકના મધ્ય ભાગના સમુદ્રગુપ્તના જ લેખ ઉપર મહાભારતના શાન્તિ અને અનુશાસન-પર્વની અસર દેખાય છે. અને પછીના લેખોમાં આ ઉપરાંત પૌરાણિક શિવવિષ્ણુ આદિની ભક્તિની અસર દેખાય છે. પણ તીર્થસ્થાન કે તીર્થયાત્રાનો ઉદ્દેશ નથી. ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલીનું મંદિર હોવાનું મહાકવિ કાલિદાસ (ઈ. સ. ૪૦૦) અને બાણ કવિ (ઈ. સ. ૬૨૫) ૨૫૪ કહે છે, પણ બેમાંથી એકે ૫ કવિ એને તીર્થસ્થાન કહેતા નથી. પણ એટલા જ ઉપરથી બાણના વખતમાં-ઈ. સ. સાતમા શતકમાં 'તીર્થ' શબ્દ હાલના અર્થમાં અપરિચિત હતો એમ નથી કહેવાતું.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ

અમરકોષમાં તીર્થ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપ્યા છે. —

નિપાનાગમ્યોસ્તીર્થમૃપિણ્ડજલે ગુરૌ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—'' ઘાટ માટે, આગમ માટે, ઋષિઓએ સેવેલ પાણી માટે અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દ વપરાય છે. '' આમાંથી વેદ અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો અહીં સંબંધ નથી. બાકીના બે ૫ અર્થો પરસ્પર સંગ્રહ અને તીર્થ શબ્દના ૩૬ અર્થના મૂળરૂપ લાગે છે નાસિકની ગુફાઓના એક લેખમાં તીર્થ શબ્દ માત્ર ધાત્રના અર્થમાં વપરાયો છે. (જુઓ નાસિક ગુફાનો ઉપવદાનો સંસ્કૃત લેખ.)

ઋષિઓએ સેવેલ જળ જ તીર્થ; એ તીર્થની ધણી સંકુચિત આપ્યા છે. પણ એ ઉપરથી એટલું લાગે છે કે, પહેલાં મોટી નદીઓના અને તળાવોના ધાટોના અર્થમાં તીર્થ શબ્દ વપરાતો હતો; પછી એ નદીઓનાં પાણી પણ તીર્થ કહેનાવા લાગ્યાં. પણ અત્યારે તીર્થસ્થાનમાં મુખ્ય વસ્તુ દેવમંદિરો હોય છે. એ કે પાસે નદી કે તળાવ ન હોય એવું તીર્થ લાગ્યે જ હતો; છતાં તીર્થયાત્રામાં મુખ્ય લક્ષ્ય મંદિરોમાં દેવદર્શનનું હોય છે. પણ જુના કાળમાં અમુક પવિત્ર મનાતી નદીમાં સ્નાન અને તે નદીના જળથી પિતૃતર્પણ એ વાત મુખ્ય હતી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીનતમ તીર્થો—પ્રયાગ, હરદ્વાર, પુષ્કર વગેરે આવાં જળતીર્થો જ છે. અલગત અત્યારે બધે મંદિરો મળે છે, પણ પ્રયાગ જેવાં તીર્થોનું મહાત્મ્ય મંદિરોને લીધે નથી. કાશીમાં કાશીવિશ્વનાથનું મહાત્મ્ય ધણું છે, પણ ગંગાસ્નાનનું મહાત્મ્ય એથી ૫ વધારે છે. આ વિષયનું સાહિત્ય પણ

ઉપરના તર્કને ટેકા આપે છે. મહાભારતના ઉપર કહેલા વનપર્વના તીર્થયાત્રાપર્વમાં જે તીર્થોની વાત છે, તેમાં અમુક ઋષિના આશ્રમ પાસેના-સરોવરમાં, કે નદીમાં સ્નાન કરવાની તથા એ સ્થળે તર્પણ કરવાની વાત મોટા પ્રમાણમાં છે.

બૌદ્ધ અસર

તીર્થની ભાવના મૂળ કેવી રીતે વિકાસ પામી એ વિષે ઉપર જે તર્ક કર્યો તે અધૂરો છે. તીર્થની ભાવના કાંઈ કેવળ બ્રાહ્મણોએ વિકસાવેલી નથી. તીર્થની ભાવનાના વિકાસમાં બૌદ્ધધર્મનો હિસ્સો ધણો મોટો છે. કદાચ તીર્થયાત્રાની ભાવના માટે હિંદુધર્મ બૌદ્ધધર્મનો ઋણી પણ હોય. ભગવાન બુદ્ધ જે સ્થળે જન્મ્યા, જે સ્થળે પીપળાના ઝાડ નીચે એમને જ્ઞાન થયું, જે સ્થળે ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો અને જે સ્થળે પોતે પરિનિર્વાણ પામ્યા, તે સ્થળો એમના પરિનિર્વાણ પછી તરતમાં જ પવિત્ર મનાવા લાગ્યા હશે. મહારાજ અશોકે આ સ્થળે તથા બીજાં અનેક સ્થળોએ ભગવાન બુદ્ધના શરીરના અવશેષો ઉપર સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી આ દેશનાં કેટલાંક સ્થળો બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓમાં ખાસ પવિત્રસ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હતાં. પછી જ્યાં કોઈ પ્રાચીન સ્તૂપ હોય અથવા પ્રાચીન ચિત્રો અને વિહારો હોય, ત્યાં બૌદ્ધભિક્ષુઓની સારી સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે વસતી હોવાથી લોકો એ ભિક્ષુઓ પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા પણ આવતા હશે; એ રીતે બૌદ્ધધર્મે તીર્થભાવનાને નવું રૂપ આપ્યું. ઈ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં શાલ્વાન હિયોન્ઝીસંગ વગેરે ચીનાઈ બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ કેટલું દૃષ્ટ સદન કરીને આ દેશમાં બૌદ્ધતીર્થોની યાત્રા કરવા તથા બૌદ્ધધર્મ પ્રચારનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા, એ હકીકતનો વિચાર કરવાથી બૌદ્ધધર્મમાં તીર્થયાત્રાની ધર્મ-ભાવનાએ કેવું સ્થાન લીધું હતું એનો ખ્યાલ આવશે.

હવે મહાભારતમાં તીર્થયાત્રાના પર્વના આરંભમાં જ તીર્થમાહાત્મ્યનું પુસ્તકત્વ ઋષિ ભીષ્મ પાસે વર્ણન કરે છે; એ અધ્યાયો વાંચનાં ૨૫૭૮ દેખાય છે કે, વૈદિકકાળમાં જે સ્થાન યજ્ઞનું હતું તે સ્થાન તીર્થયાત્રાને આપવાનો આ માહાત્મ્યમાં ચોખ્ખો પ્રવાસ દેખાય છે. પુસ્તકત્વ કહે છે:-
“ હે ભીષ્મ, મનુષ્યને તીર્થયાત્રા કરવાથી જે ફળ થાય છે, તે ધણી

દક્ષિણાવાળા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવાથી પણ થતું નથી. " વળી તીર્થોના વર્ણનના આરંભમાં જ પુષ્કર તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં કહે છે કે—

" વળી પાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રગતિનો જે કોઈ મનુષ્ય પુષ્કરજીમાં એક વખત પણ સ્નાન કરે, તે ફરીથી જન્મ પામે નહિ."

મ. વનપર્વ ળ. ૮૨

મહાભાગતમાંથી વધારે ઉતારા કઠવાની જરૂર નથી; પણ મહા-ભારતના શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વો માથે આ તીર્થયાત્રા પર્વને જોતાં એમ જણાય છે કે જાદુ, જૈન વગેરે નવા ધર્મોની લોકો ઉપરની અમર જોતને પાછળથી એ વૈદિક યજ્ઞમાર્ગના ધર્મમાં જે સુધારાવધારા કર્યા, તેમાં ગોરક્ષા અને ગોપૂજા, પાણીપૂજા, દાન માહાત્મ્ય (ગોદાન, સુવર્ણદાન અને ભૂમિદાન મુખ્ય) વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે ખોદાવવાનો ધર્મ અને તીર્થયાત્રા મુખ્ય જણાય છે.

તીર્થભાવનાનું મૂળ

બૌદ્ધધર્મના ચે ઉદય પહેલાં ઉત્તર હૃદયવાળા, ધર્મતત્ત્વના અથવા આત્મતત્ત્વના અત્યંત જિજ્ઞાસુ પાણિણ અને ક્ષત્રિયો ગામ કે શહેરથી દૂર, નદી કે તળાવકાંઠે અથવા કોઈ જળ્ય પર્વતના ઉત્તુંગ શિખર ઉપર કે મધ્યમાં કોઈ સ્વાભાવિક ગ્રંથામાં—ગમે ત્યાં રમણીય શાંત અને એકાંત સ્થાનમાં વિચાર કરવા અથવા તપ કરવા બેસના હશે. પાણિણના, જૈનોના અને જાદોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવા તપ-સ્વીઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો મળે છે. જગવાન શુદ્ધને પણ આવા જ એકાંત સ્થાનમાં બોધિજ્ઞ નીચે યાન થયું વર્ણવ્યું છે. મનસખ કે રમણીય, એકાંત, જળ્ય અને કંઈક અંગે દુર્ગમ અને જયંકર સ્થળો તેરફ મનુષ્યોને જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોય છે, તે આકર્ષણ સર્વ દેશ-કાળનાં અપામર મનુષ્યો ઝોલેવડે અંગે અનુભવે છે. ઔપનિષદ-કાળના ઋષિઓની આંતરિક મનોવૃત્તિઓને આ આકર્ષણ ધણી ચસર કરી જણાય છે અને પાછળથી એનો અતિયોગ થયો હશે એવું પણ સામે છે. આમ કરીને રમણીય અને શાંત દેરતાં દુર્ગમ અને જયંકર સ્થાન પર્મદ કરીને, તેમાં વિચાર કરવા બેમવાને બદલે દેહને અત્યંત કઠો આપે એવું તપ કરવા બેસવાનો પ્રચાર વધ્યો હશે. પણ અતિયોગ લોકવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે અગુચ્છિત દોવાથી લંછુ જીવ્યો નહિ અને, મુજબે રમણીય અને જળ્ય સ્થળમાં આશ્રમ સ્થાપી બસવાનો પ્રચાર

ધીમે ધીમે વધતો ગયો. જાદુનિહારો માટે કેવાં રમણીય સ્થળો પસંદ કરવામાં આવતાં એ અજન્તા વગેરે ગુફાઓનાં સ્થળો ઉપરથી દેખાય છે. પાછળથી હિંદુ તીર્થસ્થાનોમાં રમણીય અને દુર્ગમ, બંને પ્રકારની પસંદગી જળવાઈ રહેલી દેખાય છે. અમુક ભયંકર ક્રિયાઓવાળા પંથોનાં તીર્થસ્થાનો દુર્ગમ પર્વતો અને ઝાડીઓમાં, જંગલી જનાવરો અને જંગલી મનુષ્યો વચ્ચે, આ જમાનામાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ આ માર્ગ મામાન્ય રીતે લોકપ્રિય તો નથી જ થયો.

આ રીતે મહાન નદીઓને કાંઠે, નદીઓના કે નદી અને સમુદ્રના મુગમ ઉપર કે ભવ્ય પર્વતનાં શિખરો ઉપર આશ્રમે બાંધીને તપ, યોગ કે જ્ઞાનની સાધના કરતા મહાપુરુષોનાં સ્થાન તરફ એ લોકોના જીવતાં, એમની પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધર્મશાસનની ઇચ્છાથી અનેક મનુષ્યો જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપનિષદોમાં અને પ્રાચીન જૈનમાહિત્યમાં રાજાઓથી આરભી ઝાડુ કાઢનાર સુધીના બધી જાતના લોકોને આવા આશ્રમે તરફ જવાનું કેટલું બધું આકર્ષણ હતું એ જોઈ શકાય છે. મહાપુરુષનો દેહ પડી ગયા પછી એ આશ્રમનું સ્થાન તે મહાપુરુષ ઉપર અત્યંત ભક્તિભાવવાળા શિષ્યોને ખાસ પવિત્ર લાગવાનો સંભવ છે. પશુ ઋષિના મરણ પછી એ સ્થાનની પવિત્રતાની ભાવના ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કંઈક છે. ભગવાન શુદ્ધનાં મરણ પછી તરત જ શુદ્ધગયા, કુશીનારા વગેરે સ્થળો-પવિત્રસ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હોય એવો સંભવ નથી; પણ મહાગંગા અશોક શુદ્ધના જન્મસ્થાન આગળ “અહીં ભગવાન જન્મ્યા હતા” એ શબ્દો કાતરીને સ્તંભ મુકાવ્યો છે તથા બીજાં એવાં શુદ્ધનાં સ્મરણોથી તીર્થરૂપ સ્થળોએ સ્તંભો લાલા કર્યા છે. આ ઉપરથી અશોકના વખતમાં તીર્થની ભાવના પ્રચારમાં હોય એમ જણાય છે. ભગવાન શુદ્ધના પગિનિર્વાણ પછી અને અનોક પહેલા આ તીર્થભાવનાનો જન્મ થયો હશે. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે સમયનો નિર્ણય તો ભવિષ્યમાં કાંઈ નવાં સાધનો પ્રગટ થશે ત્યારે થશે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં જન્મેલી તીર્થભાવના જૈનધર્મના પ્રચાર સાથે વધતી ગઈ. અને જેમ જેમ જૈનધર્મ દૂર દૂર ફેલાતો ગયો, તેમ તેમ દૂરના લોકોની જૈનધર્મના જન્મસ્થાન તરફની પૂજ્યભુક્તિ પણ વધતી ગઈ.

આહલ્યધર્મમાં તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર

આહલ્યધર્મે આ તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર ક્યારે કર્યો એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજીચોથા શતકમાં જ કે તે પહેલાં, આહલ્યોમાં પણ વૈદિક મહર્ષિઓનાં પ્રાચીન આશ્રમસ્થાનો તરફ પૂજ્યશુદ્ધિ ફેલાવા માંડી હતી એમ તર્ક કરવો સહેલો છે, પણ એ માટે કશો પુરાવો નથી. મહાભારતનું તીર્થયાત્રાપર્વ પુરાવા તરીકે નિરુપયોગી છે. રામાયણના આલકાંડમાં ગંગાવતરણની કથા છે, અને ગંગાનદીની પવિત્રતા સ્થાપિત થવા પહેલાં આવી કથા આલે નહિ; પણ રામાયણના આલકાંડમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ છે અને એ કાંડ અશોક પહેલાનો છે એમ કહેવાતું નથી.

અર્ધા પુરાણો તીર્થોને માને છે, પણ એટલું ખરું કે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થોની વાત વધારે છે. દ્વંકમાં આહલ્યધર્મના જૂના સાહિત્યમાં તીર્થભાવનાને લગતા જે ઉલ્લેખો છે, તેમના કોઈ નિશ્ચિત રીતે અશોક પહેલાનો નથી. વળી આહલ્યધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાચીન યજ્ઞમાર્ગમાં તીર્થભાવનાનો અવકાશ પણ ઓછો છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મમાં પહેલેથી ધર્મ અને સંધ માથે જુદને ચરણે જવાની વાત હોવાથી, એ માર્ગમાં તીર્થભક્તિનો પ્રવેશ સહેલાઈથી થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. સાંચી સ્તૂપ વગેરેના પ્રાચીન શિલાચિત્રો જોતાં પણ એ વખતે બૌદ્ધધર્મમાં તીર્થભાવના રૂઢ થઈ ગઈ જણાય છે. અને મહાયાનધર્મના પ્રચાર સાથે તો તીર્થયાત્રાનું જોર ધણું વધ્યું હશે.

ભક્તિમાર્ગ સાથે તીર્થભાવનાનો મેળ

દ્વંકમાં આહલ્યધર્મમાં ભક્તિમાર્ગના ઉદય પહેલાં તીર્થભાવનાનો ઉદય માનવાનું કોઈ કારણ નથી. ભક્તિમાર્ગનો ઉદય ઉપનિષદોના છેલ્લા ઘર વખતે થયો છે,^૧ પણ ભક્તિમાર્ગે જોર પાછળથી કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં યુજ્ઞગુપ્ત વગેરે શૂંગવંશના રાજાઓના વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવભક્તિનો સારો પ્રચાર થયો હોય એમ ધવનો અને શંકો પણ એ ધર્મ સ્વીકારે છે એ ઉપરથી લાગે છે.^૨ આ વખતમાં બૌદ્ધોની ભાવના જોધને એ વખતના આહલ્ય ભક્તોએ પણ પ્રાચીન

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બી. ૭, પૃ. ૫૮

૨. એનન પૃ. ૩૬ તથા વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બી. ૭, પૃ. ૪૧

સંસ્કારવાળાં સ્થાનોને તીર્થરૂપ આપવા માડ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મહાભારત તથા પુરાણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે પહેલાં ઋષિઓના આશ્રમો, પ્રાચીનકાળમાં જ્યાં મોટા યજ્ઞો થયેલા તેવાં સ્થાનો, ગંગા વગેરે મહાનદીઓ, એ નદીઓના મંડમો, પર્વતો વગેરે પ્રાચીન સંસ્કરણોવાળાં સ્થાનો તીર્થ મનાવા લાગ્યા અને પછી વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ વગેરે ભક્તિમાર્ગોના પ્રચાર સાથે તે તે દેવોનાં મંદિરો બધાવા લાગ્યાં અને એમાનાં જૂનાં મંદિરો તીર્થરૂપ થવા લાગ્યાં. મતલબ કે પહેલાં ધાટના અને ગુરુના અર્થમાં વપરાતો તીર્થ શબ્દ આગમ અને ગુરુ પેઠે પવિત્ર ઋષિસંવિત જલના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને પછી બધાં પુણ્યસ્થાનો માટે રૂઢ થઈ ગયો. આ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દમાં સામાન્ય પુણ્યસ્થાનનો અર્થ રૂઢ થયો હોવો જોઈએ. અમરકોપનો સમય ઈ. સ. પાંચમા શતકનો મનાય છે. મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂતના પહેલા જ શ્લોકમાં ગમગિરિ આશ્રમનું 'સીતાએ સ્નાન કરેલ હોવાથી જેના પાણી પવિત્ર થયા હતા' જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદયેષુ । એ રીતે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ કાલિદાસના વખતમાં પવિત્ર માણસોના સ્નાનથી તે નદી કે ઝરાના પાણી પવિત્ર થઈ જાય છે એ બાવના પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. કાલિદાસ ઈ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી.

આ પ્રમાણે આપણા બૃગુતીર્થ વગેરે પ્રાચીન તીર્થો ઈ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં (કાલિદાસના વખત પહેલાં) પુણ્યસ્થાન મનાવા લાગ્યા હશે. મહાભારતના તીર્થયાત્રાપર્વનો મૂળ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત વગરનો આ વખતમાં લખાયો હશે. પછી શૈવવૈષ્ણવાદિ ધર્મોના પ્રચાર સાથે તે તે ધર્મના તીર્થો જિલા થવા લાગ્યા.

શિવવિષ્ણુવાદિ દેવોનાં તીર્થો

ઈ. સ. પૂર્વે પહેલાબીજા શતકમાં ચે શિવ અને વિષ્ણુના સ્થાનો હોવાનો મંભવ છે. (નૃઓ; જીટાનું શિવલિંગ અને વેસનગરનો ગરુડધ્વજ) પણ ગુપ્ત-સમયમાં ઈ. સ. ચોથાપાંચમા શતકમાં વૈષ્ણવ અને શૈવધર્મે ધણું જોર કર્યું. એ વખતમાં આ દેશમાં રથજે રથજે શિવના, વિષ્ણુના, સૂર્યનાં, દેવીનાં, કાર્તિકેયનાં વગેરે મંદિરો ઊભા થયા છે. વળી ગુપ્ત-મધ્યની બાલજીસરકૃતિ પાંચમા શતકમાં જ દક્ષિણમાં ફલાઈ ગઈ; અને એ સંસ્કૃતિના પડછામાં શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે ધર્મો પણ દક્ષિણમાં

દેલાયા. આ ધર્મોના પ્રથમ આન્દોલનના નેરથી દક્ષિણમાં ભક્તોનાં વૃદ્ધો પ્રકટ થયાં. આ ભક્તો--આલવારોની તીર્થયાત્રાની વાતો તામીલ સાહિત્યમાં મળે છે. જેમ ચીનના બોદ્ધોને બોદ્ધધર્મના મૂળ સ્થાન તરફ એક જાતનું આકર્ષણ રહેતું, તેમ દક્ષિણના ભક્તોને એ ભક્તિપ્રવાહના મૂળ સ્થાનરૂપ ઉત્તરનાં મંદિરો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું હશે. આ રીતે ગુપ્ત-સમયનાં ચોથાપાંચમા શતકનાં મંદિરો કાલિદાસના શબ્દોમાં 'પુણ્યધામો' જ સો-અસો વર્ષમાં તીર્થસ્થાનો ધર્મ પડ્યાં. પણ દક્ષિણમાં જે ધણી ઝડપથી શંક અને વૈષ્ણવ મંદિરો બિત્તાં થવા લાગ્યાં હતાં. સાતમા શતકની શરૂઆતથી જ કાંચી વગેરે સ્થળોએ મંદિરો દેખાવા માંડે છે અને તરત જ એ મંદિરો તીર્થરૂપ બની જાય છે. કારણ કે એ સમયમાં છઠ્ઠાસાતમા શતકમાં મંદિરોમાં દેવદર્શન એ ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ મનાવા માંડ્યું.

દ્વંદ્વામાં પ્રાચીન સાહિત્યને તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે, તીર્થસ્થાનને અત્યારે જે અર્થ હિંદુધર્મમાં થાય છે તે અર્થ ઈ. સ. છઠ્ઠાસાતમા શતકમાં રૂઢ થયો છે; અને હિંદુધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું જે સ્થાન અત્યારે છે, તે પણ એ સમયમાં જ તીર્થયાત્રાને મળેલું છે.

તીર્થયાત્રાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આવો લાગે છે. જુદા પૂર્વકાળના તપસ્વી અને ચોગી ઋષિઓના આશ્રમસ્થાનોને લાહણોએ અશોક પછીના સૈકાઓમાં ધનિત્ર સ્થાનો ગણવા માંડ્યા; પછી વૈષ્ણવોએ અને શીવોએ પહેલાં પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિને સ્થાપવી કે તે દેવનું મંદિર બિંબુ કરવું એને પુણ્યકાર્ય ગણ્યું અને પછી એ મંદિરની યાત્રા કરવી એને પણ પુણ્યકાર્ય માન્યું. અર્થાત્ ગુપ્ત-સમયમાં પુણ્યધામો બિત્તાં થયાં અને પછી થોડા વખતમાં એ ધામોની યાત્રા શરૂ થઈ. લગભગ સાતમા શતક પછીના સમયમાં અને શ્રીમતો જાતે પુણ્યધામો બિત્તાં પણ કરતા હતા, અને જૂનાંની યાત્રા પણ કરતા હતા. જ્યારે સામાન્ય ગરીબ માણસો એ પુણ્યધામોની યાત્રા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલા આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલે છે. નવાં મંદિરો અંધાલ છે અને જૂનાંની લોકો યાત્રા કરે છે. શ્રી. વલ્લભસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગામેગામે દલેલી જાય છે; પણ યાત્રા કરવા શ્રીનાથજી કે ગોકુળમથુરા જાય છે. આખા પ્રવાહમાં મૂળ

ભાવના અનેક ફેરફારો થયા છતાં કેવી અનુસૂત રહી છે ! ઋષિએ સેવેલ જળને અમરસિંહ તીર્થ કહે છે. અત્યારના વૈષ્ણવો ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં શ્રીવલ્લભાચાર્યે સેવેલ શ્રીનાથજીને તીર્થ કહે છે. ભાવનાનું તત્ત્વ એક જ છે.

ભારતવર્ષનાં તીર્થો

આ દેશનો લાંબા ઇતિહાસમાં હિંદુધર્મમાં જેમ જેમ નવા નવા ફાંટા પડતા ગયા, તેમ તેમ નવાં નવાં તીર્થો ઉત્પન્ન થયાં અને ધીમે ધીમે આ વિશાળ દેશનો કોઈ ખૂણો એવો ન રહ્યો કે જ્યાં કોઈક તીર્થ ન હોય. પણ આ દેશના ઇતિહાસે અનેક વારાફરતી પણ જોયા, એટલે નવાં તીર્થોના જન્મ જોયા તેમ જૂનાના નાશ પણ જોયા. જેના છૂર્છોંકાર ન થઈ શક્યા એવાં ગુપ્ત-સમયનાં ઉત્તરહિંદુસ્થાન (યુક્તપ્રાંત વગેરે હિંદી ભાષા બોલનારા પ્રદેશ)નાં કેટલાં તીર્થસ્થાનોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો હતો ? જે પ્રદેશમાં ગુપ્ત-સામ્રાજ્યની જમાવટ હતી, તે જ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાનોની સત્તા સેંકડો વર્ષ સુધી વધારેમાં વધારે રહી. પરિણામે સપાટ પ્રદેશનાં અનેક પવિત્ર અને સુંદર સ્થાનોનાં નાશનિશાન પણ ન રહ્યાં.

મહાભારતે વર્ણવેલ આશ્રમરૂપ તીર્થો હિંદુધર્મમાં ફેરફાર થતાં પોતાની મેજે જુદાઈ ગયાં; પછીના ગુપ્તકાલીન તીર્થોનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો અને બાકીનો રૂપાંતર પામ્યો, પણ ગુપ્તસમયમાં ચાલેલો પ્રવાહ અટક્યો નહિ. નવાં નવાં મંદિરો બંધાયે જ ગયાં. જે મંદિરો તૂટ્યાં તેના છૂર્છોંકાર થયા, મટા રથપાયા, મંદિરોને અને તેના પૂજારીઓને સેંકડો અને હજારો ગામો દાનમાં મળ્યાં; મંદિરોનાં જ મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને ગોપુરગણો ગામો થયાં; એ મંદિરોમાં રહેનારા પડિનોતે હાથે પુનાણો લખાયાં અને પુરાણોમાં તે તે તીર્થસ્થાનોનાં માહાત્મ્યો દાખલ થયાં. આ રીતે આ પ્રવાહ વિશ્વોના પર્વતો નડ્યા છતાં ચાલુ નરહો છે. મધ્યકાળમાં રામાનુજદિ જે મંત્રદાયો નીકળ્યા તેઓએ પણ આ તીર્થના પ્રવાહને નવું જોર આપ્યું. જૂનાં પુરાણોમાં તીર્થવર્ણન લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે ત્યારે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થવર્ણન અને તીર્થમાહાત્મ્ય જે રીતે દાખલ થઈ ગયાં છે, તે ઉપરથી ધીમે ધીમે હિંદુધર્મમાં તીર્થયાત્રાએ કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન લાંબું છે તે દેખાય છે. અદ્યતન આ તીર્થમાહાત્મ્ય

દ્વારા તે તે સ્થાનના બહા બાહ્યોએ નવાં તીર્થસ્થાનને પાંગણિક કયાઓનો મગંધ લગાડીને જે પ્રાચીનતા અપીં છે, તેથી કાંઈ પણ તીર્થસ્થાનનો મેમથ નક્કી કરવા માટે અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે; અને સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક આધન ન મળે તો સમય અંધારામાં જ રહે છે. પુરાણીઓની માન્યતા પ્રમાણે જ્યાં તીર્થસ્થાનો અત્યંત પ્રાચીન જ છે, પણ અત્યારે સાધારણ રીતે હિંદુઓ તીર્થયાત્રાની યાત્રા ભાગ્યે જ કરે છે અક્ષયત્ત એવાયે હનરે માધુઓ અને ફેટલાદ યાત્રારસિકો નીકળે કે જેઓ બધા ધાઓની યાત્રા કરે કાંઈ કાંઈ તો પગે ચાલીને ચે કરે છે. પણ સાધારણ રીતે સામાન્ય હિંદુ શ્રીપુરુષો પોતાના મંત્રદાયના તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરવા ખામ છૂટે છે અને તે ઉપરાંત બની શકે તો સર્વમાન્ય ગણાતાં પુબ્કર, પ્રયાગ વગેરેની યાત્રા પણ કરે ખર્ગાં.

શુબરાતનાં તીર્થો

આખો દેશ તીર્થરૂપ કહેવાય એટલાં તીર્થસ્થાનો આ દેશમાં છે એટલે આ ભરતખડનાં તીર્થસ્થાનોનું તો દ્રુંકુ દિગ્દર્શન કરવું પણ અહીં શક્ય નથી માટે શુબરાત ઉપર દષ્ટિ કરીશું. શુબરાતમાં ચે તીર્થસ્થાનો ઓછાં નથી. તેમ લગભગ બધા માગેના પ્રતિનિધિરૂપ તીર્થસ્થાનો આપણા શુબરાતમાં મળી આવે છે. વળી પ્રાચીનકાળથી જ શુબરાતનાં કોઈ કોઈ સ્થાનની તીર્થ તરીકે ગણતરી થવા માંડી હતી.

મહાભારતના ઉપર કહેલા તીર્થયાત્રાપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ પશ્ચિમના તીર્થસ્થાનો ગણાવતાં પહેલી જ નર્મદાને ગણાવે છે. પછી વૈદુર્ધ શિખર, મૈનાક પર્વત, અમિત પર્વત, અક્ષસેનનો આશ્રમ, તથા અવનાશ્રમ ગણાવી એકદમ પુબ્કરને ગણાવે છે. (મ વનપર્વ ઝ. ૬૬) આ અખાયને પ્રાચીન માનીએ તો પણ એ વખતે પશ્ચિમમાં નર્મદા સિવાય કશું ગણવામાં ન હતું એમ કહેવું મુશ્કેલ છે હવે આ જ પર્વમાં પુપરત્ય બીજમ પામે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે, એ આખુ પ્રકરણ એમાં વાગવાર મહાદેવના તથા ત્રિષ્ણુના દર્શન કરવાની વાત આવે છે. એ ઉપરથી ઉપગના ધૌમ્યના વર્ણનના અખાયો કરના પાછળનું લાગે છે. આ પુકરત્યના વર્ણનમાં પહેલા નર્મદા જ આવે છે પછી "દિમાદિ પર્વતના પુત્ર અર્જુન પર્વતમાં વનિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનો ઉદ્ધેખ કર્યો છે. પછી એકદમ મનાસનો, (મનાસના વણનમ સે મનાસનો ઉદ્ધેખ જ

નથી). પછી દ્વારકાનો, પછી પિંડતારક તીર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આગળ ચાલતાં આ જ પર્વમાં પાંડવોની પોતાની યાત્રાના પ્રસંગમાં એકદમ સૂપારિક (સોપારા) તીર્થ પછી સમુદ્રકંઠે ચાલતાં પાંડવો પ્રભાસ આવે છે એટલી જ વાત છે. દૂકામાં મહાભારતને આ તરફનાં તીર્થોમાં નર્મદાની અને પ્રભાસેની વધારે ખબર છે. પછી દ્વારકા તીર્થરૂપે યામ છે. પણ પુરાણોને ગુજરાતનાં ધણાં તીર્થોની ખબર છે. સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડ, નગરખંડ, ધર્મારણ્ય વગેરે ભાગોમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં અત્યારનાં ધણાંખરાં તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે. ખાંડીનાં કેટલાંકનો પદ્મપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. આ બે પુરાણોના આ ભાગો ઇ. સ. નવમાદસમા શતકથી પ્રાચીન નથી.

પણ ગુજરાતમાં કેવળ વૈષ્ણવ અને સૈવતીર્થો જ નથી, બધા માર્ગોનાં તીર્થો આપણા પ્રાંતમાં મળી આવે છે. અશોકના અને તે પહેલાંના સમયમાં ઉજ્જયિન્ત-ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત હતો. મહારાજા અશોકે ત્યાં સુદર્શન તળાવ સમરાબું અને લેખ કેતરાવ્યો, ત્યારે જોની તળેટીમાં ગિરિનગર વસ્તું હતું તે પર્વત ઉપર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ જરૂર ગહેતા હશે; કાઠિયાવાડમાં કેટલેક સ્થળે બૌદ્ધ સમયની ગુફાઓ મળે છે. આ તરફ બૌદ્ધ ધર્મ ઝાઝું ટક્યો નહિ અને જૈન ધર્મનું જોર વધતું ગયું. એટલે જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો-નેમિનાથનો કરી લીધો. જૈનો ત્યાં ગયા પહેલાં ગુપ્ત-સમયમાં ઇ. સ. ૫ માં શતકમાં સુદર્શનને કઠિ વિષ્ણુનું મંદિર બંધાયું હતું. એટલે ગિરનાર એ વખત પછી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યો હશે. પણ કાળબળથી જેમ સુદર્શન તળાવની નિશાની ન રહી, તેમ આ જૂના મંદિરની પણ ન રહી. ગિરનાર ઉપર જૈનોએ પહેલવહેલું ક્યારે સ્વામિત્વ સ્થાપ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં ગિરનાર ઉપર હાલનાં જૈન મંદિરો બંધાયાં છે. ગિરનારનું અંબાજીનું મંદિર એ જ વખતનું છે, અને ગિરનાર ઉપરનાં તથા આસપાસનાં ખીખ પંથોનાં મંદિરો તે પછીનાં છે.

આપણો ગુજરાત દેશ ખરું જોતાં સોલંકી રાજાઓના વખતમાં જ હાલનું ૩૫ પામ્યો છે. ગુજરાતનાં અત્યારનાં તીર્થસ્થાનો કાં તો એ સમયમાં ઉત્પન્ન થયાં અથવા ઇર્ષોદ્ધાર ચર્ચને હાલનું ૩૫ પામ્યાં છે. જૈન ધર્મનાં આજી ગિરનાર અને ચેતુગ્ધ ઉપરનાં તીર્થસ્થાનો ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછીનાં છે. પ્રભાસ તીર્થ હતું જૂના કાળમાં, પણ સોમનાથનું

ધામ થયું પાછળથી અને એની જાહેરાતથી તો દશમા શતકમાં શિખર ઉપર દત્તી, સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળ પશુ સોલંકીઓએ બાંધ્યો. કાઠિયાવાડમાં, બિજમાળમાં તથા માળવામાં સૂર્યપૂજા જૂના કાળમાં દત્તી, પશુ અત્યારે જે એક જ મંદિરનો ભગવાવશેષ જળવાઈ રહ્યો છે, તે મોદેરાનું મંદિર સોલંકીઓના વખતનું છે. દારકાપુરી મદાભારતના કાળમાં હશે, પશુ તે તો સમુદ્રમાં કે કાળસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને અત્યાગતું પશ્ચિમનું ધામ દારકા તો સોલંકીઓના વખતમાં જીંજું થયું, અને કાઠિયાણી તો હમણાંના છે. દેવીભક્તિ પશુ ગુજરાતને અગણી નથી. અંબાજી આખા ગુજરાતનું નીર્થસ્થાન છે અને બહુચરાણી એ આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણી ખ્યાતિ છે.

દ્વંકમાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં જૈનોનાં, વૈષ્ણવોનાં, શૈવોનાં દેવીપૂજકોનાં અને સૂર્યપૂજકો કેઈ હોય તો તેઓનાં તીર્થસ્થાનો છે.

આ વિભાગમાં ગુજરાતનાં તીર્થો માત્રની નોંધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી તેમ યાત્રા કરનારને મદદરૂપ થાય એવાં રેલવેઝાડાં, તે તે સ્થાને ઊતરવા-કરવાની સગવડો અગવડો, ગોરનાં નામ, રૂપ વર્ણને વ્યવહારુ માહિતી આપવાનો પણ ઉદ્દેશ નથી. રેલવે ગાઈડ તથા ખીન્ન સાધનો છે. વળી તીર્થયાત્રા ઉપર હિંદુસ્થાનની તીર્થયાત્રા (કર્તા જેઠાલાલ ડી. દવે મૂલ્ય રૂ. ૭) વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અહીં તો ગુજરાતનાં સેંકડો તીર્થસ્થાનોમાંથી જુદા નમૂનાનાં થોડાનું વર્ણન કર્યું છે. કોઇનું ઐતિહાસિક સ્થળની ઉપર નજર રાખીને, કોઇનું તીર્થપણું ખ્યાનમાં રાખીને, કોઇનું કળાની દૃષ્ટિએ, આ રીતે દૃષ્ટિગિંદુ વિવિધ રાખ્યું છે. વાંચનાર એ જ સ્થળનો ખીણ દૃષ્ટિથી અવલોકન કે દ્રશ્યના દ્વારા રસારવાદ સર્જી શકે એવી ઇચ્છાથી આ વિવિધતા ગ્રહણ કરી છે.

આસ તીર્થસ્થાન ન હોય એવાં સ્થળો પણ જોવા યોગ્ય હોય છે અને યાત્રાળુઓ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં વિવિધ રમણીય સ્થળો, વિવિધ નગરો જોવા જાય, એ દ્વારા પોતપોતાના વિષયના લાભો પણ મેળવે. વિદ્યાર્થી કોઈ નવી રિવાજ મેળવી લે, વ્યાપારી વેપારનો લાભ સર્જી લે, વગેરે દેશાટનના અવાતર લાભોને પણ તીર્થયાત્રાને ધાર્મિકરૂપ આપનારાઓએ ખ્યાનમાં રાખ્યા હોય એ મંત્રવિત છે. પણ અમદાવાદ વગેરે શહેરો વિષે ધણી માહિતી જપાઈ ગઈ છે, એટલે જિજ્ઞાસુ

યાત્રાણુ મેળવી શકશે. ટૂંકામાં આ ભાગને સર્વસંત્રાહી કરવાનો નહિ પણ દિગ્દર્શક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમાં દાખલ કરેલાં વર્ણનોમાં કેટલાંક ગુજરાતમાં તથા બીજે એક વખત ઇપાર્થ ગયાં છે. આપણા ધરડાઓની તીર્થયાત્રા કરવાની ધાર્મિકવૃત્તિ આપણામાંથી ધસાતી જાય છે અને પાશ્ચાત્યોની દેશાટન વાસનાનો ઉદય હજી થયો નથી એટલે આપણે માટે ધરકુકડી થઈ જવાનો ભય છે. આ કાળમાં ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં તીર્થયાત્રા-દેશાટનની રસવૃત્તિ બળવાન રૂપમાં જાગે એવી શુભેચ્છાથી આ સંગ્રહને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો છે.

તા. ક.—સંવત ૧૯૮૨માં પદિવાર સ્મારક—અન્ય તરીકે આ ‘ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો’ પ્રમિદ્ધ યયું ત્યારે આ પ્રકરણ લખાયું છે.

તીર્થયાત્રા માટે સામાન્ય સૂચના

ગુજરાતમાં તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છનારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને મધ્યસ્થળ રાખી યાત્રાની ગોજના ધડવી. અમદાવાદથી દક્ષિણનાં સ્ટેશનો પસંદ કરી આણંદથી, કાઠિયારના કાઠિયારનાં દર્શન કરી આવવા. વડોદરા જોઈ વિશ્વામિત્રીથી ડભોઇ, ચાણોદ, કરનાળા વગેરે નર્મદાનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરી લેવું, અને ઇચ્છા થાય તો એ નદી ઉપરનાં સૂરપાણેશ્વર વગેરે રમણીય સ્થાનો જોઈ આવવાં. પછી પાછું બી. બી. સી. આઈમાં જ ભરૂચ જિતરી શુકલતીર્થ જેવાં પ્રાચીન ગામડાની શોભા અને કબીર વડ જોઇ અંકલેશ્વર જિતરવું. હેવટ સુરત કે નવસારી આગળ દક્ષિણ ગુજરાતની મર્યાદા બાંધી પાછા ફરવામાં વાંધો નથી.

વળી પાછું અમદાવાદથી જિપડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, બહુચરા, મોઢેરા અને છેક અંબાજી તથા આણં પુરનાં જૈન દેરાંઓ જોયાં એટલે એ દિશાનું પર્યટન પૂરું થયું. પછી અમદાવાદથી વીરમગામ થઈ, કાઠિયાવાડમાં દારકાધીશનાં દર્શન કરી, ગિરનાર ચડી, શેત્રુંજીની શોભા જોઈ, આધુનિક ભાવનગર થઈને વઢવાણ રસ્તે પાછું અમદાવાદ આવવું.

આ રીતે ત્રણ મુસાફરીમાં ગુજરાતની યાત્રા પૂરી થઈ શકે એમ છે. શિયાળાની ઋતુ પસંદ કરી હોય તો ઝોઝામાં ઝોઝો ત્રાસ પડે, અને જુદાં જુદાં સ્થળોમાં રખડવાની અનુકૂળતા રહે.

રરતામાં ક્યાં ક્યાં સહેરો જોવા, ક્યાં ફેટલા દિવસ ભાગવા, જૂનાંને સમજવામાં વધારે વખત ગાળવો કે નવાનો રસ લેવામાં; જૂની અંચા-ઓનો અભ્યાસ કરવો કે નવીનો; સ્થળની રમણીયતા ઉપર લક્ષ રાખવું કે ધાર્મિક પ્રતિક્ષા ઉપર; મુખાફરીથી આર્થિક લાભ શોધવો, સાનસાભ શોધવો કે મૌનદ્યોયભોગથી તૃપ્ત થવું; વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો, નિર્ણય દરેક અંસ્કારી અને બુદ્ધિશાળી પ્રવાસી પોતાની મેળે કરી લે એ જ યોગ્ય છે,

સમગ્ર ધણાંખણ યાત્રાના સ્થળોમાં તથા મોટાં શહેરમાં ધર્મશાળાઓ હોય છે, અને જૂની રહેણીકરણીવાળાં કુટુંબો યોડીધણી અંગવડ વેઠીને ધર્મશાળાઓમાં ખુશીથી રહી શકે છે. તે ઉપરાંત યાત્રાનાં ધણાં સ્થળોમાં ગોર લોકો પોતાનાં ઘરમાં કે ઇલાજદાર રહેવા વગેરેની સગવડ આપે છે. સાહેબશાહ રીતે રહેનારાઓ માટે ડાક બંગલાઓ મળે ઠેકાણે હોય છે, પણ આગળથી અમલદારો મારફત બદોબસ્ત કરવો જોઈએ. ઠાઠિયાવાડનાં તથા મહીકાંઠાનાં દેશો રાજ્યોમાં મહેમાનો માટે ગેસ્ટ-હાઉસો હોય છે અને વગ હોય તો મહેમાનગતિ પણ થાય છે. બાકી તો દેશાટનથી અતુરાર્થ વધે છે એ વાત ખરી, પણ થોડા સાહસના અને સફળશીલતાના યુવો વગર દેશાટનનો વિચાર જ કરવા જોવો નથી.

★

ભૂગુપુર—ભરૂકચ્છ—ભરૂચ

દિનંતકથા કહે છે કે, ઉનાળામાં એક અતિ તાપવાળા દિવસે ભગવાન શકરને શરીરે ખૂબ પરસેવો છૂટ્યો અને એ પરસેવામાંથી એક અતિ રૂપાળી કન્યા પ્રગટ થઈ. આ શકરપુત્રી તેજ નર્મદા કે રેવા, આ કારણથી જ રેવા રુદ્રદેહ કહેવાય છે. આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ સુદ પૂનમે થયો મનાય છે.

નર્મદા નદીની લગભગ લગભગ સાડા સાતસો માઈલ છે. એ અમરકંટકના ૩૫૦૦ ફીટ ઊંચા પહાડમાંથી નીકળી, વિન્ધ્યાદ્રિ અને સાતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઈ ગુજરાતમાં આવે છે. નર્મદા મહાનદી છે. દર વર્ષે કેટલું પાણી નર્મદા લઈ આવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવું જોઈએ કે, જો ચોમાસામાં ૩૬ ઇંચ વરમાદ પડ્યો હોય તો આખા વર્ષ દરમ્યાન નર્મદામાં એટલું પાણી આવે કે એ પાણીથી ૩૨૪ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળનું અને ૧૦૦ ફીટ ઊંડું સરોવર ભરાઈ જાય. નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે. અને ભારત-વર્ષની મહાનદીઓમાંની એક છે. પણ એની આકર્ષકતા એ એક જ કારણથી નથી; પણ બંને કાંઠે પહાડો તથા ભયંક્ર જંગલોની વચ્ચે જોડી ખીણમાં પથરાયો ઉપર પછડાતી, ઊછળતી, ટેકડા મારતી, ખરાડા પાડતી નર્મદાની રમણીય ભવ્યતા અને ભયંકરતા એ રુદ્રકન્યાને કણી આકર્ષક બનાવે છે. તેમાં જ કેટલાંક રથજો અતિસથ રમણીય છે. અમરકંટકથી જોરમાં નીચે ઊતરતી નર્મદા ૨૦૦ માઈલ, દોડ્યા, પછી જળપુરથી નવ માઈલ નીચે આરસપહાણના ખડકોમાં જે ઊંડો દૂધો મારે છે, તે દૂધો-ધોધ અને એ આરસપહાણના ખડકો એ દેખાવ અદ્ભુત છે. આ પહેલાં પણ કેટલાંક ધોધ આવી જાય છે અને પછી પણ ચાળીસ ચાળીસ ફીટના જેવળુ ધોધ આવે છે, નદી કવચિત્ પહાડો વચ્ચે, પથરાયોમાં પછડાતી આવે છે, તો

કર્ચિત્ જિયાં ભવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે શાંત રીતે ચાલી જાય છે. કરચિત્ વિશાળ પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે તો કરચિત્ પોતાનો પટ સંકેતી લાઇ દરબની ફાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો માર્ગલ સુધી ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના ફળદ્રુપ પ્રદેશને વધારે ફળદ્રુપ કરતી વાડીઓ અને એતરો વચ્ચેથી જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પસાર થાય છે ત્યારે જાણે એનું રૂપ જ બદલાઈ જાય છે, એના પિતાનું રુદ્રાવ શાંત ચર્મ શકરત્વ પ્રગટ થાય છે. નદીનાં પાણી પણ ક્યાંક સો સો ફીટ ઊંડા છે તો ક્યાંક વેંતજર છે.

ભયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી ત્રણેનો જ્યાં યોગ થયો, ત્યાં રમણીયતા અને ભવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના વેગથી સ્ફુરતી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાળે સીમા જેવી હતી. દક્ષિણ તરફ ધસ્યે જતા આર્યો વિધ્વાચળ અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીતે અટકેલા આર્યોએ નર્મદાની આકર્ષકતા નિરાંતે અવલોકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીવ્રતમ તપની હ્રસ્વાથી વસ્તીથી દૂર ને દૂર જતા, આતિથય ભવાનક તથા અગમ્ય સ્થાનો શોધતા તપસ્વીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં જંગલોને તપોભૂમિ માની, ત્યાં જ તપ કરવા બેસી ગયા હોય એ પણ મંભવિત છે. આવા મહાન તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા આતિથય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે ભાવિશે નર્મદાકાંઠે આવતા હશે, તેઓને ગમા-યમુના ધણે દૂર મૂક્યા પછી એ મૈયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઈને કંટલો આનંદ થયો હશે એની કલ્પના આ રેલવેની જોખમ કે શ્રમ વગરની મુસાફરીના સમયમાં આવરી સંભવિત નથી. મહાતપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા ભવ્ય અને ભવાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી યુદ્ધસંલક્ષ્યા રુદ્રદેહાનાં દર્શનથી, એનાં અને જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગમાથી આટલે દૂર આવ્યા પછી રેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ ? બીજી તરફથી સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને માળવા-ગુજરાતનાં રાજ્યો જમાવ્યા, એટલે નર્મદાનું આદ્યાત્મ્ય એવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ બેયના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપતા વધતી ગઈ. પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને હડની સાધના કરવા બેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞો થતા લાગ્યા. અને યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજાએ

હીધું, એટલે નર્મદાના કાંઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા. રુદ્રકંન્યાના કાંઠા ઉપર ભગવાન રુદ્ર સિવાય બીજું કાણ હોય ? છેકં મૂળથી મુખ્ય સુધી નર્મદાના કાંઠા ઉપર રથળે રથળે અનેક શિવમંદિરો બાંધ્યાં થઈ ગયાં. રેવાજીની પવિત્રતાના અન્થો લખાયા. યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યાં. ભગવતી ભાગીરથીનો એક કાઠો-કાશી તરફનો કાઠો પવિત્ર-મુક્તિદાયક મનાય છે, ત્યારે બીજો કાંઠો અપવિત્ર મનાય છે. આની સરખામણીમાં રેવાબકનો રેવાને ઉભયતટપાવની ગણે છે અને કહે છે કે, સરસ્વતીમાં ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામાં સાત દિવસ અને ગંગામાં એક દિવસ સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે, પણ રેવામાનાં તો દર્શનથી જ પાપ ધોવાઈ જાય છે. વળી યમુના અને ગંગાની પવિત્રતા કલિયુગનાં અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઈ જશે, પણ નર્મદાની તો અનંતકાળપર્યંત રહેશે. રેવાબકનોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનું જ પાણી નહિ, પણ એના ઉત્તર કાંઠા ઉપર ૧૬ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાંઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કૂવા-તળાવનાં પાણી પણ રેવાજીના સમાન પાવનકારી મનાય છે. વધારે શું ? પોતાની પુત્રી ઉપર બોળા શંકુની એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને રહે છે; એટલે 'નર્મદાના કંકર એટલા ચકર' એવી કહેવત પડી છે અને નર્મદામાંથી મળેલા બાજીની શિવબકતો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરે છે.

જો કે નર્મદાનો પોતાનો ખાસ મેળો ભરાતો નથી; પણ અમુક અમુક દિવસે તથા શ્રદ્ધા વગેરે પર્વોમાં નર્મદામાં નક્ષત્રવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે; અધિક માસ વગેરેમાં નર્મદાની પવિત્રતાથી કરવામાં આવે છે. જો કે ભરત્યું નર્મદાનું મંદિર તદ્દન આધુનિક સીત્તર-પચોત્તર વર્ષ પહેલાંનું છે, પણ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં કેટલાંક મંદિરો પ્રાચીન છે, અને જુદે જુદે રથળે જુદે જુદે વખતે મોટા મેળાઓ ભરાય છે. રેવાજીના સૌથી મોટા ભકતો એની પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) કરે છે. આવી રીતે રેવાજીના મૂળથી મુખ્ય સુધી પ્રદક્ષિણા કરવા દૂર દૂરના લોકો આવે છે. નર્મદાના કાંઠા વચ્ચે ઘણા ભાગમાં જંગલી જનાવરોથી ભરેલાં જંગલો આવતાં હોવાથી મોટે ભાગે સાધુઓ, બાવાની જમાનો અને કર્મચીત્ર બધી રીતે પામતા પહોંચના ગૃહસ્થમંદ્રો જ આવી પરિક્રમા કરી શકે છે. આખી પરિક્રમામાં લગભગ

દોહ-એ વર્ષ સાગે છે. આ પરિક્રમાવાસીઓ પણ પવિત્ર મનાય છે. રસ્તામાં જે ગામમાં તેઓ ઊતરે ત્યાંના લોકો આ ધાત્રાજીઓનાં દર્શન કરવા જાય છે. આવી જમાતોનું ખર્ચ ગામનાં મહાજનો ચાર ચાર મહિના સુધી ચલાવે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે પરિક્રમાનું સાહસ કરી શકતા નથી, તે પણ જો બને તો મછવામાં બેસીને કે જમીન રસ્તે નદીના મૂળ તરફ ઠીક પડે ત્યાં સુધી રસ્તામાં કાંકા ઉપરનાં દેવોનાં દર્શન કરતાં જાય છે. નર્મદાની તીર્થમયતાનો ખ્યાલ આવવા માટે એટલું કહેવું બસ થયે કે બરૂચની આસપાસ મહારુદ્ર સુધીની પાંચ માઇલની જ પયતીર્થોમાં ૫૫ તીર્થો આવે છે. તે ૭૦૦-૮૦૦ માઇલ લાંબા નર્મદાના કાંકાનું શું પૂછવું?

બરૂચ

અમરકંટકથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર સાથેનો સંગમ થયો એટલે એ તીર્થ થયું. મહાનદીના સંગમ નજીક શહેર હોય તો વેપાર માટે બહુ અનુકૂળ ખંદર થાય. આ બેવડા વિચારથી ઘણા જૂના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્રમંથન આગળ શહેર વસવું જોઈએ અને ખરેખર બન્યું છે પણ તેમજ. આ રથજે પહેલું શહેર કાણે અને ક્યારે વસાવ્યું? કથા તો કહે છે કે 'જે ટેકરી ઉપર હાલમાં બરૂચ વસ્યું છે, તે ટેકરી ઉપર પહેલાં લક્ષ્મીજીએ શ્રીનગર નામનું પોતાને વસવા યોગ્ય શહેર વસાવ્યું હતું; પણ પાછળથી ઉત્તરક ઘણું થયું અને ત્યાં કેવળ જંગલ રહ્યું. આ જંગલ હેડંબા નાનની રાક્ષસીની પુત્રી હાટિકાના લાખામાં હતું આજે મહી અને લાખી વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ધનધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે, તે પ્રદેશ હિંમત પશુઓથી ભરેલા ગીચ જંગલોથી ભરેલો હતો. જે વખતે આ નર્મદાકાંકાના જંગલમાં આવવાની કોઈ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતું હોય, ત્યારે સાહસિક તપસ્વી ભૃગુશ્વરિ આવીને સમુદ્રમંથન આગળ એક ટેકરી ઉપર રહ્યા; અને પાછળથી રથજ યોગ્ય લાગવાથી પોતાના શિષ્યોનાં કુટુંબો વગેરે અદાર હજાર માણસો સાથે હેડંબાવનમાં આવ્યા અને "નંદન મંવ-ત્સરની માંધ સુદ પાચમે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કૂર્મની પીઠ ઉપર વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને ભૃગુશ્વરિએ મોટું નગર વસાવ્યું. ભૃગુએ વસાવેલા નગરની સ્થાપના કૂર્મની પીઠ ઉપર હોવાથી એ

ભૃગુકૃત એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યું” (રેવાખંડ)

ભરૂચની સ્થાપના મંબંધી આ પૌરાણિક વાતોમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું હશે ?

લક્ષ્મીજીના શ્રીનગરની કથા તો ભૃગુકૃતની એક કાળની અસાધારણ સમૃદ્ધિનું રૂપક લાગે છે. હેડંગાવન અને હાટિકાના તાબામાં આ દેશ, એ આ પ્રદેશ જે કાળે જંગલમય હતો તે કાળની વસ્તુ-રિચિતિ દર્શાવે છે. તે કાળે નર્મદાકાંઠાના લાટ પ્રદેશમાં પણ જંગલ, જંગલી જનાવરો અને જંગલી માણસો-રાક્ષસો-એ સિવાય કશું ન હતું. આવા જંગલમાં પ્રથમ ભૃગુઋષિ આવ્યા અને તેમણે તથા તેમના વિદ્યાર્થીસંઘે-ટાળાંએ આ પ્રદેશને સાફ વસવા યોગ્ય બનાવ્યો; ઉવટે શહેર વસાવ્યું. ઉપલી કથામાં આટલી ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. ભૃગુઓ કાણ ? ક્યાંથી કયે રસ્તે આવ્યા ? ઉત્તરમાં માળવા રસ્તે આવેલા આ કાંઈ આર્યો હશે ? કાકણમાંથી જમીન રસ્તે આવેલા મિશ્ર આર્ય દ્રાવિડો હશે કે દરિયા રસ્તે આવેલી ધરાકના આર્યોની કાંઈ ખીજ ટાળી હશે ? કાંઈ નક્કી કહેવાતું નથી. સમુદ્રરસ્તે પણ આ પ્રદેશમાં વસવાટ થવાનો ધણો મંભવ છે. પણ નિશ્ચય કરાવે એવા કાંઈ પુરાવા નથી. વળી શ્રી. ઠ. મા. મુનશી કહે છે તેમ ભરૂચ વસ્તી પહેલાં કાંઈક યુગમાં નર્મદા અને સમુદ્રના સગમ આગળ માહિષ્મતીપુરી હોય, તો એ પણ અસંભવિત નથી. તેઓ કહે છે કે, કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની માહિષ્મતીપુરી સંબંધી બધા પૌરાણિક ઉદ્દેશો, એ પુરી ભરૂચ હાલમાં છે ત્યાં કે તેથી પણ નીચાણમાં નર્મદાના મંગમ આગળ હોય એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે આ માહિષ્મતી નગરીનો સહસ્રાર્જુનનો નાશ કરનાર પરશુગમે નાશ કર્યો કે સમુદ્રે નાશ કર્યો, એ કાંઈ જાણવામાં નથી. પછી ઐતિહાસિક કાળમાં ભરૂચનું દેહી-પ્રમાન અસ્તિત્વ દેખાય છે. ગુજરાતનાં જૂનામાં જૂના શહેરોમાંનું એક ભરૂચ છે. વૈદિક સમયમાં એનું નામનિશાન દેખાતું નથી, પણ બ્રાહ્મણતકામાં, જૂનાં પુરાણોમાં તથા જૂનાં ગ્રીક-રોમન લખાણોમાં ભરૂકૃત (બારીગાઝા)ના ઉદ્દેશો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વેના એક બે સૈકાઓમાં ભરૂચ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠાનું એક મુખ્ય શહેર હતું. એ વખતે જાટી (સાલસેટ)માં મુપારક, નર્મદાકાંઠે ભરૂચ અને મુરાર્દ્રમાં પ્રજાસ એ ત્રણ પશ્ચિમ ભારતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં.

ભરૂચનો ઇતિહાસ

મૌર્ય પહેલાના સમયની ખબર નથી, પણ મૌર્ય સમયમાં મુરાબ્દ પેઠે ભરૂચ પણ મૌર્યોના તાબામાં હોવું જોઈએ. દંતકથા તો કહે છે કે ચાણક્ય દૌરિધ્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા રેવાકાંઠે ગૃહસ્તીર્થમાં આવીને ગલા દતા. (રેવાખંડ) આ દંતકથામાં કાંઈ તત્ત્વ જણાતું નથી, મૌર્યોના મંજ-ધની સ્મૃતિ હોય તો બલે. અગોકનાં સામ્રાજ્યમાં ભરૂચનો-હાટનો સમાવેશ હતો એ નિઃપ્રત્યેક (જુઓ ગિરનારના લેખો). પછી શુંગાના હાથમાં ગુજરાત રહ્યું હાગતું નથી પણ મિનેન્ડરના તથા એપોલો-ડોટમના સિક્કાઓ મળે છે; એટલે કદાચ એ વખતોના હાથમાં થોડા વખત હાટ પણ રહ્યું હોય; પછી ક્ષત્રપોના હાથમાં ગયું એમ રુદ્ર-દામનના ગિરનાગ્ના શિલાલેખ પરથી તથા ક્ષત્રપ સિક્કાઓ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે તે પરથી માન્ય થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં વચ્ચે થોડા વખત આન્ધ્ર ગણઓના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામાં ગયો. ગુપ્તોના સિક્કાઓ પણ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે. ‘પેરિપ્લસ’ નો લેખક તથા ટોલેમી ભરૂચ શહેર (Barpagaza ભરૂચજી)ની ખાસ નોંધ લે છે. પેરિપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભરૂચ શહેરથી આરંભી મિથુ સુધીનો દેસ ભરૂચ નામથી ઓળખાતો. ગુપ્તો પાસેથી ભરૂચ વલ્લભીઓના તાબામાં આવ્યું નથી હાગતું. એ વખતના ભરૂચના ગૂર્જર ગણઓ દક્ષિણના ચાણક્યોના ખંડિયા રાજા હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભરૂચના રાજા તરીકે પહેલવહેલો ઉલ્લેખ આ ગૂર્જર રાજાઓનો મળે છે. આ ગૂર્જર રાજાઓ વિશે એમનાં દાનપત્રોમાંથી જે માહિતી મળે છે એથી વિશેષ કાંઈ જણવામાં આવ્યું નથી. પણ લગભગ ઈ. સ. ૬૩૦ થી ૭૩૫ સુધીનાં હાટના ગૂર્જર રાજાઓનાં દાનપત્રોમાંથી આશ્રમેશ્વર (જમખૂમર તાલુકા) નો તથા શિલુગ્રામ (હાલનું શીગામ), ગોલી આવલી (હાલનું ગોલેશ), જમ્મ (હાલનું જમડી) વગેરે ગામોનો ભરૂચજી વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વળી શિરીષપદ્રક (સીશોદ્રા) અકૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જમખૂમરના બાલજોને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વર્નેરા (હાલનું વલ્લેર) સરયુઆ (હાલનું સુરયાન)

વગેરે ગામેનો ઉલ્લેખ મળે છે આ બધા ઉપરથી તે વખતે પણ ભરૂચ જિલ્લામાં હાલના ભરૂચ, વાગરા, અંકલેશ્વર, જમખસર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે વળી ભરૂચ જિલ્લો-વાટ એ વખતમાં ઈ સ સાતમા શતકમાં સારી રીતે વસેલો દેખાય છે અત્યંત પાછળથી ફેરફારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીનું મૂળ આ ગૂર્જર રાજાઓના વખતમાં મળે છે

ઈ સ છઠ્ઠા શતકના ન્યોતિયો વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભારતના એક દેશ તરીકે ભૃગુચંડનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સાતમા શતકનો યુવાનચુઆગ પણ નોંધ કરે છે એ ચીનાઇ મુસાફર ભરૂચમાં દશ મહારામો તથા કેટલાક મંદિરો હોવાનું કહે છે એ જ શતકમાં આરમોએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલુક્યોના હાથમાં હોય એમ જણાય છે, અને ચાલુક્યો પાસેથી આક્રમણમાં શતકમાં માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં આવ્યો રાષ્ટ્રકૂટ ગંગાઓના અનેક દાનપત્રો લાટમાંથી મળ્યા છે આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટના ગામેના દાનો કર્યા છે લાટના રાષ્ટ્રકૂટ-મામતો પાછળથી પણ માલખેડથી સતત થયા નથી ? પણ અણહિલવાડના મોવડીઓએ-મૂળરાજથી કર્ણ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને છેવડનું ગુજરાત સાથે જોડી દીધું અને ગુજરાતે એને અપનાવી લીધું જૂના લેખોમાં ગૂર્જરથી લાટની ભિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી ગઈ લાટે પણ ગુજરાતથી જુદી અસ્મિતા હોડી દીધી, ગુજરાતના મુખ્ય સરકારો સ્વીકાર્યા અને એ વખતથી જૂની ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી લીધી લાટની જૂની વસ્તી ગમે ત્યાંથી આવી હોય પણ ચાલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં કોંકણની કેટલીક વસ્તી લાટમાં આવી હશે કોંકણના રીતગિવાજો અને સરકારોની અમર પણ લાટ ઉપર થઈ હશે પણ અણહિલવાડના સોલકીઓના વખતમાં ગુજરાતનું એવું મંગડન થયું કે અત્યારે કાઠિયાવાડ મધ્ય ગુજરાતથી કોઈ કોઈ રીતગિવાજમાં જુદું પડતું લાટ સપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી છે વર્તમાન ગુજરાતીની અસ્મિતા સોલકીઓના વખતમાં જન્મી છે અને હજી ચિજીવ છે કાઠિયાવાડ, મધ્ય ગુજરાત અને

૧ જુઓ, મારો ગુ મ રા ઇ વિ ૧ મા પ્ર. એણ, જેમાં ગુજરાતના આ રાષ્ટ્રકૂટોનો સંવિસ્તર ઉલ્લેખ આવ્યો છે

લાટ એ તથા અંગોવાળા ગુજરાતથી શરીરમાં આત્મા એક જ રહુ છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પછીના ભર્યના ઇતિહાસ વિશે કંઈ કહેવાનું નથી; કારણ કે પછીથી ગુજરાતથી જુદો ભર્યનો ઇતિહાસ જ નથી. ઈ. સ. ૧૩૦૦ પછી મુસલમાન સૂબાઓ, પછી અમદાવાદના સુલતાનો (ઈ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૫૭૨) પછી મોગલો અને પછી મરાઠાઓ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં ભર્યનો મુસલમાન સૂબો લગભગ સ્વતંત્ર નવાજ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજોએ ભર્ય લીધું અને વચ્ચે થોડાં વર્ષ મુઘી સિધિયા સરકારને પાછું આપ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં હેલ્ડનું લીધું તે હજી મુઘી બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં છે.

ભર્યનો વ્યાપાર

ભર્ય ખે હજાર વર્ષ પહેલાંનું બંદર છે. એ હજાર વર્ષ ઉપર એ મોટું બંદર હતું એ ઉપર કંઈ જ છે. ઈ. સ. ના આરંભમાં રામના બાદશાહ આગરુટ સીઝર પાસે આ દેશમાંથી જે એલચીઓ ગયેલા, તેમાં એક ભર્યનો વતની ઝારમેનિસિમસ (કદાચ અમણાચાર્ય) હતો; જે એથેન્સમાં ચિતા ખડકાવી બળી મૂક્યો હતો એમ રામન લેખકોએ નોંધ કરી છે. એ વખતે ભર્યના બંદરે અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ઇરાન અને આ દેશનાં બીજાં બંદરોનાં અનેક વહાણો આવીને લંગર કરતાં. અને અધ્યાનિરુત્તાન, પૂર્વ તથા મધ્ય દિગ્દસ્તાનનો માલ જમીન રસ્તે સિંધ અને ઉત્તરેન ચર્મ અને દક્ષિણપથનો પૈશ્ય ચર્મ ભર્ય આવી, અરબસ્તાન વગેરે પરદેશ તરફ જતો; અને ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, રામ વગેરે પરદેશનો માલ એ જ રસ્તે આ દેશના અંદરના ભાગમાં જતો. આ વેપારથી રામનું પુષ્કળ સોનું આ દેશમાં ધસડાઈ આવતું. એ વખતે ભર્ય કેવળ માલની લેવડદેવડથી જ મેતુષ્ટ નહોતું થતું; પણ અનેક પ્રકારનો માલ જાતે તૈયાર કરતું. છેક જૂના કાળમાં પણ ઝીણું, મુંદર કારીગરીવાળું કાપડ તૈયાર કરવા માટે ભર્ય પ્રખ્યાત હતું. ભર્યની આ ખ્યાતિ આખા ઐતિહાસિક સમય દરમ્યાન ચાલુ રહી છે. ૧૭ માં શતકના આરંભમાં, ૬મ લોકોએ તથા અંગ્રેજોએ ભર્યમાં કોઠી નાખી એ ભર્યની આ ખ્યાતિથી આકર્ષાઈને જ. સત્તરમાં શતકના મધ્ય ભાગ વિશે લખાયું છે કે, એ વખતે (૨૫૦ વર્ષ પહેલાં) દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં ભર્ય જેટલા ક્ષેત્રફળમાં ભર્ય જેટલું

કાપડ નહોતું તૈયાર થતું. આ દેશમાં સુતરાઉ કાપડની પેદાશમાં બગાળા, એ વખતે બધાથી ચડિયાતું હતું, પણ ભરૂચ બગાળાની હરીફાઈમાં જાંચુ માયુ રાખીને જિલુ રહ્યું હતું. ધીમે ધીમે ભરૂચના આ વણકરોની પડતી થતી ગઈ; જે સ્થિતિ ૧૭ મા સતકમાં હતી તે અઢારમાંમાં ન રહી અને અઢારમાંમાં હતી તે ૧૯ મા સતકમાં ન રહી કેટલા પ્રકારનું કાપડ અઢારમાં સતકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ભરૂચમાં તૈયાર થતું હતું એનું વર્ણન મી. ફ્રાન્સે લખ્યું છે એ વાચવા જેવું છે. ઈ. સ. ૧૮૨૦ મા કર્નલ વિલિયમ લખે છે કે, એ વખતે ભરૂચમાં પરદેશ ચડાવવા માટે ૬૦ વર્ષે ચાગ લાખ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થતું. ઈ સ. ૧૮૪૯ મા મી ડેવિઝ લખે છે કે, “ છેલ્લા ૨૯ વર્ષમાં ભરૂચની સ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઈ છે. હાલમાં અહીં બાગ્યે જ દસ હજાર રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થાય છે. પારસી વણકરો વધારે કમાવા ગામ છોડી ગયા છે, સૂતર વિલાયતી વપગાય છે અને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલા અરબસ્તાન જોડેલા માલ જતો હતો, તેનો હજારોમાં ભાગ અત્યારે જતો નથી.” આ રીતે વિલાયતી મગતા કાપડે આ દેશના વણકરોના ધધાને તોડી નાખ્યો. પછી તો મુખર્મ-અમદાવાદમાં મિલો થઈ, (હાલમાં ભરૂચમાં યે મિલો છે.) ધીમે ધીમે રેટિયા યે ચાલતા બધ થયા ભરૂચ બદરનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સૂરતે ખેંચી લીધો, અને છેવટ તો મુખર્મ બદરના હાથી પગલામાં ભરૂચ, સૂરત બધા ડૂબી ગયા. આ રીતે અણુદિલવાડના સોલકીઓના વખતથી ૧૧મા ૧૨મા સતકથી તે ૧૭ મા સતક સુધી સમૃદ્ધિશાળી, સુખી અને માહસિક વેપારોથી ભરેલા ગુજરાતના મુખ્ય બદર તરીકે ભરૂચનું જે સ્થાન હતું તે નીકળી નર્મ અત્યારે ગુજરાતનું ખીજા વર્ગનું શહેર થઈ ગયું છે; અને ૩ની ‘સીઝન’ ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે. ભરૂચનું ૩ તો પહેલેથી વખણાતું અને હજી વખણાય છે.

ભરૂચ શહેર

પૂર્વ-પશ્ચિમ અર્ધા ગાઉના પટમાં વહેતી મહાનદી નર્મદાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર એક ઊંચા ટેકરા ઉપર ભરૂચ પાધડીપને વસેલું છે. અને રેલવેમાં બેઠા મામે કઠિથી કે રેલવેના પુલ ઉપરથી જોનારને અથવા નદીમાં મજવામાં બેસીને જોનારને ગમણીય લાગે છે. ખામ ફરીને રાતનો ડેખાવ સરસ લાગે છે. નર્મદા ભરૂચની આનાદી અને તદુરસ્તી

બાંનેનું સાધન છે. નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભર્યની હવાને
પ્રંદુરસ્ત રાખે છે.

ભર્ય ગુજરાતનું જૂનામાં જૂનું શહેર છે; પણ પહેલેથી એ આ
રથળે જ અને આટલા જ વિસ્તારમાં વસેલું હશે કે કેમ એ કહેવાતું
નથી. જો કે ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી; માત્ર એટલું
લાગે છે કે ભર્યને ફરતો ફાટ થયો તે પહેલાં ઝાડેશ્વરી દરવાજા
બહારનો ભાગ વધારે વસેલો હશે. પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના
સમયમાં ફાટ બંધાયો એટલે શહેર અને પરાંઓ એમ બે ભાગમાં
શહેર વહેંચાઈ ગયું. અત્યારે મુનિસિપાલિટીની દ્વારા પ્રમાણે ભર્ય
અહીં માર્ષલ લાંસુ અને જે માર્ષલ પહોણું છે. પણ એની પૂરી આબાદીના
વખતમાં મહારુદ્રથી કાળી તલાવડી સુધી સાડા ચાર માર્ષલની
લગાઈમાં વસેલું હશે.

ભર્યની વસતી ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં શહેરમાં ત્રીસ હજાર અને
પરાંઓમાં વીસ હજાર મળી કુલ પચાસ હજારની હતી. ૧૮૪૧ માં થીતે
૪૧ હજાર થઈ હતી; પણ કાલમાં લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬
હજાર હિંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને બે હજાર પારસીઓ છે.
ભર્ય પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે; પણ નર્મદાની પવિત્રતા સિવાય
એનું તીર્થપણું ભર્ય જિલ્લા બહાર ઝાડું જણાતું નથી. એટલે સામાન્ય
દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો, ગોરોનો કાંઈ જ ત્રાસ નથી. તેમ
એની પ્રાચીનતાના પુરાવારૂપ પણ કાંઈ જીવંત રહેલું નથી. સસ્તનતોના
ફેરફારોએ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની લૂંટોએ અને નર્મદાની મોટી
રેલોએ એવા ફેરફારો-વિનાશો બૂતકાળમાં કર્યા છે, કે જૂનું કાંઈ જીવંત
રહેવાનો સંભવ જ નથી. અત્યારે જો ભર્ય શહેર દેખાય છે તે દોહસો-
બસો વર્ષ જૂનું છે. જૂનામાં જૂનાં ઘરો દોહસો વર્ષથી જૂનાં લાગ્યે જ
હશે; પણ એ વખતનાં લલ્લુભાઈની હવેલી જેવાં જૂનાં મકાનો છે
તેમાંનું લાકડાંનું ફાતરકામ અમદાવાદ, સુરતનાં એ જ પ્રકારનાં ઉત્તમ
કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ઘણા છે, પણ બધાં સો-દોહસો
વર્ષની અંદર બધાયેલાં છે. અલગત બુદ્ધસ્થાપિના મહાદેવ, ગગનાથ,
અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાનાં બાણો પ્રાચીન હશે; વળી
દાવનાં મંદિરોના આંગણમાં જો જૂની કારીગરીની વરાહની, ચતુર્ભુજ
શક્તીની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તેનાં પણ મંદિરો પ્રાચીન

મેધ્યકાળમાં હશે. તે પહેલાં કદાચ બૌદ્ધમંદિરો પણ હોય, પરંતુ એ બધું સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળિયે ખેસી ગયું છે. અને જૂનાં મંદિરોને સ્થાને બ્રિટિશ સમયમાં હાલનાં સાદાં કળાશૂન્ય મંદિરો બનાવેલાં છે.

આ રીતે બધું જૂનું અદૃશ્ય થઈ ગયા હતાં જે કાંઈ ચારખાંચ જૂની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે, તેમાં પહેલો કાટ. નદીના ઓવારા તથા બાદ સાથે પહેલાં ભર્યને ફરતો કાટ હતો; ધણુકરી સોલંકીઓએ બંધાવેલો અને સોળમા સતકમાં બદાદુરચાહે સમરાવેલો. હાલમાં એ કાટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજૂદ છે. બીજી જુમા મસ્જિદ મૂળ વિશાળ હિંદુમંદિરના ચાંબલાઓ એમ ને એમ રાખી આ મસ્જિદ કરી દીધી છે. ચાંબલાઓ ઉપરની કારીગરી જોવા જેવી છે. મૂળ મંદિર અગિયારમા-બારમા સતકનાં ગુજરાતનાં મંદિરોનો સુંદર નમૂનો હશે. હાલમાં આ જુથું મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આ જ રીતે જૂની મદરેસાના ચાંબલાઓ પણ મૂળ હિંદુમંદિરના છે. સહેરની ઉત્તરમાં બાવા રહાનની કબર છે, જેને કતકયાને આધારે મી. ફોર્બ્સે અગિયારમા સતકના અંતની ગણે છે. એ કબરની પૂર્વે પીર છત્રની કબર છે. ઈદગા પણ ચૌદમા સતકમાં મહમદ તખલ્લુએ બંધાવી છે એમ મનાય છે. નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપરાંત ડચ લોકોની કોઠી જેમા એક 'સનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઈ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જૂના અવશેષો છે. સહેરની વચ્ચે એકાદ નાનું મંદિર પણ જૂનું હશે. વલ્લભ ભટ્ટનું વિ. સં. ૧૬૬૨ ની સાલનું છે અને એ જૂનામા જૂનું ગણાય છે. પણ કટલાંક નવાં મંદિરોમાં પૂજાતી તથા ન પૂજાતી મૂર્તિઓ જૂની બેસાડેલી છે, પણ એનો કાળની દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી વળી જૂના ટેકરાઓનું પદ્ધતિસર ખોદકામ કરવામાં આવે તો કાંઈક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી.

ભર્યમાં શાંતિઓ તો ઘણી છે, પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને લાડ વાણિયાઓ બીજા કરતાં ભર્યના જૂના વતની જણાય છે.

લાટનો ઘણો ભાગ છેક સાતમા સતકમાં વસ્યો હતો એ ઉપર કશું જ છે. વળી નર્મદાકાંઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે, એટલે ભર્ય નિલ્લામાં બીજા પણ નાનામોટાં તીર્થો હોવાનો સંભવ દેખીતો છે.

કરોડ

ભર્ય અને શુકલતીર્થ વચ્ચે પંદર મુપડાંનું એક નાનું ગામ છે.

અહીં ત્રીસ વર્ષે એક વખત ન્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય, ત્યારે કોટશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે, અને મેળામાં આખા મહિના દરમિયાન ત્રણ-ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી

આ જમ્બુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ધરનું મહી નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જૂનાં જૈનમંદિરોના બેચાર અવશેષો ઉપરાંત બેત્રણ નવાં મંદિરો છે.

બાવા રુસ્તમનો મેળો

બાવા રુસ્તમનો મેળો વાળીએજ પાસે તથા જમ્બુસરમાં એમ બે સ્થળે ભરાય છે. બે ય સ્થળે દરગા છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના પીર પારડીમાં પણ મુસલમાનોનો એક મેળો ભરાય છે.

બાઠજૂલ

ભરૂચથી આઠ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે ૨૫૦ ધરનું નાનું ગામ છે. અહીં ૧૬-૨૦ વર્ષે ન્યારે અધિક માસ બાદરવામાં આવે, ત્યારે બાઠવેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. અહીં પણ કરોડ જેટલાં માણસો આવે છે; આખો મહિનો જત્રા ચાલે છે. અને અમામને દિવસે તો ખયાસસાઠ દળર માણસો એકઠાં થઈ જાય છે.

શુકલતીર્થ

ભરૂચ જિલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્વની જત્રા શુકલતીર્થમાં ભરાય છે. ૬૧૬ ધરનું આ તીર્થનું ગામ ભરૂચથી ૧૦ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે છે. અહીં દર વરસે કાર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર મેળો ભરાય છે. મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસો એકઠાં થાય છે. ગામમાં ફક્ત એક જ ઓંકારેશ્વરનું મંદિર છે. મંદિર તો જૂનું નથી, પણ એ મંદિરમાં જે આદિનારાયણની ચૂર્નિ છે તે જૂની જણાય છે. કદાચ જૂના કાળમાં અહીં વિષ્ણુનાં પણ મંદિરો હશે. શુકલતીર્થ નાનું જતાં તીર્થસ્થાન જેવું જ લાગે છે. થણા જૂના કાળથી તીર્થસ્થાન બનાય છે એ તો કહ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યની દંતકથા ઉપર આધાર છે. પણ અગિયારમા સતકના આરમ્ભમાં અણહિલ-વાડનાં રાજા ચામુંડે પુત્રમરણના શોકથી ગજગાદી છોડી દઇને મરણ-

પર્યંત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાતમાં ઐતિહાસિક મંજવિતતા છે. છેવટની જિન્દગી નર્મદાકાંઠે ગાળવાની ઇચ્છાવાળા માણસો અંતે શુકલતીર્થમાં આવીને વસતાં હશે એટલી વાત ખરી લાગે છે. શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાંત બેચાર ગામોમાં સ્થાનિક મેળાઓ ભરાય છે. બેચાર ગામોની આખાદી સારી છે અને જૂનાં ગામો તો ભરૂચ જિલ્લામાં ધણી છે.

ચાણોદ, કરનાળી—નર્મદાનો કાંઠો

નર્મદાનો કાંઠો ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂનું તીર્થ છે એ કહ્યું જ છે. નર્મદાકાંઠાનો ભરૂચ અને શુકલતીર્થનાં દર્શન કર્યા, હવે આગળ ચાલીએ. નર્મદા નદીને જ કાંઠે ઉપરવાસ સિતારના અંગારેશ્વર તથા ભડારેશ્વર મહાદેવોને દરથી નમસ્કાર કરી, માલસરનો આશ્રમ જોઈ, ચાણોદ-કરનાળી તરફ દષ્ટિ કરીએ.

બી. બી. સી. આર્ષ. રેલવેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી બેન્ચ લાઈનમાં ૧૬ માઈલ ઉપર ડોમોઈનું સ્ટેશન આવે છે. ડોમોઈ જૂનું ગામ છે ગુજરાતમાં રજપૂત રાજાઓની જહોજલાલીનો ડોમોઈનો કિલ્લો એક અવશેષ છે, પણ હાલમાં એ કિલ્લાનો ધણોખરો ભાગ પડી ગયો છે. એની જોડીનો ઝિંબૂવાડનો કિલ્લો એકાંત સ્થળમાં હોવાથી વધારે બચી ગયો છે, અને એ જોવાથી ડોમોઈનો કિલ્લો કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. ડોમોઈનો કિલ્લો ઝિંબૂવાડના કિલ્લા કરતાં પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન રાખીને બાંધ્યો લાગે છે. બાકી આકારમાં અને વિસ્તારમાં બને સરખા હશે. ડોમોઈનો કિલ્લો લગભગ એક હજાર વાર લાંબો અને ૮૦૦ વાર પહોળો છે. જે કે પહોળાઈની એક બાજુ બીજી બાજુ કરતાં લાંબો છે. ડોમોઈનો કિલ્લો ઝિંબૂવાડના કિલ્લા કરતા નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા સાધારણ છે, પણ ડોમોઈનો ચોથો દરવાજો ઝિંબૂવાડના દરવાજાઓ કરતાં કારીગરીમાં ધણો ચડિયાતો છે.

ડોમોઈનો ચોથો દરવાજો જે હીરા બાગીચ કહેવાય છે, તે કદમાં બે ધણો મોટો છે. આ દરવાજાની ગચનાકળા અને ઉપરની કાતરણી બંને સુંદર છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીન જોવાલાયક બાંધકામોમાં આ દરવાજો એક મુખ્ય બાંધકામ છે. ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ ઝિંબૂવાડનો

અને ડોહાઈનો બન્ને કિલ્લાઓ ઘણુંકરી ઉદ્યન મંત્રીના આધેલા છે.

ચાણોદ

ડોહાઈથી માત્ર માધ્યમ ચાણોદનું રોચન છે. ચાણોદ તીર્થનું ગામ છે. ગામમાં પાંચેક હજાર માણસની વસ્તી છે. ગુજરાતના મધ્યભાગના આ તીર્થસ્થાનનું ગુજરાતમાં ઘણું માહાત્મ્ય મનાય છે. અદ્વાણુ લેકો ગંગાકાંઠાના કાશી સાથે નર્મદાકાંઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. “બ્યોમદીપ” સાથે “ધરદીવડા”ની સરખામણી જેવી જ આ સરખામણી બકિતમૂલક છે.

ચાણોદમાં બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે. જેનો મોટો ભાગ અત્યારે જાત્રાણુઓ ઉપર નબે છે; પણ હજીયે ગામમાં સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મળે ખરા, અને પહેલાં તો સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો માટે જ ચાણોદ પ્રખ્યાત હતું. બધું જોતાં એમ લાગે છે કે, નર્મદાકિનારાના શુક્લ-તીર્થ પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ જ પહેલાં તીર્થસ્થાન બનાવ્યું હશે. અત્યારે ચાણોદમાં અથર્વવેદી અને બરકાલ ગામમાં સામવેદી બ્રાહ્મણો વધારે મળે છે. ચાણોદ જેવા નાના ગામને પાદર નદીને આટલા બધા આધેલા ઘાટ હોય એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મહિમા છે એ દર્શાવવા પૂરતી છે.

ચાણોદ વૈષ્ણવતીર્થ છે કે શૈવતીર્થ ? સાધારણ રીતે નર્મદાનો ઠાઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે, પણ ચાણોદમાં જે એક જ દર્શને જવા ચોખ્ખું મંદિર છે, તે તો શૈવનારાયણનું છે. આ વિશાળ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. અંદર શૈવ ઉપર સૂતેલી નારાયણની બબ્બે રમણીયાકૃતિ સ્થાપ્ત મૂર્તિ છે; જેની લક્ષ્મીજી ચરણ-સેવા કરે છે. આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ-મંદિરોથી મંદિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમાં બારમા-તેરમા શતકમાં આ પ્રકારની વિષ્ણુમૂર્તિઓનાં મંદિરો બંધાયાં હતાં અને આ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. એ ઉપરથી આ શૈવસ્થાપના નારાયણની પૂજા બારમાતેરમા શતકથી અહીં ચાલે છે એમ માનવામાં વાધો નથી. મૂળ બ્રાહ્મણોનું ગામ; સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમાં ઠાઠ રામાનુજમતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મંદિર બિંદુ થયું. પછી બાલાજી વગેરે બોલેલાં મંદિરો થયાં અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થસ્થાન બની ગયું. આ રીતે આ જૂનું

અપિસેવિત જળતીર્થ કે વૈષ્ણવતીર્થ ગણાય, પણ શૈવો એને પોતાનું માને છે. આ સ્થળનું માહાત્મ્ય કૂર્મપુરાણમાં છે.

હવે આ સ્થાન વિશે દંતકથાઓ જોઈએ. ચાણોદથી ચાર ગાઉ ઉપર નર્મદાની વચ્ચે બેટ ઉપર વ્યાસનું મંદિર છે, અને ચાણોદ પાસે નર્મદાને ઓર નામની નાની નદી મળે છે. નદીઓના સંગમ તીર્થભાવનામાં ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. ઓરમંગમનું પણ ખાસ માહાત્મ્ય હોવું જોઈએ. એટલે નીચેની દત્તકથા ઉત્પત્ત યર્ષ કે વ્યાસ-પુત્ર શુકદેવને જર્જમાં જ જ્ઞાન થયું હતું, એટલે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે જન્મતાં જ ઓર સાથે ચાલી નીકળ્યા. વ્યાસજી પુત્રની પછવાડે ચાલ્યા. શુકદેવની પછવાડે એને વીંટાયેલી ઓરમાથી જે નદી ચાલી તે ઓર કહેવાય છે. આ ઓર નદી જે સ્થાને નર્મદાજીને મળી જાય છે, ત્યાં આગળ શુકદેવજીને વ્યાસજીએ પાછા વળવા માટે ઘણું સમજાવ્યા, પણ પાછા ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદાને રાખી એક તરફ વ્યાસજીએ તપ કરવા માંડ્યું અને બીજી તરફ શુકદેવે. નર્મદાના બેટમાં વ્યાસનું મંદિર છે અને તેમા મહાદેવની તથા વ્યાસનારાવણની મૂર્તિ છે; અને દક્ષિણમાં સામે કાંઠે શુકદેવનું મંદિર છે, તેમાં શુકદેવ મહાદેવ પૂજાય છે. ઉપરની દંતકથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે. ઓર નદી ઉપરથી દત્તકથા ગુજરાતીઓએ જોડી લાગે છે. શ્રીભાગવતમાં તો શુકદેવ હસ્તિનાપુર પાસે પર્વટન કરતા હોવાનું વર્ણન છે.

ઓરસંગમ આગળ ઓર નદી ઊતરી આગળ જતા કરનાળી ગામ આવે છે. ચાણોદ-કરનાળી એમ સાથે બોલાય છે. કરનાળીમાં સન્યાસીઓ વધારે રહેવાય છે. તેમ કરનાળી ચોખ્ખું શૈવતીર્થ છે. સોમનાથ, કુબેરેશ્વર, પાવકેશ્વર વગેરે શિવાલયોથી આ સ્થાન શોભે છે.

ચાણોદ-કરનાળી ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. નર્મદાજીમાં સ્નાન કરવા ઇચ્છનાર મોટે ભાગે ભરૂચ કે બીજે નહિ પણ ચાણોદ-કરનાળી જ જાય છે. ગુજરાતની મહાનદી નર્મદા છેક મહાભારત-કાળથી તીર્થ ગણાય છે. પહેલાં આ તરફ આવનાર ભૃગુઓએ જ આ નદીની પવિત્રતા ગ્રાહ્ય હશે. અત્યારે પણ નર્મદા ઉપર ગુજરાતીઓની ભક્તિ એવી જ છે અને એ ભક્તિ ચાણોદ-કરનાળોની યાત્રાથી તૃપ્ત થાય છે. પણ નર્મદાકાંડાનાં ગામોમા વસતાં મનુષ્યોની રેવા-ભક્તિ આટલી ઓછી નથી. આ રેવાભક્તોને હંમેશાં નર્મદામાં

નાલાયી કે ચાણોદ-કરનાળી જવાથી સંતોષ થતો નથી. તેઓનાં ચિત્તમાં પનાર્ષમાં બેસી નર્મદામાં ચાલતાં ચાલતાં કે વહેતાં વહેતાં છેક અમરકંટક સુધી, નહિ તો છેવટ શૂલપાણેશ્વર સુધી, જિંદગીમાં એક વખત જઈ આવવાની વાતના રહે છે. અને આવા શક્તોની શક્તિના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાને કાઢી છેક શૂલપાણેશ્વર સુધી થોડે થોડે અંતરે શિવાલયો જોવામાં આવે છે. હનુમન્તેશ્વર, રામેશ્વર, કુંભેશ્વર, કેદારેશ્વર, તિલકેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણિનાથેશ્વર, મંગળેશ્વર, ગરુડેશ્વર વગેરેનાં દર્શન કરતા કરતા યાત્રાળુઓ પનાર્ષમાં જ શૂલપાણેશ્વર સુધી આવે છે.

સોમનાથ

સુરાષ્ટ્ર અથવા સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ ધણું જૂનાં લખાણોમાં મળે છે. મહાભારતમાં અને પાણિનના ગણપાઠમાં સુરાષ્ટ્ર નામ છે. એ જ નામ રુદ્રદામ (વિ. મં. ૨૦૬)ના તથા ર્કંદગુપ્ત (મં. ૫૧૨)ના શિક્ષાલેખોમાં તથા અનેક વલ્લભી તામ્રપત્રોમાં મળે છે. સુરાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત રૂપ સુરઠ પુલુમાયીના ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫ ના નાસિકના લેખમાં છે. આ પ્રદેશનો પરદેશીઓમાં પહેલો ઉલ્લેખ રુદ્રેશો (સં. ૬ થી સં. ૭૬) એ સુરોસ્થસ (Suraostus) નામથી અને પ્લીની (સં. ૧૩૩) એ ઓરેટુરા (Oratora) નામથી કર્યો છે. ઇજિપ્તના મહાન પ્રાચીન જૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (સં. ૨૦૬) અને ગ્રીક લેખક પેરિપ્લસ (સં. ૧૩૬) સુરાષ્ટ્રેશુ (Suratrene) કહે છે. ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચંગ વલ્લભીરાજ્યને તથા સુરાષ્ટ્રને જુદાં રાજ્યો તરીકે વર્ણવે છે. કેટલા ભાગને જૂના વખતમાં સુરાષ્ટ્ર કહેતા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આજે આખો દ્વીપકંપ કાઠિયાવાડ કહેવાય છે અને માત્ર દ્વીપકંપનો છેક દક્ષિણ ભાગ સોરઠના જૂના નામથી ઝોળખાય છે. પણ કાઠિયાવાડ નામ તો મરાઠાઓએ પાડ્યું છે. તે પહેલાં મુસલમાનો તો આખા દ્વીપકંપને સોરઠ કહેતા.

આખા કાઠિયાવાડનું ક્ષેત્રફળ અત્યારે બાવીસ લાખ ચોરસ માઈલ અને વધારેમા વધારે લગભગ ૧૬૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૨૧૫ માઈલ છે. પૂર્વમાં ખલાતના અખાતથી, ઉત્તરમાં કચ્છના અખાતથી અને પશ્ચિમમાં તથા દક્ષિણમાં અરબી સમુદ્રથી બંધાયેલો આ દ્વીપકંપ ખલાત અને કચ્છના અખાત વચ્ચે ગુજરાત સાથે જોડાયેલો છે; અને આ બે અખાતને જોડનારી સીધી લોટી નળ નામથી ઝોળખાય છે. આ નળ ધણું જૂના કાળમાં કાંઈ મોટી નદીનું તળિયું હોય એવો લાગે છે; અને જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે,

ધણા જૂના વખતમાં સિંધુ નદી એ નળના સ્થાનમાં ચળતે ખખાતના અખાતને રસતે સમુદ્રને મળતી હતી. એ સમયે કાઠિયાવાડ ખેટ હતો. ખેટમાંથી દ્વીપકલ્પ ક્યારે થયો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એક કાળે ખેટરૂપ અને અત્યારે દ્વીપકલ્પરૂપ આ પ્રદેશ કેટલીક રીતે ગુજરાતથી જુદો પડે છે. જમીન, ઝાડપાન, જનાવરો અને માણસો ગુજરાતથી જુદાં તરી રહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સિંદ તો કાઠિયાવાડ (ગીર)માં જ છે.

આ કાઠિયાવાડ કે સોરઠ દેશ ધણા જૂના કાળથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો પ્રખ્યાત પ્રદેશ છે. પ્રાચીન કાળમાં એ 'દૂધ અને મધની નદીઓનો' દેશ ગણાતો. એની સમૃદ્ધિથી આર્યાવર્તને અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપના અગ્નિ ખૂણાના ભાગનાં વેપારી વહાણો સુરાષ્ટ્રનાં બંદરોમાં આવતાં. એ વખતના ખાસ કરીને અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના વેપારીઓએ સોરઠનાં જે બંદરોનાં નામો લખ્યાં છે, તેનો ખરાબર નિશ્ચય થતો નથી. પણ ટોલેમી (મ. ૨૧૭)નું મોંગોસન (Mongiosson) તો આજનું માંચરોળ જ લાગે છે.

પ્રાચીન અવશેષો તથા પ્રાચીન દેશી અને પરદેશી ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે, આખા કાઠિયાવાડમાં એનો દક્ષિણ પ્રદેશ-ધણુ કરી ઉત્તરમાં લાહર નદી, પશ્ચિમમાં માધવપુર, પૂર્વમાં તુળશી-સ્વામ અને દક્ષિણમાં સમુદ્રથી બંધાયેલો નાનો પ્રદેશ જ—પ્રાચીન કાળમાં સભ્ય આર્યોથી વસાયેલો હશે. આ પ્રદેશને જ પુરાણો 'પ્રભાસક્ષેત્ર' કહે છે. એ પ્રદેશમાં જ ખેડાયેલાં ખેતરોવાળાં ગામડાં અને ધીકતા વેપારવાળાં શહેરો તથા બંદરો હતાં. આ પ્રદેશનાં જ સમુદ્રકાંઠાનાં બંદરોને દૂર દૂર અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યુરોપ સાથે વેપારી સંબંધ હતો. આ પ્રદેશના સભ્ય અને સંસ્કારી આર્યોને જ ભારતવર્ષના ખાસ કરીને કુરુપાંચાલના આર્યો જોડે નિકટ મંબંધ હતો. ધણુકરી આ દક્ષિણ પ્રદેશની કલદૂપતા અને સમૃદ્ધિને લીધે જ સુરાષ્ટ્ર નામ પડ્યું હશે. આકાનો કાઠિયાવાડ તો અણખેડેલી જમીન, જંગલો અને જંગલી જનાવરો તથા જંગલી મનુષ્યોથી ભર્યો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને બાકીના કાઠિયાવાડ ઉપર દક્ષિણ ભાગનું ધણા કાળ સુધી આધિપત્ય રહ્યું છે. આ સ્થિતિમાં વલભી રાજ્ય (સં. ૫૫૬

ની આમપાસ)ના ઉદયથી ફેરફાર થયો અને એ વખતથી કાઠિયાવાડનો ખાડીનો ભાગ વધારે વમવાલાયક થવા લાગ્યો.

ઉપર કહેલા પ્રભાસક્ષેત્રના દર્શિયાકાશના ભાગને હાલમા નાથેર કહે છે કાઠિયાવાડમા અત્યારે માંથી વધારે ક્ષણરૂપ પ્રદેશ એ છે એ ભાગમા જ સમૃદ્ધ બદરો જૂના વખતમા હતા આ લોલાહમ નાથેરનુ મુખ્ય નગર એક કાળે પ્રભાસપાટણ હતુ કદાચ સુગઢની રાજધાની કોઈ વખત એ રચ્યો હશે. આ પ્રભાસ બદર ગતો સમુદ્ર, ધરાની અખાત, ઉત્તર આફ્રિકાનો કિનારો અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના વેપારનું મુખ્ય મથક હતુ અર્વાચીન મમયમા બધા જૂના બદરોની જૂની મમૃદ્ધિ જતી ગઈ છે અને આ બદર, બાજુમા વેરાવળ તરીકે વધુ ત્યારથી પડી લાગ્યુ છે પાટણ અત્યારે તીર્થસ્થાન તરીકે જ જીવતું રહ્યુ છે એની વસતી જ હાલરની આમપાસ છે આ તીર્થસ્થાન પાટણ સોમનાથ, પ્રભાસપાટણ, દેવ પાટણ અને રાવળ પાટણના નામથી પણ ઓળખાય છે

પ્રભાસ

ગુજરાત વિષે પ્રાચીનતમ પૌરાણિક વ્યાખ્યા આનર્તનો ઉલ્લેખ છે આનર્ત મનુનો પૌત્ર અને સર્પાંતિનો પુત્ર હતો તેના નામ ઉપરથી ગુજરાતના કેટલાક ભાગનુ નામ આનર્ત પડ્યુ છે એમ પુરાણો કહે છે તે આનર્ત ગમ્મનો પુત્ર રેવન કુશરથલી અથવા દ્વારમા નામના ગન્ધાનીના સહેરમા ગદોને આખા આનર્ત ઉપર ગમ્મ કરતો હતો. આનર્તનું મુખ્ય શહેર દ્વારકા હતુ છે, અને પાછળથી વનબી તામપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહ્યુ છે એ ઉપરથી વિદાનો એમ ધારે છે કે, કાઠિયાવાડ મહિન આખો ગુજરાત તે કાળે આનર્ત કહેવાતો હશે, અને આનર્તનો એક ભાગ કાઠિયાવાડ કે સુગઢ જૂના કાળમા પશ્ચિમ દિશાના કેટલા ભાગને આનર્ત કહેતા હશે તે નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે સુગઢ અને મહીથી મગરવની વચ્ચેનો દાવના ગુજરાતનો ભાગ તો આનર્તમા હોતો જ જોઈએ એ વખતમા આનર્તનાગન સુગઢના મુખ્ય બે શહેરોનો ઉલ્લેખ મદાભાગતમા ૫ મે છે (૧) દ્વારકા અને (૨) પ્રભાસ. દાણનું દ્વારકા પાછળથી વમેલું જણાય છે. જૂનું દ્વારકા દર્શિયામા હમી ચ્યુ છે એમ પુરાણો કહે છે, તે પ્રભાસથી

બહુ છેટે ન હોતું જોઇએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે જૂનું દારકા. જૂનાગઢ ત્યાં છે ત્યાં હતું.^૧

આનર્તના વંશજો-રેવતો પછી દારકામાં મધુરાના યાદવોનું રાજ્ય થયું યાદવોની કથાઓમાં પ્રભાસનો ઉલ્લેખ મળે છે. અર્જુન જગવાન કૃષ્ણને મળવા દારકા જાય છે ત્યારે અપરાંતથી પ્રભાસ, ત્યાંથી રેવતાચળ અને ત્યાંથી દારકા જાય છે, એમ મહાભારત વર્ણવે છે. પ્રભાસને મહાભારતમાં તીર્થસ્થાન ગણ્યું છે. મહાભારતના પુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવો મદ્યપાન કરીને અંદરઅંદર લડી મૂઆ તે પછુ પ્રભાસ આગળ; અને જગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પારધીના બાણથી પીપળા નીચે દેહાંત થયો તે પછુ પ્રભાસ આગળ. શ્રીકૃષ્ણનું દેહાંત-સ્થળ પ્રભાસ અને વેરાવળ વચ્ચે આજે બતાવવામાં આવે છે. મહાભારતના આ અને બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, મૌર્યોની પછુ પહેલાં દારકા અને પ્રભાસ સુરાષ્ટ્રનાં જ નહિ પણ આનર્ત-ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત સ્થાનો હતાં.

ભારતકાળમાં પ્રભાસ તીર્થસ્થાન હતું; પણ સોમનાથ જગવાનને સીધે નહિ. એ સ્થળે સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલા એ ત્રણ નદી-ઓનો સમુદ્રના કાઠા ઉપર સંગમ થતો હોવાથી એ તીર્થ થયું હશે. એ પ્રદેશ પણ ધણો રમણીય લાગે છે.

પ્રભાસ એટલે અતિશય પ્રકાશમાન. વળી પ્રભાસક્ષેત્રનું બીજું નામ બારહરક્ષેત્ર છે. તથા પુરાણોમાં એક કથા એવી છે કે, "સૂર્ય પ્રભાસમાં પોતાની પૂરી કળાથી પ્રકાશતા હતા. એ પ્રકાશ એવો અમૂલ્ય હતો કે સૂર્યની સ્ત્રી હાથા પણ પાસે જમ્મ સહતી નહિ. આથી સૂર્ય પોતાની ૧૬ કળામાંથી બાર કળા પ્રભાસ ક્ષેત્રનાં બાર સૂર્ય-મંદિરોને આપી દીધી. અને ચાર પોતે રાખી." આ ઉપરથી પ્રભાસક્ષેત્રમાં જૂના વખતમાં સૂર્યપૂજા પ્રચલિત હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાળે સૂર્યપૂજનો જળરે પ્રચાર હતો એમ દેખાડનારા ધણા અવશેષો મળ્યા છે. માટે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂર્ય-મંદિરો હોવાનું માનવામાં વાંધો નથી. આજે પણ એક સૂર્યમંદિર ત્યાં છે. સૂર્યપૂજનો પ્રચાર આ દેશમાં આજો થવા માંડ્યો, ત્યાં પ્રભાસની કાર્તિક દેવતીર્થ તરીકે આખા દેશમાં પ્રસરી ગઇ.

જૂનું સાદું તીર્થ ક્યારે સૂર્યપૂજનું સ્થાન થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એની કંઈ નિશાનીઓ પણ રહી નથી. છેવટની શિવપૂજામાં બધું ઢંકાઈ ગયું છે.

સોમનાથ

મહાભારતમાં પ્રભાસનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉલ્લેખ તો પુરાણોમાં જ મળે છે; અર્થાત્ પુરાણોના વખતમાં સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભાસ શૈવતીર્થ થયું જણાય છે. પ્રભાસમાં સોમનાથની કેવી રીતે સ્થાપના થઈ એ વિષે પૌરાણિક કથાનો સાર નીચે આપ્યો છે. (અલખિરુનીએ પણ આ કથા આપી છે).

સોમનાથ એટલે સોમ-ચંદ્રમાના નાથ. અર્થાત્ પ્રભાસમાં સોમનાથની સ્થાપના પણ પહેલી ચંદ્રે કરી હોવી જોઈએ. આ વ્યુત્પત્તિ ઉપર પૌરાણિક કથા ઊભી થઈ લાગે છે; “ચંદ્ર દક્ષ પ્રજાપતિની ૨૭ કન્યાઓને પરણ્યો હતો. પણ એમાંથી માત્ર એક શહિણી ઉપર જ તે પ્રેમ રાખતો. આ પક્ષપાતથી રિસાયલી બીજી ૨૬ સ્ત્રીઓએ પોતાના પિતા પાસે ફરિયાદ કરી. દક્ષે ચંદ્રને બધી સ્ત્રીઓ ઉપર એક સરખો રનેહ રાખવાની શિખામણ આપી, પણ ચંદ્રે માન્યું નહિ. એટલે દક્ષે શાપ આપ્યો કે, ‘જ તને ક્ષય શોગ થશે.’ હવે ચંદ્રને પથ્થાતાપ થવા લાગ્યો. એણે બધાં તીર્થોમાં ભ્રમવા માંડ્યું; છેવટ પ્રભાસમાં આવી શિવની ભક્તિ કરવા માંડી. બોળા શિવે પ્રમજ થઈને અનુગ્રહ કર્યો કે ચંદ્રની કળાતો ૧૫ દિવસ ક્ષય થશે અને ૧૫ દિવસ સુધી એ કળા વધતી જશે. ચંદ્રે આ અનુગ્રહથી ખુશી થઈને તે સ્વયં શિવલિંગ ઉપર સોનાનું મંદિર બંધાવ્યું.”

સોમનાથનું પહેલું મંદિર કોણે બંધાવ્યું?

પ્રભાસપાટણના જ ભદ્રકાળીના મંદિરની જોનમાથી મળી આવેલા ભાગેલા પથરા ઉપર સોમનાથની ભાવ જૂદસ્પતિની મં. ૧૦૨૫ માં લખાયેલી એક પ્રશસ્તિ છે; જેમાં સોમનાથ વિશે એવી દંતકથા લખી છે કે, “સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે સોનાનું બંધાવ્યું હતું; પછી રાવણે રૂપાનું બંધાવ્યું, પછી કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું, અને છેવટ બીમદેવે પથ્થરનું બંધાવ્યું.” આ દંતકથા ઉપરથી એટલી ઐતિહાસિક

હકીકત મળે છે કે, અણ્ણલિલવાડના ભીમદેવ રાજા (સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦) એ પરચરનું મંદિર બંધાવ્યું, તે પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર હતું. પણ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું? જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે લાકડાનાં મંદિરો ચતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુફામંદિરો સિવાય પરચરનાં મંદિરો નવમાદશમા શતક પહેલાં પશ્ચિમ ભારતમાં ભાગ્યે જ મળે છે; એ વખતે પરચરની ઊભણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં હતાં. સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર પહેલ-વહેલું વલ્લભી રાજાએ (સંવત ૪૫૬ થી ૮૧૬)ના વખતમાં બંધાયું હોય એમ લાગે છે. વલ્લભીના રાજાએ મોટે ભાગે મહેશ્વર-શિવ-ભક્ત હતા એમ એમનાં તાત્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. મૂળથી તીર્થ ગણાતા અને વલ્લભી સમયમાં સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા પ્રભાસમાં વલ્લભી રાજામાંના કાઈએ સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. એ વખતે પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજક આવડાઓની સત્તા હતી. વલ્લભી રાજાઓએ આ આવડાઓની સત્તા ઓછી કરી હતી અને પાટણને શિવપૂજનનું સ્થાન બનાવ્યું હતું.

વલ્લભી સમયમાં બંધાયેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું અને કેવડું હતું તે જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ સમય માથે એની પૂજ્યતા વધતી ગઈ હતી. અને મહમુદ ગઝનવીએ સ. ૧૦૮૧ (ઈ. સ. ૧૦૨૪)માં એનો નાશ કર્યો ત્યારે એની સમૃદ્ધિ અને ખ્યાતિ આખા ભારત-વર્ષમાં અસાધારણ હતી. પોતાનાં દાનપત્રોથી જ ઇતિહાસમાં ઓળખાયેલા દાનવીર વલ્લભી માહેશ્વરનાં દાનોએ સોમનાથનો મહિમા વધારી દીધો હતો; અને તે પછીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પણ સોમનાથની ભક્તિમાં વલ્લભીઓથી ઊતરે એવા ન હતા. સોમનાથના માત્રાળુએને સોરઠનો આબીર રાજા આદરિપુ હેરાન કરતો હતો. એ બહાનાથી મલરાજે આદરિપુ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એમ દયાબ્રમાં લખ્યું છે. મૂળરાજ પછી ચામુંડ અને દુર્લભ (સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮) પણ શિવભક્ત હતા. મહમુદે જે મંદિર તોડ્યું તે સો વર્ષ પહેલાં બંધાયું હતું એમ મુસલમાન તવારીખ-લેખક અલખિરુની લખે છે. વલ્લભીઓના વખતનું મંદિર ગમે તેવું હોય, પણ ઈ. સ. ના દશમા શતકમાં તો મુસલમાન તવારીખ-લેખકોએ વર્ણન કરેલું બન્ધ મંદિર વિદ્યમાન હતું.

ઈબ્નઅસીરે (સ ૧૨૧૬ થી ૧૨૮૫) સોમનાથનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

“સં ૧૦૮૦ (ઇ. સ ૧૦૨૪) માં મહમદે હિંદના ઘણા શહેરો અને કિલ્લાઓ મર કર્યા તથા સોમનાથની મૂર્તિ ભાગી. હિંદમાં આ સૌથી મોટી (પૂજ્યતમ) મૂર્તિ છે. દરેક ગ્રહણ વખતે લગભગ એક લાખ હિંદુઓ ત્યાં યત્રા કરવા એકઠા થાય છે. હિંદુઓ માને છે કે, મગધ પછી જીવાત્માઓ સોમનાથમાં એકઠા થાય છે અને સમુદ્રભરતીના પાણી દ્વારા શિવની પૂજા કરે છે. હિંદમાં જે કઈ કીમતી ચીજ થતી હોય તે સોમનાથમાં આવે છે. આ મંદિરને દશ હજારથી વધારે ગામો દાનમાં મળ્યા છે. અદ્ભુત અને અમૂલ્ય જવાહિરો મંદિરમાં એકઠા થયા છે. જો કે પવિત્ર ગંગાનદી અને સોમનાથ વચ્ચે ૧૨૦૦ માઈલનું અંતર છે, છતાં હમેશાં ગંગાના પાણીથી મૂર્તિને નવરાવાય છે.^૧ હમેશાં એક હજાર પાસણો આ મૂર્તિની સેવા કરે છે તથા યાત્રાગુઓને દર્શન કરાવે છે. યાત્રાગુઓના તીર્થમુકામ માટે ત્રણસો હજારો રોકાય છે. સાડાત્રણસો ગાનારીઓ સોમનાથ આગળ હમેશાં ગાન અને નૃત્ય કરે છે. આ બધાને પગાર મળે છે.”

મુસલમાન તવારીખ-લેખકોના કહેવા પ્રમાણે સાગના પદ ચાલસાઓ ઉપર સોમનાથનું મંદિર બીજુ હવુ મૂર્તિ અધારા ઓગડામાં હતી. ચાલસા ઉપર બેઠેલું મંદિર તે સલામડપ અને અધારો ઓગડો તે ગર્ભગૃહ. આ વર્ણન ઉપરથી ઇંટ અને લાકડાનું મંદિર હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ આ ચાલસાઓમાં કીમતી વસ્તુઓ જડયા હતા એના ઉપર કોતરકામ પણ અદ્ભુત હશે. દરેક ચાલસા ઉપર હિંદના જુદા જુદા રાગનું નામ હતું.

સોમનાથનું લિંગ જમીનની બહાર પાંચ ફૂટ ઊંચુ હતું અને બે હાથ જમીનની અંદર હતું. આ લિંગની ઝોળામાં પણ ત્રણ હાથ જેટલી હતી. હાલ જગડામાં આવેલું ખીચેશ્વરનું પુગણું લિંગ જેવાથી સોમનાથનું લિંગ કેવું હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે. મંદિરના

૧. અલબિરુની પણ કહે છે કે, કારમીરથી ફૂલ અને (અગ્રાથી) ચમનું પાણી હમેશાં આવે છે. એવી ગીતે બેપિયા ગોઠવે છે કે હમેશાં એક કાવડ આવ્યા કરે.

ગર્ભગૃહમાં રાતદિવસ રત્નજડિત મચ્છાલો બળ્યા કરતી. મંદિરમાં બરસો મણુ વળનની સોનાની માંકળે મોટા ઘંટો લટકતા હતા. આ મંદિરને લગતી તિબ્બેરીમાં દેવના અલંકારો, રત્નખચિત સુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા બીજી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હતી. મહમુદને મંદિરની લૂંટમાંથી ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં વધારે કિંમતનો માલ મળ્યો હતો.

સ. ૧૦૮૧ માં મહમુદ આવ્યો. બીમ અણહિલવાડથી બાગી ગયો, વિજેતા મુસલમાને ગુજરાતની રાજધાની લૂંટી, બાળી અને એ ગુજરાતનું-હિન્દુસ્તાનનું-નાક કાપવા સોમનાથ પર ધસ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૫ ના જન્યુઆરીનો ૩૦ થીએ મહમુદ સોમનાથ પહોંચ્યો. પચાસ દળાર હિન્દુઓને કાપીને સોમનાથ લૂંટ્યું, મંદિરને તોડ્યું, બાળ્યું, લિંગ તોડી નાખ્યું, અને લૂટેલી સમૃદ્ધિ લઈને તરતજ મહમુદ પાછો ગયો. કહે છે કે મહમુદને પ્રભાસ બંદરનો ચીન અને આફ્રિકાને ભેડાંનાર બહોળો વેપાર ભેઈ ને ત્યાં કાયમ રહેવાનું મન થયું હતું, પણ છેવટ દાખી શાલીમ નામના હાકિમને નીમી તે ચાલ્યો ગયો.

મહમુદે હજી હિંદુસ્થાન બહાર તો પગે નહિ મૂક્યો હોય ત્યાં બાવિક દિંદુઓએ મુસલમાન હાકિમને કાઢી મૂક્યો અને સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરી દીધો. જીર્ણોદ્ધાર બીમદેવે જ કરાવ્યો હતો. એ વખતના વિમળશાહના દેલવાડાના મંદિરની અશ્લુત અને લબ્ધ રમણીયતા ભેદને દડ નાથક વિમળશાહના રાજા બીમે લક્ષિતથી બંધાવેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું હતો એ કંપી શકાય છે હિંદુ રચાપત્ય-કળાનો જે સુંદર ભગવાવશેષ અત્યારે સમુદ્રકંઠે દેખાય છે, તે આ બીમદેવના મંદિરનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. બીમદેવે બધાંવેલા મંદિરની કુમારપાલે તથા બીમદેવ બીજાએ મોટા પાયા ઉપર મરામત કરાવી હતી અને એમાં ધણી સુધારાવધારા કર્યા હતા. આ મંદિર એવું મગજૂત હતું કે, છેલ્લા ૯૦૦ વર્ષના કાળના ઘસારા સામે તથા એટલા વખતમા ચયેલા પાંચ મુસલમાની દુમલા સામે એનો કેટલોક ભાગ ટકી રહ્યો છે.

એક સંસ્કારી જોખકના કહેવા પ્રમાણે આ ભગવાવશેષનું યથાર્થ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ મહાન અને લબ્ધ ખડેર છે. એનું ગર્ભગૃહ અષ્ટકોણ છે. આના પથરાઓ સમપ્રમાણતા ઉપર અચૂક દષ્ટિ રાખીને કાપવામાં આવ્યા છે. અને પથરાના બહારના ભાગ

ઉપરના કોતરકામની સુંદરતા વિશે તો કળાદષ્ટિએ શું કહેવું ? આ ભગવાવશેષના દરેક પથરામાં ભારતની સ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ સમયનું પ્રતિબિંબ જળકે છે.

બીમદેવના આ બધા મંદિરે પાશુપત આચાર્યોના હાથ નીચે અઢીસો વર્ષ સુધી અસાધારણ જહોજલાલી ભોજી હતી. છેવટે સં. ૧૩૫૬ માં અરસાહિંદોનના મરદાર અલકખાને ગુજરાત હત્યા પછી સોમનાથ લીધું તથા લૂંટ્યું સોમનાથ ગ. ૧૩૭૪ માં બીજી વાર લૂંટાયું ત્યારે જૂનાગઢના ગ' ખેંગાર એથા (મં. ૧૩૮૧ માં ગાદીએ બેઠો)એ સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પણ વળી સં. ૧૪૫૧ માં ૧૫૧૧ માં અને ૧૫૬૭ માં મુસલમાનોના હાથે સોમનાથનો નાશ થયો. અલકખાનની લૂંટ પછી સોમનાથે પહેલાંની જહોજલાલી તો કદી પ્રાપ્ત ન કરી; એનો વેપાર ક્ષીણ થઈ ગયો. છેક ચીનથી અને આખા પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી ઉલ્લેખ રસ્તે આવતો માલ લેવા છેક પૂર્વ આફ્રિકાથી પ્રભાસના બંદરમાં આવતાં વહાણો વેપાર ક્ષીણ થઈ જવાથી અને આયિયાની બીકે બીજો જવા લાગ્યાં. શહેરની વસ્તી ઘટી ગઈ સોમનાથના મંદિરની સમૃદ્ધિ તો રહીજ નહિ. છેલ્લા નાશ પછી તો સોમનાથ આવ તેજકીન થઈ ગયું. એ મંદિરનો જૂનાને મળતો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર પડ્યો મુકયો. કેટલાં વર્ષ સુધી પ્રભાત સોમનાથ સનુ રહ્યું હતું એ ખબર નથી, પણ જૂના ખડેરથી થોડે દૂર હાલનું નવું દહેડું તો મં. ૧૮૩૬ માં અહમ્મદ-બાદશાહે બધાંયું છે

સોમનાથ પાશુપતમતનું ધામ

બીમદેવ પહેલાના વખતથી તે ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કલ્કે વાઘેવાના વખત સુધી સોમનાથ આખા ભારતવર્ષના શૈવધર્મનું ધામ હતું. એનું એક કાગણ એના બંદગી સમૃદ્ધિ તથા એની પૂજ્ય પ્રાચીનતા એ ખરું, પણ એનું બીજું અને મોટું કારણ પાશુપતમતનું એ ધામ હતું એ છે. શૈવધર્મનો પાશુપતમત જૂનામાં જૂનો મંત્રદાય છે. એક કાળે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પાશુપતમતનું જખરું જોર હતું પાશુપત મંત્રદાયના મળ આચાર્ય નકુલીય પાશુપત લાટમાં-કારવણમાં જન્મ્યા હતા; પણ એનું જોર સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યું જણાય છે. ઈ.સ. ના દશમા શતકમાં જ પાશુપતમતનું પશ્ચિમ હિંદમાં જોર થવા માંડ્યું

હોય એમ અનેક લેખો ઉપરથી જણાય છે. એ વખતથી યંધાવા માંડેલાં અનેક મુંદર અને ભવ્ય શિવમંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યા વસતા હતા. ગુજરાતના પડોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એકલિંગજીના પૂજારી તથા મેવાડના રાણાઓના ગુરુઓ દારિતરાશિ વગેરે કુશિક સાખાના પાશુપત આચાર્યો હતા, એમ એકલિંગજીના મંદિરની પાસે નાયમંદિરની મં. ૧૦૨૮ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં ગાર્ગ્ય સાખાના પાશુપત આચાર્યો રહેતા હતા; આણુ ઉપર અને ઉત્તરેનમાં પણ પ્રખ્યાત મઠો હતા. ઉત્તરેનમાં મં. ૧૨૬૫ માં કેદારરાસિ મહાપતિ હતા. છેક મહીસુર સુધી પાશુપતમતનો પ્રચાર થયો હતો.

ગુજરાતમાં પાશુપતમતના નાના નાના તો અનેક મઠો હતા, પણ મુખ્ય મઠો બે હતા. એક સિદ્ધપુરમાં અને બીજો પાટણમાં. બન્ને મઠોના આચાર્યો ઉપરની 'ગુજરાતના સોલકી રાજાઓની ઉજ્જવલ ભક્તિનો પ્રકાશ આખા હિંદમાં ઝળકતો હતો. આ બેમાં જે સોમનાથની કીર્તિ તથા ત્યાંના મહાના પાશુપત આચાર્યોનું જોર વધી જાય. એ વખતે પ્રભાસક્ષેત્ર ગુજરાતના સોલકી રાજાઓને ખડણી ભરતા રાજાઓને તાબે હતું.^૧ પણ પ્રભાસક્ષેત્રના જ નહિ પણ આખા ગુજરાતની શૈવ પ્રજાના હૃદયના રાજા અને ભક્તિભાજન તો મોમનાથના આચાર્યો હતા. રાજાઓના મુકુટ એમના ચરણમાં નમતા.

પાશુપતમતનું સવિસ્તર વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, (એ માટે જુઓ શૈવધર્મનો ઇતિહાસ) પણ સોમનાથ દ્વારા પાશુપત શૈવ ધર્મનો ગુજરાતમાં કેવો પ્રચાર તે કાળે થયો હશે એ ખતાવવા પૂરતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે:—

ગુજરાતના પહેલા સોલકી રાજા મળરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હોવાની દતકથા છે. મળરાજ શિવભક્ત હતા. એણે જ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાસય બધાવ્યો હતો. મળરાજે એક વચ્છકાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને સં. ૧૦૩૦ માં દાન આપ્યાનું તામ્રપત્ર કહે છે. આ આચાર્ય ક્યાંના હતા એ જાણવામાં નથી. પછી સં. ૧૨૨૫ માં

૧. જૂનામઠના ચૂડાસમાઓની સત્તા નાથેર અને પાટણ સુધી લાગેા વખત પઢોશી હોય એમ જણાય નથી, ત્યાં તો સ્થાનિક ઠાકોરનું જોર રહ્યું હતું.

સોમનાથની બાવ જૂઠ્ઠરૂપતિની પ્રશસ્તિ લખાવેલી છે આ પ્રશસ્તિનો ભાગેલો પથરો પાટણમા જ ભદ્રકાળી આગળના મંદિરની એક દીવાલમાથી મળ્યો છે પ્રશસ્તિમા સોમનાથના મંદિરની પ્રખ્યાત દત્તકથા આપી છે પ્રશસ્તિના શ્લોકોમા લખ્યું છે કે, “સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે (ચંદ્ર) સોનાનું બધાવ્યું છે પછી બીજા યુગમા રાવણે રૂપાનું બધાવ્યું, કૃષ્ણે લોકડાનું બધાવ્યું અને ભીમદેવે પથ્થરનું બધાવ્યું ” અને ઉવટ કુમારપાલના વખતમા સોમનાથના એ મંઠપતિ ભાવ જૂઠ્ઠરૂપતિની દેખરેખ નીચે મોટા પાયા ઉપર આ મંદિરની મગમત કંગવવામા આવી

ગાજ કુમારપાળે આચાર્ય ભાવ જૂઠ્ઠરૂપતિને બ્રહ્મપુરી ગામ દાનમા આપ્યું એમ આ પ્રશસ્તિ કહે છે પાશુપતાચાર્ય ભાવ જૂઠ્ઠરૂપતિને પોતાને માટે પશુ થોડી વિગત આપી છે “ ભાવ જૂઠ્ઠરૂપતિ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, માળવાના રાજાના ગુરુ હતા (માળવાના ગામઓ પશુ શિવભક્ત હતા), અને સિદ્ધરાજ જયગિરિના મિત્ર હતા એમણે બીજા અનેક શિવ મંદિરો બધાવ્યા હતા અને અનેકનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો સોમપુરની આસપાસ કિલ્લો બધાવ્યો, બ્રાહ્મણો માટે ઘરો બધાવ્યા અને સોમનાથના ગસ્તામા વાવ-ફવાઓ ખોદાવ્યા ”

આ શબ્દો ઉપરથી સોમનાથ ભગવાનના મંદિરમા જ નહિ પશુ પાટણમા યે આચાર્યની સત્તા ચાલતી હતી એમ જણાય છે

સ ૧૨૭૩મા લખાવેલી સોમનાથની એક બીજી પ્રશસ્તિ પાટણમા જ કાઢના ધર પાસેથી મળી આવી છે

મ ૧૩૨૦ ના વેંગવળના હરગિરિમાનાના મંદિરના શિલાલેખમા

વાળ્યો પાસેથી અલકુબાને પ્રભાસ ક્ષેત્ર જીતી લીધું ત્યારથી દરિયાકાંઠા ઉપર મુસલમાની સત્તા થઈ મહમુદ બેગડે જૂનાગઢ લીધું ત્યાં સુધી દિલ્લીથી સોતક ઉપર હાકેમો નિમાતા એ વખતે તળ સોમનાથમા તે વાળ્યોનું રાજ્ય હતું, પણ પછી મુજનાતના મુલતાનેલી સત્તા નતમી અને અકબરે સોતક જીત્યું, ત્યારથી સોમનાથ પાટણ મોગરોના હાથમા ગયું મુઝવરુત્તા પડી ભાગી ત્યારે કસ્બાતીઓના હાથમા ગયું પછી માગરોળના શેખે અને પોરબહરના રાણાએ દબાવ્યું ઉવટ દીવાન અમરજીએ પાટણ જીતી લીધું અને ત્યારથી તે જૂનાગઢને વાળે છે મુસલમાની વખતમા મુસલમાનો મક્કા અને મદીનાની દુન કરવા માટે પાટણથી વઢાણમા બેસતા એટલે તેની કેક કીર્તિ જળવાઈ રહી હતી

એ વખતે પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપતનાચાર્ય મદાપડિત ગંડથી પરવીર બદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. મે. ૧૩૨૮ ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વિશ્વલદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

મં. ૧૪૪૪ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વર પ્રશસ્તિ (જે સીન્ધા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જોવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. તેર જ વર્ષ પછી ગુજરાતનું દિંદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર ઊભલિજ થઈ જવાનાં હતાં એની ઠાકને કદપના પણ નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના તથા શ્લોક પછી દસ શ્લોકોમાં વિશ્વલદેવ (વિશ્વમાલ), અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજા સારંગદેવનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, “તેણે મોટા લશ્કરવાળા વાઘ (જૂનાગઢના ચૂડાસમા) અને માળવાના રાજાને પોતાના જળથી મુદ્દમાં સીધુંબલ કરી નાખ્યા.”^૧

૧૪ માં શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે, “તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુમદ કરવા માટે બદારક શીલકુલીશરૂપે અવતાર લીધો (શ્લોક. ૧૪) અને લાટના ભૂપણરૂપ કારવણમાં આવીને રહ્યા. (૧૫) પાશુપતનાં જુદાં જુદાં વ્રત આચરવા માટે કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા; (૧૬) ચાર શિષ્યોમાંથી ચાર જાતનાં પાશુપત ગોત્રો થયાં; (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અક્ષકારરૂપ કાર્તિકગણિ સ્થાનાધિપતિ (મહાપતિ) થયા. [કર્પાના ?] એના શિષ્ય વાલ્મીકિરાણિ થયા. આ વાલ્મીકિરાણિએ એક પુત્રાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો; (૧૮, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક સુધીમાં ત્રિપુરાંતકનું વર્ણન છે. ૩૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, હવે ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપ થીદેવપતન (પ્રભાસપાટણ) આગ્યા. (૩૧) સરસ્વતી અને સાગરના મંથોમયી જોને.

૧. સુષિ વાદવમાલ્લવેશ્વરાવકૃત સ્ત્રીજમલો વલ્લેન યઃ ।

પ્રયુષિમદ્ધારિણી પુરા પતંગેન્દો મજકલ્પરાવિદ ॥

પ્રદેશ સુંદર લાગે છે અને સોમનાથના કપાળ ઉપરના બાલચંદ્રની પ્રભાથી જે પ્રકાશે છે, તે જગતના બૃષણરૂપ સોમનાથમાં બધાં તીર્થોમાં નાહવાથી જાતે જ સર્વ તીર્થરૂપ, જેનું શરીર ચર્ચ ગયું છે એવા આ ત્રિપુરાંતક આગ્યા (૩૨. ૩૩). અહીં સાક્ષાત્ સંકરરૂપ શ્રી-ગંગાશ્રીબૃહસ્પતિએ એમને છઠ્ઠા મહાંત કર્યા, અને આ સ્થાનને પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રથી આ ઉદ્ધાર કરશે એમ જાણીને ગંગાબૃહસ્પતિ ખુશ થયા. (૩૫). ૨આ ત્રિપુરાંતક દુઃખી દરિદ્રોને પુષ્કળ ધન આપતાં. કારણ કે:- સર્તાં પ્રવૃત્તિર્હિ સંપદઃ । (શરણે આવેલાંનાં દુઃખ દરવામાં જ સંજ્જનોની સંપત્તિ વપરાય છે). (શ્લો. ૩૭). આ ત્રિપુરાંતકને રમા નામની વહાણી પત્ની હતી (૩૮).

ચાળીસમા શ્લોકથી જે માટે આ પ્રસસ્તિ લખવામાં આવી છે, તે દેવસ્થાન બેમાં કરવાનું વર્ણન શરૂ થાય છે. પ્રસસ્તિ-લેખક કહે છે કે, “સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની ઉત્તરે, અર્ધ્યદિકાના સ્થાનની પાસે, શંકરનાં પાંચ મુખથી જાણે અધિષ્ઠિત ન હોય એવાં પાંચ શિવાલયો કરાવ્યાં. ૩ પોતાની માતા માલ્લિકા દેવીના નામથી માલ્લિકેશ્વર, પોતાના શુરના નામથી ગંગાશ્રીબૃહસ્પતિશ્વર, બૃહસ્પતિની સ્ત્રી હિમાના નામથી ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને પોતાની પ્રિયાના નામથી રમેશ્વર એમ પાંચ શિવમંદિરો કરાવ્યાં, (૪૧ ની ૪૪) અને આ પાંચ મંદિરોના વચલા ભાગમાં ગૌરક્ષકનું, ભૈરવનું, સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું સ્થાન

૧. સરસ્વતીભાગસંપ્રવોગવિમૂષિતાભોગમયામયઃ ।

સોમેશ્વરબૃહાવલમાનવાલચન્દ્રપ્રભાસંવલિત પ્રભાસમ્ ॥ ૩૨

૨૬ મહીતલતીર્થવિગાહનાદક્ષિતીર્થમયી દશદાકૃતિમ્ ૧.

મુચ્ચનમૂવળમૂતમમૂચ્યમ્મરમિન્દુકલામરણસ્ય ચઃ ॥ ૩૩ ॥

૨૬ સાક્ષાદુમાકાન્તઃ સ્ત્રીમાનગ્ધવૃહસ્પતિઃ ।

આર્યમેનં વિનિર્માય યષ્ઠ ચક્રે મહત્તરમ્ ॥ ૩૪ ॥

સ્થાનકં નિજવિગ્નજ્વરિત્રૈરુદ્ધરિધ્યતિ મહત્તર ઇયઃ ।

શ્રવ્યવેત્ય મુમુદે હ્રિદિ ચાતુર્જાતકેન ગુણજાતરસેન ॥ ૩૫ ॥

૨. સોમેશ્વરાચત્રમણ્ડપમુક્તરેણ

ધીમાજિ ઝીર્ણપટિકાલયસનિધને ।

‘દેનાકિયન્ત કૃતિનાયતનાનિ વંચ ॥ ૪૦ ॥

કરાળું, (૪૫) અને ઉત્તરના દાર મામે મુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ
કરાળું (૪૬). શ્લોક ૪૭ થી કયા માણમેએ શું કામ કરવું એની
દેક વિગતવાર સૂચના છે; હંમેશાં નેવેલ માટે કોદારમાંથી કંઈ કંઈ
વસ્તુઓ કેટલી કેટલી કાઢી આપવી એ પણ લખ્યું છે. છેવટ
૭૪ માં શ્લોકમાં આ પાશુપત મહંત ત્રિપુરાંતકની રત્નિ છે અને
૭૫ માં પ્રશસ્તિ રચનાર કવિએ પોતાની જાળખાણ આપી છે.
ધન્ધના પુત્ર ધગણીધરે આ પ્રશસ્તિ લખી છે. અંતે આ પ્રમાણે
મિતિ લખી છે:-ધીરુપવિક્રમ સં. ૧૨૪૬ ચૈવે માસ શુક્રિ ૫ છોમે સ્કિન્ન-
મત્તિપ્દામહોત્સવઃ સમજ્ઞિ ॥

ટીપ્પણી

આ ૭૬ શ્લોકની કવિ ધરણીધરે લખેલી ત્રિપુરાંતક-પ્રશસ્તિ
વાંચતાં સારા સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો એકાદ સર્ગ વાંચતા હોઈએ એવો
રસ આવે છે. ભાષા અને પદરચના મધુર છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા
સમા પહેલાનાં છેવટનાં વર્ષોમાં સોમનાથની સ્થિતિ કેવી હતી, એનો
આખાદ ખ્યાલ આ પ્રશસ્તિમાંથી આવે છે. ત્રિપુરાંતક સં. ૧૪૪૭ માં
નવા મંદિરો બુધાબ્યાં અને લિંગપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કર્યો. તે પહેલાં
સોમનાથના મુળ મંદિરની આસપાસ કેટલાં મંદિરો હશે એ ચોક્કસ
જાણવામાં નથી. પણ ત્રિપુરાંતક પહેલાંના મહનોએ પણ ઘણા સુધારા-
વધારા કર્યાં જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જાણાય છે; એટલે
સોમનાથનું મંદિર વિક્રમની ૧૪ માં સદીના પહેલાં અર્ધા ભાગમાં
મંદિરોનું શરૂઆત જ લાગતું હશે.

ત્રિપુરાંતક પોતાને છઠ્ઠા મહંત કહે છે. દરેક મહંતની કારકીર્દિ
પચીસ વર્ષની જ માનીએ તો તે સં. ૧૨૨૫ની પ્રશસ્તિવાળા ભાવ
બુદ્ધરપતિ જ પહેલા મહંત હોવા જોઈએ; પણ કંઈ ચોક્કસ ન કહેવાય.
સં. ૧૩૫૬માં અલ્લખાને ગુજરાત લીધા પછી સોમનાથની સ્થિતિ
કેવી રહી હતી અને ત્યાં કોઈ મહંત કના કે નહિ એ જાણવામાં
નથી. પણ એ પહેલા દોઢસો વર્ષથી ચોક્કસ અને ધણું કરીને તથુસો
વર્ષથી સોમનાથનું મંદિર પાશુપત આચાર્યોના હાથમાં હતું. મહમુદ
ગઝનવી આવ્યો તે પહેલાં મહંતો કના કે નહિ એ જાણવામાં નથી;
અને મ. ૧૩૫૬ પછી પણ અંધારો પડેલો પડી જાય છે. જો કે
રા' એમાર ચોથાએ સોમનાથની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે કોઈ મહંતને

રથાધ્યો હોય એ સંભવિત છે; અને સં. ૧૪૪૫ થી ૫૬' ૫૭ સુધી વાજરાગ્ન શિવગણમિત્રનું રાજ્ય હતું, એટલે એ વખતે સોમનાથમાં કાંઈ મહંત હોવાનો સંભવ છે. છેવટ મુસલમાનોનો વારંવાર હુમલાથી અને શેવધર્મમાં જ અંતર્ગત ફેરફારથી પાશુપતમત ૧૫ માં શતકમાં અસ્ત થઈ ગયો જણાય છે. જ્યારે પાશુપત શેવધર્મ અસ્ત થવામાં હતો, એ વખતમાં જ વૈષ્ણવ ધર્મનું ગુજરાતમાં જોર થવા લાગ્યું, એ પણ વખતે કારણ હોય.

આજે જૂના સોમનાથનું કંઈ રહ્યું નથી. આજે બાર જ્યૌતિર્લિંગ માંના એક સોમનાથનાં દર્શન કરવા કરનાં નારાયણજી સંસ્થાવવા લોકો વધારે જાય છે. પ્રભાસનો મહિમા એ સંજોગમાં જ હવે રહ્યો છે. સોમપુરા બ્રાહ્મણો અને સોમપુરા સમ્રાટોનાં નામમાં જૂના સોમપુરનો બળુકાર સંભળાય છે.

માતૃગયા સિદ્ધપુર

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અણ્ણદિલ્લવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઈલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર જરા ઊંચાણમાં આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતી નદી વાગેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને ધણી પ્રાચીન કાળથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હોવી જોઈએ. યાજ્ઞશ્વર પાસે વહેતી અને ધર્મરત્ન મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કાણે અને શા માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ધણી જૂના કાળથી સરસ્વતી વિશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે, તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કાંઈ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસે જ હતો. ભગવાન કપિને પોતાની માતા દેવહુતીને ષ્ણલગ્ન આપ્યું તથા યાનથી દેવહુતી જલરૂપ યર્ષ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસે જ બનેલો. વળી પિતાની આગ્રાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલ વડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા પાપમુક્ત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છૂટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાશ પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છે; ગયામાં પિંડદાનેન ત્રિમિ: પુત્રસ્ય પુત્રતા ।

તેમજ માતૃગયા-મિદ્ધપુરમાં પિંડદાન કરવાની માતૃભક્ત પુત્રની ફરજ મનાય છે સિદ્ધપુરને માતૃગયાનું પદ આપી આ દેશમાં મુખ્ય તીર્થસ્થાનોમાં મોટું સ્થાન અપાવનાર તો ઉપર સૂચન કરેલી પૌરાણિક કથાઓ જ હશે. હાલમાં સિદ્ધપુરનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં ત્યાંના બ્રાહ્મણો કહે છે કે, “સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ શ્રીસ્થલ (મિદ્ધપુર) છે એમ પ્રાચીન ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ આપે છે. માત્ર એના દર્શનથી મોક્ષ મળે છે. ગયા આગળ સ્વર્ગ એક યોગ્ય દૂર છે, અને સિદ્ધપુર આગળ તો ફક્ત એક હાથ દૂર છે.” સિદ્ધપુરનું પ્રાચીન નામ શ્રીસ્થલ હોય એમ જણાય છે. અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી મૂળરાજે જોલાવેલા તથા શ્રીસ્થલમાં રાખેલા બ્રાહ્મણોએ તેને મિદ્ધપુર નામ આપ્યું હોય એ મંત્રવિત છે; જો કે હતકથા તો એવી ચાલે છે કે, મૂળરાજે શરૂ કરેલો રુદ્રમહાલય સિદ્ધગજ જયસિંહે પૂરો કર્યો, ત્યારે એના માનમાં બ્રાહ્મણોએ રાજાના નામના પહેલા બે અક્ષરો લઈ આ તીર્થસ્થાનનું નામ પાડ્યું.

જો કે મિદ્ધપુર ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે, પણ માતૃગયા તરીકે એની ખ્યાતિ યવાથી બીજા પ્રાંતોના પણ ધણા યાત્રાળુઓ માતૃશ્રાદ્ધ કરવા અહીં આવે છે આ કારણથી આ શહેરમાં બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છે, જે સિદ્ધપુરમાં નામથી બહાર જોળખાય છે આ શહેરમાં બ્રાહ્મણો સિવાય વેંગાઓની વસ્તી વધારે દેખાય છે. તેઓ વટવેલા બ્રાહ્મણો છે એમ કહેવાય છે સિદ્ધપુરમાં કુલ વસ્તી ૧૯૨૧ ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૫૪૪૭ માણસની છે સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર બ્રાહ્મણો તથા શિવભક્તોએ જીભા કરેલા અનેક મઠો દેખાય છે, જેમાં સૌથી સરમ અદ્વૈત્યાબાધનો (૪ સ ૧૭૯૫માં) બધાવેલો છે.

સિદ્ધપુરની જાત્રા કરવા જનાર સરસ્વતીમાં સ્નાન કરે છે, તેને કાઠે એક દિવસ શ્રાદ્ધ કરે છે, બીજે દિવસે શહેરની પશ્ચિમે એક ગાઉ ઉપર આવેલા કપિલાશ્રમમાં જઈ જ્ઞાનવાપિમાં, અદ્વૈત સરોવરમાં અને બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરે છે તથા ત્યાં જ માતૃશ્રાદ્ધ કરે છે. આ જ્ઞાનવાપિ વગેરે નામો સુદૂર છે, પણ એના પાણી ચોમાસા મિલાવની ઋતુમાં લીલા થઈ ગયેલા તથા ગંધાઈ ગયેલા હોય છે, જેથી એમાં નાહવાના વિચારથી પણ ત્રાસ યાય છે. આપણા

તીર્થસ્થાનોને સ્વચ્છ તથા સુંદર રાખીને ખરેખરાં તીર્થરૂપ કરતાં આપણે ક્યારે શાખીશું ?

ખિન્દુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પશુ છે એક ચોરસ કુંડ. તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે, એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું સળંગ મંદિર છે, તેમાં કદમ્બની, દેવહૂતીની, કપિલદેવની અને ગરુડ હિપર બેઠેલા વિષ્ણુબગવાનની વગેરે મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. ખિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવોનાં દર્શન કરે છે.

ખિન્દુ સરોવરની પાળ પાછળ એક લખચોરસ કુંડ છે, તેને અદ્યપ સરોવર કહે છે. એ બન્ને કુંડોનો નીચેથી એકબીજા ગાયે મંબંધ છે. આ કુંડ અદ્યપ સરોવર સા માટે કહેવાય છે એ વિષે જુદા જુદા અર્થહીન ખુલાસા સાંભળવામાં આવે છે.

આ સ્થાન આગળ કાર્તિક સુદિ પૂનમે મોટા મેળો ભરાય છે. બાવા લોકો આ મેળામાં વધારે દેખાય છે. આસરે એક લાખ માણસ બેગાં થતાં હશે.

સિક્કપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કંઈ નથી. યાત્રાળુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે મઠાં જોવામાં તથા ત્યાંનાં મંદિરોમાં દેવોનાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે; પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સિક્કપુરનો તીર્થસ્થાન તરીકે એટલો બધો મહિમા જોને લીધે થયો તે બન્ધ મંદિરોના અવશેષો જોવા રક્ષાખંડ્યા ઇતિહાસરસિકા સિવાય થોડા જ જતા હશે.

સરસ્વતી નદી પવિત્ર મનાતી હોવાથી જૂનું સિક્કપુર અથવા શ્રીસ્થલ મૂળરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હશે. કદાચ ત્યાં કોઈ ચમત્કારિક મનાતું શૈવમંદિર પણ હશે; પરંતુ શ્રીસ્થલ (સિક્કપુર)ની વર્તમાન પ્રખ્યાતિનું મૂળ મૂળરાજ સોલંકીના વખતમાં દેખાય છે.

રુદ્રમહાસથ

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની, સિંહપની તથા બન્ધ ધર્મસ્થાનો ઊભાં કરવાની પ્રેરણા મૂળગાં આપી છે. અત્યંત ત્રુટિત સ્થિતિમાં પણ મૂળરાજે બંધાવેલા મદાલયોનાં જો અવશેષો હજી છે, તે જોતાં મૂળરાજની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી 'ગુજરાતમાં

સ્થાપત્યના અપૂર્વ ઉત્કર્ષનો આરંભ કેવા વેગથી થયો હતો તે સમગ્રપણે ૪૦ વર્ષ પછી દેલવાડા (આણુ)માં બંધાયેલાં ગુજરાતના સ્થાપત્યના કીર્તિસ્તંભરૂપ વિમલશાનાં મંદિરની અતિ રમણીય તથા મહાબલ્ય સ્થાપત્યકલાના વિકાસનો આરંભ મૂળરાજના વખતમાં જ થયો છે.

મૂળરાજે વીરમગામથી વાયવ્યે મંડલી અથવા માંડલમાં મહેશ્વર અથવા મૂળનાથ દેવના નામથી એક શૈવમંદિર બંધાવ્યું અને એને લગતો મઠ બાંધ્યો; તથા એ મંદિરને કંબોધ નામનું ગામ આપ્યું. માંડલના આ મઠમાં પાશુપત આચાર્યને રાખ્યા હશે. આ વખતમાં ગુજરાતમાં પાશુપત શૈવધર્મનું જન્મરું જોર થવા લાગ્યું જણાય છે. સોમનાથનું મંદિર પણ પાશુપત આચાર્યોના તાબામાં હતું. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો તથા નાગરો પેઢે પાશુપત આચાર્યો મૂળરાજના આશ્રયથી જ જોરમાં આવ્યા હશે, અને ગુજરાતમાં શિવભક્તિના મૂળ પ્રચારક આ પાશુપત આચાર્યો જ જણાય છે.

મૂળરાજે પાછલી અવસ્થામાં પોતાની શિવભક્તિનાં બાહ્ય ચિહ્નોના શિખરરૂપે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રપ્રાસાદ અથવા રુદ્રમહાલય બંધાવવા માંડ્યો.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જો કે મૂળરાજ મહા શિવભક્ત જણાય છે, પણ રાજાના સામાન્ય ધર્મ પ્રમાણે એણે પોતાની પ્રજામાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મોને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પાટણમાં એણે મૂલવસદિકા તથા ત્રિપુરુપ્રાસાદનું મંદિર બંધાવ્યાનું પ્રબંધચિંતામણિ કહે છે. પોતાની પાછલી અવસ્થામાં રાજ્યભાર પોતાના પુત્ર ચામુંડને સોંપી, ધર્મચર્ચા તથા તપશ્ચર્યામાં મૂળરાજે વધારે સમય શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર)માં જ ગાળવા માંડ્યો હતો. શ્રીસ્થલનું મૂળરાજે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું. અને આ બ્રાહ્મણોનો ઉપદેશ સાલળનાં પવિત્ર સરસ્વતીને કોઠે જ મૂળરાજનો દેહ વિ. સં. ૧૦૫૨માં પડી ગયો.

સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવવાની શરૂઆત તો મૂળરાજે વહેલી કરેલી, પણ દેશ સર કરવાનાં તથા રાજ્યનાં બીજાં નાનાંમોટાં કામોમાં આ વિશાળ યોજનાવાળું રુદ્રમહાલયનું કામ મૂળરાજની હયાતીમાં પૂરું ન થયું. મંદિરમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા મૂળરાજના વખતમાં જ કરવામાં આવી હતી; કારણ કે વિ. સં. ૧૦૪૩માં રુદ્રમહાલય દેવને પૂજાને

મૂળરાજે દાન આપ્યાનું એક તામ્રલેખમાં લખ્યું છે, પણ મહાલય અધૂરો હતો. પાછળથી બેદરકારીને લીધે કે બીજાં કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી ગયા હશે. લગભગ પોણાબસો વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; સિદ્ધરાજે કદાચ નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આખું ફરી બંધાવ્યું હશે. વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રુદ્રમહાલયનું કામ ભાગ્યે જ પૂરું થયું હશે.

રુદ્રમહાલયની વિશાળતાની ચચાર્થ કંપના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખંડેરની જે નિશાનીઓ હજી સુધી જીવતી રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા મંદિરના આંગણાની વચ્ચે બેત્રણ માળનું મંદિર હતું; જેની સામે ૫૦ ફીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ સભામંડપને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર હતાં. મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અગિયાર નાનાં મંદિરો હતાં. ચોક્કમાં ફરતી નાની નાની ચોરડીઓ હશે અને પૂર્વદિશામાં મુખ્ય દ્વારથી સરસ્વતીના પાણી સુધી બાંધેલા ધાટ હશે.

આ જળ્ય મંદિરનો વિ. સં. ૧૪૫૬ માં ઉલુપખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ અતિ ક્રૂરતાથી પહેલી વાર નાશ કર્યો, અને અહ-- મદશાહની સરદારી નીચે ઇ. સ. ૧૪૧૫ માં બીજી વાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્મોપ માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા જળ્ય મંદિરના જે થોડા ખંડો કાલની કુરુણાથી બચી ગયા છે, તેમાં મંડપના ઉત્તર તરફના દ્વારના ચાર ચાંબલાઓ, પૂર્વના દ્વારના પાંચ ચાંબલાઓ, એક સુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ પછવાડેનું એક ગર્ભગૃહ તથા બીજાં ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક ચાંબલાઓ તથા દ્વારો આટલું જ દેખાય છે. તેમાંથી છેલ્લાં ગર્ભગૃહોને તો મસીદમાં મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને ચિરંજીવ કરનાર કર્નેલ ટોડ કહે છે કે, એમને આ મંદિર વિશે બે લેખો પણ મળ્યા હતા. જેમાંના એકમાં વિ. સં. ૧૨૦૨ માં કૃષ્ણપત્ર ચોથે મંદિર પૂરું થવાની નોંધ હતી; પણ આ લેખો પાછળથી કાંઈ શોધખોળ કરનારને મળ્યા નથી એ બાબતે શંકાનીય છે; પણ આ રુદ્રમહાલયની પ્રશસ્તિપ એક ગુજરાતી કવિત ટોડે સાંભળ્યું હતું. અને બર્નેસે પણ સિદ્ધપુરમાં કાંઈ

પાસે એને મળતું કવિત સાંભળી તેનું અંગ્રેજી લાપાંતર ગુજરાતના જૂના રચાપત્રના વર્ણનના પ્રસંગમાં (Archaeological survey Northern Gujarat pp. 60-61) આપ્યું છે. અહીં મૂળ રા. પરમાનંદ બોળાબાઈએ હપાવેલી કવિતાનો અમુક કટકો રા. રા. બરતરામ બાનુમુખરામ મહેતાએ ગુજરાતમાં હપાવેલો છે તે ઉતાર્યો છે. જુઓ; ગુજરાત ૧૯૭૬ ના આશ્વિનનો અંક:-

કાશી ગયા ગોદાવરી, સખ તીરથ કો માર;
કર્મ દેવદુતિ વસે જહાં, બયો કપિલ અવતાર.
ખિંદુ સરોવર વિમલ જલ, માતૃગંધા કર નહાય;
કોટિ જન પામર પતિત, પળમાં પાપ પળાય.
સવત નવ નવાણુંએ, મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુલ ચાવડો, પામ્યો પાટણરાજ.
સવત દશ વર્ષ સાડત્રીસો, માધ દ્વોતિયા ગુરુવાર;
રુદ્રમાળ આરંભિયો, ખરચત દ્રવ્ય અપાર.
રુદ્રમાળ શુભ આદર્યો, મૂળદેવ મહારાજ;
વરસ બહોત વીતી ગયે, રહ્યો અધૂરો કાજ.
તા પીછે સધરો બયો, સોલંકી કુલ આપ;
રુદ્રમાળ પૂરણ ક્રિયો, કરી પ્રતિષ્ઠા થાપ.
સંવત અગિયારે આદર્યો મૂળદેવ મહારાજ;
સંવત બાર ખિલોતરે, સધરે સધાયો કાજ.
સંવત બાર વૃષ બગો, માસ શુભ માધ પ્રમાણે;
કૃષ્ણપક્ષ અતિ અનુપમ, ચતુર્દશી તિથિ વખાણે.
વાર સોમ અતિ સાર, અવણુ નક્ષત્ર વિરાજિત;
યોગસદિત વરિયાણુ, કરણ શકુની છવિ છાજત.
ચોધડીઓ ચિત્ત શુભન, લગન મૂરત લાયક લિયો;
સિધરસિધ રુદ્રમાલ મેં, સિવશકર સ્થાપન ક્રિયો.
માલ સહિત ઘણપચ, લોચ અરમાન પ્રમાણે;
ચતુર દાર ચહિંસે, તિન હિ તિન મડપ વખાણે.
પારસનો કૈલાસમા સુરર્ણ સિંહલદરેપ;
સ્વર્ગ વિષે ચાંદી તણો, પાવાણુ શ્રીસ્થળ સમીપ.

ઝોર દિવાલ અનેક, ચઉંદિસ રહે બિરાજિત,
 વિવિધ વિવધ કે દાલ, જડિત કે દેખિ લગે હિત.
 એકાદશ મદારુદ્ર કો, મંદિર મધ્ય બિચ યાપ કર્યો:
 સિધરમિધદિજ સળમિલિ રુદ્રમાલ ધસ નામ ધર્યો.
 સિદ્ધરાય જ્યસિધને રુદ્ર કે પ્રાસાદ પર;
 ચાદ કોડ મહોર ખર્ચ, દાગદે ચડાઈ હે.
 મોહોર તણું માપું કર્યું, સોલ રૂપયે એક;
 રુદ્રમાલ કરતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.
 વરસ એકસો ત્રેમક, રલો રુદ્રમાલ કો ધામ;
 ફિર હિ બલાદિ અસુરને, કિનો ફના મર્કામ.
 દિશ્તો તખત પર લયો, પાતશાહ ખૂની બલાદિ,
 કાંઉ બાલિયે કે પાસ, કરામન સિખો ઉપાદિ.
 દેવલ દેખ કે જય, તાજીને તીન લગાવે;
 માએ કર હિ સલામ, ઝોર સળ મારગી રાવે.
 ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
 રુદ્રમાલ સિધરાય કો, અસુરે પાડી પાધર કિયો.
 સવત ત્રયોદશ પાંસઠે, આયો ખૂની બલાદ;
 રુદ્રમાલ પાધર કિયો, ઉતાર્યો નાદ.
 માઠો કિયો મલેચને, દેવલ દિયો ગિરાય;
 દેવીદેવ નરપતિત, ઝોર રલો હેં છિપાય.

આ ગુજરાતી કવિતા ઘણી જૂની હોવાનો મંજવ નથી. છતાં
 પોતે આપેલ કવિતામાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્જેસના બાષાંતરનો
 સાર નીચે આપ્યો છે. બર્જેસના બાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી
 કવિતામાં નથી.

‘રુદ્રમહાલયની સંસ્કૃત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી
 પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે
 રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પૂરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ
 અવતાર ધારણ કર્યો છે.....મૂળરાજે
 સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરણ કર્યો અને સં ૧૨૦૨ ના
 માધ કૃષ્ણપદ્મ ૧૪ ને સોમવાર સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી
 શિવની સ્થાપના કરી.

“એમાં ૧૬૦૦ તો ચાંભલાઓ હતા; માણેક અને મોતીઓથી જડેલી અઢાર હજાર મૂર્તિઓ બેસારી હતી; ૩૦ હજાર સોનાના કળશો અને ૧૭૦૦ ધ્વજો ઊડતી હતી; ૫૬ લાખ તો ઘોડાઓ અને અનેક હાથીઓ મૂલતા હતા. સર્વા લાખ ક્રાંતરેલી જાળીઓ હતી. ૭૨૦૦ ધર્મશાળાઓ હતી. સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્જી ૧૪ કરોડ મહેર ખર્ચો હતી. શિવના કૈલાસ સરખો રુદ્રમાળ શોભતો હતો. તેમાં જડેલાં રત્નો અને હીરાઓ છોટથી દીપમાલા પેઠે ઝગમગતાં હતાં; મેરુ પર્વત પેઠે રુદ્રમાળ સોને મહેલો હતો, એનાં દાર રત્નજડિત હતાં.

“ચારે દિશામાં ચાર દાર અને ત્રણ મહાપુત્ર તો વર્ણન કર્યું; ખીજાં તો ચારે તરફ અસંખ્ય નાનાં મંદિરો હતાં અને વચમાં અગિયાર રુદ્રનાં અગિયાર મંદિરો હતાં. સિદ્ધસિંહે ત્યાં મળેલા બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી એનું રુદ્રમહાલય નામ પાડ્યું.”

જૈન પ્રબંધલેખકો શૈવમંદિર વિશે લાંબુ વર્ણન કરે એ સંભવિત નથી; પણ પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરુતુંગે રુદ્રમહાલય વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે.

“પછી એક વખત સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાકાલનું મંદિર બાંધવાની સિદ્ધરાજને મરજી થવાથી તેણે અમુક સ્થપતિને એ કામ સોંપ્યું તથા અમુક વખત પછી મંદિર પૂરું થયું ત્યારે સિદ્ધરાજે નૃપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસારી તેની સામે પોતાની બે હાથ જોડેલ પ્રતિકૃતિ બીજી રાખી મૂક્યું કે, “હે ભવિષ્યના રાજાઓ તમે આ દેશ ઉગ્રજક કરો તો ભલે પણ એક આ મંદિર રહેવા દેજો. આ મંદિર ઉપર ધન્ય ચઢાવતી વખતે સિદ્ધરાજે જ્યાં જૈન મંદિરોની ધ્વજ નીચે ઉતારાવી હતી. જેમ માળવામાં મહાકાલની ધ્વજ ઊડતી હોય ત્યારે કાઈ પણ જૈન મંદિરને ધન્ય ચઢાવવા દેવામાં આવતી નથી.”

મેરુતુંગના ઉપરના કથન પ્રમાણે તો સિદ્ધરાજના વખતમાં જ એટલે વિ. સં. ૧૧૯૯ પહેલાં છેવટ ૧૧૯૮માં રુદ્રમહાલય પૂરો થવો જોઈએ. અર્થાત્ ઉપર કહેલી ગુજરાતી કવિતાની બીજી અતિશયોક્તિઓ બાજુએ રાખીએ, પણ તેની સાલ પણ ખોટી છે. સિદ્ધરાજની મંદિરને બચાવવાની પ્રાર્થના સફલ થઈ નથી.

રુદ્રમહાલયનું મંદિર શૈવમંદિર હતું એ તો નામ ઉપરથી જ જણાય છે. માળવાના ધણા પ્રાચીનકાળથી દેશ આખામાં પ્રખ્યાત

થયેલા તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઉત્તમવલ કરતા મહાકાળેશ્વરના મંદિરની દરીદ્રાણમાં ગુજરાતની કીર્તિ ચારે તરફ વધારે એવું લગ્ય શૈવમંદિર પુરાણા તીર્થસ્થાનમાં બંધાવી, ગુજરાત તરફ એ વખતના હિંદુ સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાનો મૂળરાજ અને મિહિરા-જનો વિચાર હોય એમ દુદ્ધમહાલયની વિશાળ ક્ષપના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથના મંદિરનો પણ સુંદર છલોદ્કાર, પાશુપત આચાર્યોને એ મંદિરની સોંપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુષ્કળ સંપત્તિનું તથા ગામોનું દાન એ બધું સચક છે. જો કે જૈન પ્રબલેષકોએ જૈન ધર્મના પ્રચાર વિશે ધણું ધણું લખ્યું છે; જ્યારે એ જ સમયમાં વંધ્યુવ અને શૈવધર્મના પ્રચાર વિશે બેચાર શિલાલેખો તથા થોડા છૂટક વર્ણનો સિવાય કંઈ લખાણ મળતું નથી. પણ સોમનાથનો ફરી ફરી થયેલો છલોદ્કાર તથા સિદ્ધપુરમાં દુદ્ધમહાલયની આવી વિશાલ ક્ષપના ગુજરાતમાં પાશુપત શૈવધર્મના પ્રચારના મુખ્ય કીર્તિસ્તંભો છે. એ વખતમાં બીજા નાનાં નાનાં તો અસંખ્ય શૈવમંદિરો ઊઠ્યાં થયાં હશે.

સોલકી રાજાઓની શિવભક્તિના કીર્તિખજૂરપ દુદ્ધમહાલય મુમલમાનોના મૂર્તિભજ્જ કનૂનથી સંકડે વર્ષ પહેલાં ઊત્ખલિત થઈ ગયો છે અને હિંદુઓએ છલોદ્કારનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ મુમલમાનોની બેદરકારીને કીધે એમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ છૂટા છૂટા થોડા થાલકાઓ, એક તોરણ વગેરે જે કટકાઓ બચી ગયા છે, તે ઉપરથી રાસમાલાના કર્તા કાર્પસ સાહેબ, જૂની શોધખોળ કરનાર કઝીન સાહેબ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ મૂળ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ બાબતમાં વિદ્વાનો પૂરેપૂરા એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું વિશાળ હશે તે તો એના જુદા જુદા કટકા કેટલે દૂર ઊઠ્યા છે, તે જોવાથી સમજી શકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

દુદ્ધમહાલયની ખરેખરી વિશાળતા ક્ષપવાનું તો આજે કંઈ સાધન રહ્યું જ નથી. મુખ્ય મંદિરની તથા એના આંગણામાં બીજાં અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો હોવાની માહિતી મળે છે. પણ એની આસપાસ દુદ્ધમહાલયના મકાના એક પછી એક આચાર્યોએ, એ વખતના સોલકી રાજાઓના શૈવ સામંતોએ, અમાત્યોએ તથા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં

માતપિતા, ગુરુ વગેરેને અમર કરવા જે જુદાં જુદાં મંદિરો બંધાવ્યાં હશે, તેનો કે મંદિરની આસપાસ મહાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાઠશાળાઓ, ધર્મશાળાઓ વગેરે ધાર્મિક ઉપસંસ્થાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવવો જ મુશ્કેલ છે.

આ રીતે રુદ્રમહાલયની વિશાળતા કે ભવ્યતાનો ભલે ખ્યાલ ન આવે, પણ એના કારીગરોની હિમ્મત કલાનો તથા ઊંચી કુશળતાનો ખ્યાલ જે ખચ્યા છે તે થાંભલાઓ ઉપરનું કાતરકામ જોવાથી તથા કડિયાની દૃષ્ટિએ ખાર ખાર શીટ ઊંચાઇના પથરાઓની ગોઠવણી જોવાથી સમજી શકાય. થાંભલાઓ નીચેથી ઉપર સુધી સુંદર કાતરકામથી ભરેલા છે. એમાં વચ્ચે કરેલા ગોખમાં બેસાડેલ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પણ બેઢરકારીથી કાતરેલ નથી.

આ જમાનામાં તો સિદ્ધપુરની યાત્રા માત્ર રુદ્રમહાલયના અવશેષોનાં દર્શન કરવા જ કરવી જોઈએ, છતાં કપિલાશ્રમમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જનાર ગામનાં આધુનિક મંદિરોમાં ગયા વગર ભાગ્યે જ રહે.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, ભૂતનાથ મહાદેવ, સતીની દેરીઓ અને બ્રહ્માડેશ્વરનાં દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે.

સિદ્ધપુર મહાદેવનું મોટું મંદિર મધુપાવડી ઘાટ ઉપર આવેલું છે. આ મંદિર કાઠિયાવાડમાં મુલકગિરિ કરનાર શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ બાબાજી આપાજીએ સં. ૧૮૬૨માં બાંધ્યું છે. કહે છે કે, પહેલા આ જગ્યાએ મુસલમાનોનું કબરસ્તાન હતું.

હાટકેશ્વર મહાદેવનું નાનું દેવળ નાગરોએ બંધાવેલું કહેવાય છે.

બ્રહ્માડેશ્વર મહાદેવની જગ્યા નદીના સામા કિનારા ઉપર છે, અને ત્યાં શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ મેળો ભરાય છે.

ઉપર મઠોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મઠોની પરપરા રુદ્રમહાલયને લગતા પાશુપત આચાર્યોના મઠોમાંથી ગેતરી આવી હશે. અત્યારે રાજભારથીનો મઠ જોવા જોવો છે. આ મઠમાં મોટાં ભવ્ય મકાનો છે, તેમાં બાવાઓ રહે છે. એના તાબામાં એક ધર્મી ગામ છે. આ મઠમાં પુણ્ડળ પૈસો છે એમ મનાય છે.

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ગોવિંદ માધવનું મંદિર મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત સહસ્ત્રગણક માતા, ગોપીનાથજી, સત્યનારાયણ, અર્જુદેશ્વર,

વાલુકેશ્વર, રણછોડરાયજી, રઘુનાથજી વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. વળી સ્વામીનારાયણમંદિરપ્રદાયનું, પુષ્ટિમંદિરપ્રદાયનું અને રામાનુજમંદિરપ્રદાયનું પણ એક એક મંદિર છે.

ગામમાં બીજી વિશેષતા થોડી જ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીમકવિના જન્મસ્થાન તરીકે સિદ્ધપુર પ્રસિદ્ધ છે.

મંવન ૧૫૪૧ માં હર્ષદીક્ષા પોડપ કલા નામનું અનુવાદરૂપ ગુજરાતી કાવ્ય લખતાં બીમકવિ પોતાના વતન માટે લખે છે કે:-

સિદ્ધક્ષેત્ર, માધવ, સરસ્વતી,
રુદ્રદેવ, શ્રીકર્મમયતિ,
અલક્ષ ગણેશ, ઈશ કેદાર
ગોવિંદ સ્વામી જાગ્રિત સાધાર.

(જુઓ, સયાજી બાળજ્ઞાનભાળામા હાથેલ પાટલ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ)

દારકાપુરી

અયોધ્યા મથુરા માયા વાણી વાંચી અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારમની ચૈવ મપૈતા મોક્ષદાયિકા ॥

ભગવાન દારકાધીરાની દારકાપુરી ગુજરાત કાઠિયાવાડનું એક મહાન તીર્થ છે. પુરાણોમાં દારકાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહી છે:-

“ભગવાન મનુના પુત્ર મયાતિને એક પુત્રી (સુકન્યા) અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને જરિપેણ ત્રણ પુત્રો થયા.” પતિવ્રતા સુકન્યાનું આખ્માન જૂના કાળથી લોકપ્રિય છે અને હંમેશાં શ્રી. મુનશીએ એનું નાટક લખીને એને દીક ચર્યાસ્પદ બનાવ્યું છે. “આ સુકન્યાના બાપ આનર્તના પુત્ર રૈવતે સમુદ્રની વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમાં પોતાની રાજધાની કરીને આનર્તદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું. આ રૈવતે સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેજ દારકાપુરી.”

“આ રૈવતને કુકુશી વગેરે સો પુત્રો થયા. કુકુશી અથવા રૈવતને એક રૈવતી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા કાને આપવી એ પૂછતા રાજ રૈવત બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્મલોકમાં ગાંધર્વનું મંગીત ચાલતું હતું એટલે થોડી વાર રૈવતને બીજા રહેવું પડ્યું; પછી અવકાશ મળતા બ્રહ્માને પૂછ્યું, ત્યારે પિતામહે જવાબ આપ્યો કે તમે જે છોકરાઓની વાત કરો છો એની તો પેઢીઓ ચાલી ગઇ અને એ જોત્રોનાં તો હવે નામ પણ સંભળાતાં નથી. પૃથ્વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા. માટે હવે તમે જરૌ ત્યારે દારકામાં પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરેલા શ્રીકૃષ્ણના બાપ દેવાંશી નરરત્ન બલદેવ છે તેને આ કન્યા આપજો રૈવતે પણ દારકામાં આવી બલદેવને પોતાની કન્યા રૈવતી આપી (મા ૧ અ. ૩. શ્લો. ૨૭ થી ૩૬).

આ કથા વિષ્ણુપુરાણ (અગ્ર ૪), મત્સ્યપુરાણ અને હરિ-વંશમાં પણ છે. આ ગ્રામીન પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય શું હશે?

આધુનિક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે, આનર્નમાં આર્યો આવ્યા ત્યારે પહેલાં રૈવતક પર્વત તરફ ગયા. રૈવતક એ ગિરનારનું એક નામ છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં પશ્ચિમ જૂના કાગથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે. પહેલી વસ્તી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં થઈ દશે અને ત્યાંથી ખીજા ભાગમાં ફેલાઈ. ખીજો અર્થ પ. ભગવાનસાલ ઇન્દ્રજીએ ક્યો છે કે, પહેલાં રૈવત-કાષ્ઠક રીતે પોતાનું રાજ્ય ખોયું અને દર નીકળી ગયો; પછી એના વંશનો કાષ્ઠ પુરુષ રૈવત વર્ષો પછી પાછો કાઠકમાં આવ્યો; એ વખતે કારકમાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા રૈવતે પોતાની કન્યા યાદવ બસદેવને આપી અને આ રીતે કારકના એ રાજવંશો વચ્ચે મંબધ બંધાયો. (જુઓ; ખોએ ગેઝીટિયર પુ. ૧ ભા-૧).

કારકા વિશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા એવી છે કે, મધુરા ઉપર એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને બીજી તરફથી મધુરાનો રાજા જરાસંધ ચડી આવવાથી મધુરાથી ભાગીને ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો કારકા આવ્યા. ભાગવત દશમસ્કંધમાં (અ. ૫૦ થી ૫૨) આ કથા વિસ્તારથી કહી છે. હરિવંશમાં પણ છે. મહાભારત પણ કારકામાં વસતા યાદવોની નોંધ કરે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે. તેમાં ખીજાં તીર્થોમાં ફરતા ફરતા અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમકાંઠા ઉપર)માં આવ્યા, ત્યાંથી પ્રભાત ગયા. પ્રભાતમાં પોતાના મખા અને શુરુ શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બે ય રૈવતક પર્વત (ગિરનાર) ઉપર ગયા; ત્યાં યથેચ્છ વિદાર કર્યા પછી રથમાં બેસીને કારકા ગયા; વગેરે પ્રમુગ છે.

ઉપર બહુશાપથી, પ્રભાસ આગળ ખૂબ મઘ પીને યાદવો અંદરે અંદર લડી મૂક્યા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાસ પાસે જ પીપળાના ઝાડ નીચે વધ થયો છેવટી સ્થળે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથિને સંદેશો કહ્યો કે:—

ગચ્છ કારવતી સૂત્ર જ્ઞાતિનાં નિધન મિથઃ ।

સપ્તર્ષેણસ્ય નિર્વાણ ધન્યુઓ મૂહિ મદ્દષામ્ ॥

કારવાયો જ ન રહેય મવદ્ધિઃ સ્વસ્વધન્યુમિ ।

મયા સ્વર્ણ ચતુર્ણી સસુદ પ્લાવચિષ્યતિ ॥

ભા. ૧૧ અ. ૩૦ શ્લો. ૪૬-૪૭.

‘ તું દ્વારવતી-દ્વારકા જી અને યાદવોનો પરસ્પર નાશ, સમ્પર્ણનું પરલોકગમન અને મારી દશા ત્યાં બધુઓને કહેજો વળી તમારે તમારા કુટુંબો સાથે દ્વારકામાં ન રહેવું, કારણ કે માગ ગયા પછી સમુદ્ર યદુપુરી-દ્વારકાને કુબાડી દેશે ’

આ શબ્દો સ્પષ્ટ છે કેટલાંના મત પ્રમ ભ્રે, સમુદ્રના કાંઠા ઉપર હોવાથી અને કદાચ સમુદ્રમાંજ આવતા પગદેશીઓને ઊતરવાનું બંદર હોવાથી દ્વારકામાં કહેવાનું નગર ધણુ જૂનું છે એ તીર્થસ્થાન પણ જૂના વખતથી ગણાય છે મહાભારતે જ દ્વારકાને પુણ્યસ્થળ કહ્યું છે (પુણ્ય દ્વારવતી યત્ર મ વન અ ૮૬)

પ્રાચીન યવન લેખક ઍરિયન જેને બારાકી (Barake) કહે છે તે આ દ્વારકા જ હોવાનો સભવ છે પણ પુરાણો કહે છે તેમ જૂના કાળમાં જ દ્વારકાનો સમુદ્રથી કે બીજા કોઈ કારણથી નાશ થયો હોય એમ લાગે છે ઉપર ભાગવતમાંથી ઉતારેા કથો છે બીજા પુરાણો એ જ વાત કહે છે અને મહાભારત આ પૌરાણિક કથાને ટેકા આપે છે ભાટીની વાર્તાઓ પણ દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાનું કહે છે મતલબ કે પ્રાચીન દ્વારવતી જીવતુ રહ્યું નથી હાલનું દ્વારકા ક્યારે સ્થપાયું તેની પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ પ્રાચીન દ્વારકા કયા હતુ એ જુલાઈ ગયા પછી હાલનું સ્થપાયું હોવું જોઈએ કાગજ, કે હાલમાં ધણા સ્થળો મૂળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે કોડીના-થી ત્રણ માઈલ દક્ષિણે મૂળ દ્વારકા નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે અહીં એક વિખ્ય-મંદિરનું ખડેર છે એ તરફના લોકોમાં એવી દતકથા પ્રચલિત છે કે મૂળ જૂનું દ્વારકા એ સ્થળે હતુ વળી પોરબંદરને મિયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસેની જગ્યા માટે તથા માધવપુર માટે આવી દતકથાઓ પ્રચલિત છે^૧ જૂનું દ્વારકા કયા હતુ એ બુવાઈ ગયા પછી જ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાતો ચાલી હોવી જોઈએ વળી શ્રીમદ્ ભાગવતની ગ્યના અર્ધ ત્યાં સુધી તો નવુ દ્વારકા પ્રસિદ્ધ થયુ જણાતું નથી નહિ તો ભાગવતકાગ દ્વારકા ડૂબી ગયાની વાતથી અટકત નહિ

૧ આધુનિક સરોધકોએ પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થાન માટે વિવિધ મતો આપ્યા છે

સમુદ્રની દૃઢ આગળપાછળ ચલાના દાખલાઓ પણ કોઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં વલ્લભીનગર ઘણું ફરી ખંદર હતું. આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત માઈલ છેડે છે. દીવ આજે ખેટ છે. બારસો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયેલો દ્વીપકુલ હતો. સમુદ્રના આવા ફેરફારોમાં જુનું દારકા આવી ગયું હોય તો એ સંભવિત છે.

ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે મુજબત કાઠિયાવાડ વિશે અશોકના ગિરિનાર પાસેના સિલાલેખથી જૂનો કાષ્ઠ લેખ અહીં મળ્યો નથી; પણ ગિરિનગર વિશે અશોકના લેખથી આરબીને આજ સુધી લગભગ ચાલુ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળ્યા કરે છે. દારકા વિશે ઉપર કહેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો સિવાય જૂના સાહિત્યમાં વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધી તો બિલકુલ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. વળી જૂના વખતમાં રાત્રીઓ તરફથી કાષ્ઠ પણ જ્વતનાં દાનો તેને મળેલાં નથી. તેમ મુસલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મદમદ ગઝનવીના સમય સુધી દારકા સોમનાથ જેવું તો પ્રખ્યાત નહિ જ, પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતું હોય એમ પણ જણાતું નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મંદિર હશે, પણ તીર્થ તરીકેની એની ખ્યાતિ નહિ હોય. સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી “વિ. સં. ૧૨૦૦ પછી દારકા વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.”*

(સહગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીનો લેખ, શુદ્ધિકાશ ૧૯૧૫)

વિ. સં. ૧૨૮૮માં સોમેશ્વર દેવે રચેલા ‘ઉદાસ રાધવ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીદ્વારકાલકારઃ નીલમણે શ્રીકૃષ્ણદેવસ્ય પુરતઃ એ રીતે શબ્દો છે. એટલે એ વખતે દારકા અને એમાં શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર બને હોવાં જોઈએ. પંદરમા શતકથી તો વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે દારકાએ ધણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચૈતન્યે અને મીરાંબાઈએ દારકાની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો વૃંદાવન પેઠે દારકાની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. ટૂંકામાં ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં દારકાએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું.

* જુનું દારકા ગિરનાર પાસે જનાવડની જગ્યાએ હવે એમ માનુ તો માનવું છે. જુઓ; પ્રાચીન દારકાપુરી લેખ. પૃ. ૩૭૭

દારકાની—અથવા ઓખામડળની રાજકીય સ્થિતિએ પણ અનેક વારોદેરા જોયા છે. અને પારાધિક કાળ પછી ઐતિહાસિક દલીલો નથી મળતી, પણ બાટો વાર્તાઓ કહે છે અને કલ્પનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને માધી દે છે. આ કથાઓનો ટૂંકો સાર નીચે આપ્યો છે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં એક કાળે કાખા વગેરે જંગલી લોકો વસતા હતા આર્યોએ પ્રભાસ, ગિરિનગર વગેરેમાં વગવાટ કર્યો એટલે આ જંગલી લોકોને વચલા ભાગનાં જંગલોમાં ગહેલુ પડ્યું. અને કૃષ્ણના જીવાળકોને લઈ જતા અર્જુનને કાખાઓએ ગસ્તામાં લૂંટ્યો એવી કથા છે, તે આ જંગલી લોકો માટેજ. પાછળથી કાખાઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે પણ અત્યારના વાઘેરા આ જંગલી લોકોના વારસોજ હોવા જોઈએ. આ જંગલી ટોળાઓના નાચક કાવચવનને જીતીને ભગવાન કૃષ્ણે દારકામાં ગળ્ય રચાયું; અને એમના સ્વધામ ગયા પછી દારકાની ગાદી ઉપર કૃષ્ણના પાત્ર વજનાલ જોડા. એ વજનાલે જ દારકાધીરાનું મંદિર ત્રિલોકસુદ-બાધ્યું અને આ વજનાલના પુત્ર શતવીર પાસેથી જંગલી લોકોએ ઓખામડળ પાછું કબજે કર્યું એમ ઓખાના બાટો કહે છે. પણ આ દતકથા વિશ્વ-સનીય નથી. શ્રીમદ્ ભાગવત સ્પષ્ટ કહે છે કે, “હઠિએ તજેલી દારકાને સમુદ્રે એક ક્ષણમા કુખાડી દીધી. માત્ર ભગવાનનું ધગ બાકી રાખ્યું, અને અર્જુને વજનાલનો ઇન્દ્રપ્રસ્થમા અભિષેક કર્યો” (ભા ૧૧ અ ૩૧) ભાગવત રચાયુ ત્યારે શુભોએ બધાવેલુ મંદિર કદાચ જિલુ હશે

આ પછી ઓખામડળનો સકુરબેલિમ વગેરે પરદેશીઓએ કબજે લીધા, પણ એના હાથમા ઓખામડળ રહ્યું નહિ એ લોકો સિંધ તરફ ચાલ્યા ગયા અને ઓખામડળના મૂળ વતનીઓ જ એ પ્રદેશના સ્વામી ગણા છેવટ ધ સ છઠ્ઠા શતકમાં ચાવડા રજ-પૂતોએ વાઘેરાને તાબે કરી ચાવડા પાદર વસાવ્યું. આ ચાવડા વશના કનકસેને કનકપુર વસાવ્યું, અને જૈન મંદિરો બંધાવ્યા. અત્યારે આ રચળે નાનું ગામડું અને મંદિરમા ખડેગોનો દિબો છે. આ મધ્યકાળમા પરમારો પણ ઓખામડળમા આવ્યા જણાય છે પછી મૈકાઓ સુધી ચાવડાઓ અને પરમારો વચ્ચે ટટાઓ ચાલ્યા કર્યા ઇ. સ. ૧૩મા શતકના મધ્યમા ગઠાઠો આવ્યા અને ચાવડાઓને તથા પરમારોને ઉખેડી ઓખામડળના ધણી થયા.

રાઠોડોમાથી વેગવગજીએ આરમડા વસાવી ત્યાં પોતાની ગાદી કરી વેગવગજીથી ૧૧મા માગણીએ આરમડાના ગળ્યને ખૂન વધાર્યું એણે છેક ખલાળિયા સુધીનો મુલક કમળે કર્યો આ માગણીના પુત્ર ભીમજીએ મક્કા જતા મુસલમાન જત્રાણુઓને લૂંટીને એટલો બધો ત્રામ વર્તાવ્યો કે, અમદાવાદના સુલતાન મદમદ બેગડાને આખા મડળ ઉપર ચઢી આવવું પડ્યું પરિણામે આરમડાના ગળ્યનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

પણ આખામડળમા મુસલમાનોની મત્તા લાખો વખત ન ટકી આરમડા પાછું ભીમજીના હાથમા આવ્યું, છેવટે વાઢેરો અને વાઢેરાએ મળી જમ્મને આખામડળ પોતાને હાથ કર્યું આ વાઢેલ ગાજ-શિવ ગાજીએ ઈ મ ૧૫૬૨મા ગુજરાતના મેતાતા ફરતા સુલતાન મુસલમાન મુઝફરને આશ્રય આપ્યો અને પગિણામે અકમરના લશ્કરના હાથે તે માર્યો ગયો. પણ દારકાના વાઢેરાએ બેગા થઈને મુસલમાન જાવજીને હિંદાડી મૂકી અને આરમડાની ગાદી ઉપર વાઢેલ માગજીને બેમાડ્યો.

આ સાગાજીનો દીકરો અખેરાજી જેણે પોતાની પુત્રી જામ નગરના જામને આપી હતી, તે ઈ મ ૧૬૬૪મા મરી ગયો અદારમા શતરૂમા વાઢેલ રાજા અને તેના મળતિયા વાઢેરાએ કાઠિયાવાડમા એવી લૂટફાટ ચલાવી કે નવાનગર, ગોડલ અને પોરનગરે બેગા થઈ વાઢેરાને દમાવ્યા આ વખતે ઈ સ ૧૭૧૫થી ૧૭૧૮ સુધીમા વાઢેરાનો ઘણો મુલક આ ગાજીએ ખાસ કરીને જામનગરે દમાવ્યો. એટલે વાઢેરાની સત્તાની ગજીની પશ્ચિમે હદ બધાઈ ગઈ આ પછી વાઢેરા રાજા જગતા લૂટાગ તરીકે રહ્યા અનેક વખત અંગ્રેજોની મદદથી ગાયકવાડ જામનગર વગેરેએ દમાવ્યા છતાં આ લોકોએ પોતાનો ધંધો તજ્યો નહિ છેવટે ઈ સ ૧૮૪૫થી ૧૮૫૬ સુધી આ લોકોએ એવું તોફાન મચાવ્યું અને બગડાનો આશ્રય લઈને જામનગર તથા ગાયકવાડને એના હક્કાવ્યા કે ઈ મ ૧૮૫૬મા બ્રિટિશ સરકારને લશ્કરી ટુકડી મોકલવી પડી અને એ જ વર્ષની આખરમા વાઢેરા વિખેરાઈ ગયા, અને વાઢેરાનો નાયક પ્રજ્ઞાસત જોધો નાયક ગીંગમા ગીરના તાવથી મગજ પાગ્યો. ઈ સ ૧૮૬૭માં જોધા મારોડના લાઇના પોતો મળી મારોડ અને દેવ મારોડે તોફાન જગાડ્યું પણ તેઓ યે અતે માર્યા મયા આ જોધા અને મળુના પગકોમોની ધણી વાતો કાઠિયાવાડમાં ચાલે છે.

ઝોખામડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટૂંકી રૂપરેખા આપી છે, તેમાં છેલ્લાં છરસોએક વર્ષની વાતો ઐતિહાસિક લાગે છે, તે પહેલાની મોટે ભાગે દત્તકથાઓ છે. ગયા સૈકામાં વાઘેરાએ વર્તાવેલો ત્રાસ બુઝાઈ ગયો છે, પણ એ લોકોનાં અદ્ભુત સાહસોની, એમનાં પરાક્રમોની અને યુગતનોની વાતો ખૂબ લોકપ્રિય થઈ છે.

હાલમાં ઝોખાના રણુની દક્ષિણે જામનગરનો મુલક છે અને દારકા તથા ખસોપચામ ચોરસ માઇલ ફેરફારનો ઝોખામડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને તાબે છે. આખો પ્રદેશ લૂખો લાગે છે વચ્ચે વચ્ચે થોર અને નાના નાના ટિંખાઓ સિવાય કશું મનોરંજક દેખાતું નથી. ઝોખામડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર ગોમતીની ખાડી છે જેને લોકો નદી કહે છે ગોમતીના જમણા કાંઠા ઉપર દારકા છે આખા ઝોખામડળના ખાસ કરીને દારકા, આમરડા, પોસીત્રા વગેરેના રૂવાઓનું પાણી ભાભરુ છે અવજાત વગરાળામાં થોડાક મીઠા પાણીના રૂવાઓ છે.

દારકાની હવા ખુશનુમા રહે છે શિયાળામાં ઠંડી સાધારણ હોય છે. અહીં ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમી જણાતી નથી. રાતના મધ્ય ઉપરથી ઠંડો તદુરત પવન વાયા કરે છે, અને શહેરને જો કે જાત્રાગુઓ ગદુ કરી મૂકે છે, પણ હવા ખાવાનું સ્થળ ગણાય એવી સરસ આબોહવા છે.

ઝોખામડળ એક કાળે જગલી મનુષ્યો પેઢે જગતી પશુઓનું નિવાસસ્થાન હતું ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં એ પ્રદેશમાં દીપકાઓ ફગતા, પણ અત્યારે હરણા શિયાળ મસવા અને વરુઓ જોવામાં આવે છે. આ આખા પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રસિધ્ધ શહેર દારકા છે. ઝોખામડળની કુલ વસ્તી વીમ હજારથી વધારે નહિ હોય એમથી માત્ર દારકામાં પાંચ હજારની વસ્તી છે વસ્તીમાં વાઘેરા, ગજપૂતો (વાઢેલ) સિંધી, મેઝ, બ્રાહ્મણો, વાણિયા, લોદાણા, મેમણ, ગ્યારી અને ચારણ વગેરે જનો મુખ્ય છે ખાડી તળ દારકામાં ગુચળી બ્રાહ્મણોનું જોઈ ધણું જણાય છે.

ઝોખામડળનો જહાગરો વેપાર મુનાઈ, સુગત, કગચી અને ઝાંઝીમાર માથે મુખ્યત્વે છે કાઠો ખગલ હોવાથી સ્ટીમરો નજીક આવી શકતી નથી, પણ દુગ લીમી રહે છે; અને યાત્રાગુઓ ધણી વાર હેરાનગતિ કળૂલ કરીને પણ મુનાઈથી કે પોરબંદરથી સ્ટીમરમાં દારકા

સ્વચ્છ અગાસીઓવાળા નવ લાખ પ્રાસાદો હતા; જ્યાં ખીજેલાં કમ-
જોવાળાં અનેક સરોવરો હતાં; જેમાં હપ્પન કોટિ યાદવો વસતા
હતા, તે દારકાપુરી ક્યાં અને આજનું પ્રાંચ હજારની વસ્તીનું મંદુ
ખૂખડીખારશ દારકા ગામ ક્યાં ?

અત્યારે દારકાની જે કૈં રિયનિ છે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે.
ગામની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર જીવે છે. અને
દારકામાં યાત્રાળુઓ માટે જે કંઈ છે તે દારકાધીરાનું મંદિર છે.
ખીજાં નાનાં દેવળો છે પણ તે ઘણાં ગોણાં. આ મંદિરો સિવાય, તો
ગામ અત્યંત મંદુ, દુર્ગંધવાળું અને જુખાળવું લાગે છે. દારકાધીરા અથવા
રણુછોડરાયનું આ ત્રિલોકસુદર મંદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે
બંધાવ્યું હશેવાય છે. પણ એ દંતકથામાં કૈં તરવ નથી. કેટલાક
લોકો ગુપ્તકાળમાં બંધાયેલું માને છે, રયાપત્તકળાની દૃષ્ટિએ આપણાં
ઘણાંખરાં જૂનાં મંદિરો જેવું આ પણ છે. ગોમતી ઉપરથી પગથિયાં
ચઢતાં આ મંદિર ખરેખર ભવ્ય લાગે છે. ઘણી જાંચી ઊભાણી
હોવાથી મંદિરમાં જરા માટે ચઢવા પડતાં લાંબાં પગથિયાં ઉપરથી
દેખાવ સરસ લાગે છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ
જાંચું છ માળવાળું શિખર છે. અને સામે વિશાળ પાચ માળનો
મંડપ છે, જેનો ધુમ્મટ ૬૦ થાંભલા ઉપર ઊભો છે. આ મંડપની
ઊંચાઈ ૧૦૦ ફીટ છે અને છ માળના શિખર ઉપર જવા માટે
અંદર સીડી પણ છે.

બહારથી આખા મંદિર ઉપર ખૂબ કોતરકામ કરેલું છે. અને
અંદરથી તદ્દન સાફ કોતરકામ વગરની સાદી રચના છે. જૂનાં મંદિરો
ખીજે પણ આ પ્રધાનાં જોવામાં આવે છે. આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે
ચૂનાનો પર્યટ વપરાયો છે. અલગત કોતરકામ માટે આ પર્યટ સરસ
પણ કાળ સામે ટકી રહેવા માટે નકામો છે. આ મંદિરમાંથી
પર્યટ ખરતો જાય છે. મંદિરને જેવડો કોટ છે; અને વીતીની વચ્ચે
પરિક્રમા કરવાની જગ્યા છે. કોટને દક્ષિણ બાજુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો
અને ઉત્તરે મોક્ષ દ્વાર નામનો એમ બે દરવાજા છે. આ દરવાજાઓ
બંધ કરીને વાપરેાએ આ મંદિરનો પણ આચરો લીધેલો. ગોમતીમાં
સ્નાન કરીને મંદિરમાં જતાં માર્ગમાં પગથિયાં ઉપર હનુમાનજી
વગેરેનાં દર્શન થાય છે.

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનાં પતંગાંથી મટેલ મિંદાગન ઉપર ગણેશરાય અથવા દ્વારકાધીશની ત્રણ ફૂટ ઊંચી સ્થાપત્યતુર્ણ મૂર્તિ છે. યાત્રાળુઓ મંદિરની અંદર જઈ, ચરણસ્પર્શ કરી ચરણો ઉપર પ્રણામ તથા દુધમી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપલા માળમાં અંગાણની મૂર્તિ છે. મલામડપના એક ખૂણામાં બળદેવજીની મૂર્તિ છે.

ગણેશજીના મંદિરના આંગણમાં મુખ્ય મંદિરથી તદ્દન નજીક ત્રિવિક્રમજીનું શિખરમધ્ય મંદિર એક બાજુએ છે અને બીજી બાજુએ પ્રદ્યુમ્નજીનું શિખરમધ્ય મંદિર છે. ત્રિવિક્રમજીની પાસે બસિરાગની તથા હાલમનકાદિ પુત્રોની નાની મૂર્તિઓ છે અને પ્રદ્યુમ્નની પાસે અનિરુદ્ધની નાની મૂર્તિ છે. મંદિરના કાટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુજેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

આ મંદિરના આંગણમાં કાટની પશ્ચિમની બીંત પાસે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતાં કુજેશ્વર મહાદેવ, અંબાજી માતા, પુરુષોત્તમજી, ગુરુ દત્તાત્રેય, દેવકી માતા, લક્ષ્મીનાગાયત્રી, અને માધવજીનાં મંદિરો, ઉત્તર તરફની બીંત પાસે મોક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કાલા બકતાનું મંદિર, અને પૂર્વ તરફની બીંત પાસે એક બાજુ સત્યસામા, રુકિમણી, જાણવતી, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરો તથા શકગાયાર્યની ગાદી છે.

આ કમ્પાઉન્ડની દક્ષિણે શારદામઠના તાગાને રથુછેડજીનો બહાર છે, તેમાં ભોગની મામત્રી તૈયાર કરીને શારદામઠ તરફથી દેવને ઠગવેલો વખતે ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ લંકાગની દક્ષિણે શકરાચાર્યનો શારદામઠ છે. આ મઠના અધિપતિ શકરાચાર્ય જ્યારે દ્વારકામાં હોય ત્યારે ગણેશજીની આગતી પણ ઉતારે છે. ભારત-વર્ષમાં શકરાચાર્યના ચાર મઠ ગણાય છે, તેમાંનો આ એક મઠ છે. દ્વારકામાં મઠ કપારે આવ્યો, શી રીતે આવ્યો એ ઇતિહાસનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. વધારે મહત્વ તો એવો છે કે, આ ગણેશરાયના મંદિરની ગાયકવાડ સરકાર માગ્ફત નવી વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં કોઈ સમયે શાકિરમનવાદી મંન્યાસીએ આ મઠ સ્થાપ્યો હોય. આ મઠ-પતિઓની તકરારો, ગાયકવાડ સરકારનું વચ્ચે પડવું, વગેરે બધો બગાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ બ્રહ્મને સત્ય માનનારા ભગવાન શકરાચાર્યની આદીનો દાવો કરનારને શી રીતે શોભે છે ?

દારકામાં મુખ્ય તો રણુછોડજીનું મંદિર છે. એ પોતે જ દેવોના ગામ જેવું છે. યાત્રાળુઓ અહીં જ લાખો વખત ગાળે છે. પણ બાકીના વખતમાં બંદારનાં મંદિરોમાં દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે. રણુછોડગાયના મંદિરના કાટની બંદાર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે; જેમાં નારાયણની બે હાથ ઊંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની બાજુમાં વાસુદેવનું મંદિર છે; જેમાં વાસુદેવની શ્યામવર્ણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે.

ગોમતીસ્નાન અને રણુછોડરાયજીના મંદિરનાં દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે. તેમા ગોમતીઘાટ ઉપરથી મંગમ-ઘાટ, ત્યાંથી ચક્રતીર્થ, તેની ઉત્તરે રતનેશ્વર મહાદેવ, એથી આગળ દારકા શહેરની બંદાર સિદ્ધનાથ મહાદેવ, ત્યાંથી શાનકુડ નામની વાવ આવે છે; ત્યાંથી આગળ અક્ષયવડ, અધારકુડ, ભદ્રકાળી, આશાપુરી અને કૈલાસકુડ આવે છે. આ કુડથી આગળ સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરી, શહેરના પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસે જ્યવિજ્યનાં દર્શન કરી, નિષ્પાપકુડથી આગળ, વચ્ચે આવતા દેવોનાં દર્શન કરી, દક્ષિણ દરવાજેથી રણુછોડજીના મંદિરમાં પાછા આવે, એટલે પરિક્રમા પૂરી થાય છે.

દારકાથી દોઢ ગાઉ રામલક્ષ્મણનું મંદિર છે, ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક છે; ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર સીતાવાડી છે, તેમાં પાપપુણ્યની ખારી છે. આ પરિક્રમામાં આવતા કુડોનાં પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું મનાય છે, પણ પાણી એવું ગદુ હોય છે કે પાસે જીભ ન રહેવાય.

દારકાની યાત્રામાં ત્રામ ઓછો નથી. બધે તીર્થસ્થાનોમાં હોય છે તેમ ગોરાનો, ગંદકીનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરવેરાનો ત્રામ ધોળો છે. ગોમતીમાં સ્નાન માટે ગાયકવાડ તરફથી ફર લેવાય છે, અને જામનગરથી દારકાની ટિકિટ લેનાં અંદર કરના પૈસા આવી જતા તે વળી હમણાં નીકળી ગયા એટલું અહોભાગ્ય ! પછી દારકામાં અને બેટમાં દર્શન કરવા માટે ગાયકવાડનો ફર આપવો પડે છે. પછી પૂનરોઓને ફર આપે ત્યારે ચરખરપથ થાય અને ગૃદરથો તો બાગે જ લેતા હશે પણ જાવાઓ દારકા તાગે આરંભડામાં દારકાની તમમુદાની રાખચક્રની ડાપ લે છે. તે માટે પણ ફર આપવો પડે

છે. આ બાવાઓના હાથ ઉપરના છાપના ફોલ્લા જોઈને એમના ઉપર દયા અને એમની શ્રદ્ધા માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. લોકો મસ્કરીમાં ખરું જ કહે છે. “દંડ મુંડને કામ-એ તથુ રણુછોડિયાનાં કામ.”

દારકામાં યાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે, અને ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ દવાખાનું હસ્પિતાલ વગેરે આધુનિક ઠાઠ પણ છે.

દારકાથી યાત્રાળુઓ ખેટ જાય છે. દારકાથી ૨૦ માઈલ દૂર કચ્છના અખાતમાં જમીનથી બે માઈલ દૂર ખેટ દારકા નામનો એક નાનો ખેટ છે.

ખેટદારકા

ખેટદારકા ખેટશંખોદ્ધાર પણ કહેવાય છે. દારકાથી રેલવે-રસ્તે જ ખેટ જવાય છે. ખાડીને કઠિ ઊતરી પછી વહાણમાં બેમવું પડે છે. ખેટના ટાપુના ઉત્તર કિનારા પાસે ખેટ ગામ છે. તેમાં સર્વ વસ્તુઓ મળી શકે છે તથા ધર્મશાળાઓ પણ છે. આ નાના ખેટમાં રણુછોડસાગર, રતનજળાવ વગેરે અનેક તળાવો છે; અને મોર-લીમનોહરનું મંદિર, નીલકંઠ મહાદેવ, પદ્મેશ્વર વગેરે અનેક મંદિરો છે. રણુછોડસાગર સુંદર ધાટોવાળું બાધેલું તળાવ છે.

આ ખેટમાં મુખ્ય બે સ્થાન છે (૧) રણુછોડજીનું મંદિર અને (૨) શંખોદ્ધાર. રણુછોડજીનું મંદિર દારકાના મંદિર જેવું શિખરબંધ મંદિર નથી, પણ પુષ્ટિમાર્ગની હવેલીઓ પેઠે સાદા ધર જેવો વિશાળ મહેલ છે. ફરતા કાટવાળા વિશાળ ચોકમાં બે અને ત્રણ માળના પાંચ મહેલો છે. આ મહેલમાં દાખલ થવા માટે બાયકવાડ સરકારને કર આપવો પડે છે. દારકા પેઠે દેવના અરણ્યસ્પર્શ કરવા માટે તથા દેવને રનાન કરાવવા માટે પણ કર આપવો પડે છે. કાટની અંદર અંદરના દરવાજામાં ચર્ચ સીધા પૂર્વ તરફ જતાં જમણી બાજુએ કૃષ્ણભગવાનનો મહેલ છે, પછી ઉત્તર તરફ પ્રહુમ્નજી, પછી રણુ-છોડજી, પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ પુરુષોત્તમજી, તેની બાજુએ દેવકીજી, અને પછી માધવજીનું મંદિર છે. કાટની દક્ષિણ પાસે પશ્ચિમ તરફ અંખાજીનું મંદિર અને તેની પૂર્વ ગરુડજી બિરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન છે. રણુછોડજીના મહેલની બાજુએ સત્ત્વભામા અને જાણવતીનો મહેલ છે. પૂર્વ તરફ સાક્ષીગોપાલનું મંદિર છે. અને

રુકિમણીના મહેલમાં ગોવર્ધનનાથજીનું પણ મંદિર છે. આ મહેલોમાં કૃષ્ણ ભગવાનનો મહેલ સૌથી વિશાળ છે. અહીં ઠાકોરજીની સામગ્રીમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે. રાતદિવસ મળીને ૧૩ વખત ભોગ ધરાવાય છે, સમાસમાનાં દર્શન થાય છે અને નવ આરતી જોતરે છે. રુકિમણી, જંજીવતી, સત્યભામા અને રાધા ચારેના લંડારો જુદા છે. અને લંડારોના માલિકો બ્રહ્મચારીઓ જુદા છે. આ રાણીઓના લંડારોમાં તૈયાર થયેલી સામગ્રી બધા દેવો પાસે જાય છે અને હેવટ એ ધરાવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને પ્રસાદ મળે છે.

શંખોદ્ધાર-ખેટ ગામ તો નાનું છે. ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ માઈલ ઉપર શખતળાવના કાંઠા ઉપર શખનારાયજીનું જૂનું અને નવું મંદિર છે. શખનારાયજીના મંદિરમાં છે તે મત્સ્યાવતારની મૂર્તિ છે. જો કે નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દશ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને હાથમાં શખ છે. શંખનારાયજીના નવા મંદિરની બાંધણી જૂના જેવી છે અને જૂનાની બાંધણી દારકાના રણુછોડજીના મંદિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે. નવું મંદિર સવાસો વર્ષ પહેલા કચ્છના રાવે બધાંયુ છે. જૂનું મધ્યકાળનું હશે. બાકી દતકથા તો એવી છે કે, સત્યયુગમાં ખેટના ઋષિઓને પીડતા શખાસુર દૈત્ય અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમા શખાસુરનો નાશ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના રક્ષક શખનારાયજીનું મંદિર બંધાંયુ.

ખેટમાં પણ પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. અને ખેટ જતાં કે ત્યાંથી વળતાં જાત્રાળુઓ ગોપીતળાવ જાય છે. ગોપીતળાવ ખેટના રસ્તામાં જ દારકાથી ૧૩ માઈલ છે. ગોપીતળાવની માટી તે જ ગોપીચંદન; યાત્રાળુઓ ગોપીચંદનના ગોળાઓ તળાવમાંથી હાથે કાઢીને કે દારકામાંથી વેચાતા લઈ જાય છે. અહીં એક નાનું ગામ છે, ત્યાં ધર્મશાળાઓ છે. પાસે ગોપીનાથનું મંદિર, મહાપ્રભુજીનો જે ખેડકો અને રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો છે.

પિંડારક-દારકાની યાત્રા કરવા જનાર પિંડારક પણ જાય છે. પિંડારક ખંભાળિયા તાળાનું ખંભાળિયાથી પશ્ચિમે ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલું સમુદ્રકાંઠાનું ગામ છે. પિંડારક નામ પિંડતારક ઉપરથી પડેલું હોવાનો તર્ક છે. પિંડારકમાં મુખ્ય તીર્થસ્થાનરૂપ એક તળાવ છે,

લોકો આ તળાવને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરીને તળાવમાં પિંડ મૂકે છે. આ પિંડો પાણી ઉપર તરે છે. અને એ આ તળાવનો—કે તીર્થનો મહિમા છે.

આ પિંડારક જૂનું તીર્થસ્થાન છે. મદાભારતમાં એનું નામ મળે છે. પહેલાં મોડું શહેર હતો. એ જૂના શહેરનું ખંડેર હાલના ગામની બહાર દેખાય છે. હાલનું પિંડારક ગામ તો ૫૦૦-૬૦૦ માણસની વસ્તીનું નાનું ગામડું છે. આ તીર્થસ્થાનમાં પણ દેવાલભોયન મદા-દેવ, મોદેશ્વર મદાદેવ, અને બ્રહ્માનાં મંદિરો છે. છેલ્લા મંદિરમાં એક અગ્નિકુંડ છે, જે દુર્વાસા ઋષિનો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે લોકો દ્વારકાની યાત્રા કરે છે અને પશ્ચિમનું એ મદા-ધામ કહેવાય છે. ધણા જૂના કાળમાં કદાચ કાઠિયાવાડના જંગલો કાપી છેક છેડે જતાં આ ખેટમાં કાંઈ શૈવસાધુઓનાં કે શૈવમૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં હશે. પછી ભારતકાળમાં વૈષ્ણવ યાદવોએ પોતાનું ચાણું કાઠિયાવાડના જંગલો લોકોને તથા જંગલો બનવડાને વશ કરી આ ખેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો સાંખો વખત ટક્યા નહિ અને ફરી એ સ્થાન જંગલો લોકોના હાથમાં જઈ પડ્યું. ગુપ્તોનાં સામ્રાજ્યકાળે જે રકંદગુપ્તે ગિરિનગર (જૂનાગઢ)માં સુદર્શન તળાવને કાંઠે વૈષ્ણવ-મંદિર બંધાવ્યું તે પરમ ભાગવત રાજાએ આ જૂના તીર્થમાં—દ્વારકામાં જે ભગવાન કૃષ્ણની યાદગીરીમાં વૈષ્ણવ મંદિર બંધાવ્યું હોય એ મંજવિત છે. રકંદગુપ્તના મરણ પછી આ ભૂમિએ કેક વારાફેરા ભેગા. તેમાં ગિરિનગરના મંદિરની નિશાનીયે નથી મળતી, તો દ્વારકાનું મંદિર જીવતું રહ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ પાછળથી ગુજરાતના સોલંકીઓના મમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના એ સુવર્ણયુગમાં દ્વારકાધીશનું નવું મંદિર બંધાવ્યું અને આ જૂના તીર્થે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. અલખત પાછળથી મંદિરમાં સુધારાવધારા—જીર્ણોદ્ધાર વગેરે થયું હશે, પણ મુખ્ય યોજના કાયમ રહી અને ધીમે ધીમે આ તીર્થની કીર્તિ વધતી ગઈ. દ્વારકા-ધીરાના હાલના મંદિરની બાંધણી સોલંકીઓના કાળની જ લાગે છે. આ જૂના તીર્થનો નવો મહિમા કાણે ચલાવ્યો એ ગદન પ્રશ્ન છે. જવાબ આપતા માટે કશાં સાધનો નથી. હાલનું મંદિર અને એમાંની તથા ખેટની મૂર્તિઓ વગેરે ભેટાં એમ તર્ક થાય છે કે, કદાચ રામા-નુજમતના કાંઈ ભક્તોએ કે સાધુઓએ આ જૂના તીર્થમાં, ગુજ-

રાતના સોલંકી રાજાઓની સહાયથી પોતાના પૂજ્ય દેવની સ્થાપના કરી જૂના ગુપ્તકાળના ખંડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. દેવોનાં નામો વગેરે રામાનુજમતનાં જણાય છે. ગુજરાતના રાજાઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને નવી ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળતી જોઈ મદદ પણ કરી હોય. આ તર્ક બરાબર હોય, તો બારમા શતકમાં જ દ્વારકાની નવી રચના થઈ હોવી જોઈએ. પછી તો ગુજરાતમાંથી રામાનુજનું જોર ક્ષોણ થઈ ગયું અને આ મન્દિરો સાધારણ પૂજારીઓના હાથમાં પડી ગયાં. શંકરાચાર્યે પણ પોતાની ગાદી જમાવી, એમ દ્વારકાએ પહેલેથી અનેક વારાફરા જોયા. પણ એ પશ્ચિમનું મહાધામ રહ્યું અને અત્યારે પણ એક વખત યાત્રા કરી આવવા યોગ્ય છે.

૧૫ ડાકોરજી

ડાકોર ગુજરાતનું એક અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવતીર્થ છે. દ્વારકા ભારત-વર્ષનું તીર્થ છે પણ ડાકોરજી ગુજરાતનું પોતાનું છે. ડાકોર આશુંદથી ૧૯ માઈલ છે, અને આશુંદથી ગોધરા જતી માઠીમાં જવાય છે. ડાકોરજીમાં મુખ્ય મંદિર રણછોડજીનું છે અને ડાકોરના મંદિરની રણ-છોડજીની મૂર્તિ દ્વારકાથી જ આવી છે એમ કહેવાય છે. એ માટે એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, વજ્રેશ્વર અથવા બોડાણો નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો, તે દ્વારકાધીશનો પરમ ભક્ત હતો. એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે પોતાના હાથમાં તુલસી ઉગાડ્યાં હતાં, એમ કહેવાય છે. એ બોડાણો દર છ મહિને દ્વારકા જતો હતો. એમ કરતાં એ વૃદ્ધ થયો, ત્યારે એની ભક્તિ અને વૃદ્ધ અવસ્થા જોઈને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ બોડાણોને કહ્યું કે, “તારે અહીં સુધી ન આવવું, હું તારી સાથે તારે માથે આવીશ.” આ ઉપરથી બોડાણોએ એક રાતમાં મૂર્તિ ગાડામાં મૂકીને ડાકોર તરફ ભાગવા માંડ્યું. સવાર થતાં દ્વારકાધીશના પૂજારી ગુગળીઓને ખબર પડી એટલે તેઓ કાળાઓને સાથે લઈ બોડાણોની પાછળ પડ્યા. બોડાણો તો ભગવાનની સત્તાથી મળસકું થતાંમાં ડાકોર પહોંચી ગયો. રસ્તામાં ઉમરેઠ ને ડાકોર વચ્ચે ગાહુ બીરું રાખેલું ત્યાં ભગવાનનાં પગલાં તથા લીમડાના ઝાડની ડાળ ભગવાને ઝાલેલી તેથી એ લીમડાની ડાળ મીઠી ચર્ષ મર્ષ એવી દંતકથા છે.

બોડાણોએ ડાકોર આવી, ભગવાને સ્વપ્નમાં કલા પ્રભાણે રણછોડજીની મૂર્તિ ગોમતી તળાવમાં પધરાવી દીધી અને પાછળ પડેલા કાળાઓનું તીર વાગવાથી તેણે વૈકુંઠદાસ કર્યો. પણ એટલેથી દ્વારકાથી આવેલા ગુગળીઓ પાછા ન ગયા, અને તળાવકાંઠે લાંધવા બેઠા. ઉમટ રણછોડજીએ બોડાણોની ઓને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે,

“ મારા વજન જેટલું સોનું આપીને આહણોને વદાય કરી દે ” બિચારા ગરીબ ભક્તના ધગ્મા એટલું સોનું ક્યાથી હોય ? પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બરાબર વજનમા થયા; અને દ્વારકાથી આવેલા આહણો વીલે મોઢે પાછા ગયા. દ્વારકામા આહણોને દામોદર વાવમાથી એક રણછોડજીની મૂર્તિ મળી જેને તેઓએ મુખ્ય મંદિરમા પધગવી

આ દત્તકથામા કેટલો મત્વાશ હરો એ કહેવાતું નથી પણ કાકોરની મૂર્તિ દ્વારકાથી આવેલી એટલી વાત માનવામા વાધો નથી લાગતો પણ આ વાત ક્યારે બની, એનો બરાબર પત્તો લાગતો નથી સહગત તનસુખગમ મનસુખગમ ત્રિપાઠીએ મ ૧૮૦૦ ની સાલ આપી છે (કાન્ધોદન ભાગ ૭ પા ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે એ સમજાતું નથી એડા ગેઝીટિયર (પા. ૧૬૭) મા ઇ સ ૧૧૫૫ ની સાલ આપી છે શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમા કંઈ નથી કવિ ગોપાલદાસે “ સંવત એ વિક્રમરે બારોતગબાર, પુખ્ત નક્ષત્ર ભોગ સીધો વાર કારતક સુદિ પૂનમને શુરુવાર, અમૃત ચોષડીએ પ્રભુજી પધાર્યા નિરધાર ”

(કાન્ધોદન ભાગ ૭ પા ૮૦૧) એ રીતે વિ મ ૧૨૧૨ની સાલ આપી છે, તે ઉપરથી ગેઝીટિયરમા ઇ સ ૧૧૫૫ લખાઈ હોય તો ભલે પણ આટલા જૂના કાળમા દ્વારકાથી આ મૂર્તિ કાકોર આવી હોય એમ માનવા માટે આ કગ્તા વધારે ચોક્કસ પુગવાની જરૂર છે કાકોરનું હાલનું મંદિર તો પેશ્વાના શગફ, સતારાના ગોપાળ જગન્નાથ તામેકર નામના ગૃહસ્થે ઇ સ ૧૭૭૨મા બધાવ્યું છે કાકોરનું મંદિર દ્વારકાના મન્દિર પેઠે અસાપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મનું છે

કાકોરમા રણછોડજીનું મન્દિર મોટું અને ૧૮ મા ચતુકના મન્દિરોના નમૂનારૂપ છે, તેને પશ્ચિમે અને ઉત્તરે એ બાજુ દગવાળ છે મોટા દરવાજામાથી અંદર પેસીએ તો વિશાળ ચોકની વચ્ચે મન્દિર દેખાય છે આ મન્દિરના થોડા પગથિયા ચડીને સમામડપમા જતા રણછોડજીનાં દર્શન થાય છે મન્દિરની પાછલી બાજુએ મર્ઝગૃહમા જવાની બારી છે, ત્યાં જવાથી રણછોડજીના

દર્શન પાસેથી ચાલ છે તથા બેટ ચરણરૂપે, પૂજન વગેરે થઈ શકે છે. રણુછોડાજીની મોટી સ્થાપ્ત મૂર્તિ દારકાની મૂર્તિને મળતી છે.

શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયમાં બાલકૃષ્ણની પૂજા ચાલ છે, એટલે એ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં બધે મૂર્તિઓ નાની હોય છે. અંપવાદરૂપે કક્ષા શ્રીનાથજીની મૂર્તિ છે. તે શ્રીગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે પણ મોટી છે. પણ શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના સમય પહેલાં બાલકૃષ્ણની નહિ પણ મોટી ઉમ્મરના કૃષ્ણની પૂજા થતી. રામાનુજસંપ્રદાય નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામથી કૃષ્ણને બને છે. અને રામાનુજ સંપ્રદાયના દક્ષિણનાં મંદિરોમાં મોટી મોટી શેષશાયી વિધ્યુની કે બિબેલી અથવા બેઠેલી પાર્યંસારથિ, વાસુદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના ઉદય, પહેલાં ગુજરાતમાં પણ એવી જ મોટી ચતુર્ભુજ સંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી, બિબી, બેઠી કે શેષશાયી મૂર્તિઓ પૂજાતી, એમ જૂનાં ખંડેરાં બોદાતાં નીકળેલી મૂર્તિઓ જોવાથી જણાય છે. ચાણોદમાં શેષ-શાયીના મંદિરની મૂર્તિ છે તે તથા બીજી મૂર્તિઓ આ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિરચનાના ઇતિહાસની બાબતમાં જોવા જેવી છે. વળી દારકામાં તે શ્રીકૃષ્ણ રહેતા હતા તે વખતની ઉમ્મરની જ પૂજા હોય અને દારકા તે મથુરાથી મોટી ઉમરે લંગવાન શ્રીકૃષ્ણ આવેલા એટલે દારકામાં પહેલેથી દારકાધીશની મોટી મૂર્તિઓ જ પૂજાતી હશે. દારકાની મૂર્તિના પ્રતિનિધિરૂપ દારકાધીશની, કલ્યાણજીની, ત્રીકેમજીની વગેરે મૂર્તિઓ ડાકારજીની પેઠે જામનગરમાં, તથા બીજા જ જ ગામોમાં છે તે તે ગામોમાં એ જ પ્રકારની મોટી મૂર્તિઓ છે. દારકાની મૂળ મૂર્તિ તે દારકામાં કે ડાકારમાં ક્યાંય હોય એમ મને લાગતું નથી. કાષ્ઠ કુત્રીમાં કે ટેકરામાં દંડાયેલી હોય કે નજ થઈ ગઈ હોય એવો સંભવ છે.

ડાકારમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાન તે આ રણુછોડાજીનું મંદિર છે, પણ એની સામે જ રસ્તો ઓળંગતાં ગોમતી તળાવ છે. આ તળાવના ઘાટ ઉપરથી રણુછોડાજીનાં દર્શન થઈ શકે છે. તળાવ મોટું છે પણ એમાં ઉતાળામાં પાણી થોડું અને ગંદું હોય છે. તળાવને બાંધેલા ઘાટ છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમાં નાહીને રણુછોડાજીનાં દર્શન કરવા જાય છે. ગોમતી ઉપર ડંકનાથ મહાદેવનું દેવાલય છે. અને તળાવ વચ્ચે એક સ્થાન છે, ત્યાં યજ્ઞક્ષા છે.

રણછોડજીના મંદિરની પશ્ચિમે થોડે વેગળે ગોમતીના કિનારા ઉપર ત્રીકમજીનું મંદિર છે, ત્યાં બાવાઓનો અખાડો છે. રણછોડજીનાં મંદિરથી ઉત્તર બાજુ થોડે દૂર ખાંચામાં લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. ત્યાં જતાં ખોડાણાનું તથા ગંગાખાઇનું મંદિર પણ આવે છે. બસ ડાકોરમાં આટલાં સ્થાનો છે. યાત્રા કરવા આવનાર સવારે જ જીતરી ગોમતી તળાવમાં સ્નાન કરી, રણછોડજીનાં દર્શન વગેરે કરી, જો તીર્થયાત્રાના આવશ્યક વિધિરૂપ ઉપવાસ ન કર્યો હોય-મુજ્જન ચોપવાસશ્ચ સર્વ તીર્થેષ્યય વિધિઃ મુંડન અને ઉપવાસ એ બધા તીર્થોનો સામાન્ય વિધિ છે-તો જમવાની સગવડ કરવામાં પડે અને જમ્યા પછી ડાંકનાથ ત્રીકમજી વગેરેનાં દર્શન કરી, રાતે જ કે બીજી સવારે ચાલ્યો જાય, એમ બને એવું છે.

ડાકોર ગામમાં ધણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની-શ્રીગોડ તથા તપોધનોની છે. અહીં ગોર ત્રવાડી મેવાડા બ્રાહ્મણો છે, અને યાત્રાજીએ ધર્મશાળામાં અથવા ગોર લોકોને ઘેર જીનરે છે. ગોરો ત્રાસ ધણો એછો આપે છે અને સગવડ ઠીક આપે છે. યુજ્જરાતની બ્યવહારદક્ષતા એ લોકોમાં પણ છે. કનડીને નહિ પણ રાજી કરીને પૈસા લેતાં એ લોકોને આવડે છે.

ડાકોરમાં દર પ્રુનેમે મેળો ભરાય છે. તેમાં આસો સુદ પ્રુનેમનો મેળો સૌથી મોટો થાય છે. એ વખતે ધણી રથેસ્યલ દ્રેનો આવે છે. અને હજારો માણસો આવ્યે જાય છે. રાત્રે ભજનમંડળીઓ ચાંદનીમાં ભજનની ધૂન લગાવે છે.

ડાકોર ગામમાં કાંઈ ખાસ વેપાર નથી, પણ યાત્રાજીએ ઉપર સોડોનો નિર્વાહ ચાલે છે. ડાકોરમાં રથયાત્રાને દિવસે તથા દર શુક્રવારે વરધોડા નીકળે છે. દ્વારકા પેઠે અહીં પણ શકરાચાર્યનો મઠ છે. દ્વારકાની ગાદીનો જ આ ફણગો છે.

ડાકોરમાં બીજું જોવા જેવું કાંઈ નથી. પણ ડાકોરથી ગોધરા જતી ગાડીમાં દૂવાનું સ્ટેશન આવે છે. ત્યાં સ્ટેશનથી થોડે દૂર ટાઢા-જિના પાણીના કુંડ છે.

વળી ડાકોરના વાયબ્ય ખૂણામાં મુખ નામનું ગામ છે, ત્યાં સુરેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. પૂર્વ દિશાએ ૧૦૦ ધનુષ્ય પર રક્ષાપુર નામનું ધામ છે. અને ત્યાં રણમુક્તેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

એ જ દિશામાં ગાલવ ઋષિનો આશ્રમ છે અને પાસે ગાલવી ગંગા છે. ડાકોરથી અગ્નિ ખૂણામાં એક ચોળન કરતાં જરા દૂર નૈપધ નામના વનમાં હનુમાન વિરાજે છે. પશ્ચિમે નીલકંઠ મહા-દેવનું મંદિર છે.

ડાકોર વિષે ગુજરાતની અસ્મિતાથી ગુજરાતના જૂના કવિએ કહ્યું છે કે:—

જેમ કે કાશી કેદાર જય, ડાકોર જઈને ગોમતી નદાય;
જે કાંઈ રાખશે એનો વિશ્વાસ, મનના મનોરથ પૂરશે આશ.

અને કવિ ગોપાલદાસે ગાયું છે કે:—

ધન્ય બોડાણો ધન્ય એ જાત, ધન્ય નગરી વ દેશ ગુજરાત;
ધન્ય પરમણું ધન્ય એ ગામ, ધન્ય ગોમતી ડાકોર નામ.

ગુજરાતનાં દેવીતીર્થો

વિષ્ણુ અને શિવની ભક્તિ પેઠે દેવી-માતાની ભક્તિ પણ ગુજરાતમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે. જો કે નાનાં નાનાં ગામડાંમાં જે એકાદ શિવાલય અને એકાદ રામજીમંદિર હોય છે, તેમ માતાનું મંદિર નથી હોતું; પણ મોટાં ગામોમાં અને શહેરોમાં માતાનું એકાદ મંદિર તો જરૂર હોય છે. દેવીભક્તિ બંગાળમાં તો વ્યાપક છે, પણ ગુજરાતમાં નથી એમ નથી.

શાકતદર્શન શેવદર્શન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે; અને ખીજી તરફથી મહાયાન બૌદ્ધમત સાથે તંત્રવિદ્યાનો પ્રચાર થયો છે. મહાન બૌદ્ધઆચાર્ય નાગાર્જુન રસસિદ્ધ મન્યા છે. વળી ભગવાન શંકરાચાર્યના પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્ય “તંત્રવાદી હતા અને એમણે શક્તિસૂત્રો લખેલાં છે. શંકરાચાર્ય પોતે સગુણ બ્રહ્મવાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં શક્તિવાદના દ્વિમાયતી હતા, એમ તેમનો સૌંદર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રન્થ જોવાથી જણાય છે.” એમ રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કહે છે. (જુઓ; હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ પા. ૬૭) +

આ શાકતદર્શનનો બૌદ્ધમત સાથે કે શેવભક્તિ સાથે ગુજરાતમાં જૂના કાળમાં પ્રચાર થયો હોય તો એ સંભવિત છે; પણ ઈ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંની કોઈ નિશાની મારા જાણવામાં નથી. ઈ. સ. નવમા સતક પછી કાશ્મીરમાં અને બંગાળામાં પુષ્કળ તાંત્રિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે, પણ ગુજરાતમાં તો છેક ઈ. સ. ૧૭૨૪માં ભારકરરાય નામના તાંત્રિકાચાર્ય થઈ ગયાની નોંધ રા. રા. નર્મદાશંકર

+ શ્રીશંકરાચાર્યના ભાષ્યગ્રંથો જોતાં રા. નર્મદાશંકર દે. મહેતાનું આ વિધાન અને તો આધાર વચ્ચરતું લાગે છે. શંકરાચાર્યના કહેવાતાં સ્તોત્રો વિષ્ણુ-શિવનાં પણ મળે છે.

દેવશંકર મહેતાએ લીધી છે. (હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉ. પા. ૬૯)
આ તાંત્રિકાચાર્યે સુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી.

ગુજરાતમાં આવા કાર્ધ તાંત્રિક વિદ્વાનો થયા હશે, પણ મોટે ભાગે તો માર્કંડેય પુરાણાન્તર્ગત દેવી માહાત્મ્ય (સમશતી-ચંડીપાઠ) એ દેવીભક્તોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. અને નાગરો મારફત તથા જંગલો વગેરે રજપૂતો મારફત દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો છે. જ્યાં જ્યાં નાગરોનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં અંબાજીનું મંદિર અને જંગલોમાં શહેરોમાં આશાપુરાનું મંદિર, એ નિયમ જોવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે દેવીભક્તિ આ ઊંચ વર્ણોમાંથી કણ્ઠીઓમાં અને નીચલા વર્ણોમાં પણ ફેલાઈ છે. બીલોની માતા-ભક્તિ તો કદાચ ધણી જૂની હશે, અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમાં આદિ વતનીઓની માતા-ભક્તિ હોય તો નવાઈ નહિ.

અંબાજી

ગુજરાતમાં આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા ધણી છે. અંબાજીનું રથાન આરાસુરના કુમરમાં અરવલ્લી પર્વતના ધાટની નૈઋત્ય કોણમાં છે. આણંદ રોડનડી લગભગ બાર માઈ પર આરાસુર નામનું ગામ છે, અને આ ગામમાં અંબાજીનું મંદિર છે. અંબાજીનું મંદિર અને આરાસુર ગામ દાતાના રાણાની હદમાં છે. આરાસુર ગામ મુખ્ય મંદિર, એની આસપાસ ધર્મશાળાઓ, મોઢીની દુકાનો અને મોટે ભાગે જંગલો પહાડી લોકો જેને બાઉકાં કહે છે, તેઓનાં મૂંપડાં દેખાય છે. જંગલોનું કામકાજ પણ આ બાઉકાંજ કરે છે. અંબાજીના મંદિરમાં કાર્ધ વિશેષતા નથી. મૂળ મંદિર બેઠા ધાટનું નાનું છે પણ આગળ મોટો મંડપ છે. અને ગર્ભગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે. અહીં માતાની મૂર્તિ નથી, પણ ગોખમાં એવી રીતે વસ્ત્રાલંકારો અને મુખવટો ગોઠવવામાં આવે છે કે જોઈ દર્શન દરનારને સવાર ખપોર ને સાંજ જાણે વાઘ ઉપર માતાજી બેઠાં હોય એવાં જુદી જુદી જાતનાં દર્શન થાય છે. પાસે ઘીના બે અખંડ દીવા જળે છે.

માતાજીનાં દર્શન સવારે અંદરનું બારણું ઊંચડતાં થાય છે. બે વ વખત આરતી વખતે પણ દર્શન થાય છે. બાહ્યો અંદર જઈ માતાજીની પૂજા કરી ચક્રે છે. બાહ્યના વખતે મંદિરના અંદરના ખંડને જાળીવાળાં રૂપાનાં પતરાં મઢેલાં બારણાં વાસે છે, તો પણ

ખહાર રહી આખો દિવસ દર્શન થઈ શકે છે. મંદિરના આગલા ભાગ ઉપર ધાણું છે, તેના ઉપર ત્રણ ત્રિશૂળ છે. માતાની ઊપજ દાંતાના રાણાને મળે છે.

અંબાજીના મંદિરની સામી બાજુએ ચાચરનો ચોક છે. માતાજીને ચાચરના ચોકવાળી કહે છે. આ ચાચરના ચોકમાં હોમદવન કરવામાં આવે છે, યાત્રાળુઓ દવન વખતે પુષ્કળ ઘી હોમે છે, પણ ધણી વાર તો બાઉડાઓ રસ્તામાંથી ધીની તપેલી મૂંટવી લઈ ઘી કાઢી લઈ તપેલી યાત્રાળુને પાછી આપે છે.

અંબાજીની બે વિશેષતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે; એક તો અંબાજીમાં કોઈ પણ કામમાં તેલ વાપરવાનો રિવાજ નથી, બાળવામાં તો ઘી જ નોંધાયે. તેલ ખવાય તો નહિ જ પણ માથામાગે ન નખાય, ઘી નાખવું નોંધાયે. બીજું આ માતાજીના સ્થાનમાં સ્ત્રીની 'પવિત્રતા' ખાસ જાળવવી નોંધાયે. કોઈ પણ પુરુષથી કોઈ પણ સ્ત્રીની મસ્કરી ન થાય, બ્યભિચાર તો દૂર રહ્યો પણ પોતાની સ્ત્રી માથે પણ નેટલા દિવસ આ ગામમાં રહે તેટલા દિવસ કોઈથી મંગ ન થાય. સ્ત્રીમંગ કરનાર ઉપર માતાજી ગુસ્સે થાય છે, અને એને મોટું નુકસાન થાય છે એવી લોકોની અચળ શ્રદ્ધા છે. આ શ્રદ્ધાના બળથી યાત્રાળુઓ આ સ્થાનમાં પવિત્રતાથી રહે છે.

અંબાજીમાં વર્ષમાં બેત્રણ મેળા જરાય છે, અને મેળા વખતે લવાઈ થાય છે. અંબાજીની માન્યતા નાગર જેવી મસ્કારી કામમાં ધણી હોવા છતાં આ લવાઈનો રિવાજ ચાલુ છે એ નવાઈ જેવું છે.

આરાસુરનું અંબાજીનું મંદિર દતકથામાં શ્રીકૃષ્ણથી ચે જૂના કાળનું મનાય છે. શ્રીકૃષ્ણના પોતાના બાલમોવાળા આ ઠેકાણે ઉતરાવવામાં આવ્યા હતા, અને રુકિમણીએ આ માતાજીની પૂજા કરી હતી, એમ કહેવાય છે. પણ આ દતકથાઓને છોડી ઈર્ષને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ તપાસીએ તો માનસરોવરના કિનારા ઉપરના મંદિરમાં મહારાણા શ્રીમાલદેવનો વિ. મં. ૧૪૧૫ (ઈ. સ. ૧૩૫૬) નો લેખ મળે છે. અંબાજીના અંદરના મંડપના દ્વારમાં એક મં. ૧૬૦૧ નો લેખ છે, તેમાં રાવ ભારમલ્લની રાણીએ માતાને કેટલીક વસ્તુઓ અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. દેરાની અંદરના સ્તંભ ઉપર બીજા ધણા લેખો છે તે સોળમા સદતકના છે. એક બીજા સં. ૧૭૭૬ નો લેખમાં

એક ધર્મશાળા બંધાવાની વિગત છે. મતલબ કે, ઈ. સ. ૧૪ મા સતકથી તે આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા મતલબ આવી આવે છે, પણ તે પહેલાંનાં બરસોત્રણસો વર્ષથી આ સ્થાનનો મદિમા ચાલુ હોવાનો સંભવ છે. કારણ અંબાજીની નજીકમાં એક કુંભારિયા કરીને ગામ છે, જેમાં વિમળશાહનાં બાંધેલાં ઘોળા આરમપદાણનાં જૈન દેરાસરો છે. આ દેરાસરો વિષે એવી દત્તકથા છે કે, અંબાજીએ આપેલા ધનથી આ જગ્યાએ વિમળશાહે ૩૬૦ દેરાં બધાવ્યાં. પણ માતાજીએ પૂછ્યું કે, “આ દેરા કેના પ્રતાપથી” બધાયાં ?” ત્યારે વિમળશાહે જવાબ આપ્યો કે, “ગુરુના પ્રતાપથી” આ જવાબથી ગુરુએ થઈને માતાજીએ દેરાં બાળી નાખ્યાં અને માત્ર પાંચ રહેવા દીધા. આ દત્તકથામાં કદાચ કાંઈ તથ્યાશ ન હોય, પણ દેલવાડામાં વિમળશાહે બધાવેલા મદિરમાં કાતરેલા લેખમાં અંબિકાની સ્તુતિ છે. (જુઓ શ્લો. ૯) એ જોતા વિમળશાહના વખતમાં અંબાજીની પૂજા પ્રચલિત હોય એ નજાવિત છે. વળી વિમળશાહ માતાના ભક્ત હોઈને તેણેજ એ મદિર બધાવેલું કહેવાય છે, છતાં તેના જૈન મદિરો જેવું આ અંબાજીનું મદિર ભવ્ય નથી. અને કુંભારિયામાં એક પાળિયા ઉપર વિ. સં ૧૨૫૬ (ઈ. સ ૧૨૦૦) નો લેખ છે તેમાં અર્જુનના ધણી શ્રીધારાવર્ષદેને આરાસુર પુરમાં એક વાવ બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે (જુઓ; રાસમાળા ભાષાતર ભા. ૧ પા. ૫૩૦) એ ઉપરથી આરાસુર ગામ ઈ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંનું લાગે છે. વળી આરાસુરના અંબાજી દાતાના પરમાર રાજાઓનાં મુળદેવી છે. અને દત્તકથા પ્રમાણે મુસલમાનોએ મિંધ કબજે કર્યા પછી જમરાજ નામના રાજાના વખતમાં અંબાજી આરાસુરમાં પાછાં આવ્યાં છે. દત્તકથાઓનું કાંઈ ઠેકાણું નથી પણ ગસમાળાના ભાષાતરની એક દિપ્તિમાં સદ્ગત રા. રા. રણછોડભાઈ હિંદવરામે ચદ્રાવતીના પરમારોની ‘રાજકાલનિર્ણય’ ઉપરથી વસાવળી આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે “વિ. સ. ૮૬૫ માં વપાળજી નનર ઠાકમાં રાજ્ય કરતા હતા. એનાથી ૧૪ મી પેઢીએ દામેજી થયા. તેના કુવર જસરાજે નગર ઠાકથી આવી ગુજરાતમાં ગજ્જરગઢમાં રાજધાની કરી ” ગસમાળા ભા. ૧ પા. ૨૪૯ (ટીપ) આ ગજ્જરગઢ અંબાજીની પશ્ચિમે એ માર્ગલ ઉપર જ છે. આ રાજકાલનિર્ણયવાળી વસાવળીનાં

નામો અને તેની સાલો તો અવિશ્વસનીય છે; પણ ગુજરાતના રાગ બીમદેવ પહેલાંના વખતના ચંદ્રાવતીના પરમારના બીજાબીજ પેઢીના પૂર્વજો જે ગખ્ખરગઢથી ચંદ્રાવતી આવ્યા, તેમણે પોતાનું રાજ્ય ગખ્ખરમાં હતું, ત્યારે આરાસુરમાં પોતાની કુળદેવી અંબિકાનું મંદિર બંધાવેલું હોય એટલી વાત માનવા જેવી લાગે છે. અને વિમળશાહ આ પ્રદેશના શાસક થવાથી, તેમણે એ પ્રદેશમાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં; ત્યારે પ્રદેશના મૂળ રાજાઓની કુળદેવીની પણ સ્તુતિ કરી.

ગિરનારનાં અંબાજી

ગુજરાતને એક છેડે આવેલું આરાસુર કાઠિયાવાડના લોકોને દૂર પડે, માટે કૃપા કરી અંબાજી ગિરનાર ઉપર અને બરડા ઉપર બિરાજ્યાં છે. ગિરનાર અત્યારે તો જૈનોનો પહાડ હોય એવું દેખાય છે. એ નાના શંકુ આકારના પહાડના શિખરનો સારામાં સારો ભાગ જૈન મંદિરોથી રોકાયેલો છે. અને હિન્દુ દેવાને કાં તો ગિરનારના કોટથી ઉપરની નાની નાની ટૂંકા પસંદ કરવી પડી છે. અથવા તળેટીમાંજ રહેવું પડ્યું છે. ગિરનાર ઉપરનાં બધાં હિન્દુ દેવ-સ્થાનોમાં સૌથી વધારે જૂનું અને વધારે માન્યતાવાળું સ્થાન અંબાજીનું જણાય છે. જૈન મંદિરોવાળા સ્થાનથી લગભગ ત્રણસો ફૂટ જાયે કાંઈકે પહોળા શિખર ઉપર અંબાજીનું મંદિર છે. અને ત્યાં જવા માટે પગથિયાં છે. નવરાત્રિની અષ્ટમીએ ત્યાં મેટો દુવન થાય છે, અને જૂનાગઢથી ધણા શ્રદ્ધાળુ લોકો દર્શને જાય છે. અલખત શહેરથી દૂર અને ત્રણ હજાર ફૂટ ચડવાનું હોવાથી પ્રમાણમાં થોડાં માણસો હોય એ સ્વાભાવિક છે. મેટો ભાગ તો જૂનાગઢમાં જ વાઘેશ્વરીનાં દર્શન કરીને ઐતોપ માને છે. નવાં પરણેલાં જોડાંને અંબાજીને પગે લગાડવા તો લોકો દૂરદૂરથી જાય છે. આ મંદિરનું સ્થાન અને તેનું સ્થાપત્ય એ મંદિર જૂનું છે એમ સાબિત કરે છે. જૈનો આ મંદિર વસ્તુપાળનું બંધાવેલું માને છે. (વસ્તુપાળે ગિરનાર ઉપર બંધાવેલાં જૈન મંદિરો વિ. સ. ૧૨૮૮ નાં છે.) આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ આ મંદિર બારમાતેરમાં ચતકનું છે એમાં શંકા નથી. અને આ પથ્થરનું મંદિર બંધાયા પહેલાં એ જગ્યાએ જુનાગઢના ધાધ રા નું બંધાવેલું લોકાડાનું મંદિર હોય તો એ સંભવિત છે.

પાવાગઢનાં મહાકાળી

માતાઓના ગરબાઓમાં 'પાવાગઢની મા' પ્રસિદ્ધ છે. વડોદરેથી ગોધરે જતી ગાડીમાં ચાંપાનેર ગાડી બદલાવી ચાંપાનેર સિટિ જવાય છે. સ્ટેશનથી થોડે દુર ચાંપાનેર ગામ આવે છે. એક વખત આ મોટું શહેર હતું. અને પવનગઢ કે પાવાગઢ નામના પર્વત ઉપર કિલ્લો હતો. આ કિલ્લો તુટી ગયો છે અને આગ્રપાસનાં મકાનો ખડેર ચર્મ ગયાં છે. પણ કાળકા માતાનું સ્થાન હજી જીવુ છે. આ માતાજીનાં દર્શન કરવા ધણા યાત્રાળુઓ જાય છે. નવરાત્રિમાં અહીં મેટા મેળો ભગાય છે. જત્રા કરવા જનાર સવારમાં પાવાગઢ ઉપર ચઢવા માટે તો લગભગ દસ વાગે ઉપર પહોંચી જાય. રસ્તામાં એકબે તળાવો અને એક દરવાજો આવે છે, જેને છુદ્ધિ દરવાજો કહે છે. પછી કેટલાંક ખંડેરા દેખાય છે. એક તરફ નીચે ખાઇમાં જિતરવાનો માર્ગ છે. છેક ઉપર જતાં દુધિયું તળાવ આવે છે. અહીંથી કેટલાંક પગથિયાં ચઢી પર્વતના શિખર ઉપર જતાં માતાજીનું મંદિર આવે છે. અહીં મહાકાળીની પ્રતિમા છે. દેગની ઉપર મુસલમાનોએ પીરની સ્થાપના કરેલી છે.

મહાકાળીનાં દર્શન કરી પાછા જિતરતાં થોડે નીચે જિતયા પછી એક બાજુ બીજી ટેકરી ઉપર જવાય છે; ત્યાં ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર છે.

માતાના પૂજરીઓ નીચેના ગામમાં રહે છે. ગામમાં બીજા ગોરા પણ રહે છે અને યાત્રાળુઓ સાધારણ રીતે ગોરને ત્યાં જિતવે છે, ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે.

આ પાવાગઢનું સ્થાન પ્રાચીન ગણાય છે. કેટલું પ્રાચીન એ નક્કી કહી શકાતું નથી. દંતકથા પ્રમાણે વનરાજના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું છે, પણ પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી ક્યારે બેઠાં એ જાણવાનું સાધન નથી. મહમદ બેગડાના વખતમાં પાવાગઢ રાવળ પતાર્ધ જયસિંહના હાથમાં હતો. મહમદ બેગડાએ પાવાગઢ વિ. મે. ૧૫૫૧ (ઈ. સ. ૧૪૮૫)માં લીધું. આગલે વર્ષે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં દુકાળ હતો, પણ ચાંપાનેરના મુલકમાં પાક સારો હોવાથી આસપાસના મુલકમાંથી મહમદ બેગડાનો સરદાર ચાંપાનેરના મુલકને લૂંટવા લાગ્યો. આના બદલામાં ચાંપાનેરના રાવળે

મહમદના સરદારને હરાવી મારી નાખ્યો. એના લશ્કરનો લગભગ નાશ કર્યો તથા એ દાથી અને કેટલાક ઘોડા કેદ કર્યા. આ ખબર મળતાં મહમદ એગડો પોતે રાવળ ઉપર લશ્કર લઈને ચડ્યો. વડોદરા આ લશ્કર પહોંચતાં રાવળે સલાહ માટે દૂતો મોકલ્યા. પણ મહમદની મૂળથી ચાંપાનેર ઉપર નજર હતી, એટલે એણે માન્યું નહિ. આ તરફથી રાવળે પણ તૈયારી કરવા માંડી. ઈ. સ. ૧૪૮૩ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે મહમદના લશ્કરનો આગલો ભાગ પાવાગઢની તબેટીમાં પહોંચ્યો. પછી મહમદે આવીને પાવાગઢને ઘેરા લીધો. રજપૂતોએ ઘેરા લીધો બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. અને એક વખત એવું શરાતન દેખાડ્યું કે તેઓ સામે લડવા માટે મહમદને એક વખત ઘેરા ઉઠાવવાની ફરજ પડી. પણ મહમદે દબતાઈ ઘેરા ચાલુ રાખ્યો અને રાવળને ધાસદાણા ન મળે એવો સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો. છેવટે ઈ. સ. ૧૪૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે રજપૂતો સવારમાં સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કરવામાં રોકાયેલા હોય છે એ જોઈને સવારમાં મહમદે મોટો હુલો કર્યો, એટલે બીજો રસ્તો ન જોઈને રજપૂતોએ ધોરણ પ્રમાણે રાણીઓ, બાળકો અને ધનમલ્લને અગ્નિમાં હોમી દઈને કેસરિયાં કર્યાં. આ હેતુથી યુદ્ધમાં રાવળ જ્યારે અને તેનો પ્રધાન હુમરસી ધવાયેલા મહમદના હાથમાં પકડાયા અને મુસલમાની ધર્મ ન સ્વીકારવા માટે તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા.

પાવાગઢના આ વિનાશના કારણ તરીકે ભાટ લોકો એક દંતકથા આપે છે કે, એક વખત નવરાત્રમાં મહાકાળી ગઢ ઉપરથી જીનરી શહેરમાં સામાન્ય ઓવેપે ગરબે રમવા ગયાં. આ વખતે ગરબો જોવા આવેલા પતાર્ધ જ્યારે રાવળે માતાજીનું રૂપ જોઈને એના ઉપર કામવિકારવાળી મામણી કરી. માતાજીએ રાગને ખૂબ સમજાવ્યો, પણ રાજ ન સમજ્યો તેથી માતાએ શાપ આપ્યો કે, “જન તારો અને તારા નગરનો નાશ થશે.”

આ દંતકથાને પલ્લભ ભટ્ટે સરસ ગરબીમાં ઉતારી છે. એ ગરબી પ્રસિદ્ધ છે, પણ નીચે એમાંથી આ પ્રસંગને લગતી થોડી પંક્તિઓ ઉતારી છે.

“રાવજીએ છેડલો સાલો દાય, કે માજી પ્રસન્ન થયાં રે લોલ”

અને રાગને વરદાન માગવાનું કહ્યું. અને રાજાએ જાન બુઝી માગ્યું કે—

“માગું માગું એટલું વરદાન કે મહોલે પધારીએ રે લોલ”

માતાએ આ વિનાશકારક માંગણી છોડી દેવા વિનવતાં કહ્યું કે

“માગ માગ ગુજરાત સરખી ગાદી કે બદર બેસણાં રે લોલ”

“માગ માગ દક્ષિણ સરખાદેશ કે કિલ્લા અતિધણા રે લોલ”

“માગ માગ નવેખંડનું રાજ કે ચાંદો સુરજ તપે રે લોલ,”

પણ રાજાનો વિનાશ પાસે આવ્યો હતો એણે “મહોલે પધારીએ રે લોલ” એ માંગણી જ ચાલુ રાખી અને માતાએ શાપ આપ્યો કે:—

“ફટ ફટ પાવાના રાજન કે એ શું માગીયું રે લોલ”

“આજથી છડે ને છ માસે કેમળ તારૂં જશે રે લોલ”

ચાંપાનેરનું રજપુત રાજ્ય

આ રીતે મહામદ બેગડાને હાથે આ સ્થાનનો અને એ રાજ્યનો નાશ થયો. તે પહેલાં ચાંપાનેર અને પાવાગઢની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. જોકે પાવાગઢનો જૂનો સળંગ ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી. પણ એ સ્થાનની ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક અગત્ય જોતાં જે છૂટક માહિતી મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે. પાવાગઢનો જૂનો ઇતિહાસ ચાંપાનેર સાથે જોડાયેલો છે. ચાંપાનેર નામને વનરાજના સાથી ચાંપા જોડે દત્તકથા જોડે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ તે પછીનાં પાંચસો વર્ષ સુધી ચાંપાનેરનું કે પાવાગઢનું નામ ઇતિહાસમાં મળતું નથી. પછી ઈ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસમાં અલ્લાઉદ્દીને રણ-થબોરનો ધેરા માર્યો ત્યારે ચક્રાચાર્ય ત્યાંથી ભાગ્યા. એમાંના કોઈ ખીચી હમીરનો વંશજ પાલનદેવ ગુજરાતમાં આવ્યો, અને તેણે પાવાગઢમાં ગાદી સ્થાપી એમ રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશમ્ક કહે છે. એમણેજ હાલોલ ગામ પાસે નાની ઉંમરવાળા નામના ગામમાં આવેલા એક કૂવાના પથરા ઉપર કાતરેલા વિ. સં. ૧૫૨૫ની જયસિંહદેવના વખતના લેખમાં આવેલી પાવઠ્ઠુર્ગ—અથવા પાવા-ગઢના રાજાઓની વંશાવળી ઉતારી છે. [જુઓ ‘પાવાગઢ’ પા. ૫૬] તેમાં પૃથ્વીરાજપ્રમુખ ચક્રાચાર્ય વંશમાં હમીરદેવકુલમાં રામદેવ, ચાંગદેવ, શ્રીસોનગદેવ પાલજયસિંહ, જીતકરણ, કુપરાઉલ, વીરધવલ, શિવરાજ રાધવદેવ, ત્રંબકભુપ, ગંગરાજેશ્વર, અને જયસિંહ દેવ એ રીતે વંશાવળી આપી છે આમાં જયસિંહ પહેલાના આઠમા પુરુષનું

નામ પાદહણુસિંહ આપ્યું છે; અને એજ જો પાવાગઢની ગાદી સ્થાપનાર હોય તો એ બનાવ વિ. સ. ૧૫૧૫થી લગભગ એકસો સાઠ વર્ષ પહેલાં વિ. સ. ૧૭૫૬ની આસપાસ બન્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે, આ પ્રમાણે વંશપરંપરાથી ચૌહાણ રાજાઓ આંપાનેરમાં શાંતિથી રાજ્ય કરતા હતા; પણ મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં સત્તનત સ્થાપ્યા પછી પાવાગઢ ઉપર તેનો ડાળો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૪૨૧માં મહમદશાહે પાવાગઢને ઘેરો ધાલેલો. પણ રજપૂતોના પરાક્રમ આગળ એ ફાળ્યો નહોતો; અને પછી મહમદશાહ અને એ વખતના પાવાગઢના રાજા ગગરાજેશ્વર વચ્ચે ઇ. સ. ૧૪૪૬ના અરસામાં લડાઈઓ થઈ પણ ગસુરાજેશ્વર પરાક્રમી અને શુદ્ધિમાન મુસ્લિમ હોવાથી મહમદ ફાળ્યો નહોતો; પછી જયસિંહ ગાદીએ આવ્યો એને જ લોકો પતાઈરાજા કહે છે. પતાઈ પાવાપતિનું ટૂકું ૩૫ છે એમ પાવાગઢના લેખક કહે છે તે સાચું લાગે છે. આ જયસિંહ પાસેથી મહમદ બેગડાએ વિ. સં. ૧૫૪૧ માં પાવાગઢ લીધો એ ઉપર કહ્યું જ છે.

મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પહેલાં લગભગ ૧૮૫ વરસ સુધી આંપાનેર હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતું, પરંતુ હાલનું આંપાનેર ગામ જો ઠેકાણું છે તે ઠેકાણું એ આંપાનેર ન હતું. રજપૂતોના વખતનું આંપાનેર પાવાગઢની ઉત્તર તરફની તળેટીમાં પર્વતને અડીને વસેલું હતું. હાલ એ ભાગ તદ્દન ઉત્તજ છે. માત્ર પડી ગયેલા મહેલોનાં ખડેરાં, કૂવા તળાવની તૂટેલી પાળો, કાટના અવશેષો, વગેરે જૂની નિશાનીઓ દેખાય છે.

હાલનું આંપાનેર

વર્તમાન આંપાનેર પણ ભાંગી ગયેલું ગામ છે. એ આંપાનેર મુસલમાની વખતમાં વસ્યું છે. મહમદ બેગડાને આ રચનની દવા પગદ આવવાથી તેણે જ હાલનું આંપાનેર વસાવ્યું. રાજપૂત આંપાનેરથી આ એક ગાઉ દૂર અને પાવાગઢની તળેટીમાં પર્વતના અડાવથી અર્ધા ગાઉ દૂર સમયગુણે કિલ્લાની અંદર આ મોટે ભાગે નિર્ગન સરખું ગામ વસેલું છે. મજા શહેરના એક નાના ભાગમાં માંડવીના અને હાલોલના દરવાજાની વચ્ચે જ હાલનાં કુદ્ર મકાનોની દાર નજરે પડે છે. પણ એક વખત એવો હતો કે જ્યારે મુંદર મહેલો

છે; જેને હીના મહેલ કહે છે. આથી આગળ ચાલતાં ખીજે કોટ આવે છે. એ કોટની અંદર ચર્ચને આગળ જવા માટે ચાર દરવાજા-માંથી પસાર થવું પડે છે, આ રથજે રસ્તો વાંકેચૂંકા સર્પાકાર છે અને દરવાજાઓની બાંધણી એવી છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેનો દરવાજો ખરાબર દેખાય અને તેનું રક્ષણ થઈ શકે. આમનો સહુથી નીચેનો દરવાજો ભુલિયા દરવાજો કહેવાય છે. આ ચાર દરવાજામાંથી સહુથી ઊંચો બાલાપૂલ દરવાજો છે. એ ભુલિયાથી ૧૦૦ ફાટ ઊંચાણમાં છે. ચારે દરવાજા મજબૂત દિવલોથી ભેંઝાયેલા છે. આ દિવાલ પર્વતના કંકણ ચઢાવ વાળા ભાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે. કિલ્લેબંધીના ઉપલા ત્રીજા ભાગને મળી જાય છે. બાલાપૂલ દરવાજાના ઉપરના ભાગમાં જમણે હાથે બાંધેલા શુરજ છે, જેના ઉપરથી નીચેનો ભાગ ખરાબર દેખાય છે. કિલ્લેબંધીની ત્રીજા હારમાં પ્રવેશ કરવા માટે સદનશાહના દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. આ દરવાજો પણ ખેવડો છે.

આ પ્રમાણે કિલ્લો બાંધવામાં ત્રણ મોટાં અને ઊંચાં શિખરો મજબૂતીથી બાંધી લીધેલાં છે. દક્ષિણમાં કિલ્લાઓનો પાર નથી અને હમીર, સિહગઢ, રાયગઢ વગેરે અનેક કિલ્લાઓ ઇતિહાસ મચ્છર ગુજરાતમાં કુગર ઉપરના કિલ્લાઓ વિરલ છે. ગિરનારનો કોટ ધારણ છે. ખરી રીતે દક્ષિણના કુગરી કિલ્લાઓને મળતો ગુજરાતમાં આ પાવાગઢનો એકજ કિલ્લો છે.

સદનશાહનો દરવાજો મુઠી મુખ્ય રસ્તાની જમણી બાજુએ ભગ સો સવાસો વાર સુધી સપાટ જમીન આવે છે. અને ત્યાં શિખર અટકી જઈને એકદમ ઘણી ઊંડી, મોટી અને આખા રોળે એ ભાગમાં વહેચી નાખતી ખીણ આવે છે. આ ખીણ જ એક અવેરીના મહેલને નામે ઓળખાતો ખીણમાં નીચે રતો મહેલ છે. જેમાં સાત મજલા હતા એમ કહેવાય છે. ઉપરના ઊંડી ગયા છે, પણ નીચે એક પછી એક ત્રણ એક એક એરડા-મજલા છે. આ ખીણ સાથે સામા પર્વતની કરાડો ભેડાતાં ખૂણામાંથી વિશ્વામિત્રી નીકળે છે.

સદનશાહના દરવાજાથી સોએક વાર ઉપર પર્વતના મધ્ય ભાગે હવેલી નામનું મકાન આવે છે. આ મકાન સિંધીઆએ બધાવેલું

છે. એમાં કળાની દૃષ્ટિએ કંઈ માલ નથી, પણ હાલોલના મહાલ-કારીની પરવાનગીથી એમાં ખુસાફરો રહી શકે છે. આ મકાનની પછવાડે તળાવ છે તેના પાણીનો રંગ તેલ જેવો હોવાથી તે તેલિયું કહેવાય છે. અહીંથી કાલિકા માતાનું દેવળ દેખાય છે. પણ ચડાવ પણ અધરો લાગવા મોડે છે.

માંચોથી દોઢેક હજાર હાથ ઉપર ચઢતાં 'મકાઈકાઠાર' નો દરવાજો આવે છે. દરવાજાની અંદર મકાઈકાઠારનું મોટું મકાન ડાબે હાથે જીભું છે. મકાઈકાઠારથી રસ્તો જમણી પાસે ફંટાય છે. અને વિશ્વામિત્રીની ખીણ ઉપર જીભા ટેકરાઓમાથી સર્પાકારે છેક ટોચ સુધી આસ્યો જાય છે, થોડેક જગે ચઢતાં પાટિયા પૂલનો દરવાજો આવે છે. આ દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં ખાઈ જોળંગવી પડે છે. આ ખાઈ ઉપર ખસેડી લેવાય એવો પાટિયાપૂલ હમણાં સુધી હતો. અને એક કાળે ખાઈ જાડી હતી.

પાટિયા દરવાજાથી આગળ ચાલતાં 'તારા' દરવાજો આવે છે, આથી આગળ સૂરજ દરવાજો અને પછી ટંકારખાનાનો દરવાજો આવે છે. ટંકારખાનાનાં દરવાજામાં પ્રવેશ કરીને આપણે પાવા-ગઢના સૌથી જિયા શિખર ઉપર પહોંચી જઈએ છીએ. ચારે બાજુ-એથી ખુલ્લું આ મેદાન ઉતર દક્ષિણ અર્ધે ગાઉ લાંબુ અને પૂર્વ પશ્ચિમ મા ગાઉ પહોંતું છે. આ આખા મેદાનની આલુખાલુએ થોડો કિલ્લો રહેલો છે. ટંકારખાનાના દરવાજાની બંને બાજુએ પંદર પંદર હાથ જિંચી દિવાલો છે. તે પડતી પડતી પણ પોતાની મજબૂતી દર્શાવે છે.

આ શિખર ખરેખર દુર્ગમ છે. અને ત્યાં આવવાનો પહાડી રસ્તો કોટથી અને દરવાજાઓથી રક્ષાયેલો છે. આ મેદાનની વચ્ચે દક્ષિણ તરફ અહીસો હાથ જિંચુ શિખર આવેલું છે. પર્વતનો આ સર્વથી જિંચો ભાગ છે. અને તેની ટોચ ઉપર કાલિકા માતાનું દહેરુ આવેલું છે. એ શિખર તરફ જવાના રસ્તામાં જૈનોનાં જૂનાં દેવળો ભાંગી ટૂટી હાલતમાં દેખાય છે. એકાદનેનો જૈનોએ હમણાં છોળોદાર કર્યો છે. વચમાં એક તળાવ જે જો જાશિયું તળાવ કહેવાય છે, આથી સહેજ જિયાણામાં ખડકોની વચ્ચે અતિચમ મુંદર સ્વચ્છ, દૂધ સરખા પાણીવાળું દ્વિધું તળાવ આવે છે. જર ઉનાળામાં 'આ

તળાવનું પાણી બરફ ગરખુ ઠંડું હોય છે. આ તળાવને કિનારે ચાલતાં જમણા હાથ લાણી માતાના શિખરના પગથિયાં સરૂ થાય છે. પગથિયાં બસો છતીમ છે. ખડકની અંદર કાપી કાઢેલાં આ પગથિયાં પ્રખ્યાત મહાદેવ સિંધીઆએ બંધાવેલાં છે.

કાળકામાતાના મંદિરની અધિષ્ઠી નાની અને સાદી છે. રંગ-મંડપ ઉપર ધૂમટ છે, અને ગર્ભગૃહમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે. કાળી બાબુએ મહાકાળીની મૂર્તિ, જમણી બાબુએ બદુચરા માતાનું પત્ર, અને વચમાં આ સ્થાનના અધિષ્ઠાત્રી કાલકા માતાની મૂર્તિનો મુખ-ભાગ. આ કલિકાની સ્થાપના વિશ્વામિત્રે કરેલી કહેવાય છે. વિશ્વામિત્રી નદી જે પર્વતમાંથી નીકળે તે પર્વત ઉપર વિશ્વામિત્ર ઋષિ જ હોય ના? આણુ વસિષ્ઠનું સ્થાન, પાવાગઢ વિશ્વામિત્રનું સ્થાન, ભૃગુશ્વેત્ર ભૃગુ ઋષિનું, ગિરનાર દત્તાત્રેયનું; શુન્ભરાતમાં, આર્યો આવે તો આર્ય ઋષિઓનાં સ્થાનોએ પણ શુન્ભરાતમાં આવવું જ જોઈએ. સંસ્કૃતિપ્રચાર જ એમ થાય.

કાલિકા માતાના મંદિરની અગાથી ઉપરથી આસપાસનું માપસિા સુધી પથરાયેલું દરેક અદ્ભુત લાગે છે. કાલોલના ખજાનામાંથી રૂ. ૨૬૦૦ અને દેવગઢબારીઆ તરફથી લગભગ રૂ. બે હજાર એ પ્રમાણે માતાના વશપરપરાના પૂજારીને વર્ષામન મળે છે. અને એમાંથી માતાજીને યાજ્ઞ, ચોધડિયા, ચોપદાર, શતચડી વગેરે તથા પૂજારીને પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળે છે.

કાળકાના શિખર ઉપરથી જતરી મુખ્ય શિખર ઉપર આવી પગથિયાં આગળથી પશ્ચિમ બાબુથી ઉત્તર તરફ જતી પગથારને રસ્તે મૌલિયા શિખરને એક છેડે આવેલા નવલખા કોઠાર પાસે જવાય છે. એ કોઠારમાંના ચાર એરડાઓ અને ધૂમટો હજી સારી કાલતમાં છે. બાકીનો ભાગ પડી ગયો છે. પાછા ફરતા ટકારખોતાને દર-વાજેથી જતરી મકાઈકોઠાર આગળથી એક જુદો રસ્તો ફટાય છે. તે રસ્તે જતાં દક્ષિણ તરફના છેડા ઉપર બદકાળીનું નાનું મંદિર આવે છે. બદકાળીની મૂર્તિ કાલિકાની મૂર્તિ જેવી છે. પણ કાલિકાની મૂર્તિ ઉત્તરાલિમુખ છે અને બદકાળીની દક્ષિણાભિમુખ છે. ગરબે રમવા જવાની બદકાળીએ ના પાડેલી છતાં કાલિકા ગર્ભ એ માટે બંને દેવીઓ રીસાઈને ગોઠું ફરવીને બેસી છે એમ લોકો કહે છે.

પાવાગઢ ઉપર આ ઉપરાંત ભોંયરાં, કુડો, મહેલોનાં ખંડેરાં, વગેરે ઘણું જોવા જેવું છે. આસપાસમાં વનસ્પતિ પણ વિવિધ અને પુષ્કળ થાય છે અને વનસ્પતિશોખીનોને આનંદ આવે એવો પર્વત છે. પણ આ પુસ્તકના વાંચનાર માટે આટલું બસ છે. વધારે વાંચવાનો ઇન્છા હોય તેણે સયાજી બાળશાનમાળામાં છપાયેલું રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું લખેલું 'પાવાગઢ'નું નાનું પુસ્તક જોવું. આ વર્ણનમાં પણ એમાંથી ઘણું ઉતાર્યું છે.

બહુચરાજી

અમદાવાદથી મહેસાણા ચર્ધ બહુચરાજી જવાય છે. ગુજરાતના જૂના પાટનગર પાટણની આસપાસ જે ફેટલાંકે સ્થાનો છે. તેમાંનું આ એક બહુચરાજી છે. બહુચરાજીનું માહાત્મ્ય ગુજરાતના એ ભાગમાં ઘણું છે. અને હવે ગાડીઓની સગવડ હોવાથી આસપાસનાં ગામોમાંથી સેંકડો માણસો દર્શન કરવા જાય છે. ઘણાં લોકો છોકરાં-ઓની બાધા ઉતારવા જાય છે. નવરાત્રમાં અહીં યાત્રા ભરાય છે, અને ભવાઈ થાય છે.

બહુચરાજી એ ખરી રીતે માતાનું જ ગામ છે. માતાજીનાં સ્થાને ઘણી વિશાળ જમ્બા રાક્ષી છે. વચ્ચે મંદિર ફરતો કોટ અને મોટા દરવાજાઓથી સ્થાન સરસ લાગે છે. દેવાલય પૂર્વાભિમુખે છે. ઊંચી ઊભણી ઉપર આખું મંદિર છે. ગર્ભગૃહ આગળ વિશાળ મંડપ છે. મંડપના ઘૂમટમાં અને થાંભલાઓ ઉપર રંગેલી પુતળીઓ છે. કળાની દૃષ્ટિએ બહુચરાજીનું આધુનિક મંદિર અને ત્યાંથી ચાર પાંચ ગાઉ દૂર આવેલું મોદેરાનું પ્રાચીન મંદિર સરખાવવાથી આપણી કળાની વર્તમાન સ્થિતિનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે. બહુચરાજીના સ્થાનની વ્યવસ્થા દ્વાલમાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી થાય છે. બહુચરાજીના દેવાલય પાસે જ માનસરોવર છે. એ સરોવરમાં નદાવાથી છોકરી છોકરો ચર્ધ ગર્ધ એવી દંતકથા ચાલે છે. પણ હવે તો મોટો નિર્ભય રીતે આ સરોવરમાં નાહીને માતાજીના દર્શન કરવા જાય છે. મંદિર પામેજ અનેક ધર્મશાળાઓ છે, તેમાં યાત્રાળુઓ ધીર છે. મંદિરના આશ્રિત જેવા પાવૈયાઓ પણ અહીં પુષ્કળ જોવામાં આવે છે.

બહુચરાજીનું મૂળ સ્થાન ગણાતું ચંપલપુર અહીંથી બહુ દૂર

નથી. અને એ ગામની બહાર વાડીમાં માતાજીનું સ્થાન છે. સ્થાનમાં ખાસ કંઈ નથી.

આશાપુરી

ગુજરાતનાં જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નામથી માતા પૂજાય છે અને કુલદેવી તરીકે જેનાં દર્શને જીંદગીમાં એક વખત જવું જ પડે એવું હોય તેનું સ્થાન બહુ દૂર ન હોવું જોઈએ, એ કારણથી કદાચ જુદા જુદા વિભાગના મધ્યમાં આશાપુરી ખીરાળે છે. પેટલાદ પાસે ઇસિણાવ અને પીપળાવ એ એ ગામે જોડાએ છે. તેમાં પીપળાવ ગામની ભાગેળે મોટું તળાવ છે અને તળાવને કિનારે આશાપુરી માતાનું વિશાળ મંદિર છે. ધણી નાતોની આશાપુરી કુળદેવી છે. અહીં માધ મહિનામાં સઘ આવે છે ત્યારે ભવાઈ ચાલે છે. ધણી લોકો પોતાના છોકરાઓની બાધા અહીં ઉતરાવે છે. ભાદરવા સુદ આઠમે અહીં મોટા મેળો ભરાય છે. દર રાત્રિવારે આસપાસનાં ઘણાં ગામેથી અહીં યાત્રાળુઓ આવે છે.

બરડાનાં આશાપુરી

નવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જોડવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ધૂમલી છે. બરડાને એક છેડે બરડાની હાથમાંજ બાણવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ ઉપર બરડાની એક ખીણને બન્ને છેડે પ્રાચીન ખંડેરની નિશાનીઓ છેક ઉપર શિખર મુધી જેવામાં આવે છે અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હતો એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાં કેટલાક મહાતોની દિવાલો અત્યારે પણ જોવા મળે છે. અલબત્ત એમાં વસતી તો જંગલી જનાવડોનીજ છે. બરાબર શિખરને મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જોડેજઓની કુળદેવતા ગણાય છે; એ પાદ રાખવા જેવું છે.

પેરબદરી પરપરા પ્રમાણે જોડવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પેરબદરથી નજીક જ છે. પછી મેરખી અને છ પેઢી પછી ધૂમલીને રાજધાની કરી. જોડવાઓની પૂરી જાહેજલાલી વખતે ધૂમલી રાજધાની, એટલે એની સોભા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. પશુ સંવત ૧૩૬૯ (ઈ. સ. ૧૩૧૩)માં સિંધમાંથી આવેલા લશ્કરે આ સુંદરશહેરને બાંગ્રું, ધૂમલી બાંગતાં જોડવાઓ હાથમાં ગયા, અને હાથમાંથી હાલનું પેરબદર થયું. ઈ. સ. ૧૮૮૨માં કર્નલ ટોડે ધૂમલી

જોયું હતું; અને ૧૮૪૭માં કેપ્ટન લી. જોક્ષ સાહેબે જોયું હતું. એ વખતે એટલું જંગલ ઊગી નીકળ્યું હતું કે મકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી, છતાં એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલીએ અત્યારે નથી. ફરતા કોટના પથરાઓમાંના ઘણા ઊપડી ગયા છે. એ દરવાજામાંનો એક પહેલાં થોડો ઊભો હતો તે હવે નથી.

અત્યારે જે છે તેમાં નવલખાનું સૂર્યમંદિર છે. ખેડેરની મધ્યમાં આ મંદિર છે. પ્રાચીન કળાના નમૂનારૂપ આ સુંદર અને ભવ્ય મંદિર છે. ૧૫૦ ફીટ લંબાઈની અને ૧૦૨ ફીટ પહોળાઈની ઊભણીવાળા આગણામાં વચ્ચે મંદિર છે. મંદિરને ફરતો કોટ અદસ્ત ધર્મ ગયો છે અને પ્રવેશદ્વારનાં પગથિયાં અને તોરણના ચાંબલાના નીચેના કટકા રહ્યા છે. મંડપના ઊંબરથી તે ગર્ભગૃહ પાછળની પ્રદક્ષિણાની પીઠ સુધીની મંદિરની પોતાની લંબાઈ ૬૭ ફીટ અને ૮ ઇંચ છે. અને મંડપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વારની વચ્ચેની પહોળાઈ ૫૫ ફીટ અને ૭ ઇંચ છે. મંદિર પોતે આગણાથી સારી પેઠે ઊંચું છે; અને ત્રણે દ્વારમાં પેસવા માટે પગથિયાં ચડવાં પડે છે. મંડપ બે થાળનો છે અને વચ્ચે ૨૨ મોટા અને આસપાસ ૩૦ નાના ચાંબલા ઉપર છત રહેલી છે. મંડપનો વચ્ચેનો સ્વચ્છ ચોક ૨૯ ફીટ ચોરસ છે. આની પશ્ચિમ દિશામાં ગર્ભગૃહ છે. અને બાકીની ત્રણે દિશાઓમાં પોર્ટીકો છે. ગર્ભગૃહ અંદરથી ૬ ફીટ, એક ઇંચ ચોરસ છે. અને તેના ઉપર ધૂમટ છે. આ મંદિરમાં જે લિંગ હતું તે પોરબદરના કદારનાથના મંદિરમાં છે, એમ કહેવાય છે. ગર્ભગૃહને ફરતો ત્રણ ફીટ પહોળો પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે. સામાન્ય કદના ચૂનાના પથ્થરનું આ મંદિર બાંધેલું છે, મંડપના વચ્ચે અષ્ટકોણ ઉપર માળ છે, પણ ત્યાં જવાનો રસ્તો દેખાતો નથી. બહારથી લાકડાંનો દાદર મૂકીને જવાનું હોય તો જુદી વાત. ખીજા માળના ચાંબલા ઉપરનાં કીર્તિમુખો જુદા જુદા આકારનાં છે. મંડપના ચાંબલાઓ ઉપર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, પણ આ મંદિરમાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચનાર તો બહારના ભાગનું કોતરકામ છે. મોટોરનું સૂર્યમંદિર વગેરે પ્રાચીન મંદિરોના બહારના ભાગમાં જે રીતે નીચેથી એક પછી એક દ્વારમાં પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો અને દેવ-દેવીઓ વગેરે કોતરેલાં જોવામાં આવે છે, તેજ રીતે આમાં પણ

કાતરેલાં જોવામાં આવે છે. શિવપુરાણની કથાઓના પ્રમંગે આલેખેલા જોવામાં આવે છે. એટલે મંદિર શૈવ હોવું જોઈએ, એટલું નક્કી લાગે છે. અક્ષયત બદ્ધ નહોં પણ ક્યાંક ખૂણાઓમાં કામચાત્રનાં ચિત્રો છે અને અન્યત્ર રાજપૂત પુરોનાં દાદીવાળાં ચિત્રો છે. દૃંધામાં મોટેરા સાથે મરખાવી સક્ષય એટલું મુંદર કાતરકામ નથી, પણ મધ્યકાલીન શૈલીનો મારો નમૂનો છે. આ શિવાય આસપાસ પુષ્કળ કાતરેલા પથરા પડ્યા છે, પણ ક્યાંય લેખ જોવામાં આવ્યો નથી, કે મંદિરના સમય માટે અનુમાન દરી શકાય એવું સાધન બર્જેમ વગેરે તજ્ઞ પડિતોને મળ્યું નથી. પણ સ્થાપત્ય શૈલી ઉપરથી એ દશમા કે અગિયારમા શતકના પૂર્વાર્ધનું નહોં પણ ૧૧ માના ઉત્તર્ગર્ધનું કે બારમાની શરૂઆતનું હોવું જોઈએ એમ બર્જેસ કહે છે. (પા. ૧૮૧) આ મંદિરની દક્ષિણપશ્ચિમે થોડા વારને હટે જોને ટાડે ગણપતિનું મંદિર ધારેલું અને જોકે હનુમાનનું ધારેલું તેના પથગળા પડ્યા છે. એની અત્યારની સ્થિતિમાં એ મંદિર ક્યાં કેવળ હશે એ કહી શકાય તેમ નથી; વચ્ચે ગાબડા પડેલું દાર વગરનું અને ત્રણ કે ચાર થાંભલા એટલું બર્જેસે જોયેલું, પણ એની શૈલી ઉપરથી એ પ્રાચીનતર-સોન કસારીના મંદિરની દારનું આકાશ અથવા નવમા શતકથી અર્ધાચીન ન હોવું જોઈએ. આની પૂર્વમાં જોકાણી વાવ નામની એક પ્રાચીન હોય બાધેલી વાવ છે, પણ તેથે વૂટી ગઈ છે અને તેના પથરા ઊપડી ગયા છે. આ વાવમાંના એક પથરા ઉપર વૂટેલો લેખ છે તેમા સંવત ૧૩૯૩ છે. આવી ભવ્ય વાવ કોઈ રાજાએજ બધાવી હોવી જોઈએ અને આ તારીખ ખરી હોય તો ધૂમસીનો નાશ તે પછી થયો હોવો જોઈએ. કારણ કે જોકવાઓએ ધૂમસીને ફરી વસાવવાનો તો પ્રયત્નજ કર્યો નથી. મતલબ કે ૧૩૬૯ મા ધૂમસીનો નાશ થવાની ચાલતી આવતી હતકથા સચાર્ય નથી લાગતી. એટલું ખરું કે ૧૩૮૩ પછી થોડા વખતમા ધૂમસી પડ્યુંદરો. આખા પ્રદેશ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરના ખંડેરોના ટગલા પડ્યા છે. આ બધા બારમાતેરમા શતકનાં મંદિરો હશે. ઉપર ચડતાં જ્યાંથી આસપાસ બધે નજર પડી શકે એવા ઊંચા સ્થળ ઉપર ત્રણ જૂનાં મંદિરો છે. આમાંનું પહેલું લેખ્યવ મંદિર હશે. એનું માત્ર ગર્ભગૃહ જીવું છે. આના દારના ભરોટિયા ઉપર વિધજી વગેરેની મૂર્તિઓ છે. સામે મડપના થાંભલા ઊભા છે.

એની પાસે બીજું મંદિર છે. એની સામે મંડપ હતો. અત્યારે શિખર અને મંડપના ચાર ચાંલલા છે, પણ શિખર તદ્દન ખંડેર થઈ ગયેલું હોવા છતાં ચૈત્ય બારી શૈલીનું હતું એટલું દેખાય છે. અને આ શૈલી આઠમા શતકથી અથવા તેથીયે પહેલાંથી તે ૧૦ મા અથવા ૧૧ મા શતક સુધી પ્રચારમાં હતી. ટેકરીના છેક શિખર ઉપર આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આની આસપાસ જૂનાં ઘરોની તૂટેલી દિવાલો દેખાય છે. અને ફરતી કિલ્લાની ભડી દિવાલ છે. આ કિલ્લાને રામપોળ દરવાજો જે બેઠકના વખતમાં બિરો હતો તે પાછળથી પડી ગયો છે, અને આ દરવાજાની બહાર પાળિયો છે. આમાંના એક પાળિયા ઉપર જોકે મંવત ૧૧૧૮ વાંચેલ એમ એ કહે છે.

રામપોળની બહાર દેરાણીવાવ છે, અહીંથી ૩૫૦થી ૪૦૦ ફીટ છેડે સોન કસારીનું મંદિર છે અને તેના પશ્ચિમ છેડા ઉપર વીરોક નાના નાનાં મંદિરો છે. પણ આ બધાં નવલખા કરતાં જૂનાં આઠમાથી દશમા શતક સુધીનાં છે. ઘણાંખરાં પડી ગયાં છે પણ એમાંનાં જે જળવાઈ રહ્યા છે તેમાંનાં એક મોટા વૈષ્ણવ જણાતા મંદિરના મંડપમાં ચાર ચાંલલા બિલા છે, મંડપમાં એક વિષ્ણુની ૪૫ ફુટ ઊંચી મૂર્તિ છે, જે રાજકોટના કે મુંબઈના મ્યુઝીઅમમાં લઈ જવા જેવી છે એમ બર્જેસ કહે છે. મુબાઈની રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીના મ્યુઝીઅમમાં જે ત્રિમૂર્તિ જોકે રાખેલી હતી તે આ મંદિરોમાંથી મળેલી હતી.

ધૂમલીથી ઉત્તરે ગોપ નામનું ગામડું છે. તેની દક્ષિણપશ્ચિમે પાસે જ ગોપ નામની ટેકરી છે. એની પૂર્વમાં બૂનું ગોપ છે, આ જૂનું ગોપ કોઈ કાળે મોટું સહેર હશે, આમાં એક જૂના મંદિરનું ખંડેર બર્જેસે જોયું હતું; જેની રચના ઉપરથી તથા એના એક પંચરા ઉપર કોતરાયલા બરાબર અર્થ ન સમજાતા અક્ષરો ઉપરથી એ ઘણું જૂનું જણાય છે. બર્જેસના ધારવા પ્રમાણે આ જૂના ગોપનું મંદિર કાઠિયાવાડમાં જૂનામાં જૂનું-છઠ્ઠા શતકનું કે તેથી પણ જૂનું મતલબ કે ગ્રંથ કાળનું હોવું જોઈએ.

બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર

બરડાનાં પ્રાચીન સ્થાનોમાં બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર પણ જોવા જેવાં છે, અને બીલેશ્વર તો હજી એક રીતે તીર્થસ્થાન છે. પોરબંદર

જતી ગાડીમાં સખપર સ્ટેશને ઊતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ રથળ જરડાની શરૂઆતમાં જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચઢાવ ચડવો પડતો નથી. તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માર્ગલ કરતાં વધારે દૂર નથી.

બીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ રથળ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ રથળે તપશ્વર્ધા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે, પણ મંદિરની બાંધણી ઊપરથી બીલેશ્વરનું મંદિર હજાર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજ્જ્ઞો માને છે. આસપાસ છેટે છેટે નાના નાના કુંગરાઓની વચ્ચેથી બીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે. આ નદી છે તો ઝરણુ અને એમાં ચોમાસા સિવાય બાઝેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો અને એમાં કહે છે અને મંદિરની સાથે જ બાંધેલો ધાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં દરોન કરે છે.

બીલેશ્વર ગામમાં તો કાંઈ નથી. જે છે તે બીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિશાળ બાંગણું અને ફરતો કાટ છે. આગળ માઢમેડીવાળો દરવાજો છે. જૂના કાળમાં અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સબવિત છે. બીલેશ્વરનું શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ ફાટેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહામહે મંદિર તોડ્યું અને લિંગ ભાંગવા માંડ્યું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહામહેનું લશ્કર ભાગી ગયું. આવી હતકયાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ધણા રથળ માટે પ્રચલિત છે, તેથી આ લિંગ મૂળથી જ આતું અણધાર છે કે પાછળથી તૂટેલું છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ બીલેશ્વરમાં મેળો બરાપ છે જેમાં આસપાસના ધણા લોકો આવે છે.

બીજાં રથળ કીલેશ્વરનું છે. કીલેશ્વરનું મૂળ રથળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી રોકાય અને ખાસ કુંગર ઓળંગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીક જ પણ ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનું મેદાન છે. બીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે. ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના જરડાનું ઊંચામાં ઊંચું

આલપરાનું શિખર દેખાય છે. ત્યારે બીજી તરફ પોરબદરનો દડિયો આવી રહ્યો છે. જે એક તરફ થોડો ખુલ્લો ભાગ છે તે રસ્તે છેક જામનગરથી મોટર ચાલી શકે એવો ૩૦ ગાઉનો રસ્તો જામ સાહેબે બાંધ્યો છે. ચારે તરફ ઊંચા ઊંચાં વાદળાંઓથી ઘેરાયલાં શિખરો વચ્ચે ઝીણી લીટી જેવી દેખાતી ઝરા અને લીલાંછમ આડોથી ખીચોખીચ ભરેલા પડધારાની વચ્ચે નાનું મપાટ મેદાન કુદરતી રીતે રમણીય અને આકર્ષક લાગે છે.

આ સ્થળનો કુદરતી રમણીયતાથી આકર્ષાઈને પ્રાચીન ભક્તિ-ભાવવાળા લોકોએ ત્યાં એક તરફના કુંજરને અડીને કીલેશ્વરી નદીના કાંઠા ઉપર જ એક શિવમંદિર બાંધ્યું હતું. દંતકથા તો એ મંદિરને પાંડવોના વખતનું ગણે છે. અને જામશ્રી રણજીતસિંહે એ મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરી થોડેલી તખ્તીમાં આ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ એ અને એવી બીજી દંતકથાઓમા કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ બીલેશ્વરના મંદિરના કાળનું આ કીલેશ્વર હોય તો પણ જૂનું ગણાય. પણ બીલેશ્વરનું મંદિર અખંડિત ઊભું છે ત્યારે કીલેશ્વરનું મંદિર તો ઘણા વખતથી માવ ખંડેર થઈ ગયેલું. પચાસેક વર્ષ પહેલા જરડાની મુમાફરીએ ગયેલા સદગત પ્રાચુશકર પ્રેમશકર પટ્ટણી લખે છે કે “દેવળ ઘણું પ્રાચીન અને પડી ગયેલું હતું. તેનું મુખ પશ્ચિમ દિશા તરફ હતું. મહાદેવનું લિંગ અપૂર્ણિત જણાતું હતું” હાલમા એ ખંડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી નવું હાલની દેખતું મંદિર જામ સાહેબે બાંધ્યું છે, અને તેમાં નવા લિંગની સ્થાપના કરી છે, અને એમણે જ એની પૂજાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. પણ આ મંદિરથી આ સ્થળની ખ્યાતિ તો પ્રાચીનકાળમા હતી. આ કાળમા તો જામશ્રી રણજીતસિંહજીના ગિરિભવનથી આ સ્થળની ખ્યાતિ ૬ જામ સાહેબે પોતાને અને પોતાના રાજવી પરોણાઓને સુખપૂર્વક રહેવા લાયક સગવડવાળાં મકાનો બાંધ્યાં છે ન્યા એક વખત ૫૦ કુટુંબોનો નેસમાત્ર હતો તે સ્થળે નેસ ઊડી ગયો છે, અને આસપાસ સુંદર બગીચાઓવાળો બગલો અને બીજાં માણસોને ગહેવા માટે પાકાં મકાનો બાંધ્યાં છે.

મંદિરની બાજુમાથી કીલેશ્વરી નદી વહે છે. તેને પાકા નીચે દરવાજાવાળો બંધ બાંધીને એક બાજુ પાણી રાકવાની યોજના કરી

છે. અને આ બંધ જ મંદિરમાં જવા માટે પૂલની ગરજ સારે છે. આ તળીમાં જ એક પાતાળ કૂવો ખોદાવી તેના ઉપર પંપ મૂકી બંગલામાં તથા બગીચામાં નળની યોજના કરી છે. મારા ધારવા, પ્રમાણે વીજ-ળીની તથા જામનગરથી ટેલીફોનની ગોઠવણ પણ કરેલી છે. પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં કુંગરની મધ્યમાં આવેલું આ સ્થાન જોણે જોયું હોય તે આજે જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થાય એમાં નવાઈ નથી. જો કે હમણાં હમણાં જામ સાહેબને આ સ્થળ કરતાં સમાધા વધારે ગમ્યું જણાય છે.

પોરબંદર

પોરબંદર શહેર ધોળા પોરબંદરી પથરાઓથી બાંધેલું હોઈને આખું 'શ્વેત લાગે છે. એ પ્રાચીન સુદામાપુરી છે એમ કહેવાય છે. પોરબંદરના રાણાઓની દોહસો વર્ષથી એ રાજધાની છે એ ઉપર કહ્યું છે. આ શહેરમાં લગભગ ૧૯ હજાર માણસની વસ્તી છે, બહાર કમાણી કરી આવીને મેમણો, બાટિયા, લુહાણા વગેરે પોરબંદરમાં પોરબંદરના જ દૂધ જેવા ધોળા ચૂનાના પથ્થરનાં મોટાં મોટાં મકાનો બાંધે છે. જો કે આ મકાનોમાં વસ્તી લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

સુદામાપુરી તરીકે પોરબંદર પણ તીર્થસ્થાન ગણાય, પરંતુ બાવાઓ સિવાય બીજાઓ તીર્થ તરીકે ત્યાં જાય એ જ નય છે, સુદામાપુરી નામને સાર્યક કરતું એક સુદામાજીનું મંદિર પણ છે. દાહના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થોડાં વર્ષો ઉપર જ થયો છે. બીજાં જૂનાં મંદિરોમાં કેદારનાથનું મુખ્ય છે. આ કેદારનાથને સુદામાજી સાથે લેતાં આવ્યા હતા એમ કહે છે. આ સિવાય બીલેશ્વર મદાદેવનું મંદિર, હિંગળાજ માતાનું મંદિર ગાયત્રી તથા બીજાં નાનાં મંદિરો છે. પણ બધાં આધુનિક છે. માત્ર ખાડીમાં પોરવાઈ માતાના મંદિરનું એક ખંડેર છે, એ જૂનું છે. આ જીર્ણ મંદિર ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનો તર્ક તર્જનો કરે છે. આ પોરવાઈ માતા અને પોરબંદર એક મમયના હોય એ સંભવિત છે, પણ જોઈવાઓએ રાજધાની કરી તે પહેલાં તો ખારવાઓનાં થોડાં મુપડાંવાળું નાનું ગામ હતું.

માધવતીર્થ

પોરબંદરથી ૪૦ માઈલ ઉપર સમુદ્રને કિનારે માધવપુર નામનું બંદર છે, આ માધવતીર્થમાં જહાજો અને શીશુજીનું

મંદિર છે. આ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. સોઢા અને કુંડિનપુર કહે છે, પણ પ્રાચીન કુંડિનપુર વરાડમાં હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. માધવરાય અને રૂકિમણીના મંદિરથી થોડે દૂર મહાદેવનું જૂનું મંદિર છે.

મૂળદ્વારકા

પોરબંદરથી બાર માઈલ ઉપરે દ્વારકા જવાની સડક પાસે મૂળ દ્વારકા નામનું ગામ છે, અહીં ધણાં જૂનાં મંદિરો છે.

કાંટેલા

પોરબંદરથી સાત માઈલ છેટે દરિયાકાંઠા ઉપર દ્વારકાના રસ્તામાં નાનું ગામ છે. ગામની ઉત્તરમાં રેવતીકુંડ છે અને રેવતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. અહીંના મહાકાળેશ્વર મંદિરના ઉછીણું લેખમાં વિ. સં. ૧૩૨૦માં ગુજરાતના રાજા વીરસદેવે નીમેલા સૌરાષ્ટ્રના સામન્તે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમાં રેવતીકુંડ સમરાબ્યાનું તથા ત્યાં નવું મંદિર બંધાવી શિવની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે (જુઓ 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' આ. ર. પા. ૩૫૬). એ ઉપરથી દ્વારકા જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ હતો અને કાંટેલા ગામ લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જૂનું છે એમ જણાય છે.

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

પ્રાચીન આર્યોએ ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, વગેરે દેવો સાથે સૂર્યનાં પણ સ્તોત્રો ગાયાં છે. ઝગ્નેદમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણથી ઊતરતું પણ વિધ્યુ વગેરે યીજી ધણા દેવોથી ચઢિયાતું સ્થાન સૂર્યનું છે. ખરી રીતે તો વિષ્ણુ પણ સૂર્યનું જ એક સ્વરૂપ છે, પણ કાલક્રમે આર્યોની ધર્મરુચિ પલટાતાં સૂર્યનો યીજી અનેક દેવો સાથે વિધ્યુર્મા અન્તર્ભાવ થઈ ગયો અને ભારતકાળમાં શિવ અને વિધ્યુની પૂજા વ્યાપક થઈ જતાં સૂર્ય જીલ્લાર્થ ગયા. માત્ર પ્રાચીન પરંપરાને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણોએ ત્રિકાલમંથ્યા દ્વારા સૂર્યની ઉપાસના જાળવી રાખી. જો કે મંથ્યામાં ઉપયોગમાં આવતા 'ગાયત્રી' વગેરે મંત્રો સુંદર તથા ગભીર અર્થથી ભરેલા છે. પણ હાલના બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગના જીવનમાં આ મંત્રોના યોગ્યતા ઉચ્ચારણ સિવાય સૂર્યપૂજના ચિદ્વસ્તુ કેમ જાણી શકાય તેવું રહ્યું નથી. પણ વચલા કાળમાં ભારતયુગ પછી અને મુસલમાનોના સામ્રાજ્યકાળ પહેલાં, ગ્રીક સમયમાં તથા તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યપૂજા ધણા જોરથી પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં સૂર્યમંદિરોનાં અનેક ખંડેરા શોધખોળ કરનારની નજરે પડે છે.

સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ

કાર્ત્તવ્ય સૂર્યમંદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં અતિશય ટૂંકામાં કહેવાથી મંદિરોનું વર્ણન સમજવું સહેલું પડશે. આદિત્ય, સવિતા, માર્તણ્ડ, મિત્ર, ભાતુ, વગેરે સૂર્યનાં પ્રસિદ્ધ નામો છે. સૂર્ય સાત મોટાવાળો એક ઘોડો જોડેલા કે સાત ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસીને આકાશમાં મુસાફરી કરે છે. એના સારથીનું નામ અરુણ છે. પુરાણમાં અરુણને લંગડો કહ્યો છે. જુનાં વૈદિક

કાળમા છ ઋતુઓના છ આદિયો હતા કોઈ વખત સાત પણ કહ્યા છે પણ પાછળથી વર્ષના બાર મહિના બિપરચી બાર આદિયો થયા સૂર્યદેવ વિશે કેટલીક વૈદિક તથા પૌરાણિક કથાઓ પણ છે, પણ એનો વિસ્તાર અહીં અરથાને છે

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગુજરાતની પૂરી ઝહોજલાબીના વખતમા બધાયેમુ હોવાથી ઉત્તમ પ્રતિનુ છે અને એના ટૂંકા વર્ણનથી એક કાલે ગુજરાતમા (પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા) સૂર્યપૂજનો કેવો પ્રચાર હતો તથા સ્થાપત્ય (Architecture) અને શિલ્પમળા (Sculpture)ની કેટલી ઉન્નતિ થઈ હતી એ બેય વાંતો વાચનારના ખ્યાલમા રહેજે આવી જશે

મોઢેરાપુર

મોઢેરા નામનું એક નાનું ગામકુ વડોદરા રાજ્યમા પાટણથી દક્ષિણે ૧૮ માઈલ ઉપર એક ધાગ ઉપગ આવેલુ છે એની આસપાસ બધો સપાટ પ્રદેશ છે આગળ જતા રૂપેલુ નદીને મળી જતા, પુષ્પાવતી નદી નામથી પ્રખ્યાત એક નાના વોમળાના ડાબા કાંઠા ઉપર ગામ વસ્યુ છે મોઢેરામા હમણા તો યોડા મૂપડાજ દેખાય છે પણ એક કાલે આ સ્થળે કોઈ પ્રખ્યાત રહેર હરો એવા લક્ષણો જોનારને જડે તેમ છે નદીના કાંઠા ઉપગ પશ્ચિમે નીચાણમા જૂના વજનની ઇંટો તથા કોતરેલા પથગઓ-મૂર્તિઓ, ચાલનાઓ વગેરેના અવશેષો, જમીન ઉપગ બધે પથરાએલા દેખાય છે ખામ કરીને નદી પાસેની તથા મહાન સૂર્યમંદિરની આસપાસની જમીન કૃત્રિમ અર્થાત ઇંટોથી બાંધેલી દેખાય છે અને આ ઇંટો પુરાતન પ્રકારની અને અસાધારણ મોટા કદની છે ત્રા દેશમા જૂના કાળમા ધણા મોટા કદની ઇંટો વાપરવાનો રિવાજ હતો

મોઢેરા અથવા મોઢેરાપુર એ મોઢ બ્રાહ્મણોનું મૂળ સ્થાન હતુ અને રામસીતાના લગ્ન પ્રસંગે મોઢ બ્રાહ્મણોને એ કૃષ્ણાર્પણ મળેલુ એવી દતકથા મોઢેરામા ચાલે છે મોઢ બ્રાહ્મણો મોઢે ભાગે મોઢ વાણિયાઓનું ગોરપદુ દરે છે અમદાવાદ તથા ખેડા જિલ્લામા તેઓની મોટી વસ્તી છે સાધારણ રીતે ઘણી યાત્રિઓના નામો મૂળ વતન ઉપરથી પડેલા છે એ રીતે મોઢિંગના વતની તે મોઢ એમ માનીએ તો કાઈ ખોટુ નથી અને જૈનોના મહાન

આચાર્ય હેમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫થી ૧૨૨૯)નાં માળાપ ધંધુકાનાં મોઢ હતાં. એ ઉપરથી એક હજાર વરસ પહેલાં મોઢેરા મોઢું શહેર હોવું જોઈએ, અને ત્યાંના વતનીઓ બીજે જતાં પોતાને મોઢેરાના વતની-મોઢ તરીકે-જાળખાવવા ઇચ્છે એટલું તે પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય છે. મોઢ યાત્રીઓની ઉત્પત્તિની દ્રશ્યકત ગમે તેમ હોય પણ જૂના કાલમાં મોઢેરા સૂર્યપૂજકોનું એક મોઢું-તીર્થ-સ્થાન હતું એટલું તો ચોક્કસ.

આ મોઢું શહેર પહેલવહેલું ક્યારે વસ્યું તથા ઉત્પત્તિ ક્યારે ભાંગી પડ્યું એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી; પણ હાલમાં એની એક વખતની જાહોજલાલીની નિશાની રૂપે એક સૂર્યમંદિરનું ખંડેર તથા એક જીર્ણ તળાવ નજરે પડે છે. ગામની પશ્ચિમે આ તળાવ છે. તળાવ મોઢું છે, અને એક કાલે એની બધી બાજુએ પગથિયાં બાંધેલાં હશે તથા એની ફરતાં કદાચ મંદિરો હશે એમ લાગે છે. પણ આ જીર્ણ તળાવના પગથિયાંના તથા જે મંદિરો એની આસપાસ હશે તેના પથરાઓ પણ ધણા વખત પહેલાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. આ તળાવના ઈશાન ખૂણામાં હિન્દુ બાંધણીની તથા સમાનાન્તરે ૧૮ ચાંબલાઓવાળી એક મસ્જિદ છે. આ મસ્જિદથી જરા આગળ પશ્ચિમમાં જતાં સૂર્યમંદિર દેખાય છે. મંદિરની આગળ એક લંબગોળ કુંડ છે. મંદિરનું સ્થલ પણ સુંદર લાગે છે. આ લગ્ન મંદિર સૂર્યનું હતું એમાં કાંઈ શંકા નથી; અને અત્યારે જીર્ણ ખંડેર જેવી સ્થિતિમાં પણ આવાં ખંડેરામાં ભાગ્યે જ દેખાતી લગ્ન રમણીયતા આ મહાન મંદિરમાં દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન બાંધ-કામના આથી વધારે સુંદર કે આકર્ષક કોઈ અવશેષ નથી. ઝાંસાવાડમાં થાન પાસે એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે, આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં એ એકજ કદાચ આ મોઢેરાના સૂર્યમંદિર સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. આ લગ્ન મંદિરની મૂર્તિઓનાં નાક, કાન ભાંગી નાખીને જ સુસલમાનેને સંતોષ થયો નથી પણ તેઓએ જમીનમાં સુરંગ ખોદી એમાં દારુની કાચણાઓ ભરી મંદિરના સિખરને ઉઘાડી દીધું છે એમ કહેવાય છે.

મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજનો પ્રચાર
વૈદિક સમયમાં આર્યો, ઇન્દ્ર, અગ્નિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા

એ ઉપર કહ્યું છે. ભારતકાલમાં વિષ્ણુ અને શિવમાં બધા વૈદિક દેવો સમાર્પ ગયા એટલે સૂર્યપૂજા કેવળ સંધ્યોપાસનમાં રહી પશુ ઈ. સ. ચોથાપાંચમા શતકમાં આ દેશમાં ફેલાયે વગેરે અનેક પરદેશી જાતિઓ દાખલ થઈ, અને એ વખતે આપણા હોંદુ સમાજનો જીવનપ્રવાહ જીવંતો વહેતો હોવાથી એમાં લગી ગઈ. એ જૂની જોડણી વખતે અહીંના હોંદુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે રિવાજોનો પુષ્કળ વિનિમય થયો, પરિણામે આ પરદેશીઓએ ચાર વર્ષ માંથી પોતાને અનુકૂળ વર્ષ તથા શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મોમાંથી સ્વતંત્ર ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો એથી જોડાઈ અહીંના હોંદુઓએ પરદેશીઓનાં કેટલાંક ધર્મતત્ત્વો સ્વીકાર્યા. સૂર્યપૂજા પણ આ રીતે ચોથાપાંચમા શતકમાં આ દેશમાં દાખલ થઈ જણાય છે. અને વૈદિક કાળમાં સૂર્યપૂજા પોતાનામાં હોવાથી આપણા પૂર્વજોને આ પરદેશીઓની સૂર્યપૂજાના સ્વીકારમાં પરધર્મનો સ્વીકાર નહિ લાગ્યો હોય છતાં સૂર્યપૂજાનું વિદેશીપણુ છુપુ રહેતું નથી.

વરાહમિહિર (ઈ. સ. છઠ્ઠું શતક) કહે છે કે સૂર્યના પૂજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો હોવા જોઈએ ('બૃહત્સંહિતા' ૬૦-૧૯) વળી સૂર્યની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું વર્ણન કરતાં એજ ગ્રન્થકાર કહે છે કે "સૂર્યની મૂર્તિના નાક, કપાળ, જઘા, સાથળ, માલ અને છાતી ઉંચા હોવાં જોઈએ, એનો પહેરવેશ ઉત્તર દેશના રહેવાશી જેવો જોઈએ, છાતી ઉપર માલા, કાનમાં કુડળ અને કેડ ઉપર કંદારો (વિચિત્ર)^૧, સૂર્યની મુખાકૃતિ, સફેદ કમલના ગર્ભ જેવી સુંદર અને ચહેરો હમતો તથા શાંત અને માથે રત્નખચિત મુકુટ, આવી સૂર્યમૂર્તિ બનાવનારને મુખકર નીવડે છે."

‘સૂર્યપૂજારીઓ મગર બ્રાહ્મણો’ તથા ‘સૂર્યમૂર્તિનો પહેરવેશ

૧. આ વિચિત્ર રાખ્દ જરા વિચિત્ર છે. બ્રાહ્મીઆના આબોધ (Auvyao bhoda) રાખ્દને મળતો લાગે છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

૨. સૂર્યના પૂજારી બ્રાહ્મણોનું ‘મગ’ નામ વિચિત્ર છે. એ નામ પરદેશી જેવું ખરી રીતે ધરાની માછ (magi)ને મળતું કે એ ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે. વળી ભિન્નમાલમાં એક જૂના સૂર્યમંદિરનું ખડેર છે. તથા એ ગામમાં આસવાળ વાણિયાના ગેર સેવક નામના બ્રાહ્મણોનાં કેટલાક ઘરો છે. આ લોકોની આકૃતિ જરા વિચિત્ર રીતે જુદી પડે છે. આ લોકો જૂના મગ બ્રાહ્મણોમાંથી

ઉત્તરવાસીઓ જેવો', વગેરે સૂચનાઓ તથા અત્યારે મળી આવતી નૂની સૂર્યમૂર્તિઓના પોંડી સુધી પહોંચતા પરદેશી જોડાઓ સૂર્યપૂજનનું મૂલ્ય પરદેશીપણુ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. 'શિવ, વિષ્ણુ વગેરે બીજા દેવોની મૂર્તિઓના પગમાં જોડા નથી હોતા એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ દેશમાં જે વખતે સૂર્ય મંદિરો ઉભા થતાં દેખાયા છે તે વખતે દુનિયામાં બીજાં પણ સૂર્યપૂજનો જળરો પ્રચાર હતો. ઈ. સ.ના આર-ભમાં ગ્રીસમાં તથા પશ્ચિમમાં સૂર્યપૂજનો બહોળો પ્રચાર હતો. પૅસેનીયસ (ઈ. સ. ૧૭૦) સૂર્યપૂજનાં સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઝારેલીયસે રોમમાં એક બધ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. તથા પાખીરમાં પોતાના સૈનિકાએ ઈ. સ. ૨૭૩માં જમીનદોસ્ત કરેલાં સૂર્યમંદિરનો અશ્વોદ્ધાર કરવાની આ પાદશાહની ધણી ઇચ્છા હતી.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ખામ કરી સૂર્યમંદિરો બિના થવા લાગ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૪૩૭માં રેચમ વણુનારાઓના એક ગણે દશપુર (માળવાનું દર્શોર)માં એક સૂર્યમંદિર બાંધ્યું હતું અને ૪૭૩માં એને સમરાવ્યું હતું આ ગણે લાટથી દશપુર ગયો હતો. (જુઓ દશપુરનો લેખ ઇ. એ. વો. ૧૫, પા. ૧૩૬). કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે ઈ. સ. આઠમા શતકના પહેલા ભાગમાં કાશ્મીરમાં પ્રખ્યાત માર્તંડ (સૂર્ય) મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો ભગ્નાવશેષ હજી જોયો છે; અને પોતાની પ્રાચીન લાલ્લતાની હાયા દેખાડે છે. સાતમા શતકમાં યુવાનચંદ્ર મુલતાનમાં સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનું કહે છે. અને ૧૧મા શતકમાં અલ્ખેરની એ જ મંદિરની નોંધ કરે છે. મુલતાનની સૂર્યમૂર્તિ સોનાની હતી એમ યુવાન-ચંદ્રે લખ્યું છે, જ્યારે અલ્ખેરની કહે છે કે મૂર્તિ ચાકડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઝોઢાડ્યું હતું. એની પૂજા મગ સાલથો કરતા તથા એ રથને સામ્યપુર પાત્રા નામનો મેજો લારાતો એમ અલ્ખેરની કહે

ગતરી આવેલા લાગે છે. જો કે તેઓ હાલમાં વૈષ્ણવ છે પણ પહેલા સૂર્યપૂજક હતા. એઓની ઉત્પત્તિ 'સૂર્યપુરાણ'માં કહી છે એમ તેઓ માને છે. સૂર્ય તથા ભરિધપુરાણમાં આ સેવકોને રાક લોકોના દેશમાંથી ગ્રંથક લઈ આવ્યા તથા તેઓ અગ્નિ તેમજ સૂર્યના પૂજક હતા એમ કહ્યું છે એ યાદ રાખવા જેવું છે. ('ભોગે ગેઝેટીયર', ૧, ભા. ૩ ૧, પા. ૪૬૫.)

છે. (જુઓ સચાઉકૃત 'અલ્બેરોનીઝ ઇન્ડિયા') યુવાનયંગે ક્તોજમાં પણ એક સૂર્યમંદિર હોવાનું કહ્યું છે. કચ્છમાં કંચકોટમાં એક જૂનું સૂર્યમંદિર છે અને સોરઠની દક્ષિણે પ્રાચીન પાસે વિભાલ તથા મોઢેરાના માપનું એક બોળું સૂર્યમંદિર છે. વળી એલાહુરની ભાળની તથા ખંડગિરિની મુકાબોમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધાં ચિન્હો ઈ. સ. ચોથાપાંચમા શતકથી ઈ. સ. અગિયારમા પારમા શતક સુધી સૂર્યમૂળતો આ દેશમાં ધણા પ્રચાર હતો એમ બતાવે છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમય

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા કલાના પ્રકાર ઉપરથી ઈ. સ. ૧૧મા શતકનું-અર્થાત બીમદેવ (ઈ. સ. ૧૦૨૨થી ૧૦૬૬)-ના વખતનું હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૧મા, ૧૨ મા તથા ૧૩ મા શતકમાં સ્થાપત્યકલાનો ધણો વિકાસ થયો હતો. આ શતકમાં ગુજરાત પરમ સમૃદ્ધિથી દીપતું હતું. એના રસિક શ્રીમંતો ધર્મકાર્ય-મંદિરો બંધાવવાં, વાવતળાવો બોદાવવાં, ધર્મ-શાળાઓ બંધાવવી, વગેરે-માં પોતાનું ધન ખરચવા અતિ આતુર હતા. અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમંતોનું ધર્મકાર્ય દીપાવે એવા કાર્ય દક્ષ હતા. ગુજરાતના કારીગરોની કીર્તિ તો જવા પર્યંત પ્રસરી હતી. આરસ ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનું ત્રીણું કોતરકામ કાર્ષ પથ દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે દરીકાર્ષ કરે એવું છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર પણ આ ઉજ્જવલ સમયનું છે અને ઈ. સ. ૧૦૩૨ માં બીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આણુ ઉપર બંધાવેલા ઋષભદેવના મંદિર સાથે સરખાવી જોતાં મોઢેરાનું મંદિર એજ વખતનું હોય એમ જણાય છે. વળી મી. કઝીને આ મંદિરમાંના એક પથરા ઉપર “ વિક્રમ સંવત ૧૦૮૩ ” એ રીતે અક્ષરો કોતરેલા વાંચ્યા હતા. બધી રીતે વિચાર કરતાં આ સૂર્યમંદિર મદમદ ગજનવીએ સોમનાથ તોડ્યું તે પછી બે વર્ષની અંદર ઈ. સ. ૧૦૨૬ માં બંધાયું છે એમ માનવામાં કાર્ષ વાંધો નથી. આણુ ઉપરના વિમળશાના મંદિરનું તથા પાટણની રાણીની વાવનું એ મમકાલોન છે. વિમળશાનું મંદિર અનુ-કૂલ સંયોગોને લીધે ૯૫૦ વર્ષ પછી પણ દજા આબાદ બિબુ છે, એની શોભા આખા દોંદુરતાનની ક્ષાના નમુનારૂપ છે. એની શોભા ઉપરથી આ મોઢેરાનું મંદિર અખંડિત બિબું દરો ત્યારે કેવું જામ્ય લાગતું હશે તે કલ્પી લેવું.

ઉત્તર તરફની દીવાલમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ વાળી એક મોટી જીભી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો કાલકેરવ કહે છે અને દર અડવાડિયે તેલ તથા સિંદૂર ચઢાવે છે. ઘણું ઠરી આ અગ્નિની મૂર્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્રણ પગ એને જ હોવાનો મંભવ છે. પણ આ મૂર્તિ જીપર તેલ અને સિંદૂર એટલાં ચડેલાં છે કે એનું ખરાબર સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી. આ મૂર્તિથી આગળ ખૂણામાં નંદી સાથે શિવ જીભા છે, બીજી પણ સ્ત્રી, પુરુષ તથા નાગદેવોની ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સૌથી મુંદર તથા અતિશય શોભીતો કરેલો ભાગ તો સભામંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામે જ છે. એની વચ્ચે સાંકડો રસ્તો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની જીપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો સભામંડપની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. પણ મંદિરની જીપરનો ધૂમટ પડી ગયેલો હોવાથી તોરણોના પણ ખંડિત કટકા નજરે પડે છે. સભાગૃહના સ્તંભો ખરેખર ઘણા સુંદર દેખાય છે, એના ઉપરનું કાતરકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમાં પેસવાના પૂર્વ દિશાના દ્વાર સામે, સૂર્યકુંડમાં જિતરવાનાં પગથિયાંની જીપર જ બે સ્તંભો જીભા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે ઢગલો ચર્મ તૂટી પડ્યું છે, આ સ્થળે અનેક સુંદર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમાંથી કોઈક જ જીવતા રહ્યા છે. વડનગર, સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિસ્તંભો જેવા જ આ પણ છે.

સભામંડપની પૂર્વમાં હાલમાં રામકુંડ તરીકે ઓળખાતો સૂર્યકુંડ આવેલો છે. સભામંડપથી પાણીનો કોર સુધી પગથિયાં બાંધેલાં છે. આ કુંડ બે કે હાલમાં ઘણો તૂટી ગયો છે પણ મૂળ મંપૂર્ણ કુંડનાં સર્વ લક્ષણોવાળો હતો. આ કુંડમાં જિતરતાં વચ્ચે ગોખોમાં મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે, અને કુંડ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની મામેના મંદિરમાં શેષશાધી ત્રિપ્લુની મૂર્તિ છે. બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક સીતળાજીની તથા એક કમલાસના 'લક્ષ્મીની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચતુરત્રકામ ચૂનો વાપર્યા વગર કરેલું છે. જૂના વખતમાં ઘણાં મકાનો આ રીતે જ બાંધવામાં આવતાં. કુંડનું

પાણી હાલમાં વાપરવા યોગ્ય દેખાતું નથી છતાં કોઈ કોઈ ભાવિકો એમાં નાલા વગર રહેતા નથી સૂર્યના ઘોડાએ ખણવાથી આ કુડ થયો છે એમ દતકયા છે.

મોઢેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે મુખ્ય બગબર પૂર્વ દિશાની સામે હોઈને વસત તથા શરદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આખા સભામંડપને વીધીને બગબર ગર્ભગૃહમાં પડે, સૂર્યના ઊગતા પ્રકાશથી સભામંડપના ચાલણાની મૂર્તિઓ, ગર્ભગૃહના દારની શોભા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે, મધુ એક સાથે ઝગઝગી ઊડતું હશે ત્યારે દેખાવ શુ ભવ્ય લાગતો હશે.

ઈ. સ ૧૮૦૯માં સર્વેયજ્ઞનરણ કર્નન મોનીઅર વીલિયમે મોઢેરાનું આ મંદિર પહેલપહેલુ જોયું ત્યારે એના મોઢામાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળેલા તે એના 'જર્નલ'માં નોંધાયા છે આ ઉદ્ગારો આ મંદિરની રમણીયતાનો ટૂંકમાં સારો ખ્યાલ આપે છે —

“હિંદુ સ્થાપત્યના મેં જોયેના એઠ નમૂનાઓમાંનું એક મોઢેરાનું મંદિર છે જે કે બાધણીમાં એ આજના મંદિરોને ધણી રીતે મળતું છે, પણ એને એટલું બધું શણગારવામાં આવ્યું છે કે આને જોતા આ મંદિરના સ્થાપનારના મનમાં આને માણસની કલાથી બની શકે તેટલું સંપૂર્ણ બનાવવાની વામના કેવી તીવ્ર હશે એ સમજાય છે, ઉપલો બધો ભાગ ચાલનાઓને આધારે રહ્યો છે આ ચાલનાઓ અતિશય સુદર કેાતરકામથી શોભાયમાન કરેલા તથા સૌથી સગમ પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ આ સુધરેલા જમાનામાં પણ શુદ્ધ ગસવૃત્તિની કલ્પના તથા કુશળ કારીગરીપે ગણ્યા એવા છે

આ મંદિરનું અવલોકન કરવામાં અમે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા, પણ એની સુદરતામાં એવી વિવિધતા છે કે એનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે કે એની સામાન્ય રૂપરેખાનો ઝાંખો પણ ખ્યાલ બાધવા માટે અમારી પાસે ફાજલ હતા તેથી નધારે દિવસોની જરૂર હતી ધણી મૂર્તિઓ દેવદેવીની પૌગણિક કથાઓનું ચિત્ર ગૂં કરે છે આખા મંદિરની બહારની બાજુ ૧૮ ઇંચ પહોળો એક પટ્ટો પુગ્યો સ્ત્રીઓ, ઘોડાઓ અને બીજા જનારોના જુડે જુડે સ્થિતિમાં પ્રતરેલા આકારોદ્વાગ કોઈ પૌગણિક કથાનું મમત્ર ચિત્ર દેખાડે છે અને જમીન ઉપરથી પીંડની શરૂઆતમાં જ મકાનની પીંડને પોતાના અવયવોથી આધાર આપત્તી એક આખી દાથીઓની હાર છે ”

ઉપસંહાર

આવું ભવ્ય અને સુંદર સૂર્યમંદિર પાટણ પડ્યા પછી અને ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી એમને જ હાથે લાંચું હશે. અને પછી 'એ અરસામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માંડતાં ફરી એકવાર સૂર્યનો વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થતાં સૂર્યની લુદી પૂજા નીકળી ગઈ એટલે પાછલા કાળમાં નવાં સૂર્યમંદિરો થયાં નથી કે જૂનાનાં કુર્ષોદ્ધાર થયાં નથી (આ અન્તર્ભાવસૂચક સૂર્યનારાયણનું મંદિર સોમનાથ પાટણમાં છે).

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલનાં બીજાં મંદિરો જોતાં એક કાળે આપણા જ પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલી ક્ષત્રીની ઉન્નત સ્થિતિ, હાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાળની સર્વલક્ષકતા યાદ આવ્યા વગર રહેતાં નથી.

ખેડપ્રજ્ઞા

પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ હિંદુ ધર્મમાં મોટા દેવ છે. વૈદિક મંત્રોમાં અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ, મિત્ર વગેરે દેવોનાં સ્તોત્રો જ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની પૂજા નથી. 'ઋક્મંદાતા'માં વિષ્ણુ દેવતા પર થોડા મંત્રો છે પણ ત્યાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ચોખ્ખું દેખાય છે. અને સૂર્યદેવ પણ 'ઋગ્વેદ'માં અગ્નિ અને ઇંદ્ર કરતાં ગૌણ દેવ છે. રુદ્રને તો વેદમાં અનાર્યોના અને જંગલોના દેવ કહ્યા છે, પણ 'યજુર્વેદ'માં રુદ્રનું મહત્ત્વ વધું દેખાય છે. જો કે રુદ્રનું રૌદ્ર રૂપ જમસ્તે રત્નમન્યવે વગેરે મંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એવા રુદ્રને માનનારા લોકોની મંખ્યા ધીમે ધીમે વધી હશે ખરી. બ્રહ્માનું મૂળ કદાચ વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં વધારે વૈદિક લાગે છે. બ્રહ્મ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં 'મત્ર' 'સ્તુતિ' જેવા અર્થમાં ઋચાઓમાં વપરાયો છે. અને તે મંત્રોના પતિ-વ્રજ્ઞણસ્પતિ નામના એક અગ્નિ સૂર્ય કરતાં વધારે અમૂર્ત દેવની કલ્પના વેદમાં મળે છે. તેમજ પ્રજાપતિ અને દ્વિરણ્યગર્ભ નામના બે દેવોનાં નામ વેદના પાછલા યરમાં મળે છે. ઉપનિષદોમાં મૂળ મત્રવાચક બ્રહ્મશબ્દ પરમતત્ત્વવાચક થઈ ગયો. પણ બ્રહ્મમાથી પુલિંગ બ્રહ્મા શબ્દ થયો તે દેવવાચક તરીકે કવચિત્ વપરાયો છે. બીજી તરફથી બ્રહ્મણ-કાળમાં વિષ્ણુનું સ્થાન જેમ ધીમે ધીમે ઊંચુ આવ્યું છે તેમ જ પ્રજાપતિનું સ્થાન પણ ઊંચુ આવ્યું. તે ત્રીસ દેવોમાં ઇંદ્ર અને પ્રજા-પતિ શ્રેષ્ઠ અને કયાંક તો પ્રજાપતિ તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવાં વચનો બ્રહ્મણોમાં મળે છે.

દ્વંકામાં બ્રહ્મણ યુગના અંતમાં-ભારતયુગના આરંભમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રણે દેવો વૈદિક અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણને દાખી દઈને ઉપર આવે છે. જે વખતે સમાજના શ્રેષ્ઠ વિચારકો ઔપનિષદ બ્રહ્માત્મકપનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે હિંદુસમાજના સામાન્ય

લોકો આ ત્રિમૂર્તિને પૂજતા હતા એ કે સવિસ્તર વિચાર કરવાની અહીં જગ્યા નથી પણ અહાનું સ્વરૂપ ઉપર ગણાવેય અક્ષયુરપતિ, પ્રજાપતિ અને દિગ્વ્યગર્ભ ત્રણેયની ભાવનાઓ એકઠી ચર્મને બધાયુ લાગે છે, અને આ ત્રણે દેવોની અતર્ગત અમર્તતા અહાને પણ વળગી રહી છે વિષ્ણુ અને શિવ કૃતા અહા વધારે અમર્ત દેવ છે

દિગ્વ્યગર્ભ શબ્દમા જ તેજોમય સૂર્યનો અર્થ ગણો છે સૂર્યને દેવત્વ આપવા, સજ્જ કરવા દિગ્વ્યગર્ભ શબ્દ યોગ્યો છે, પણ એનું સૂર્યત્વ ઠંકાતુ નથી વૈદિક શબ્દો તો પાગર્શક છે પૌગણિક અહામા પણ દિગ્વ્યગર્ભનું સૂર્યત્વ બિતરી આવ્યું છે

દિગ્વ્યગર્ભ. સમર્તતાયે

ભૂતસ્ય જાત પતિરેક જાસીત્ ।

સ દાધાર વૃષિર્વો ચામુત્તમા

કર્મ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥

એ પ્રસિદ્ધ મતથી શરૂ થતા ‘અહસહિતા’ના દસમા મંડળના સૂક્તમા દિગ્વ્યગર્ભને પ્રજાપતિ શબ્દથી મનોધન કરેલું મળે છે

આ અહા અથવા પ્રજાપતિનું વ્યક્તિત્વ તો પૌગણિક કથાઓથી ખીલ્યું છે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમા વિષ્ણુ મત્વગુણયુક્ત અને જગતની સ્થિતિ જાળવનાર રૂઢ તમોગુણયુક્ત અને જગતનો પ્રવય કરનાર અને અહા રજોગુણયુક્ત તથા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે અહા ચતુર્મુખ છે, સૃષ્ટિ પેઠે વેગે પણ અહાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે અહામાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તે પુરાણોમા વિસ્તારથી કહેલું છે, પણ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી

મહાભારતકાળમા જ વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા જોરમા આવતી ગઈ અને અહાની પૂજાની લોકપ્રિયતા ઘટતી ગઈ કદાચ સક્રિય પૂજામા પણ અહાપૂજનો અન્તર્ભાવ થયો હોય મને તેમ હોય પણ વિષ્ણુ, શિવ અને સક્રિયના મોટા માર્ગો આ દેશમા ઘણા કાળથી ચાલે છે, ત્યારે અહાનો કોઈ માર્ગ ચાલતો નથી પણ પ્રાચીન અહાભક્તિના ચિહ્નરૂપે આ અહાનું આખા ભારતમા એક તીર્થ અત્યારે બિલુ છે, પુષ્કરજીવ પણ ગુજરાતેય એક અહાનું તીર્થ રાખ્યું છે અને તેનું નામ છે અહસહા

અમદાવાદથી પ્રાતીજ સાધનમા ખેડઅહા જવાય છે આ સાધનમા અમદાવાદથી ૪૪ માઈલ ઉપર પ્રાતીજ રેલેશન છે. પ્રાતીજથી

છએક ગાઉ ઉપર ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોના ધૃષ્ટ દેવ કોટપર્ક લગવાનું સ્થાન છે. આ સ્થાન વિઝાપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે, અને વિઝાપુરથી પણ ત્યાં જવાય છે. અહીં મંદિરમાં કોટપર્ક લગવાનની ગૌરગની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, પાસે ત્રિકમરાયજીની અને ધનસ્વામીજીની મૂર્તિઓ તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે. આ સ્થાન ધોરાણિક પ્રકારનું હોવા છતાં અહીં પૂજા થીવલ્લભ ગંપ્રદાયને અનુસરીને થાય છે. અહીં ખડાત ગામ છે, તે ઉપરથી ખડાયતા નામ પડેલું. અહીં ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોની કુળદેવીઓ છે. આ કુળદેવીઓનાં જુદાં જુદાં નામથી ખડાયતા શાંતિના પેઠા વિભાગોનાં નામો પડેલાં છે. મોઢ વાણિયાઓના જેમ મોઢ બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે, તેમ ખડાયતા વાણિયાના ખડાયતા બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે. વળી જેમ મોઢેરા ગામથી નીકળેલા વાણિયા તે મોઢ વાણિયા અને મોઢેરાથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો તે મોઢ બ્રાહ્મણો તેમજ ખડાયતા વાણિયા અને બ્રાહ્મણો પણ આ ખડાત ગામના મૂળ રહેવાશી હોવા જોઈએ. અને મોઢેરા પેઠે આ ખડાત પણ જૂના વખતમાં મોઢું શહેર હોવું જોઈએ. આસપાસનાં ખંડેરા જોતાં એમ જ જણાય છે. ખડાયતા-વાણિયાઓ અને બ્રાહ્મણો કોટપર્કની યાત્રા કરવા આવે છે.

વળી પ્રાંતીજથી આગળ તળોદ પછી દિંમતનગર, ઈડર, વડાલી અને છેવટ ખેડબ્રહ્માનું સ્ટેશન આવે છે. અમદાવાદથી ખેડબ્રહ્માનું સ્થાન ૮૯ માઈલ છે. તે દરમિયાન કે દિરણાક્ષી નદીના કાંઠે છે. અહીં એક મંદિરમાં બ્રહ્માની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. મંદિરની પાસે એક કુંડ છે. આ જગ્યાએ પહેલાં બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ સ્થળ માટે જે થોડી દત્તકથાઓ સ્થલમાહાત્મ્યમાં મળે છે, તે જૂની નથી જણાતી. જો કે ખેડબ્રહ્માની આસપાસમાંથી જૂની મૂર્તિઓ મળે છે. અહીં મહાશિવરાત્રી ઉપર પદર દિવસ મેળો ભરાય છે. ખેડબ્રહ્મા પાસે દિરણાક્ષી, કામંબી અને ભીમાદી નામની નદીઓનો સંગમ થાય છે. નદી જિતરી સામે કાંઠે ભૃગુઆશ્રમ છે અને બ્રહ્માના મંદિરથી અર્ધા માઈલ ઉપર અંબાજી માતાનું મંદિર છે, ત્યાં ધર્મશાળા છે અને પાસે માનસરોવર છે.

ખેડબ્રહ્માથી દોઢ ગાઉ ઉપર ચામુંડાદેવીનું મંદિર છે, પાસેજ તળાવ છે અને એથી દોઢેક ગાઉ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

શામળાજી

ખેડબજારથી શામળાજી જવાય છે. અથવા તળોદ રોડનં
જિતરી મોડામાથી પણ જવાય છે. મોડામાથી ૧૮ માઈલ ઉપર મેશા
નદીને કાંઠે બીલોડા ગામ પાસે શામળાજીનું સ્થાન છે. આ સ્થાન
ઈડર સંસ્થાનનાં જોવાયેલ સ્થાનોમાંનું એક છે. મહીકાંઠા અને મેવા-
ડની સરહદ ઉપર શામળાજીનું સ્થાન છે. શામળાજી એ દયા અને
નીમા વાણિયાના ઇષ્ટદેવ છે. અહીં ખીજું કંઈ નથી. તીર્થસ્થાનને
અંગે મોએક માણસનો વસ્તી દશે. પણ આસપાસનાં ખડેરા જોતાં
એક કાળે આ મોટું તીર્થસ્થાન હશે એમ લાગે છે. સ્થળ ઝાડીવાળું
અને રમણીય છે. અત્યારે મુખ્ય મંદિર શામળાજીનું મનાય છે. આ
મંદિર ૪૦૦ વર્ષનું જૂનું છે એમ 'ગેઝેટિયર'માં કહ્યું છે (વળી જુઓ
'એન્ટીક્વેરિઅન રીમેઈન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી,' ઇ. ૮,
પા. ૨૩૨.). પણ કદાચ વધારે જૂનું હોય. શ્રી હમાનદાર ખારમા
શતકનું કહે છે. પુરાણમાં આ નીર્યની નોંધ છે ('પદ્મપુરાણ',
સૃષ્ટિ ખડ, અ. ૧૧). મંદિર બે માળનું છે ગર્ભ ગૃહ ઉપર શિખર
છે અને મડખના થાંભલાઓ ઉપર અને બીજે પણ પુષ્કળ કોતર-
કામ છે. મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કોટના દરવાજા આગળ બે
બાજુ બે મોટા હાથીઓ બેઠા છે.

ઈડર સંસ્થાનના વિદ્યાધિકારી શ્રી. પદ્મરીનાથ હમાનદારે ઇડર
સંસ્થાનના પ્રાચીન અવશેષોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે અને એમણે
વીરભદ્ર, શિવ, બીલડી વેષમાં પાર્વતીજી, પાર્વતી અને બાળ ગણેશ
વગેરેની સુંદર મૂર્તિઓ ઇડર સંસ્થાનનાં જૂનાં સ્થાનોમાંથી શોધી

૧ જુઓ 'ઈડર સંસ્થાનના પુરાતન સમયના અવશેષો અને તેનું મહત્વ'
નામનો અમદાવાદના ખારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં આપેલો થી.
હમાનદારનો નિર્બંધ.

કાઠી છે. એમના મત પ્રમાણે શામળાજીનાં મંદિરોમાં હરિશ્ચન્દ્રનું મંદિર જૂનામાં જૂનું છે.

ઈડર સંસ્થાનના રૌડા ગામમાં એક સૂર્યમંદિર, જે ત્રણ શિવ-મંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર અને એક શક્તિનું મંદિર એટલાં જૂનાં રયાનો છે.

જૈનો આ મંદિર જૈન મતનું છે એમ કહે છે. અને મંદિરનો જૂના ભાગ ઉપરની કારીગીરી જૈનોના હોવાને ટેકા આપે છે એમ 'મહીકાંઠા ગેઝીટીઅર'ના લેખકો કહે છે. મંદિરમાં જે ઉત્કાર્ણ લેખો છે. એમાંના ઉપલા માળના લેખમાં ઈ. સ. ૬૪ તથા ઈ. સ. ૧૦૨ની સાલો છે. પણ એ લેખના અક્ષરો એ વખતના નથી.

બીજો લેખ મંદિરના દરવાજામાં ત્રાંખા ઉપર છે, એમાં ઈ. સ. ૧૭૬૨માં થયેલા જીર્ણોદ્ધારની નોંધ છે. આ જે લેખો ઉપરથી આ મંદિર શામળાજી એટલે કૃષ્ણભગવાનનું નહિ પણ ગદાધર એટલે બળદેવજીનું જણાય છે. છતાં અત્યારે શામળાજીનું કેમ કહેવાય છે અને હાલની કૃષ્ણની મૂર્તિ ક્યાંથી આવી? આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અનેક જૂનાં મંદિરોનાં ખંડેરો છે તેમાંનાં ત્રણ જોવા જેવાં છે. એક જૂનું શામળાજીનું છે એ જૂનું કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ મુખ્ય મંદિર જેટલું જૂનું નથી; આ સ્થિતિ ઉપરથી તર્ક એવો થાય છે કે મુખ્ય મંદિર મૂળ જૈન સ્થાન હશે, પછી ત્યાં વૈષ્ણવોનું જોર થતાં મુખ્ય મંદિર ગદાધરજીનું મંદિર બન્યું અને પડખેનું બીજું કૃષ્ણનું-શામળાજીનું થયું પાછળથી કૃષ્ણનું મંદિર જીર્ણ થઈ જતાં એમાંની મૂર્તિ ગદાધરજીની મંદિરમાં પધરાવી હોય એ સંભવિત છે. આ એક કલ્પના છે, ખરેખર શું બન્યું હશે એ કહેવાતું નથી.

બીજાં જે મંદિરોમાં એક સોમનારાયજીનું છે. આ મંદિરનો બાંધણી અને એની સ્થાપત્યકળા જોવા યોગ્ય છે અને બાંધણી ઉપરથી આ પ્રદેશનું સૌથી જૂનું મંદિર આ હોવાનો સંભવ લાગે છે. ઈ. મ. બારમાતેરમાં શતકમાં પશ્ચિમ હિંદમાં આ જાતના નારાયણ, ગોગ્ગાનારાયણ, વીરનારાયણ વગેરે નામથી વિષ્ણુનાં તથા બલદેવનાં મંદિરો બધાંયો હોવાના પુરાવા મળે છે. (જુઓ 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', આ. ૨, પા. ૩૫૪-૩૫૫) એટલે આ સ્થળે

પહેલું મંદિર સોમનારાયણનું બારમાતેરમા સતકમાં ઈડર પરમારોના હાથમાં હતું એ વખતે, બંધાયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત અહીં એક મહાદેવનું મંદિર છે તે બોયરામાં છે આ સિવાય બાકી બધાં તદ્દન ખંડેરા છે. મુખ્ય મંદિર પાસે મેશા નદીમાં મોટો ઘૂનો છે તેમાં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ ને રાજ નહાવાથી ભૂતનો વળગાડ હોય તો છૂટી જાય એમ મનાય છે.

કાર્તિક શુદ્ધ પૂનમે આ રથે મોટો મેળો ભરાય છે.

ઈડર

અહીં ઈડર વિશે થોડી દફાકત અસ્થાને નહિ મળ્યા. ઈડર મંથાન મહીકાંઠા એજન્સીનું એક મુખ્ય રાજપૂત મંથાન છે. એની ઉત્તરમાં શીરોહી અને ઉદેપુરની હદ છે, પૂર્વમાં કુંભરપુરની અને દક્ષિણમાં તથા પશ્ચિમમાં મુંબઈ ઈલાકાની અને ગાયકવાડની હદ છે. દક્ષિણપશ્ચિમમાં થોડો પ્રદેશ સપાટ અને રેતાળ છે પણ બાકીનો પ્રદેશ કુંભરાળ અને ઝાડીઓથી ભરેલો છે. ઈડર સંસ્થાન-માંથી ચાર નદીઓ સાબરમતી, હાથમતી, મેશા, અને વાતક પસાર થાય છે. ભાટોની દંતકથા પ્રમાણે ઈડર સંસ્થાનની સ્થાપના ગુહિસો-તોએ કરી છે. ગુહિસોતો પહેલાં ઈડરના ધણી હતા અને ત્યાંથી મેવાડ ગયા એમ મનાય છે, ગુહિસોતો ગયા પછી ઈડરમાં બીસોની સત્તા થઈ. ખરી રીતે આ પ્રદેશમાં કાળી અને બીસોની વરતી ધણી છે અને જૂના કાળમાં બીસોની જ સત્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે. બીસોના હાથમાંથી પરમારોએ ઈડર લીધું. ઇ. સ. ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦સુધી પરમારોની મત્તા રહી. પરમારોએ બીજે પણ વૈષ્ણવ મંદિરો જોનાં કર્યાં છે એ જોતાં સામળાણનું સ્થાન-મૂળ કદાચ સોમ-નારાયણનું મંદિર—પરમારોના પાછલા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો એ સંભવ છે.

હેલ્લા પરમાર અમરસિંહે મરતી વખતે પોતાના પ્રીતિપાત હાર્યાસોદ નામના કાળીના હાથમાં રાજ્યની લગભગ સોપેલી અને એની પછી એનો પુત્ર સામળિયો સોડ ગાદીએ બેઠો. આ કાળી રાજ્ય બહુ જુલમી હતો એટલે એની વિરુદ્ધ એના મંત્રીઓએ કાવતરું કરીને સામેરાના રાવ સોનંબને બોલાવ્યા અને આ રાવને હાથે સામળિયો સોડ મરાયો. આ બનાવ ક્યારે બન્યો તેની ચોક્કસ

તારીખ મળતી નથી. પણ મને એક કલ્પના આવે છે. આ શામળિયાએ કોઈ મંદિર શામળાંશના સ્થાનમાં બંધાવ્યું હોય અને ત્યારથી એ સ્થાન શામળિયાંશને નામે ઓળખાયું હોય એમ તો નહિ બન્યું હોય? પછી શામળિયાનો બીજો અર્થ ન બેસવાથી લોકોએ કૃષ્ણનો અર્થ કર્યો. આ રાવની બાર પેઢીએ ઈડરમાં રાજ્ય કર્યું એમ કહે છે અને એ વંશના છેલ્લા જગન્નાથને ગુજરાતના સૂબા મુરાદખાને ઈ. સ. ૧૬૫૬માં માર્યો. અને ઈડરની હકૂમત દેશાઈને સોંપી. પછી ઈ. સ. ૧૭૨૮માં જોધપુરના આનંદસિંહ અને રાયસિંહ નામના બે રાઠોડ ભાયાતોએ ઈડરનો કબજો લીધો અને ત્યાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ દેશાઈની ખટપટથી ગાયકવાડે તથા પેશ્વાએ ઈડરના સૂબા રાઠોડોને સુબે બેસવા ન દીધા. છેવટ બ્રિટિશ રાજ્યે ઈ. સ. ૧૮૪૮માં ઈડરને થાણે પાડ્યું. અત્યારના ઈડરના રાજા આ રાઠોડ વંશના છે.

ઈડર સંસ્થાનમાં અત્યારે પોણા બે લાખ જેટલી વસ્તી હશે અને ૮૮૪ ગામ છે.

જૈન તીર્થો

ખાવીશામા તીર્થકર નેમિનાથ ભગવાન દૃષ્ટ્યના પિત્રાર્થ લાઈ દતા, અને દારકામાં રહેતા દતા અને ત્યાગ કરીને ગિરનારમાં જઈને રહેલા એમ જૈન દંતકથા કહે છે. આ ગિરનારને જૈનો નેમિનાથ ભગવાનના સ્થાન તરીકે પવિત્ર માને છે. આ ઇતિહાસના કાળ પહેલાની વાત છે; પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં કે તે પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું કાંઈ જોર જણાતું નથી. વલ્લભી ને વર્ધમાન સાથે જે કેટલાક જોડે છે તે અત્યંત મૂલક છે. મદાવીર ભગવાને મગધની આસપાસ જ પરિવ્રજ્યા કરી છે. આ તરફ પશ્ચિમમાં આવ્યા જ નથી; પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલાખીમ્ન શતકમાં ઉડિયામાં ને મધુરામાં જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે. તે પછી દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રમરતો પ્રમરતો જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે જ વલ્લભી સમયમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં જોરમાં આવ્યો જણાય છે. વલ્લભી સમયમાં જૈન ધર્મની કોઈ ગુફાઓ કાઠિયાવાડના દુગરાઓમાં ખોદાઈ હોય કે ક્યાંક લોકડાનાં મંદિરો બિર્લા થયાં હોય તો એ મંલવિત છે પણ અત્યારે જે નિશાનીઓ મળે છે તે બધી ચાલુક્ય રાજ્યકાળની મળે છે.

આવડા વંશનો મૂળ પુરુષ વનરાજ જૈન યતિનો આશ્રિત હતો એમ જૈનપ્રબંધો કહે છે. પણ આવડાઓનું રાજ્ય ધણું નાનું હતું આવડા વંશનો વિશ્વસનીય વીગતવાર ઇતિહાસ પણ મળતો નથી. અને એ નાના રાજ્યના હાકરડાઓના બળથી જૈનો ઝાડું કરી ચક્રવા હોય એ સંભવિત નથી. પણ સોલકીઓના સમૃદ્ધ અને બળવાન રાજ્યની ડાયામાં જૈનોનું ધીમે ધીમે જોર ધણું વધ્યું, અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અસંખ્ય જૈન ધર્મસ્થાનો બિર્લા થયાં. પર્વતો તો બધા જૈનોએ જ કબજે કર્યા છે. આણુ, ગિરનાર, શેત્રુંજી ન્યાં જુઓ ત્યાં જૈન ધર્મનું પ્રાણસ્થ દર્શાવતાં પર્વતની શોભામાં વધારો કરે એવાં સંખ્યાબંધ જૈન દેવળો બિર્લા છે.

આણુ : અર્બુદગિરિ

અા : જમાનામાં આણુનો પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો નથી. પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે. માટે એને ગુજરાતનું તીર્થ ગણવામાં વાધો નથી લાગતો.

જૂના વખતમાં અંબાજી આગળથી દુગરાળ ચડઊતર રસ્તા ઉપરથી આણુ ઉપર જવાનું એ ચઢાવ મુશ્કેલ પણ રળિયામણું હતો. આણુ ઉપર જવાના બીજા પણ માર્ગો છે. પરંતુ આ વીસમી સદીમાં એ પુરાણા રસ્તાઓનો કોણ ઉપયોગ કરે ? હવે તો અંબાજીથી આણુ ઉપર જવા ઇચ્છનાર પાછો આણુ રોડ સ્ટેશને આવી મોટરમાં આણુ ઉપર બેસે છે.

આણુ અરવલ્લી પર્વતનો જ એક ભાગ છે. તેનું શિખર લગભગ ૧૪ માર્ઝલ લાંબુ અને ૨ થી ૪ માર્ઝલ પહોળું અને સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ ચાર હજાર ફીટ ઊંચું છે. આ પહાડ આસપાસની ઘાટી વાસની ઝાડી અને પર્વતમાંથી વહેતા ઝરણાંઓને લીધે અતિશય શોભાયમાન લાગે છે; સાથે ઝાડીઓમાં કવચિત્ જંગલી પ્રાણીઓ મળી જવાથી ભયંકર પણ લાગે છે.

આવા રમણીય પણ સામાન્ય માણસોને ભયંકર લાગે એવા પર્વત પ્રદેશો, જૂના વખતમાં તપસ્વીઓને ખાસ પસંદ આપતા. આણુ પણ વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમસ્થાન તરીકે પહેલાં તીર્થરૂપ મનાવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. દનકથા એવી છે કે વસિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુડમાંથી પરમાર રજપૂતોનો મૂળ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પરમારો પોતાને અગ્નિકુળના કહેવરાવે છે. આ દંત-કથાને અનુસરી પોતાના મૂળ પુરુષ વસિષ્ઠનું સ્થાન પોતાના રાજ્યમાં પરમારોએ સ્થાપ્યું છે. પરમારવંશનો પ્રાચીન પૌરાણિક સૂર્યવંશ

અને અદવશમાં સમાસ ન હોવાથી અગ્નિવશ શોધાયો જણાય છે વિ. મ. નરમાદ્યમાં શતકમાં પગમારો જોગમાં આવ્યા છે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીર પુરુષની અને ધાગના પરમાગ ગજવશના મૂલ્ય પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વિશે જે અવિશ્વનીય દંત-કથાઓ છે તે પૂરે વસ આપી શકતો નથી જરી ગીતે મસ્કૃત સાદિત્વમાં, ઇતિદાસમાં અને હવે ગુજગતી માદિત્વમાં પણ પ્રમિદ્ધ 'પૃથ્વીનદન' મુજના નીચળ પૂર્વજ ઉપેન્દ્ર અથવા મૃધ્યુગને ઈ સ ૮૫૦-૮૭૫માં ધાગનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે આ ઉપેન્દ્ર અદ્રાવતી કે અચળગદથી આવેલા હોવો જોઈએ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ "ધી અર્બો દિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા," આવૃત્તિ ૩૭, પા ૩૬૫) પણ દંતમ્થાનુમાર ગજમરગદથી એક સાખા ધાર ગઈ હોવાનો વધારે મહત્વ છે આ આશુના પરમાગ રાજ્યોની ગજધાની અદ્રાવતી આશુની તળટીથી લગભગ બાર માર્મલ અને અગાજ તથા તારગાની ટેકરીથી એકદોઢ માર્મલ દૂર હતી આજે જગતોની વચ્ચે એ શહેરના ખડેરા જોવામાં આવે છે સુંદર બાધેલી વાવો અને ચારે તરફ ધાટ બાધેલા તળાવો પુગઈ ગયા છે તેના દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે અને ખડેરામાંથી આરસપદ્મો બીપડી ગયા છે એક મેદાનમાં જે વીખરાયેલા અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી અદ્રાવતી શહેરનો વિસ્તાર સારી પેઠે હશે એમ લાગે છે જ્યારે મુરોપીઅન લોકોના જોામાં એ જગ્યા પહેલીવાર આવી ત્યારે આરસપદ્મોની મુદર ઇમારતોના વીસ મકાનોના ખડેરા હજી બીજા હતા, અને એ ખડેરા જોતા એક કાળે આ શહેર અત્યંત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતું હતું આ અદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમાર કોણ હતા અને કયાથી આવ્યા એ વિશે કશી કલ્પનાઓ સાહે છે આશુ ઉપગના વિમળસાહના મદિગના લેખમાં લખ્યું ॥ કે ધૂમરાજનો પુત્ર ધધુક, ગુજગતના રાજા પહેલા બીમદેવના વખતમાં અદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો એણે શરૂઆતમાં બીમનું ઉપરીપણું કબૂલ રાખ્યું હશે પણ પછી પોતાના કુળના શ્રેષ્ઠ રાજા, સરસ્વતીના પ્રીતિપાત્ર ભોજની સાથે એ મળી ગયો આથી માળવાના હમેશના હરીફ, માળવા સાથે પેઢી દર પેઢી લડનાર, ગુજરાતના રાજા બીમદેવે અદ્રાવતીના ગજને વશ કરવા પોતાના મંત્રી વિમળસાહને મોકલ્યો અને પાછળથી અદ્રાવતીના

રાજ્યને હંમેશા વચ રાખવા વિમળશાહને એ પ્રદેશનો દંડનાયક નીમ્યો. વિમળશાહે અચળગઢમાં જ રહેવાનું રાખ્યું અને દેલવાડામાં જૈન મંદિરોની અદ્વૃશ્વત સૃષ્ટિ જિભી કરી.

આણુની આ જમાનામાં જૈન મંદિરોને લીધે જૈનોમાં પ્રમિદ્ધિ હશે પણ લોકમાં વધારે ખ્યાતિ તો હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે છે. જયપુર, ભરતપુર, લોંગડી વગેરે અનેક ગામડાઓ આણુ ઉપર બંગલાઓ બાંધ્યા છે. સરકારી અમલદારો ગારે મગલાઓ અને લશ્કરી છાવણી પણ છે. રજપુતાનાના એજન્ટનું આ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. છેવટે જૈનો અને પાલીતાણા ફરજાર વચ્ચેના કબિયાની દલીલો કાઢ્યાવાડના એજન્ટ વોટસન માહેએ આણુ ઉપર બેઠા બેઠા સાંભળીને એ સ્થાનને જાણે ચઢાચું હતું. કાઢ્યાવાડની લાખતદારી સંબંધી ચર્ચા કરવા પણ એ જ વોટ્સનના પ્રમુખપદ નીચે રાજ્યોની સભા આણુ ઉપર જ મળી હતી.

આણુ રોડથી આણુ જવાને જૂને ગ્ગતે માનપુર મૂકીને આગળ જતાં હુધીકેશનું મંદિર આવે છે મધુગથી દ્વારકા જતાં શ્રીકૃષ્ણ અહીં રાત રહ્યા હતા એમ ઠહેવાય છે મંદિર પામે બે કુડ છે થોડે દૂર અંબરીય રાજ્યનો આશ્રમ છે આ જૂનો ગસ્તો હોડી દર્શ નવે રસ્તે જતાં એક તળાવ આવે છે, જ્યાંથી ચડાવ શરૂ થાય છે ઠીક ચઢ્યા પછી મૂર્ધકુડ અને કૅલેન્ધર મહાદેવ આવે છે. અહીંથી ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એક બાણુ નીચે 'જિતગવાના પગથિયાં' આવે છે. નીચે જિતરતા ગોમુખકુડ અને વસિષ્ઠનું મંદિર દેખાય છે. મંદિરમાં વસિષ્ઠની અરૂંધતીની તથા રામલક્ષ્મણની મૂર્તિઓ છે અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાંત પગથિયા જિતરતા ગોતમના આશ્રમે જવાય છે વસિષ્ઠ આશ્રમ આગળ બળેવે મેળો ભગાય છે.

દેલવાડાના જૈન મંદિરોનું વર્ણન બાકી રાખી આણુ ઉપરનાં બીજાં સ્થાનો ઉપર જિડતી નજર નાખી લેવી એ ઠીક છે.

દેલવાડામાં 'કુવારીકન્યા' અને 'રસિવાનાલમ'નું જીર્ણ મંદિર છે. અને તેની પાસે શેષશાવી વિષ્ણુ તથા મહાદેવના જીર્ણ મંદિરો છે આ સ્થળથી થોડે દૂર પંચુતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, પિંડારતીર્થ અને પાપ-કેશ્વર, તથા ચરેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન ચાય છે.

દેવવાડાની પાસે ઝોરીઆ કરીને ગામ છે ત્યાં કનખલ તીર્થ છે. અહીં જૈનોના મહાવીરસ્વામીના દેવળ પાસે ચક્રેશ્વર મહાદેવનું પશુ મંદિર છે. આપાઢી અગિયારસે અહીં મેળો ભરાય છે.

ઝોરીઆથી થોડે દૂર નવધર્મ ગામ પાસે નાગતીર્થ છે. અને નાગપંચમીએ ત્યાં મેળો ભરાય છે. ઝોરીઆથી શુરુ દત્તાત્રેયના રથાન તરફ જતાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું રથાન તથા કેદારકુંડ આવે છે. શુરુ દત્તાત્રેયના રથાનનો રસ્તો વિકટ છે. આ રથાન એક ટેકરી ઉપર છે. ઉપર દત્તાત્રેયનાં પગલાં છે. જિરનાર ઉપર પશુ આ રીતે ગોરખ-ટૂંકની પાછળની ટૂંક ઉપર દત્તાનાં પગલાં છે.

અચ્ચજેશ્વર

દેવવાડાથી ચાર માઈલ દૂર શાંતિનાથનું મોટું જન મંદિર અને તેની સામે અચ્ચજેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મંદિર હતું એમ અનુમાન થાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે અને નંદી પશુ ધાતુનો છે. મેવાડના ગણા સમરસિંહે અચ્ચજેશ્વરની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. આ મંદિર પાસે રવળીકુંડ છે. આ સ્થળથી એકાદ માઈલ આગળ ભુશુઆશ્રમ, ગોમતીકુંડ, પાસે મહાદેવનું દેવાલય અને ષણ્ણાજીની મૂર્તિ છે.

અચ્ચજેશ્વરનાં દર્શન કરી અચ્ચજગઢ જોવા જવાય છે. આ ગઢની અંદર જૈન મંદિરો છે, કપૂરઆગર નામનું તળાવ છે, અને ધર્મશાળા પશુ છે.

નખી તળાવ

આશુ ઉપર આશુના જાગરની પાછળ એક સરમ તળાવ છે તેને નખી તળાવ કહે છે. આ તળાવ અર્ધો માઈલ લાંબુ છે. તળાવ જોડું પશુ સારી રીતે છે. આ તળાવની આલુઆલુ પશુ રાત્રીએ અને ઝોરીગરોના બંગલાઓ છે. અને દુસેશ્વર મહાદેવ, ગુણનાથજીનું મંદિર, કપાલેશ્વર મહાદેવ, રામકુંડ, ગમગુફા વગેરે જોવા મળ્યાં છે.

કૃષ્ણતીર્થ

અનાદાને રસ્તે ચારેક માઈલ ઉપર ગીચ ખાડીમાં ચર્ચ ને જતાં કૃષ્ણતીર્થ તથા કાટિષ્વજ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ શ્રાવણ સુદ પૂનમે મેળો ભરાય છે.

અર્જુનદેવી

આણુની એક ટેકરી ઉપર પહાડની ગુફામાં અર્જુનદેવી ઊભા છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનું દેવાવય છે

આણુની આસપાસના જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટૂંકી નોંધ છે, આમાના પ્રાચીન મંદિરો ચદ્રાવતીના પરમારોએ બધાવેનાં હશે વિમળશાહે આણુનો કબજો લીધો તે પહેલા ત્યાં પરમારોનું રાજ્ય હતું અને વિમળશાહ દડનાયક થયા છતાં પરમારો ચદ્રાવતીના રાજા તો રહેલા જ, માત્ર ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ રાખવું પડ્યું એટલું જ બીમદેવના સમકાલીન ધધુરાજનો વચગાળો ધરાવતો કુમાર પાળના વખતમાં ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો આ યશોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ષ વિ. મ. ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો ચદ્રાવતીના પરમારોમાં આ ધારાવર્ષ અતિ પરાક્રમી રાજા તરીકે પ્રખ્યાત છે એના બાઈ પ્રહલાદન દેવે પાનથપુર વસાવ્યું આ બધા પરમારોએ આણુની આસપાસ વિષયના શિવના કે અબાણનાં મંદિરો ઊભા કર્યા હશે વિ. સં. ૧૩૨૪માં પરમાર પ્રતાપસિંહના બાહ્ય મત્રી દેલ્હણે આણુમાં પટનારાયણનું પ્રાચીન મંદિર સમરાન્યાની પ્રશસ્તિ અજમે ના મગધસ્થાનમાં છે (જુઓ, ઇન્ડિઅન એટીકવેરી, મે, ૧૯૧૬) એ ઉપરથી પણ ઉપરના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે પણ ચદ્રાવતીના રાજાનો નાશ થયા પછી અને પાલજપુર મુસનમાનોના હાથમાં ગયા પછી આણુના હોંદુ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કાણુ કરે ? અને જૈનો આ બાબતમાં બહુ ચીનટવાળા છે તેઓ પોતાના મંદિરોને હમેશા સમરાવ્યા કરીને નવા જેવા જ રાખે છે એટલે દેલવાડાના જૈન મંદિરો ગુજરાતની પ્રાચીન સ્થાપત્યકળાની શોભારૂપે અત્યારે જોઈ શકાય છે ત્યારે જૈનેતર જૂના મંદિરો લગભગ ખડેર જેવા છે

દેલવાડાના જૈન મંદિરો

પશ્ચિમ દીવના સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ નમૂનારૂપ છે કદાચ એ આખા હોંદુસ્તાનના હોંદુસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ગણાવે. સ્થાપત્ય કળાક્ષિત્રો આ મંદિરોને નયા તાજબહાલને એક સાથે ગણે છે તાજમહાલ બધાવવા પાછળ એક પ્રેમી શહેનશાહનો ખજાનો અને એક મહા સામાજ્યની અપાર સાધનમયત્તિ ખરચાયા છે બ્યારે આણુના મંદિરોને ધર્મપ્રેમથી ગુજરાતના પોરવાડ મત્રીઓએ બધાવ્યા છે

અલ્પજ્ઞ, આ મત્રીઓએ અંદળાંકે ધન ખર્ચુ છે અને એ કાળની ગુજરાતની અમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મત્રીઓ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સફેદ આરસપહાણના પથ્થરો મગાવી, પર્વત ઉપર એટલે જાયે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા.

દેશવાડામાં પહેલું મંદિર 'વિમલવ્રમદિ' ચાલુક્યરાજા પહેલા બીમદેવના મત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સ. ૧૦૩૨)માં બંધાવ્યું છે એમ મંદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈનધર્મી પોરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતી હતું એમ પ્રબળો કહે છે. 'વિમલપ્રબંધ'માં શ્રી લાવણ્યમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરા થતાં એના પિતા દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઈ પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઈ.

એ સમયના જોનોમાં ધણાં કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે તેઓ જૈન થયા હતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયો જ રહેતા. લાવણ્યમય પછી વિમળશાહની બાણ કૈંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહે છે:-

“ રીલ લગદ તુડી અંબિકા ત્રીલિવર દીધા પોતિઉર્ધ્વા .
બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હવ લક્ષ્મીના લક્ષ પ્રવંચ
નવ નવરૂપ નિરતિઈ નિર્મળા ત્રીલ અદ્ભુત અદ્ભુત કળા
વર દેઈ દેવી સંચરી વિમલ વધાવિહ વિદ્યા ધરી. ”

—('વિમલપ્રબંધ,' ૭૨-૭૩).

વિમળના આવા ગુણો જોઈને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતું. એટલે એનાથી વિમળના લગનનું ખર્ચે થઈ શકે એમ ન હતું પણ એટલામાં ભાગ્યયોગે અથવા પ્રબધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાથી દોટું પાણું ધન મળ્યા આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાનાં લગ્ન કેમાં તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રબધકાર કહે છે કે પાટણમાં જીમને પોતાની બાણકળાથી ખુશી કરીને ધાંત્રે ધીમે પોતાની ચંત્રગર્ભથી વિમળશાહે પોતાની વચનું જૂનું મહામંત્રીપદ પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યમય ચરિત્રનાવકની પ્રસંસાનાં વેગમાં વિમળશાહે પૂર્વના રામ નગરના બાર સુંલતાંને તથા શાહંદરીનાં,

માળનાના, મેનાડના, તથા જવાવાપુર વગેરેના સૌ રાજાઓને જીત્યા હતા એવું કહે છે. પણ આ તો કવિની ક'પના લાગે છે બાકી એટલું ખરું કે વિમલશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને ચાલાક મુત્સદ્દી હશે અને મૂપાલસતસેવિતઃ એટલે કેટલાક સામંતો એની આગ્રા માનતા હોય એ સંભવિત છે

વિમલશાહે ચદ્રાવતીના પરમાર્ગને દરારી એની પાસે ગુજરાવના રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ કરાવ્યા પછી દડનાયક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચદ્રાવતીમાં જ રાખ્યું અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા એટલી વધારી કે બીમદેવને વિમળશાહનું સ્વનત્ર રાજપણ સ્વીકારવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. વિમળશાહને પાછળથી ચદ્રાવતીશ જેવા બીરૂદો લગાડ્યા છે

શ્રી ધર્મધોષસુરિની પ્રેરણાથી ચદ્રાવતીશ વિમલશાહને આણુ ઉપર વિમલવસદિ બધાવવાનો વિચાર આવ્યો. વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે શિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મંત્રીશ્વરે સત્તાના તથા દ્રવ્યના બળથી પોતાને જોઈતી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા ટકાઓ (મિલ્કા) આપી જમીન ખરીદી કીધી, અને તે ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખરચી આદિનાથનું રમણીય ચૈત્ય બધાવ્યું અને આદિનાથ પ્રભુની અદ્વાર જ્વાર પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ઘડાવી શ્રીધર્મધોષસુરિને હાથે વિ મ ૧૦૮૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને એ સમયે ભાટચારણો, બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું

વિમળવસદિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતના એક સ્થાપત્યકળાભિષે ખરું જ કહે છે " આ દેવળ તેના બાણીશુદ્ધ નકશો કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની કૃતિ હશે એમ આપણે નથી તે એટલા પૂછી છે કે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર ન જ કરી શકાય આ મદિરનો સાધારણ 'કાન' ગિરનાર ઉપરના કે બીજા જૈન મદિરો જેવો જ છે વચ્ચેના મુખ્ય મદિર અને આસપાસ નાની દહેરીઓ મદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે અને એ મંડપની આગળ ૮ ચાલનાઓગળો

x પત્તનેશમીમેન છત્રચામરાદિદત્તવા નૃપતિ કૃતો વિમલ - 'પ્રબંધસંગ્રહ' જુઓ. 'સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ', પા ૧૩થી ૧૮. પણ આ વિષયમાં મારા મત માટે જુઓ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિ. ૧, પૃ ૧૬૨

એક લંબચોરસ ચોરડો છે. જેમાં વિમળસાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઈ ગય છે. આ કલ્પના નવીન છે. આ હાથીનાં પૂતળાં કદમાં નાનાં પણ પ્રમાણુસર છે અને અંબાડીનું કામ પણ ધાર્ણ સારું છે.”

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુ જ મુશોખિત અને કારીગરીથી ભરપૂર છતાં બહારથી જોતાં એની અંદરની શોખાનો બિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું શિખર પણ નીચું અને કદગું છે. આ મંદિરે કદમાં ખાસ નાનાં રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી જિયાર્ધ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવાં એ શક્ય નહોતું. વળી આશુના ડુંગરમાં વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે, એ વાતની પણ ત્યારના સ્થપતિ-એને ખબર હોવી જોઈએ એટલે જિયાર્ધ કે વિશાલતાથી ભભળતા આશુવાતો વિચાર પડતો મૂકી સ્થપતિઓએ બની તેટલી કળા અંદરના ભાગમાં ખર્ચી છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશીકામ મંડપમાં જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણુસર જિયાર્ધનો છે. અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપરના નકશીકામથી એટલો તો મુદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. મંડપનો ધૂમટ અબ્જકાણુકારે છે. ધૂમટમાં અને થાંભલા ઉપર એટલું નકશીકામ કરેલું છે કે એની વીગતો જોતાં આપણે થાકી જઈએ અને એટલું ઝીણું કામ કરવાની તો આજના માણસોને ધીરજ જ ન રહે. મંડપમાં જિભા રહેતાં ચારે તરફ બધો ભાગ કાતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ કાતર-કામ એટલું ખારીક છે કે જાણે મીણનાં ખીખાંમાં ઉતાર્યું હોય એવું લાગે છે. અને તેથી અર્ધ પારદર્શક કારની ગાઢઈ દેખાતી નથી. આ પછીનાં વસ્તુપાળતેજપાલનાં દહેરામાં કાતરકામ આ વિમળસાહના મંદિર દરતાં ઘણું વધારે છે. પણ કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં તન્મોનો એવો મત છે કે વિમળસાહનું મંદિર મુસલમાન પહેલાંની રચાપલ-કળાનું શિખર દર્શાવે છે.

આ મુખ્ય મંદાનની આસપાસ થોડે છેટે બેવડા થાંભલાની હારોવાળા ઓસરી છે. ને તેમાં ચારે બાજુ દરીઓ છે. આ ઓસરી પર અગાથી છે.

આ મંદિરના તથા વસ્તુપાળતેજપાલના મંદિરના કાતરકામમાં

જુદી જુદી લોભિતિક આકૃતિઓ, વેલૂલો, પૌરાણિક દેવદેવીઓની કથાઓ વગેરે આલેખેલાં છે.

વસ્તુપાળતેજપાળનું મંદિર

આ વસ્તુપાળતેજપાળ પશુ પોરવાડ વંશના જૈનો અને ગુજરાતના રાગ વીરધવલના મંત્રીઓ હતા. આ મંત્રીઓની કીર્તિ જૈન લેખકોએ ખૂબ ગાંધ છે. અને એનું મુખ્ય કારણ કદાચ આ મંત્રીઓનાં જૈન ધર્મધર્મો દાનો હશે આ મંત્રીઓએ અનેક પ્રકારના દાનો કર્યા હશે પણ એમાંથી મંદિરો સિવાય બીજા કોઈની નિશાની ભાગ્યેજ જીવતી રહી છે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય વંશના રચાપક મૂળરાજદેવના વખતથી મંદિરો, તળાવો અને કિંદલાઓ બધાવવાનું શરૂ થયું હશે; સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આમાં વધારો કર્યો છે. પણ જૈન ધર્મના જેટલાં અને જેવા મંદિરો આ ભાઈઓએ બધાવ્યા છે તેટલાં અને તેવાં બીજા કોઈએ ભાગ્યેજ બધાવ્યા હશે આશુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુંગ ઉપર આ મંત્રીઓએ બધાવેલા મંદિરો હજી પણ જિવા છે.

આશુનું મંદિર તેજપાલની સરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બધાયાં તેનું ટૂંક વૃત્તાંત રા. ગ. ૨. છે. પરીખે 'પ્રસ્થાન' (પુ ૩, અં. ૧)માં જિનહર્ષગણીકૃત 'વસ્તુપાલચરિત'માંથી આપ્યું છે તે જાણવા જેવું છે.

ગુજરાતના મંત્રીઓ થયા એ પહેલા, અઢળક ધનના દાતા થયા એ પહેલા, એકવાર બને ભાઈઓ કુટુંબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. ધરમાં જે કાંઈ ધન હતું તે સાથે લીધું. રસ્તામાં હડાળા ગામ આગળ મુકામ કર્યો ત્યાં માલુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જોઈએ તેવી શાંતિ નથી. સાંજે તે વાણિયાઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું ઠીક નથી. બચિષ્ય માટે થોડુંક ધન કપાંક દાટીને જઈએ તો ઠીક. બન્ને ભાઈઓ લક્ષ્મી ગણુવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ લઈ ગતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ઘડો પ્રગટ થયો. બન્ને ભાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેઓએ નાનાભાઈ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો. તેને બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને પૂછ્યું:

ભાવાભ્યા નિધિનાનેન કિં કર્તવ્ય મન મુગ
મનસ્વિનિ મર્તિ મૂદિ પરિણમગુણાવદામ્ ॥

“હે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણમે
ગુણવાળી સત્તા આપ ”

અનુપમાદેવીએ વાણિયાઓને માર્મિક વચન કર્યું
દ્વયોપાર્જનરાજાત્તરજોમારાદિવાગિન ।

અથ ક્ષિપન્તિ સર્વેશ્વ ગન્તુમમા અધોગતિમ્ જ
અતો મરીયસિ સ્યાને સ્થાપનીય નિજ ધનમ્ ।
જગદ્દગ્ગોચરે શ્રોત્વં પદર્થો સ્પૃદ્યાલુભિ ॥

‘ દ્રવ્યઉપાર્જનથી થયેલા રત્નેભાગ્યી (ધૂળના ભાગ્યી અને
પાપના ભાગ્યી) જાણે અધોગતિને પામનારી ઇચ્છાવાળા પોતાનું
અર્ધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે) ’

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચપદવીનો સ્પૃદ્ધા હોય તેવાઓએ
તો ઉચ્ચ સ્થાને જ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ ”

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો ધાડ આપ્યો તે બંને ભાઈઓએ
સ્વીકાર્યો જીવનભર એવું પાપન કર્યું તાતકાલિક પશ્ચિમ શત્રુજય
અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરોમાં આવ્યું

આ પછી બંને ભાઈઓ ગુજરાતના મનીઓ બન્યા તેઓએ
પોતાની ભુદ્ધિ અને પોતાના સૌર્યથી, વીંખાતા જતા ગુજરાતને એક
તર નીચે આપ્યું પોતાની ઉદારતાની પોતાની કીર્તિ ખૂબ ફેલાવી
પણ ઉવટનું મહાકાર્ય હજી બાકી હતું ત્યાં નાગેન્દ્રમચ્છના નાગેન્દ્ર
મુનિએ આશુનું માહાત્મ્ય ગાયુ આ ઉપગ્રથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું
કે “ અમે ચાર ભાઈ હતા તેમાંથી એ તો નાનપણમાં જ દેવલોક
પામ્યા તેમાં મલતદેવના શ્રેય અર્થે તો શત્રુજયગિરિ ઉપર અષ્ટાસદ
સરખુ અષ્ટાપદચૈત્ય બધાવ્યું પણ લૂણિમના શ્રેયઅર્થે કે કીર્તન
કરાવ્યું નથી ’

આ રીતે આશુ ઉપર મહિ બધાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો બંને
ભાઈઓએ મળીને નેમિનાથનું ચૈત્ય બધાવવાનું નક્કી કર્યું, અને
અદ્રાવતીના રાજાની મદદથી મંદિરનું કામ શરૂ થઈ ગયું બીજી તર
પરથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમિનાથની મૂર્તિ બનાવી આશુ
આગેફડી આપી પણ મંદિર બાધવાનું કામ પુરૂજન દ્રવ્ય અર્થવા

હતાં બહુ ધીમે થતું હતું. એક વાર તેજપાળ પૂજની તૈયારીમાં હતો તે સમયે ચતુરાઈમાં સરસ્વતી સમી અનુપમાદેવીએ કારીગરોની કામમાં મંદતા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવીને પૂછ્યું કે “ જો આં એક સ્તંભ બીજો કરતાં તને આટલો વિલંબ થયો તો આ પંવેત ઉપર ચેત્ય ક્યારે તૈયાર થશે ? ” ત્યારે આ કાર્યના અધિકારી શોભને જવાબ આપ્યો કે “ સ્વામિનિ, આ પર્યન દેગને પણ ચંદતા કઠિન પડે એવો છે. અહીં આજે ઉઝ ટાઢ પડે છે તેથી સત્રારનું કામ એટલી જલ્દ છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ રાધરાના કામમાં પડી જાય છે. જમ્યા પછી જ્યાં કામ શરૂ કરીએ છીએ ત્યાં સાંજે વિશ્વંસુપ હંડા પડવા માંડે છે. વળી ખોરાકમાં શાક અને દૂધ મળતાં નથી, એટલે શરીરમાં જોઈએ તેવી શક્તિ પણ રહેતી નથી. આથી આં પંવેત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. સામગ્રી સિવાય ઘનથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી.”

આ બંનેમાં આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાલ આવી પહોંચ્યો અને શોભનને પૂછ્યું, “ ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શું કહે છે ? ” તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત ચર્ષ કહ્યું : “ દિવસે અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમો. બધા શિષ્ટીઓને અમૃત સમા યથારુચિ ભોજન જમાડો તેઓને નહાવાધોવા ને આરામ લેવાની સમવડ કરવા જુદા જુદા માણસોની ગોઠવણ કરો. દુનિયામાં આ રીતે જ ધર્મકૃત્યો થાય છે, સર્વઃ સતોપમાયાતઃ સોત્સાહઃ સ્વાત્ કિચાન્ન યત્ ‘ સર્વને મેતોપ મળતાં કામમાં ઉત્સાહ આવે છે ’ ”

આ રીતે તાજમકાલની પછવાડે એક પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીની યાદગીરી છે, તો આશુનાં મંદિરોની પછવાડે એક ધર્મનિષ્ઠ ઉદારચિત્ત સ્ત્રીની પ્રેરણા છે.

આ મંદિરો માટે રા ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક કહે છે કે આ દેવળ વિમળશાહના દેવળના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણા ઉપર આવેલું છે, અને તે પશ્ચિમાબિમુખ છે. તેના ‘પ્લાન’ની વ્યવસ્થા વિમળશાહના દેવળ જેવી છે. પૂર્વ તરફ ગોશરીમાં દહેરીઓને બદલે મંદિર બંધાવનારના કુટુંબનો વરઘોડો બનાવ્યો છે. અને આ લાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદાં કરવા વચ્ચે કોતરકામવાળી ભીંત કરી છે. આ કોતર-

કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મંદિર ૧૫૫'x૯૨'નાં લંબ-ચોરસમાં હોઈ વિમળશાહના દેવળ કરતા જરા મોટું છે. તેના મંડપના ચાંબલાઓ વધારે અને આઠ જુદી જુદી જાતના છે. ત્યારે વિમળશાહના દેવળમાં ૧૧મા સૈકાના ચાંબલા જ બધે છે. મંડપ ઉપરનો ધુમ્મટ વિમળશાહના દેવળ પેઠે જ રાખેલો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાનાં કરતાં ચઢિયાતું છે. ધુમ્મટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક ઉપર વિઘાદેરીની જુદી જુદી પૂતળીઓ મૂકેલી છે આ ધુમ્મટની બરાબર મધ્યમાં ઉપરથી એક લોલક કંઈ છે જે બહુ જ સરસ ગણાય છે. બહુ જ કામળ છે. ગુલાબના મોટા ફૂલને તેની ડાંડણીથી ચતુ પકડીને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલક સાથે સરખાવતાં ઇઝ્ઝાંડનાં ૭મા હેનરીના વખતમાં વેસ્ટ મીન્સ્ટરમાંના લોલકો પ્રમાણુ વિનાનાં અને બારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોવાથી જ આવે x

આણુ ઉપર આ ઉપરાંત બીજાં બે જૈન મંદિરો છે પણ તેનું વર્ણન કરવા જેવી તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી. વળી તારંગા પણ જૈન તીર્થસ્થાન છે. પણ તેનું વર્ણન અહીં કર્યું નથી. હાલના ગુજરાતમાં તો આણુનો પણ સમાવેશ થતો નથી, પણ ત્યારે આણુ ગુજરાતમાં ગણાતો ત્યારે ગુજરાતીઓએ આ તીર્થ જીત્યું કર્યું છે અને કળાની દૃષ્ટિએ પણ એમાં ગુજરાતની જ એ કળા છે એટલા ખાતર આણુનાં આ મંદિરોનું વર્ણન કર્યું છે

ગિરનાર અને ગિરનાર

સૌરાષ્ટ્રનો આ પર્વત ધણા જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દારકા વસાવ્યું તે પહેલાં પણ આ પર્વત પ્રસિદ્ધ ખરો. આનર્તના પુત્ર રેવતે કુશસ્થલી વસાવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને એનો અર્થ રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં એક ગામ વસ્યું એવો હું કહું છું. કુશસ્થલી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં હતું, અને એ સ્થાને જ યાદવોએ દારવતી વસાવ્યું, એમ મને તો 'મહાભારત,' 'વાયુ-પુરાણ' વગેરેનાં વચનો જોતાં જણાય છે (આ બાબતના સર્વિસ્તર પુરાવા માટે જુઓ આઠમી સાક્ષિત્ય પરિષદને મેં આપેલો અને 'પુરા-તત્ત્વ' પુ. ૪, અંક ૧-૨ માં છપાવેલો નિબંધ^૧). એટલે મારા મત પ્રમાણે, વૈદિક સમયમાં તો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરેલો હતો. અત્યારના સ્થળજળમાં અને એ વખતના સ્થળજળમાં પણ મોટા ફેરફાર હતો. એ વખતે આ પશ્ચિમ હિંદમાં વસતી હશે તો કાંઠાના ભાગ ઉપર કોઈ પરદેશી વહાણવટી કે આશ્રિયાઓની અને વચલા પ્રદેશમાં આ દેશના મૂળ જંગલી વતનીઓની હશે. આર્યો તો હજી ગંગાજમનાના પ્રદેશને ઓળંગી આ ભાગમાં આવ્યા જ ન હતા. પછી મહાભારતના આરંભકાળમાં રેવતાચળની તળેટીમાં કુશસ્થલી ગામ વસેલું દેખાય છે. પછી યાદવોએ એ જ સ્થળે-ગિરનારની તળેટીમાં દારવતી વસાવ્યું. આ અરસામાં કાંઠા ઉપર પ્રભામ પાટણ વસ્યું હતું દારકનો શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા સાથે નારા થયો અને પાછું આ પ્રદેશમાં મૂળના જંગલી લોકોનું—કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જનારા આબીરો— કાળાઓનું જોર જામી ગયું. મારા મત પ્રમાણે આ કાળાઓ પણ બટકતા યાદવો જ હોવા જોઈએ. પણ ગિરનારની તળેટી

૧. જે આ પુસ્તકમાં પણ છાપેલો છે. જુઓ. પૃ. ૩૭૭-૩૮૬.

સરકરી દષ્ટિએ ધણું અગત્યનું સ્થળ હોવાથી તમા આસપાસની પ્રદેશ અતિસય ક્ષણદ્રુપ હોવાથી એ સ્થળ લાંબો વખત ઉત્તર ન રહ્યું. નદીના કે ચંદ્રગુપ્ત મૈથિના સમયમાં એ સ્થળે ગિરિનગર નામે શહેર વસ્યું. આ ગિરિનગર જરા આગળ પાછળ હર્યું હશે અથવા થોડું ધણું બદલાયું હશે પણ તદ્દન ઉત્તર થયું નથી. અર્થાત્ હાલનું જુનાગઢ એ ૨૪૦૦ વર્ષ ઉપરના ગિરિનગરનું રૂપાન્તર છે.*

આ સ્થળની વધારે ખૂબી તો એ છે કે પ્રાચીન દ્વારકાપુરીના વખતની નહો પણ તે પછીના ઇતિહાસના એક પછી એક કાળની થોડી થોડી નિશાનીઓ. હજુ સુધી જળવાઈ રહી છે. એટલે ગિરનાર અને જુનાગઢ વચ્ચે ૨૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ જીવતો થતો અત્યારે દેખાય છે. ગુજરાતમાં સરવ્વ વગેરે ખીલે પ્રાચીન સ્થાનો છે પણ કોઈએ આટલી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ જળવી રાખી નથી.

જુનાગઢના વાઘેશ્વરી દરવાજાથી બહાર નીકળી ગિરનાર જવાની સડકે ચાલતાં જમણે હાથે સડકના કાંઠા ઉપર અશોકના લેખવાળો મોટો પથ્થર જોવામાં આવે છે. વાઘેશ્વરી દરવાજાની બહારથી ગિરનાર સુધીના પ્રદેશને સંદ્રપુરાણાંતર્ગત 'ગિરનારમાહાત્મ્ય'માં વર્ણવવામાં લેખ કહ્યું છે. પણ આ પૌરાણિક માહાત્મ્ય કરતાં આ લેખવાળા પથરાથી આ પ્રદેશનું માહાત્મ્ય ધણું વધી ગયું છે. આ એક પથરા ઉપરથી આ પ્રદેશનો આઠમો નવસો વર્ષનો ઇતિહાસ વંચાય છે.

માર્ગ મહાગંગા અરોઢે આ સ્થળ મોટું તીર્થસ્થાનનું ગણાતું હોવાથી અહીં લેખ કાતરાઓ હશે. ગમે તેમ હો પણ ગિરનારની

* શ્રી સયાજી બાલગાનભાણાના ૧ હા પુસ્તક તરીકે રા. રા. જયસુખરાય પુસ્તકોત્તમરાય બેળીપુરાએ 'લખેલા 'ગિરનારજીવ' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે " આ શહેરને આદિકાળમાં. મલ્લિપુર, સ્મૃતિકાળમાં ચંદ્રકેતુપુર, પછી રૈવતનગર અને કલિકાળમાં પુરાણપુર પણ કહેતા હતા. " (પા. ૩ પાદનોધ) આ વચન મટિ રો આધાર છે તે લેખકે જણાવ્યું નથી.

X આ ગિરિનગર બૌદ્ધો, જૈનો અને હિંદુઓ જાણા માટે તીર્થસ્થાન ગણાઈ. 'મહાભારત' અને પુણ્યગિરો મુરારેષુ ડગ્ગયન્તે એ રીતે પુણ્યગિરિ કહે છે (પર્વ ૩, અ. ૮૮). જૈનો ગિરનારને બાવીસમા તીર્થકર નેમિનાથનો પર્વત ગણે છે અને અરોડના લેખથી અને સ્તૂપથી બૌદ્ધોને મન પણ આ સ્થળ તીર્થસ્થાન થયું હશે. જુનાગઢની આસપાસમાં બૌદ્ધ સ્તૂપો પણ છે.

તળેટીમાં આવેલું આ શહેર મૌર્યકાળમાંયે પ્રસિદ્ધ હોતું જોઈએ. કારણ કે આ અશોકના લેખવાળા પથ્થર ઉપર જ ઈ. સ. ૩ીજ શતકના મધ્યમાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામનનો પણ લેખ કાતરેલો છે. એ લેખમાં આ સ્થળે—ગિરનારની ખીણમાં એક તરફથી બંધ બાંધી લઈને બનાવેલા સરોવરની હકીકત મળે છે. એ લેખ ઉપરથી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં આ સરોવરની હસ્તી હતી એમ સમજાય છે. પછી અશોકે નીમેલા આ પ્રદેશના સૂબાએ આ તળાવમાંથી ખેતરોને પાણી આપવા માટે નહેરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ હાકેમ તુષાળપ નામનો યવન (ગ્રીક) હતો. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી મૌર્ય વખતમાં સુરાષ્ટ્રની રાજધાની આ ગિરિનગર હતું એમ સાબિત થાય છે. પછી ક્ષત્રપોના વખતમાં ઈશ્વરદત્ત આબીરે ઉજ્જયિની ક્ષત્રપો પાસેથી લઈ લીધું એટલે પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ પોતાની મુખ્ય રાજધાની ગિરિનગરમાં કરી હશે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના વખતમાં આ સુદર્શન સરોવરની પાળ તૂટી જવાથી રુદ્રદામને એ સમરાવી અને એની પ્રશસ્તિ ચક્ર સ. ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)માં આ જૂના પથરા ઉપર જ કાતરાવી. ક્ષત્રપને હાંકી પોતાનું આધિપત્ય સુરાષ્ટ્રમાં સ્થાપનાર ગુપ્તોએ પણ પોતાના સુરાષ્ટ્રના સૂબાને ગિરિ-નગરમાં રાખ્યો હતો. અને મહારાજ સ્કંદગુપ્તના સૂબા ચક્રપાલિતે ઈ. સ. ૪૫૫-૫૬ માં ફરી આ સરોવરની પાળ તૂટી જતાં સમરાવી તથા એના કાઠા ઉપર વિષ્ણુમંદિર બંધાવી એ કાર્યની પ્રશસ્તિ અશોકવાળા શિલાલેખ ઉપર જ કાતરાવી. આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી ઈ. સ. પાંચમા શતક સુધીમાં આ મહાન શિલા ઉપર ત્રણ મોટા ઐતિહાસિક લેખો કાતરાયા છે. આ સરોવરનું પછી શું થયું એ ખબર નથી પણ ગુપ્ત વખતની પાળ બરસોત્રણસો વર્ષ પછી તૂટી હશે તે કાંઈએ ફરી સમરાવી જણાતી નથી અને આ રીતે એક હજાર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી ગિરનારના પાદમાં દિલોગા લેતું તળાવ આજે અદૃશ્ય ચર્મ ગયું છે.

આ સુદર્શન તળાવના સ્થાન માટે પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ પહેલી તપાસ કરેલી અને પછી જૂનાગઢના એક વખતના દીવાન રા. અરદેશ્વર શેઠે પાળની નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે. અશ્વ-ત્યામાના ડુંગરથી પશ્ચિમમાં છેક ઉપરકોટની દિવાલ સુધી સુવર્ણ રેખા—સોનરેખ અને પલાશિનીને બાંધી લઈને બનાવેલું સગલગ ૨૬૮

એકર ક્ષેત્રકળમાં આ મુદ્દર્શન તળાવ હતું. અને એના એક ખૂણે ઉપર આ અશોકના લેખવાળો પથરો હતો. કદાચ એની પાસે જ ચક્રપાલિતે બંધાવેલું વિષ્ણુમંદિર હતો. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો તર્ક સાચો હોય તો આ ગુપ્તમગધના વિષ્ણુમંદિરની મૂર્તિ હાલનો દામોદરજીના મંદિરમાં ગિરાજે છે. એ મંદિરમાં વપરાયેલા કંટલાક કાતરકામવાળા પથરા, જે મંદિરનો પાયો ખોદતાં નીકળ્યા છે, તે કદાચ આ જૂના મંદિરના હશે.

ઈ. સ. ૪૭૦-૭૫ ની આસપાસમાં હજોને હાથે ગુપ્તમગધાન્યનો નાશ થયો અને એ અરસામાં સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક વલ્લભીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ વલ્લભીરાજ્ય જરાબર ૩૦૦ વર્ષ ચાલ્યું. વલ્લભી-કાળમાં કાઠિયાવાડ ખૂબ આબાદ થયો. કાઠિયાવાડનાં હાથનાં અનેક ગામડાંએ વલ્લભી વખતમાં વસેલાં છે. ચીનાઈ મુસાફર યુવાનચંગ ઈ. સ. સાતમા સતકમાં કાઠિયાવાડમાં પણ આવેલો અને તેણે કાઠિયાવાડની આબાદીનું વર્ણન આપ્યું છે. વલ્લભીકાળમાં ગિરિનગર વલ્લભીએના જ હાથમાં હતું કે સ્વતંત્ર હતું એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી પણ સ્વતંત્ર હોવાના પુરાવા ન હોવાથી વલ્લભીને આધીન હતું એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે (જુઓ 'ઈન્ડિઅન એટીકવેરી,' 'માર્ચ સપ્લીમેન્ટ,' ૧૯૨૫, પા. ૨૧). વલ્લભીના નાશ વખતે વલ્લભીનો ગિરિનગરનો સૂબો સ્વતંત્ર થઈ ગયો અને તેણે ચૂડાસમાં વશની સ્થાપના કરી એમ રા. અનંત સદાશિવ અસ્તેકર તર્ક કરે છે. (એજન્ટ). પણ વધારે મંજવ વલ્લભીના સૂબાના કાંઈ વંશજ પાસેથી ચૂડાસમાં જૂનાગઢ લીધું હોવાનો છે. ભારોની દંતકથા પ્રમાણે સિંધથી આવેલા સમા રજપૂત વંશના ચૂડચંદ્રે વામનચલી-હાલના વલ્લયલીમાં ગાદી સ્થાપી. ચૂડાસમાં વંશનો મૂળપુરુષ ચૂડચંદ્ર હોવા જાણત રાંકા કરવાનું કારણ નથી. ધંધુસરના ઉત્કર્ષ લેખમાં પણ ચૂડચંદ્રને મૂળપુરુષ કહ્યો છે. દંતકથા પ્રમાણે નવમા સતકના અંતમાં ભગભગ વલ્લભીના નાશ પછી સો વર્ષે વામનચલીમાં ચૂડાસમાનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ ચૂડચંદ્રના પૌત્રનો પૌત્ર રા'માહરિપુ (ઈ. સ. ૬૪૦ થી ૬૮૨) અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજના વખતમાં હતો. એ મહા પરાક્રમી રાજા થયો, તેણે જ જૂનાગઢ ઉપર ઉપરકોટ બંધાવ્યો એમ 'દ્વાપ્રય' કહે છે. અને એ વખતથી સૌરાષ્ટ્રના આ

ચૂડાસમાઓ અને પાટણના સોલંકી વચ્ચે દર પેઢીએ લડવાની શરૂઆત થઈ. ટૂંકામાં સોલંકીઓના વખતથી-ઈ. સ. દશમા શતકથી પાંછું જૂનાગઢ પ્રકાશમાં આવે છે. વલ્લભીસમય અને તે પછીનાં થોડાં વર્ષોની એટલે વચલાં ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષની કાંઈ નિશાનીઓ જૂનાગઢ કે ગિરનારમાં જળવાઈ રહી નથી. પણ દશમા શતકથી પાછી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ દેખાવા માંડે છે. દશમા શતકથી શંકે થયેલા ઇતિહાસ આજસુધી અનુદિત ચાલે છે. જૂનાગઢના રા' અને સોલંકીઓ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલુ રહેવાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જૂનાગઢ દેખાયા જ કરે છે.

આ ચૂડાસમાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. નવમા શતકના અન્તથી તે ઈ. સ. ૧૪૭૨ સુધી એટલે લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી રહ્યું અને એ પાંચસો વર્ષના રાજ્યકાળની કેટલીક નિશાનીઓ ઉપરકોટમાં, કેટલીક ગિરનારના રસ્તા ઉપર તે કેટલીક ગિરનાર ઉપર દેખાય છે. જૂનાગઢ અને ગિરનાર ઉપરનાં કૂવાઓ, વાવો, દેવળો, વગેરે બધાં જૂનાં હિંદુ રથાનો આ વખતનાં છે.

ઉપરકોટની પાસે જ આવેલાં ખાપરાકોડિયાનાં બોયરાં તે ઘણું કરી બૌદ્ધ વિહારો છે અને ક્ષત્રપ વખતનાં હશે. પણ ઉપરકોટની અંદર તે બધી નિશાનીઓ ચૂડાસમા રાજ્યકાળની છે. આ ઉપરકોટ અત્યારે તે મુસાફરાને જેવા લાયક જૂનું મંદિર ખંડેર માત્ર છે પણ લગભગ આઠસો વર્ષ સુધી એ જૂનાગઢના રાજાઓને લડાઈ વખતે ભરાઈ ખેસવાનો સુરક્ષિત કિલ્લો હતો. સિદ્ધરાજથી આરંભી દીવાન અમરજી (ઈ. સ. ૧૭૬૦) સુધી વારંવાર આ કિલ્લાને ઘેરા નાખવામાં આવ્યો છે અને વારંવાર એનો છુટ્તોદાર થયો છે.

ઉપરકોટનો કિલ્લો એક મજબૂત ખડક ઉપર બાંધેલો છે. 'મિરાતે અદમદી'માં એને ત્રણ દરવાજા હોવાનું જણાવ્યું છે પણ હાલમાં બે જ છે. ઉપરકોટની અંદરની સાંથી આધુનિક રચનાઓમાં પાણીની ટાંકીઓ મુખ્ય ગણાય આ ટાંકીઓ બાંધવા માટે ખોદ કામ કરતાં જૂના વખતની મજબૂત દીવાલો નીકળી તથા કોઠાઓ નીકળ્યા. એ ઉપરથી આ મોટા કિલ્લાની અંદર એક નાનો કિલ્લો કાંઈ વખત હોય એ મંતવિત છે. વગી કુરા જેવા ઉડા દાણાના કોઠાર પાકા બાંધેલા નીકળ્યા છે. કિલ્લાને સત્રુનો ઘેરા હોય ત્યારે ઉપયોગમાં આવે એ માટે બાંધા

કાઠારો રાખ્યા હશે. આ કાઠારોમાંથી જૂનાકાળનો કાળો પડી ગયેલો થોડો બાજરો પણ નીકળેલો. આ ઉપરાંત ખાદ્યકામમાંથી મહારાજ અશોકની તેરમી આગ્રા જેના ઉપર અંશતઃકાતરેલી છે, એવી શિલા, કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ, અને કારીગરીવાળાં ધાતુનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. વળી ઉપર કહેલા કાઠારોની નજીક પડેલા એક પથરા ઉપર ગુપ્ત સિપિમાં આંકડાઓ કાતરેલા છે. આ બધા ઉપરથી મૌર્યથી ગુપ્ત સમય સુધી ઉપરકોટની જગ્યાએ મંદિરો, બૌદ્ધ વિહારો, વગેરે હોવાનો સંભવ છે. ગુપ્ત સમયના અન્ત પછી એ મંદિરો વગેરેનો પણ નાશ થઈ ગયેલો. એ જ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

ઉપર કોટની જેવા જેવી વસ્તુઓમાં કડાનાળ નામની તોપ જેના ઉપર અરબીમાં ‘અલીખીન હંઝા’ કાતરેલું છે તથા નીલમ અને માલેક નામની બે મંળવર તોપો પહેલી નજરે ચડે છે. નીલમ ઉપર પણ અરબીમાં લેખ કાતરેલો છે. મતલબ કે આ તોપો ગુજરાતના સુલતાન બહાદુર શાહના વખતની છે (ઈ. સ. ૧૫૩૦ની આસપાસ). અત્યારે તો આ તોપો નવાઈની જેવા જેવી ચીજ માત્ર છે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાં એનો કિસ્સાના રક્ષણ માટે ઉપયોગ થતો હતો.

ઉપરકોટની બીજી જેવા ચોગ્ગ વસ્તુમાં અડીચડીવાવ અને નવધણ કૂવો છે. જુનાગઢમાં કહેવાય છે કે—

“અડીચડીવાવ ને નવધણ કુવો

જે નવ જુએ તે જીવતો મુવો.”

નવધણ કૂવાની ઊંડાઈ અને તેમાં ઊતરવાનાં પગથિયાંની રચના જેવા ચોગ્ગ તો છે જ. આ બન્ને સ્થાનો રા’ નવધણ પહેલાં (ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪) ના વખતનાં ગણાય છે. ઉપરકોટમાં એક જર્ણ મસ્જિદ છે. એમાં વપરાયેલા પથરાઓનું કાતરકામ જોતાં એ જૂના હિંદુ મંદિરને તોડીફોડીને બનાવેલી મસ્જિદ લાગે છે.

ઉપરકોટનાં જેવા લાયક સ્થાનોમાં પ્રાચીનતમ તો બોંધરાંઓ-બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. ખાપરાકોડિયાનાં બોંધરાંઓ પણ બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે અને ઉપરકોટની ગુફાઓ તથા એ સમકાલીન હોય એવો સંભવ છે.

ઉપરકોટ ચિત્રાવ જૂનાગઢ શહેરમાં હિંદુરાજ્યકાળની નિશાનીઓ ભાગ્યે જ મળે છે. એક વિશળવાવ નામની ધણી ઊડી વાવ હિંદુ સમયની ગણાય છે. બાકી ધણીખરાં આધુનિક દેવસ્થાનો મુસલમાની

વખતમા બધાયેના છે મુસનમાની સમયના મસ્જિદો, મઙ્ગળાઓ, રાજ-
મહેલો અને બગીચાઓથી જૂનાગઢ શહેરમાયે ઘણું જોવાનું મળે છે
પણ હિંદુ તીર્થસ્થાન તરીકે જૂનાગઢ જનારને તો શહેર બહાર ગિર-
નાર તરફ જ જવું પડે છે

વાઘેશ્વરી દગ્ગાબા બહાર વાઘેશ્વરીના દશન કરી ગિરનારની
સડકે ચાલતા અશોકનો શિલાલેખ જોઈ આગળ ચાલતા દામોદરકુડ
આવે છે સુવર્ણરેખાને બાધીને આ કુડ બાધામા આવ્યો છે આ
દામોદરકુડને દક્ષિણ કાઠે હિંદુઓનું સ્મશાન છે દામોદરકુડના
દક્ષિણ કાઠે ઊભેલા પહાડને રેવતાચળ, અને દામોદરકુડની ઉત્તરે
આવેલા કુગરને અશ્વત્થામાનો કુગર મહે છે ' આ કુગરમા ચિરંજીવ
અશ્વત્થામા હજી ફરે છે અને કાઈ કાઈ બાવિકજનને માથે પાટો
બાધેલા દેખાય છે ' એવી વાતો જૂનાગઢમા ચાલે છે અશ્વત્થામાના
કુગરમા દામોદરકુડના આથમણા છેડા ઉપર દામોદરજીનું મંદિર છે
આ મંદિરને ફરતો કોટ તથા કુડ ઉપરથી મંદિરમા જવાના પગથિયા
અમરજી દિવાને બધાવેલા છે આ દામોદરજીનું મંદિર ભગવાન શ્રી
કૃષ્ણના પુત્ર વજ્રનાભે બધાવ્યું છે એમ દતકથા કહે છે પણ મંદિરની
આથમણી બાજુમા આવેલ રેવતીકુડના વિ સ ૧૪૭૩ના લેખથી
હાલનું મંદિર પાચસો વર્ષ ઉપર બધાયું છે એમ સામિત થાય છે
પણ ૫ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તર્ક કરે છે તેમ આ મંદિરની વિષ્ણુ
મૂર્તિ રઠદગુપ્તના વખતમા ઈ ૫ પાચમા શતકમા સુદર્શન તળાવને
કાઠે બાધેના વિષ્ણુમંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ હોવાનો સબત કાગળ કે
અમરજી દિવાને આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે મંદિરને ફરતા
કોટના પાયા ખોદતા અદરથી કેટલી મૂર્તિઓ મળી એટલે એમાથી
એક મૂર્તિ આ મંદિરમા પધરાવી અને બે મૂર્તિઓને ગિરનારા
પ્રાકારજોએ લઈ જઈ બનદેવ અને રેવતીની મૂર્તિ તરીકે, નવું મંદિર
ચણાવી તેમા પધરાવી આ પાયામાથી નીખેલી મૂર્તિઓ મુમત
માનોએ જૂનાગઢ લીધું ત્યારે એની બીમ્બી દાગી દેવામા આવેલી
હોવાનો મંતવ છે દામોદરમંદિરના એમન થાબના ઉપર ગુપ્ત
સમયનું કોટગકામ મળે છે (જુઓ 'મોગ્રે ગેજેટિયર' મ ૧,
ભા ૧ પા ૭૦) દામોદરકુડ પામે મદાપ્રજુજીની ભેડક છે અને
એની એક દોવાલમા ચૂડામમા જર્મિદના વખતમા તેના સેનાપતિ

દામોદરે અહીં મઠ બંધાવ્યો હતો, એવો લેખ મળે છે. આ સ્થાનકો ઉપરાંત અહીં શ્રી લક્ષ્મીશ્વર, શ્રીરાજરાજેશ્વર, અને શ્રીસિદ્ધેશ્વરનાં મંદિરો જોવામાં આવે છે. દ્વંકમાં આ સ્થળ પ્રાચીન મહિમાવાળું દેખાય છે. સ્થળનું દશ્ય પણ રમણીય છે. દામોદર કુંડથી આગળ આસતાં ગિરનાર દેખાવા લાગે છે. અને સુવર્ણરેખા કિનારતાં રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર શ્રીદુધેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવે છે. એની પાસે વહેતું ઝરણ આસપાસ પુષ્કળ ખાખરાનાં ઝાડો દોવાથી જ કદાચ પદ્માશિની નામે ઝોળખાય છે. ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર મહાદેવનું અને તેની સામે ભવનાથનું મંદિર દેખાય છે. ભવનાથ આગળ દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટા મેળો ભરાય છે જેમાં જુદા જુદા પંથના બાવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. રક્ષ-પુરાણાંતર્ગત 'ગિરનારમાહાત્મ્ય'માં ભવનાથનું તથા એની પાસે આવેલા મુગીકુંડનું માહાત્મ્ય મળે છે.

ભવનાથથી આગળ ગિરનારનો ચઢાવ શરૂ થાય છે. આગળ દરવાજો બાંધી લેવામાં આવ્યો છે અને દરવાજાની અંદરથી પગથિયાં શરૂ થાય છે. આ પગથિયાં કુમારપાલના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં બંધાયાં છે, એમ જૂનો લેખ કહે છે.^૧ અલગત તે પછી તેનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર મળ્યો છે.

ગિરનારનાં પગથિયાં ચઢી ઉપર જતાં દરિયાની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ ઉપર સૌથી પહેલાં કોટનો દરવાજો આવે છે. આ કોટમાં જૈન દેરાસરો છે. ગિરનારના ચિખર ઉપરનો સૌથી વિશાળ સપાટ ભાગ જૈનોના કોટની અંદર આવેલાં દેરાસરોએ રોકેલો છે. ગિરનારની આ દૂકને નેમિનાથની દૂક કહે છે. આખી દૂકને ફરતો કોટ છે. આ કોટનો ઇતિહાસ અંધારામાં જ છે. મહાભારતમાં નિરિદ્ધિ ગમાધિત્ય એ રીતે દારકાનું વર્ણન કર્યું છે અને ઉપરકોટનું એક નામ ઉમ-સેનગઢ પણ કહેવાય છે. પણ યાદવોના વખતનું નામ શિયાવ કરું જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ ચૂડાસમાઓના વખતમાં તે આ કોટ હતો. અને જૂનાગઢ શત્રુઓના હાથમાં ગયા પછી રા' ભાગીને આ કોટમાં ભરાતા રહ્યો.

ગિરનાર ઉપરનાં જૈન મંદિરોમાં જૂનામાં જૂનું નેમિનાથનું

દેવળ છે ગિરનાર પરંતુ જ નૈનો નેમિનાથનો પર્વત કહે છે. એટલે નેમિનાથનું દેવળ સૌથી જૂનું હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ જોતોએ ગિરનારને પોતાનો ક્યો અને પહેલું દેવળ ક્યારે બાંધ્યું એ બાંધવાનું કાંઈ ઐતિહાસિક સાધન નથી અહીં એક અશોભના પૌત્ર મંત્રિ રાજાનું બધાવેલું ગણાતું પણ નેમિનાથનું દેવળ છે પણ આ દતકયાને કાંઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી “પ્રબધચિંતામણિ” પ્રમાણે ગાંધેગાંને મારી જૂનાગઢ લીધા પછી સિદ્ધગઢે સૌરાષ્ટ્રના દડનાયક તરીકે નીમેલા સંજ્ઞન મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની બધી જિપગ ખર્ચીને ગિરનાર ઉપર નેમિનાથના લાકડાના મંદિરને સ્થાને પથ્થરનું સુંદર મંદિર બાંધ્યું આ મંદિરમાં પાછળથી ધણા ફેરફારો થયા છે પણ નાના દરવાજામાં પેસતા કાટની ઉગમણી દિવાલ ઉપર વિ સ ૧૧૭૬નો સંજ્ઞનના વખતનો ટૂકો લેખ છે પણ મૂળ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બાંધાયું? રા ગ જયસુખરાય પુ જોષીપુરા ઈ સ ૬૦૬માં ગ્લ નામના એક શ્રાવકે નેમિનાથની મૂર્તિએ મંદિરમાં પાંચગણી હતી એમ કહે છે (જુઓ ‘ગિરનારનું ગૌરવ’, પા ૮૧) પણ એ તારીખ મોટે એમણે કાંઈ આધાર આપ્યો નથી એટલું ખરું કે વલ્લીમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં જોતાં અને જોઈતો જોર હતું એટલે એ સમયે કાંઈ જોતોએ ગિરનારની આ ટૂકને પોતાની કરી ઉપર લાકડાનું મંદિર બાંધ્યું હોય એ સંભવિત છે મિદરાજ અને કુમાર પાળના વખતમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં જૂના લાકડાના મંદિરોને ઠેકાણે નવા પથ્થરના મંદિરો ધણે ઠેકાણે બાંધ્યા છે, એ પ્રસિદ્ધ છે પથ્થરના મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત તો ગુપ્ત સમયમાં થયેલી પણ નયમાં થતક સુધી મોટે ભાગે લાકડાના મંદિરે જ બાંધાતા નેમિનાથના મંદિરવાળા નાના કિલ્લામાં કુલ ચાર મંદિરો છે પછી છૂટક કુમારપાનનું મંદિર આવે છે એ પછી ઉપર કહેલું મંત્રિ રાજાએ બધાવેલું કહેવાતું નેમિનાથનું મંદિર આવે છે આ મંદિર આગળથી વસ્તુપાળતેજપાળના દેહેરા તરફ જવાય છે ગિરનાર ઉપરના બધા જૈન દેહેરાઓમાં આ સૌથી સારા છે એક મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ ઉપર વિમાનો ગોઠવેલા છે અને તેને ફગતો આટલો જ કળાની દૃષ્ટિથી જોતા ખાસ કરીને સપ્રમાણતા (સીમેટ્રી)ની બાબતમાં આ દેવળો લાર્ડ ગ્લનન વિશ્વનાથ પાઠ કહે છે તેમ ધણા

ભવ્ય લાગે છે. આ મંદિરોની રચના અને કળા કૃતષ્ટીક બાબતમાં એક સરખી હોય છે. જૈન દેવળમાં પત્તાસને બેસારેલી મૂર્તિવાળુ ગર્ભગૃહ, તેની આગળ ચાંબલાઓવાળો વિશાળ મંડપ અને તેના ઉપર આડા યરોવાળો ધૂમટ હોય છે. અને ધૂમટના મધ્યમાં લોલકની રચના હોય છે. આટલું મુખ્ય દેવળમાં હોય છે, પણ ધણીવાર મુખ્ય દેવળની આસપાસ નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. મડપના ચાંબલાઓનો આકાર જુદો જુદો હોવા છતાં હંમેશાં કળાયુક્ત હોય છે.

આ દેવળો એમની મોટાઈ માટે નહીં પણ એના નકદી કામ માટે પ્રખ્યાત છે. છતમાંથી લટકતું લોલક છતને અપૂર્વ રમણીયતા આપે છે. ચાંબલાઓ ઉપરની નકશીયી ચાંબલાઓ પણ મંદિરોને ખાસ શોભા આપે છે. વસ્તુપાળતેજપાળનાં મંદિરો ઈ. સ. ૧૨૩૨માં બંધાયેલાં છે. ગિરનાર ઉપર ઈ. મ. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાળતેજપાળના અનેક લેખો મળે છે. કળાની બાબતમાં આણુ ઉપરનાં મંદિરો શ્રેષ્ઠ છે. જૂના લેખો ગિરનાર ઉપર અને આણુ ઉપર વધારે મળે છે. શેત્રુંગ ઉપર તો ચોક્કસ કાળના બહુ જ થોડા લેખો મળે છે. કુમારપાળ સુધીના લેખો શેત્રુંગ ઉપર તો મળતા જ નથી. શેત્રુંગ ઉપર પ્રાચીન મંદિરો હશે પણ તેનો પાછળથી એટલો બધો શુભોદ્ધાર થયો છે કે અત્યારનાં મંદિરો એ પાછલા કાળનાં જ ગણવાં પડે. શેત્રુંગ ઉપર લેખો પણ અકબર પછીના કાળના વધારે મળે છે.

આ પ્રમાણે ચોક્કસ સમયની સ્થાપત્યકળાના નમૂના જોવા હોય તો કાંતો આણુ ઉપર જવું જોઈએ અથવા ગિરનાર ઉપર. તેમાં પણ આણુ પ્રાચીનતાની તથા કળાની દૃષ્ટિએ થડી ગય.

ગિરનાર ઉપર આ જૈન મંદિરોવાળા કોટની બહાર ઝાળું જોવાનું નથી. ગૌમુખી, સેવાદાસની જમ્યા, પથ્થરચટ્ટી એ હિંદુ ધાત્રાણુઓને ઊતરવા માટે સારાં સ્થાનો છે. પણ એ આધુનિક છે અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એનું કશું મહત્ત્વ નથી. પથ્થરચટ્ટી આધુનિક પણ ગમાનુજ મંત્રાવનું મંદિર છે એ ખાસ નોંધવા જેવું ખરું.

અંબાજી વિષે જુદું કશું છે, અને ગોરખનાથની દૂકનું તથા દત્તાત્રેયની દૂકનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. કાલિકાની દૂક ઉપર જ્વાનો રસ્તો ભયંકર અને તેથી પણ વધારે ભયંકર ત્યા અધોરી મનુષ્યભક્ષી બાવાઓ રહેતા હોવાની વાતો છે. કાલિકાનું આકર્ષણ આ દુર્ગમતા જ છે.

શત્રુંજય તીર્થ.

પાલીતાણા દરબાર અને જૈનો વચ્ચેની પ્રખ્યાત તકરારને લીધે આ જૈન તીર્થ અજૈન લોકોમાં પણ ખૂબ જાણીતું થયું છે. ઐતિહાસિક રીતે ગિરનાર જેટલું કે આણુ જેટલુંયે આ પ્રાચીન સ્થાન નથી. જો કે એકાદ મંદિર મંપ્રતિ રાજ (અશોકના પૌત્ર)નું કહેવાય છે. પણ એ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં બંધાયું છે આ સ્થાનનો મહિમા જ સોલંકીઓના વખતથી બહુ જૂનો નથી જણાનો. વળી એકાદ બે મંદિરો કુમારપાલના વખતમાં બંધાયાં હશે, પણ મોટા ભાગ તો ઈ. સ. ૧૫મા ૧૬મા શતકનો અને તે પછીનો છે. અને જૂનામાં પણ એટલા સુધારા-વધારા થયા છે કે આણુ અથવા ગિરનાર જેવું સોલંકી વખતની કળાનું દર્શન અહીં થતું નથી. પણ અહીં મંદિરોનું શહેર જ હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

શેત્રુંજન ઉપર જવા માટે પાલીતાણા સુધી રેલ્વેમાર્ગ છે. પાલીતાણા ગામથી ટેકરીની તળેટી સુધી જવા માટે સીધો વિશાળ બન્ને બાજુએ વડની સરસ છાયાવાળો ગસ્તો છે વચ્ચે વચ્ચે વાવો અને કુડો છે. તળેટીમાંથી ઉપર જવા માટે પહોળાં સરસ પગથિયાં છે અને આગળ જ પગથિયાંની બેય બાજુએ પથ્થરના બે દાંથી ઊભા છે. અહીં આગળ ચડાવમાં વચ્ચે અને ઉપર ઘણું રથજો ગરીબ શ્રાવકોએ તીર્થકરની પાદુકા ઉપર ઊભી કરેલી દેરીઓ છે. અને જૈનોની ઇતિહાસપ્રિયતાના 'દાખલા રૂપે આ પાદુકાની આસપાસ લેખ કાતરેલા દેખાય છે. ચડાવમાં વચ્ચે વચ્ચે યાત્રાળુઓ માટે વિશ્રામસ્થાનો કરેલાં છે. પાણીની મગવડ પણ વચ્ચે બધે છે.

શેત્રુંજનના હુમરનો ચડાવ ઘણો સીધો છે પણ પગથિયાં એટલાં સારાં છે કે યાત્રાળુ વગર શ્રમે ચડી શકે છે. છતાં વૃદ્ધો, નબળાંઓ અને ધીમન્તો માટે ડોળાઓ મળે છે. આ જૈન તીર્થસ્થાન હોવા

છતાં રસ્તામાં એકાદ હિંગળાજ માતાનું અને એકાદ હનુમાનનું મંદિર દેખાય છે. એકાદ દરગાહ પણ છે.

શિખર પાસે પહોંચતાં પગથિયાંના બે ફાંટા પડે છે. આમાંથી જમણા દાયાને રસ્તેથી ચડી ઉપર જતાં જે દેખાવ નગરે પડે છે તે અદ્ભુત છે. માણસોએ ભક્તિથી ફટલો થમ લીધો છે એનો વિચાર થતાં મન મુગ્ધ થઈ જાય છે. કિલ્લાની અંદર થોડા ફુટો સિવાય બાકી મંદિરો જ છે. અને એક સાથે શિખરો અને ધૂમટવાળાં સેંકડો મંદિરો દેખાતાં જે આશ્ચર્ય થાય છે તે અવર્ણ્ય છે. શેત્રુંગનાં ધણીખરાં મંદિરો ગોપનાથ આગળથી ખોદેલા ચૂનાના પથ્થરનાં છે પણ કાર્પ કાર્પ આરસપદ્માણુનાં છે, ખરાં. આસપાસ તદ્દન શાંતિ, બધે ખૂણેખૂણામાં અસાધારણ સ્વચ્છતા, અને તેની વચ્ચે મુખ્ય મંદિરોના ગર્ભગૃહમાં તથા આસપાસની નાની દેરીઓમાં પન્નાસનરથ તીર્થંકરોની વિશાળકાય, ભવ્ય પણ શાંત અને તેજસ્વી હાજરો. મૂર્તિઓનાં દર્શન કરતો કરતો યાત્રાળુ ચાલ્યો જાય, ત્યારે જો તે એકલો હોય તો એના મન ઉપર કેવી અસર થાય તે કહી શકાય. આનું મંદિરનગર દુનિયામાં શીજીનું નથી એમ આ વિષયના જાણકાર બર્નેસ કહે છે.

શેત્રુંગનું શિખર ઉત્તર દક્ષિણ બે પટ્ટીઓમાં વહેંચાયેલું છે. આ દરેક પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાંબી છે. બન્ને પટ્ટીઓ અને વચ્ચેની ખીણમાં જુદી જુદી કિલ્લેબંધી કરીને અંદર મંદિરો બાંધેલાં છે. પણ આ પટ્ટીઓની પાછી ટૂંકો પાડેલી છે. શેત્રુંગ ઉપર આખી કુલ દશ ટૂંકો છે. આ નાની મોટી ટૂંકોને આસપાસ રક્ષણ માટે કિલ્લા બાંધેલા છે અને તેને મજબૂત દરવાજાઓ રાખેલા છે, જે દરવાજા હમેશાં સાંજે બંધ થાય છે.

બન્ને શિખરોનાં જુદાં જુદાં સ્થળેથી જુદો જુદો દેખાવ નગરે પડે છે. ઉત્તર તરફના શિખરને છોડી જોઈએ તો દક્ષિણ તરફનો આખો શિખરભાગ તથા મધ્ય ખીણનાં મંદિરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ શિખરપટ્ટીને મથાળે આદીશ્વર લગવાનના મહાન મંદિરનું શિખર દેખાય છે. શેત્રુંગનું આ પરમ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

ઉત્તરપૂર્વ તરફના દરવાજેથી દાખલ થઈ જમણી તરફના નાના દરવાજામાંથી ખરતરવસદિ ટૂંકમાં પેસતાં જ જમણા દાયા ઉપર નરસી કેશવજી નાંચકનું આ પર્વત ઉપરનાં અર્વાચીનમાંનું એક ઈ.સ. ૧૮૬૨માં

બંધાયેલું મંદિર દેખાય છે. આ મંદિર ખૂબ મોટું અને ધોળું છે. કારણ કે છોતે ધસી ધસીને એની સપાટી આરસપહાણુ જેવી બનાવી છે. છોતે ધસવાની આ કળા આપણે ત્યાં સરસ ખીલેલી હતી, પણ હમણાં હમણાં એનો ઉપયોગ ન થવાથી એ કળા તદ્દન લુપ્ત થઈ જવાની ખીક રહે છે. આ મંદિર બે માળનું બીજાં મંદિરોના ધાટનું જ છે. આ ચોથા તીર્થકરનું મંદિર છે, અને તેમાં લગભગ ૫૦ મૂર્તિઓ છે.

અહીંથી આગળ અંદરના દરવાજા વાટે પશ્ચિમ તરફ ચાલતાં જમણા હાથ ઉપર પાંચ મંદિરો દેખાય છે. આ નાના મંદિરોમાં ખાસ વર્ણવવા જેવું કંઈ નથી. તેમાંનું પહેલું ઋષભનાથની માતા 'મરુદેવી'નું છે. તેમાં આરસપહાણુના હાથી ઉપર મરુદેવીની મૂર્તિ દેખાય છે. બીજું ઈ. સ. ૧૮૪૮માં મુંબઈના નરસીશેઠે છઠ્ઠા તીર્થકર પ્રદ્મપ્રભુ માટે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં પ્રદ્મપ્રભુની અને બીજા તીર્થકરોની ૨૩ મૂર્તિઓ આરસપહાણુની અને સાત ધાતુની છે અને મંડપમાં બે યક્ષની અને ત્રણ શેઠશેઠાણીની છે. જમણા હાથ પરનાં બીજાં ચાર મંદિરો ઈ. સ. ૧૮૩૧થી ૧૮૩૭ વચ્ચે બંધાવેલાં છે.

ડાબા હાથ ઉપરનાં મંદિરોમાંનું એક શા. કમળસી ભણુશાળીએ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં બંધાવ્યું છે. પણ એ મંત્રપ્રતિ રાખીને મંદિર કહેવાય છે. બીજા ત્રણ ઈ. સ. ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૧ વચ્ચે બંધાયાં છે, અને પાંચમું વેલખાઈનું મંદિર ઈ. સ. ૧૭૩૪માં બંધાયું છે. આ ચૌમુખ મંદિરમાં કુલ ૬૪ મૂર્તિઓ અને આઠ પાદુકાઓ છે.

આ મંદિરો પૂરા થાય છે ત્યાં પુડરીક દરવાજા છે. આ દરવાજાની અંદર જતાં સવા સોમજીનો ચોક આવે છે. ખરતર ગચ્છના અમદાવાદના આ શ્રીમંત શ્રાવકે આ ટૂંક ઉપરના મંદિરનો ઈ. સ. ૧૬૧૮માં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને ચોકની આસપાસ ગઢ ચણાવ્યો. આ કાર્યમાં આ શેઠિયાએ અઢળક પૈસો વાપર્યાનું કહેવાય છે. કહે છે કે માત્ર નીચેથી માત્ર ઉપર લઈ જવા માટે વપરાયેલા દોરડાઓના જ ચોરાસી હજાર રૂપિયા ખરચાયા હતા. અને મારવાડની આરસપહાણુની ખાણમાંથી મૂર્તિઓ માટે આરસ લાવવાના કામમાં લગભગ એટલા જ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા. 'શ્રીરાતેઅદમદી' પ્રમાણે આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આ અમદાવાદી શેઠિયાએ કુલ અડતાળીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

આદીશ્વર ભગવાનના દેવગમા જ્યા માટે મુડગીક દગવાનમા પેસવુ પડે છે અને આ દુઃ ઉપરનું મુખ્ય દેવળ આદીશ્વર ભગવાનનું જ છે. આ દેવળ ચૌમુખ ધાટનું આ દુગ ઉપરનાં મોટા મંદિરોમાંનું એક અને બધી રીતે સંપૂર્ણ દેવાથી એનું વર્ણન કાઈક વિગતવાર કર્યું છે, જેથી શેત્રુઘ્ના મોટા મંદિરોના સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકશે

મૂળ આ મંદિર પિકમ ગળએ બધાંત્રુ હતુ એમ પ્રેરાય છે પણ હાનનું મંદિર તો સવા ચોમળએ ઈ સ ૧૬૮૮મા બાંધેલુ છે અને એ મનસમનો લેખ પણ ક્રાતરેલો છે

બે ફીટ ઊંચી બિભણી ઉપર બિભેલું આ મંદિર ૫૭ ફૂટ પહોળુ અને ૬૭ ફૂટ લાંબુ છે આખુ મંદિર મે ચોગમ વિલાગોમા વિભક્ત છે અને તેની આગળ પૂર્વમા ચોરસ મડપ છે મડપમાથી ચોડા પગથિયા અઢતા અંતરથી ચોગમ ૩૧ ફૂટનો અનગમ આવે છે આ અતગમ ઉપર બાર ચાબનાઓ ઉપર ગખેનો ઘૂમટ છે આ ચાબ લાઓ એવી રીતે જોડેલા છે કે ખૂણા ઉપરના ચાર બાદ કરતા બાકીના આઠનો એવો અટકાણુ બને છે કે જેના ઉપર આપણા કારીગરો પોતાની રીતે ઘૂમટ રાખતા આશુના મંદિરોમા આવી જ ચોજના પ્રેક્ષી છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વાર ઉપગત બાબીની બે દિશામા આ અંતરાવને મડપમા બિધકતા દાર છે અને માંમે જ ગર્ભગૃહનું દાર છે આ ગર્ભગૃહમા આગમપદાણુના સિદાસનના ખૂણાઓ ઉપર ચાબવાઓ છે આ મંદિરની ઝગા માટે એક બાગત ખામ નોધવા જેવી છે કે ગર્ભગૃહના ચાબનાઓ અને અતગમના ચાબનાઓ અને ધચ્ચેના અતરો એક માપના છે ગર્ભગૃહ ઉપર ૯૬ ફૂટ ઊંચુ વિમાન છે ગર્ભગૃહમા પ્રવેશ કરવા માટે એક દાર અંતગમમાથી છે અને બાબીની ત્રણ દિશાઓમા ત્રણ દાર છે અને ફૂતો ચોક છે

ગર્ભગૃહમા શુધ્ધ આગમપદાણુનું ૧૨ ચોગમ ફૂટનું બે ફૂટ ઊંચુ સિદાસન છે આ સિદાસનની ચારે તાણુ ઉપર ખૂબ ક્રાતગમ છે સિદાસન ઉપર જુદી જુદી દિશામા મુખ ગખીને મેઠેલી આદિનાથ ભગવાનની ચાર મૂર્તિઓ છે આ મૂર્તિઓ વિશાળમાપ સિદાસનથી ૧૦-૧૧ ફૂટ જેટલી ઊંચી અને પચામન વાળીને બેઠેલી છે નૈન મૂર્તિઓની ભમર ઉપર રતો અને છાતી ઉપર, ખલાઓ ઉપર અને

ગોઠણ ઉપર મોનાના પતંગ મઢેલા હોય છે અને માથા ઉપર કેટલીક-વાર મુકુટ પણ હોય છે, એવી રીતે અહીં પણ છે

ગર્ભગૃહના અને અતગલના ગોખલાઓમા નાની મોટી અનેક આરમપહાણની પ્રતિમાઓ છે આમા ગેઠ અને શેરાણીની પણ એક સ્થળે છે ઉત્તર તરફના મડપની પૂર્વ બાજુએ વિમાન ઉપર જવાનો દાદર છે આ વિમાનના ઉપના ભાગને ગયા મૈામા નવો ચૂનો લગાડ્યો હોય એમ લાગે છે અને નીચેના ભાગમા જૂનું કામ એમને એમ છે ત્યા કારીગરી પણ સગસ છે

ખરતરનસદિ દુર ઉપર ઈ સ ૧૬૧૮ના અને તે પછીનાં આજ સુધીના આ મિનાય અનેક નાના મોટા મદિરો છે સાત મદિરો તો ઉપરના મદિર માથે એક જ વખતે બધાએલા, જેમાના બે શાતિનાથ તીર્થકરના, અમદાવાદના શેઠ મધવી ખીમજી સોમજીનું એક પાર્શ્વનાથ તીર્થકરનું લાલજી શિનાનું એક ધર્મનાથ તીર્થકરનું, એમ તીર્થકરોની મૂર્તિઓનાળા કે પાદુકાઓવાળા મદિરો જોતા આપણે ચાકી જઈએ પણ એનો પાગ ન આવે એક એક જૈન મદિરમા મૂર્તિઓ પણ ઘણી હોય છે આજ દુકમાના ઈ સ ૧૭૨૭ના ત્રણ ચોમુખ મદિરોમા અઢી હજાર પાદુકાધુગલ છે ઈ મ ૧૭૮૯ના મહિમપુરના આ હકમચંદ ગમાદાસે બધાવેલા મદિરોમા ૭ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ છે એજ રીતે ઈ સ ૧૬૨૫મા જેસલમીરના ભજુશાલી પુનશીએ બધાવેલા મદિરમા ૧૪૫૨ પાદુકા ધુગલ છે આ ઉપરાંત આ ભાગમા ઈ સ ૧૭૨૫નું એક ઈ સ ૧૭૨૭નું એક ઈ મ ૧૮૧૩નું એક, ઈ મ ૧૮૧૮નું એક, ઈ સ ૧૮૩૪નું એક, અને ઈ મ ૧૮૫૫નું એક મદિર છે આ ઉપરાંત ગર્ભ મદીના નાના નાના મદિરો છે તે જુદા આ મત્રા મોમજીનો એક ૨૭૭ ફૂટ લાંબો અને ૧૧૬ ફૂટ પહોળો છે

આ ચોકમાથી એક નાની બારીમા ધર્મને જમણા દાય પરની પાય પાડેલો તથા ડાબા દાય પરની અમદાવાદના ગેઠ સાકરચંદ પ્રેમચંદની દુર ઉપર જવાય છે પાય પાડેલોની દુર એ આ ઉપરની નાનામા નાની દુક છે એમા બે જ મદિરો અને એક રાયજીનું ઝાડ છે આ દુકનું નામ શા દલીચંદ કીકાવાળાએ ઈ મ ૧૮૨૧મા બધાવેલા મદિરના નામ ઉપરથી પડ્યું છે આ મદિરમા પાય પાડ-

વેાની પાચ, દ્રૌપદીની એક અને કુતાજીની એક એટલી મૂર્તિઓ છે. બીજી મદિર આની પછવાડે છે તે ઈ સ ૧૮૦૭માં સુગતના શા ખુશાયચદ ડાલાભાઈએ બધાવ્યું છે અને એમાં મદસદૃટ ઉપર ૧૦૧૪ પ્રતિમાઓ, મેરુ ઉપર ૧૬૯, એક લોકપાલની મૂર્તિ અને મિદ્યક એટલું છે.

એમાંથી નીકળીને રોક સાકરચદ પ્રેમચન્દના ચોકમાં પેસાય છે આ ચોકનો ગઢ અમદાવાદના એ રોકે ઈ સ ૧૮૩૬માં બધાવ્યો છે આ ગઢમાંના મુખ્ય મદિરમાં પાર્શ્વનાથની બાવીસ પ્રતિમાઓ છે એની પૂર્વમાં શૈવ પ્રેમચદ દામોદરે બધાવેલા નાના મદિરમાં પાર્શ્વનાથની જ અગિયાર પ્રતિમાઓ છે બાજુના ગેડ મનભાર્તના ઈ સ ૧૮૪૩ના મદિરમાં અઢાર પ્રતિમાઓ છે એજ વર્ષમાં બધાવેલા અમદાવાદના શેઠ ખીમચદ જમનાદાસના મદિરમાં પદ્મપ્રભુની પદર પ્રતિમાઓ છે આ મદિરની પછવાડે છીપાવસદિ દુક છે જેમાં મોટે ભાગે નાના નાના દેવો છે. આમાંનું એક શા વાલચદ સુરચદે અને બે સુરજમલે ઈ સ ૧૭૩૧માં બધાવેલા છે.

સાકરચદ પ્રેમચદની દુકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઈ વખતચદની દુક છે જેનો ગઢ ઈ સ ૧૮૪૦માં બધાવેલો છે આ દુકમાંનું મુખ્ય મદિર નદીશ્વરદીપ કહેવાય છે એ ચોરસ છે પણ એની રચના જુદા જ પ્રકારની છે આ મદિરની દિવ ભો જળા કાત રેલા પથ્થરોનો છે અને અદર પડ વેદિઓ સાચિયાના આકારમાં ગોઠવેલ છે અને આ મદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમાં એક અને ચાર ખૂલે ચાર ઘૂમરો છે આ દુક ઉપરનું એક નાનું મન્દિર ઈ સ ૧૮૪૧માં અમદાવાદના શેઠ ડાલાભાઈ અનોપચંદે બધાવેલું છે બાજુમાં છ નાના મન્દિરો છે એમાં ગોવિંદ દેવી છે.

નદીશ્વર દીપના દગવાળમાંથી નીકળતા જરા ડિયાલુમાં હેમાભાઈ વખતચદની બીજી દુક આવે છે જેમાં આગળ જ મોટો ચોરસ કોઠો છે અને બે તરફના તળાવો વચ્ચેના પગથિયા ચડીને દુકમાં જવાય છે હેમાભાઈ વખતચદની પહેલી દુક એની દીકરી જમનાબાઈના નામથી અને આ બીજી એના પુત્ર પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના નામથી ઓળખાય છે આ દુકમાં મુખ્ય મદિર હેમાભાઈ

વખતચઢના પિતા શા. વખતચઢ ખુશાલચઢે ઈ. સ. ૧૮૨૬માં બધાવેલુ છે. ઉપર એક ચૈમુખ મદિરનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકારનું આ પણ છે. આમાં ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ત્રણ પચતીર્થો, સાત સિદ્ધચક્રો અને શેઠશેઠાણીની પ્રતિમાઓ છે આની પૂર્વમાં લલ્લુભાઈ પાનાચંદ, નગીનદાસ હેમાભાઈ, નથુ સોભાગની દીકરી ઝવેરબાઈ અને હેમાભાઈ વખતચઢે ઈ. સ. ૧૮૨૬ થી ૧૮૩૨ વચ્ચે બધાવેલા નાનાં મદિરો છે. આ ચોક ૬૦ ફીટ લાંબો પહોળો છે અને ફરતી નાનીનાની દહેરીઓ છે. દરવાજાની બહાર બગીચામાં ગૌતમસ્વામીની પાદુકા ઉપર નાનું દહેરું છે.

આ ટૂંકની બહાર આવતા તળાવને કાંઠે ચર્ચ આ શિખર ઉપરની પશ્ચિમ છેડાની અમદાવાદના મોદી પ્રેમચંદ રામચઢની ટૂંક આવે છે. એમાં ત્રણ મંદિરો મુખ્ય છે અને બીજાં નાના છે. વચ્ચે મદિર સૌથી મોટું છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વારમાંથી આ મંદિરમાં પેમતા આગલા મંડપના ચાલણાઓ દેખાય છે, જેના ઉપર દ્વારપાલો કાતરેલા છે. અને મંડપની દિવાલના મધ્ય ભાગમાં બવાની, ગણેશ વગેરે હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ ફરતી કાતરેલી છે. આ મૂર્તિઓની વચ્ચેની થોડી જગ્યામાં કામચાંચનાં અશ્લીલ ચિત્રો નાના માપના કાતરેલા છે. શત્રુજય ઉપર આ પ્રકાર આ મદિરમાજ દેખાય છે. મધ્ય મંડપ ઉપર અને પ્રવેશમંડપો ઉપર સાદા ઘૂમટો છે અને ગભાર ઉપર ત્રણ શિખરો છે આ મદિર મોદીએ ઈ. સ. ૧૭૮૬માં બધાવેલું છે. આ મદિરમાં આદીત્યગની ૬૮ મૂર્તિઓ, બે પચતીર્થો, નવ સિદ્ધચક્રો અને મંડપમાં ૩૪ પ્રતિમાઓ છે. પ્રવેશદરવાજા ઉપર હેમચંદ લાલચઢે ઈ. સ. ૧૭૮૬માં બધાવેલું પુરૂરીક સ્વામીનું મદિર છે.

આને ડાબે પડખે સુરતના ઝવેરી ગતનચઢ ઝવેરચંદે ઈ. મ. ૧૮૦૩માં બધાવેલું આમમાની આગમનું મદિર છે આ મંદિરનો ધાટ પહેલી નજરે લુપ્ત દેખાય છે પણ વિસ્તાર જોતા ચૈમુખના સિદ્ધાંત ઉપર બધાવેલું છે. મદિરની જમિ બધે જેમ અહીં કાળા અને ધોળા આરમનો છે. મધ્ય મંડપ ઉપર ઘૂમટ અને ગભાર ઉપર ધોગજી પ્રભાણે શિખરો છે.

આ મદિરની સામે સુરતના ઝવેરી પ્રેમચંદ ઝવેરચંદે બધાવેલું અને એને પ્સાનમાં તથા કદમાં મળતું મદિર છે. આ ચોકમાં આ ઉપરાંત

ખીર્તી નાનાં દહેરાં છે. આરસના મંદિરના ચોકમાં પૂર્વમાં ઈ. સ. ૧૮૦૩માં જુદાં જુદાં માણસોએ બંધાવેલાં આઠ દહેરાં છે. અને ચોકને ફરતો ઈ. સ. ૧૭૦૧થી ૧૮૩૬ સુધીમાં બંધાયેલાં બીજાં ચાળીસ છે.

ઉત્તમભાઈના મંદિર પાસેથી નીચે ઊતરતાં જતા પશ્ચિમે એક નીચા ઘૂમટવાળું ખડકમાં જ બાંધેલું મંદિર છે. આ મંદિર આધુનિક પથ્થરે એમાં જે ખડકમાંથી કાતરી કાઢેલી ૧૮ ફૂટ ઊંચી અને ગોડાણથી ગોડાણ સુધી ૧૪ ફૂટ પહોળી બેઠેલી આદિ ભુવનની મૂર્તિ છે તે બજેસની મંત્રે ઘણી પ્રાચીન જણાય છે. લોકો એને બીમ પાંડવની મૂર્તિ પણ કહે છે.

આ બીમ પાંડવની પછવાડેથી વચલી ખીણના બાલાભાઈના મંદિરનો અને દક્ષિણના શિખરનો સરસ દેખાવ નજરે પડે છે. બાલાભાઈનું મંદિર ૧૫૧ ફૂટ લાંબી અને ૧૦૯ ફૂટ પહોળી ટૂકમાં છે. એ મુખાઈના શા. કલ્યાણજી કાનજીએ ઇ. સ. ૧૮૩૬માં બંધાવેલું છે અને બીજા ચૌમુખ જેવું છે. આ મંદિરમાં ૩૨ પથ્થરની મૂર્તિઓ, બે ધાતુની, એક સિદ્ધચક્ર, બે પચતીર્થો અને નવઅહર્નુ એક પત્ર અને રંગમડપમાં ૨૪ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ અને એક નાભિ રાગની છે. દાર આગળ ચર્કશરી માતા અને ગોમુખ વક્ત્રની મૂર્તિઓ છે.

બાલાભાઈની ટૂકના ખૂણા પાસેથી ખીણમાં ઊતરાય છે. અહીં મોતીશાની ટૂક ૨૩૧x૨૨૪ ફૂટ છે અને ફરતો, ખૂણાઓ ઉપર મોટા કાઠાઓવાળો મજબૂત ગઢ છે. મુખ્ય દરવાજાની બહાર ડાબા હાથ ઉપર એક કુડ અને કુન્તાજીનું નાનું મંદિર છે. મોતીશાના ચોકનો ગઢ ઈ. સ. ૧૮૩૫-૩૬માં બંધાયેલો છે. ટૂકમાં પેસતાં જ મુખ્ય મંદિર 'દેખાય' છે જે બાલાભાઈના મંદિરના ઘાટનું છે. આ ચોકનાં મંદિરોનું જુદું વર્ણન નથી કર્યું, કારણ કે ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તેથી સામાન્ય ખ્યાલ આવી ગયો હશે. બાકી આ ચોકનાં બધાં મંદિરોનાં સરસ દેખાવ 'બીમ પાંડવ મંદિરના ઉપલા ભાગ ઉપરથી નજરે પડે છે. લગભગ 'બધા મંદિરો ત્યાંથી જોઈ શકાય છે.

રોતુંગના દક્ષિણ શિખરની વિમળવસદિ ટૂકમાં સુમલપોળને દરવાજેથી પેસાય છે. આ સુમલપોળ પાસે જ મોટો કુડ છે, જમણા હાથ ઉપર વીધણપોળ છે. વિમળવસદિ ટૂકના બહારના ચોકમાં નાનાં-મોટાં જુદાં જુદાં ઘાટનાં લગભગ સાઠ મંદિરો છે. આ બધાં મંદિરોનું વર્ણન કરવાની અહીં જગ્યા નથી. પણ આમાંથી જુલવણીનો મંદિર

સમુદ્ર નોધવા જોવો છે. ભુલવણીમાં આગળ જ આદીશ્વર ભગવાનનાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર ચીતોડના દોશી કરમશાએ ઈ સ ૧૫૩૦માં બધાવેલું એક શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાનું અને ઈ સ ૧૭૬૪માં સુરતના સંઘવી તારાચંદે બધાવેલું વાઘેશ્વરીનું એમ બે નાના મંદિરો છે. પણ આ ભુલવણીનું મકાન મૂળ જૂનું છે, અને એનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે, એટલે જૂના ભાગો અને નવા ભાગો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે. મૂર્તિઓ પણ નવી મુકવામાં આવી છે. એક મૂર્તિ ઉપરના લેખ ઉપરથી ભુલવણી અમદાવાદના સઘવી રૂપજી સામાજીએ ઈ, સ ૧૬૦૮માં બધાવી હોય એમ અર્થ નીકળે છે, છતાં આ પર્વત ઉપરના જૂનામાં જૂના ભાગો જેટલા, એટલે કે ઈ. સ ના બારમાતેરમાં શતક જેટલા જૂના, આ મંદિરના કોઈક ભાગો હોવાનો સંભવ બજેસ માને છે, અને આ ભુલવણી ખરેખર જોવાલાયક છે વિશાળ મંદિરસમૂહની પછવાડે તળાવ છે. અહીંથી પશ્ચિમમાં આગળ ચાલતા એક પછી એક મંદિરો જોતા ઈ સ ૧૬૨૮માં અજમેરના જયમલ્લનું મોટાં શિખરોવાળું શતરતબ કહેવાતું ચૈત્રુખ મંદિર દેખાય છે. ખરી રીતે આમાં ૬૪ ચાલસાઓ જ છે. પાછા ફરીને મોતીચંદ સિવાચંદના મંદિર સુધી આવી પશ્ચિમમાં પાછા ફરતા પાર્શ્વનાથનું અમદાવાદના પારેખ સોમચંદે ઈ સ ૧૬૨૫માં બધાવેલું મંદિર અને એની બાજુમાં જગતશેઠનું ગણાતું સુમતિનાથનું મંદિર દેખાય છે. આ મંદિર જોતા તો જગતશેઠની ધાર્મિક ઉદારતા માટે બહુ ઊંચો ખ્યાલ આવે એવું નથી બગાળના આ શેઠની અદળક મપત્તિ વિષે અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકોએ હેરત પમાડે એવી નોંધો કરી છે. ઈ. સ ૧૭૪૨માં મુર્સિદાબાદના જગતશેઠના ધરમાથી બે કરોડ (આરકોટ) રૂપિયા મરાઠાઓ લૂંટી ગયા છતાં એ શેઠ કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ સરકારની એક એક કરોડની ફાડીઓ દેખાડે થતા જ ભરી આપતા, બર્કે પાર્લામેન્ટમાં આ શેઠ વિષે કહેલું કે એનું કામકાજ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા જેટલું હતું ઈ સ ૧૭૮૬માં પણ આ શેઠના ધરમાં બે હજાર માણસો ગહેતા હતા દિલ્હીના સુલતાનોએ એતે જગતશેઠની પદવી આપેલી. આ જગતશેઠના વશજોને ધગનાં ધરણા પેંચી નિર્વાહ કરવા પડેલા (જુઓ મિલ અને વિલ્સનકૃત 'હિસ્ટરી ઓફ બ્રીટીશ ઇન્ડિયા' ગ્ર. ૩ વગેરેમાંથી. બજેસે શેનુજની 'ગાઈડ'માં પા. ૩૪મે કરેલી ટીપ)

બીજાં મદિરોને એટલા બધા મળતા છે કે વર્ણનની જરૂર નથી બીજાં ચૌમુખમા અને આગા ફેર એટલો જ છે કે આ મદિરનો મડપ બે માળનો છે વળી બર્જેસ કહે છે કે શિખર તરફ જોતા શિખરનો લાકડાના મકાનને મળતો દેખાવ તરત ધ્યાન બેચે છે મૂળ લાકડાના મદિરની પ્રથમ પથ્થરનું મદિર બધાવનારે નકલ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે ઋષભનાથથી મુખ્ય મૂર્તિ અસાધારણ મોટા કદની છે

આ મુખ્ય મૂર્તિ ઉપગત તીર્થકરોની પચાવન નાની મૂર્તિઓ ગભારમા, અને એથી વધારે રગમડપમા છે ગભારના દ્વાર આગળ હાથી ઉપર બેઠેલા નાભિગજ અને મરુદેની દેખાય છે વળી ઉપલે માળે ગભારમા ૩૩ મૂર્તિઓ તીર્થકરોની એક ગૌતમસ્વામીની, એક મહાલક્ષ્મીની, અને બે તપસ્વીઓની છે, અને માળા ઉપરના મડપમા ૬૩ તીર્થકરોની અને બે તપસ્વીઓની પ્રતિમાઓ છે કુલ ૨૭૩ પ્રતિમાઓ, પાદુકાઓ, વગેરે આ મદિરમા છે

શેત્રુજી ઉપરના લગભગ ૫૦૦ મદિરોનું વીગતવાર વર્ણન કરવા માટે જીદુ પુસ્તક લખવું જોઈએ, પણ ઉપના વર્ણનથી આ મદિરોના શહેરનો અને તેની પ્રતિમા વસ્તીનો સામાન્ય ખ્યાલ તો વાચનારને જરૂર આપ્યો હશે

જોનો તો માને છે કે આ પર્વત ઉપર પટેલુ દેવળ હરતરામજીએ બાંધેલું અને જીવડશાએ વિ મ ૧૦૧૮મા એનો તેરમીવાગ જીર્ણોદ્ધાર કરેલો પણ આ હકીકત માટે કશો પુરાવો નથી મળતો, પણ કુમારપાળના અમાત્ય ઉદયનના પુત્ર વાહડે પિતાની ઇચ્છાને અનુસરી સ ૧૨૧૧ (ઈ સ ૧૧૫૪)માં આ પવત ઉપરના આદીશ્વર ભગવાનના મૂળ લાકડાના મદિરને ઠેકાણે પથ્થરનું મદિર ચણાવ્યું હોવાનો સંભવ છે કુમારપાળનું મદિર પણ કદાચ આ વખતે ચણાયું છે વાહડે આ વખતે શેત્રુજી ઉપર બે કરોડ ને સત્તાણુ લાખ રૂપિયા ખરચેલા અને એ કામને અગે તળેડીમા મજૂરો વગેરેનું વાહડપુર શહેર વસેલું એમ કહેવાય છે આ પછી વસ્તુપાળે મ ૧૨૯૬મા શેત્રુજીના પગથિયા બધાવ્યાનું, સગળપોળમા દોલાખાડીની દિવાલ ઉપરના લેખથી જણાય છે વસ્તુપાળે બીબ્લુ પણ જીર્ણોદ્ધારનું કામ કર્યું હશે વળી વસ્તુપાળે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીના પુણ્ય સ્મરણાર્થે તળેડીમા લલિતાસાગર તળાવ બધાવ્યું હતું.

પછી અક્ષાઉદીનના વખતમાં મુસલમાનોને હાથે શેરુંગના મંદિરોને ડેટલુંક નુકસાન થયું હતું અને મૂળ મૂર્તિ ઉપડી ગઈ હતી, તેથી. ૧૮૭૧માં સમરાચાહે નવી બેસાડી તથા મંદિરનો ઇર્ષોદ્ધાર કર્યો. પરંપરા પ્રમાણે ૧૬મી વખતનો ઉદ્ધાર મં. ૧૫૮૭(ઈ. સ. ૧૫૩૧) માં ચીતોડના કરમાશાએ કર્યો છે. અને આ પરંપરાને એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ દેશ આપે છે. પ્રવેશદ્વાર આગળના બીજા લેખથી ખંભાતના સોની તેજપાણે ઈ. સ. ૧૫૮૯થી ૧૫૯૭ સુધીમાં ઇર્ષોદ્ધાર કર્યાનું તથા ડેટલીક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ ચોકમાં બીજા જે મંદિરો છે તેની નોંધ લેવાની અહીં જગ્યા નથી. ઈ. સ. ૧૬૩૯ માં દીવના અંધવી ગોવિંદજીએ આદીશ્વર ભગવાનનો સદસદૃષ્ટ પીળા આરસનો બંધાવ્યો છે જેના ઉપર ૧૩ હારમાં કુલ ૧૦૨૪ પ્રતિમાઓ બેમારેલી છે. આદીશ્વર ભગવાનની પાદુકા ઉપર અમદાવાદના શેઠ દલપત ભગુભાઈએ બંધાવેલ મંદિર માસે મહાન ભોગલ શહેનશાહે જેને ખૂબ માન આપ્યું હતું તે શ્રી હીરવિજયસુરિનું ઈ. સ. ૧૫૯૫માં બંધાયેલું મંદિર છે. આ ચોકમાં ઈ. સ. ૧૬મા સતકમાં ઉપર કહેલ ચીતોડના કરમાશાએ તમા બીજાઓએ અને ૧૭ મા સતકમાં પણ બીજા જેનોએ બંધાવેલાં ડેટલીક મંદિરો છે.

દુકામાં આ ચોકમાં આખા પર્વત ઉપરનાં જૂનામાં જૂનાં મંદિરો છે. આ ચોકમાં ઉપર મણાબ્યાં છે તે શિવાય ઈ. સ. ૧૧૦૯, ૧૧૩૨, ૧૨૩૭, ૧૨૫૨ અને ૧૨૮૬નાં જૂનાં મંદિરો કૌનો બતાવે છે પણ એ માટે ઉત્કૃષ્ટ લેખ જેવો પુરાવો બજેસને મળ્યો નથી.

શેરુંગને પર્વત એ જેન દેવોનું એક પ્રકારનું સ્વર્ગ છે અને એમાં દેવોની વસ્તી ઘણી મોટી છે. આ એક જ ચોકમાં ૫૦૦૦૦ પ્રતિમાઓ વગેરે છે એ જેમને સમગ્ર પર્વત ઉપરની સંખ્યાની કલ્પના આવશે.

શેરુંગની પવિત્રતા જૂના કાળથી મનાતી હશે, કદાચ વલ્લભી રાજ્યકાળમાં વલ્લભીપુરમાં વસતાં કૌનોએ આ પર્વતને પોતાનો કર્યો હોય તે એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે મંદિરો વગેરે છે તેમાંથી કોઈનો સમય ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે કુમારપાળના વખતથી આમળ જતો નથી. વળા બારમાથી સોળમા સતક સુધીનાં જે શ્રેષ્ઠ મકાનો થયેલાં, તે અનેક ઇર્ષોદ્ધારને લીધે મૂળ રૂપમાં આવે જ

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે અને એનાં મુખ્ય ધામો પણ ગુજરાતમાં જ છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં જે જે ગામ કે સહેરમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી રહેતા હોય તે તે ગામમાં એકાદ સ્વામીનારાયણનું મંદિર હોય જ. વળી કાઠિયાઓમાંના ઘણા એ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી અને સ્વામીનારાયણના પાળાઓ મજૂરી કરવા તૈયાર હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો વિશાળ અને જાયા સિખરોવાળાં હોય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સદાજનંદ સ્વામીએ જાતે જે જે સ્થળમાં દેવની સ્થાપના કરેલી અને જે જે સ્થળોએ પોતે વધારે વખત ગહીને ધર્મોપદેશ કરેલો તે તે સ્થળની યાત્રા કરવા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વડતાળ અને ગઢડા બેને તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામ જ ગણવાં જોઈએ. વડતાલ અને ગઢડા બે સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે.

ગઢડા

વડવાણથી ઘોળા તરફ જતી ગાડીનાં નીમાળા રોશનથી ખાંચ ગાઉ ગઢડા છે.

જે દાદા ખાચરના દરબારમાં ઢાલિયા ઉપર બેસીને સદાજનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કર્યો હતો તે દાદા ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીન ઉપર ગઢડાનું મંદિર બંધાયું છે. ગઢડાનું મંદિર વિશાળ જગ્યા રોકે છે. અને મંદિર બહાર પણ ઘણી જગ્યા મંદિરના તાબામાં છે. ગઢડાનું મંદિર સ્વામીનારાયણનાં બીજાં મંદિરોના ધાટનું જ પણ મોટું છે અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ઘણાવારી સાધુઓને રહેવા માટે તથા મંદિરની પુષ્કળ સમૃદ્ધિને આવશ્યક મોટાં મકાનો છે. વળી સદાજનંદસ્વામીએ જાતે વાપરેલી અનેક ચીજો પણ આ મંદિરમાં સાચવીને રાખેલી છે.

વડતાલ

આણંદથી આગળ મેઈન લાઈનમાં ૪ માર્ચલ ઉપર ખેરીઆવીનું સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ચાર માર્ચલ દૂર વડતાલ ગામ છે. અહીં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું ગઢડા પેઠે મોટું મંદિર છે. આ મંદિરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪માં સદગ્નનંદસ્વામીએ પોતા લક્ષ્મીનાગાયણની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી. આ લક્ષ્મીનાગાયણ ઉપરાંત નરનાગાયણની અને સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિઓ છે. સ્વામીનાગાયણના મંદિરમાં ઘણું ખરુ સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિ હોય જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં સ્વામીનાગાયણ સંપ્રદાયને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મિદ્ધાંત માન્ય છે અને સેવાનો વિધિ પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરતો સ્વીકાર્ય છે, એમ સદગ્નનંદસ્વામીએ કહ્યું ॥ (ભુએ 'શિક્ષાપત્રી,' શ્લોક ૮૧) છતાં સ્વામીનાગાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોની મૂર્તિઓના પ્રકારમાં તથા દેવની મૂર્તિ સાથે સદગ્નનંદસ્વામીની પણ મૂર્તિ પૂજવાના રિવાજમાં રામાનુજ સંપ્રદાયનું અનુકરણ થયું છે.

વડતાલમાં મુખ્ય મંદિરની આમપાસ ત્રણ માળની મોટી હવેલીઓ છે. જેમાં આચાર્ય તથા માધુઓ અને ધર્મચારીઓ રહે છે. વડતાલમાં પશ્ચિમથી બાધેલ એક તલાવ છે જે ગોમતી તળાવ કહેવાય છે.

અમદાવાદનું સ્વામીનાગાયણનું મંદિર પણ મોટું અને જૂનું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે.

કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો

કુચ્છ અત્યારે ગુજરાતમાં ગણાય છે, પણ એ સિંધને મળતો પ્રદેશ છે અને એક કાળે સિંધનો જ એક ભાગ હતો. પૌરાણિક ઔદ્યમ્બર—પ્રાચીન ઓડસોડોનું Odcumbarae—એ જ કચ્છ એમ કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પણ એ કાળે કચ્છમાં વસતી લાગ્યે જ હતી. સિંધમાંથી કાઠીઓ અને તે સાથે આહીરો પહેલા કચ્છમાં જીતયાં જણાય છે. જૂના કાળમાં જંગલી વસ્તી થોડી હોય અથવા રકચાખડચા આર્યો આવ્યા હોય એ સંભવને ન ગણીએ તો કચ્છમાં પહેલા વસનારા કાઠીઓ અને આહીરો છે. ઈ. સ. આઠમા શતકમાં કાઠીઓ કચ્છમાં આવ્યા હશે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પછી મૂળરાજ સોલંકીએ અણહીલવાડ આવડાઓ પાસેથી લીધું જટલે આવડાઓ પણ કચ્છમાં જીતયાં. અને મૂળરાજ ઉપર અને ભીમદેવ ઉપર ન્યારે બદારનું દબાણ થયું ત્યારે તેઓ પણ કચ્છમાં ભરાયા હતા.

કાઠીઓ અને આહીરો પછી સુમા રજપુતો સિંધમાંથી જ, સિંધમાં મુસલમાનોનું ભેર થતાં, ઈ. મ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીના ગાળામાં જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં ટોળાંમાં કચ્છમાં જીતયાં છે. (જુઓ 'બોમ્બે ગેઝેટિઅર' ઇ. ૪, પા. ૧૩૨-૧૩૩) અને છેવટ ચૌહાન-પેદરમાં શતકમાં કચ્છમાં સમાનું બહુ ભેર થતાં કાઠીઓને કાઠિયાવાડમાં જીતરી જવું પડ્યું. કચ્છની લુલાણી, લાટિયા વગેરે ખીજ ધણી વસ્તી સિંધમાંથી જીતરી છે. કચ્છની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ મારવાડથી પણ આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

કચ્છનો ફાલનો રાજવંશ જડેજ કહેવાય છે. જામનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી વગેરેના જડેજ રાજવંશો મૂળ કચ્છના ફાંટાઓ જ છે. આ જડેજઓ પોતાને યાદવ ગણે છે અને પોતાની વંશાવળીને મીઠુજી સાથે સાધી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ વદુના વંશજો—યાદવો ત્રી મુષ્ણના જ વંશજો હોવા જોઈએ એ તો પાછલા વખતની

બ્રાંતિ છે. પુરાણોમાં યદુના વંશજોના ઘણા ક્ષાંટાઓ બતાવ્યા છે. કચ્છના જાડેજાઓની વંશાવળીમાં શ્રીકૃષ્ણના સામ્ય, સામ્યના ઉષ્ણિક અને ઉષ્ણિકથી ૧૩૫મી પેઢીએ દેવેન્દ્રને ગણાવેલ છે. આ દેવેન્દ્રને કેટલાક સં. ૩૭૮ની આસપાસ મૂકે છે. આ દેવેન્દ્રને ચાર પુત્રો થયા: (૧) અશ્વપતિ (૨) ગજપતિ (૩) નરપતિ અને (૪) ભૂપતિ. આમાંથી નરપતિએ ગજનીની ગાદી મેળવી અને પોતે જામ જામ બારણુ કહ્યું. આ નરપતિને સમા નામે પુત્ર થયો. સમાએ સિંધદેશ જીતી લીધો.

આ વંશાવળીમાં ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું જ લાગે છે કે સમા રજપૂતો સિંધમાં બહારથી આવ્યા હોવા જોઈએ. આ સમા રજપૂતો-આમાંથી જાડેજા નીકળ્યા. જાડેજા નામનું મૂળ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે. સમા જામથી દશમો જામ લાખીઆર થયો, તેણે સિંધમાં નગરકંઠા વસાવ્યું. આ લાખીઆરથી આઠમો જામ જાડો થયો અને જાડાનો દત્તક દીકરો જામ લાખો થયો. અને તે જાડાનો દત્તકપુત્ર હોવાથી 'જાડેજો' (=જાડાનો-કચ્છી) કહેવાયો અને ત્યારથી એના વંશજો જાડેજા કહેવાવા લાગ્યા. જામ લાખીઆરની પહેલાનાં અને પછીનાં નામો વંશાવળીમાં આપેલાં મળે છે. પણ એમાં વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે. પણ આ જામ લાખો સાચો ઐતિહાસિક પુરુષ-હોય તો પણ એ ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી શકાય એટલો કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજી થયો નથી. કચ્છનો ઇતિહાસ, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને બર્નેસે વર્ષો પહેલાં કહેલું તેમ, હજી સાવ અંધારામાં છે. એટલે જામ લાખા કુલાણીનો સમય નક્કી કરવો કહ્યું થઈ પડ્યો છે; સિંધની તવારીખો લખનારા મુસલમાન લેખકોનાં તથા બારોટોનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. જેમ્સ બર્નેસ ખૂબ મથન કર્યા પછી જાડેજા લાખાને વિ. મં. ૧૪૦૬માં મૂકે છે. (જુઓ 'રીપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ', પા. ૧૯૯). 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર' એને અનુસરે છે (જુઓ મ. ૫, પા. ૧૩૪) અને 'કચ્છ મહોદય' તથા કચ્છના યાત્રાપયોગી ઇતિહાસના આધારે વનરપતિચાચી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી જામ લાખાને વિ. મં. ૧૨૦૮માં મૂકે છે. અને એ જામ લાખાથી નવમા જામ હમીરજીને સં. ૧૫૨૮.

મા મુકે છે આ હમીરજીને જર્જન પશુ સં. ૧૫૨૫મા મુકે છે, પશુ નવ પેઢીમા ૩૨૫ વર્ષનો ગાળો જર્જનને ગળે ઘીટગતો નથી હમીરજીના સમય વિષે થકા ગખવાનું કારણ નથી કાગળ કે આ હમીરજીને જામ રાવળ મારે છે અને તેણે જ મ. ૧૫૮૬મા જામનગર વમાવ્યું છે અને હમીરજીના પુત્ર ગયો એંગા મ. ૧૬૦૫ માં જુજ વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપે છે એંગા પછીની વસાવણી કચ્છ રાજ્યમા ખગખજ જળવાઈ ગઈ છે પણ હમીરજી પહેલાનો ગોટાળો નીકળતો નથી વળી જો કે જર્જન મૂળગજ સોસડી મામે લડવામા જૂનાગઢના ગ. ગ્રાહગિયુ સાથે કચ્છનો લાખો કુનાણી પણ હતો એ દતકથાને ઊઠાડી મુકે છે પણ એ દતકથાને 'દ્વાયત્રય' જેવા સ. ૧૪૦૦ પહેલાં ધણે વખતે લખાયેલા અથનો આધાર છે, એટલે મૂળરાજ સોસડી (વિ. ૩ ૯૮૮થી ૧૦૫૨)ના વખતમા કચ્છમા કોઈ જામ લાખો કુનાણી રાજ્ય કરતો હોય એ સ્પષ્ટિત લાગે છે

મતવળ કે જડેજ જામ લાખાએ મં. ૧૨૦૩મા કચ્છમા આવી લાખિયાર વિચરે જામ વમાવી પહેલી ગાદી સ્થાપી, એ કચ્છ મહોદયના કથનમા સદેહ પડે છે * આ મમાવશમા ધણા નામો એકના એક હોય છે તેથી પણ ગોટાળો થયો હોવાનો મંભવ છે વળી મિંધથી ઉપર કહ્યું છે તેમ ઈ સ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીમા જુદા જુદા ટોળાઓ કચ્છમાં આવ્યા હોવાનો પણ સંભવ છે એ જાણુ જોતા હમીરજી પહેલાનો નવમો પુરુષ જામ જડેજે લાખો, જર્જન કહે છે તેમ, સ. ૧૪૦૬મા થઈ ગયો હોય, અને તેનો પાત્રમો પૂર્વજ જામ ગોડાણો મં. ૧૩૦૭મા થયો હોય તો તે પહેલાના ત્રણસો વર્ષમા જામ કુનાણીથી જામ ગોડાણા સુધી કોણુ કોણુ જામ થયા એ વિષે ઐતિહાસિક માહિતી મળવી સુરકેન છે કાગળ કે કચ્છમા પ્રાચીન ઉત્કર્ષુ લેજો ઉપવચ્ચ થતા જણાતા નથી, એટલે દતકથાઓ જ બાકી રહે છે કદાચ મૂળ રાજ સામે લડનાર જામ કુલાણી અને હાલના વસનો મૂળ પુરુષ જામ જડેજે એક વસના ન પણ હોય દૂકામા કચ્છ રાજ્યનો સાચો

* જામ જડેજ લાખાથી હમીરજી સુધીના નામો બચેથી એક સરખા મળે છે લાખા પછી સમધનજ, ઓઠોજ, જહોજામ, વેહેણજ, મૂળવોજ, કાયાજ, આમરજ, ખીમજ અને હમીરજી (કચ્છ સંસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા, પા. ૧૪-૧૫)

ઇતિહાસ જામ હમીરજીથી અને વિ. મં ના ૧૬મા શતકથી શરૂ થાય છે. આ હમીરજીને મારીને જામ હાલાના વશજ અને જામનગરની ગાદીના સ્થાપનાર જામ ગવળે કચ્છ પડાવી લીધેલું ને હમીરજીના પુત્ર ગજો ખેંગારજીએ અમદાવાદના સુલતાનની મદદથી પાછું લીધું અને આ ખેંગારજી(વિ મં ૧૫૬૬થી ૧૬૪૨)ના વખતમાં કચ્છ દેશની વર્તમાન રીયતિનો આરભ થયો. આ ખેંગારજીએ જ મં ૧૬૦૨-મા અંતર ગામની, મ ૧૬૦૫મા જુજનગરની અને મ ૧૬૪૬મા રાવર (માડવી) બદરની સ્થાપના કરી આ ગજો ખેંગારના ત્રાસથી જામ ગવળને કચ્છ દેશ છોડી હાલાગમા આવવું પડ્યું અને તેણે સં. ૧૫૬૬મા જામનગર વસાવ્યું.

હાલતું કચ્છની મળ્યધાનીનું શહેર જુજ મ ૧૬૦૫મા વસાવનાર ખેંગારજીથી સોળમા હાલના મહાગામધિગજ મહારાજો શ્રી. ખેંગારજી (ત્રીજા) મ ૧૬૨૨મા ગાદી ઉપર બેઠા છે.

નારાયણ સરૌવર

કચ્છમા બે જ મોટા સ્થાનો છે નારાયણ સરૌવર અને કોટેશ્વર આ બેય સ્થાનો કાઠિયાવાડના ગિરનાર પ્રભાસ અને દ્વારકા જેવા પ્રાચીન કે ભાગતવિખ્યાત નથી. તેમ તદ્દન આધુનિક પણ નથી નારાયણ સરૌવર વિષે જૂનામા જૂનો ઉત્તેજ 'શ્રીમદ્ ભાગવત'મા મળે છે જે કથાના પ્રસંગમા આ ઉત્તેજ આવે છે તે કથા વાસુ, વિષ્ણુ વગેરે ખીજા જૂના પુરાણો છે પણ તેમા નારાયણ સરૌવરનો ઉલ્લેખ નથી અને 'શ્રીમદ્ભાગવત'મા તથા તે પછીના 'બ્રહ્મવૈવર્ત'મા છે એ જોતા ભાગવત'ને નવમા શતકમા ગયાયુ માનીએ (જુઓ 'ભાગવતનો સમય' 'પુરાતત્વ', પુ ૫, અ. ૨).^૧ તો આ નારાયણ સરૌવર એ પહેલાના સૈકામા તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હોવું જોઈએ. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે નારાયણ સરૌવરનો સમય નક્કો કરવાનું કાઠિ માધન નથી.

'શ્રીમદ્ ભાગવત'મા નીચે પ્રમાણે કથા છે—દક્ષપ્રજાપતિએ હર્યશ્વ નામના દશહજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કહ્યું, પણ આ હર્યશ્વો પશ્ચિમ દિશામા ચાલ્યા ગયા (જુઓ 'ભાગવત', સ્કંધ ૬, અ ૫, શ્લો ૧-૨) અને પશ્ચિમમા

૧. આ લેખ આ પુસ્તકમા પણ છે. જુઓ પા. ૧૮૬થી ૨૧૪.

નારાયણ સરોવર નામનું તીર્થ છે, ત્યાં સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મુનિઓ અને સિદ્ધોએ સેવેલો મંગમ થાય છે, ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા.

[તત્ર નારાયણસરસ્તીય સિન્ધુસમુદયોઃ ।

સંગમો યત્ર મુમહન્મુનિસિદ્ધિનિવેશિતમ્ ॥

...

...

...

તેપિરે સપ ઈયોમ્ ।

મા. ૬ । ૫ । ૩ થી ૫]

આ વર્ણન હાલના નારાયણ સરોવરનું જ છે. જો કે અત્યારે નારાયણ સરોવર આગળ સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મંગમ નથી થતો, પણ સિન્ધુનાં મુખો ઘણાં છે અને એ જૂના કાળમાં ફરનાં રહ્યાં છે. યજ્ઞો જે કારી નદીના મુખ આગળ નારાયણસર છે તે કારી સિન્ધુનો એક કોટો જ છે એ જોતાં ભાગવતકારે સિન્ધુ અને સમુદ્રના મંગમ આગળ નારાયણસર છે એમ કહ્યું છે એ વાળખી લાગે છે.

ભુજથી ૮૧ માઈલ છેટે રણમાં કારીના મુખ આગળ નારાયણસર નામનું નાનું ગામ છે. ગામ પાસે નારાયણ સરોવર તળાવ છે. યાત્રાળુઓ એમાં સ્નાન કરે છે. નારાયણસર ગામમાં મંદિરમાં સાત મંદિરો છે, અને તેને ફરતો કોટ છે. આ કોટની આસપાસ ગામ-સેકાનાં ઘરો છે. નારાયણ સરોવર પાસે આદિનારાયણનું મંદિર જૂના કાળમાં હતું. તે પહેલાં કાનફટા બાવાઓના હાથમાં હતું. એની પાસેથી પ્રારણગર નામના બ્રાહ્મણે સ. ૧૬૦૭માં લઈ લીધું. આ પ્રારણગર તળાવની આસપાસ ઘાટ અને તળાવને પગથિયાં બાંધ્યાં. પછી કચ્છના રાઓ દેશજીજીની રાણી મહાકુંવરે (ઈ. સ. ૧૭૧૮થી ૧૭૪૧) દારકાના પૂનરીઓ સાથે ન બનવાથી એની હિંદુધર્મમાં નારાયણસર તીર્થનો મહિમા વધારવા અહીં મોટા મંદિરો બંધાવ્યાં. પહેલાં દારકાનાં મંદિરના ઘાટનાં લક્ષ્મીનારાયણનાં અને ત્રીકમજીનાં મંદિરો બંધાવ્યાં; પછી આદિનારાયણનું, ગોવર્ધનનાથનું, દારકાનાથનું અને લક્ષ્મીજીનું એમ ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં; અને પાછળથી સ. ૧૮૮૫માં એજ કોટમાં કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાયું.

આ મંદિરોને રાજ્ય તરફથી જમીનો, ગામ વગેરે મળેલ છે.

કોટસ્થર

આ નારાયણસરથી આગળ દરિયાકાંઠે બંદર છે પણ બરતી વખતે બેટ બની જાય છે. આ બંદર પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રાળુ મુવાનચંગને

મણીતું હતું એમ મનાય છે. એ વખતે આ સ્થળે શૈવ મંદિર અને પાશુપત સાધુઓ હોવાનું યુવાનયંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. આ બંદરની પ્રાચીન મહત્તા નાશ પામી છે. ગામથી કોટેશ્વરનું મંદિર એક માર્ગલ છે તે ટેકરા ઉપર આવેલું છે. દરવાજા ઉપરના એક લેખથી હાલનું મંદિર મં. ૧૮૭૭માં બંધાયું જણાય છે. આ સ્થળનું પ્રાચીન મંદિર તદ્દન નાશ પામ્યું છે, અને એની કશી નિશાનીઓ નથી જણવાઈ. અત્યારે કોટેશ્વર અને નીલકંઠ જે શૈવ મંદિરો ક્રૂર છે, પણ નારાયણસર પણ એક કાળે કાનફટા બાવાઓના હાથમાં હતું એ જોતાં કોટેશ્વર જૂના કાળમાં મોટું તીર્થ હશે અને એ મંદિરના પાશુપત આચાર્યોનું જોર હશે એમ લાગે છે. મતલબ કે નારાયણ સરોવર પહેલાં સરોવર તરીકે પ્રસિદ્ધ અને તીર્થરૂપ થયું, પછી એ શૈવ તીર્થ થયું અને છેવટ વૈષ્ણવ તીર્થ થયું છે.

આ સિવાય કચ્છમાં બદ્રેશ્વરમાં જોન મંદિરના અવશેષો વગેરે જૂની નિશાનીઓ મળે છે. વળી જુજથી ૧૩ માર્ગલ ઉપર ખેડકોટમાં એક પ્રાચીન શૈવ મંદિર છે, જેને ખર્જેસ દસમા શતકનું ધારે છે: ('એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાલિયાવાડ એન્ડ કચ્છ,' પા. ૨૧૨). અને રણને કાંઠે કોટાર્ધન નામના જૂના ગામમાં એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે. આ મંદિર રા લાખા કુલાણીનું કહેવાય છે અને દંતકથા પ્રમાણે લાખા કુલાણીની રાજધાની અમુક વખત મુધી આ ગામમાં હતી: ખર્જેસ આ મંદિરને દસમા શતકના પહેલા ભાગનું ધારે છે (એજન, પા. ૨૧૪). એ જોતાં આ સૂર્યમંદિરવાળો લાખો કુલાણી એજન મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર લાખો કુલાણી હોવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે. પણ ગુજરાતમાં અહીં વર્ણવ્યાં એટલાં જ તીર્થો છે અથવા એ જ મોટાં તીર્થો છે એમ વિવક્ષિત નથી. આપણી તીર્થભાવના ભક્તિપ્રધાન છે એટલે જેની જેના ઉપર ભક્તિ તેને મન તે મોટું તીર્થ. પણ આ વર્ણનમાં તો એ ઐતિહાસિક દષ્ટિ પ્રધાન રાખી છે. દા. ત. મોઢેરામાં મોઢેશ્વરી માતા છે, જેનાં દર્શન કરવા મોઢ લોકો દલગ્ન થાય છે, અને જે મોઢેશ્વરી માતાની ભક્તિથી મોઢોએ બંધાવેલ ધર્મચાળામાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું મળે છે તે મોઢેશ્વરી માતાનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો, અને મોઢેરાના જે સૂર્યમંદિરની અત્યારે પૂજ્યસ્થાન તરીકે લોકોના મનમાં કાંઈ કિંમત નથી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. છતાં હાલના ગુજરાતનાં મુખ્ય તીર્થો દ્વારકા, સિદ્ધપુર, ગિરનાર, શત્રુંગ્ય, વગેરેનું વર્ણન કર્યું જ છે પણ તેમાંયે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દષ્ટિ રાખી છે.

વળી આ ગ્રંથને મંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નથી કરી શક્યો. ખાસ તીર્થસ્થાન નહિ પણ અતિ પ્રાચીન હોય એવાં ધણાં નાનાં ગામો ગુજરાત-કઠિયાવાડમાં છે, અને એવાં ગામોમાં એકાદ દેવમંદિર હોવાનો સંભવ ખરો એ જોતાં કોઈક કાળે આસપાસના પ્રદેશમાં એ પ્રાચીન ગામો તીર્થપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ બનવા જોઈએ. પણ આવાં પ્રાચીન ગામોની નોંધ જુદી થાય એ જ ઇષ્ટ લાગે છે અને એવી એક નોંધ તૈયાર થઈ પણ છે.

પણ પ્રાચીનતાના કથા ખાસ દાવા વગર ધણાં દેવસ્થાનો આસપાસના અમુક લોકોમાં માન્ય થઈ જાય છે એવું જોઈએ છીએ. આવાં સ્થાનો જેના ઉપરની ભક્તિવાળા લોકો માટે તીર્થ પણ ગણાય. પણ આવાં સ્થાનોની મંજૂર કદાચ મોટી નીકળે અને એ સ્થાનોનું વર્ણન કરવા માટે અહીં જગ્યા નથી.

પણ કેટલાંક સ્થાનો કાંઈક પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એનું વર્ણન ઉપર નથી. આખું એટલે એવાં કેટલાંક સ્થાનોની ટૂંકી નોંધ અહીં પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

ઊંટડિયા મહાદેવ

ઊંટડિયા મહાદેવ વાત્રક નદીને કાંઠે છે. તે તીર્થસ્થાન ગણાય છે. કપડવંજથી પાંચ ગાઉ દૂર આ સ્થાન છે. ગામથી દૂર વાત્રકને કાંઠે જંગલમાં કેદારેશ્વર મહાદેવ છે. અને ઊંટડિયા અથવા ઉંટડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય એક ટેકરા ઉપર છે. મંદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે.

અહીં આવળુ માસમાં મેળો ભરાય છે, તથા સિંહના બૃહસ્પતિ એસતાં તથા ઊતરતાં મહાદેવ ઉપર ધન્ય ચડે અને ઊતરે ત્યારે મોટો મેળો ભરાય છે. અહીં આગળ શેઠી નદી વાત્રકને મળે છે.

ઉમાદેવી

મહેસાણાથી ૧૩ માઈલ ઉપર ઊંઝા સ્ટેશન આવે છે. આ ઊંઝા ગામને ઉમાપુર કહે છે અને ગામમાં ઉમાદેવીનું મોટું મંદિર છે. ઉમાદેવી કડવા કણુખીઓની કુળદેવી છે; કડવા કણુખીઓમાં ખાર ખાર વર્ષે લગ્નો થાય છે અને એ લગ્નો કચારે કરવાં તેની ચિઠ્ઠી આ ઉમાદેવીમાં થાય છે.

ઊંઝામાં કડવા તેમજ લેઉઆ કણુખીની વસ્તી વધારે છે.

ખંભાત

આણંદથી ખંભાત જવાય છે. ખંભાતના અખાત ઉપર જ આ શહેર છે. મહી નદી અહીં આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. જૂના કાળમાં ખંભાત બહુ પ્રખ્યાત અને મોટું બંદર હતું અને ખંભાતના વેપારનું ગુજરાતમાં મોટું સ્થાન હતું.

વચલા કાળમાં ખંભાત તીર્થ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.^૧ પુરાણોમાં ખંભાતને સ્તંભતીર્થ કહ્યું છે. 'સ્કંદપુરાણ'ના કૌમારિકા ખંડમાં મહીસાગર અને સ્તંભતીર્થનો મહિમા વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. અને ખંભાત બંદર નવમાદયમાં શતકમાં સારી પ્રસિદ્ધિમાં આખું છે એ જોતાં તથા 'સ્કંદપુરાણ'માં, ૧૧મા ૧૨મા, ને ૧૩મા શતકનાં અને કવચિત તે પછીના બનાવોનાં પણ વર્ણનો મળે છે એ જોતાં

૧ મી રત્નમણિરાવ લીમરાવનું 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' બહુન અભ્યાસનું ફળ છે.

ખભાત દસમાઅગિઆરમા ચતકામાં મોટું તીર્થ ગણાતું હતો. જૂનું ખભાત અને તેને તીર્થ કરનાર મંદિરો વગેરે બધું નાશ પામ્યું છે. અત્યારે એ મોટું બદર પણ નથી. માત્ર મધ્યમ વસ્તીનું ગુજરાતનું એક શહેર છે.

ગોરાવા

સોમનાથ પાટણથી બાર માઈલ છેટે ગોરામા ગામ છે. આ ગામમાં પ્રાચીન કાળમાં એક સૂર્યમંદિર હતું. આ સૂર્યમંદિરના છર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો એક લેખ વિ. સ. ૧૪૪૫નો ગોરાવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે.

ગોપનાથ

ઈ. સ. સોળમા ચતકના આરંભમાં રાજપીપળા સાખાના ગોહીલ રાજા ગોપસિંહજીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. પણ નરસિંહ મહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવની ભક્તિ કરી હતી એ ફતકયા સાચી હોય તો આ મહાદેવ પણ વિ. સં. ૧૫મા ચતકથી પ્રાચીન હોવા જોઈએ. જો કે ગોપનાથની ખાડી તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પેરીપ્લસમાં ગોપનાથનું નામ 'પપીકે' (Papike) મળે છે. આ મંદિરની સ્થાપના પહેલાં આ સ્થળે જંગલ હતું અને આ પ્રદેશ વાળજોને તામે હતો.

ભાવનગરના ગોહીલ રાજાઓનો ગોપનાથમાં બ્રહ્મદુડ આગળ બાળમોવાળા ઉતારવાનો નિયમ છે. સ્થળ રમણીય છે અને હવા આરોગ્યકારક છે. આ સ્થળે ધર્મશાળા અને દરબારી ઉતારો પણ છે.

તરણેતર

યાનથી થોડે છેટે તરણેતર નામનું પ્રખ્યાત જૂનું શિવમંદિર છે. 'તરણેતર' ત્રિનેત્રનું અપભ્રંશ છે. તીર્થ તરીકે ત્રિનેત્રેશ્વરનું વર્ણન 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં મળે છે.

તળાબ

તળાબ ટેકરી તે ઉપરનાં જોનમંદિરો માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ ટેકરીની બીજી સુધાઓ પ્રાચીન—ઘણું કરી વલણી સમયની—છે.

યાન

અહીં પણ એક જૂનું સૂર્યમંદિર હતું, જેને ઈ. સ. ૧૬૯૦માં ગુજરાતના સુબા કારતળખાને તોડી નાખ્યું. હાલનું મંદિર જૂના મંદિરને ઠેકાણે બંધાયું છે. યાન સર્પોના રાજા વાસુદેવના

મંદિર માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે. ચાનમાં નાનાં નાનાં મુંદર તળાવો પણ છે. ચાન પાસે એક બે બિના પાણીના ઝરાઓ છે.

તુળશીસ્થામ

બિનાથી ૨૧ માઈલ ઉત્તરે ગીરમાં તુળશીસ્થામ નામનું સ્થાન છે. અહીં ઝરાના ગરમ પાણીથી ભરાતા સાત કુંડો છે. પુરાણોમાં આ સ્થાનનું 'તપ્તોદક' નામ મળે છે. તપ્તોદકમાં સ્નાન કરીને તલસ્વામીનાં દર્શન કરવાનું 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં કહ્યું છે.

આ સ્થાનના મહિમા માટે નીચેની કથા કહેવાય છે. તુળશીનો વર શંખચૂડ નામનો દૈત્ય દીવ(જલધર બેટ)માં રહેતો હતો. આ દૈત્યને એકું વરદાન હતું કે જ્યાં સુધી એની પત્ની પવિત્ર રહે ત્યાં સુધી શંખચૂડ મરે નહિ, એટલે એ દૈત્ય કાર્તિક દેવથી જીત્યો નહિ; છેવટે શ્રીકૃષ્ણ એના વરનું રૂપ લઈને તુળશીને બ્રષ્ટ કરી, પરિણામે શંખચૂડ મરાયો અને તુળશી કૃષ્ણને પથ્થર થવાનો શ્રાપ આપી સતી થઈ. ત્યારથી વિષ્ણુ શાલિગ્રામરૂપે પૂજ્ય છે અને તુળશી વિષ્ણુ-પ્રિયા થઈ છે.

ગોરખમઢી

સોમનાથ પાટણથી પૂર્વમાં નવ માઈલ છેટે ગોરખમઢી નામનું કાનફટા બાવાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ કાનફટા બાવાઓના મહંતો નાથજી કહેવાય છે. અને આ નાથ સંપ્રદાય મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથથી ચાલ્યો કહેવાય છે. આ સ્થળે એક ગુફામાં ગોરખનાથ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ છે.

જડેશ્વર

કાઠિયાવાડમાં વઢવાણથી રાજકોટ જતી ગાડીમાં વાંકાનેર સ્ટેશન આવે છે. આ વાંકાનેર ગામથી છેટે ટેકરા ઉપર જડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે. આ જડેશ્વરની કાઠિયાવાડના આ ભાગમાં ઠીક માન્યતા ચાલે છે. જડેશ્વરનો મહિમા કહેનારી કથામાં કહ્યું છે કે જામનગર રાજ્યના મૂળપુરુષ જામ રાવળને જડેશ્વર પ્રસન્ન થઈને હાલારનું રાજ્ય આપ્યું.

મૂળ દ્વારકા

કાડીનારથી ત્રણ માઈલ છેટે પ્રાચીન મંદિરનાં ખડેરાનો એક ટેકરા ઉપર મૂળ દ્વારકા કહેવાય છે. મૂળ દ્વારકા આગળ પણ ગોપી

‘સળાવ, ‘સૂરજકુંડ અને જ્ઞાનવાપી નામનાં સ્થાનો છે. આ નામનું એક સ્થાન પોરબંદર પાસે હોવાનું ઉપર નોંધ્યું છે.

શ્રીનગર

‘શ્રીનગર નામનું ‘પોરબંદર’ તાલે અને ‘પોરબંદર પાસે એક નાનું ગામ છે. આ ગામમાં જૂના નેઠવાંઓએ બાંધેલું એક ‘સૂર્યમંદિર’ છે.

સુવાપાદા

જૂનાગઢ તાલે અને સોમનાથ પાટણથી સાત માઈલ છેટે નાનું ગામ છે. આ ગામમાં એક ચ્યવનકુંડ છે અને એક સૂર્ય-મંદિર છે જેમાં વેળલદેવે સં. ૧૩૫૭માં સૂર્યની મૂર્તિ ‘પધરાવ્યાતી’ નોંધ છે. આ ગામથી વાયવ્યમાં બે માઈલ છેટે એક વરાહમંદિર છે આ કદ્દારનું મંદિર કહેવાય છે. ઉપર કહેલાં સૂર્યમંદિર કરતાં આ વરાહમંદિર વધારે પ્રાચીન છે, અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ ‘માંટે’ નેવા જેવું છે. આ મંદિરમાં એક વરાહની, એક વામનની અને એક નરસિંહની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ છે.

મુરવણી અહિછત્રં જ્ઞાતિ

પં. ભગવાનસાલ ઇન્દ્રજી કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રાજપૂતાનામાં જે જ્ઞાતિની અઢીહજારને આશરે વસ્તી છે તે પ્રશ્નોરાનાગર બ્રાહ્મણ નામની જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. આ પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિ છ નાગર જ્ઞાતિઓમાંની એક ગણાય છે અને મૂળ એક નાગરજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોને ઈ. સ. ૧૧મા શતકમાં અજમેરના ચોહાણ રાજા વીરાલદેવે વીરાલનગર વસાવી વીરાલનગર વગેરે ગામો દાનમાં આપ્યાં ત્યારથી વડનગરા, વીરાનગરા, સાઠોદરા, વગેરે નાગરજ્ઞાતિઓ જુદી પડી એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે.^૧ પણ આ મતને શ્રુતપરપરાથી વિશેષ આધાર નથી. વળી વડનગર, વીરાનગર, વગેરે નામનાં ગામો મળે છે. જ્યારે 'પ્રશ્નોરા' નામનું મૂળ કહી શકાય એવા કોઈ નામનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી. ગુજરાતના સોલકી રાજા બીમદેવનું સ. ૯૩ (ધર્મ કરી ૧૦૯૩)નું એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે જેમાં પ્રસન્નપુર સ્થાનમાંથી નીકળેલા વત્સગોત્રના દામોદરના પુત્ર ગોવિંદને દાન આપવામાં આવ્યું છે.^૨ આ દાનપત્રના પ્રસન્નપુરના બ્રાહ્મણો તે ગુજરાતના પ્રશ્નોરા નાગરો (જેઓમાં વત્સગોત્રીઓનો મોટો જથ્થો છે) કદાચ હોય. એ રીતે પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિનો પ્રસન્નપુર સાથે કાર્ષક સબંધ હોવાની કલ્પના શ્રી. રસિકલાલ

૧. આ વીરાલદેવ રાજા તે ગુજરાતનો વીરાલદેવ વાઘેલો એવી માન્યતા પહેલા હતી. જુઓ મણિલાલ નળુભાઈકૃત 'ગુજરાતના બ્રાહ્મણો': પૃ. ૯; પણ હપરનો મત શ્રી. માનસાકર પી. મહેતાનો છે: જુઓ 'નામરોત્પત્તિ: ' પૃ. ૬૪ તથા પૃ. ૧૫૪ ટિ. ૧૧. વીરાલનગર ૧૧મા શતકના ચોહાણ વીરાલદેવ ત્રીભુવે વસાવેલું છે એવો ઇતિહાસવિદોનો સામાન્ય મત છે: 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ,' ભા. ૩, પૃ. ૨૩૫.

૨. 'ગુ. ઐ. લે.' : ભા. ૨, પૃ. ૮૩.

પરીખે કરી છે.^૧ અને 'પ્રસન્નપુર' માંથી 'પ્રશોરા' કેટલાક વ્યુત્પત્તિ-વિદોના કહેવા પ્રમાણે કદાચ નીકળી ચક્રે^૨ છતાં પ્રશોરા તરીકે હાલમાં જે જ્ઞાતિ ઝાળખાણ છે તે જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અદિચ્છત્ર કે અદિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે. અને એ નામમાં જ એનું મૂળ શોધવું જોઈએ. અસારે પણ પ્રશોરાઓ પોતાની જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અદિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે એમ જાણે છે. વિવાહનાં પ્રશોરા જ્ઞાતિમાં ગવાતાં અમુક ગીતોમાં પણ અદિચ્છત્ર નામ મળે છે.^૩

વળી પ્રશોરાઓનાં જૂનાં લખાણોમાં તો પ્રશોરાજ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ જ મારા જોવામાં નથી આવ્યો. બધા પોતાની અદિચ્છત્ર જ્ઞાતિ જ લખે છે. ગુજરાતીમાં ગરબો લખનાર સવર ૧૭૬૦માં જન્મેલા બાલના પ્રશોરા લાલજી શુક્લ પોતાને વિષે "અદિચ્છત્રની ઉજ્જણી નામે લીધો છે અવતાર" કહે છે^૪ એ જ અરસામાં જમનગરના પ્રશોરા મુકુન્દજી ભટ્ટે 'ભાગવત'નો નવમસ્કંધ સટીક ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં પોતાની ઝાળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે.^૫—

સવદ્રૂપસ્સાદિમૂપરિમિતે માસે શુભે ફાલ્ગુને ।

પક્ષે કૃષ્ણદિને ક્ષય પ્રતિમતે ચન્દ્રે ચ પૃથ્વી તિથૌ ।

જાતો યો મુજગાતપત્રસુકુલે માત્રા મુકુન્દો દ્વિજઃ ।

તેનૈય લિખિત સદીકનવમસ્કંધો નવીને પુરે ॥

મતલબ કે સ. ૧૭૯૧માં 'મુજગાતપત્ર' એટલે અદિચ્છત્ર 'કુળ'ના મુકુન્દ બાલણે નવાનગરમાં સટીક નવમસ્કંધ લખ્યો છે.

એ મુકુન્દભટ્ટના જ પુત્ર ગોવર્ધનભટ્ટે 'વેદાન્તકલ્પલતિકા' નામનો ગ્રંથ ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે:^૬—

૧. 'કાવ્યાનુયાસન'ની નવી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત' પૃ. ૧૩૫.

૨. 'શાંખસ ગુજરાતી સમા વૈમાસિક': પૃ. ૫ અ. ૧, પૃ. ૬૦.

૩. જુઓ "ચક્રો રે અદિચ્છત્રો રાણો રાજિયો" વગેરે 'પ્રશોરાના ગીતો,' પૃ. ૭૬.

૪. 'અદિચ્છત્રલાલકલાપ': પૃ. ૬.

૫. જુઓ માત્ર લખેલું 'મુકુન્દજીનું અવનચરિત': પૃ. ૪, મૂળ હસ્ત-લિખિત પુસ્તક સ્વ. મ. મ. શકરલાલ શાસ્ત્રીના ઘરમાં મેલળીયા છે.

૬. એજન: પૃ. ૫. આ પુસ્તક ઉપરને ક્ષણે જ છે.

સંવત્ ૧૭૮૫ વર્ષે આપાદસિતનવમીશુક્રે શ્રીમથુરાનગર્યાં અહિચ્છત્ર-
નાગરજ્ઞાતિયેન ગોવર્ધનેન વેદાન્તકલ્પલતિકેય સાર્થે શિષ્યવિદ્યામેળ તૂર્ણે લિખિતા ।

સંવત્ ૧૭૮૪માં લખાયેલ, વિદ્યાપતિના ‘પુરુષપરીક્ષા’ ગ્રંથની
એક હાથપ્રતના^૧ અંતમાં નીચે પ્રમાણે ચબ્દો છે:—

સં. ૧૭૮૨ શકે ૧૬૪૭ માર્ગશીર્ષમાસે કૃષ્ણપક્ષે પંચમીસોમવારે
પુરુષપરીક્ષપુરોહિત લિખિત ॥ નૂતનપુરે નિવાસસ્થ અહિચ્છત્રનાગરજ્ઞાતિયમેતાશ્રી-
જનાર્દનામજ શ્રીવિઠ્ઠલજીસુત શિવજીવેન્ન અયં અરેલિ ।

આ ઉપરાંત સં. ૧૬૩૦ના નાનીબોડના શિલાલેખમાં અહિચત્ર
જ્ઞાતિ નામ છે.^૨

વધારે ઉતારાની જરૂર નથી. પ્રસ્નોરા ઉદ્દે અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનું
મૂળ અહિચ્છત્ર નામમાં શોધવું ચોખ્ખું છે, એ ફલિતાર્થ નિઃસંદેહ છે.

હવે અહિચ્છત્ર નામના જૂના વખતમાં એક કરતાં વધારે સ્થાનો
હતાં એમ હાલમાં એની શોધખોળ કરનાર વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.^૩
પણ એ શોધખોળની ન્યારે માહિતી ન હતી ત્યારે પ્રસ્નોરાજ્ઞાતિના
સંસ્કૃત જ્ઞાનવાળા પંડિતો ‘મહાભારત’માં જેનું વર્ણન મળે છે તે ઉત્તર
પાંચાલ કે અહિચ્છત્ર દેશની રાજધાની અહિચ્છત્રપુર તે જ પ્રસ્નોરાનું
મૂળ સ્થાન એમ માનતા એટલું જ નહિ પણ પોતાને દ્રોણાચાર્યના
વંશજ કહેતા. આ માન્યતાનું મૂળ મહાભારતમાંથી મળે છે. મહાભારતમાં
આદિપર્વમાં કથા છે કે—પાંડવો અને કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય ન્યારે
બાળક હતા, ત્યારે તેઓ પાંચાલના રાજા દુપદ સાથે પોતાના પિતા
બરહાજ પાસે બજાતા હતા. આ વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં દુપદને દ્રોણ
સાથે નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ બંધાઈ અને બાલ્યમુલક ઉદારતાથી દુપદે દ્રોણને
કહ્યું કે હું રાજા થઈશ ત્યારે તને મારા રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપીશ.
કાળાંતરે દુપદ વિદ્યાર્થી-અવસ્થા પૂરી કરી પોતાના રાજ્યમાં ગયા
અને પાંચાલના રાજા થયા. બીજી તરફથી દ્રોણ ગૃહસ્થ થયા પણ
અપરિમલ ધર્મ પાળનાર દ્રોણની આર્થિક સ્થિતિ એવી ખરાબ રહેતી

૧. આ હાથપ્રત શ્રી. વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય બી. એ., જે. પી. બાર-એટ લોના
પુસ્તક-સંગ્રહમાં છે અને તેઓએ જ મને એક પત્રમાં ઉપરની પ્રતિકા લખી
મોકલી છે.

૨. ‘અહિચ્છત્ર ત્રિમાસિક’ : પુ. ૩, અં. ૩. પૃ. ૮૪.

૩. અહિચ્છત્ર એક કરતાં વધારે હોવાની નોંધ મઠિ બુઓ ‘નાગરી-
પ્રચારિણીપત્રિકા’ : ભા. ૨, પૃ. ૩૨૬ની ટીપ ૩.

કે એનાં બાળકોનો જીવનનિર્વાહ બહુ દુષ્ટથી ચલે. તેનાં બાળકોને પ્રાણીમાં લોટ મેળવી એને દૂધ તરીકે આપવામાં આવતું. પોતાનાં પરિજનનાં આ દુષ્ટથી પ્રેરાઈને દ્રોણ દુપદ પાસે ગયા અને વિદ્યાર્થી-અવસ્થાની મૈત્રીની યાદ આપી. પણ રાજ્યમદ્યથી આધળા અને સ્વ-રાજ્ય દુપદે જવાબ આપ્યો કે “દરિદ્રની ધનવાન સાથે મિત્રતા સંભવતી નથી; હું તને ઓળખતો નથી.”

પોતાની વિદ્યાના ગર્વવાળા મમર્ય દ્રોણે દુપદની આ મહાંધતાને દૂર કરવાનો સફળ કરીને દસ્તિનાપુર તરફ ગયાણુ દુર્યુ અને ત્યાં જઈ પાંડવો તથા કૌરવોને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. અને છેવટ ગુરુ-દક્ષિણામાં દુપદને દરાવી બાધી પોતાની પાસે લઈ આવવાની માગણી કરી. દ્રોણના પ્રિય શિષ્ય અર્જુને આ ગુરુદક્ષિણા આપવાની હામ લાગી અને દુપદને દરાવી બાધી દ્રોણ આગળ હાજર થયાં.

દ્રોણાચાર્યે પોતાના મિત્રને આ દશામાં જોઈ, બેટી સાહસ્ય ચોખ્ખું ઉદારતાથી તેના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તેને પાછો આપ્યો. અને અર્ધો ભાગ પોતે રાખ્યો. આ પ્રમથે દ્રોણે દુપદને જે શબ્દો કહ્યા તથા ‘મહાભારત’કારે દ્રોણ અને દુપદના રાજ્યની જે શબ્દોમાં મીમા ખતાવી તે શબ્દો અદિત્યજ દેશના સમાનના મુચક હોવાથી નીચે ઉતાર્યા છે.—

રાજાસિ દક્ષિણે કૂલે માગિરમ્યાડહમુત્તરે ।

સહાય માં વિજાગીહિ પાંચાલ વદિ મન્યસે ॥

મ. આ. અ ૧૪૦, શ્લો ૬૯

માવન્દીમથ ગયાયાસ્તીરે જનપદયુતા ।

હોપ્યાવમીદ્ દીનમનાઃ । વામ્બિક્લ્ય ચ પુરોત્તમય્ ॥

દક્ષિણાઘાપિ પાચાલન્યાવચ્ચર્મન્વતી નયી ।

અદિચ્છત્રં ચ વિષય દ્રોણઃ સમમિપચત ।

એવ રાજઞ્દિચ્છત્રા પુરી જનપદાયુતા ॥

યુધિ નિજિત્ય પાર્વેણ દ્રોણાય પ્રતિપાદિતા ॥

મ. આ. અ ૧૪૦, શ્લો ૭૨ થી ૭૬

આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જૂના પાંચાલ દેશના બે ભાગ ચર્મને ગંગાના દક્ષિણકાંઠા ઉપર ચર્મવતી નદી મુખીનો પ્રદેશ જેટલું મુખ્ય રાહેર દાંપિત્ય હતું તે દુપદને મળ્યો અને અદિત્યજ દેશ તથા તેવી રાજધાની અદિત્યજ પુરી દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં.

આ કથા વાંચનાર અહિંસાત્રા (પ્રશ્નોરા) પાઠશાળાએ પોતાને અહિંસાત્ર દેશના રાજા દ્રોણાચાર્યના વંશના સ્વાભાવિક રીતે માન્યા. આ મહાભારતોક્ત અહિંસાત્ર દેશનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન પાઠશાળા સાહિત્યમાં તેમજ ઐશ્વર્ય સાહિત્યમાં મળે છે. ઈ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી આ અહિંસાત્ર દેશ અને તેની રાજધાની અહિંસાત્ર નગરી ખૂબ આખાદ હતી. એ આખા દેશના વતનીઓ પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે આહિંસાત્ર કહેવાતા. એ દેશના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હોવાની ખ્યાતિ હતી. 'કામસૂત્ર'કાર વાત્સ્યાયન ને ઈ. સ. ત્રીજા શતકથી પ્રાચીન નથી તે કહે છે કે:—

વેશ્યામિત્રેવ ન સંસૃજ્યન્તે આહિચ્છત્રિકાઃ સંસૃજ્ય અપિ મુલકર્મ તાસાં પરિહરન્તિ ।

વળી પ્રાચ્ય દેશના અને પાટલીપુત્રના વતનીઓ સાથે અહિંસાત્રના વતનીઓને પણ વાત્સ્યાયન શિષ્ટ ગણે છે. બીજી તરફથી 'ગાહાસત્તસર્પ'માં અહિંસાત્ર સ્ત્રીઓ મઘપાન કરતી હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે દ્રોણના વંશને જ નહિ પણ અહિંસાત્ર દેશના બધા વતનીઓ પ્રાચીન કાળમાં આહિંસાત્ર કહેવાતા.

છેક ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન યુઆંગના વખત સુધી અહિંસાત્ર આખાદ હતું અને તે દેશના વતનીઓ પવિત્ર સ્વભાવના અને સસપ્રિય મનાતા હતા.^૧

ઈ. સ. સાતમા શતક પછી અહિંસાત્ર પડી બાંગ્લું. અત્યારે શાહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં જે રામનગર છે ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં આ પાંચાલનું અહિંસાત્ર નગર હતું.^૨

આ મહાભારતકાલીન અહિંસાત્રના પાઠશાળા વતનીઓમાંથી કોઈ એકાદ જગ્યાએ પોતાના મૂળ વતનનું નામ જળગવી રાખ્યું અને એ જગ્યા તે હાલના પ્રસ્નોરા પાઠશાળા; એ રીતે પ્રસ્નોરાગાતિના અહિંસાત્ર નામનો એક ખુલાસો થઈ શકે પણ સાતમા શતકમાં કે તે પછી બરસો ત્રણસો વર્ષ સુધી પણ પાઠશાળા વર્ણમાં ગાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. આખા પાઠશાળા વર્ણનો એકજ જગ્યા હતો,

૧. બીલ્સ : 'બુદ્ધિષ્ઠ રેકર્ડ્સ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ' : ૧. ૫. ૨૦૦.

૨. વી. સિમ્મ : 'અર્લ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા.' આ. ૩ ૫. ૩૭૭.

અને જરૂરના બેદ ન હોય ત્યાં અમુક નાના જરૂરના આનું નામ જળવાઈ રહેવાનો મંભવ ઓછો છે.

વળી અદિચત્ર નામનાં જૂના વખતમાં એક કરતાં વધારે ચહેરા હતાં. 'વિવિધતીર્થકલ્પ' જેવા જૈન ગ્રંથોમાં જંગલદેશમાં એક અદિચત્રપુર હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ આ જંગલદેશનું અદિચત્રપુર તે જોધપુર ગણના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું હાલનું નાગૌર, એમ પં. શ્રી.ગી.હી. ઓઝા કહે છે.^૨ પણ નાગૌરને અદિચત્ર કરાવવા માટે એમણે જે દલીલો કરી છે તે મને તો ગળે જતરતી નથી. છતાં જંગલદેશમાં એક અદિચત્રપુર હોવાની અને તે સાંભરથી બહુ દૂર ધણું કરી ન હોવાની વાત હું સ્વીકારું છું.

જે અદિચત્રપુરના વતસગોત્રી વિષ્ણુ સામતને બીજોલ્લાના મં. ૫૨૨ના લેખમાં અજમેરના ચોદાણ કુળનો મૂળપુરુષ કહ્યો છે તે આ જંગલદેશનું અદિચત્ર જ હોવું જોઈએ.

અદિચત્રના પાઠાણુ વિશે એક બીજો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ધારા નગરીના પ્રખ્યાત જોજરાજના કાકા મુંજના વિ. સં. ૧૦૩૧ના દાનપત્રમાં શ્રી ધનિક પડિતના પુત્ર વસંતાચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. જેમાં વસંતાચાર્યને 'અદિચત્રવિનિર્ગત' કહેલ છે.^૩ આ લેખ ઉપરથી વિ. સં.ના ૧૧મા શતક સુધી અદિચત્ર આખા હિંદુ અને ત્યાંના પાઠાણુ બીજો માળવા વગેરેમાં પોતાને અદિચત્રના પાઠાણુ કહેતા હતા. આ વસંતાચાર્યનું અદિચત્ર તે પાંચાલનું કે જંગલદેશનું એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પાંચાલનું અદિચત્ર સાતમા શતક પછી લાંગી પડ્યું હતું અને માળવાગુજરાતમાં રાજપૂતાનાના ધણા ભાગમાંથી વસતી જતરી આવી છે એ સ્થિતિ જોતાં આ અદિચત્ર જંગલદેશનું અદિચત્ર હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

૧. 'નાગરીપ્રયાગિણીપત્રિકા' : ભા. ૨ પૃ. ૩૨૬ ની રીપ ૩ (નુઓ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં અદિચત્રાનગરીકલ્પ) ત્યાં જૈનશ્રમતિના શિલાલેખનો હવાલો સિધમાં પણ એક અદિચત્રપુર હોવા વિષે આપ્યો છે (એ. ઈ. મં. ૩ પૃ. ૨૫૩માંથી). આ તથા ઉપરોક્ત પણ અદિચત્રપુરના ઉલ્લેખ મળે છે (નુઓ મું. ગે. મ. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૦ ટિ. ૧૧).

૨. ના. પ્ર. પ. ભા. ૨ પૃષ્ઠ ૩૨૬ તથા તેની ટિ. ૪

૩. 'ઈન્ડિયન એન્ટીક્વેરી' : મ. ૬ પૃ. ૫૨, ૫૨.

હવે આ વસંતાચાર્યને 'અહિંસાત્રિવિનિગત' કહ્યા છે, અને ચૌહાણના મૂળપુરુષ સામંતને અહિંસાત્રિનો વત્સગોત્રી ધ્યાનથી કહેલ છે. એટલા જ ઉપરથી એ બે પ્રશ્નોરા હતા એવું સિદ્ધ નથી થતું. છતાં પ્રશ્નોરા શાંતિમાં વત્સગોત્ર પ્રધાન છે એ જોતાં જાંગલ દેશના અહિંસાત્રિના ધ્યાનથીના જે જગ્યામાંથી શાંતિઓ જુદી પડ્યાં પહેલાં ઉપલા જેવ ધ્યાનથી નીકળેલા તે જગ્યામાંથી પાછળથી અહિંસાત્રિ શાંતિ થઈ એટલું માનવામાં વાધો નથી.

અહિંસાત્રિ શાંતિના ઇતિહાસમાં આગળ ચાલતા નાગરખડની નીચેની કથા જોવા જેવી છે. હાટકેશ્વરજેત્રના ચમત્કારપુરમાં વત્સગોત્રનો ધ્યાનથી ચિત્રશર્મા વસતો હતો. એ ધ્યાનથીના મનમાં ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે શકર ઉપર તપ કરીને વરદાન મેળવી હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક બધ્ય મંદિર બંધાવ્યું.

ખીજા ધ્યાનથીને તેની ઇચ્છા આવવાથી તેઓએ પણ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરી અને શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના ધ્યાનથી એકએક શંકરનું મંદિર બંધાવ્યું. ૬૮ ગોત્રના ધ્યાનથીએ ૬૮ તીર્થો આપ્યાં.

ઉપર કહેલું ચમત્કારપુર તે જ વડનગર અને વડનગરમાં હાટકેશ્વર-પૂજનો પ્રચાર કરનાર વત્સગોત્રનો ધ્યાનથી હતો એવું ઉપલી દંતકથા કહે છે. હવે વત્સગોત્ર વડનગર નાગરોમાં નથી જ્યારે પ્રશ્નોરામાં મોટા પ્રમાણમાં છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે હાટકેશ્વર-પૂજનો વડનગરના નાગરોમાં પ્રચાર થયો ત્યારે અહિંસાત્રિ કે પ્રશ્નોરા ધ્યાનથીના પૂર્વજે ત્યાં હતા વડનગરના એ બધા હાટકેશ્વરપૂજક ધ્યાનથીનો પહેલાં તે એક જ જગ્યા હશે, પછી એ જગ્યાના ધ્યાનથી જુદેજુદે સ્થળે ગયા અને વડનગર વગેરે નાતોના નાના જગ્યાઓ બંધાયા. વડનગર શાંતિનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૦૦૫ના એક તામ્રપત્રમાં છે.^૩ એ જોતાં વડનગર શાંતિ દશમા શતકથી

૧. વડનગર વૈજ્ઞાનિકગોત્રના ધ્યાનથી ગુહિલથી મેવાડના ગુહિલોનો વંશ મેસ્યો હોવાનો દાખલો તે પુરાવિદોમાં ખૂબ ચર્ચાયા છે. જુઓ 'મેવાડના ગુહિલો'—માનસીંગ પી. મહેતાદત્ત.

૨. 'ખાગરખડ': અ. ૧૦૭.

૩. 'પુરાણત્વ': પુ. ૨, પૃ. ૪૪-૪૫ અને 'એ. ઈ.' : ક. ૧૯, પૃ. ૨૪૧.

જુદી પડી એમ માની શકાય. અદિચ્છત્રા કે પ્રજોરા શાંતિ તે પછી ખરસોત્રજુસો વર્ષે જુદી પડી હોવાનો સંભવ છે. જો કે ઉપર કહ્યું તેમ ૧૦૩૧નો અદિચ્છત્રવિનિર્ગત વ્યાઘ્રજુનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આરે તે પછી છરસો વર્ષે ૧૬૩૦ અને ૧૬૪૫ માં અદિચ્છત્ર શાંતિના પહેલા ઉલ્લેખો મળે છે. કાશીમાં વસતા, 'મંત્રમહોદધિ' નામના ન્યોતિષના ગ્રન્થના કર્તા મહીધરભટ્ટે પોતાના ગ્રન્થને અન્તે નીચેના શબ્દોમાં પોતાનો પરિચય આપેલો છે:—

અદિચ્છત્રો દ્વિજચ્છત્રો વત્સગોત્રસમુદ્ભવઃ ।

આસીદત્તાકરો નામ વિદ્વાન્ધ્યાતો ધરતલે ॥

તત્તત્ત્વજો રમમજ્જ :

મહીધરસ્તદુત્પન્ન : સંસારસાર્તાં વિદન્ ।

નિજદેશે પરિત્યજ્ય ગતો શારણસીં પુરીન્ ॥

આ મહીધરભટ્ટના^૧ દાદા રત્નાકર આજથી લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. અદિચ્છત્ર શાંતિનાં જુદાંજુદાં ડુંગોનાં જે વંશવૃક્ષો મળે છે તે પણ ત્રણસોથી ચારસો વર્ષસુધી પહોંચે છે. એટલે એ શાંતિનું ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય તો ચોક્કસ છે. પણ આ મહીધરભટ્ટનો નિજ દેશ તે કયો ? કાઠિયાવાડના વત્સગોત્રી અદિચ્છત્રાએ કાઠિયાવાડ માને છે પણ કશો પુરાવો નથી. વળી ભોળાદના એક વત્સગોત્રી ડુંગના આંખામાં ખત્રીશચેત્રીશ પેઢીનાં નામો છે. એમાંથી જૂનાં નામો જો કોઈ જૂની સાલવાળી હાથપ્રતોમાં મળતાં હોત તો એ આંખો ધણે કીમતી ગણાત. પણ કેવળ નામો જ મળે છે. એટલે અત્યારે એટલું કહી શકાય કે ચારસો વર્ષથી ચોક્કસ અને કદાચ છરસો સાતસો વર્ષથી અદિચ્છત્ર નામરજાતિ યુજરાત કાઠિયાવાડમાં વસે છે.

૧. આ મહીધરભટ્ટનું કુટુંબ સાદાર હવું. એમના પુત્ર કદયાણભટ્ટે 'ભાલવંત્ર' નામનો વૈદ્યમંથ વિ. સં. ૧૬૪૪માં લખ્યો છે. મહીધરનો 'મંત્રમહોદધિ' અને તેના પુત્રનો 'ભાલવંત્ર' એક હપાઈ ગયા છે. મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ કવિ વેણીદત્તે વિ. સં. ૧૭૭૪માં 'સત્તરગિણી'ની 'સિદ્ધિમંજી' નામની રીઠા અને 'અવંશવંશોદય' નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે.

શબ્દસૂચિ

અ

અકબર ૪૪૮, ૪૪૯-૪૫૬
 અકમુદીપાન ૪૫૬
 અક્ષપાદ ૧૧૫, ૧૧૭
 અખાદ્ય કાવ્યો ૨૪૭
 અગ્નિવેશ ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૮૨, ૫૧૦, ૫૩૩
 અગ્નિવેશતત્ર ૪૭૪, ૪૭૫
 અચળેશ્વર ૬૬૪
 અનમિસાખ્યાન ૨૧૮
 અણદિલપુર પાટણ ૫૦૦, ૫૬૮, ૫૬૧
 અથર્વવેદ ૩૨૫
 અદ્યુતસાગર ૧૬૨
 અનુયાયકાર સૂત્ર ૨૧૨
 અનત સદાશિવ આતેકર ૨૬, ૯૫,
 ૩૭૭, ૬૭૬
 અપભ્રંશકાવ્યત્રયી ૨૮૧
 અપરાહિત્ય ૧૪૬
 અપરાન્ત ૨૮૧, ૨૮૫
 અપ્યયદીક્ષિત ૧૨૧
 અણુચક્ર નદવી ૨૪
 અણુચેદ ૩૦૩, ૩૦૪
 અણુલક્ષ ૨૬૩, ૪૫૦, ૪૫૨, ૪૫૩
 અણુલક્ષન મંત્રુર ૪૫૪
 અબાલાય નળી ૨૭, ૧૪૮, ૨૪૩, ૨૪૫
 અબુલકાદિર ૪૫૧, ૪૫૩
 અમરકટક ૫૫૭, ૫૬૦, ૫૭૨
 અમરકોરા ૪૭૩, ૪૮૦, ૪૮૯
 અમરજી દિવાન ૬૭૭
 અમલાનંદ ૧૧૪, ૧૨૧, ૧૨૨
 અમૃતલાલ ગીલ ૬૬, ૭૩, ૭૪, ૭૭
 અમૃત વસત ૨૨, ૨૪
 અરદેશર રોક ૬૭૫
 અર્ધો દિશ્ટરી ચૌક હિન્ડિયા ૧૦૦,
 ૨૮૬, ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૮,
 ૩૦૯, ૩૧૨, ૬૬૨, ૭૧૩

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ૨૪૭
 અવનિરુત્તી ૨૬૪, ૩૮૫, ૩૯૩, ૫૭૭-
 ૫૭૯, ૪૯૯, ૫૦૦, ૬૪૬
 અલમસૂદી ૩૦૪
 અલકારત્ય દ્રોદય ૫૧૨, ૭૧૬
 અલીબેગ ૪૫૩
 અવન્તીવર્મા ૧૭૩
 અવસ્તા ૨૫૨
 અરોક ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૮૩, ૩૭૩-૩૭૫,
 ૪૬૪-૪૬૬, ૪૬૮, ૪૭૦, ૫૪૫,
 ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૫૩
 અરોકના સિલાલેખો ૩૦, ૪૯૮
 અચ્ચેષા ૧૫૦, ૧૫૪, ૨૬૬
 અષ્ટામસ મહ ૪૭૬, ૪૮૫
 અષ્ટામહદય ૪૭૬, ૪૮૫
 અદિઅત્રકાચકલાપ ૭૧૦
 અદિઅત્ર ત્રિમાસિક ૭૧૧

આ

આઈને-અકબરી ૪૯૩
 આતુરાવચ-ધરિપાલ ૪૬૭, ૪૬૮
 આતમારામ મો. દિવાનજી ૨૦
 આત્રેય પુતર્ણુ ૪૭૫, ૪૮૨, ૫૧૪૫૩૩,
 આતુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન ૨૧, ૨૪
 આનર્ત ૨૮૦-૨૮૫
 આનંદવર્ધન ૧૭૪
 આનંદશંકર મુવ ૧૨૪, ૧૪૫, ૧૪૭,
 ૧૯૯, ૨૪૪, ૩૨૮, ૩૭૩
 આણુ ૬૬૧
 'આબોગ' ૧૨૧
 આયર્મર કૃષ્ણસ્વામી ૩૫૩, ૩૫૬
 આયુર્વેદ ૨૬૭, ૨૭૧
 આયુર્વેદપ્રકાશ ૫૧૫, ૫૧૬
 આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ૫૩૩
 આયર્મટ્ટ ૨૭૧

આરામુરનો હુંમર ૧૨૦-૧૨૩

'આરોગ્યમ જરી' ૪૯૯

આચલયાન ૪૩૪, ૪૩૫

ઇ

ઇન્દ્રાજયોગિની મત ૫૧૪

ઇન્દુકર ૫૧૫

ઇ

ઇલાહનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧૨

ઇડર ૬૫૮

ઇડર સ. પુ. સ. આ. ને તેનું મહત્વ ૬૫૬

ઇદ્રીસી ૩૯૪, ૩૯૫

'ઇન્દિયન એ'ટીકવરી' ૬૬૫, ૬૭૧, ૭૧૪

ઇન્દિયન સોશલ એન્ડ એટમિઝમ ૧૧૨

ઇબાદતખાન ૪૫૧

ઇબ્રાહિમ સરહીન્દી ૪૫૧

ઇમાનદાર પદરીનાથ ૬૫૬

ઇમામુદ્દીન હસાદવાળા ૨૪

ઇરાક ૨૫૨

ઇસિયટ ગ્રેય ૧ ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૬

ઇચરકૃષ્ણ ૨૭૧

ઉ

ઉત્તરવલ્લીસમજી ૧૨૪, ૧૩૬, ૧૪૦,

૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૭

ઉદ્દીસતત્ર ૫૧૪

ઉદ્યોતકર ૧૧૫, ૧૧૭, ૨૭૧

ઉપાધ્યાય માધવ ૫૧૫, ૫૧૬

ઉમાદેવી ૭૦૫

'ઉદલાસરાધવ' ૧૦૧, ૬૦૨

ઊ

ઊંટડિયા મહાદેવ ૭૦૫

ઋ

ઋગ્વેદ ૩, ૨૫૨

ઋગ્વિધાન ૧૬૩

ઋતુસદાર ૧૫૨, ૩૨૧-૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬-૩૩૦

ઋ

ઋ એસ. ગદે ૧૮, ૨૪

ઋન્દીકવેરિયન રી. ઇન ધી બા. ગ્રે. ૬૫૬

ઐયોલોહોરસ ૫૬૨

ઐ. જ. તારાપોરવાળા ૨૩, ૨૪

ઐરિયન કટિયસ ૫૩૧, ૫૩૭, ૬૦૧

ઐ

ઐદોલ પ્રસન્નિ ૧૪૬

ઐ

ઐબામંડળનો ઇતિહાસ ૬૦૩-૬૦૭

ઐરલ સ્ટીન ૨૫૭

ઐરલીયસ ૬૪૬

ઐરેતુરા ૫૭૩

ઐલાહનજર્મ ૪૩૨, ૪૩૩

ઐ

ઐરંગઝેબ ૪૫૪-૪૫૬

ઐ

'ઐરપુરવંત' ૪૯૯

'ઐરમહોદય' ૬૯૯

'ઐર સં. વ.' ૭૦૦

ઐરલી રાસ ૨૬૦

ઐરીન ૫૬૬, ૬૪૭

ઐરિંક ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૮૩

ઐરિંકામ ૩૭૦-૩૭૧

ઐરિલાલ પોદાર ૧૫૮

ઐરિલાલ બા. દેવે ૨૪

ઐરિલાલ મુનશી ૧૫, ૨૩, ૨૫, ૨૬,

૨૭, ૩૧, ૧૨૩, ૧૩૭, ૧૪૧-૧૪૮,

૧૮૮, ૨૪૩-૨૪૫, ૫૧૧, ૫૬૬

ઐરા ૬૪૭

'ઐરા સંપ્રદાય' ૨૪

ઐરા ૨૫૫

ઐરુચેસે ૧૫

ઐરાલી ૫૬૬

ઐરા ૫૬૭

ઐર ૩૭૨

'ઐરુસદરી' ૧૦૧

ઐર ૧૬

ઐરલ વિલિયમ ૫૬૫

'ઐરા' ૬૪

'ઐરા' ૧૨૧, ૧૨૨

'કલ્પતરુપરિમલ' ૧૨૧
 'કલ્પતરુમંજરી' ૧૨૧
 'કલ્યાણ' ૯૪
 કલ્યાણભટ્ટ ૭૧૬
 કલ્યાણરાવ ન. જોશી ૨૪
 કલ્યાણ વૈદ્ય ૫૧૧-૫૧૩
 કલ્દહણ કવિ ૯૬, ૯૭
 કવિરત્ન ગંગાધરરાય ૪૮૧, ૪૮૩
 કહાનકદે પ્રબંધ ૨૦, ૨૮૭, ૨૮૮
 કંચકોટ ૬૪૭
 કાકિન્દ ઓઠાની ૨૫૭
 કાફંબરી ૪૪૧
 કાસિદાસ ૧૪૬, ૨૬૯, ૨૭૦, ૪૪૦,
 ૫૪૪, ૫૪૬, ૫૫૦
 કાસિદાસ નામ ૨૫૭
 કાસે ૧૯૧, ૧૯૩
 કાવી તીર્થ ૫૬૮
 કાવ્યતત્ત્વવિચાર ૧૯૯
 કાવ્યદોહન ૬૧૫
 કાવ્યાનુસાસન. ૧૭૩, ૭૧૦
 કાવ્યાલંકાર ૧૭૩
 કાશી ૩૬૬
 કાશ્મીર ૯૪
 ક્ષિપ્રોત્સાહ ધ. મરાઠવાળા ૨૭, ૨૪૬
 કાશ્યપ મતંજ ૨૫૪
 ક્ષિપ્રામાય ધનશ્યામ ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૬
 કિસનસિદ્ધ આવડા ૨૪૪
 કીય ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૪, ૩૩૦, ૩૩૧,
 ૩૬૧
 કીર્તિઐશ્વરી ૫૧
 કીલ્દોર્ન ૨૬૩
 કીલેશ્વર ૬૩૭
 કુસરપદી ૬૭૩
 'કુન્દમાલા' નાટક ૧૫૨
 કુમારગુપ્ત ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૬૮

કુમારદેવી ૨૬૦
 'કુમારપાળપ્રતિબિંધ' ૨૯૧
 'કુમારસંભવ' ૪૪૦
 કુમારિલ ૧૧૯, ૨૭૧
 કુલસોળર ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૦૭, ૨૧૦
 કૃષ્ણકર્ણમૃત ૧૭૩, ૧૮૨
 કૃષ્ણતીર્થ ૬૬૪
 કૃષ્ણરામ રામા ૫૧૬
 કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ૨૦, ૨૪, ૨૫, ૩૧૭
 કે. જી. રાંકર ૧૫૬
 કે. હ. ધ્રુવ ૧૮, ૨૩, ૨૫, ૧૩૫,
 ૧૩૭, ૧૫૦, ૫૩૪
 કેમિયન હિસ્ટરી ૨૬૦
 કેરાવ આપ્પા ૧૦૫
 કેરાવલાલ ઓઝા ૧૮
 કેરાવલાલ વૈદ્ય ૧૯
 કેટેશ્વર ૭૦૨
 કેડીનાર ૬૦૨
 કેલ્કુલ ૪૬૩, ૪૬૪
 કૌટિલ્ય ૪૭૬-૪૮૨, ૫૩૪, ૫૬૨
 કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૨૬૭, ૨૮૪, ૪૭૨,
 ૪૭૩, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૬, ૪૬૧,
 ૪૬૫
 કૌપીતકી લપનિપદ ૩૨૬
 કલેમેંજ કાલેલોફ ૨૫૭
 ક્ષિતિમોહનસેન ૨૪૪
 ક્ષેત્રેશ્વર ૧૫૦
 ક્ષેત્રેન્દ્ર કવિ ૧૭૩, ૧૭૪
 ખ
 ખંભાત ૭૦૫
 'ખંભાનનો ઇતિહાસ' ૨૨, ૨૬, ૨૪૬,
 ૭૦૫
 ખાદિર ૪૩૫
 ખાનદેશ ૪૪૮

ખેડા ગેઝેટિયર ૧૧૫

ખેડબદા ૬૫૩

ખેરાસા ૭૦૬

બ

બ. હ. ખરે ૧૦૫, ૧૦૯

બહડા ૬૬૬

બાનન પાઠક ૨૬, ૬૭૧

“બાલુધર સા. બુ.” ૨૬૧

બાલુનાથસેન ૫૨૫

“બાલુપતિદેવનું શાસન” ૪૬૮

“બાદનિગ્રહ” ૫૦૧, ૫૦૨

બાબર ચતીન્દ્ર ૫૧૧

બાબાનાથ ઝા ૧૧૩

બાબાસુસરાતી ૧૭૪, ૧૭૫, ૭૧૩

બિરનાર ૬૭૩

બિરનારગૌરવ ૬૭૪, ૬૮૧

બિરનારના અબાજી ૬૨૩

બિરનારમાહાત્મ્ય ૬૭૪, ૬૮૦

બિરિનશકર આચાર્ય ૧૮, ૨૧, ૨૪

બિરિનશકર ભટ્ટ ૧૬

બિરિનચર ૬૭૩

બાતગોવિંદ ૧૩૫-૧૩૭, ૧૭૦, ૧૮૨, ૨૧૬

બીતા ૧૬૪, ૧૬૮, ૨૧૮

બીતામાધ્ય ૨૦૪

“ગુજરાત બોન્ડ ઇસ્ટ સિટીએચ” ૨૬

“ગુજરાત સર્વિસગ્રહ” ૨૪૨

“ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો” ૧૧

“ગુજરાતના બાદાબુલ” ૭૦૯

“ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” ૨૧, ૭૦૬

“ગુજરાતના ધા. ઇ. રૂપરેખા” ૨૪૨

“ગુજરાતના તીર્થસ્થળો” ૨૬, ૨૪૭

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” ૨૬

“ગુજરાતનો અર્ચાચીન ઇતિહાસ” ૮

“ગુજરાતનો નાથ” ૩૬૩

“ગુ. મ. શ. ઈ.” ૨૫, ૭૨, ૭૫, ૧૦૮-૧૧૦, ૪૦૧, ૫૬૩, ૬૬૭, ૬૮૦

“ગુ. પ્રા. ઈ.” ૨૪

“ગુ. ભા. અને સાહિત્ય” ૨૫, ૨૮૬-૨૮૯, ૨૯૩

“ગુ. ભા. ઇ.” ૨૫

ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ મો ૨૪૩

“ગુ. ધા. ઈ. અને ત. સા.પ.” ૨૪૨

“ગુણસંગ્રહ” ૫૦૩

ગો. મા. ત્રિપાઠી ૨૫, ૨૪૪-૨૪૬

ગોહુલ ૩૬૯

ગોપનાથ ૭૦૬

ગોપાલ ભટ્ટ ૪૬૩

ગોપાલાચાર્ય ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૮૩

ગોપાલ જગનાથ ૧૧૫

ગોપાલદાસ કવિ ૬૧૫, ૬૧૮

ગોપીનાથરાવ ૩૬, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૯

ગોવિંદ ૪૩૪, ૪૩૫, ૫૩૫

ગોરખમઠી ૭૦૭

ગોરજી મેતાચંદ ૫૧૮

ગોલકોટા ૪૪૮

“ગોવિંદમનન” ૧૨૪-૧૨૬

ગોવિંદચંદ્ર રામ ૩૭૫

ગોવિંદભાઈ દા. દેસાઈ ૨૪

ગોવિંદાચાર્ય ૫૦૩-૫૦૫

ગૌડપાદબાધ્ય ૨૧૩

ગૌડપાદ ૧૬૩, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૧૬

ગૌરીચક્ર બોજા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮,

૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦,

૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯,

૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫,

૩૫૬, ૭૧૪

ગ્રીધિ ૨૭૬

ગ્રીસ ૩

ગુનવેંકલ ૨૫૭

ધ

ધુમલી ૩૮૭, ૩૯૦, ૩૯૧, ૬૩૪

ધ

ધકધરસ્વામી ૧૦૪

ધકધરચરિત ૧૦૫

ધકપાણિદત્ત ૪૭૭, ૪૯૯, ૫૧૫

ધકસંપ્રદ ૪૮૫

ધર્મદેશમતવિવેક ૧૬૩

ધર્મવર્ગચિંતામણી ૪૬૬

ધર્મવિરાતીપ્રબંધ ૨૦. ૨૮૮, ૨૯૮

ધરક ૪૬૦-૪૬૪, ૪૭૧-૪૭૨, ૪૭૪-

૪૭૬, ૪૮૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૭,

૪૯૯, ૫૧૪, ૫૨૦

ધરસહિતા ૪૬૦-૪૫૨, ૪૭૪-૪૭૭,

૪૮૦-૪૮૬, ૪૯૦

ધર્મપરદાઈ ૬૫, ૩૧૩

ધર્મીદાસ ૧૮૫, ૧૮૬

ધર્મદ ૪૯૯

ધર્મ ૨૫૫

ધાર્મિક ૫૬૬-૫૭૨

ધાર્મિક ૬૨૭-૬૨૯

ધર્મપ્રાચાર્ય ૧૯૧, ૧૯૨

ધર્મસત્ત્વ અર્થમેધ ૨૬૩

ધર્મસત્ત્વ વૈધ ૧૯૨, ૩૧૨

ધર્મસત્ત્વ ડાહ્યાભાઈ ૨૮૮

ધર્મસત્ત્વ દલાલ ૧૯

ધુનીલાલ બટ ૨૪

ધૈત્ય ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૯-૧૪૮, ૧૬૫,

૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૧, ૨૪૫, ૬૦૨

ધૈત્યચરિતામૃત ૧૮૨, ૧૮૩

ધૈત્ય ૧૦૨

ધૈત્યચરિતા ૧૦૨

ધ

ધર્મસત્ત્વ વિ. રાવળ ૫૨૪

ધાર્મિક ડા. ભગીરદાસ ૨૭

ધ

ધર્મજીવન ન. બધેકા ૧૪૮

ધર્મસત્ત્વ ૩૭૩, ૩૭૪

ધર્મદેવ પદમાર ૫૧

ધર્મસત્ત્વ કવિ ૪૫૫

ધર્મસત્ત્વ લીલાધર ૫૨૩

ધર્મદેવ ૭૦૭

ધર્મકર્મ ૪૭૪

ધર્મનાથ કવિ ૮૧

ધર્મદેવ પ્રભાસકર ૨૪

ધર્મસત્ત્વ ૫૫૭

ધર્મદેવ ધર્મદેવ ૫૨૩, ૬૯૯

ધર્મદેવ ૩૭૫

ધર્મદેવ ૧૩૪-૧૩૮, ૧૪૧-૧૪૭, ૧૭૨,

૧૭૩-૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૯૨,

૨૧૬

ધર્મસત્ત્વ ૭૦, ૮૪

ધર્મસત્ત્વ ૫૩૪

ધર્મસત્ત્વ ૯, ૧૪, ૨૨, ૧૫૧, ૨૮૩, ૩૫૨

ધર્મસત્ત્વ ભોરીપુરા ૬૭૪, ૬૮૧

ધર્મ સોમનાથ ૧૫

ધર્મસત્ત્વ ૪૦૦, ૪૦૧

ધર્મસત્ત્વ ૪૫૪

ધર્મસત્ત્વ ૫૬૮

ધર્મસત્ત્વ વિ. વૈધ ૫૦૧, ૫૦૪, ૫૦૮,

૫૧૧, ૫૧૫, ૫૧૮, ૫૨૩, ૫૨૫

ધર્મસત્ત્વ યાત્રી ૧૬૦

ધર્મસત્ત્વ ૪૦૬-૪૨૭

ધર્મસત્ત્વ ૭૩

ધર્મ ૨૫૫

ધર્મસત્ત્વ ૨૯૧

ધર્મસત્ત્વ ૪૮, ૪૯

નિનવિનયજી ૧૯, ૨૦, ૨૪, ૨૫
 નિનસેન ૩૦૦
 નિનહર્ષગણી ૬૬૯
 જવગોસ્વામી ૧૨૪, ૧૪૪, ૧૮૧, ૧૮૨
 જવનજી નમરોદજી ૨૩
 “જવનમુક્તિવિવેક” ૧૯૨
 જુનામઢ ૩૮૮
 જી. ગા. શાહ ૨૭, ૨૪૫
 જીલ સાહેબ ૬૩૫-૬૩૭
 જીલસન ૨૬૯, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૮,
 ૩૦૯, ૩૧૨
 જીલાલા હવે ૫૫૪
 જીલ્લ કંપબેલ ૧૬
 જીનદ ૫૭, ૬૧, ૬૩
 જીમિનીયાથમેધ ૧૯૩
 જીન સાહિત્યનો સં. ઇતિહાસ ૧૯, ૨૬
 જીન મારીસ ૩૪૬
 જીનિઝ ૬૨૬
 જીનપુર ૪૪૮
 જીઓર્જ મીઅર્સન ૨૮૯, ૩૬૫
 જ્ઞાનેશ્વર ૧૦૪

જ

જવેશ્વર મેધાણી ૨૪, ૨૮, ૨૪૪
 જહુમક ૫૧૬, ૫૨૧
 જહુમકું જવનચરિત્ર ૭૧૦

ટ

ટૂંચા ૧૧૭
 ટૂંનચેલર ૩૯૪
 ટાંડ ૧૫, ૭૮, ૩૧૫, ૩૫૫, ૩૮૭,
 ૩૯૪-૩૯૬, ૫૬૨, ૬૩૪, ૬૩૬
 ટાંની ૪૫
 ટાંભી ૨૫૫, ૨૮૧, ૨૮૪, ૩૮૧,
 ૫૧૨, ૫૭૩, ૫૭૪

ડ

ડાંની કોનોયોજી ઓફ ઇન્ડિયા ૧૦૦,
 ૧૧૧, ૨૬૩

ડબોઇ ૫૬૯
 ડહહલુ ૪૭૫, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૯૯
 ડાકોરજી ૬૧૪
 ડાલાભાઈ પી. દેસાસરી ૨૦
 ડાલાભાઈ લ. પટેલ ૨૭
 ડિસ્કલર ૨૪, ૪૭, ૨૪૨
 ડી. એન્વિલ ૩૯૩
 ડીટ્ટીઅલ ૨૫૭
 ડુંગરશી ધરમશી સંપટ ૨૪
 ડેવિઝ ૫૬૫
 ‘ડેક્ટરશાહી ઇતિહાસ’ ૩૦
 ડાલરાય માફડ ૨૨, ૨૪, ૩૦
 ટ
 ટક્કશિલા વિદ્યાલય ૪૯૩
 ટાત્ત્વબિંદુ ૧૧૨-૧૧૭
 ટાત્ત્વશાસ્ત્રી ૧૧૫, ૧૧૬
 ટાત્ત્વસમીક્ષા ૧૧૫
 ટનમુખરામ મનઃમુખરામ ત્રિપાઠી ૨૧૧,
 ૨૧૨, ૨૪૫, ૫૧૮, ૫૨૫, ૧૦૨,
 ૬૧૫
 ‘તપતીસંવરણ’ નાટક ૧૯૫
 ટળકાતે વાસિરી ૬૬, ૭૩
 ટરલેવર ૭૦૧
 ટવારિખે નવસારી ૨૧
 ટળાન ૭૦૬
 ટાનમદાલ ૪૫૫
 ટાનુલમ આસિર ૭૩
 ટાનસેન ૪૫૨
 ટારિખ ફરિસ્તા ૭૨, ૭૩
 ટારિખ બર્ડાની ૪૫૩
 ટારિખે ભન-નદાન ૪૫૪
 ‘તિરમકુલ’ ગામ ૪૧૭
 તિલકમંજરી ૩૧૫
 તોથકલપાંતર્ગત સત્યપુર ૪૧૫ ૨૮૦
 તોસર ૪૯૬
 ટુળશીરગામ ૭૦૭

तैत्तिरीय संहिता ३२२

त्रंणक शुभनाथ कावे ५०७

त्रिमल्लशास्त्र ५१८

त्रिपुरातक ५८६

त्रिपुरातक-प्रशस्ति ५८६

त्रिलुवनदास टोकर ५२३

त्रिलुवन साह २४, २८

त्रिविक्रम ११४

थ

थान ६४६, ७०६, ७०७

थोडाक रसईशनी २४३

ड

ड. पू. स. ड. २८३, ३००, ३०३

३१४, ३५०, ३५१, ३५७

डयाराम २४०

डयारामनुं छवनयस्त्रि २४५

— आतरछवन २४५

— अक्षरदेह २४५, २४६

डलपतराम छ. पाठक २४

डलपतराम कवि ११

डशपुर ६४६

डस्मारकस विद्यापीठ ४४६

डारायस २५२

डाराशिकोह ४५५

डिङ्गनाग १६५, १६०, २७१

दीक्षित ३१०

दीनमल्लि ५१६

दीवेडिया न. सो २५, ४३, ४८,

२८६-२८६

दुर्गाशंकर ड. शास्त्री २४, २४२, २४५,

२४६, २४७

दुर्गाप्रसाद १०२

'दुर्ग'नमुष्यपेठिका १८६

'दुर्ग'नमुष्यपदपाङ्क १८६

दुर्गमज ४७४-४७६, ४८२, ५३३

देवदत्त छ. त्रिपाठी २४

देवदत्त वैद्य ५०६, ५०७

देवराज वैद्य ५०६

देवीभागवत १८६, १६०

देवेश्वर वैद्य ५१४, ५१६

देववाड ना जैन मदिरो ६६३, ६६६,

द्वयामय १६, ५७८, ६७६, ७००

द्वारका—डासनु ५५३, ५७६

—ननुं ५७५, ५७६

द्वारकापूरी ५६६

द्वारावती ६७३

ध

धनप्रसाद यं. मुनशी २७

धनपाण ३१५

धनप्रसाद मोही २३

धननय १७३, १७४

धन्वतरी ४७४

धरक्षीधर कवि ५८६

धर्मयोगसुरि ६६७

'धर्मरक्षित' २५४

'धर्मशास्त्रविचार' ४४२

'धातुरत्नमाला' ५०६

धीरन्धलाव टो. साह २४

धीरन्धलाव साङ्गिया २४३

ध्रुवदेवी २६४

'ध्वन्यालोका' १७४

न

नभी तणाव ६६४

नटवन्धलाव देसाय २४५, २४६

नत्सुसिंह व्यावडा २७

नयुराम रामा २४७

नन्दीसूत्र २०७, २१०, २१३

न. प्र. प ७१४

नमिसालु १७३

नयनयद्रसुरि ७१, ८४

નયનરોખર વૈદ્ય ૫૧૭
 નરસિંહ મહેતા ૧૧૩, ૨૪૦, ૨૪૪,
 ૨૪૫
 'નરસિંહો ભક્ત હરિનો' ૨૪૫
 નર્મદ ૧૧, ૧૨, ૨૬, ૨૪૨, ૨૪૬
 નર્મદા નદી ૫૫૭
 નર્મદાશંકર પંડ્યા ૧૮૪
 નર્મદાશંકર દે. મહેતા ૨૭, ૨૮, ૧૧૯,
 ૧૬૨, ૨૪૨, ૨૪૭, ૧૧૯
 નવલરામ ૧૧
 નવસાહસાશ્વરિત ૩૧૫
 નવાનગર ૩૮૭
 નદશંકર ૧૫
 નામદેવ ૧૧૧
 'નાગરખડ' ૭૧૫
 નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા ૭૧૧, ૭૧૪
 'નામરોત્પત્તિ' ૨૭, ૭૦૯
 નાગાર્જુન ૨૬૬, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૯૯,
 ૫૦૦
 નાયમુનિ ૧૬૫, ૧૬૮
 નાનાર્થશબ્દરત્નકોશ ૧૫૮, ૧૬૦
 નાનાલાલ કવિ ૬૫
 નાનાલાલ મહેતા ૨૪, ૨૬
 નાની-બોરના શિલાલેખ ૭૧૭
 નાનુરામ ભટ્ટ ૮૧
 નાસિનદનોદ્ધારપ્રબંધ ૨૮૬, ૨૯૦
 નામદેવ ૧૪૩
 નારદભક્તિસૂત્ર ૧૬૮, ૧૭૭, ૧૮૦
 નારદસ્મૃતિ ૪૭૨, ૪૮૦, ૪૮૨
 નારાયણ વૈદ્ય ૫૦૭, ૫૦૮
 નારાયણ સરોવર ૭૦૧
 નાલન્દા વિદ્યાલય ૪૪૩
 નાસીક ૨૨૧-૨૨૬, ૨૨૮
 ન્યાયકલ્પિકા ૧૧૫-૧૧૭
 ન્યાયવાર્તિક ૧૧૫, ૧૧૭

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા ૧૧૪
 'નિઘન્ટુશેષ' ૫૦૦
 નિચુલ કવિ ૧૫૬, ૧૬૦
 નિરુક્તિ ૩૨૨
 નિર્ણય ૧૩૮, ૧૬૪-૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૫,
 ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૮
 નેત્રે ૧૦૫
 નેમિનાથ ૬૬૦, ૬૮૧
 નૈષધીયચરિત ૨૮૬
 ૫
 પદમચરિત ૧૦૩
 પતંજલિ ૨૬૭, ૩૧૬
 પદ્યગુપ્ત ૩૧૫
 પદ્યનામ ૨૮૮
 પદ્યપ્રભુતીર્થકર ૧૮૫
 પદ્યગુપ્ત ૧૨૧
 પરમહંસપ્રિય ૧૬૦
 પરમાનંદ બોળાભાઈ ૫૬૩
 પંચતંત્ર ૧૭૪
 પંચકવિ ૩૦૧, ૩૦૨
 પાટલુની પ્રભુતા ૩૬૩
 પાણિનિ ૫૭૩
 પાણિનીય વ્યાકરણ ૨૧૭
 પાણિનીય શિક્ષા ૨૮૪
 પાતંજલ મહાભાષ્ય ૨૮૪
 પાતંજલ યોગસૂત્ર ૧૧૬
 પામીર ૬૪૬
 પાર્શ્વકર ૫, ૧૬૩, ૨૧૦, ૨૧૫, ૨૧૭,
 ૩૧૮-૩૨૫, ૩૨૭-૩૩૩, ૩૩૬,
 ૩૫૮, ૩૬૬
 પાલીતાણા ૬૮૩
 પાવાગઢ ૬૨૪-૬૩૩
 પાવાગઢના મહાકળી ૬૨૪
 પાવાગઢનો વિનાશ ૬૨૫
 પાંડુરાજ કાલ્પે ૪૪૦, ૪૪૨

‘માય હાનર વર્ધ’ પૂર્વેનું ગુજરાત’ ૨૨
પિશાલ ૫૨૮

પિંગલસૂત્રવૃત્તિ ૩૧૫

પિંડતારક તીર્થ ૫૫૩

પિંડારક ૬૧૧

પીપળાવ ૬૩૪

પીરપારડી ૫૬૮

પુરાતત્વ ૨૧૧, ૨૮૬, ૨૯૦, ૬૭૩

૭૦૧, ૭૧૫

પુરાણો

અગ્નિ ૨૦

કૂર્મ ૨૦

ગરુડ પુરાણ ૨૨

પદ્મપુરાણ ૨૪-૨૭, ૧૨૪, ૧૭૨, ૧૮૨,

૧૮૪, ૪૭૩, ૪૬૪, ૬૫૬

બ્રહ્મપુરાણ ૧૭, ૨૦, ૨૩, ૨૪, ૧૬૬,

૧૬૮, ૨૦૮

બ્રહ્માંડ પુરાણ ૧૭, ૨૦-૨૩, ૩૧, ૩૪

ભવિષ્ય પુરાણ ૧૮૬, ૨૧૭, ૩૧૭,

૪૭૩, ૪૬૩, ૬૪૬

ભાગવત ૧૭, ૨૦-૨૪, ૨૭, ૩૪,

૩૬, ૩૬, ૪૦, ૪૫, ૪૬, ૫૭,

૨૧૫, ૩૭૮, ૩૮૨-૩૮૬

મત્સ્ય પુરાણ ૧૯, ૨૦, ૨૪-૨૮, ૩૪,

૩૭-૩૯, ૧૬૩, ૧૬૬, ૨૮૫,

૩૦૩, ૫૬૯

માર્કંડેય = ૨૩, ૧૬૬, ૧૬૮, ૨૦૮

લિંગ પુરાણ ૧૭

વરાહ પુરાણ ૪૭૩

વાયુ ,, ૧૭, ૨૦-૨૫, ૨૭-૩૨

૩૪-૩૬, ૪૩, ૫૮, ૧૬૩, ૧૬૬,

૨૦૬, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૭, ૨૮૩,

૨૮૫, ૩૭૮, ૩૮૨, ૩૮૪

વિષ્ણુ પુરાણ ૧૭, ૨૦, ૨૩, ૨૫,

૩૪, ૩૫-૩૬, ૪૫, ૪૬, ૧૨૭,

૧૪૧, ૧૪૭, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૭,

૧૮૬, ૧૬૧-૧૬૭, ૨૦૮, ૨૧૮,

૨૧૬, ૨૨૮, ૨૮૨, ૨૮૫, ૨૫૧,

૨૧૮, ૩૮૨, ૩૮૩-૩૮૬

શિવ પુરાણ ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૧૬૬

સૂર્ય પુરાણ ૬૪૬

સ્કંદ પુરાણ ૪૭૩, ૬૭૪, ૬૮૦, ૭૦૫,

૭૦૬, ૭૦૭

હરિવંશ પુરાણ ૧૭, ૨૦-૨૩, ૨૫,

૩૪, ૩૫, ૩૮, ૪૦, ૪૩, ૫૭,

૧૨૭, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૬૬,

૨૧૮, ૨૧૬, ૩૦૦, ૩૭૮, ૩૮૩,

૩૮૬, ૫૬૬, ૬૦૦

પુરાણનિરીક્ષણ ૧૬૩

‘પુરાણવિવેચન’ ૨૨, ૧૫૪, ૧૬૭,

૨૧૩, ૨૧૭, ૩૧૮, ૩૬૧, ૩૮૮

‘પુરુષપરીક્ષા’ ૭૧૧

પુરુષોત્તમ ૧૮૬

પુરુષોત્તમ ૫૧૪

પુરુષોત્તમ ૫૫૨, ૬૫૪

પૃથ્વીરાજ રાસો ૬૫, ૭૦-૮૨,

૮૭, ૮૬-૯૩, ૩૧૩

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ૪૦, ૮૩

પૃથ્વીરાજવિજય ૭૦-૭૩, ૮૨,

૮૪-૯૦

‘પેરમાલ તિરુમોલી’ ૧૬૪

પેરિપ્લસ ૨૮૪, ૫૬૨, ૫૭૩, ૭૦૬

પેલીઅટ ૨૫૫, ૨૫૭

પોરબંદર ૩૮૭, ૩૬૨, ૫૪૦, ૬૦૧,

૬૪૦

પોસેનીઅસ ૬૪૬

પ્રતાપરાય ચિરમરવાલ ૧૮, ૧૯

પ્રકુલચંદ્ર સેય ૧૪, ૫૦૪-૫૦૭

પ્રબંધચિંતામણી ૫, ૬, ૧૯, ૨૦
 ૪૪, ૪૫, ૫૦, ૫૩, ૫૪, ૬૧,
 ૬૨, ૭૨, ૯૧, ૯૩, ૧૦૧, ૨૯૦,
 ૩૧૧, ૪૩૮, ૫૯૧, ૬૮૧
 પ્રબંધકોશ ૭૦, ૭૧, ૮૬, ૮૭, ૨૮૬
 પ્રબંધસંગ્રહ ૬૬૭
 પ્રબોધોદય વાદસ્થલ ૨૯૧
 પ્રભાચંદ્ર ૪૬, ૪૮, ૪૯
 પ્રભાત ચાવડો ૩૯૦
 પ્રભાવક ચરિત ૪૬, ૪૮, ૨૮૦
 પ્રભાસતીર્થ ૫૫૭, ૫૭૫, ૫૮૭
 પ્રભુરામ જીવનરામ ૫૨૦, ૫૨૧
 પ્રયાગ ૩૨૯
 'પ્રવાસકૃત્ય' ૬૯૨
 પ્રસસ્તમાદ ૨૭૧
 'પ્રાચીન ધ્યાતાન' ૨૫૭
 પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦
 પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ૨૮૮, ૨૯૦,
 ૨૯૩
 પ્રાજ્ઞપચર પ્રે. મટ્ટણી ૬૩૯
 પ્રિન્સેપ્સ ૭૮
 'પ્રેમાવતાર ચૈતન્ય દેવ' ૧૮૨
 પ્લીની ૨૮૪, ૫૭૩
 ફ
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિક ૭૧૦
 ફાર્બસ સાદેબ ૧૧, ૪૪, ૪૫, ૫૧,
 ૭૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૫૯૬
 ફાક્ષાન ૩૭૦, ૩૭૪, ૪૫૮, ૪૬૬,
 ૫૪૫
 ફિરિસતા ૨૦
 ફિરોજ શ. દાવર ૨૩
 ફિરોજશા વધલખ ૪૪૪-૪૪૭
 ફિરોઝખાન ૪૪૪-૪૪૬
 ફિલિપ લેનાર્ડ ૭
 ફત્તહાલે ફિરોજશાહી ૪૪૫

ફેરી ૪૫૧

બ

બનારસ ૩૭૦, ૩૭૫
 બરજોરજી ૩. પેમસ્ટાર ૨૩
 બરડાનો કુંવર ૬૩૪
 બર્જેસ ૫૯૪, ૬૩૯, ૬૩૭, ૬૬૧,
 ૬૯૪, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૩૩
 બર્મા ૨૫૬
 બલ્લાલ ૧૪૯, ૧૫૮, ૧૬૦
 બહુચરાજી ૬૩૩
 બળવ તરાય કાકોર ૧૫, ૪૩, ૪૪, ૬૪,
 ૧૫૧
 બંકીમચંદ્ર ૧૪૬, ૧૭૨, ૩૬૭
 બંનસેન ચક્રવર્તી ૪૭૭, ૪૮૫-૪૮૭,
 ૪૯૨, ૪૯૯, ૫૦૬, ૫૧૪
 બાક બહાદુર ૪૪૮
 બાલુ ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૦૯, ૨૬૩,
 ૨૭૦, ૨૮૨, ૩૦૮, ૪૪૦, ૪૪૧,
 ૪૭૨, ૫૪૪, ૫૦૦
 બાબર ૪૪૯
 બાલકૃષ્ણ સાસી ૧૦૪-૧૧૧
 બાલતંત્રા ૫૧૧-૫૧૫, ૭૧૬
 બાલમહ ૧૮૯
 બાવાભાઈ અચળજી ૫૨૧
 બિનપુર ૪૪૭-૪૪૮
 બિલ્વમગલ ૧૩૮, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૭૩,
 ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૮૫
 બિલ્લજી ૯૪-૧૦૩, ૨૯૨, ૩૧૫
 બીલિયર ૬૩૭
 બુખારા વિદ્યાપીઠ ૪૪૯
 બુર્ક ૪૬૪, ૫૩૭, ૫૪૫-૫૪૭
 'બુદ્ધિદેવ રેકડસ ઓફ ધ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ'
 ૭૧૩
 બુલ્લર ૧૬, ૧૯, ૭૦, ૭૮, ૮૪, ૯૪-
 ૧૦૧, ૧૦૩
 બુલ્લપાડાવાલ ૫૧૫

પૃથ્વિસંહિતા ૧૪૫
 પૃથ્વિદારણ્યક ઉપનિષદ ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૧૮૦, ૨૬૭, ૩૨૬
 ખેચરદાસ દોશી ૨૪
 બેટ દ્વારકા ૬૧૦
 બેન્ડિય ૪૩૭, ૪૪૨
 બેલ્લકર ૨૧૦-૨૧
 બોઝ નગદીરાયદ્ર ૧૪
 બોપદેવ ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૧૮૫, ૧૮૬, ૫૧૮
 બૌધાયન ૫૩૭
 બૌધાયન ધર્મશાસ્ત્ર
 બ્રહ્મગુપ્ત ૨૭૧
 બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા ૧૧૬
 બ્રહ્મવૈવર્ત ૧૨૪, ૧૩૯, ૧૪૪, ૧૪૫,
 ૧૪૬, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૮૬, ૧૮૬,
 ૭૦૧
 બ્રહ્મસિદ્ધિ ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯
 બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ૧૯૧, ૨૦૬
 બ્રાહ્મણો
 ઐતરેય ૨૨, ૨૩
 શાતમય ૨૩, ૨૬, ૨૮
 પંચવેદી ૨૬

બ

બક્તિશાસ્ત્રમૃતસિદ્ધિ ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩
 ભગવાનલાલ ઈશ્ટ ૬, ૧૫-૧૬, ૨૧,
 ૬૨, ૨૩૫, ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૬,
 ૨૯૯, ૩૦૫, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૭,
 ૫૨૨, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૯૯, ૭૦૬
 ભરતરામ ભા. મહેતા ૫૬૩
 ભરુચ ૫૫૭
 ભરુચનો કલિદાસ ૨૬
 ભવભૂતિ ૨૭૦
 ભવાળકર ૧૦૫
 ભાઈરાંઈ વિદ્યારામ ૨૭

ભાઈ દાદા ૩૨
 ભાગવત ૧૨૩-૧૪૮, ૧૬૬-૧૭૬,
 ૨૪૫, ૨૫૩, ૬૦૦-૬૦૧, ૬૦૩,
 ૬૦૬, ૭૦૧, ૭૧૦
 ભાગવત ૧૮૦-૨૨૦
 ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય ૧૯૧, ૨૧૦
 ભાગવતભૂષણ ૧૮૯, ૧૯૧
 ભાગવતસ્વરૂપ ૧૮૬
 ભાડભૂત તીર્થ ૫૬૮
 ભાણુ જોશી ૩૬૦, ૩૬૧
 ભાણુવડ ૬૩૪
 બાનુભટ્ટ ૬
 ભામતીતિલક } ૧૨૧
 ભામતીવિજ્ઞાસ }
 ભામતી વ્યાખ્યા }
 ભામા ૧૧૨
 ભારતકે પ્રા. રામવંશ ૫૫-૫૭, ૬૨,
 ૬૬, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૮૦,
 ૮૪, ૮૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૨૬૩,
 ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૫૨, ૩૫૫, ૭૦૬
 ભારતિ ૨૧૦
 ભાર્ગવ બ્રાહ્મણનો કલિદાસ ૨૭
 ભાલણ કવિ ૧૬
 ભાવનગર પ્રા. ને સં. લેખો ૨૬૨
 ભાવપ્રકાશ ૪૭૭, ૪૮૮, ૪૯૦, ૫૦૮,
 ૫૧૫, ૫૧૬
 ભાવમિત્ર ૪૮૭, ૫૦૧, ૫૦૮, ૫૦૯
 ભાસ ૧૫૦, ૧૫૪, ૨૬૬, ૨૭૦, ૪૪૬
 ભાસ્કરાચાર્ય ૪૭૩, ૪૮૦, ૪૮૪, ૪૮૫,
 ૪૯૨
 ભાડારકર ૬, ૧૬, ૧૯, ૩૨, ૧૭૮,
 ૧૭૫, ૧૯૧, ૨૮૩, ૩૦૧-૩૦૩,
 ૩૦૫, ૩૦૪, ૩૧૦, ૩૧૨-૩૧૪,
 ૩૫૧, ૩૫૬
 ભીમ કવિ ૫૬૮

ભીમદેવ ૫૮૦

ભૂજ ૭૦૧

ભેડ ૪૭૪, ૪૯૮

ભેડસંહિતા ૪૭૪

ભૈષજ્યરતનાવલિ ૪૭૭, ૪૮૮, ૪૯૫

ભોગીલાલ સરોસરા ૨૩, ૨૪

ભોજ ૧૭૩, ૨૬૩, ૪૪૮

ભોજપ્રબંધ ૧૪૬, ૧૫૮, ૧૬૦

મ

મગધ ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૭૨

મનમુદાર ૧૪૬

મણિભાઈ નળુભાઈ ૭૦૯

મણિલાલ છાટાલાલ ભટ્ટ ૨૪

મણિલાલ દ્વિવેદી ૧૪૮

મણિલાલ બ. બ્યાસ ૨૦, ૨૭

મણિચક્ર વિ. વૈધ ૫૨૩

મથુરા ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૩

મધુસુદન સરસ્વતી ૧૪૧, ૧૮૧

મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ ૨૮૪

મધ્વાચાર્ય ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૭૨, ૧૯૧,

૧૯૨, ૨૧૬

મનમુખરામ દ્વિવેદી ૨૪

મનુસ્મૃતિ ૨૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૯,

૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૫

મયારામ રાજુનાથ ૨૭

મરહમતખાન ૪૫૬

મલિક કાકુર ૪૪૭

મલ્લિનાથ ૧૫૯, ૧૬૦

મદમદ કુશી દુગ્ગસાહ ૪૪૮

મદમદ ખીલજી ૪૪૮

મદમદ મગનવી ૩૭૫

મદમદ માવાન ૪૪૦

મદમદ ધોરી ૩૭૫

મહમદ નાદીર સુમરકંદી ૪૫૫

મહમદ બેગરો ૬૨૫

મહમદસાહ ૪૪૬-૪૪૮

મહાદેવ સિંધીયા ૬૩૨

મહાભારત ૩, ૪, ૧૬૬, ૧૯૮, ૨૧૬,

૨૮૪, ૩૨૦-૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૯,

૩૪૬, ૩૬૬, ૩૩૫, ૩૩૯, ૩૪૧,

૩૪૨, ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૫૨-૩૬૫,

૩૬૭, ૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૫, ૪૪૦,

૫૩૧, ૫૪૯, ૫૪૫, ૫૭૩, ૬૦૦,

૬૦૧, ૬૭૪, ૭૧૧

મહાયાન બૌદ્ધ ૧૪૨

'મહાવહા' ૪૬૪

'મહાવય' ૪૬૬

મહાવીર ૫૩૭, ૬૬૦

મહારાજ રીદ્રજી ૨૪, ૨૪૪

મહોદધિ મેઝેરીયર ૬૫૭

મહીધર ભટ્ટ ૭૧૬

મહીધર વૈધ ૫૧૨, ૫૧૩

મહીપતરામ નીલકંઠ ૧૫

મહેન્દ્ર ૨૫૨

મંત્રુસાલ ૨. મનમુદાર ૨૬, ૨૮

મંખ કવિ ૯૬

મંદનમિત્ર ૧૧૧-૧૧૯

મંત્રમદોદધિ ૫૧૨, ૭૧૬

માધ ૧૯૮, ૨૦૯-૨૧૧

માકરદત્તિ ૨૧૦, ૨૧૨, ૨૧૩

માણિક્યદેવ ૫૧૮

માણેલાલ ભટ્ટ ૨૪

માતૃબયા સિદ્ધપુર ૫૮૮

માધવકર વૈધ ૪૯૯, ૫૧૫

માધવવીર્ય ૬૪૦

માધવાચાર્ય વૈધ ૫૧૫

માધવ વૈધ ૫૧૮

માધવપૂર ૬૦૧

मानसंकर पी. महेता १०, २४, २७,
 ३१४, ३१५, ७०६, ७१५
 मार्केपोलो २८६
 भासविज्ञानमित्रमननिका १५२, १५७,
 भासुदी ३६४
 भट्टिभत ५६१
 भाणवा ५६१
 भिनेन्दर २५२, ५६२
 भिषाणी ६०१
 भिराते अहमदी २०, ३६७, ४०४,
 ६७७, ६८५
 भिराते सिंहदरी २०
 भीमान ४५६
 भीराभाई १४३, १४४, २४४, २४५,
 ६०२
 भुक्तभासा १६४, १६५
 भुक्तदशम १०५
 भुक्ताक्ष १६०
 भुराह ४५२
 भुरिहकुली लक्ष्मण ४४६
 भुरिहाणा ४४६
 भुज ४४८
 भुजयद तेसावाणा २४३, २४५
 भुजहाय-सारनाथ ३१८
 भेकडुमल १६६
 भेकडालय ३३०, ३३१, ३६१
 भेकडि ३७१
 भेकडिनिस २५२, ५२८
 भेकवर्ण २६२
 भेकडुमल ४९-५०, ९१-९३, १००, १०१,
 ५६५
 भेवाडना गोदिसो ७१५
 भेवानदी १५६
 भेवासा १५६
 भेदेरा १४२

भेताणा व्याख्याननी कथा २७
 भेनीयर विखीयन् ६५७
 भेहोन्नेडेरा ३, १७, २२
 भेहनवाव अवेरी १२
 भेहनवाव देसाह १६, २६
 भेहनवाव वि. पंढ्या ६६
 'भेहपराजय' नाटक २६१
 भेग्योसुन ५७४
 य
 यवद्वीप २५५
 यरावत पुराण १०५
 यरोधर ५०२-५०६
 याज्ञवल्क्य २७१
 स्मृति २७१, ४७२, ४७६, ४८०, ४८२,
 यामुनमुनि १६३, १६४, २१०
 युवानय २६३, २८१, २८४, २८६,
 २८७, ३०८, ३११, ३१२, ४६५,
 ४६६, ५७३, ६४६, ६४७, ६७६,
 ७०२, ७०३, ७१३
 युवान युग्मागे ३७४, ३७५, ५६३
 'योग्यितामलि' ५१८
 योगदीपिका ५१०, ५११
 योगरत्नमाया ५११
 योगरत्नकर ४७७, ४४८, ५१७, ५१८
 योगसमुच्चय ५१८
 र
 रघुनंदन ४६६
 रघुवरा ४४०
 रत्ननामा ४५१
 'रत्नपरी' पैय ५१०
 रत्नोदय ५१६
 रत्नोदयस निरुपराह १२
 रत्नोदयस वदयाम ११, १२२
 रत्नोदयस य. हानी १८, २४
 रत्नोदयस बावाभाई २२, ५२५,
 ४६७

‘રણુજીતસિંહ’ ભમમી ૬૩૯
 રતિકાન્ત ૬. બદ્ધ ૨૪
 રતિરામ દુર્ગાશમ ૧૬
 રતિલાલ અંતાણી ૧૯
 રતિલાલ ચુ. દિવાન ૨૭
 રતનમણિરાવ ભીમરાવ ૯, ૨૨, ૨૪,
 ૨૬, ૨૪૬, ૭૦૫

રમણુભાઈ ૨૫
 રમણુલાલ વ. દેસાઈ ૬૨૬, ૬૩૩
 રવિગીતિ ૧૪૯, ૧૫૨
 રવિરાકર રાવળ ૨૬
 રામનાથ એ. એસ. ૧૯૫
 રમેશચંદ્ર મનમુદાર ૨૫૭
 રસતરંગિણી ૭૧૬
 રસપ્રકાશ મુખાર ૫૦૪, ૫૦૫
 રસરત્નસમુચ્ચય ૪૭૭, ૪૮૬, ૫૦૪,
 ૫૦૫, ૫૧૫

રસરત્નમાલા ૫૦૭
 રસરત્નાકર ૪૯૯, ૫૦૦
 રસસાર ૫૦૩, ૫૦૪
 રસાણી ૫૦૬, ૫૧૪
 રસાવતાર ૫૧૮
 રસિકાંભી ૫૧૨, ૭૧૬
 રસિકલાલ પદીખ ૨૦૭, ૨૧૧, ૬૬૬,
 ૭૦૬

‘રસિકવલ્લભ’ ૨૪૫
 રસેન્દ્રચૂડામણિ ૫૦૬
 રસેન્દ્રરત્નકોષ ૫૧૫
 રામવરજિણી ૪, ૬૧, ૯૪-૯૭,
 ૧૭૩, ૧૪૬

રામપ્રતાપેશ હપિદાસ ૨૮૦
 રામચંદ્રસુરિ ૨૮૮, ૩૧૩
 રાજેન્દ્ર દેવ ૪૧૭
 રાજ્યરત્ન ભા. ૨ ૧૧

રાજ્યદુતયા ૧૫
 રાણુકદેવી ૪૩
 રાધાકૃષ્ણન ૧૪, ૨૯૪
 રામદેવ ૧૪૩
 રામનારાયણ પાઠક ૨૨૬.
 રામમોહનરાવ દેસાઈ ૨૪૭
 રામલાલચુ. મોદી ૧૮, ૨૩, ૯૪-૧૦૩,
 ૨૯૨

રામાનન્દન ૧૪૭, ૨૩૧
 રામાનુભચાર્ય ૧૭૭, ૧૯૪, ૧૯૫,
 ૧૭૨, ૧૯૩-૧૯૫, ૨૦૮, ૨૧૯,
 ૬૧૩

રામાયણ ૧૯૬, ૩૨૨, ૩૨૫, ૫૩૧
 રામાયમ ૧૮૯
 રાસ પંચાધ્યાયી ૧૭૦, ૧૮૭, ૨૨૦
 રાસમાળા ૧૧, ૫૧, ૫૩, ૬૩, ૭૮,
 ૩૫૪, ૬૨૨

રાસસદસપદી ૧૨૬, ૧૩૪
 રવનાયજ્ઞ ઉદ્દત્ત ૫૦૩, ૫૨૦, ૫૨૨
 ‘રવિનિશ્ચય’ ૫૧૬

રેદ્દ ૧૭૩
 રેદ્દામાના ચિત્રનાના સિલાલેખો
 ૨૮૯, ૨૮૫, ૩૧૦, ૩૬૦, ૪૬૮
 રૂપગોસ્વામી ૧૨૪, ૧૩૬, ૧૪૦,
 ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૮૧
 ૧૮૮

રૈવતક પર્વત ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧
 ૯૪

‘સલિન ચેમદરાજ’ નાટક ૮૮
 લક્ષ્મણસેન ૧૯૨
 લક્ષ્મી નૃસિંહ ૧૨૧, ૫-૭, ૫૧૧
 લક્ષ્મીસાગરસુરિ ૨૮૮
 લામોઝ ૨૨૫
 લાવણસમય ૬૬૬
 લીલાવતિ ૧૦૪, ૧૦૫-૧૧૧

લીલાવતી ગ્રંથ ૪૭૩, ૪૮૪

લીલાશુક ૧૭૩, ૧૮૨

લે. કા. કૃ. લેખે ૧૫૧

વ

વડતાળ ૬૬૭

વડનગરા કલ્પબીની ઉત્પત્તિ ૨૭

વલ્લુચલી ૩૮૮

વત્સભટ્ટ કવિ ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૭

વનરાજ આવડો ૧૫

વરાહ મિહિર ૨૦૧, ૨૮૨, ૨૮૧,

૪૪૦, ૪૪૧, ૫૬૩, ૬૪૫

વત્સભજી આચાર્ય ૧૬, ૧૮

વત્સભભટ્ટ ૬૨૫

વત્સભરામ નિત્યારામ ૫૨૪

વત્સભાચાર્ય ૧૨૩, ૧૩૭, ૧૪૪-૧૪૮,

૧૬૫, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૫,

૧૮૭, ૧૯૬, ૨૦૫, ૨૦૭, ૫૫૧

વસંતપાલ ૩૭૫

વસંતરામ શાસ્ત્રી ૨૪૪

વસંતવિલાસ ૧૦૮

વસુખધુ ૨૭૧

વસ્તુપાલચરિત ૬૬૮

વસ્તુપાળતેજપાળનો શાસ ૨૮૮, ૨૭૬

વડ. ના. દેરાપાડે ૧૦૫

વાગ્બટ ૨૭૧, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૯૬,

૫૦૭, ૫૯૮, ૫૧૦, ૫૧૪

વાચરૂપતિ મિશ્ર ૧૧૨

વાત્સયાન ૧૧૫, ૨૭૧, ૫૩૪, ૫૩૭,

૭૧૩

'વાત્સ્યાનિ કાચક્યનો હતિદાસ' ૨૭૬

વામુદેવ ૪૮૩

વાળીએજ તીર્થ ૫૬૮

વિ ક વૈપ ૧૯૩, ૨૧૧

વિ. મ કોલન ૧૦૫

વિ. લ. બાવે ૧૦૪-૧૦૫

વિક્રમાદેવચરિત ૬૧, ૯૪-૧૦૧,

૨૬૨, ૩૧૫

'વિક્રમોર્ધશીયમ્' ૩૨

વિકૃલભટ્ટ ૫૧૯-૫૨૦

વિજયચરિત ૪૮૬

વિજયરાકર અચલજી ૫૨૦

વિજયેન્દ્રસુરિ ૨૪, ૩૦

વિદ્યધમાધવ ૧૨૪, ૧૪૭

વિદ્યાપતિ ૧૮૫, ૭૧૧

વિદ્યાચંદ્ર સ્વામી ૧૬૨, ૨૦૨

વિદ્યાવિજયજી ૨૪

વિધિવિવેક ૧૧૬, ૧૧૭

વિનોદ લાલસેન ૪૮૮

વિન્સેન્ટ સ્મિથ ૭૮, ૮૧, ૨૬૩,

૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૨, ૪૬૬, ૬૬૨

વિમળ પ્રબંધ ૬૬૬

વિમળશાહ ૬૬૬

વિહસન ૧૮૬

વિવિધ તીર્થકલ્પ ૭૧૪

વિશાખાદત્ત ૨૭૦

વિશાખા સા વી ૪૬૪

વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી ૨૩૫

વિચિત્રાચ બાની ૧૪૪

વિચેત્રનાથ રેઠ ૫૫, ૫૭, ૭૩, ૭૭,

૮૫-૮૭, ૧૦૦, ૩૧૬, ૩૫૫,

૩૫૬, ૩૫૬

વિષ્ણુચંદ્ર ૪૭૨

વિષ્ણુલાલ મો પંડ્યા ૪૬

વીકૃલનાથજી ૧૭૮, ૧૮૪, ૧૮૭, ૨૩૧

વીરજી ઝીણા રાવળ ૫૨૩

વીરચોળ ૪૬૭

વીરસેન કવિ ૧૫૬

વીરેન્દ્રરામ મહેતા ૨૬

વીસનગર ૨૬

વૃત્તવિલાસ ૮૧

પ્રદેશાધિપ ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૮, ૫૦૭,
૫૦૮, ૫૧૪

પ્રદેશવન ૩૬૯

વેણીદત્ત વૈધ ૫૧૨, ૫૧૩, ૭૧૬

વેણુનાદ ૨૪૩

વેદાન્તકલ્પલતિકા ૭૧૦

વેમ કેરેફિસ ૪૮૩

વેરાવળ ૫૭૬

વૈધ ૫૩૧, ૫૩૨

વૈધકલ્પલતિકા ૫૧૮

વૈધમન્ત્રી ૫૧૮

વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૨૭,

૩૬, ૧૦૪, ૧૩૯, ૧૪૬, ૧૬૫,

૧૮૭, ૧૯૧, ૨૧૭, ૧૯૩, ૧૯૪,

૨૧૦, ૨૧૩, ૨૨૮, ૨૪૨, ૩૪૭,

૩૬૫, ૫૪૮, ૬૪૧, ૬૫૭

વોટસન ૩૮૮

ગ્રંથકટ રમણ ૨૪

બ્યાસ ૨૭૧

બ્યાસભાષ્ય ૧૧૫, ૧૧૬

મન્ત્રલાલ શાસ્ત્રી ૨૫

મન્ત્રેન્દ્રનાથ સ્ત્રીય ૪૯૪, ૪૯૫

૨૧

સાતપથ બ્રાહ્મણ ૩, ૨૫૨

સાન્નુજ્ય તીર્થ ૧૮૩

સામ્રાજ્ય રાવળ ૨૪૫

સંકરદિગ્વિજય ૧૧૬

સંક્રાન્તિયાર્ ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૮-૧૨૧,

૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૮-૨૧૩,

૨૧૯, ૨૬૭, ૨૭૧, ૧૧૩, ૧૨૯

સાંખ્યપુર ૧૩૩

સાક્ષીધર્મ ૨૭

સાક્ષ્ય સંપ્રદાય ૨૪૧

સામ્રાજ્ય ૬૫૬

સાહજીવર ૪૧૮, ૪૮૬, ૪૮૮, ૪૯૦

૪૯૨, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૮, ૫૦૯

સાહજીવન ૪૫૪, ૪૫૬

સાલાકમ ૪૮૪

સાંકરભાષ્ય ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૧૦, ૨૦૧,

૨૦૪

સાંકર વેદાન્ત ૧૯૯, ૨૦૨, ૨૦૪

સાંકર્ય સૂત્ર ૧૮૫

સાતિલાલ ૩૦૪, ૨૪૫, ૨૪૬

સિ. ડા. ચૈત્ર ૧૫૧

સિદ્ધાપત્રી ૬૯૮

સિયાલકોટ ૪૫૬

સિરકલ-અમર ૪૫૫

સિરાજ ૪૪૬, ૪૪૮

સિવનાથસિંહ સેન ૩૫૫, ૩૫૬

સિવદત્ત ૨૮૯

સિદ્ધપાલ વધ ૧૦૪, ૧૯૮, ૧૦૬

સુક્ષ્મતીર્થ ૫૬૮

સુક્ષ્મતીર્થ ૪૮૩, ૪૮૦, ૪૮૪, ૪૮૫,

૪૯૦, ૪૯૨

સુધાર્દેવ ભક્તિમાર્તંડ ૧૦૪

સુદ્રક ૨૧૦

સુલપાણેશ્વર તીર્થ ૫૪૨

સુરસાહ ૪૮૫, ૪૯૦

સૈવધર્મનો પતિહાસ ૨૭, ૩૭, ૩૮,

૨૩૫, ૨૩૭, ૨૪૬, ૫૪૮

સૈવપુરાણ ૧૯૬

સ્વામભટ્ટાસ ક્રમિક ૯-૮૧

મોક્ષ ચરિત ૯૬

મોક્ષવૈધ ૫૦૭, ૫૧૮

મીધરસ્વામી ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૮૫,

૧૯૩, ૨૯૧

મીનગર (પોરબંદર પાસે) ૩૮૩, ૩૮૮

મીપાળ કવિ ૪૫

મીમંસાસુખ્યાચિની ૧૯૧

શ્રીમાળી શાંતિનો ઇતિહાસ રૂં
૪૩૧ ૪૩૭

સ

સમરકંદ ૪૪૮

સમરકંદ વિદ્યાપીઠ ૪૪૬

સમરાસાસુ ૨૮૯

સમુદ્રગુપ્ત ૨૬૦-૨૬૪, ૨૭૧

સર્વસ્વંતી (નંદી) ૫૮૮

સરસ્વતીકર્કાભારણુ ૧૭૪, ૨૬૩

સર્વસિદ્ધાન્તસરિસંમહ ૧૬૩

સહનનંદ સ્વામી ૨૭, ૨૭૬, ૨૬૭

સંપત્રિત્રા ૨૫૨

સાતમી બો. ડો. ૯

" ગુ. સા. વિ. ૬૬૭

સાલકુમાર ૩૮૮

સાહિત્યપ્રિય ૪૩

સાહિત્યવત્સલ ૨૪

સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૧૧૩, ૧૧૫, ૨૧૩

સાંખ્યાયન ૪૩૩-૪૩૬

સિદ્ધલેખન્યમણિમાળા ૫૧૯

સિદ્ધરાજ ૩૯૬-૪૦૧

સિદ્ધાતરહસ્ય ૨૪૩

સિલોન ૨૫૬

સિદ્ધાર્થી હકીકત ૨૬

સી. જી. બ્રાઉન ૨૭૮

સી. વી. વૈદ્ય ૩૬૭

સીઆમ ૨૫૫

‘સર ઇડિયા’ ૨૫૭

સીલ્વાં લેવી ૧૪

સુબોધિની રાસ ૧૭૮

સુભદ્રાધર્મનય નાટક ૧૬૬

સુભતિગણી ૨૯૧

સુમાત્રા ૨૫૫, ૨૫૬

સુરદાસ ૧૪૪, ૪૫૨

સુરાષ્ટ્રેણુ ૫૭૬

૯૩

સુરોચયસ ૫૭૩

સુપાર્શ્વ તીર્થ ૫૫૩

સૂર્યનારાયણ સાસેલી ૧૧૮

સુવિશાળ ૨૮૦

સુશ્રુત સંહિતા ૪૪૬, ૪૭૭, ૪૮૦,

૪૮૨-૪૮૬, ૪૮૯, ૪૯૧, ૫૧૦,

૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૮, ૫૨૦

સૂત્રાપાડા ૭૦૭

સેન ૧૪૩, ૧૮૭, ૧૮૮

સેલ્યુકસ નિકેટર ૨૫૨

સોલ્લ ૫૦૧-૫૦૩

સોન કંસારી ૩૯૦

સોમદેવ ૫૦૫

સોમનાથ ૫૮૫

સોમેશ્વર ૪૬, ૪૯, ૮૮, ૮૯, ૧૦૦,

૬૦૨

સોતરી સંતો ૨૦૪

સોતાળજી હો. સંતિકે ૨૪

સૌરાષ્ટ્ર ૨૮૦-૨૮૫

સોલ કિથા કા. પ્રા. ધ. ૯૯, ૧૦૦,

૧૦૨, ૩૦૧, ૩૧૬

સોલકીવ રાનો ગો. સા. ઈ. ૨૭

સૌંદર્યલહરી ૬૧૯

સ્કંદગુપ્ત ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૮, ૨૮૪

સ્કંદપુરાણુ ૧૭૨, ૨૨૪

સ્કૃંબો ૨૮૪, ૫૭૩

સ્ત્રીવિલાસ ૫૧૪, ૫૧૬

સ્થિરપાલ ૩૭૬

સ્મિય એલ. એફ. ૪૪૯

હ

હનુમન્તરાવ બીડિ ૨૨૨

હનુમાન ૧૯૧, ૧૯૨

હન્ટર ૭૮

હમીર મહાકાવ્ય ૭૦-૭૪, ૭૮, ૮૦,

૮૪-૮૭, ૮૯-૯૩, ૩૧૫

હુમ્મીરમહમદન ૧૦૮
હરદેવી નાટક ૮૮
હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૮૧
હરિશંખ વૈદ્ય ૫૧૬
હરિલાલ હ. મુવ ૧૮
હરિભીલા ૧૯૦, ૧૮૧, ૫૯૮
હરિદ્વીલામૃત ૧૨૪
હરિદ્વીલાપોહશબ્દા ૨૪૩
હરિપેલુ ૧૫૬, ૨૬૧, ૨૬૩
હલાયુધ ૩૧૫
હલાયુધ કવિ રહસ્ય ૩૧૪
હર્નલ ૧૫૧, ૨૫૭
હર્ષકીર્તિ ૫૧૮
હર્ષચરિત ૨૮૨, ૩૦૮, ૪૪૧
હર્ષવર્ધન ૨૬૬, ૨૬૭, ૪૬૫, ૪૬૬
હાશીર ૪૪૬
હિત હરિવંશ ૧૮૬
હિયોન્થી સિંઝ ૪૬૬, ૫૦૦
હિસ્ટરી ઓફ ઇ. ઈ. ૧૧૨
" " ઇ. ઇ. ૬૬૧

હિસ્ટરી ઓફ સં. વિ. ૧૫૩, ૧૫૪
હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ૨૮, ૧૧૬,
૧૯૨, ૨૦૩, ૨૪૨, ૬૧૬, ૬૨૦
હિંદુ મૂર્તિવિદ્યા ૩૬
હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા ૫૫૪
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ ૧૨
હીરાનંદ, શાસ્ત્રી ૨૧, ૨૪
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ ૨૧, ૨૪, ૨૪૭
હીરાલાલ ર. કાપડીયા ૨૦, ૨૪
હુમયુન ૪૪૬, ૪૫૦
હુવિં ૪૮૩
હુસૈન ૪૪૮
હુસૈનશાહ ૪૪૮
હુસૈન ગિલાની ૪૪૭
હેમચંદ્ર ૪૫, ૧૭૨, ૧૭૪, ૫૦૦,
૫૦૧, ૫૦૩
હેમાદિ ૧૦૫, ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૮૨,
૧૮૫, ૪૬૫
હેલીઓટોરસ ૨૫૩
હોપ્કીન્સ ૧૬૮, ૫૨૮

અંગ્રેજી શબ્દોની સૂચિ

Ancient Ind. Colonies in the Far East ૨૫૭	Epigraphia Indica ૮૦, ૩૫૭
Ancient. Ind. His. Traditions ૩૨૦	Garbe's Intro. to Bhagvadgita ૩૬૫
Arche. Survey of W. India Report ૨૪૭	History of Indian Literatures ૨૧૧
Barake ૬૦૧	History of Orissa ૧૬૩
Bombay Gazetteer ૭૫	History of the sects of Maharajas of Western India ૨૪૩
Books on Hindu Rel. & philosophy ૨૪૧	Ind. Ant. ૭૫, ૩૫૧
Brigg's Farishta ૬૯	J. A. S. B. ૭૮, ૧૦૨
Cambridge History of India ૩૧૬, ૩૪૧, ૩૪૮, ૩૫૦	J. I. H. ૧૬૩
Chaitanya Movement ૧૮૧	Memoir of a map of Hindustan ૩૬૪
Curtius Refus ૫૩૨	Search of Sanskrit Mss. ૧૦૨
Dynasties of the Kali age ૧૬૩, ૨૧૭, ૩૪૭	Smith's Early His. of India ૪૧૬
Early His. of Vaisnavism in South India ૧૬૪	Swaminarayan by M. Parikh ૨૪૧
Elliot's His. of India ૬૬, ૭૨, ૭૪, ૬૧, ૨૮૨	The Vaisnavas of Gujarat ૨૪૩
Encyclopædia of Religions & Ethics ૩૬૫	Typical Selections from old Bengali Poets ૧૮૭

સમયનિર્દેશ

ખંડ પહેલો: સંશોધનનું સ્વારસ્ય

- ૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કૌમુદી જુલાઈ: ૧૯૩૬
- ૨ ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય તેરમા ગુ. સા. પ. સંમેલનનો અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ સપ્ટેમ્બર: ૧૯૪૧
- ૩ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા યુગધર્મ વૈશાખ: ૧૯૭૬

ખંડ બીજો: વ્યક્તિત્વવિષયક સંશોધન

- ૧ 'રાણક એક નહીં' ખે'ની ચર્ચા શારદા બાન્ધુઆરી: ૧૯૩૧
- ૨ જગદેવ પરમાર કૌમુદી જૂન: ૧૯૩૩
- ૩ ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો પ્રસ્થાન કારતક, પોષ: ૧૯૮૫
- ૪ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ગુજરાત શ્રાવણ: ૧૯૮૫
- ૫ વિદ્યાપતિ બિહુણના સમયનો વિચાર કૌમુદી નવેમ્બર: ૧૯૩૪
- ૬ ચક્રધર સ્વામી પ્રસ્થાન સંવત ૧૯૬૬
- ૭ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ-મિશ્ર પ્રસ્થાન ચૈત્ર: ૧૯૬૪
- ૮ 'નરસિંહ મહેતાના કોયડા' નો વિચાર પ્રસ્થાન વૈશાખ, આષાઢ: ૧૯૮૩
- ૯ કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો સમય નાગરજી અમરજી પંડ્યા અનુવાદિત "રઘુવંશ"નો પુરોલેખ સંવત ૧૯૬૩
- ૧૦ રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો પ્રસ્થાન ભાદ્રપદ: ૧૯૬૩

ખંડ ત્રીજો: 'ધાર્મિક' પ્રવાહ

- ૧ અગિયારમાથી સોળમા
શકતની વૈષ્ણવ ભક્તિનું
પૃથક્કરણ ગુજરાત: સપ્ટેમ્બર, ડીસેમ્બર: ૧૯૩૫
ફેબ્રુઆરી: ૧૯૩૬
- ૨ ભાગવતનો સમય પુરાતત્ત્વ ધૈત્ર: ૧૯૮૩
પ્રસ્થાન ભાદ્રપદ: ૧૯૬૬
- ૩ શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ ભારતીય વિદ્યા શ્રાવણ: ૧૯૬૭
- ૪ સિંહસ્થના મેળામાં
જોએલા બાવાસાધુઓ પ્રસ્થાન શ્રાવણ; અશ્વિન: ૧૯૮૬
- ૫ ગુજરાતના પ્રાકૃષ્ઠ ધર્મ કાર્મસ-
અને તત્ત્વજ્ઞાન: સંબંધી ગુજરાતી- જુલાઈ,
અન્વેષણ સાહિત્યની સૂચિ સભા-ત્રૈમાસિક સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

ખંડ ચોથો: દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

- ૧ બૃહત્તર ભારત ઉપર એક
ઉડતી નજર કૌમુદી સપ્ટેમ્બર: ૧૯૩૫
- ૨ ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન ગુજરાત ભાદ્રપદ: ૧૯૭૯
- ૩ આપણા દેશને ગુજરાત બુદ્ધિપ્રકાશ ઓક્ટોબર-
નામ કયાદે મળ્યું? ડિસેમ્બર: ૧૯૩૩
- કૌમુદી માર્ચ: ૧૯૩૪
- ૪ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને જાન્યુઆરી માધ: ૧૯૮૫
ગુર્જરજાતિ કૌમુદી માર્ચ: ૧૯૩૩
વસંત માધ: ૧૯૮૫
- ૫ યાદવોનું કુળ નવમી અને દસમી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિવર્તનો અહેવાલ
અને નિબંધસંગ્રહ

૬	મૃગદાવ-સારનાથની યાત્રા	કૌમુદી-	ફેબ્રુઆરી: ૧૯૩૬
૭	પ્રાચીને દ્વારકાપુરી	પુરાતત્ત્વ	પોષ, ચૈત્ર: ૧૯૮૨
	‘ગુજરાતી સાહિત્ય’		
	પરિષદ મંડળ-પત્રિકા	આષાઢ: ૧૯૮૩	
૮	જેઠવાઓ	શારદા	
૯	ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર	ગુજરાત	માઘ: ૧૯૭૬
૧૦	મંદિરોનું નગર જામનગર	વીસમી સદી	નવેમ્બર: ૧૯૧૯
૧૧	અહિછત્ર શાંતિ (પુરવણી)		

ખંડ પાંચમો: સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધનલેખો

૧	વિવાહપદ્ધતિ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ: ૧૯૬૪
૨	સતીપ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ	કૌમુદી	જુલાઈ: ૧૯૩૫
૩	મુસલમાની સમયમાં કેળવણીને ઉત્તેજન	વીસમી સદી	ઇ. સ. ૧૯૧૯
૪	ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્પતાલો	યુગધર્મ	સંવત ૧૯૮૦
૫	હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ	છઠ્ઠી શુ. સા. પ. નો અહેવાલ અને નિર્ણયસંગ્રહ	સંવત: ૧૯૭૬
૬	ગુજરાતનું વેદક સાહિત્ય	વેદકલ્પવરુ પાંચમી શુ. સા. પ. નો અહેવાલ અને નિર્ણયસંગ્રહ	ઇ. સ. ૧૯૧૬ સંવત: ૧૯૭૫
૭	પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો સિવાજ	પુરાતત્ત્વ	પોષ: ૧૯૭૬

ખંડ છઠો:

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો	સ્વ. પદીઆર સ્મારક ગ્રંથ સંવત: ૧૯૮૪

આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભાએ પ્રગટ કરેલાં:-

- ૧ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (ખીણ આવૃત્તિ:
ઇ.સ. ૧૯૨૬. પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પ્રગટ થઇ હતી)
- ૨ શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ (ખીણ આવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૩૬)
(પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રગટ થઇ હતી.)
- ૩ ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત ઇતિહાસનાં
પ્રબંધાત્મક સાધનો (ઇ. સ. ૧૯૩૨)
- ૪ પ્રબંધચિંતામણી : સંસ્કૃત : મૂળાનું સંશોધન
(ઇ. સ. ૧૯૩૨)
- ૫ પ્રબંધચિંતામણિ : ગુજરાતી અનુવાદ (ઇ. સ. ૧૯૩૪)
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલાં
- ૬ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ પહેલો (ઇ. સ. ૧૯૩૭)
- ૭ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ બીજો (ઇ. સ. ૧૯૩૬)
- ૮ પુરાણવિવેચન (ઇ. સ. ૧૯૩૧)
- ૯ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ (છપાય છે)
- ૧૦ બાળકોનો વૈદ્ય (ઇ. સ. ૧૯૧૮)
પ્રકાશક.-સ્વ. વૈદ્યરાજ જયશંકર લીલાધર ત્રિવેદી, અમદાવાદ.
- ૧૧ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો (ઇ. સ. ૧૯૨૮)
પદીઆર સમારક માટે પ્રકાશક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- ૧૨ ઝંડુ બટ્ટણનું જીવન ચરિત્ર (ઇ. સ. ૧૯૨૦)
પ્રકાશક : શંકરપ્રસાદ ઝંડુ બટ્ટણ, જામનગર.
- ૧૩ આયુર્વેદનાં દાર્શનિક અને સફવૃત્ત સંબંધી
પ્રકરણોનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૯૩૧) કર્તાપ્રમુખિત